

T.C
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ SULTAN SANCAR DEVRİ
DEVLET TEŞKİLÂTI VE KÜLTÜR HAREKETLERİ

FATİH SADIÇ

DANIŞMAN
PROF. DR. ERGİN AYAN

DOKTORA TEZİ

ORDU 2022

ÖĞRENCİ BEYAN METNİ

Doktora tezi olarak savunduğum “**Büyük Selçuklu Devleti Sultan Sancar Devri Devlet Teşkilâtı ve Kültür Hareketleri**” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmadan yazdığımı ve yararlandığım kaynakların “Kaynakça” bölümünde gösterilenlerden farklı olmadığını, belirtilen kaynaklara atıf yaparak yararlandığımı belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

04/07/2022

Fatih SADIÇ

1653035000

TEŞEKKÜR

Bilindiği üzere Türklerin İslam medeniyeti dairesine girdikten sonra kurdukları ilk büyük siyasî teşekkül Büyük Selçuklu Devleti idi. Horâsân ve İran mihverinde temelleri atılan bu devlet, kurucu önderlerinin idare kabiliyetleri ve kumandanlık vasıfları ile Oğuz Türklerinin askerî yetenekleri sayesinde kısa sürede büyük bir imparatorluğa dönüşmüştü. Diğer taraftan Selçuklu müesseselerinin teşekkülü, Orta Asya Türk kültür unsurlarının İslâm'ın amme hukuku ve eski İran devlet gelenekleriyle imtizacı sayesinde mümkün olmuştur. İlk Selçuklu sultanları zamanında çok sağlam bir şekilde oluşturulan bu devlet müesseseleri, sonraki asırlarda bile İslâm âleminde çok geniş bir sahada kuvvetli ve göze çarpıcı tesirler ortaya koymuştur. Onlara varis olan İran ve Anadolu'da kurulan devletler bir tarafa, hiçbir zaman Selçuklu hâkimiyetinde kalmayan Hindistan Türk devletlerinde ve Kuzey Afrika İslâm devletlerinde, Selçuklulardan intikal etmiş ve Türk menşeinden gelen müesseseleri görmek kabildir.

Buna karşılık, Selçuklular döneminin devlet teşkilâtı ve kültür hayatı ile ilgili çalışmalar çok yetersiz kalmış, bu hususlar tarihçilerin çok az ilgisini celbetmiştir. Bu durum tarihin derinliklerinden kaynaklanıp devam edegelen Türk idare geleneğinin bu dönemde nasıl bir mahiyet kazandığı konusunda büyük bir boşluğun oluşmasına sebep olmuştur. Bütün bunlara rağmen, bu hususta ilk derli toplu çalışma, Sultan Alp Arslan özelinde Mehmet Altay Köymen tarafından gerçekleştirilmiştir. Bir diğer kıymetli tarihçimiz Erdoğan Merçil de Selçukluların hükümdarlık alametleri, saray ve divân teşkilâtları ile ilgili üç ayrı kitap te'lif etmiştir. Köymen ve Merçil hocaların bu kitapları, bizim bu çalışmamıza ilham kaynağı olmakla birlikte yön tayin eden kıymetli eserlerdir.

“Büyük Selçuklu Devleti Sultan Sancar Devri Devlet Teşkilâtı ve Kültür Hareketleri” adını verdiğimiz bu çalışma, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Sultan Sancar'ın doğumundan Büyük Selçuklu tahtına çıkışına kadarki hayatı devrin siyasî atmosferi ışığında hülâsa edilmiştir. Birinci bölümde, Sultan Sancar devrinde devlet ve saray teşkilâtı konusu ele alınmıştır. Çalışmanın en geniş kısmını oluşturan bu bölümde, ilk olarak Sultan Sancar döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin yapısı ve işleyişi hakkında bilgi verilmiş ve bu

muazzam devletin yıkılışına etki eden olgu ve sebepler açıklanmaya çalışılmıştır. Daha sonra Selçuklu saray teşkilâtı ve hayatı bahsine geçilmiş, bu teşkilât içerisinde Sultan Sancar'ın statüsü, hâkimiyet telâkkisi, kişisel özellikleri, şahsiyeti ve yönetim anlayışı izah edilmiş, hükümdarlık alâmetleri tek tek ele alınarak açıklanmıştır. Saray teşkilâtı içerisindeki görevliler, “Saray Büyükleri” ve “Saray Küçükleri” şeklinde iki kategoriye ayrılarak her biri hakkında malumat verilmiştir. Sultan Sancar'ın saray hayatı içerisindeki resmî ve hususî hayatı anlatıldıktan sonra Selçuklu sarayında tatbik edilen âdetler, an'aneler ve merâsimler ayrı ayrı ele alınarak izah edilmiştir. İkinci bölümde; merkez ve eyalet teşkilâtı şeklinde iki bölüm halinde ele aldığımız hükümet teşkilâtı ve bu yapı içerisindeki vazife sahibi görevliler açıklanmıştır. Askerî ve Adlî Teşkilât başlığını taşıyan üçüncü bölümde; ilk olarak askerî teşkilât konusu ele alınmış, bu müessesenin insan unsuru, teşkilât ve teçhizat olmak üzere üç ana bölümden oluştuğu vurgulanarak bu bölümlerle ilgili açıklamalar müstakil başlıklar ve alt başlıklar açılarak yapılmıştır. Adlî teşkilât açıklanırken Sultan Sancar'ın adalet anlayışı ve bu dönemdeki kadı tayinleri hakkında bilgi verilmiştir.

Sultan Sancar devri Selçuklu kültür müesseselerinin ele alındığı dördüncü bölümde, öncelikle Horâsân'da faaliyet gösteren medreseler ve kütüphaneler tanıtıldıktan sonra Sultan Sancar'ın iltifat, teşvik ve himayesine mazhar olan ilim, fikir ve sanat adamları hakkında açıklamalar yapılmıştır.

Bu tez konusunu belirlemem noktasında beni teşvik eden ve yüreklendiren, kaynak tespiti ve temininde yardımlarını esirgemeyen, daha sonra çalışmamın bütün aşamalarını yakından takip ederek gerekli uyarı ve düzeltmeleri yapan, her zaman destek ve himayelerini gördüğüm kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Ergin AYAN'a şükranlarımı ve saygılarımı sunarım. Ayrıca Ordu Üniversitesi Tarih Bölümündeki görevli hocalarımıza da yakın alaka ve yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Fatih SADIÇ

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	I
İÇİNDEKİLER	III
ÖZET	IX
ABSTRACT.....	X
KISALTMALAR	XI
EKLER DİZİNİ.....	XIII
KAYNAKLAR	XIV
1-MÜNŞEAT MECMUALARI.....	XIV
2- İDARÎ VE ASKERÎ TEŞKİLÂTA DÂİR ESERLER	XXI
3- ÖZEL TARİHLER (SELÇUKNÂMELER).....	XXVII
4-GENEL TARİHLER	XXX
5- ŞEHİR VE BÖLGE TARİHLERİ.....	XXXV
6- COĞRAFÎ ESERLER	XXXVI
7-TEZKİRELER	XXXVIII
8- DÎVÂNLAR	XL
9- MESKÛKÂTA DAİR ESERLER	XLI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1.DEVLET VE SARAY TEŞKİLÂTI

1.1. DEVLET TEŞKİLÂTI.....	20
1.1.1. Sultan Sancar Döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin Yapısı Ve İşleyişi	20
1.1.2. Büyük Selçuklu Devleti'nin Yıkılışına Etki Eden Olgular ve Sebepler.....	36
1.2. SELÇUKLU SARAY TEŞKİLÂTI VE HAYATI	50
1.2.1. Hükümdar	51

1.2.1.1. Sultan Sancar'ın Hâkimiyet Telâkkisi ve Yönetim Anlayışı.....	52
1.2.1.2. Sultan Sancar'ın Kişisel Özellikleri ve Şahsiyeti	57
1.2.1.3. Hükümdarlık Alametleri	61
1.2.1.3.1. Manevî Alametler	61
1.2.1.3.1.1. Unvan ve Lâkablar.....	61
1.2.1.3.1.2. Hutbe.....	64
1.2.1.3.2. Maddî Alâmetler	70
1.2.1.3.2.1. Sikke	70
1.2.1.3.2.2. Taht	78
1.2.1.3.2.3. Tâc	83
1.2.1.3.2.4. Çetr.....	84
1.2.1.3.2.5. Tırâz	88
1.2.1.3.2.6. Hil'at	89
1.2.1.3.2.7. Bayrak.....	93
1.2.1.3.2.8. Nevbet.....	95
1.2.1.3.2.9. Gâşiye	98
1.2.1.3.2.10. Ok ve Yay	101
1.2.1.3.2.11. Yüzük/Mühür.....	103
1.2.1.3.2.12. Otağ (Saltanat Çadırı)	105
1.2.1.3.2.13. Tevkî'	107
1.2.1.3.2.14. Tuğra.....	110
1.2.2. Saray Teşkilâtı	111
1.2.2.1. Saray Büyükleri	114
1.2.2.1.1. Büyük Hâcib ve Hâcibler.....	114
1.2.2.1.2. Emîr-i Perdedâr.....	120
1.2.2.1.3. Emîr-i Âhur.....	121
1.2.2.1.4. Emîr-i Câmedâr.....	122
1.2.2.1.5. Hânsâlâr	123
1.2.2.1.6. Hazinedâr	125
1.2.2.2. Saray Küçükleri	132
1.2.2.2.1. Çavuşlar	132
1.2.2.2.2. Maskara (Soytarı)	134
1.2.2.2.3. Müneccim	134

1.2.2.2.4. Ferrâş	135
1.2.2.2.5. Hâdim.....	136
1.2.2.2.6. Mûnadî (Dellal).....	137
1.2.2.2.7. Çevgândâr	138
1.2.2.2.8. Mutrib ve Mutribe (Erkek ve Kadın Çalgıcı)	139
1.2.3. Saray Hayatı.....	139
1.2.3.1. Hükümdarın Resmî Hayatı	140
1.2.3.1.1. Münferit Kabul	140
1.2.3.1.2. Resmî Toplu Kabuller.....	142
1.2.3.2. Hükümdarın Hususî Hayatı	145
1.2.3.2.1. Hükümdarın Münferit Hususî Hayatı	146
1.2.3.2.1.1. Hükümdarın Nedimleriyle Geçen Hayatı	146
1.2.3.2.2. Hususî Toplu Görüşmeler.....	152
1.2.3.2.3. Hükümdarın Aile Hayatı.....	158
1.2.4. Âdetler, An'aneler ve Merâsimler.....	165
1.2.4.1. Cülûs	165
1.2.4.2. Veliâht Tayini	168
1.2.4.3. Sarayda Rehineler Bulundurma.....	172
1.2.4.4. Elçi Teâtisi	174
1.2.4.5. Hediye.....	181
1.2.4.6. Fetihnâme.....	185
1.2.4.7. Tebrikler.....	188
1.2.4.8. Karşılama ve Uğurlama Merasimleri.....	189
1.2.4.9. Saygı Tezâhürleri.....	191
1.2.4.10. Matem Merâsimleri.....	193
1.2.4.11. Sevinç ve Sevgi Tezâhürleri	195

İKİNCİ BÖLÜM

2. HÜKÜMET TEŞKİLÂTI

2.1. MERKEZ TEŞKİLÂTI.....	198
2.1.1. Sultan Sancar Zamanında Vezîrlük.....	200
2.1.1.1. Sultan Sancar Zamanında Görev Yapan Vezîrlük.....	205
2.1.1.1.1. Kiyâ Mucîrû'd-Devle Mucîrû'l-Mülk Ebû'l-Feth Ali b. Hüseyin.....	206

2.1.1.1.2. Fahrü'l-Mülk Ebû'l Feth Ali Muzaffer b. Hâce Nizamü'l-Mülk Tûsî	207
2.1.1.1.3. Sadrü'd-dîn Muhammed b. Fahrü'l-Mülk	211
2.1.1.1.4. Şihâbü'l-İslâm Abdü'r-rezzâk Ebû'l-Mehâsin	212
2.1.1.1.5. Şerefü'd-Dîn Ebû Tâhir Sa'd b. Ali b. İsa el-Kummî Vecîhi'l-Mülk	213
2.1.1.1.6. Nizamü'd-Dîn Togan Beg Muhammed b. Süleyman Kâşgarî.....	215
2.1.1.1.7. Muînü'd-Dîn Nasîrüddevle Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. Fazl b. Mahmûd Kâşî (Kâşânî)	217
2.1.1.1.8. Nasîrü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ebî Tevbe el-Mervezî... ..	223
2.1.1.1.9. Kıvamü'd-Dîn Ebû'l Kâsım Nâsır b. Hüseyin ed-Dergüzîni	225
2.1.1.1.10. Nasîrü'd-Dîn Tâhir b. Fahrü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk.....	233
2.1.2. Büyük Dîvânı Teşkil Eden Dîvânlar.....	235
2.1.2.1. Dîvân-ı İstîfâ	235
2.1.2.2. Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ	241
2.1.2.3. Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik	249
2.1.2.4. Dîvân-ı Arz	257
2.1.3. Büyük Dîvâna Dahil Olmayan Dîvânlar.....	261
2.1.3.1. Dîvân-ı Berîd	261
2.1.3.2. Dîvân-ı Mezâlim	266
2.1.3.3. Dîvân-ı Müsâdere	272
2.1.3.4. Dîvân-ı Hâss	274
2.1.3.5. Dîvân-ı Evkaf-ı Memâlik.....	275
2.1.3.6. Hatun Dîvânı.....	280
2.2. EYALET TEŞKİLÂTI	281
2.2.1. Vali.....	283
2.2.2. Reis	291
2.2.3. Şihne (Şahne).....	301
2.2.4. Âmil	310
2.2.5. Muhtesib	317
2.2.6. Hatib.....	322
2.2.7. Seyyidlerin Nakîbi	323

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ASKERÎ VE ADLÎ TEŞKİLÂT

3.1. ASKERÎ TEŞKİLÂT	326
3.1.1. İnsan Unsuru	329
3.1.1.1. Hassa Kuvvetleri (Gulâmân-ı Saray).....	329
3.1.1.1.1. Gulâmlıktan Yetişen Ümerâ	338
3.1.1.2. İktâ Askerleri	343
3.1.1.3. Vasal Devlet Kuvvetleri.....	347
3.1.1.4. Türkmenler ve Uc Kuvvetleri	354
3.1.1.5. Gönüllüler	357
3.1.2. Teşkilât.....	359
3.1.2.1. Muharip Sınıflar.....	361
3.1.2.2. Gayri Muharip Sınıflar.....	363
3.1.2.3. Rütbe ve Dereceler.....	364
3.1.3. Teçhizat.....	365
3.1.3.1. Silâhlar	365
3.1.3.1.1. Hafif Silâhlar.....	365
3.1.3.1.2. Ağır Silâhlar.....	369
3.1.3.2. At	372
3.1.3.3. Fil	377
3.2. ADLÎ TEŞKİLÂT	378
3.2.1. Sultan Sancar'ın Adalet Anlayışı.....	380
3.2.2. Kadı.....	386

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KÜLTÜR MÜESSESELERİ

4.1. MEDRESELER	392
4.1.1. Nizâmiye Medreseleri	392
4.1.2. Müderris Tayinleri	396
4.2. KÜTÜPHANELER	400
4.3. İLMÎ VE FİKRÎ HAYAT.....	404
4.3.1. Din Adamları	406
4.3.1.1. Müfessirler	407
4.3.1.2. Muhaddisler	411
4.3.1.3. Mutasavvıflar (Sûfiler)	416
4.3.2. Bilim Adamları	427

4.3.2.1. Astronom ve Matematikçiler	427
4.3.2.2. Tıp Bilginleri.....	433
4.3.3. Şairler ve Edipler	436
SONUÇ	457
KAYNAKÇA.....	462
1-ANA KAYNAKLAR	462
2-ARAŞTIRMA ESERLERİ	474
EKLER.....	509
ÖZGEÇMİŞ	511

ÖZET

Büyük Selçuklu Devleti Sultan Sancar Devri Devlet Teşkilâtı ve Kültür Hareketleri

Sultan Melikşâh'ın vefatından (485/1092) sonra hanedan içerisinde başlayan taht mücadeleleri her ne kadar Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bünyesinde büyük sarsıntılara ve hasarlara yol açmışsa da, oğullarından Muhammed Tapar devrinde, kısmî bir toparlanma içerisine girilmiştir. Mamafih, devletin bütünüyle istikrar bulması, eski kudret ve ihtişamına yeniden kavuşması, Melikşâh'ın diğer oğlu Sancar'ın 513 (1119) yılında Büyük Selçuklu tahtına oturmasıyla birlikte gerçekleşmiştir. Sultan Sancar, tahta geçmesiyle birlikte devletin teşkilât yapısında çok ciddi değişiklik ve düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Bu değişikliklerden en önemlisi devletin yönetim merkezinin daha doğuya yani Irâk-ı Acem'den Horâsân'a nakledilmesidir. Sultan Sancar'ın güç ve otoritesinin zirvede olduğu dönemlerde, doğuda Kaşgar'dan batıda Bizans ve Mısır sınırlarına, kuzeyde Aral Denizi'nden güneyde İndus Nehri'ne kadar, Bağdad ve Hicâz'daki Mekke ve Medine gibi kutsal şehirler de dâhil olmak üzere tüm doğu ve merkezî İslâm topraklarında onun adına hutbe okunmaktaydı. Adil bir hükümdar olması dolayısıyla onun devrinde halk rahat ve huzurlu bir şekilde yaşamıştır. Sultan Sancar'ın medeniyet tarihindeki mevki, siyasi sahada olduğu kadar ve belki ondan da daha yüksektir. Altmış yıllık saltanatı boyunca bilim, edebiyat, sanat, felsefe ve tıp sahasında meşhur olmuş insanlar ya onun himayesinde bulunmuş ve yükselmiş veya bizzat kendi yetiştirmesi olup bunların mühim bir kısmı da kendi yanında yaşamıştır. Sarayında pek çok şaire yer verdiği gibi kendisi de Fars dilinde şiirler yazmıştır. Fakat ne büyük bir tenâkuzdur ki, devletin yıkılış safhası da onun zamanına rastlamıştır. Sıklıkla dile getirilen faktör, bağımsızlığa özlem duyan vasalların ana bünyeden ayrılmak için yoğun bir mücadele içerisine girmeleridir.

Anahtar Kelimeler: Sultan Sancar, teşkilât, bilim, kültür.

ABSTRACT

Great Seljuk Empire Sultan Sanjar Period State Organization and Cultural Movements

Although the throne struggles that started within the dynasty after the death of Sultan Malikshâh (485/1092) caused great shocks and damages within the Great Seljuk Empire, a partial recovery took place during the reign of his son Muhammad Tapar. However, the complete stabilization of the state and the restoration of its former power and splendor took place with the accession of Malikshâh's other son Sanjar to the throne of the Great Seljuks in 513 (1119). Sultan Sanjar made critical changes and arrangements in the organizational structure of the state upon his accession to the throne. The most important of these changes was the transfer of the administrative center of the state further to the east, from Persian Iraq to Khorasan. At the peak of Sultan Sanjar's power and authority, khutbas were recited in his name in all eastern and central Islamic lands, from Kashgar in the east to the Byzantine and Egyptian borders in the west, from the Aral Sea in the north to the Indus River in the south, including Bagdad and the holy cities of Mecca and Medina in Hejaz. As he was a just ruler, the people lived in peace and tranquility during his reign. Sultan Sanjar's position in the history of civilization is as high as in the political field and perhaps even higher. During his sixty-year reign, people who became famous in the fields of science, literature, art, philosophy, and medicine were either under his patronage and rose to fame or were trained by him personally, and a significant number of them lived with him. As he had many poets in his court, he himself also wrote poems in Persian. However, it is a great contradiction that the collapse of the state also coincided with his time. A frequently cited factor is that vassals, yearning for independence, are engaged in an intense struggle for separation from the Empire.

Keywords: Sultan Sanjar, organization, science, culture.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Ayn. mlf.	: Aynı müellif
Ayn. yzr.	: Aynı yazar
b.	: bin, ibn.
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.	: Doğumu
dn.	: dipnot
DTCF	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Ed.	: Editör
EI²	: Encyclopaedia of Islam (Second Edition)
h.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
hş.	: Hicrî Şemsî
İA	: İslâm Ansiklopedisi
Karş.	: Karşılaştırınız
m.	: Miladî

MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Neşr.	: Neşreden
öl.	: Ölümü
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
Tash.	: Tashih eden
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Thk.	: Tahkik eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
USAD	: Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi
vb.	: ve bunun gibi
vd.	: ve devamı
Vol.	: Volume
vr.	: varak
Yay.	: Yayınları

EKLER DİZİNİ

EK-1: Sultan Sancar Betimlemesi	509
EK-2: Sultan Sancar ve İhtiyar Kadın Minyatürü	510

KAYNAKLAR

1-MÜNŞEAT MECMUALARI

Sözlükte “düz yazı, nesir” anlamındaki inşâ masdarından türeyen münşeât, münşî de denilen ve devlet teşkilâtı bünyesindeki dîvân, kalem ve ketebe gibi resmî dairelerde çalışan nişancı, tevkiî veya küttâbların yazmış oldukları resmî yazılar ile mektupların yanında şair ve edebiyatçıların kaleme aldıkları her çeşit sanatlı düz yazıya ve bu yazıların toplandığı kitaplara denilmiştir.¹

Atabetü'l-Ketebe: Büyük Selçuklular devrine âit elimizde mevcut Farsça en eski münşeât mecmualarından biri, bu devletin son büyük hükümdarı Sultan Sancar'ın zamanında kendisinin Dîvân-ı İnşâ reisliğini yapmış olan Müntecebü'd-dîn Bedî'in kaleminden çıkmış olan *Atabetü'l-Ketebe* adlı eseridir. Bu eser, çalışmamızda kullandığımız en temel kaynaklardan biri olmuştur.

Müntecebü'd-dîn'in doğum ve ölüm tarihleri hakkında kaynaklarda sarîh bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat *Atabetü'l-Ketebe*'nin muhtelif yerlerinde geçen ifadelerinden istihrâc ettiğimiz malumata göre Müntecebü'd-dîn, muhtemelen Hicrî V. asrın sonlarında (498-500/1105-1107) Beyhak'ın Cüveyn nahiyesinde dünyaya gelmiştir.² İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî'nin *Târîh-i Beyhak* adlı eserinde, ailesi hakkında oldukça mahdut bilgi bulunmaktadır. Bu eserde yazıldığına göre, Müntecebü'd-dîn'in dedesinin adı Nâsîhü'd-dîn İbrahim b. Ali en-Nizâm el-Kâtib el-Beyhakî'dir. Bu şahıs, kaynağımızın “*Yeryüzü Melikesi*” olarak tavsif ettiği Sultan Sancar'ın zevcesi Terken Hâtun'un kâtibi idi. Kendisi Beyhak'a bağlı Feryûmd köyünde doğmuş olmakla birlikte, kökeni Merv'e Leşkerghâh'a dayanmaktaydı. Nâsîhü'd-dîn İbrahim, 12 Safer 542 (14 Temmuz 1147) Cumartesi günü vefat etmiş, arkasında Mecdü'd-dîn Ali ve Alâü'd-dîn Mahmud adlı iki oğlunu bırakmıştı. Müntecebü'd-dîn de onun torunlarından biridir. Fakat Beyhakî, burada onun adını “Sadr-ı ecell Müntecebü'd-dîn

¹ Mustafa İsmet Uzun, “Münşeât”, *TDVİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 18.

² Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî Atabeg Ali b. Ahmed Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe fî Beyâni Ta'limi'l-Ketebe vel-İnşâ*, Tashih ve İhtimam Muhammed Kazvîni ve Abbas İkbâl, Tahran, 1329 hş. s. 2-3, 60-62, 143-145, 163-165.

Seyyidü'l-Küttâb Ali b. Ahmed el-Kâtib es-sultanî” olarak zikretmektedir.³ Müntecebü'd-dîn'in kendi ifadesinden anladığımıza göre ise, onun soyu Taberistân'da hüküm süren Ziyârîler hanedanına mensup Şemsü'l-Meâlî Kâbus b. Veşmgîr'e dayanmaktadır. Hatta bu dedesinin yazmış olduğu Arapça risâlelerden bir kaçının eline geçmesi üzerine, bunları okuyarak kâtiplik mesleğine merak sarmıştı.⁴ Müntecebü'd-dîn, aynı zamanda *Târih-i Cihân Güşa*'nın müellifi Ata Melik Cüveynî'nin dedesinin dayısıdır.⁵

Müntecebü'd-dîn, 516 (1122/1123) yılında inşâ sanatını öğrenmek için Merv'e geldiğinde, babasının dostu olan Şerefü'd-dîn Zahîrî'l-Mülk'ün himayesine girmiş ve onun aracılığıyla önce Dîvân-ı İstîfâ'da çalışmaya başlamış, ardından Dîvân-ı İnşâ'ya geçmişti. Şerefü'd-dîn Zahîrî'l-Mülk, onun yazdığı mektupları tashih ediyordu.⁶ Muhammed Avfî, Müntecebü'd-dîn'in o günlerde neler yaşadığını yine onun ağzından şu şekilde nakletmektedir: “*Kâtiplik mesleğimin başlarında henüz yüksek mevkilere gelecek kadar olgunlaşmamıştım. Dîvân-ı İnşâ'da vekillik görevindeydim ve her ne yazıyor isem üstadım ve efendim (Şerefü'd-dîn Zahîrî'l-Mülk) onu hatalı buluyor ve beni rencîde ediyordu. Bir gün devlet Meşhed ve Tûs'un çevresine çadırlar yerleştirerek ordugâh kurmuştu. Efendim bana bir mektup yazmamı emredince onu yazdım ve huzuruna getirdim. Beni çok sert bir şekilde azarladı, mektubu yırttı ve tekrar yazmamı emretti. Ben o derece üzüldüm ki, Mübarek Emîri'l-Mü'minin Ali b. Musa Rıza'nın türbesinin bulunduğu Meşhed'e gittim. Onun temiz ruhundan yardım istedim, yalvardım ve onun mukaddes makamında feryat ettim. Bu şekilde ona yönelerek işimi kolaylaştırmasını istedim. Yüce Yaratıcı duama icabet ederek kalbime lütuf kapılarını açtı. O mektubu yeniden yazdım ve efendime götürdüm. Onu okudu,*

³ Bkz. İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, Tash. Ahmed Behmenyâr, Nâsir: Muhammed Kazvîni, Bungâh-i Dâniş, 1317 hş. s. 250; Neşr. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât Mecmuaları”, *A.Ü.D.T.C.F Dergisi*, C. VIII, IV. sayıdan ayrı basım, TTK, Ankara 1951, s. 612-613.

⁴ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 2; Mîrzâ Muhammed Hân Kazvîni, *Bist Makâle-i Kazvîni*, II, Tash. Abbas İkbâl, Dünyay-ı Kitâb, Tahran 1363 hş. s. 209.

⁵ Bkz. Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşây-ı Cüveynî*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, Müesses-e İntişârât-ı Nigâh, Tahran 1391, s. 349; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013, s. 259; Mîrzâ Muhammed Hân Kazvîni, *Bist Makâle-i Kazvîni*, II, s. 209; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 613.

⁶ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 3; Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, Tash. Saîd Nefîsî, Payambar Neşriyat, Tahran 1390 hş. s. 77; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 617; Tahsin Yazıcı, “Müntecebü'd-dîn Bedî” *TDVİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 25.

dikkatle uzun uzun inceledi ve “bu seferki yazdığın olmuş” dedi. Beni çokça methederek ihsanlarda bulundu. Beni câme-hâneye götürerek özel bir hil’at giydirdiler. O günden sonra her ne yazdı isem beğenildi. Uzun bir müddet Sultan Sancar’ın Dîvân-ı Resâil sorumluluğunu üzerime aldım. O devlette çok mutlu zamanlar geçirdim.”⁷ Müntecebü’-d-dîn, bu hatırasını *Atabetü’l-Ketebe*’de naklederken, Şerefü’-d-dîn Zahîrî’l-Mülk’ün bu sertlikte davrandığından bahsetmemiş, aksine yazılarındaki hataları düzeltirken şefkatle tenbih ve öğütlerde bulunduğunu ifade etmiştir.⁸ Ayrıca onun Dîvân-ı Resâil başkanlığına tayini bu kadar kısa sürede gerçekleşmemiş, başka bir takım imtihan ve sınamalardan geçmesi gerekmişti.

Şerefü’-d-dîn Zahîrî’l-Mülk, Dîvân-ı İstîfâ başkanı olunca, kendi dairesindeki yazışmaların sorumluluğunu Müntecebü’-d-dîn’e tevcih etmiş, bu suretle onun Büyük Selçuklu sarayında ve Dîvân-ı Âlâ’da tanınmasını sağlamıştı.⁹ Kendisi 517 (1123)’de Irak mutasarrıflığına tayin edilince¹⁰ Müntecebü’-d-dîn, Sipehsâlâr-ı Buzurg Atabeg İlalmış’ın hizmetine girmişti.¹¹ O günlerde Dîvân-ı İnşâ’da görevi bulunmamasına rağmen sarayda bulunduğu süre zarfında büyüklerin emirleri (Evâmir-i Âliyye) ile mektuplar (mülettefât) yazıyor, bu vesile ile saraya olan yakınlığını artırıyor.¹² Sultan Sancar’ın Semerkand’ı fethi münasebetiyle Bağdad Hilâfet merkezine gönderilmek üzere bir fetihnâme yazılması gündeme gelince, Müntecebü’-d-dîn bu vazifeye kendiliğinden talip olmuş, birkaç gün dîvândan ve saraydan uzaklaşarak, seferde olup biten her şeyi tafsilatlı bir şekilde anlattığı fetihnâmeyi yazma işini tamamlamıştı. Bu yazıyı ilk olarak Büyük Selçuklu Vezîri Nasîrî’-d-Dîn Mervezî’ye takdim etmiş, ondan fevkalade takdir görmüştü. Fetihnâmeyi sultana arz eden vezîr, Müntecebü’-d-dîn’den övgü dolu sözlerle bahsetmişti. Bu sayede Sultan Sancar’ın gözüne girmeye muvaffak olan Müntecebü’-d-dîn, hazineden hil’at (teşrif) ile taltif

⁷ Muhammed Avfi, *Lübâbü’l-elbâb*, s. 77.

⁸ Bkz. Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 3.

⁹ Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 3; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 617.

¹⁰ İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 226.

¹¹ Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 4; Karş. Ergin Ayan, “Sultan Sancar’a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, *Selçuklu Tarihi Kültür Ve Medeniyeti (Bildiriler I)*, TTK, Ankara 2014, s. 355.

¹² Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 4.

edilmiştir.¹³ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî'nin Dîvân-ı İnşâ'da ne zaman çalışmaya başladığı ve bu dîvânın başkanlığına nasıl yükseldiği hususunda kaynaklarımızda sarîh bir bilgi bulunmamakla birlikte, kendisi hakkında anlattığı yukarıdaki olaydan sonra onun bu dîvânda çalışmaya başladığını tahmin etmekteyiz.

Ata Melik Cüveynî'nin rivayetinden anladığımıza göre Müntecebü'd-dîn, Sultan Sancar'ın 543 (1148) yılında gerçekleştirdiği III. Hârezm Seferi esnasında, Dîvân-ı İnşâ başkanı olmasının yanı sıra aynı zamanda sultanın nedimliği görevini de sürdürmekteydi. Sultan Sancar, her gün sabah namazından sonra onu huzuruna kabul eder, diğer devlet erkânı ile konuşmadığı “devlet esrarı” hakkında onunla müşavere ederdi. Bu görüşmeler sırasında Müntecebü'd-dîn, sultan ile olan özel hukukundan dolayı kimsenin açmaya cesaret edemediği netâmeli konuları konuşabilirdi. Öyle ki Sultan Sancar, bu sefer sırasında kendisini hicveden şiirleri dolayısıyla yedi parçaya ayıracağına yemin ettiği Reşîdü'd-dîn Vatvat'ı, Müntecebü'd-dîn'in tavassutuyla affetmişti.¹⁴

Müntecebü'd-dîn'in arkadaşları ve büyükleri, yazdığı Arapça ve Farsça risalelerin nüshalarını kendisinden talep ettikleri halde, yazdıklarını değerli bulmadığı için onların kopyalarını toplamayı ve saklamayı düşünmüyordu. Fakat bu istekler çoğalınca, yazdıklarını arşivlemeye ve kopyalarını dağıtmaya başlamıştı. Son olarak Sultan Sancar'ın 528 (1134) den 548 (1154) tarihine kadar vezîrlüğünü yapmış olan Nâsîrü'd-dîn Tâhir'in defalarca emir ve ısrarı üzerine, kendi yazdığı muhtelif resmî yazıları (menşûr, ahidnâme, risâle ve rik'a) bir araya toplamış ve *Atabetü'l-Ketebe*, yani “*kâtiplerin eşiği veya köprüsü - merdiveni*” adını vermiştir.¹⁵

¹³ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 4-5; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 558, 618-619.

¹⁴ Bkz. Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 349; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 259-260; Devletşâh-i Semerkandî, *Tezkiretü's-Şuarâ*, Tash. Edward Browne, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1382 hş. s. 91; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977, s. 133-134; Mîrzâ Muhammed Hân Kazvîni, *Bîst Makâle-i Kazvîni*, II, s. 209-211; Zebihullâh-ı Safâ, *Târih-i Edebiyât-ı İran*, I, İntişârât-ı Firdevs, Tahran 1395 hş., s. 418; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, TTK, Ankara 2011, s. 348-349; Ayn. yzr., “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 620-622; Tahsin Yazıcı, “Müntecebü'd-dîn Bedî'” s. 25

¹⁵ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 5; Mîrzâ Muhammed Hân Kazvîni, *Bîst Makâle-i Kazvîni*, II, s. 212, 215-216; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 547, 619; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar

Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, kendisinden sonraki belagat sahipleri ve yazarlar tarafından yüksek bir makamda tutularak övülmüş ve onun *Atabetü'l-Ketebe* adlı eseri, risale yazarları tarafından muhakkak okunması gereken örnek eserlerden biri kabul edilmiştir.¹⁶ Sa'deddîn Verâvînî, *Merzübânnâme* adlı eserinde, *Atabetü'l-Ketebe*'nin şimdiye kadar görülmemiş ve şaşılacak derecede güzel kelime ve nüktelerle dolu olduğunu yazmıştır.¹⁷ Muhammed Avfî ise *Lübâbü'l-elbâb* adlı eserinde, Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî hakkında “*Asrın kâtipleri ve zamanın bilginleri, adaletle hükmederek belagat sahasında Bedîi Atabeg'ten daha kıvrak koşan bir süvarinin bulunmadığını, nazım ve nesir alanında rakiplerinin onu geçemediğini itiraf etmişlerdir*” demiştir.¹⁸

Atabetü'l-Ketebe, bir resmî belgeler ve özel mektuplar koleksiyonundan oluşmaktadır. Resmî belgeler, başlıca fermanlar (menşûr), atama kararâmeleri (taklîd) ve yetkilendirme belgeleri (misâl)'dir. Çeşitli askerî, sivil ve dinî memuriyetlere ilişkin olan bu belgeler, Sultan Sancar'ın yönetim sistemini ve kontrolünü elde tutmaya ya da kurmaya çalıştığı merkezî hükümet yönetimini büyük ölçüde aydınlığa kavuşturmaktadır.¹⁹ Eserin içinde 36 tanesi Büyük Selçuklu dîvânından çıkmış resmî belge (taklid, menşûr, misâl, tefvîz), 69 tanesi de özel yazışmalar (ihvâniyât) olmak üzere toplam 105 vesika bulunmaktadır.²⁰ 36 resmî belgenin 13'ü taklîd, 8'i tefvîz, 8'i menşûr, 1'i misâl kelimeleriyle belirtilmiştir. Diğer 6 belgeye ise şu başlıklar verilmiştir: *Niyâbet-i eyâlet-i şehri Rey, Teslîm-i 'amel, Tevliyyet-i niyâbet-i dîvân-ı evkâf-ı Gürgân, İstimâlet, Nev'i diğer, Der ma'nî-yi şihnegî-yi Türkmânân*.²¹ *Atabetü'l-Ketebe*, Türkçeye, Sonay Ünal tarafından bir yüksek lisans tez çalışması olarak tercüme edilmiştir.²²

Nâmehây-ı Reşîdü'd-dîn Vatvât: Hârezmşâhlar Devleti'nin kuruluş ve yükselme devrinin büyük edip ve şairi Reşîdü'd-dîn Muhammed b. Muhammed b.

İmparatorluğu'nun Yönetimi”, Çev. Nejat Kaymaz, *Bellekten* C. XXXVII, S. 147, TTK, Ankara 1973, s. 366; Tahsin Yazıcı, “Müntecebü'd-dîn Bedî” s. 25.

¹⁶ Zebîhullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 549.

¹⁷ Sa'deddîn Verâvînî, *Merzübânnâme*, Tash. Halil Hatib Rehber, Kitâbhâne-i Millî-i İran, Tahran 1389 hş. s. 10; Karş. Mîrzâ Muhammed Hân Kazvînî, *Bîst Makâle-i Kazvînî*, II, s. 207.

¹⁸ Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 77.

¹⁹ Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 366.

²⁰ Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 548.

²¹ G.M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal Ve Ekonomik Tarihi*, Çev. İlyas Kamalov, Redaksiyon. Sadi S. Kucur, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011, s. 34.

²² Bkz. Sonay Ünal, *Sultan Sancar Dönemi Münşeât Mecmuası (Atebetü'l-Ketebe)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

‘Abdü’l-Celîl el-‘Ömerî el-Belhî (Vatvât), takriben 481-487 (1088-1094) yılları arasında Belh şehrinde doğmuş; ikinci halife Ömer’in soyundan geldiği için el-‘Ömerî nisbesini, çok ufak tefek olduğu için de Vatvât (yarasa veya dağ kırlangıcı) lakabını almıştır. Belh’teki Nizâmiye Medresesi’nde Ebû Sa’d el-Herevî’den ders alıp temel eğitimi tamamlayan Vatvât, daha sonra Hârezm’e giderek ünlü dilbilimci ve müfessir Zemahşerî’nin derslerine katıldı ve zamanın en iyi Arapça bilen şahsiyetlerinden biri oldu. Bu yeteneği sayesinde Sultan Sancar tarafından Hârezmşâh tayin edilen Atsız b. Muhammed’in (1128-1156) Dîvân-ı İnşâ başkanlığına kadar yükseldi ve ölünceye kadar Hârezmşâh sultanlarının hizmetinde bulundu.²³

Reşîdü’l-dîn Vatvât, aralarında Sultan Sancar’ın da bulunduğu civar hükümdarlara ve tanınmış kişilere yazdığı Farsça mektup ve resmî yazılarını *Ebkârü’l-efkâr fi’r-resâ’il ve’l-eş’âr* ile *‘Arâ’isü’l-havâtîr ve nefâ’isü’n-nevâdir* adlı iki kitapta toplamıştır. Bu iki eserdeki Farsça mektupları Kâsım Tûyserkânî uzun bir mukaddime ile birlikte *Nâme-hâ-yi Reşîdü’l-dîn Vatvât* adıyla yayımlamıştır.²⁴

Et-tevessül ile’t-teressül: Hârezmşâhlar, Büyük Selçuklu Devleti’nden ayrılarak kurulmuş ve daha sonra Horâsân ve İran’da bu devletin yerini almış bir Türk devletidir. Bu devlet, idarî ve askerî sahada tamamıyla Büyük Selçuklu Devleti’ni model almıştır. Dolayısıyla bu devlete ait resmî belgelerin Selçukluların teşkilât tarihinin aydınlatılmasında çok önemli bir yeri vardır.

Bahâeddîn Muhammed Müeyyed el-Bağdadî’nin kaleme aldığı bu eser, bir münşeât mecmuası olup Hârezmşâhlar Devleti’ne ait çok önemli belgeleri ihtiva etmektedir. Müellif, Horâsân’ın Nesâ şehrinde oturmakta iken, Hârezmşâh Alaeddîn Tekiş tarafından çağırılarak Dîvân-ı İnşâ reisliğine tayin edilmiştir. Bağdadî, arkadaşlarının ricası ve sultanın emri üzerine, 578-579 (1182-1184)

²³ Bkz. Muhammed Avfi, *Lübübü’l-elbâb*, s. 78-79; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 87-92; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 130-135; Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 417-423; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia – From Firdawsî to Sa’dî*, Adelphi Terrace, London 1920, s. 330-333; Ahmed Ateş, “Raşîd al-Dîn Vatvât’ın Eserlerinin Bazı Yazma Nüshaları”, *Tarih Dergisi*, C. X, S. 14, İstanbul 1959, s. 1; Derya Örs, “Vatvât, Reşîdüddin”, *TDVİA*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 573-574.

²⁴ Reşîdü’l-dîn Vatvât, *Nâme-hâ-yi Reşîdü’l-dîn Vatvât*, Tash. Kâsım Tûyserkânî, İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1383 hş.

yılları arasında yazdığı belgeleri bir kitap haline getirmiştir.²⁵ Eserin birkaç nüshası günümüze kadar gelmiştir. Ahmet Behmenyâr, *et-Teveşşül ile't-teressül*'ün²⁶ neşrini Leiden Kütüphanesi ve Paris Milli Kütüphanesi'nde bulunan iki nüshanın fotoğraflarını alıp bunları karşılaştırarak gerçekleştirmiştir. *Et-Teveşşül*'ün bir tanesi İran Meclis Kütüphanesi'nde ve bir diğeri ise Süleymaniye Kütüphanesi Nuriosmaniye bölümünde olmak üzere iki nüshasının daha olduğu bilinmektedir.²⁷

Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ: Eserin müellifi olan Ahmed b. Alî el-Kalkaşandî, 756 (1355) yılında Kahire'nin kuzeyindeki Kalkaşande kasabasında doğdu. Küçük yaşta İskenderiye'ye giderek başta fıkıh olmak üzere, dinî, edebî ve felsefî ilimler tahsil etti. 791/1389 yılında Sultan Berkuk zamanında Kahire Dîvân el-İnşâ'sında dest kâtibi olarak çalışmaya başladı. Uzun yıllar bu vazifeyi devam ettiren el-Kalkaşandî, 10 Cemâziyelâhir 821/15 Temmuz 1418 tarihinde Kahire'de vefat etmiştir.²⁸

Kalkaşandî'nin *Subhu'l-A'sâ* adlı eseri, inşâ risaleleri ile münşeat mecmualarının en mütekamil örneğidir. Müellif, İslâmiyetin zuhurundan kendi zamanına kadar bilhassa Mısır'daki Müslüman devletlerde cereyan eden dâhilî ve devletler-arası yazılı münasebetlere dâir hem örnek, hem de tarihî kıymeti hâiz bol miktarda vesikayı bir araya getirmiştir.²⁹ Eser, bir mukaddime, on makale üzere tertip edilmiştir. Mukaddimedede inşâ sanatının değeri, tarihi ve çeşitleri, birinci makalede bir katibin öğrenmesi gereken bilgiler, yazılar, mürekkepler, hatlar, ikinci makalede coğrafya-yollar, bilhassa Mısır-Şam ve komşu ülkeler, üçüncü makalede evrakların düzenlenmesi, çeşitleri, dördüncü makalede inşâ sanatında kullanılan ıstılahlar, bunlarla ilgili pek çok örnek, beşinci makalede görevler ve

²⁵ Mîrzâ Muhammed Hân Kazvîni, *Bîst Makâle-i Kazvîni*, II, s. 255-256; Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 550-552; Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990, s. 35-36.

²⁶ Bkz. Bahâeddîn Muhammed Müeyyed Bağdadî, *Et-teveşşül ile't-teressül*, Tash. Ahmed Behmenyâr, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1385 hş.

²⁷ Gülseren Azar Nasrabadi, "Hârezmşâhlar Dönemi Münşeat Mecmualarından et-Teveşşül ile't-Teressül ve Devletin Siyasi Münasebetleri Açısından Önemi", *History Studies*, Vol. XIII/1, 2021, s. 38.

²⁸ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 205; İbrahim Kafesoğlu, "Kalkaşandî", *İA*, C. VI, MEB, İstanbul 1977, s. 134-135; Mehmet İpşirli, "Kalkaşandî" *TDVİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 263; Hasan Hüseyin Güneş, "el-Kalkaşandî'nin *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'Ati'l-İnşâ* Adlı Eseri ve Osmanlı Tarihine Dair Muhtevası", *Journal of Historiography*, 3/1, 2021, s. 74-75.

²⁹ İbrahim Kafesoğlu, "Kalkaşandî", s. 135.

çeşitleri, sahiplerinin taşıdıkları unvanlar, altıncı makalede dinî vasiyetler, görev tasrihleri, yedinci makalede yeminler, İslâm tarihindeki örnekleri, dokuzuncu makalede amanlar, sulhlar, anlaşmalar, onuncu makalede sultanların gönderdikleri evraklar, posta, posta güvercinleri, ateş burçları hakkında bilgi verilmektedir.³⁰ Kitap, Muhammed Abdürrasül İbrahim tarafından 1913-1920 yıllarında 14 cilt halinde Kahire’de neşredilmiştir.³¹

Destûr-i Debîrî: Nisbesinden Horâsân’ın Meyhene kasabasından olduğu anlaşılan Muhammed b. Abdülhâlik el-Meyhenî tarafından kaleme alınmıştır. Müellif hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Eserin günümüze ulaşan tek nüshası Zilkade 575’te (Nisan 1180) istinsah edildiğine göre müellifin VI. (XII.) yüzyılda yaşadığını söyleyebiliriz.³² Meyhenî, eserinin önsözünde, bir dostunun teşvikiyle inşâ sanatına mübtedî olanlara yardımcı olmak maksadıyla bu kitabı kaleme aldığını ifade etmiştir.³³ Müellif, eserin birinci bölümünde, tevki’, rik’a, tezkire, kıssa, menşûr, tuğra gibi yazışma türleri hakkında açıklamalarda bulunmuştur. İkinci bölümde ise, “Sultâniyyât” denilen resmî yazışmalar anlatılırken menşûr-ı riyyâset, menşûr-ı kazâ, menşûr-ı işrâf, menşûr-ı âmil, menşûr-ı şahne örnekleri verilmiştir. Eser, ilk olarak 1962 yılında Türkiye’de Adnan Sadık Erzi tarafından orijinal haliyle neşredilmiştir.³⁴ Yıllar sonra İran’da Seyyid Ali Razavî Behabadî, eseri ikinci kez 1997 yılında neşretmiştir. Biz çalışmamızda İran neşrini kullandık.

2- İDARÎ VE ASKERÎ TEŞKİLÂTA DÂİR ESERLER

Târîhü’l-Vüzerâ: Şerefü’l-dîn Enûşirvân b. Hâlid-i Kâşânî’nin (öl. 532/1138) bugün elimizde bulunmayan *Nefsetü’l-masdûr fi futûrî zamani’s-sudûr ve sudûri zamani’l-futûr* isimli eserine Necmeddin Ebû’r-Recâ Kummî tarafından 584 (1188) yılında zeyl olarak yazılan eser, Ebû’l-Kâsım ed-Dergûzîni’den Azîzüddîn Kâşî’ye kadar yirmiye yakın Irak Selçuklu vezîrinin şerh-i hâlîni anlatmaktadır.³⁵ Türünün Farsçadaki ilk örneklerinden olan *Târîhu’l-Vüzerâ*, her

³⁰ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 205-206.

³¹ el-Kalkaşandî, *Subhu’l-A’sâ fi Sınâati’l-İnşâ*, Matbaatü’l-Emîriyye, Kahire 1914.

³² Tahsin Yazıcı, “Destûr-ı Debîrî”, *TDVİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 211.

³³ Muhammed b. Abdülhâlik el-Meyhenî, *Destûr-i Debîrî*, Tash. Seyyid Ali Razavî Behabadî, İntişârât-ı Behabad, Yezd 1375 hş., s. 1.

³⁴ Tahsin Yazıcı, “Destûr-ı Debîrî”, s. 211.

³⁵ Ali Ertuğrul, “İran’da Türkiye Tarihi Çalışmaları –Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi-“, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. VIII, S. 15, 2010, s. 357-358.

ne kadar bir vezirler tarihi gibi görünse de Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılış döneminde cereyan eden hadiseleri en iyi şekilde aksettiren bir eserdir.³⁶ Kitap ilk olarak Muhammed Takî Dânişpejuh tarafından 1363 hş.'de *Târihu'l-Vüzerâ* ismiyle Tahran'da yayınlanmıştır.³⁷ Hüseyin Müderrisî Tabatabaî ise yeniden gözden geçirdiği metni 2007 (1386 hş.) yılında Zeyl-i Nefsetu'l-masdûr adıyla New Jersey'de neşretmiş; 1389 hş.'de de Tahran'da yeni bir baskısını yapmıştır.³⁸

Nesâimü'l-Eshâr min Letâimü'l Ahbâr der Târih-i Vüzerâ: Kaynaklarda eserin müellifi Nâsireddîn Münşî Kirmânî hakkında malumat yoktur. Fakat Kirmânî nisbesinden Kirmânî olduğu, Münşî lakâbından ise Dîvân-ı İnşâ dairesinde münşî olarak vazife yaptığı anlaşılmaktadır. Müellif, eserini 725 (1325) yılında İlhanlı Devleti'nin son büyük hükümdarı olan Ebû Said Bahadır Hân zamanında tamamlamıştır. *Nesâimü'l-Eshâr*, Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî tarafından Tahran'da neşredilmiştir.³⁹ Sancar'ın Horâsân'daki ilk vezîri Kiyâ Mucîrî'd-Devle'den Oğuzlara esir düşmesinden önceki son vezîri Nasîrî'd-dîn Tâhir b. Fahrü'l-Mülk'e kadar bütün vezirlerini kronolojik bir sırayla ele alan ilk eser olması dolayısıyla çalışmamızda istifade ettiğimiz temel kaynaklardan biri olmuştur.

Âsâru'l-Vüzerâ: Eserin müellifi Seyfeddîn Hacı b. Nizâm Akîlî hakkında kendi kitabının dışında hiçbir kaynakta bilgi bulunmamaktadır. Nesebinin Hz. Ali'nin kardeşi Akîl b. Ebû Tâlib'e dayandığına ve dolayısıyla kendisinin bir seyyid olduğuna dair bir rivayet bulunmaktadır. Akîlî, eserinde tercüme-i hâl'ini anlatırken Timur Devleti zamanında, çok genç yaşta devlet hizmetine girdiğini ve 40 yaşına kadar görevine devam ettiğini ifade etmiştir. Akîlî, bu zaman içerisinde mektup ve risâleler toplayarak sultanların, vezîrlerin, şeyhlerin ve ulemânın hayatları hakkında bir eser te'lif etmeye başlayınca, bunu haber alan Hüseyin Baykara'nın (1470-1506) vezîri Kıvameddîn Nizâmü'l-Mülk Hâfî, bu çalışmayı kendisinden istemiştir. Akîlî, bunun üzerine eserinden seçtiği bazı kısımları vezîre

³⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Tarih (İran)" *TDVİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 55.

³⁷ Necmeddîn Ebû'r-Recâ Kummî, *Târihu'l-Vüzerâ*, Neşr. M. Taki Dânişpejuh, Müessesese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı Ferhengi, Tahran 1363 hş.

³⁸ Ali Ertuğrul, "a.g.m.", s. 358.

³⁹ Nâsireddîn Münşî Kirmânî, *Nesâimü'l-Eshâr min Letâimü'l Ahbâr der Târih-i Vüzerâ*, Tash. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî, İntişârât-ı İttılaât, Tahran 1364 hş.

göndermek istemişse de daha sonra fikrini değiştirerek vezirler hakkında kaleme aldığı bir eseri 875 (1470) yılı civarında vezîre takdim etmiştir.⁴⁰

Ahmed Hamdânî, 1938 yılına ait bir makalesinde, Akîlî'nin birden fazla kaynaktan faydalandığını kabul etmekle birlikte, eserindeki bazı bölümlerde takriben kelime kelime *Nesâimü'l-Eshâr*'ı kopya ettiğini ifade etmiştir.⁴¹ *Âsârü'l-Vüzerâ*, Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî tarafından Tahran'da neşredilmiştir. Çalışmamızda bu neşrin 1337 hş. yılındaki baskısını kullandık.

Düstûrû'l-Vüzerâ: Timurlular devrinin büyük tarihçilerinden Gıyâsü'd-dîn b. Hümameddîn el-Hüseyinî Hândmîr tarafından kaleme alınmıştır. Genel kabul gören kanaate göre 880 (1475) yılında Herât'ta doğan Hândmîr, anne tarafından *Ravzatü's-safâ*'nın müellifi Mîrhând'ın torunudur. Babası Hümâmüddîn Muhammed, Timurlu Hükümdarı Ebû Said Hân'ın oğlu Semerkand Hâkimi Mahmûd Mirza'nın vezîri idi. Hândmîr, dedesi Mîrhând ile Ali Şîr Nevâî'nin himayelerinde iyi bir tahsil gördü. Ali Şîr, Hândmîr'in zekâ ve yeteneğini çok fazla takdir ettiğinden, gençliğine rağmen çağın en büyük âlimlerinin toplandığı meclislere katılmasına izin vermişti. Böylece Hândmîr, kısa sürede Hüseyin Baykara ve Ali Şîr devrinin genç edip ve âlimlerinden biri olmuştur. Herât, 1510 yılında Safevîler tarafından işgal edilince Hândmîr, Garcistân'ın Peşt köyüne çekilerek eserlerini tamamlamakla meşgul oldu. 1527 yılında Hindistan Hükümdarı Bâbü'ün yanına gitti. Bundan sonra hayatının geri kalan kısmını Bâbü ve onun yerine geçen Hümâyun Hân'ın yanlarında geçirdi ve onlara eserler takdim etti. 942 (1535) yılında Delhi'de öldü.⁴²

Düstûrû'l-Vüzerâ, Hz. Süleyman'ın vezîri Asaf'tan başlayıp farklı devletlerde vezîrlik yapan tanınmış kişilerin hayatlarını kapsayan bir çalışmadır. Müellif, Hüseyin Baykara ve vezîri Kemaleddin Hâce Mahmûd adına kaleme

⁴⁰ Seyfeddîn Hacı b. Nizâm Akîlî, *Âsârü'l-Vüzerâ*, (Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî'nin Mukaddimesi), İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1337 hş., s. ۱-ح

⁴¹ Seyfeddîn Hacı b. Nizâm Akîlî, *a.g.e.*, (Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî'nin Mukaddimesi), s. ۴

⁴² Gıyasüddîn b. Hümameddîn el-Hüseyinî Hândmîr, *Düstûrû'l-Vüzerâ*, (Said Nefisî'nin Dîbâçesi), Çaphâne-i İkbâl, 1317 hş. s. ۱-ت; M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-*, Haz. Yüksel Kanar, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 405-408; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 248-249; A.Zeki Velidî Togan, “Hândmîr” *IA*, 5/1, MEB, İstanbul 1987, s. 210-211; H. Beveridge-J.T.P. De Bruijn, “Khwândamîr”, *EP*, C. IV, E. J. Brill, Leiden 1997, s. 1020-1022; İsmail Aka, “Hândmîr”, *TDVİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 550-551; Farishtamo Khomushova, *Gıyasüddin Handmîr'in Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2020, s. 38-47.

aldığı bu eseri 906 (1500-1501) yılında tamamlamış, fakat daha sonra 915 (1508) yılında yeniden gözden geçirerek Hüseyin Baykara'nın son zamanlarında görev yapan vezîrleri de ilâve ederek genişletmiştir. Eser, 1317 hş.'de Saîd Nefisî tarafından Tahran'da neşredilmiştir.⁴³

Siyasetnâme: Nizamü'l-Mülk lakâbıyla anılan Kıvâmüddîn Ebû Ali Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî'nin bu eserine *Siyerü'l-mülûk ve Hâce Nizamü'l-Mülk'ün 51 faslı* isimleri de verilmiştir. Nizamü'l-Mülk, 21 Zilkâde 408'de (10 Nisan 1018), Horâsân'ın eski kültür merkezlerinden Tûs şehrine bağlı Nukan kasabasında, aristokrat (dihkân) bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi. İyi bir tahsilden sonra Gazneliler Devleti'ne bağlı Horâsân umumî valisi Ebû'l-Fazl Suri'nin maiyetinde idarecilik hayatına başladı. 1040 Dandanakan Savaşı'ndan sonra Selçukluların hizmetine girdi. 13 Zilhicce 455 (7 Aralık 1063) Pazar gününden, katil tarihi olan 10 Ramazan 485 (14 Ekim 1092) Perşembe gününe kadar, yaklaşık 30 yıl Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan ve oğlu Sultan Melikşâh'ın vezîrlüğünü yaptı.⁴⁴

484 (1091) yılında Sultan Melikşâh, aralarında Nizamü'l-Mülk, Şerefü'l-Mülk, Tâcü'l-Mülk ve Mecdü'l-Mülk'ün bulunduğu devlet ricalinden memleket işlerinin gidişatına dair birer rapor hazırlamalarını istedi. Bu emir doğrultusunda Nizamü'l-Mülk, bilgisini, görgüsünü, tecrübesini ve üstatlarından öğrendiği her ne var ise fasıllar halinde düzenleyerek hükümdara arz etti. Sultan, kendisine sunulan raporlar arasında yalnız Nizâmü'l-Mülk'ünkünü beğendi ve bunu rehber olarak almaya karar verdi. Eser 39 fasıldan ibarettir. Vezir memurların vazifelerini sayar ve idarenin bütün şubeleri hakkında fikrini belirtir. Bağdad'a son seyahatinden önce 1092'de sultanın şahsî kitaplarını yazan hattât Muhammed Mağribî'ye on bir fasıl daha teslim ederek, ancak ölümünden sonra sultana vermesini tembih etti. Hattâtın doğru olarak belirttiği gibi Nizâmü'l-Mülk, bu fasılları “saltanatın düşmanları İsmailîler sebebiyle çektiği ızdıraptan dolayı”

⁴³ Hândmîr, *Düstûrî'l-Vüzerâ*, (Saîd Nefisî'nin Dîbâçesi), s. ج-ر; İsmail Aka, “a.g.m.”, s. 551; Farishtamo Khomushova, a.g.e., s. 64.

⁴⁴ Bkz. Ebû Ali Hasen b. Alî Hâce Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, Tash. Muhammed Kazvîni, (Murtezâ Müderisî Çihardihî'nin Mukaddimesi), İntişârât-i Kitabfurûşî-i Zevvar, Tahran 1344 hş. s. نیش; Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, Çev. Nurettin Bayburtlugil, (Mütercimim Önsözü), Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 13; İbrahim Kafesoğlu, “Nizâm-ül-mülk” *İA*, C. IX, MEB, İstanbul 1964, s. 329-333.

yazmıştır. Bu sebeple son kısımlarda vezîrin ifadesi, kitabın diğer kısımlarına göre çok daha sert ve serbesttir.⁴⁵

Nizamü'l-Mülk, eserinin mukaddime bölümünde, devlet teşkilatı ve idaresiyle ilgili konuları işlediği *Siyasetnâme*'yi 50 fasıl halinde düzenlediğini, çok faydalı bilgiler içeren bu eseri herkesin okuması gerektiğini, hiçbir hükümdarın bu esere ilgisiz kalamayacağını, bu kitap sayesinde din ve dünya işlerinin daha kolay yürütüleceğini söylemiştir.⁴⁶

Bugünkü neşirlerinde 51 fasla taksim olunan eserin fasıllarının çoğunun başında Nizamü'l-Mülk, meseleyi önce kendi içinde tartışmış, daha sonra tezini destekleyecek kısa bir hikaye, rivayetler, hadisler, Kur'ân ayetleri, geçmiş büyüklerden sözler koymuştur.⁴⁷ *Siyasetnâme*'de verilen örneklerin ve anlatılan hikayelerin bir kısmı İslâm öncesine, büyük bir kısmı Selçuklu öncesine, bir bölümü de Selçuklu dönemine aittir. Nizamü'l-Mülk, böylece çeşitli devirlerdeki uygulamaları karşılaştırarak kendi dönemi için en ideal olanı seçip tavsiye ettiğini vurgulamaktadır.⁴⁸ Kitapta anlatılan hikayelerden bazıları tarihsel sıhatten yoksun, nakledilen hadisler, hadis ilmi açısından zayıf olmakla birlikte bunlar Nizamü'l-Mülk'ün metinde güttüğü gayeye hizmet için kullanılması bakımından başarılıdır; yani esas olan hikayenin doğru olup olmadığı değil, ileri sürdüğü teze uygunluk arz edip etmediğidir.⁴⁹ Eser, “*Siyasetnâme*” (nasihatü'l-mülûk) türünün en güzel örneklerinden biri olarak kabul edilmiş, erken tarihlerden itibaren tarihçilerin ilgisini çekmiş ve çeşitli neşir ve tercüme yapılmıştır.⁵⁰ Çalışmamızın pek çok bölümünde istifade ettiğimiz bu kıymetli eserin biri Farsça, diğer üçü Türkçe olmak üzere dört farklı neşirini kullandık.

El-Ahkâmu's-Sultaniyye: Bu eserin müellifi Ali b. Muhammed b. Habîb Ebi'l-Hasanî'l-Mâverdî, 364 (974) yılında Basra'da doğdu. Gül suyu (mâû'l-verd) ticaretiyle uğraştığı için Mâverdî lakâbıyla tanındı. Tahsil hayatı boyunca Basra

⁴⁵ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Mehmet Taha Ayar, (Mütercimim Önsözü), Hasan Âli Yücel Klasikler Dizisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. X-XII; Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 26-27.

⁴⁶ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvînî, s. 1-2; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Haz. Mehmet Altay Köymen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 1-2; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Nurettin Bayburtlugil, s. 23-24; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Mehmet Taha Ayar, s. 3-4.

⁴⁷ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Mehmet Taha Ayar, (Mütercimim Önsözü), s. XVII.

⁴⁸ Abdülkerim Özaydın, “Nizamülmülk”, *TDVİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 195-196.

⁴⁹ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Mehmet Taha Ayar, (Mütercimim Önsözü), s. XVII.

⁵⁰ Abdülkerim Özaydın, “Nizamülmülk”, s. 196.

ve Bağdad'da çeşitli âlimlerden ders aldı. Çeşitli şehirlerde kadılık ve müderrislik yaptı. Kâim Biemrillah zamanında “akda'l-kudât (baş kadılık)” unvanını aldı ve bu görevi vefatına kadar sürdürdü. O aynı zamanda gerektiğinde üst düzey devlet adamları arasında çıkan anlaşmazlıklarda hakemlik yaptı. 450 (1058) yılında Bağdad'da vefat etti.⁵¹ *El-Ahkâmu's-Sultaniyye*, müellifin İslâm âme hukuku alanında yazdığı ve 20 bölümden oluşan en önemli eseridir. Çalışmamızda, Ahmed Cad'ın Kahire neşrini ve Ali Şafak'ın 1976'daki Türkçe neşrini birlikte kullandık.⁵²

Nasihâtü'l-Mülük: Eserin müellifi Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. el-Gazzâlî et-Tûsî, 450 (1058) yılında İran'ın Tûs şehrinin Taberan kasabasında dünyaya geldi. Nişâbûr'da İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin ders halkasına katıldı. 484 (1091) yılında Nizâmü'l-Mülk tarafından Ebû İshâk el-Şîrâzî'nin yerine Bağdad Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak tayin edildi. Bir süre sonra Nizâmiye Medresesi'ndeki müderrislik görevini kardeşi Ahmed Gazzâlî'ye bıraktı ve 488 yılının Zilkâde ayında (Kasım 1095) Bağdad'dan ayrıldı. Şam, Kudüs ve Hicâz'ı kapsayan seyahatinden sonra memleketi Tûs'a geri döndü. 14 Cemâziyelâhir 505 (18 Aralık 1111) Pazartesi günü vefat etti ve Tûs'un Taberan kasabasına defnedildi.⁵³

Nasihât'ül-Mülük'ün Farsça aslı elde olmayıp “*et-Tib'ül-Mesbûk fi Nasihat'ül-Mülük*” adıyla defaatle basılmış olan Arapça tercüme nüshaları bilinmektedir. Bunun gerek matbu ve gerek yazma bütün nüshalarında eserin aslının Sultan Muhammed b. Melikşâh'a hitaben yazılmış olduğu görülmektedir. Yalnız Esad Efendi Kütüphanesi'nin 2921 numaralı Arapça tercümesinin başında, İmam Gazzâlî'nin bu eserini Muhammed b. Melikşâh'a değil, Sancar'a ithaf ettiği yazılıdır. Başka hiçbir yerde bulunmayan bu malumat, bu yazarı bilinmeyen tercüme nüshanın dibacesinde görülmektedir. Nitekim Melik Sancar, bir sefer

⁵¹ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 89; Abdullah Çolak, “Mâverdi ve el-Ahkâmu's-Sultaniyyesi”, İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, C. V, S. 1, 2016, s. 173-214.

⁵² Bkz. Ali b. Muhammed b. Habîb Ebi'l-Hasanî'l-Mâverdi, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, Thk. Ahmed Cad, Dârü'l-Hadis, Kahire 2006; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 1976.

⁵³ Bkz. Abdülhüseyn Zerrinkûb, *Medreseden Kaçış İmam Gazzâlî'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri*, Çev. Hikmet Gök, Ağaç Yayınları, İstanbul 2007, s. 23 vd; Kasım Kufralı, “Gazzâlî”, *İA*, C. IV, MEB, İstanbul Tarihsiz, s. 748-760; Mustafa Çağrırcı, “Gazzâlî”, *TDVİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 489-505.

esnasında Meşhed yakınlarında bulunan Berruk-u-Kûs'da konaklayınca, o sırada Meşhed'de ikâmet ettiğini öğrendiği İmam Gazzâlî'yi ordugâhına davet ederek onunla bir görüşme gerçekleştirmişti (499/1105). Gazzâlî, *Nasihatu'l-Mülük* adlı eserini de bu görüşme üzerine yazıp Melik Sancar'a takdim ve ithaf etmiştir.⁵⁴ Çalışmamızda, bu eserin Türkçe neşrini kullandık.⁵⁵

Mukaddime: Tarih felsefesi ve sosyoloji biliminin ilk büyük temsilcisi kabul edilen müellifin asıl adı Ebû Zeyd Veliyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî'dir. Benî Haldûn kabilesine mensubiyeti dolayısıyla doğuda ve batıda İbn Haldûn olarak tanınmıştır. Müellif, 732 (1332) yılında Tunus'ta doğdu. Zamanın büyük alimlerinden Kur'an, hadis, dil ve fıkıh sahalarında iyi bir eğitim aldı. Yetişmesinde, daha doğrusu yaşadığı çağdaki diğer alimlere göre farklı ilgilere sahip olmasında, o dönemin siyasal çalkantılarından uzak kalmamasının çok büyük etkisi oldu. Serüvenci bir kişiliğe sahip olan İbn Haldûn, Cezayir, Fas, Endülüs, Mısır ve Suriye'de belirli süreler ikâmet etmiş, zamanın hükümdarları ile yakın ilişkiler kurarak siyasî çekişmelerin çözümünde aktif olarak rol almıştır. 7 ciltten oluşan ve bir dünya tarihi niteliği taşıyan *Kitâbu'l-İber* adlı eserine giriş mahiyetinde yazdığı *Mukaddime*, İslâm ve hatta dünya düşünce tarihinin en özgün eserlerinden biri olarak kendisine büyük bir şöhret kazandırmıştır. Çoğu zaman diğer ciltlerden bağımsız olarak neşredilen *Mukaddime*, bir önsöz ve altı fasıldan meydana gelir. Çalışmamızda bu eserin iki farklı Türkçe neşrini kullandık.⁵⁶

3- ÖZEL TARİHLER (SELÇUKNÂMELER)

Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra: İmâdüddîn İsfahanî'nin *Nusretü'l-fetre ve 'usretü'l-katre* adlı eserinin Bondârî tarafından yazılan muhtasarıdır. İmâdüddîn, bu eseri hazırlarken önce, Irak Selçuklu vezîri Enûşirvân b. Hâlid'in, Melikşâh'ın tahta çıkışından (1072) I. Tuğrul'un ölümüne kadar (1134) gelen olayları anlattığı *Futûru zamâni's-sudûr ve sudûru zamâni'l-fütûr* adlı Farsça tarihini Arapçaya çevirmiş, çevirinin baş tarafına daha önceki Selçuklu tarihini,

⁵⁴ Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, "Sancar ve Gazzâlî" *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, C. I, S. I, İstanbul 1925, s. 45-52.

⁵⁵ Bkz. İmam Gazzâlî, *Nasihatu'l-Mülük*, Çev. Osman Şekerci, Sinan Yayinevi, İstanbul 1969.

⁵⁶ Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB, İstanbul 1982; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Halil Kendir, Yenişafak Yayınları, İstanbul 2004.

sonuna da kendi zamanındaki İnan-İrak Selçukluları'yla ilgili olayları ilâve etmiştir. *Nusretü'l-fetre*'nin Bondârî tarafından *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra* adıyla yapılan muhtasarını Martinus Theodorus Houtsma yayımlamıştır.⁵⁷ Kıvâmüddîn Burslan, Selçuklu tarihinin en sağlam ve en eski kaynaklarından olan *Zübdetü'n-Nusra*'yı İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi adıyla Türkçeye çevirmiştir.⁵⁸ Eserde Sultan Sancar'la ilgili diğer kaynaklarda yer almayan orijinal bilgiler bulunmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda kullandığımız temel kaynaklardan biridir.

Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye: Hayatı hakkında çok az bilgi bulunan Ali b. Nâsır el-Hüseynî tarafından yazılan eserin orijinal adı *Zübdetü't-Tevârih*'dir. Fakat bu haliyle günümüze ulaşmamış, ismi bilinmeyen bir müellifin, 622 (1225) yılından sonra kaleme aldığı *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye* adlı eserinde istinsah ettiği şekliyle zamanımıza intikal etmiştir. *Zübdetü't-Tevârih*, Selçukluların tarih sahnesine çıkışından Sultan II. Tuğrul'un ölümüne (590/1194) ve İrak Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar geçen olayları içermektedir. Sonradan ismi bilinmeyen müellif, Azerbaycan Atabegleri tarihini de ekleyerek *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye*'yi meydana getirmiştir. Bu eserde, Melikşâh'ın ölümünden hatta zaman zaman daha öncelerden 547 (1152) yılına kadar olan kısım tümüyle İmâdeddîn İsfahânî'nin *Nusretü'l-Fetre*'sinden yapılmış iktibaslardan ibarettir.⁵⁹ Eser, 1943 yılında Necati Lugal tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Çalışmamızda bu çevirinin 1999 yılı baskısını kullandık.⁶⁰

Selcûknâme: Zahîrüddîn Nişâbü'rî tarafından Farsça kaleme alınan eser, Büyük Selçukluların başlangıcından son İrak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un cülûsuna kadar geçen olayları ihtiva etmektedir. Ebû Hâmid Muhammed b.

⁵⁷ M. Şemseddin Günaltay, *a.g.e.*, s. 147-148; Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 29-30; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 123-124; Ayn. yzr., "İmâdüddin İsfahânî" *TDVİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 175; Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı" Çev. Nejat Kaymaz, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 1969, s. 206-208; Abdülkerim Özaydın, "Bündârî", *TDVİA*, C. VI, İstanbul 1992, s. 489-490; Muhammed Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklu Tarihi Birinci Elden Kaynakları", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 2, No 3, Karabük 2013, s. 18-19.

⁵⁸ Bkz. el-Bondârî, *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*, Çev. Kıvameddin Burslan, İrak ve Horâsan Selçukluları Tarihi, TTK, İstanbul 1943.

⁵⁹ C. E. Bosworth, "Al-Husaynî", *EP*, C. XII, (Supplement), E. J. Brill, Leiden 2004, s. 378; Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı" s. 208-209; Osman Gazi Özgüdenli, "Hüseynî, Ali b. Nâsır", *TDVİA*, C. EK-1, Ankara 2020, s. 572.

⁶⁰ Sadruddîn Ebû'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye*, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1999.

İbrâhim, Selcûknâme'ye II. Tuğrul'un öldürülmesine kadarki olaylara dair kısa bir zeyl yazmıştır. *Selcûknâme*, başta Râvendî olmak üzere, Reşîdü'd-dîn Fazlullâh ve Hâfiz Ebrû gibi pek çok müverrihe kaynak teşkil eden önemli bir eserdir.⁶¹ Bu kıymetli eser neşredilmiş olup çalışmamızda 1390 hş. yılına ait Tahran baskısını kullandık.⁶²

Râhatu's-Sudûr ve Âyetu's-Sürûr: Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî tarafından Farsça kaleme alınan bu eser, Türkiye Selçuklu Hükümdarı Gıyâseddîn Keyhüsrev'e (1204-1210) takdim edilmiştir. *Râhatu's-Sudûr*, Selçukluların tarih sahnesine çıkışından 590 (1194) yılında son Irak Selçuklu Hükümdarı II. Tuğrul'un öldürülmesine kadar geçen olayları ihtiva eder. Sonradan ilâve edilen bölümde ise 590-595 (1194-1199) yılları arasında meydana gelen olaylar hakkında bilgi verilir. Râvendî, Irak Selçuklu Devleti'nin son zamanlarına bizzat şahitlik etmiştir. Bununla birlikte, kendi döneminden önceki Selçuklu tarihi için Zahîrüddîn Nişâbüri ile Ebû Tâhir-i Hâtûnî'nin *Selcûknâme*'lerinden faydalanmıştır.⁶³ Diğer taraftan son zamanlarda yapılan araştırmalar, Râvendî'nin çok küçük değişikliklerle *Atabetü'l-Ketebe*'den de alıntılar yaptığını ortaya koymuştur.⁶⁴ *Râhatu's-Sudûr*'un ilk Türkçe tercümesi II. Murat (1421-1451) zamanında Yazıcızâde Ali tarafından *Tevârih-i 'Ali Selçuk'*⁶⁵ adıyla yapılmıştır.⁶⁶ Eser, Muhammed İkbâl tarafından 1921 yılında Londra'da ve 1985 yılında Tahran'da neşredilmiştir. Ahmed Ateş, *Râhatu's-Sudûr*'u aynı adla Türkçeye tercüme etmiştir.⁶⁷

el-Urâzâ fî Hikâyeti's-Selcukiyye: İlhanlılar dönemi müverrihlerinden Muhammed b. Nizâm el-Hüseynî Yezdî tarafından Farsça kaleme alınmıştır. 680

⁶¹ Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı" s. 213-215; Osman Gazi Özgüdenli, "Zahîrüddîn-i Nişâbüri" *TDVİA*, C. XLIV, İstanbul 2013, s. 102-103.

⁶² Bkz. Zahîrüddîn Nişâbüri, *Selcûknâme*, Tash. Mirza İsmail Afşar, Muhammed Ramazanî, İntişarat-i Esâtîr, Tahran 1390 hş.

⁶³ Bkz. Mîrzâ Muhammed Hân Kazvîni, *Bîst Makâle-i Kazvîni*, I, s. 70-74; Zebîhullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 560-563; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 126-127; Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı" s. 213-217; Carole Hillenbrand, "Rawandî", *EP*, C. VIII, E. J. Brill, Leiden 1995, s. 460-461; Abdülkerim Özaydın, "Râvendî, Muhammed b. Ali", *TDVİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 471.

⁶⁴ G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 48.

⁶⁵ Bkz. Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017.

⁶⁶ Abdülkerim Özaydın, "Râvendî, Muhammed b. Ali", s. 471.

⁶⁷ Muhammed b. Ali b. Süleyman Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyetu's-Sürûr*, Çev. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1999.

(1281-1282) yılında doğduğu tahmin edilen el-Hüseynî Yezdî, Olcayto ve Ebû Said Bahadır Hân devrinde çeşitli memuriyetlerde bulunmuştur. 711 (1311/1312) yılında telif ettiği bu eserini İlhanlı vezîri Reşîdü'd-dîn Fazlullah'a takdim etmiştir. *El-Urâza*'nın en önemli kaynakları, Râvendî'nin *Râhatu's-Sudûr*'u ve Reşîdü'd-dîn Fazlullah'ın *Câmiü't-Tevârih*'idir. Eser, Mehmet Çalışkan tarafından bir yüksek lisans çalışması olarak Türkçeye tercüme edilmiştir.⁶⁸ Çalışmamızda Meryem Mîrşemsî'nin 1388 hş. yılına ait Tahran neşrini kullandık.⁶⁹

4-GENEL TARİHLER

el-Muntazam fî Tarîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk: Dedesi Cafer b. Abdullah el-Cevzî'ye nisbetle İbnü'l-Cevzî adıyla tanınmış olan müellifin asıl adı Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Cemâlüddîn el-Bağdadî'dir. İbnü'l-Cevzî, 510 (1116) yılında Bağdad'da zengin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Küçük yaşta kaybettiği babasından kalan servet sayesinde kimseye muhtaç olmadan öğrenimini sürdürdü. Birçok seyahatler yaparak değerli bilim adamlarından çeşitli dersler aldı ve böylece devrin değerli bilginleri arasında önemli bir yere sahip oldu. Genellikle dinî eserler yazmış olan müellif, tarih ve biyografi alanlarında da eserler kaleme almıştır. Bunlar arasında bizce en mühim eseri *el-Muntazam fî Tarîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk* adlı umûmî tarihidir. Bu eserin ilk kısımları Taberî'nin hülâsasıdır; fakat 573 (1177) senesine kadar devam eden bu tarihin son kısımları, bahsettiği devirlerin en mühim kaynaklarından biridir. Bilhassa Selçuklular ve onların Abbâsîler ile olan münasebetlerine dâir çok mühim bilgiler sunmaktadır. Ancak *el-Muntazam*'da siyasî hadiselerden fazla tercüme-i ahvâle önem verilmiştir. Her yılın hadiseleri kısaca anlatıldıktan sonra, o yıl içinde ölenlerin, en çok muhaddis ve âlimlerin hayatı yazılıdır.⁷⁰ Eserin tamamı Muhammed

⁶⁸ Mehmet Çalışkan, *El-Hüseynî el-Yezdî'nin El Urâza fî'l Hikâyeti's Selcûkiyye Adlı Farsça Eserinin Türkçe Tercümesi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 1-2.

⁶⁹ Bkz. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Nizâm el-Hüseynî Yezdî, *el-Urâza fî Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Tash. Meryem Mîrşemsî, İntişârât-ı Serya, Tahran 1388 hş.

⁷⁰ Bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 122; Carl Brockelmann, "İbnülcevzî" *IA*, C. V/II, MEB, İstanbul Tarihsiz, 848-850; Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. XXVI, S. 30, TTK, 2005, s. 1-2; Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı" s. 199; Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *TDVİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 543-549.

Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ tarafından yayımlanmış olup (I-XIX) çalışmamızda bu neşir kullanılmıştır.⁷¹

El Kâmil Fi't-Tarih: İbnü'l-Esîr adıyla maruf Ebü'l-Hasen İzze'd-dîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, 555 (1160) yılında Musul'un kuzeyindeki Ceziretü'l-Ömer'de (bugünkü Cizre) doğdu. Çocukluğu Cizre'de geçen İbnü'l-Esîr, öğrenim çağına gelince Musul'a giderek oranın bazı âlimlerinden ders okumuştur. Hac farızasını eda ettikten ve Hicâz alimlerini dinledikten sonra, Bağdad'a gitmiştir. Şam ve Kudüs âlimlerinden de ders okuduktan sonra doğum yeri Musul'a dönmüş ve kendini bütünüyle ilme ve eser telifine vermiştir. Müellif, 630 (1233) yılında memleketi Musul'da vefat etmiştir.⁷²

Ortaçağ'ın en büyük tarihçisi kabul edilen müellifin *El Kâmil Fi't-Tarih* adlı eseri, özellikle Taberî'nin tarihinin sona erdiği 302 (914-915) yılından sonra vuku bulan tarihi olaylar üzerine İslâm tarihi çalışmalarında en çok başvurulan temel kaynaklardan biridir. 10 hacimli ciltten oluşan eser, dünyanın yaratılışıyla başlayan ve Hicret'ten sonraki olayların yıl yıl anlatılarak 628 (1231) yılı sonuna kadar geldiği umûmî bir tarihtir.⁷³ Eser, çalışmamıza konu olan dönem için de birinci sınıf kaynak vazifesini görmüştür. *El-Kâmil*'in tamamı bir komisyon tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bununla birlikte Selçuklularla ilgili kısımlar daha ziyade Abdülkerim Özaydın tarafından çevrilmiştir.⁷⁴

Mirâtü'z-Zamân fî Târihi'l-Ayân: Anne tarafından Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin torunu olması münasebetiyle Sıbt İbnü'l-Cevzî (İbnü'l-Cevzî'nin torunu) adıyla tanınan müellifin tam adı Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdadî'dir. 581 veya 582 (1186) yılında Bağdad'da doğan Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin babası, Abbâsî Vezîri Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre'nin Türk asıllı memlükü Hüsâmeddin Kızıoğlu'dur. Küçük yaşta babasını

⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata, Dârü'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut 1992.

⁷² M. Şemseddin Günaltay, *a.g.e.*, s. 151-153; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 137-138; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit, C. VI, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1992, s. 259; Songül Mecit, *Anadolu Selçukluları Bir Hanedanın Evrimi*, Çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 44; M. Şerefeddin Yaltkaya, "İbnül'Esîr" *İA*, C. V/II, MEB, İstanbul Tarihsiz, s. 851-852.

⁷³ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 138; M. Şemseddin Günaltay, *a.g.e.*, s. 154; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, C. VI, s. 259.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, X, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1990.

kaybettiğinden dedesi tarafından yetiştirildi. 600 (1203) yılında Dımaşk'a yerleşerek burada vaizlik yapan Sıbt İbnü'l-Cevzî, 654 (1256) yılında bu şehirde ölmüştür. *Mirâtü'z-Zamân fî Târihi'l-Ayân*, yaratılıştan müellifin ölüm tarihine kadar gelen kırk ciltlik umumî bir tarihtir.⁷⁵ Eser, bilhassa Selçuklu tarihi bakımından ehemmiyetlidir. İbnü'l-Esîr'de bile bulunmayan bazı kayıtlara burada rastlamak mümkündür.⁷⁶ Bu sebeple çalışmamızda bu eserin üç farklı neşrini kullandık.⁷⁷

Tabakât-ı Nâsirî: Minhâcüddîn Osman b. Sirâciddîn Muhammed el-Cûzcânî, XIII. asrın ilk yarısında Delhi Türk sultanlığında en yüksek dinî-kazaî mevkilere kadar yükselmiş ve bahsi geçen eseri ile Hind-İran tarihçileri arasında mühim yer tutmuş meşhûr bir âlim ve ediptir.⁷⁸ Cûzcânî, bir kısmı zamanımıza intikal etmeyen birçok kaynaktan faydalanarak yazdığı *Tabakât-ı Nâsirî*'yi Eylül 1260'ta tamamlayarak Sultan Nâsirüddîn Mahmud'a sunmuştur.⁷⁹ Eser, Farsça kaleme alınmış ve yirmi tabaka olarak düzenlenmiş genel bir İslâm tarihidir.⁸⁰ Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar ile ilgili kısımları Erkan Göksu tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁸¹ Çalışmamızda genel itibariyle Farsça neşrini kullanmayı tercih ettik.⁸²

Tarih-i Cihângüşâ: İlhanlılar devrinin büyük devlet adamlarından ve değerli münşî ve tarihçilerinden olan Alâü'd-dîn Ata Melik b. Bahâiddîn Muhammed el-Cüveynî, 623 (1226) yılında Cüveyn'in Âzâdvâr kasabasında doğdu. Seçkin ve meşhur bir aileye mensup olan müellifin dedeleri Büyük Selçuklular, Hârezmşâhlar ve İlhanlılar devrinde önemli resmî görevlerde bulunmuşlardır. Ata Melik Cüveynî'nin bir münşî ve tarihçi olarak şöhretini

⁷⁵ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 144-145; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî" *TDVİA*, C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 87-88.

⁷⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 20.

⁷⁷ Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fî Târihi'l-Ayân*, Thk. Muhammed Berekât, Kâmil el-Harrat-Ammar Reyhâvî, Dârü'r-Risâleti'l-Alemiye, Beyrut 2013; Ayn. mlf., *a.g.e.*, (481-517/1088-1123), Thk. Musfir b. Sâlim el-Gâmidî, Câmîatü'l-Ümmü'l-Kurra, Mekketü'l-Mükerrre 1987; Ayn. mlf., *Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l-Ayân'da Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2011.

⁷⁸ Bkz. M. Fuad Köprülü, "Cûzcânî, *İA*, C. III, MEB, İstanbul 1977, s. 230-237.

⁷⁹ A. S. Bazmee Ansari, "Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc" *TDVİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 98-99.

⁸⁰ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 163.

⁸¹ Bkz. Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, Çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2015.

⁸² Bkz. Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, Tash. Abdülhey Cîbî, (Dijital Neşr. Merkez-i Tahkikat-i Rayane-i Kaime-i İsfâhân), Tahran 1363 hş.

devam ettiren en önemli eseri *Tarih-i Cihângüşa*'dır. Eser, Moğol tarihinin birinci derecede mühim kaynaklarından olması dolayısıyla XIII. asırdan zamanımıza kadar, kıymet ve ehemmiyetini muhafaza etmiştir.⁸³ Üç cilt halinde Mirzâ Muhammed Kazvîni tarafından neşredilen eserin bizim açımızdan bilhassa ikinci cildi büyük ehemmiyet arz etmektedir.⁸⁴ Bu kısımda Sultan Sancar ile ilgili diğer kaynaklarda rastlanmayan orijinal rivayetler bulunmaktadır. Eser, Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁸⁵

Câmi'ü't-Tevârih: Reşîdü'd-dîn Fazlullâh b. İmâdiddevle Ebi'l-Hayr el-Hemedânî, hekimlikle uğraşan bir ailenin çocuğu olarak 646 (1248) yılında Hemedân'da doğmuştur. Tıp eğitimi aldıktan sonra Abaka Hân zamanında devlet hizmetine girmiş, zaman içerisinde konumunu güçlendirerek Gazân Hân tarafından vezîrlük makamına tayin edilmiştir.⁸⁶ Reşîdü'd-dîn, Gazân Hân'ın emriyle bir Moğol tarihi yazmaya başlamıştı. Eser tamamlanmadan Gazân Hân ölünce, yerine geçen kardeşi Olcayto Hân, Reşîdü'd-dîn'e daha kapsamlı bir görev vermiş ve Moğollar ile münasebet kuran bütün milletlerin tarihinin yazılmasını emretmişti. Eserin yazılması tamamlanıp Olcayto Hân'a takdim edildiğinde genel bir dünya tarihi görünümünü almıştı.⁸⁷ *Câmi'ü't-Tevârih*, iki büyük ciltten oluşmaktadır. Birinci cildin ilk bölümü Türk ve Moğol kabilelerinden, ikinci bölümü de başlangıcından itibaren Gazân Hân'ın ölümüne kadar Moğollar tarihinden söz eder. İkinci cilt ise, yaratılıştan Hicret'in 700 (1300)üncü yılına kadar umûmî bir dünya tarihidir.⁸⁸ Eserin Selçuklular ile ilgili kısmı Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁸⁹

Târîh-i Güzîde: Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, Arap asıllı Şîfî bir ailenin çocuğu olarak 680'de (1281) Kazvin'de dünyaya geldi. İran'da çeşitli alimlerden

⁸³ Bkz. M. Şemseddin Günaltay, *a.g.e.*, s. 219-232; Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 42-43; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 165-166; M. Fuad Köprülü, "Cuvayni, Alâ' Al-Dîn 'Atâ' Malik b. Muhammed" *İA*, C. III, MEB, İstanbul 1977, s. 249-255.

⁸⁴ Bkz. Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşay-ı Cüveynî*, Tash. Muhammed Kazvîni, Müessesesi-i İntişârât-ı Nigâh, Tahran 1391.

⁸⁵ Bkz. Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013.

⁸⁶ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 234.

⁸⁷ Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 46-47.

⁸⁸ M. Şemseddin Günaltay, *a.g.e.*, s. 279.

⁸⁹ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih-Selçuklu Devleti*, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

ders aldı. İlhanlı Vezîri Reşîdü'd-dîn'in hizmetinde çalıştı. Dîvân-ı Nezâret nâibi oldu. Mezkûr eserini Reşîdü'd-dîn'in oğlu vezîr Hâce Gıyâseddin Muhammed'e ithaf etti. *Târîh-i Güzîde*, Reşîdü'd-dîn'in *Câmi'ü't-Tevârih*'inin bir hülâsasıdır. Yalnız, esere *Câmi'ü't-Tevârih*'ten sonraki olayları ilâve etmiştir. Kitap Peygamberler-filozoflar tarihi, eski İran tarihi, Peygamber ve halifeler tarihi, İslâm devrindeki İran ve Turan sülâleleri, Moğollar tarihi, âlimlerin ve şâirlerin biyografileri, Kazvin şehrinin tarihi ve topografyası olmak üzere altı kısımdan meydana gelir.⁹⁰ Sultan Sancar devrinde yaşayan ilim adamı ve şairlerin biyografilerine yer vermesi, eseri bizim açımızdan mühim kılmaktadır. *Târîh-i Güzîde*, Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁹¹

Câmîü't-Tevârih-i Hasenî: Hasan-ı Yezdî olarak tanınan müellifin tam adı Tâcü'd-dîn Hasan b. Şihâb b. Hüseyin-i Yezdî'dir. Aslen Kirmânî olması muhtemel olan müellifin doğumu, çocukluğu ve eğitimi hakkında elimizde hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Müellif, *Câmîü't-Tevârih-i Hasenî* isimli Farsça eserini telife Timurlulardan Mîrzâ Sultan Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Baysungur b. Şâhruh adına 855 (1451) yılında başlamışsa da onun kardeşi Ebû'l-Muzaffer Babür b. Baysungur tarafından öldürülmesinden sonra eserini Ebû'l-Muzaffer Babür b. Baysungur'a ithaf etmiştir. *Câmîü't-Tevârih-i Hasenî*, hilkatten müellifin kendi zamanına kadar gelen umûmî bir İslâm tarihidir.⁹² Eseri çalışmamız açısından değerli kılan en önemli özelliği, müellifin günümüze ulaşmayan *Sencernâme* (veya *Rezm-nâme-yi Sencerî* ya da *Rûz-nâme-yi Sencerî*) isimli manzum eserden sık sık iktibaslar yapması ve Sultan Sancar ile ilgili başka hiçbir kaynakta geçmeyen rivayetlere yer vermesidir. *Câmîü't-Tevârih-i Hasenî*'nin günümüze ulaştığını tespit edebildiğimiz iki nüshası vardır. Bunlardan biri Süleymaniye Kütüphanesi'nde⁹³ diğeri ise Tahran'dadır.⁹⁴ Eserin Selçuklularla

⁹⁰ Bkz. M. Şemseddin Günaltay, *a.g.e.*, s. 309-319; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 240-242; Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 52; Abdülkerim Özeydin, "Hamdullah el-Müstevfi", *TDVİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 454-455.

⁹¹ Bkz. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018.

⁹² Bkz. Bülent Özkuzugüdenli, "Selçuklu Tarihinin Az Bilinen Bir Kaynağı: Hasan-ı Yezdî'nin *Câmi'ut-Tevârih-i Hasenî* İsimli Eseri", *USAD*, S. 5, 2016, s. 143-166.

⁹³ Hasan b. Şihâb b. Hüseyin Yezdî, *Câmîü't-Tevârih-i Hasenî*, Fatih nr. 4307.

⁹⁴ Osman Gazi Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994, s. XVII-XVIII.

ilgili kısmı Bülent Özkuzugüdenli tarafından doktora çalışması olarak Türkçeye tercüme edilmiştir.⁹⁵

5- ŞEHİR VE BÖLGE TARİHLERİ

Târîh-i Beyhak: İbn Funduk ismi ile maruf Zahîrüddîn Ebû'l Hasan İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, 493 (1100) yılında Beyhak'ın Sebzevâr kasabasında dünyaya gelmiştir. Anne ve baba tarafından asil bir aileye mensup olup dedeleri Gazneliler ve Selçuklular devrinde dinî ve idarî muhtelif görevlerde bulunmuşlardır. Takriben otuz yıl süren öğrencilik hayatında devrin meşhur âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Kısa süre Beyhak kadılığı da yapan müellif, ilimle meşgul olmayı herşeyin üstünde tuttuğu için bu görevinden ayrılmıştır. Aklî ve naklî ilimlerin hemen her sahasında kitap yazan İbn Funduk'un 74 eserinin olduğu kaynaklarda zikredilmiştir.⁹⁶

İbn Funduk, Beyhak havalisine dâir kaleme aldığı mezkûr eserini, Sultan Sancar'ın kumandanlarından Müeyyed Ayaba'nın Horâsân hakimiyeti sırasında 4 Şevval 563 (12 Temmuz 1168) tarihinde tamamlamıştır. Mahallî bir tarih mahiyetindeki bu eserde; tarihin faydaları, Beyhak'ın önemi, bu havâlinin Müslümanlar tarafından fethi, bu havâlinin coğrafi hususiyetleri, buraya hâkim olan muhtelif sülâleler; Tâhirîler, Saffârîler, Samânîler, Gazneliler ve Selçuklular ile buraya mensup muhtelif büyük aileler, bir takım âlim ve şairler ve nihâyet burada vuku bulan başlıca tarihî hadiseler hakkında bilgi verilmiştir. Müellif, bu eserini yazarken, kendi görüp işittiklerinden başka, bir takım eski resmî vesikalardan ve günümüze ulaşmayan muhtelif eserlerden faydalandığı için eser, tarihî bakımdan büyük bir ehemmiyete haizdir. Bilhassa Nizamü'l-Mülk'ün ailesiyle ilgili bilgiler başka kaynaklarda mevcut değildir.⁹⁷ Eseri ilk defa

⁹⁵ Bülent Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi'u't-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014.

⁹⁶ Mirzâ Muhammed Hân Kazvîni, "Târîh-i Beyhâk", Çev. Mürsel Öztürk, *Belleten*, C. LI, S. 199, TTK, Nisan 1987, s. 409; M. Fuad Köprülü, "Beyhakî", *İA*, C. II, MEB, İstanbul 1979, s. 584; Abdülkerim Özaydın, Beyhakî, Ali b. Zeyd", *TDVİA*, C. VI, İstanbul 1992, s. 62.

⁹⁷ Mirzâ Muhammed Hân Kazvîni, *Bîst Makâle-i Kazvîni*, II, s. 104; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 115; M. Fuad Köprülü, "Beyhakî", s. 584-585; Abdülkerim Özaydın, "Târîh-i Beyhak", *TDVİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 73-74.

Muhammed Kazvî'nin mukaddimesiyle birlikte Ahmed Behmenyâr yayımlamıştır.⁹⁸ Çalışmamızda bu neşri kullandık.

Târîh-i Taberistân: Bahaüddîn Muhammed b. Hasan b. İsfendiyâr-i Kâtib, Farsça kaleme aldığı bu eserini, Rey'de Rüstem b. Şehriyâr'ın kütüphanesinde bulduğu, Kabus b. Veşmgir zamanında (366-403/976-1012) Ebû'l-Hasan el-Yezdâdî'nin Taberistân tarihi üzerine yazdığı Arapça bir esere istinad ettirmiştir. Daha sonra Hârezm'e giden İbn İsfendiyâr, burada Taberistân tarihine dair bilgi toplarken bir kitapçada, Sâsânî Devleti'nin kurucusu Erdeşîr-i Bâbekân'ın (226-240) başrahibi Tenser'in Taberistân Hükümdarı Cusnasf Şâh'a Pehlevî dilinde yazdığı mektubun İbnü'l-Mukaffa' tarafından Arapçaya çevrilmiş bir nüshasını buldu. Müellif, bu mektubu Farsçaya çevirerek eserine kaydetti. İbn İsfendiyâr, tarihini Rüstem b. Erdeşîr'in vefat ettiği 606 (1209) yılına kadar getirmiştir. Daha sonra gelen bir tarihçi, bu esere bir tekmile yazarak, eseri 750 (1349) yılına kadar devam ettirmiştir. Eserin tamamı Abbas İkbâl tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir.⁹⁹ *Târîh-i Taberistân*, Sultan Sancar ile Bâvendî emîrleri arasındaki münasebetlere dair başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler içerdiği için çalışmamız bakımından önemli bir eserdir.

6- COĞRAFÎ ESERLER

Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd: Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvî, 600 (1203) yılında İran'ın Kazvin şehrinde doğdu. Müellif, uzun süredir şarkta yerleşmiş bir Arap ailesine mensuptu. Kazvin'de tahsilini tamamladıktan sonra Dimaşk'a gitti. Burada meşhur sûfilerden Muhyi'd-dîn İbnü'l-Arabî ile tanıştı. Halife Musta'sım zamanında Vasıt ve Hille'de kadılık görevinde bulundu. Moğollar zamanında da kadılık ve müderrislik görevlerine devam etti. 682 (1283) yılında Vasıt'ta öldü. Onun iki büyük eserinden biri olan *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, içerisinde tarihî ve biyografik bilgiler bulunan bir coğrafya

⁹⁸ Bkz. Zahîrüddîn Ebû'l-Hasan İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, Tash. Ahmed Behmenyâr, Nâşir: Muhammed Kazvî, Bungâh-i Dâniş, 1317 hş.

⁹⁹ İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, Neşr. Abbas İkbâl, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1389 hş., s. 1-8; Karş. Edward G. Browne, *a.g.e.*, s. 479-480; E. Yar-Shater, "İbn-i İsfandiyâr", *EP*, C. III, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 810; Rıza Kurtuluş, "İbn İsfendiyâr", *TDVİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 93; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, C. VI, s. 273.

kitabıdır.¹⁰⁰ Sultan Sancar'ın doğumu ve çocukluğuna dair başka kaynaklarda bulunmayan bir takım rivayetlere yer vermiştir. Çalışmamızda biri Arapça ve diğeri Farsça olmak üzere iki farklı neşrini kullandık.¹⁰¹

Mu'cemu'l-Buldân: Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî el-Rûmî, 574 veya 575 (1179) yılında Anadolu'da dünyaya geldi. Küçük yaşlarda esir alınarak Bağdad'a getirildi. Kendisine Rum asıllı bir ailenin çocuğu olduğu için Rûmî, Hamalı bir tüccar tarafından satın alındığı için Hamevî nisbesi verildi. Efendisi, Yâkût el-Hamevî'ye iyi bir tahsil yaptırdı ve onu kervanlarıyla birlikte Basra körfezindeki Kiş adasına, Ummân ve Suriye'ye gönderdi. Bir süre sonra efendisiyle arası açılan Hamevî, müstensihlik yaparak geçimini temin etmeye çalıştı. Bu sanatla uğraşması, bize nefis eserler bırakmasına yardımcı olmuştur. Efendisiyle barıştıktan sonra ticarî yolculuklarına devam eden Hamevî, pek çok ilim merkezini dolaşarak buralardaki kütüphanelerde yazacağı kitaplar için malzeme topladı. En son uğrak yeri olan Merv'de üç yıl kaldı ve Moğol istilasına kadar bu şehrin dillere destan kütüphanelerinde araştırmalar yaptı. 615 (1218) yılında Merv'de bulunduğu sırada, Arap yarımadasında düzenlenen panayırlardan birine adını veren Hubâşe'nin okunuşu hususunda çıkan bir tartışma üzerine *Mu'cemü'l-Büldân*'ı yazmaya karar verdi. Bir coğrafya sözlüğü olarak tasarlanmış bu eserde; bölge, şehir, kasaba, köy, mevki, deniz, nehir, ada, çöl, dağ, vadi, ova, ribat, manastırlar vb. coğrafi unsurlar alfabetik olarak düzenlenmiştir. Müellif ele aldığı maddeler hakkında sadece coğrafi bilgi vermekle kalmamış, tarihî olaylara, şiir ve hikâyelere, söz konusu yere mensup şahsiyetlere dair bilgilere de yer vermiştir. Wüstenfeld tarafından 6 cilt halinde Leipzig'de 1866-1873 yılları arasında neşredildi. Kahire'de de 8 cilt olarak yayımlandı (h. 1323).¹⁰² Bugün en

¹⁰⁰ Bkz. Murat Ağarı, *Kazvîni ve Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*'ı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019, s. 11-12; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 168-169; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, C. VI, s. 292; M. Streck, "Kazvîni", *İA*, C. VI, MEB, İstanbul 1977, s. 528-532; Cevat İzgi, "Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed", *TDVİA*, C. XXV, Ankara 2022, s. 160.

¹⁰¹ Bkz. Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Dar Sader, Beyrut Tarihsiz, s. 393; Karş. Ayn. mlf. *a.g.e.*, Farsça Terc. Cihângîr Mirza Kâcâr, Müessese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1373 hş.

¹⁰² Bkz. M. Şemseddin Günaltay, *a.g.e.*, s. 435-442; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 135-136; Cl. Gilliot, "Yâkût al-Rûmî", *EP*, C. XI, E. J. Brill, Leiden 2002, s. 264-266; R. Blachere, "Yâkût Rûmî", *İA*, XIII, MEB, İstanbul 1986, s. 357-358; Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *TDVİA*, C. XLIII, İstanbul 2013, s. 288-291; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, C. VI, s. 290-291.

çok kullanılan neşri Beyrut'ta 5 cilt halinde yayımlanmıştır.¹⁰³ Çalışmamızda bu neşri kullandık.

7-TEZKİRELER

Çehâr Makâle: Nizâmî-i Arûzî mahlasıyla tanınan Ahmed b. Ömer b. Ali hakkındaki bilgilerin tamamı zamanımıza ulaşan tek eseri *Çehâr Makâle*'ye dayanmaktadır. Buna göre XI. yüzyılın sonlarında doğan müellif, 45 yıl Gûr hükümdarlarına sadakat ile hizmet etmiş bir saray şairidir. Bazı parçaları dışında şiirlerinin tamamı kaybolmuştur. Fakat bahsi geçen eseri Farsça nesrin en güzel örneklerinden kabul edilmektedir. Asıl adı *Mecma'un-Nevâdir* olan fakat dört bölümden oluştuğu için *Çehâr Makâle* ismiyle anılan eserinde müellif, sırasıyla hükümdarların hizmetinde çalışmaları gerekli olan münşî, şair, müneccim ve tâbipleri ele almıştır. Her makale genel bir takım görüşler ile başlamakta ve bunları çoğu zaman şahsî hatıralar ile dolu hikayeler takip etmektedir. Bu hikayeler kırk kadar olup kitabın en ilgi çeken ve en değerli kısmını teşkil etmektedir.¹⁰⁴ Nizâmî-i Arûzî, Sultan Sancar'ın muasırı olmakla birlikte eserinde onunla ilgili hatıralarını da nakletmektedir. Bu sebeple çalışmamızda istifade ettiğimiz mühim eserlerden biridir.¹⁰⁵

Lübâbü'l-elbâb: Muhammed Avfî ismiyle meşhur olan müellifin asıl adı Nûrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ el-Avfî el-Hanefî'dir. Kökenlerini ashtaptan Abdurrahman b. Avf'a isnat eden Buharalı bir ulema ailesine mensuptur. 567-572 (1171-1177) yılları arasında doğduğu tahmin edilen Avfî, ilk gençlik yıllarını doğduğu şehir olan Buhara'da geçirmiş ve ilk tahsilini orada görmüştür. Daha sonra Mâverâünnehir, Horâsân ve Hindistân'ın pek çok şehrini dolaşan Avfî, 617 (1220) yılında Sind-Multan bölgesinde hüküm süren Nâsirüddîn Kabac'ın hizmetine girdi. 618 (1221) yılında, İran edebiyatının ilk şûara tezkiresi olan *Lübâbü'l-elbâb* adlı eserini Nâsirüddîn Kabac'ın vezîri Aynülmülk Fahreddin Hüseyin'e sundu. Bu eser, Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler ve

¹⁰³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâr Sâder, Beyrut 1977.

¹⁰⁴ Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 546-549; H. Massé, "Nizâmî Arûzî", *İA*, C. IX, MEB, İstanbul 1964, s. 327-328; Yakup Şafak, "Çehâr Makâle", *TDVİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 248-249.

¹⁰⁵ Bkz. Nizâmî Arûzî Semerkandî, *Çehâr Makâle*, Tash. Muhammed Kazvinî-Muhammed Muîn, Câmî, Tahran 1391 hş.

Selçuklular devrinde yetişen birçok şair ve âlimler hakkında hemen hemen tek kaynaktır. Müellif, muasırı olan şairlerin birçoğu ile tanışıp görüştüğü için verdiği malumat son derece önemlidir.¹⁰⁶ Kitap günümüze ulaşmış olup Edward Browne ve Mirzâ Muhammed Kazvîni tarafından 1902-1908 yıllarında, Saîd Nefîsî tarafından 1335 hş. yılında, 1984 yılında Tahran'da neşredilmiştir.¹⁰⁷

Tezkiretü's-Şuarâ: Müellifimiz Devletşâh b. Bahtîşâh-ı Semerkandî'nin doğum ve ölüm tarihi hakkında kesin bir malumat bulunmamaktadır. Mezkûr eserini 50 yaşından sonra yazmaya başladığı ve uzunca bir çalışmadan sonra 892 (1492) yılında tamamladığı göz önünde bulundurulursa 830-840 (1427-1436) tarihleri arasında doğduğu tahmin olunabilir. Timurlulardan Şâhruh Mirza'nın nedimlerinden Emîr Alâü'd-devle İsferyânî'nin oğlu olan müellif, Horâsân'ın İsferyân şehrinde Semerkand'a gelip yerleşmiş aristokrat bir aileye mensuptur. Semerkandî nisbesi ise onun bu şehirde doğduğunu göstermektedir. Devletşâh'a asıl şöhretini kazandıran başlıca eseri *Tezkiretü's-Şuarâ*'dır. Bu tezkire, Ebû Tâhir-i Hâtûnî'nin günümüze ulaşmayan *Menâkıbü's-Şuarâ* adlı eseriyle Nizâmî-i Arûzî'nin bir tür tezkire niteliği taşıyan *Çehâr Makâle*'si ve Avfî'nin *Lübâbü'l-elbâb* adlı tezkiresinden sonra gelmektedir. Devletşâh, ilk defa olarak İran şairlerinin umumî bir tezkiresini kaleme almak istemiş ve bu maksatla birçok mecmua ve risalelere, dîvânlara, ilmî, edebî, tarihî mahiyette eserlere müracaat ederek ve ve muasırları hakkında da şahsî malumatını kullanarak bu eseri meydana getirmiştir. 10 Arap ve 143 Acem şairinin biyografisini ve eserlerinden örnekleri ihtiva eden bu tezkire, Arap şairlerine ait bir mukaddime ile Acem şairlerine ait yedi tabakayı ve bir hatimeyi ihtiva eder.¹⁰⁸ Dünya kütüphanelerinde birçok yazma nüshası bulunan eser, ilk olarak Bombay'da (1305/1887), daha sonra Edward G. Browne tarafından London- Leiden'de (1901) neşredilmiştir. Eseri daha sonra Necati Lugal de Türkçeye tercüme etmiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Zebîhullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 567-570; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 159-160; M. Fuad Köprülü, "Avfî" *İA*, C. II, MEB, İstanbul 1979, s. 21-23; Tahsin Yazıcı, "Avfî", *TDVİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 115-116.

¹⁰⁷ Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, Tash. Saîd Nefîsî, Payambar Neşriyat, Tahran 1390 hş.

¹⁰⁸ Bkz. M. Fuad Köprülü, "Devlet-Şah", *İA*, C. III, MEB, İstanbul 1977, s. 560-562; Cl. Huart-H. Massé, "Dawlat-shâh", *EP*, C. II, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 179; Ayla Demiroğlu, "Devletşah", *TDVİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 244-245.

¹⁰⁹ Devletşâh-i Semerkandî, *Tezkiretü's-Şuarâ*, Tash. Edward Browne, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1382 hş.; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977.

8- DÎVÂNLAR

Dîvân-ı Emîr Muizzî: Meliku'ş-şu'arâ unvanıyla uzun yıllar Selçuklu sarayında bulunan Emîr Mu'izzî (öl. 518-521/1124-1127), edebî açıdan önemli bir şahsiyet olduğu gibi Selçuklu tarihi ve kültürü açısından da dikkate değer bir şairdir. Sultan Alp Arslan'ın şairi olan babası Burhânî sayesinde çocukluğundan itibaren saray çevresinde yaşayan Mu'izzî'nin 19.000 beyit civarındaki hacimli *Dîvân*'ı¹¹⁰ özellikle Melikşâh, Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sancar gibi Selçuklu sultanları, vezîrleri, emîrleri ve devlet adamları için yazılmış şiirlerden oluşmaktadır. Bunların yanı sıra *Dîvân*'da devrin önemli hadiseleri ve fetihleri hakkında da bir takım bilgilere ulaşmak mümkündür. Mu'izzî'nin şiirlerinde Selçukluların devlet geleneğinin, Türk kimliğinin ve dinî tercihlerinin izlerini görmek mümkündür.¹¹¹

Dîvân-ı Enverî: Enverî, genç yaşta Sultan Sancar'ın hizmetine girmiş ve ömrünün büyük bir bölümünü Selçuklu sarayında geçirmiştir. Nitekim o, bir şiirinde, sultana otuz yıl hizmet ettiğini ve bunun karşılığında bir saygıyı hak ettiğini söylemiştir. Bu suretle, Enverî'nin Selçuklu sarayına girişi, Sultan Sancar'ın saltanatının ilk yıllarına tesadüf etmektedir.¹¹² Enverî, Sultan Sancar'dan başka altmıştan fazla kişiye methiye yazmıştır.¹¹³ Bunlar, dönemin sultanları, şehzadeleri, vezîrleri, emîrleri, müstevfileri, ilim adamları, şairleri ve diğer yetkili ve zengin şahsiyetleridir. Hârezmşâh Atsız ve Gûr Meliki Alâû'd-dîn Hüseyin, şairin hicvettiği şahıslardandır. Enverî'nin *Dîvân*'ında adı geçen şahsiyetlerden en eskisi, 500 (1106) yılında Sancar'ın vezîrlük makamına tayin ettiği Sadrü'd-dîn Muhammed b. Fahrü'l-Mülk'tür.¹¹⁴ Hakkında en fazla kaside yazdığı memduhu ise, 528 (1133) yılında yine Sultan Sancar'ın vezîrlüğüne tayin edilen Nasîrü'd-dîn Tâhir b. Fahrü'l-Mülk'tür.¹¹⁵

¹¹⁰ Bkz. Muizzî, *Dîvân-ı Emîr Muizzî*, Tash. Abbas İkbâl Aştîyânî, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1389 hş.

¹¹¹ Gökhan Gökmen, "Büyük Selçuklu Devleti Saray Şairi Emîr Mû'izzî'nin *Dîvân*ında Selçuklu Hâtunu Mâh Melek Hâtun", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 47, Ankara 2018, s. 5.

¹¹² Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 433.

¹¹³ Bkz. Ali b. Muhammed Enverî, *Dîvân-ı Enverî*, I-II, Neşr. Muhammed Takî Müderris-i Razavî, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1372 hş.

¹¹⁴ Bkz. Enverî, *a.g.e.*, I, s. 209.

¹¹⁵ Bkz. Enverî, *a.g.e.*, I, s. 13-14, vd.

Dîvân-ı Edîb Sâbir Tirmizî: Mâverâünnehir'in Tirmiz şehrinde doğan Edîb Sâbir, Horâsân'ın zengin ve nüfuzlu şahsiyetlerinden Ebû'l-Kâsım Ali b. Câfer'in yardımıyla Sultan Sancar'ın huzuruna çıkarıldı ve bu sayede sarayda himaye gören ve Sancar'a methiye yazan onlarca şairden biri oluverdi.¹¹⁶ Edîb Sâbir, *Dîvân*'ında Sultan Sancar'a toplamda 282 beyit olmak üzere 6 kaside söylemiştir.¹¹⁷ Bu kasidelerde, Sultan Sancar'ın adaleti, cömertliği, dindarlığı, peygamber dininin devam ettiricisi ve İslâm şâhı oluşu; devlet anlayışı, düşmanlara karşı savaşlarda muzaffer oluşu; fetihleri, başarıları, haşmeti, kılıcı, zekâsı, bilgisi ve hüneleri gibi özelliklerinden övgüyle söz etmiştir.¹¹⁸

Dîvân-ı Abdülvasî-i Cebelî: Afganistan'ın Garcistân bölgesindeki Cebel'de dünyaya gelen şairimiz, uzun yıllar Gazneli Behrâmşâh'ın hizmetinde bulunmuştur. Sancar, Behrâmşâh'a yardım etmek için Gazne'ye geldiğinde Abdülvasî-i Cebelî, Selçuklu hükümdarına bir kaside takdim etmiştir. Cebelî'nin Sancar ile tanışması bu sayede olmuştur. Bilâhare şairde birçok kabiliyetler sezen Sultan Sancar, bir ferman göndererek Cebelî'yi Merv şehrine, hizmetine çağırmıştır.¹¹⁹ Abdülvasî-i Cebelî'nin *Dîvân*'ında Sultan Sancar için kaleme aldığı 22 kaside tespit etmiş bulunmaktayız. Bu kasideler, Cebelî'nin bizzat tanık olduğu devrin önemli olayları, fetihleri ve savaşları hakkında önemli bilgiler içermektedir.¹²⁰

9- MESKÛKÂTA DAİR ESERLER

Selçukluların iki buçuk asır zarfında yarattıkları medeniyet, kurmuş oldukları imparatorluk kadar büyüktür. Bu medeniyetin bir zerresini teşkil eden

¹¹⁶ Bkz. Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 92-93; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 135-136; Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 329-330; Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 423; Mürsel Öztürk, "Edîb Sâbir", *TDVİA*, C. X, İstanbul 1994, s. 425.

¹¹⁷ Bkz. Edîb Sâbir Tirmizî, *Dîvân-ı Edîb Sâbir Tirmizî*, Tash. Ali Kavîm, Kitâbfurûşî-i Hâver, Tahran 1331, s. 53-54, 79-80, 93-96, 144-146, 147-148, 199-201.

¹¹⁸ Bu hususta geniş bilgi için Bkz. Gökhan Gökmen, "Edîb Sâbir Dîvânında Sultan Sencer Methiyeleri", *Nüsha*, S. 52, 2021, s. 106.

¹¹⁹ Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 73-74; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 114-115; Emîn-i Ahmed-i Râzî, *Tezkire-i Heft İklim*, II, Tash. Seyyid Muhammed Rızâ Tahîrî, Surûş, Tahran 1378, s. 627; Ali Ekber Velâyetî, "*Cebelî, Abdülvasî' b. Abdîlcâmi*", *Takvîm-i Târîh-i Ferheng u Temeddun-i İslâm u İrân*, C. II, İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tarihsiz, s. 1925; Edward G. Browne, *a.g.e.*, s. 341-342; Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 428; Adnan Karaismailoğlu, "Abdülvasî-i Cebelî", *TDVİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 283.

¹²⁰ Bkz. Abdülvasî-i Cebelî, *Dîvân-ı Abdülvasî-i Cebelî*, Tash. Zebihullâh-ı Safâ, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran Şâhinşâhî 2536, s. 17-20, vd.

Selçuklu paraları da dünyanın çeşitli müzelerinde kıymetli koleksiyonlar halinde bulunmaktadır. En büyük Selçuklu paraları koleksiyonu British Museum'dadır. İran, Irak, Kirman ve Suriye Selçuklularına ait 140 adetten fazla muhtelif parayı ihtiva eden ve büyük bir çoğunluğu altın olan bu koleksiyonun bir kısmını S. Lane-Poole 1877'de müze kataloğunda *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, vol. III; The coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee, etc.* ismiyle neşretmiştir.¹²¹ G. C. Miles, 1938 tarihinde Newyork'ta neşrettiği *The Numismatic History of Rayy* adlı eseriyle paraların devrine ait tafsilat vermekle yenilik yapmaya çalışmıştır.¹²² Bu mevzuda en yeni çalışmalardan birisi olan N. W. Lowick'in 1970 yılında neşrettiği *Seljuq Coins* adlı çalışması teknik itibariyle en iyisidir. Çünkü bir para için yapılabilecek en iyi tasnif ve değerlendirme teknik olarak yapılmıştır.¹²³ Türkiye'de Selçuklu paraları ile meşgul olan Ahmed Tevhid¹²⁴ Ahmed Ziya ve İbrahim Artuk'un¹²⁵ İstanbul Arkeoloji Müzesindeki İslâm ve Türk paraları üzerindeki çalışmaları ve yapmış oldukları tasnifler değerlidir. Son olarak Coşkun Alptekin'in 1971 yılında neşrettiği *Selçuklu Paraları* adlı makalesi bu hususta bolca istifade ettiğimiz kıymetli çalışmalar arasında gösterilebilir.¹²⁶

¹²¹ Bkz. Stanley Lane Poole, *The Coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee, Etc.* In the British Museum, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, III, London 1877.

¹²² Bkz. George C. Miles, *The Numismatic History Of Rayy*, The Amerikan Numismatic Society, New York 1938.

¹²³ Bkz. N. M. Lowick, "Seljuq Coins", *The Numismatic Chronicle*, X, London 1970, s. 241-251.

¹²⁴ Bkz. Ahmed Tevhid, *Müze-i Hümâyün Meskûkât-ı Kâdîme-i İslâmiyye Kataloğu*, 4. Kısım, Mahmud Bey Matbaası, Kostantiniyye 1321.

¹²⁵ Bkz. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.

¹²⁶ Bkz. Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. III, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara 1971, s. 435-591.

GİRİŞ

Büyük Selçuklu Devleti'nin dokuzuncu¹²⁷ ve son büyük hükümdarı olan Sultan Sancar,¹²⁸ babası Melikşâh'ın vefatından itibaren takriben çeyrek asır süren, Mehmet Altay Köymen'in ifadesiyle *Fetret* ve *İntikâl*¹²⁹ devirlerinden sonra tahta çıkarak devlete babası zamanındaki kudret, ihtişam ve itibarını yeniden kazandırmayı başarmıştır. Bu yüzden Köymen, onun saltanat zamanına (513-552/1119-1157) Selçuklular tarihinin "*İkinci İmparatorluk Devri*" adını vermiştir. Sultan Sancar, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun en uzun süre (38 yıl) tahtta oturan sultanıdır. Bu süre devletin bütün ömrünün üçte birlik kısmına tekabül etmektedir. Yirmi iki senelik Horâsân Melikliğini (490-513/1097-1119)

¹²⁷ Çocuk yaşta babalarının varisi olarak tahta çıkan bazı sultanlar genellikle amcalarının ve ağabeylerinin itirazıyla karşılaşmışlar ve her ne kadar Abbâsîler'in hilâfet merkezi Bağdad'ta adlarına hutbe okunmuş olsa da kısa süre içerisinde tahttan indirilmişlerdir. Bu şekilde tahttan indirilen çocuk sultanlar I. Melikşâh'ın oğlu I. Mahmûd, Berkyaruk'un oğlu II. Melikşâh ve Muhammed Tapar'ın oğlu II. Mahmûd'dur. Dolayısıyla bu sultanlar da ilâve edildiğinde Sancar'ın sıralaması dokuz olmuştur.

¹²⁸ Sancar'ın isminin menşei konusunda tarihçiler farklı görüşler ileri sürmüştür. Bir kısım kaynaklar Sancar'a bu ismin doğduğu şehir olan Sincâr'dan ilham alınarak verildiğini savunmuştur. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 130; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 44; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme-I*, Haz. Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 149-150; İbnü'l Ezrâk el-Fârikî, *Tarih-i Meyyâfârikin ve Âmid*, Neşr. Bedevî Abdüllatif Avad, Kahire 1959, s. 287; Trc. İbnü'l-Ezrâk, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, Çev. M. Emin Bozarıslan, Koral Yayınları, İstanbul 1975, s. 242; Osman Turan, onun Türkçe adı Sancar'ın Musul havalisindeki Sincâr kasabası ile alakalı bulunduğu dair rivayetlerin bir yakıştırmadan ibaret olduğunu kaydetmiş olmakla beraber alternatif bir görüş ileri sürmemiştir. Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 234; Bir diğer görüşe göre Melikşâh oğluna Türk adetlerine uygun olarak Türkçe "*delen, saplayan, düşmanı bozguna uğratan*" anlamlarına gelen "*Sancar*" adını koymuştur. Bkz. Şehabeddin Ahmed b. Yahya İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, XXVI, Dârü'l Kütüb el-İlmiyye, Beyrut 2010, s. 270; Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer eş-Şehir İbnü'l-Verdî, *Tarihu İbnü'l-Verdî*, I, Dârü'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut 1996, s. 370; Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lügât-it-Türk*, II, Çev. Besim Atalay, TDK, Ankara 1985, s. 420; Ayn. mlf., *Divânü Lügâti't-Türk*, Çev. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 466; Diğer taraftan Türklerin âdeti olduğu üzere erkek çocuklarına güçlerini bildikleri, saygı duydukları ve korktukları mümtaz hayvanların isimlerini verdikleri bilinmektedir. Dolayısıyla Sancar'ın doğan cinsinden bir hayvan adı olduğunu ileri sürenler de olmuştur. Bkz. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, C. V, İstanbul 1992, s. 51, dn. 1; Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997, s. 17 dn. 47; Sancar ise halife Müstersid'in vezîri Enûşirvan b. Halid'e gönderdiği 527/1133 tarihli mektupta "*Babamız Melikşâh adımızı Ahmed ve Sancar koydu*" demiştir. Bkz. Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-haye Tarih-i ez-Evâil-i Devrehâyi İslâmî tâ-Evâhır-ı Ahd-i Şah İsmail-i Safevî*, Kitabhâne-i Tahurî, Tahran 1342 hş. s. 60; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 233.

¹²⁹ Mehmet Altay Köymen, Muhammed Tapar'ın saltanat zamanına (1105-1117), devlet otoritesinin sarsıldığı zaman olan "*Fetret Devri*"nden Sancar'ın büyük sultan olmasıyla başlayan istikrarlı devreye bir geçiş dönemi olarak "*İntikal Devri*" demiştir ki biz de bu tanımlamayı uygun gördük. Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s.1.

de buna ilave ettiğimiz zaman Sancar bir yönetici olarak altmış yıl hüküm sürmüştür.¹³⁰

Sancar, 25 Recep 479/5 Kasım 1086¹³¹ Cuma günü Elcezîre bölgesindeki Sincâr şehrinde doğmuştur. Sancar doğduğu sırada babası Melikşâh, ordusuyla birlikte İsfâhân'dan hareketle Suriye'ye doğru ilerlemekteydi. Elcezîre bölgesindeki Sincâr şehrine gelindiğinde burada konakladı. Annesi Tâcü'd-Dîn Seferiyye Hâtun,¹³² Sancar'ı bu şehirde dünyaya getirdi.¹³³ İbnü'l Ezrâk el-Fârikî eserinde Sancar'ın doğumu ile ilgili şu ifadeler yer vermiştir: “*O zaman babası Melikşâh Diyar-ı Rebia'ya gelmiş ve Sincâr'ın alt tarafında konaklamıştı. Orada bir çocuğu olunca adını ne koyacaklarını konuşular. Melikşâh sordu: ‘Bu şehrin adı nedir?’ Yanındakiler ‘Sincâr’ diye karşılık verdiler. Bunun üzerine o da şöyle dedi: ‘Çocuğun adı Sancar olsun’, ve böylece çocuk Sancar adını almış oldu.*”¹³⁴

Sancar'ın çocukluk dönemi hakkında kaynakların aktardığı oldukça sınırlı malumata göre, onun küçük yaşlarda geçirdiği çiçek hastalığının tesirlerini ömrü

¹³⁰ Bkz. Kemâlüddîn Ebû'l-Fazl Abdürrezzâk b. Ahmed İbnü'l-Fuvatî eş-Şeybânî, *Mecmaü'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, V, Thk. Muhammed Kazım, Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-ı İslâmî, Tahran 1415 h/1374 hş., s. 274.

¹³¹ Müelliflerin ihtilafa düştükleri bir diğer husus Sancar'ın doğum tarihidir. Buna göre muhtelif kaynaklar üç farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Birinci görüşü savunan kaynaklara göre Sancar 25 Recep 471/1078 Cuma günü doğmuştur. Bkz. İbnü'l Ezrâk el-Fârikî, *a.g.e.*, Neşr. Bedevî Abdüllatîf Avad, s. 287; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. M. Emin Bozarlan, s., 242; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 233; İkinci görüşe göre Sancar 25 Recep 477/27 Kasım 1084 Cuma günü doğmuştur. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 130; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, I, s. 149; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 44; Üçüncü görüşe göre ise Sancar 25 Recep 479/5 Kasım 1086 Cuma günü doğmuştur ki birçok tarihçi bu görüş üzerinde ittifak etmiştir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-zaman*, II, Thk. İhsan Abbas, Beyrut, h. 1398/m. 1978, s. 428; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 181; el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 211; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-î Fasîhî*, II, Neşr. Muhsin Nâcî Nesâbâdî, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran hş.1386/2007, s. 663-664; Muslihuddîn Lârî, *Mir'âtü'l-edvâr ve mirkâtü'l-ahbâr*, Terc. Hoca Saadettin b. Hasan Cân, Câmîatü'l-Mülkü Suûd, Kısım-ı Mahtûtât, 1095 h., vr. 312b; Abdülkerim Özaydın, “Sancar”, *TDVİA*, C. XXXVI, 2009, s. 507.

¹³² Seferiyye Hâtun hakkında Bkz. Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 66, 93; İbn Kesir, “*Türklerin ve Acemlerin devletinde iki Müslüman hükümdara annelik yapmış tek kadın Seferiyye Hâtun'dur*” demek suretiyle bu Selçuklu annesinin nev'i şahsına münhasır özelliğini vurgulamaktadır. Bkz. İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s. 356-357.

¹³³ Zekeriyâ Kazvî'nin rivayetine göre “Sultan Melikşâh'ın cariyesi Seferiyye Hâtun, Sincâr'da doğum sancısı çekmeye başlayınca müneccimler: “*Eğer doğum bugün gerçekleşmez ise senin oğlum büyük bir hükümdar olacaktır*” dediler. Bunun üzerine sultan, doğumun bekletilmesini emretti. Bir gün sonra Sancar doğdu. Ona doğduğu şehrin ismini verdiler. Ve müneccimlerin dediği gibi o büyük bir hükümdar oldu”. Bkz. Zekeriyâ el-Kazvî, *a.g.e.*, s. 393; Karş. Ayn. mlf. *a.g.e.*, Farsça Terc. Cihângîr Mirza Kâcâr, s. 463.

¹³⁴ İbnü'l Ezrâk el-Fârikî, *a.g.e.*, Neşr. Bedevî Abdüllatîf Avad, s. 287.

boyunca yüzünde taşıdığı anlaşılmaktadır.¹³⁵ Nitekim Sancar'ın ilk çocukluk günlerine dair bir rivayete göre; bir gün devrin ünlü astronom ve matematikçisi Ömer Hayyam, Sancar'ın huzuruna gelir. O sırada Sancar çiçek çıkarmaktadır. Onu muayene edip yanından ayrılırken Vezîr Mucîrû'd-Devle, Hayyam'a çocuğun durumunu nasıl bulduğunu ve tedavisinin nasıl olacağını sorar. Hayyam ise Sancar'ın durumunu ümitsiz gördüğünü söyler. Bu sözleri duyan bir Habeşî köle bunları Sancar'a yetiştirir. Bu nedenle Sancar iyileştikten sonra Hayyam'a kin besleyerek ondan ilgisini keser ve hoşlanmaz.¹³⁶

Sancar'ın çocukluk dönemini yansıtan başka bir rivayete göre ise Sultan Melikşâh, İmam Gazzâlî'nin kardeşi mutasavvif Şeyh Ahmed Gazzâlî'ye intisab etmiş ve onun müridi olmuştur. Bu yüzden küçük yaştaki oğlu Sancar bir gün şeyhi ziyarete gitmişti. Çok güzel yüzlü bir çocuk olduğundan şeyh onun yanağından öpmüştü. Orada bulunanlar bu davranışı hoş karşılamayıp Sultan Melikşâh'a anlatmışlardı. Melikşâh oğlu Sancar'a “*Şeyh seni yanağından öptü mü?*” diye sormuş, o da “*evet*” diye cevap vermişti. Bunun üzerine Melikşâh, “*Yeryüzünün yarısı senin oldu, eğer diğer yanağını da öpseydi yeryüzünün tamamına hükmedecektin*” demiştir.¹³⁷

485 (1092) tarihinde daha henüz altı yaşındayken babası Sultan Melikşâh'ı kaybeden Sancar, bir anda kendisini kardeşleri arasındaki taht mücadelelerinin ortasında buldu.¹³⁸ Büyük Selçuklu Devleti hızla bir kargaşanın içine sürüklenirken Sancar'ın bu durumdan olumsuz yönde etkilenmemesi beklenemezdi. Bu yüzden onun iyi bir eğitim görme imkânı bulamadığı anlaşılmaktadır.¹³⁹ Büyük Selçuklu tahtına çıkmasından yıllar sonra 527 (1133)

¹³⁵ Kaynaklar, Sancar'ın çiçek hastalığından dolayı bıyığının bazı kıllarının döküldüğünü yazmaktadır. Bkz. Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 52; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 188; Râvendî, I, *a.g.e.*, s. 163.

¹³⁶ Zahîrüddîn Ebû'l Hasan İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimmetü Sivâni'l-Hikme*, Lahor, h. 1351/1932, s. 114-115; Râvendî, I, s. 163; Karş. Abbas İkbâl, *Vezâret Der Ahd-i Selâtin-i Bozorg-i Selcukî*, İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, 1338 hş, s. 195.

¹³⁷ Zekeriyâ el-Kazvînî, *a.g.e.*, s. 415; Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 19-20.

¹³⁸ Bir kaynağımızın ifadesine göre babası Sultan Melikşâh öldüğü sırada Sancar, Bağdad'da bulunuyordu ve babasının yerine ve onun nâibi olarak Bağdad ile Kûfe bölgelerini ve Arap nahiyelerini yönetiyordu. Onun atâbegi ise Emîr Arab Sadaka idi. Bkz. Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 192b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 120.

¹³⁹ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi-Siyaset Teşkilât ve Kültür*, TTK, Ankara 2014, s. 257; Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi Ve Saray Hayatı –Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1978, s. 27.

yılında Abbâsî Halifesi el-Müsterşid Billah'ın vezîri Şerefü'd-dîn Enûşîrvân b. Hâlid-i Kâşânî'ye gönderdiği bir mektupta Sultan Sancar, okuma yazma bilmediğini ifade etmiştir.¹⁴⁰ Fakat şu var ki, Sultan Sancar buradaki ifadelerinde, ağdalı Arapça inşâ üslûbuna ve diline vakıf olmadığını anlatmak istemiştir.¹⁴¹ Zîra bilimin pek çok alanındaki çalışmalara destek ve yardımları bir tarafa, sarayında Fars dilinde şiir yazan onlarca şairi himaye eden ve onlarla edebî sohbetler yapan ve kendisi de kaynakların şehadetiyle bu dilde şiirler yazan¹⁴² bir sultanın okuma yazma bilmediğini iddia etmek gerçekçi olmasa gerek.

Selçuklu sultanları sonradan yönetimini ele geçirdikleri yabancı bir coğrafyada pek çok alanda yerleşik kültür unsurlarını benimsemiş olsalar da özellikle askerî sahada Oğuz kabile geleneğini devam ettirmişlerdi. Bu yüzden çocuklarına daha erken yaşta iken harp taktik ve tekniklerini öğretiyorlardı. Nitekim Selçuklu şehzadeleri küçük yaşta savaş taktiklerini öğrenmekle yetinmiyor, savaş alanına girip savaşıyorlardı.¹⁴³ Babası koca bir imparatorluğu yöneten Sultan Melikşâh bile olsa Sancar, Oğuz Türklerine mensup diğer gençler gibi ata binme ve silâh kullanmada beceri gerektiren bir ortamda büyüdü.

¹⁴⁰ Sancar'ın ümmî olup olmadığı ve kültür seviyesi, Selçuklu Tarihi araştırmacılarını karşı karşıya getiren bir mesele olmuştur. Konuyu ilk kez gündeme getiren Alman asıllı Rus tarihçi W. Barthold olmuştur. Barthold, yukarıdaki mektupta yer alan ifadelerden yola çıkarak Sancar'ın okuma yazma bilmediğini ileri sürmüştü, bununla da kalmayarak Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan bir asır geçmiş olsa bile diğer bütün sultanların mahallî kültüre yabancı olduklarını iddia etmiştir. Bkz. Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 329; Türk tarihçilerinden Fuad Köprülü ve M. Şerafeddin Yaltkaya ise Sancar'ı çok cılız bir şekilde savunmuşlar, onun ümmîliğini peşin olarak kabul edip tamamen kültürsüz ve cahil olmadığını iddia etmişlerdir. Bkz. W. Barthold-M. Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 179-180; Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, "Sancar ve Gazâlî" s. 56-57; Barthold'un iddiasına karşı en güçlü tezi Osman Turan sunmuştur. Turan, İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî'nin *Tetimmetü Sivânî'l-Hikme* (99-100 ve 72-73) adlı kitabındaki "Ebû'l-Feth Kûşek'in kitaplarını Sultânü'l-Âzam Sancar'ın kütüphanesinde gördüm. Sultan ona itimadı olduğundan kitaplarını okumağa çok düşkün idi" şeklinde geçen ifadelerin Sancar'ın okuma yazma bildiğine bir kanıt oluşturduğunu, halifenin vezîrine gönderilen mektuptaki sözlerden ise Sancar'ın ağdalı Arapça bilmediği sonucu çıkarılabileceğini tespit etmiştir. Bkz. Osman Turan, "Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkitler III, Sultan Sancar'ın Kültür Seviyesi Meselesi", *İslâm Medeniyeti Dergisi*, S. 31, İstanbul 1973, s. 34.

¹⁴¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 336; O sırada Irak'ta ikâmet eden Büyük Selçuklu Vezîri Ebû'l Kâsım ed-Dergûzîni, daha önce Sultan Sancar'dan aldığı üzerinde sultanın alameti ve tevkii bulunan beyaz kağıtları kendi kötü amaçları için kullanıyordu. Bu durum halifenin şikâyetine sebep olmuş, Sultan Sancar ise bütün bu olanlardan kendisinin mesûl tutulamayacağını anlatmak için mektupta geçen ifadeleri kullanmıştı. Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 155; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 60-61; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 233-234.

¹⁴² Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, İstanbul 2014, s. 46-47.

¹⁴³ Ali Muhammed Sallâbî, *Selçuklular -Batınî Fitnessine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslâmî Mücadele Projesinin Doğuşu-*, Çev. Şerafettin Şenaslan-Necmeddin Salihoglu, Ravza Yayınları, İstanbul 2018, s. 246.

Kaynakların ifadesine göre o, meliklik ve sultanlık dönemlerinde başkomutan olarak girdiği on dokuz muteber savaştan on yedisini kazanmıştı.¹⁴⁴

Melikşâh'ın ölümünden sonra onun hayatta olan dört oğlu vardı ki bunlardan en büyükleri Berkyaruk, Selçuklu hanedanına mensup Zübeyde Hâtun'dan, en küçükleri Mahmûd, Karahanlı prensesi Terken Hâtun'dan doğmuştu. Muhammed Tapar ve Sancar ise Seferîyye Hâtun adındaki bir cariyeden dünyaya gelmişlerdi.¹⁴⁵ Bu kardeşlerden en büyüğü olan Berkyaruk'un babası öldüğünde on bir yaşında olması taht mücadelelerinde annelerinin, diğer hanedan mensupları ve devlet adamlarının daha etkin bir şekilde rol oynamasına sebep oldu.

Sultan Berkyaruk, neredeyse bütün saltanat müddetini (487-498/1094-1104) amcaları ve kardeşleriyle taht kavgalarıyla geçirmişti. O saltanatının ilk yıllarında batıda kardeşi Mahmûd ve amcası Tutuş ile mücadele ederken kendisine doğuda başka bir rakip çıkmıştı; amcası Arslan Argun.¹⁴⁶

Batıda yeğenleri arasındaki çekişmeleri fırsat bilen Arslan Argun Horâsân'a giderek burada hâkimiyet kurdu. Sultan Berkyaruk batıdaki rakiplerini bertaraf ettikten sonra doğuya yöneldi. Önce diğer amcası Börîbars b. Alp Arslan'ı Arslan Argun üzerine gönderdi. Börîbars kardeşiyle yaptığı savaşı kaybedip öldürüldü. Bunun üzerine Sultan Berkyaruk henüz on bir yaşında olan üvey kardeşi Sancar'ı 489 (1096) tarihinde Atabeg Kumac ile birlikte amcasının üzerine gönderdi. Kendisi de arkasından yola çıktı. Sancar Dâmgân'a ulaştığında amcası Arslan Argun'un bir kölesi tarafından öldürüldüğü haberi geldi. Dâmgân'da kardeşi Sancar ile birleşen Sultan Berkyaruk, Nîşâbûr, Belh ve ardından Tirmiz'i ele geçirdi. Belh'te yedi ay kalan Sultan Berkyaruk adına Semerkand'da hutbe okundu. Böylece Sultan Berkyaruk, Horâsân ve Mâverâünnehir'de Büyük Selçuklu hâkimiyetini yeniden tesis etti. Sultan

¹⁴⁴ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 359; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçukîyye)*, Çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2015, s. 178; Gıyasüddîn b. Hümameddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbari Efrâdi'l-Beşer*, II, Kitaphane-i Hayyam, Tahran 1333 hş., s. 507.

¹⁴⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 493; Abdurrahman Acar, "Sultan Sancar; Hayatı, Devlet İdaresi ve Kişiliği", *Merv Sultan Sancar Türbesi -Soltan Sanjar Kümmedi-*, Tika Yayınları, Ankara 2014, s. 14.

¹⁴⁶ Yahya Hamza Abdulkadir el-Vezne, *Ed-Devleti's-Selçukîyye fî Ahdi's-Sultan Sancar*, Doktora Tezi, Ümmü'l-Kurra Üniversitesi, Şeriat Ve İslâmî Bilimler Fakültesi, Tarih ve Uygarlık Lisansüstü Çalışmalar Anabilim Dalı, Mekke 1993, s. 49.

Berkyaruk Horâsân'ın yönetim görevini kardeşi Sancar'a tevdi etti (490/1097). Sancar'a Emîr Kumac'ı atabeg, Ebû'l Feth Ali b. el-Hüseyn et-Tuğrâî'yi vezîr olarak tayin etti.¹⁴⁷

Sancar her ne kadar ağabeyi Sultan Berkyaruk tarafından Horâsân'a melik olarak tayin edilmiş olsa da, bu kadar geniş bir memlekette tam anlamıyla hâkimiyet kurabilmesi için bölgede hak iddia eden muhaliflerini etkisiz hale getirip nüfuzunu sağlamlaştırması gerekiyordu. Gerçekten Melik Sancar zaman içerisinde karşısına çıkan asilerin isyanlarını bastırdı ve *Melik'ül Maşrik*¹⁴⁸ (Doğunun Meliki) sıfatıyla Horâsân'ın tek sahibi oldu. Ondan sonradır ki çevre ülkelere seferler düzenleyip hâkimiyet alanını genişletti.

Melik Sancar'a Horâsân'da ilk muhalefet bayrağını babasının amcasının oğlu olan ve Emîr-i Emîrân olarak anılan Muhammed b. Süleyman b. Davud Çağrı Bey açmıştır. 490 (1097) tarihinde harekete geçen Muhammed Belh üzerine yürüdü. Gaznelilerden de destek gördüğü anlaşılan Muhammed bazı Horâsân şehirlerini ele geçirdi. İsyanın bastırılması görevi Sultan Berkyaruk tarafından Melik Sancar'a verildi. Melik Sancar süvarilerden oluşan bir orduyla yola çıktı ve bir baskın düzenleyerek Muhammed'in ordusunu yendi. Esir alınıp Melik Sancar'ın huzuruna getirilen Muhammed'in gözlerine mil çekildi.¹⁴⁹ Melik Sancar 491 (1098) yılında yine Selçuklu soyundan amcasının oğlu Devletşâh'ın Toharistân'da isyan edip bazı şehirleri ele geçirdiğini öğrenince Belh'ten hareket

¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 221; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, Beyrut 1994, s. 45-46; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, II, Kahire 1325, s. 209; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 285; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 302; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-İnâfe fi Meâlimi'l-Hilâfe*, II, Thk. Abdüsettar Ahmed Ferrâc, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1980, s. 8; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, Thk. Halil Şehade-Zübeyr Zekkar, Dârü'l Fikr, Beyrut 1421/2000, s. 21-22; Şehabeddîn Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünuni'l-Edeb*, XXVI, Thk. Necib Mustafa Fevvâz, Hikmet Küşlü Fevvâz, Dârü'l Kütüb el-İlmiyye, Beyrut 2004, s. 195-196; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 60; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 673; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 159; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fi Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 502; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horâsân-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Haz. Ali Öngül, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 109; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 96.

¹⁴⁸ Değişik tarihlerde Merv, Nişâbûr ve Belh'te Sancar adına bastırılan sikkelerde bu unvan yazılıdır. Bkz. Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 525-530; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 347.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 222; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 22; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 196; Münecimbaşı *a.g.e.*, I, s. 110; Yahya Hamza Abdulkadir el-Vezne, *a.g.e.*, s. 74; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 97; Osman G. Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, I, İsam Yay., Ankara 2018, s. 211-212.

edip bu şehzadenin ordusunu da yenilgiye uğrattı.¹⁵⁰ Yakalanıp Sancar'ın huzuruna getirilen Devletşâh'a da aynı ceza tatbik edilip gözlerine mil çekildi.¹⁵¹

Horâsân'da hâkimiyetini tesis etmeye çalışan Melik Sancar, batıda iki ağabeyi arasındaki taht kavgalarına müdahil olmak zorunda kaldı. Öz ağabeyi Gence Meliki Muhammed Tapar ile ayrı anneden olan ağabeyi Sultan Berkyaruk arasındaki mücadelede Melik Sancar öz ağabeyi Muhammed Tapar'ı destekledi. Muhammed Tapar daha önce Berkyaruk'un vezîri iken görevden aldığı Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Müeyyidü'l-Mülk'ün teşvikiyle ağabeyine karşı isyan etti.¹⁵² İki kardeş arasında gerçekleşen beş savaştan ilkinin Muhammed Tapar kazanırken dördünde Berkyaruk galip geldi.¹⁵³

Taraflar arasında 4 Recep 493/15 Mayıs 1100'de Hemedân yakınlarında gerçekleşen ilk savaşta Muhammed Tapar'a yenilen Sultan Berkyaruk önce Rey'e oradan İsferyân'a çekildi.¹⁵⁴ O sırada Horâsân'ın orta ve batı kısımları (Nîşâbûr, Tûs, İsferyân, Nesâ, Kûmîs, Gûrgân) Dâmgân merkez olmak üzere Sultan Berkyaruk'un en güçlü kumandanlarından Emîr-i Dâd Habeşî b. Altuntak tarafından yönetilmekteydi. Melik Sancar'ın merkezi ise daha doğuda Belh şehriydi. Melik Sancar, kumandanları Emîr Bozkuş, Emîr Gündeniz ve Emîr Rüstem ile birlikte Habeşî'nin kontrolündeki şehirlere akınlar düzenlemeye başladı. Bu yüzden Berkyaruk'un kendisine katılması yönündeki emrini gerçekleştiremeyen Habeşî, Berkyaruk'tan Melik Sancar'a karşı yardım istedi. Bunun üzerine Sultan Berkyaruk, bin askerle Emîr-i Dâd Habeşî'ye yardıma

¹⁵⁰ Melik Sancar'ın Devletşâh ile yaptığı savaş hakkında tafsilatlı bilgi için Bkz. Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 201a-201b-202a-202b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 148-154.

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 232; Kâdî Ahmed Gaffârî-i Kazvînî, *Târih-i Cihân Ârâ*, Neşr. Mücteba Mînovî, Kitâb Furûşi-i Hâfiz, Tahran 1343 hş. s. 109; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 193b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 123; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 137; C. E. Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A.D 1000-1217)", *Cambridge History of Iran*, V, 1968, s. 136; Yahya Hamza Abdulkadir el-Vezne, *a.g.e.*, s. 77-78.

¹⁵² Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 148; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, 1977, s. 38; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 493; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 160; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 197; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 502.

¹⁵³ Zahrüddîn Nîşâbûrî, *a.g.e.*, s. 39; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 154; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 145; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 238; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, 1325, s. 212; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 306; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 26.

¹⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 53; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 243; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIV, s. 23; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 212; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 28; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 11; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 199; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 163; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 502; Celâleddîn Suyûtî, *Halîfeler Tarihi*, Çev. Onur Özatağ, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 437; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara 1990, s. 20.

geldi. Habeşî'nin yirmi bin kişilik süvari birliğinin yanında Bâtınîlerden oluşan beş bin piyade askeri daha vardı. Habeşî ile birleşen Sultan Berkyaruk, Melik Sancar'ın üzerine yürüdü. O güne kadar iyi ilişkiler içerisinde olan iki kardeş ilk defa bir savaşta karşı karşıya geldiler. Nûşecân önlerinde yapılan savaşta Melik Sancar, Sultan Berkyaruk ve Habeşî'yi mağlup etti.¹⁵⁵ Sultan Berkyaruk on yedi adamı ile birlikte kaçmayı başarırken Habeşî yakalanıp öldürüldü. Bu savaştan sonra Melik Sancar, Horâsân'ın tamamında kontrolü ele geçirdi ve başkentini daha merkezî bir konumda olan Merv şehrine taşıdı.¹⁵⁶

Sultan Berkyaruk ile 3 Cemâziyelâhir 494/5 Nisan 1101 tarihinde yaptığı ikinci savaştan mağlup ayrılan Muhammed Tapar, öz kardeşi Melik Sancar'ın yardımını temin etmek için Horâsân'a gitti. Gürgân'da bulunduğu sırada Melik Sancar'a haber gönderip yardım istedi. Melik Sancar, ağabeyinin para, gıda ve giyecek başta olmak üzere bir çok lojistik ihtiyacını karşıladı. Elçiler vasıtasıyla bir ittifak antlaşması imzalandı. Antlaşmayı müteakip Melik Sancar ordusuyla birlikte Gürgân'a gelerek ağabeyiyle buluştu. İki kardeş oradan Dâmgân'a gittiler. Sultan Berkyaruk'un yekûnu yüz bini bulan ordusunun iâşesizlik sebebiyle dağıldığını öğrenen Muhammed Tapar ve Melik Sancar hızla onun üzerine

¹⁵⁵ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 61; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, 37-38; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 212; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 289; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 11; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 193b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 123; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 28; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 284-285; Melik Sancar'ın harp düzenine göre; merkeze kendisi ile birlikte Emîr Rüstem, sağ cenahına Emîr Bozkuş, sol cenahına ise Emîr Gündeniz (kimi kaynaklarda Gündoğdu) yerleşti. Sultan Berkyaruk, merkez hattına hücum edip Emîr Rüstem öldürülünce, Melik Sancar'ın ordusu dağılıp geri çekildi. Fakat Berkyaruk'un askerleri yağmaya başlayınca Emîr Gündeniz ve Emîr Bozkuş aniden onlara saldırıp bozgun halinde kaçmalarına sebep oldular. Sultan Berkyaruk ilk saldırı esnasında Melik Sancar'ın annesini esir almıştı. Melik Sancar, annesinin daha önce öldürülen Zübeyde Hâtun'a karşılık öldürülmesinden korktu ise de Berkyaruk, Seferîyye Hâtun'un gönlünü almış ve "*Ben seni kardeşim Sancar yanındaki esirleri serbest bıraksın diye esir aldım, sen benim anneme denk değilsin ki ben seni öldüreyim*" demiştir. Nitekim Sancar esirleri serbest bırakınca o da annesini salıvermişti. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 245; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 53; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 29; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 199; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 114; C.E. Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A.D 1000-1217)", s. 137.

¹⁵⁶ Cemâlüddîn Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ali b. Muhammed Kâşânî, *Zübdetü't-Tevârih*, Thk. Muhammed Takî, Müessese-i Mütâleât-u Tahkîkât-ı Ferhengî, Tahran 1366 hş. s. 153; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 61; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 245-246; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, 1977, s. 37-38; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 236; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 199; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 677; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 215; C.E. Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A.D 1000-1217)", s. 137.

yürüdüler. Fakat Sultan Berkyaruk'un bulunduğu yerden ayrılması üzerine bir karşılaşma vuku bulmadı.¹⁵⁷

Sultan Berkyaruk'u takip eden Muhammed Tapar ve Melik Sancar 27 Zilhicce 494/23 Ekim 1101 tarihinde Bağdad'a ulaştılar. Halife el-Mustazhîr Billâh onların teşriflerinden son derece memnun oldu ve Berkyaruk adına okunan hutbeye son verip dîvânda Muhammed Tapar adına hutbe okuttu.¹⁵⁸ Melik Sancar'a da aynı alakayı gösteren halife, ona tâc ve bilezik (halhal) takıp kılıç kuşattı.¹⁵⁹ Bir süre Bağdad'da Gevherâyin'in evinde kalan Melik Sancar, Horâsân'da karışıklık çıktığına dair haber alınca, ağabeyinin iznini alarak oradan ayrıldı. Bu ziyaretten sonra Sancar, gerek melikliği ve gerekse de sultanlığı döneminde bir daha Bağdad'a gelemeyecektir.¹⁶⁰

Sultan Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasında dört yıl süren taht kavgaları Büyük Selçuklu Devleti'ne çok ağır hasarlar vermişti; devletin askerî, iktisadî, malî gücü tamamıyla tükenmiş, on binlerce insan öldürülmüş, birçok kimsenin malı yağmalanmış, yerleşim merkezleri tahrip olmuştu. Ayrıca bu sırada Anadolu, Suriye ve Filistin topraklarını istila eden Haçlılara karşı etkili bir mücadele ortaya konulamamıştı. Devletin içine düştüğü bu kargaşadan en çok yararlananlar arasında şüphesiz Bâtınîler (İsmailîler) başta gelmekteydi. Alamut'u kendilerine üs olarak belirlemiş olan Hasan Sabbah liderliğindeki Bâtınîler faaliyet alanlarını o kadar genişletmişlerdi ki Büyük Selçuklu Devleti sarayına ve ordusuna sızmaya varıncaya kadar işi ilerletmişlerdi. Çok sayıda askeri kandırıp kendi saflarına kattıkları gibi karşı çıkanları da ölümle tehdit ettiler. Hatta önde gelen asker ve kumandanlar zırh giymeden evden dışarı çıkamaz hale geldi.

¹⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 66; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 252; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 237; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIV, s. 26-27; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 213; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 514; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 29-30; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 200; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 116.

¹⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 67-68; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 255; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 38-39; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 514; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 213; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 311; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, II s. 13; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 165; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 291; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 12; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 31; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 200-201.

¹⁵⁹ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 54; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 520; Abdülkerim Özeydî, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 27.

¹⁶⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 514, 520; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIV, s. 42; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 116, 118; Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 27.

Sultan Berkyaruk'un yakın adamları huzura silâhla girmek için izin istediler ve sultan da buna müsaade etti.¹⁶¹

Sultan Berkyaruk, diğer meseleler yüzünden Bâtînlere karşı başlangıçta umursamaz davranmış çoğu zaman da onlara göz yummuştu. Bu dönemde Bâtîniler tarafından Selçuklu devlet adamı ve kumandanlarına yönelik gerçekleştirilen suikastlerde hedef olarak çoğunlukla Muhammed Tapar'ı destekleyen ve Sultan Berkyaruk'a muhalif kimseler seçiliyordu. Sultan Berkyaruk'un düşmanları ve bir kısım halk bu cinayetlerden onu mesûl tutup, Bâtînilîğe meyletmekle suçladılar. Berkyaruk'un kumandanları iş işten geçmeden Bâtînilerin ortadan kaldırılmasını tavsiye ettiler. Sultan Berkyaruk bütün bu sebeplerden dolayı harekete geçmek zorunda kaldı. 494/1101-1102'de Horâsân Meliki Sancar ile ikisini de tehdit eden ortak düşmanlara karşı birlikte mücadele etmek hususunda antlaşmaya vardı.¹⁶²

Melik Sancar, en kıdemli kumandanı Bozkuş'u tam teçhizatlı ve kalabalık bir orduyla Kûhîstan'daki İsmâîlî bölgelerine gönderdi. Bu ordu, çevresini yağmaladıktan sonra Tabes Kalesi'ni kuşatıp surlarını mancınıklarla dövmeye başladı. Kale tam ele geçirilecekken Bâtînilerin yüklü miktarda rüşvet gönderdiği Emîr Bozkuş, kuşatmayı kaldırıp geri döndü.¹⁶³ Emîr Bozkuş 497 (1103-1104)'de Horâsân askerleri ve gönüllülerden oluşan bir orduyla ikinci kez Bâtînilerin üzerine yürümüş, Tabes'in etrafındaki köyleri yağmalamış, pek çok Bâtîniyi öldürmüş ve bir kısmını da esir almıştı. Daha sonra Melik Sancar'ın danışmanları Bâtînlere, bir daha kale inşa etmemek, silâh satın almamak ve hiç kimseyi Bâtînilîğe davet etmemek şartları mukabilinde aman verilmesini tavsiye ettiler. Melik Sancar bu teklifi kabul edip antlaşma yürürlüğe girince, ulemâ ve halktan pek çok kimse Bâtînlere aman verip onlarla antlaşma imzaladığı için Melik

¹⁶¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 265; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 204; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 291-292; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 13; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 437; Bâtîniler hakkında geniş bilgi için Bkz. Bernard Lewis, *Haşhaşiler*, Çev. Kemal Sarısözen, Kapı Yay., İstanbul 2016, s. 92-93; Farhad Daftary, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, Çev. Erdal Toprak, Doruk Yay., Ankara 2002, s. 496-497; Ayşe Atıcı Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamût*, Yeditepe Yay., İstanbul 2016, s. 55.

¹⁶² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 265; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 511; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 214; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 292; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 13; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 310; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 31-32; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 203; Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 92-93; Farhad Daftary, *a.g.e.*, s. 496.

¹⁶³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 266; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIV, s. 35.

Sancar'a kızdılar ve onu ayıpladılar.¹⁶⁴ Bu antlaşma 1126 yılına kadar 23 yıl yürürlükte kalmıştır.

Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında 8 Cemâziyelâhir 496/19 Mart 1103'te Hoy yakınlarında gerçekleşen beşinci savaş da Berkyaruk'un zaferiyle neticelendi.¹⁶⁵ Berkyaruk son karşılaşmadan galip ayrılmasına rağmen kardeşi Muhammed Tapar'a antlaşma teklif etti. Rebûlâhir 497/Ocak 1104 tarihinde yapılan antlaşmaya göre, Büyük Selçuklu toprakları resmen iki kardeş arasında taksim edildi. Antlaşmaya göre Berkyaruk, Muhammed Tapar'ın sultanlık hakkını tanıdı. Böylece, kardeşler hâkim oldukları bölgelerde sultanlık hutbesini kendi adlarına okutacak ve beş vakit nevbet çaldıracaklardı. Bağdad'ta ise hutbe Berkyaruk adına okunacaktı. Antlaşmada Sancar, Horâsân ve Mâverâünnehir hâkimi olarak kabul edilmekle birlikte, melik unvanını taşıyıp Muhammed Tapar'a tâbî olacaktı. Ancak Muhammed Tapar ile Melik Sancar'ın toprakları arasında hiçbir sınır yer almamakta, ortadaki arazi Berkyaruk'un idaresine verilmekteydi.¹⁶⁶ Ancak bir yıl sonra 2 Rebûlâhir 498/22 Aralık 1104'te Berkyaruk'un ölümü ile bu taksimatın hükmü ortadan kalktı.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 159; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 306-307; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIV, s. 35, 62; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara 2017, s. 219; Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 93-94.

¹⁶⁵ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 54; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 80; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 293-294; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIV, s. 54; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 216; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 293-294; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 14; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 37; Karş. Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 33; en-Nüveyrî ise diğer kaynaklardan farklı olarak bu savaştan Muhammed Tapar'ın zaferle ayrıldığını rivayet etmektedir. Bkz. en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 201.

¹⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 85; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 300-301; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, 1977, s. 40; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 528; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIV, s. 57; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 216-217; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülük-ı Mısır ve'l-Kâhire*, V, Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, s. 185; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 165-166; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 294; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 13; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, II s. 13; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 38; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 201-202; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 503; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 438; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 96; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 34-35; Ekber N. Necef, *Selçuklu Devletleri Ve Atabeyleri Tarihi*, Kanun, 2010, s. 195; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 216; Osman Gazi Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, I, s. 216.

¹⁶⁷ Ebû Abdullah Muhammed Azîmî, *Azîmî Tarihi*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2006, s. 41; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 90; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 40; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 237; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 154; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 533; İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, s. 268; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIV, s. 63; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 218; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 166; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 204; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 296; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 15; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 318; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn Kitâbu'l-İber*, V, s. 40; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 503; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 438.

Sancar'ın meliklik dönemindeki Hârezmşahlarla olan münasebetlerini hülâsa edecek olursak; Melik Sancar, Sultan Berkyaruk'un Horâsân Valisi Habeşî b. Altuntak'ı ortadan kaldırıp Horâsân'a tamamen hâkim olunca, daha önce Habeşî tarafından Hârezm'in idaresiyle görevlendirilen Kutbü'd-dîn Muhammed b. Anuştekin'in mevkiine dokunmadı.¹⁶⁸ Fakat Kutbü'd-dîn Muhammed'in Hârezm'de karşısına bir takım rakipler çıktı. Onun Hârezm'de bulunmadığı bir sırada bozkırlı Türkler, başlarında bir "*Türk Meliki*" ile birlikte Hârezm'e yürüdüler. Babası daha önce Hârezmşah olan ve Melik Sancar'ın nezdinde bulunan Tuğrultekin b. Ekinci de onlara iltihak etmek için Hârezm'e kaçtı. Bunu haber alan Kutbü'd-dîn Muhammed Hârezm'e doğru yola çıkarken o sırada Nişâbûr'da bulunan Melik Sancar'dan yardım istedi. Fakat Muhammed, Melik Sancar'ı beklemeden müstevlîlerin üzerine yürüdü. Türkler Mankışlak'a çekilirken Tuğrultekin b. Ekinci ise Handehan'a kaçtı.¹⁶⁹

Kutbü'd-dîn Muhammed Hârezmşâh, Sancar'ın gerek meliklik gerekse de sultanlık döneminde ona sadık bir şekilde hizmet etti. Otuz yıllık valiliği müddetince (1097-1127) yıllık vergi ve hediyelerle birlikte bir yıl kendisi gelir, ertesi yıl oğlu Atsız'ı gönderirdi. Onun bu hizmetlerine karşılık Sultan Sancar, o ölünce yerine oğlu Atsız'ı tayin etmekte bir tereddüt yaşamadı.¹⁷⁰

Melik Sancar'ın Batı Karahanlılar Devleti ile olan münasebetleri şu şekilde gerçekleşti: Babası Sultan Melikşâh tarafından Büyük Selçuklular'ın vasalı haline getirilen bu devletin tahtına son olarak Sultan Berkyaruk birbiri arkasından Süleyman Tegin, Mahmûd Tegin ve Hârûn Tegin adlarında üç hükümdar tayin etti.¹⁷¹ Fakat 495/1102'de Mâverâünnehir, içlerinde Müslüman ve gayrimüslim Türklerin bulunduğu kalabalık bir orduyu yöneten Talas ve

¹⁶⁸ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 344-345; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 255; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 223-224; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, s. 46; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 209; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 286; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 10; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 302.

¹⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 224; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 23.

¹⁷⁰ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 345; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 255; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 224; Harezmsahlar tarihi için Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1984; Aydın Taneri, *Harezmsahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1993; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011; Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2013.

¹⁷¹ Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, 1977, s. 40; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 235; Abdülkerim Özyayın, "Karahanlılar", *TDVİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 409; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 128.

Balasagun Hâkimi Kadir Han Cebrail b. Ömer tarafından istilâ edildi. Batı Karahanlılar hükümdarı Ebû'l-Kâsım Mahmûd'u (1097-1099) öldürüp devleti ele geçiren Kadir Han, Mâverâünnehir'e sahip olduktan sonra Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki mücadelelerden istifade ederek Tirmiz'i ele geçirdi ve Horâsân'a saldırdı. Onun Büyük Selçuklu topraklarına saldırmasında Melik Sancar'ın emîri Gündeniz'in tahrikleri etkili olmuştu. Gündeniz'in böyle bir ihanete kalkışmasının sebebi ise Sancar'ın diğer emîri Bozkuş'u kıskanmasıydı. O sırada ağabeyi Muhammed Tapar ile Bağdad'ta bulunan Melik Sancar haberi alır almaz hızla Horâsân'a doğru yola çıktı. Tirmiz önlerinde yapılan savaşta Kadir Han esir alındı ve Sancar'ın emriyle öldürüldü. Gündeniz ise Gazneli III. Mesûd b. İbrahim'in yanına kaçtı.¹⁷²

Mâverâünnehir'e tamamen hâkim olan Melik Sancar, Batı Karahanlılar Devleti'ni yeniden tanzim etti. Kadir Han'ın istilâsı sırasında Merv'e kaçan yeğeni Muhammed b. Süleyman'ı Arslan Han (1102-1130) unvanıyla Batı Karahanlılar tahtına oturması için bir orduyla birlikte Semerkand'a gönderdi.¹⁷³ Arslan Han Muhammed saltanatının ilk yıllarında Karahanlı soyundan gelen diğer taht müddeîlerine karşı iki defa Melik Sancar'ın yardımına başvurdu ve bu sayede tahtta kalmayı başardı. Ondan sonra ülkeye yirmi yıl huzur ve istikrar hâkim oldu. Arslan Han Muhammed yapmış olduğu imar faaliyetleriyle diğer Karahanlı sultanlarından daha fazla şöhret kazandı. Onun bastırıldığı paralarda Melik Sancar'ın adına yer vermesi Karahanlılar'ın Selçuklular'a tâbî olduğunu göstermektedir.¹⁷⁴

¹⁷² el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 63; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 283-284; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, 1977, s. 46; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 237-238; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 214-215; Reşîdî'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 171-172; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 209a-213b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 183-196; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIV, s. 50-51; Kâdî Ahmed Gaffârî-i Kazvînî, *a.g.e.*, s. 109; C.E. Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A.D 1000-1217)" s. 139; Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 340; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara 2002, s. 22; Abdülkerim Özeydın, "Karahanlılar", s. 409.

¹⁷³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 285; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 214a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 197; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 215; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIV, s. 51; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 137; Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 340; C.E. Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A.D 1000-1217)", s. 139; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 215; Reşat Genç, *a.g.e.*, s. 22; Abdülkerim Özeydın, "Karahanlılar", s. 409; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 190.

¹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 298, 381-382; Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 340-341; C.E. Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A.D 1000-1217)", s. 139; Reşat Genç, *a.g.e.*, s. 22; Abdülkerim Özeydın, "Karahanlılar", s. 409; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 129.

Horâsân Meliki Sancar'ın askerî ve siyâsî alanda şüphesiz en büyük başarısı onun Gazneliler Devleti üzerine gerçekleştirdiği sefer ve neticesinde bu devleti kendisine tâbî bir duruma getirmesiydi.

Gazneli III. Mesûd b. İbrahim 508/1115 tarihinde ölünce yerine oğlu Şîrzâd geçmişti. Fakat Şîrzâd'ın hükümdarlığı uzun sürmemiş bir yıl sonra kardeşi Arslanşâh onu tahttan indirip öldürmüştü. Gazne tahtına oturan Arslanşâh bununla da kalmamış diğer kardeşlerinin saltanat davasına kalkışmamaları için bazılarını öldürmüş bazılarını ise hapse attırmıştı. Onun elinden kurtulan kardeşlerinden Behramşâh önce Kirman'a giderek buranın Selçuklu Meliki Arslanşâh'tan (1101-1142) yardım istedi. Arslanşâh ona Horâsân Meliki Sancar'a başvurması gerektiğini söyleyince Behramşâh, Horâsân'a gelerek Melik Sancar'a sığındı.¹⁷⁵ Sancar, Gazneli Arslanşâh'a haber gönderip kardeşleriyle arasını düzeltmesini istediysede olumlu bir cevap alamadı. Bunun üzerine Melik Sancar, Behramşâh'ı Arslanşâh'ın yerine Gazne tahtına oturtmaya karar verdi ve sefer hazırlıklarına başladı. Bunu haber alan Gazneli Arslanşâh, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a başvurarak Sancar'ı şikâyet etti ve sefere engel olmasını istedi. Muhammed Tapar kardeşi Sancar'a bir elçi göndererek Arslanşâh ile anlaşmasını ve ülkesine saldırmaktan vazgeçmesini istedi. Ayrıca gönderdiği elçiye: *“Eğer Sancar'ı Arslanşâh'a karşı harekete geçmiş veya sefere çıkmağa hazır vaziyette görürsen ona sakın mani olma. Bu mektubu da ona tebliğ etme; çünkü böyle bir davranış onu zayıf düşürür, âciz gösterir ve geri dönmez. Halbuki kardeşimin dünyaya hâkim olması benim için daha iyidir”* dedi. Elçi Sancar'ın yanına ulaştığında sefer için yapılan hazırlıkların tamamlanmak üzere olduğunu ve

¹⁷⁵ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 63; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, s. 401; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 238; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 321; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 205b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 167; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 215; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 228; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 688; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 22; el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 212; Fahrüddîn Ebû Süleyman Dâvûd b. Tacüddîn Fahr-i Benâketî, *Târih-i Benâketî Ravzat ülî'l-elbâb fî Tevârihü'l-ekâbîr ve'l-Ensâb*, Neşr. Câfer Şîâr, Çâphâne-i Behmen, Tahran 1348 hş., s. 228; Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târih-i Firişte*, Tash. Muhammed Rıza Nasırî, Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1387 hş., s. 176; C. E. Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, II, Çev. Hasan Enûşe, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1364 hş. s. 112-115; Ghulam Mustafa Khan, “A History of Bahrâm Shâh of Ghaznin”, *Islamic Culture*, Vol. XXIII, Hyderabad-Deccan 1949, s. 69-73; Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014, s. 119; Ahmed b. Mahmûd'un rivâyetine göre; Behramşâh, Sancar'ın huzuruna vardığında ona *“Kardeşim Arslanşâh'ın insâfî yok, atamın bütün memleketini aldı, bana nesne vermedi, zulüm etti”* demiştir. Bkz. Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 46.

ordunun başına Melik Sancar'ın önde gelen kumandanlarından Emîr Üner'in getirildiğini gördü.¹⁷⁶

Melik Sancar, Emîr Üner'i Behramşâh ile birlikte bir öncü birliğinin başında Sîstân'a gönderdi. Orada Sîstân Hâkimi Emîr Ebû'l-Fazl da onlara katıldı. Bûst yakınlarında gerçekleşen ilk karşılaşmada Arslanşâh'ın ordusu yenildi ve kurtulan askerler Gazne'ye çok perişan bir vaziyette döndüler. Arslanşâh, Sancar ve Emîr Üner'in huzuruna adamlar gönderip hediyeler takdim ettiyse de Sancar onun teklifini kabul etmedi ve o da Emîr Üner'den sonra Gazne'ye doğru yola çıktı. Gazne'ye bir fersah kalmışken Âbâd şehri civarında Arslanşâh'ın ordusuyla çetin bir savaş yaptılar. Neredeyse Sancar'ın ordusu yenilmek üzereyken Sancar ve Emîr Ebû'l Fazl'ın cesareti sayesinde Gazne ordusu mağlup oldu. Melik Sancar 511 (1118) yılı Şevval (Ocak/Şubat) ayı içerisinde Gazne'ye girdi.¹⁷⁷

Behramşâh'ı hutbeyi sırasıyla Abbâsî Halifesi el-Mustazhir Billâh, Sultan Muhammed Tapar ve Melik Sancar, sonra da kendisi adına okutması ve her yıl iki yüz elli bin dinar vergi ödemesi şartıyla babasının tahtına oturttu.¹⁷⁸ Sancar Gazne'de kırk gün kaldıktan sonra o ve askerleri büyük miktarda mal ve ganimete sahip olarak Horâsân'a geri döndüler. Bu zafer Selçuklu tarihinin en önemli

¹⁷⁶ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, X, s. 401-402; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 227; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 253; Abdülkerim Özeydin, "Sancar", s. 508.

¹⁷⁷ Zahirüddîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 44; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 64; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 164; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 168; Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 233; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 206a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 168; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 179; el-Cüzcânî, *a.g.e.*, I, s. 212; Muhammed b. Alî b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'ül-ensâb*, Tash. Mîr Hâşim Muhaddis, Müessese-i İntişarat-ı Emîr-i Kebir, Tahran 1376 hş. s. 109; ; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 22; C. E. Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, II, s. 118; Ghulam Mustafa Khan, "a.g.m.", s. 76; İbnü'l-Esîr, Gazne'nin fethinin 20 Şevval 510 (25 Şubat 1117) yılında gerçekleştiğini kaydetmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 403; El-Bondârî de aynı yılı zikretmiştir. Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 238; Fakat görünüşe bakılırsa bu tarihlendirme hatalıdır. Gazne'nin fethi 511 (1118) yılı Şevval (Ocak/Şubat) ayında gerçekleşmiştir. Melik Sancar, Gazne'nin fethi haberini ağabeyi Sultan Muhammed'e gönderdiği sırada ağabeyi ölüm döşegindeydi. Sultan Muhammed 511 yılı Şevval ayında hastalanmış ve aynı yılın Zilhicce ayının yirmi dördünde vefat etmiştir. İbnü'l-Esîr, Sancar'ın Gazne'nin fethi sırasında vezîri Sadrü'd-Dîn Muhammed'in katline karar verdiğini ve şehri fethedip Belh'e dönünce onu öldürdüğünü ifade etmişti. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 435-436; El-Bondârî'ye göre Sadrü'd-Dîn Muhammed'in katli 511 yılı Zilhicce ayında ve Çarşamba günü gerçekleşmiştir. Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 240; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 228.

¹⁷⁸ Zahirüddîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 44; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 64; Fahr-i Müdebbîr, *Âdâbu'l-Harb ve's-Şecâ'a*, Tash. Ahmed Süheylî-i Hânsârî, Şirket-i Nesebî-i İkbâl ve Şürekâ, Tahran 1346, s. 269-270; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 164; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 239; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 168; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, X, s. 403; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 216; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 47; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 359; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 228; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 179-180-181; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-Înâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, II s. 23; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 688; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 22; el-Cüzcânî, *a.g.e.*, I, s. 212; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 339; C. E. Bosworth, *Tarih-i Gazneviyân*, II, s. 119; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 228.

olaylarından biridir. Selçuklu hanedanına mensup önceki sultanlardan hiçbiri Gazne'ye ulaşmamıştı. Sancar ağabeyi Sultan Muhammed'e fetih haberini yazdı. Sultan Muhammed bu tarihte hastaydı.¹⁷⁹

Sancar, diğer üç kardeşinin saltanat dönemlerine ve birbirleriyle olan mücadelelerine şahitlik etmiş, ama onların sağlığında hiçbir zaman Büyük Selçuklu tahtına göz dikmemişti. Fakat hayatta olan son kardeşi Sultan Muhammed Tapar'ın ölümü ve sonrasında ortaya çıkan hadiseler Sancar'ı farklı şekilde düşünmeye ve hareket etmeye zorladı. Batıda ortaya çıkan bu son gelişmeleri şu şekilde nakletmek mümkündür:

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar H. 511/1118 yılı Zilhicce ayında yakalandığı hastalıktan kurtulamayacağını anlayıp hayatından ümidini kesince beş oğlundan en büyüğü olan on dört yaşındaki Mahmûd'un kendisinden sonra tartışmasız ve koşulsuz bir şekilde tahta çıkabilmesi için bir takım tedbirler aldı: Öncelikle bütün devlet adamlarından biat alarak bir merasimle onu tahta çıkardı;¹⁸⁰ daha sonra Horâsân'da bulunan kardeşi Melik Sancar'a gönderdiği vasiyetinde “*Kardeşim! Ben bu dünyadan göçüyorum, oğullarımla olan münasebetin benimle olduğu gibi olsun*” dedi;¹⁸¹ eşi Gevher Hâtun'u bir rivayete göre kendisinden sonra Sancar ile evlenip oğullarını saltanattan mahrum bırakır iddiasıyla öldürttü.¹⁸²

¹⁷⁹ Zahîrüdîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 44; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 64; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 164; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 47.

¹⁸⁰ Sultan Muhammed Tapar hayatından ümidini kesince oğlu Mahmûd'u yanına çağırıp öptü, ikisi de ağladı. Sultan Muhammed oğluna saltanat tahtına çıkıp oturmasını ve halkın işleriyle ilgilenmesini emretti. Mahmûd bu sırada on dört yaşını henüz doldurmuştu. Babasına dönüp “*Bu ne talihsiz bir gün!*” dedi. Sultan: “*Evet doğru söyledin; fakat bu baban için talihsiz bir gün, sana gelince, saltanatın kutlu olsun!*” diye karşılık verdi. Bunun üzerine Mahmûd tacı ve iki bileziğiyle tahta çıkıp oturdu. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 417; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s., 167; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 212; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 177; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 344; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, 506-507; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 149.

¹⁸¹ Sultan Muhammed Tapar'ın Horâsân Meliki Sancar'a vasiyeti Târih-i Taberistân'da aktarıldığı şekliyle şöyledir: “*Bilmelisin ki bu dünya kimseye vefa göstermedi. Kardeşim! Ben bu dünyadan göçüyorum. Oğullarımla olan münasebetin benimle olduğu gibi olsun. Arap, Acem, İnan ve Turan askerlerini sana bıraktım. Her askerinin bir iki yıllık geçimliği verildi. Emredildiği gibi mühlidlerin (Batınîler) dağlarını, kalelerini ve mevzîlerini muhasara ile meşgûl olsunlar. O toprakları kurtarması için her zaman ben senden hoşnut ve razı olayım*” Bkz. İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 47; *Zübdetü't-Tevârih*'in müellifi de aynı bilgiyi teyit ederek Muhammed Tapar'ın kardeşi Sancar'a Nizârîleri yok etmek için çok çalışmasını vasiyet ettiğini kaydetmiştir. Bkz. Kâşânî, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁸² Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (Türkçe Terc. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yinanç), TTK, Ankara

Sultan Muhammed Tapar 24 Zilhicce 511/18 Nisan 1118 Perşembe günü ölünce vasiyeti gereği oğlu Mahmûd devlet erkânı tarafından İsfâhân'da Büyük Selçuklu Devleti tahtına çıkarıldı ve bir gün sonra da adına hutbe okundu.¹⁸³

Amcası Sancar kendisinden daha küçük bir yaşta 10-12 yaşlarındayken ağabeyi Sultan Berkyaruk tarafından 490/1096'da Horâsân'a gönderildiğinde¹⁸⁴ içerdeki rakiplerini kısa sürede tasfiye edip çevredeki hükümdarlara diz çöktürdüğü halde Mahmûd, Irak'ta başta Hâcib Ali Bâr ve kâtip Ebû'l Kâsım ed-Dergûzîni olmak üzere devlet adamlarının etkisi altına girmişti.¹⁸⁵ Bu devlet adamları bir taraftan devlete sadıkane hizmetleriyle temayüz etmiş kişileri görevden alıp devlet hazinesini boşaltırken diğer taraftan Sultan Mahmûd'u Horâsân'da bulunan amcası Melik Sancar'ı itaat altına alması yönünde teşvik ettiler.¹⁸⁶ Bununla da kalmayıp Semerkand hanına gönderilen bir mektupta Sultan Mahmûd'un Sancar'ın üzerine yürümek niyetinde olduğu ve Han'ın da Mâverâünnehir'den Horâsân'a hücum etmesinin münasip olup böylece Sancar'ın iki kuvvet arasında kalacağı yazıldı.¹⁸⁷

Batıda cereyan eden bütün bu gelişmeleri Horâsân'dan takip eden Sancar, ağabeyi Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra ortaya çıkan karmaşa ve çekişmeye bir son verip Irak ve Batı İran'ı kendi nüfuz ve yetki alanına dâhil etmek için harekete geçti. Melik Sancar'ın Horâsân'dan ordusuyla birlikte Rey'e doğru ilerlediğini öğrenen Sultan Mahmûd amcasıyla savaşmak için ordusuna hareket emrini verdi. İki ordu Rey yakınlarındaki Sâve'de 2 Cemaziyelevvel 513/11 Ağustos 1119'da karşı karşıya geldi. Emîr Mengübars Irak askerleriyle,

2000, s. 262; Vardan Vardabet, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*. Çev. Hrant D. Andreasyan, TSM. I., 1937, s. 194; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 234.

¹⁸³ Azîmî, *a.g.e.*, s. 49; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 417; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 47; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 358; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 115; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987, s. 355; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 44; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 229; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 309; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hulâfe*, II, s. 14; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 200; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 23; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 439; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 53; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2007, s. 2.

¹⁸⁴ C.E. Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A.D 1000-1217)", s. 135.

¹⁸⁵ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 61; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 117; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 258; Kaynakların ifadesine göre Sultan Mahmûd memleket işleriyle fazla ilgilenmeyip vaktinin neredeyse tamamını değişik bölgelerden sarayına getirttiği hayvanları besleyerek geçirirdi. Bkz. Zahirüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 53; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 190; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 197; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 520.

¹⁸⁶ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 117-118-119; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s., 61.

¹⁸⁷ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s., 61-62; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 117; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 44.

Mansur Bin Sadaka Arap askerleriyle Mahmûd'un tarafında bulunuyordu. Emîr Tâcü'd-dîn Ebû'l Fazl, Emîr Alâü'd-devle Gerşâsf, Kutbü'd-dîn Muhammed Hârezmşâh, Emîr İmâdü'd-dîn Kumâc ve Emîr Üner Sancar'ın yanında bulunuyordu. Sancar bu savaşta ordusunda bulunan filler sayesinde, önceki askerî zaferlerinin ardından bir yenisini daha kazanmayı başardı.¹⁸⁸

Sancar'ın zafer haberi on günde Bağdad'a ulaştı. 26 Cemaziyelevvel 513/4 Eylül 1119 Cuma günü Halife el-Müsterşid, Mahmûd'un adını hutbeden çıkardı ve Sancar'ın adını yürürlüğe koydu.¹⁸⁹ Halifelik tarihinde ilk kez Bağdad'a sahip olmadan bir hükümdarın bu şekilde onurlandırılmasına izin verilmiş olması, daha sonra isimlerinin Bağdad'daki hutbede okunma hakkını talep eden güçlü hükümdarlar tarafından hatırlatılan önemli bir emsal teşkil etti.¹⁹⁰

Sancar aynı zamanda Mahmûd'un babaannesi olan annesi Tâcü'd-dîn Seferîyye Hâtun'un ısrarıyla o sırada İsfâhân'a kaçan yeğeniyle barışarak gönlünü almak ve baş başa görüşmek istiyordu. Onu huzuruna getirmesi için Ebû'l Kâsım ed-Dergüzîni'yi görevlendirdi. Ama Vezîr Kemâlû'l-Mülk es-Sümeiremî, Dergüzîni'nin Sancar'a yaklaştığını görünce hızlı hareket ederek ondan önce davranmış, Mahmûd'a amcasına itaat etmesi için nasihat etmiş, Sancar'ın babasının makamında olduğu için emrine teslim olmaya razı etmişti. Diğer taraftan yapmış olduğu bu hizmetin müjdesini vermek için İsfâhân'dan Sancar'ın ikamet ettiği Rey'e doğru hareket etmişti.¹⁹¹

¹⁸⁸ Zahîrüdîn Nişâbûrî, *a.g.e.*, s. 44; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 172; Kâşânî, *a.g.e.*, s. 167; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 207a-207b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 170-172; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 277; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 231; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 688-689; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 178; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, II, s. 25; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 24; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 56; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 507; Abbas İkbâl, *a.g.e.* s. 247; A. C. S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 103; İbnü'l-Esîr, Sancar'ın her zamanki merhamet hissi ve amcalık duygusuyla Mahmûd'un başına bir şey gelmesinden korktuğunu ve savaşın en çetin anında askerlerine: "Filleri saldırtarak çocuğu korkutmayınız". diye haykırdığını bunun üzerine askerlerin fillerin hareketine mani olduklarını aktarmıştır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 438; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 218.

¹⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 438; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 218; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, II, s. 25; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 311; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 348; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 56.

¹⁹⁰ Amir Hasan Siddiqî, *Caliphate And Kingship In Medieval Persia*, Shaikh Muhammad Ashraf Kashmiri Bazaar, Lahore 1942, s. 138; Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezîrlîk- Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma 1055-1194*, Çev. Mehmet Fatih Baş-Sinan Tarıfci, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 54.

¹⁹¹ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 62; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 44-45; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 439.

Kemâlü'l-Mülk Rey'e ulaşınca Sancar, yeğeninın vezîrinin özür dilemek için geldiğini öğrenince mutlu olmuş ve iyi bir karşılama yapılmasını emretmişti. Dergüzînî ve Hâcib Ali Bâr, Kemâlü'l-Mülk'ün Sancar'a başvurup haberi ulaştırması üzerine Mahmûd ile birlikte Sancar'ın huzuruna varıp onun sultanlığını kabul etmekten başka bir çare bulamamışlardı. Sancar, yeğeni Mahmûd huzuruna gelince onu veliahdı seçti. Onun vezîr ve komutanlarının suçlarını affetti.¹⁹²

¹⁹² Azîmî, *a.g.e.*, s. 51; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 208b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 176; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 277; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 231; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 24; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 178-179; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 267.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DEVLET VE SARAY TEŞKİLÂTI

1.1. DEVLET TEŞKİLÂTI

1.1.1. Sultan Sancar Döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin Yapısı Ve İşleyişi

Sâve Savaşı'nın ardından Büyük Selçuklu tahtına oturan Sultan Sancar devletin teşkilât yapısında çok ciddi değişiklik ve düzenlemeler gerçekleştirdi. Bu değişikliklerden ilki devletin yönetim merkezinin daha doğuya yani Irak-ı Acem'den Horâsân'a kaydırılmasıydı. Büyük Selçuklu Devleti Horâsân'da kurulmuştu fakat daha sonra gerçekleşen fetihlerle devletin idare merkezi batıya taşınmıştı ve melik unvanıyla Horâsân'ı yöneten Büyük Selçuklu hanedan mensubu görünürde Batı İran'da bulunan büyük sultana tâbî idi. Bu durum meskûkâta da yansımıştı. Mesela muhtemelen 499/1105-1106'da Merv'de basılmış bir madenî parada Sancar kendisini açıkça "*Melikü'l-Maşrık*" "*Doğu'nun Meliki*" olarak zikrederken ağabeyi Muhammed'i ise "*es-Sultanü'l-mu'azzam*" "*Büyük Sultan*" olarak tavsif etmiştir.¹⁹³ Zira Sancar âba ve ecdadının "*Büyük saltanat Irak melikinde olmalıdır*" düsturunu takip ediyordu.¹⁹⁴ Fakat ağabeyi Muhammed'in ölümüyle birlikte batıda ortaya çıkan yönetim boşluğunun oğullarının yaşlarının küçük olması sebebiyle doldurulamaması ve işlerin fesada uğraması Sancar'ın hanedanın en büyük ferdi olarak bu bölgeye müdahalesini zorunlu kılmıştı. Şimdi sıra Horâsân ve Irak hükümetlerinin başta Sancar ve Mahmûd olmak üzere yetki ve statülerinin yeniden belirlenmesine gelmişti.

Vezîri Kemâlü'l-Mülk es-Sümeiremî'nin telkinleriyle amcasına tâbî olmayı kabul eden Mahmûd, amcasının bulunduğu Rey şehrine doğru hareket

¹⁹³ İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 347; Mehmet Altay Köymen, "Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud'un Vasallık Münasebetleri", Zeki Velidi Togan'a Armağan'dan Ayıbasım, Maarif Basımevi, İstanbul 1955, s. 5, dn 10; C.E. Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A.D 1000-1217)", s. 135.

¹⁹⁴ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 61; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, s. 2.

ederken tâbîlik hukukunun gerektirdiği teşrifat kurallarını da bizzat bu vezîrden öğrenmiştir.¹⁹⁵ Kaynakların bu hususta verdiği malumata göre hükümdarlık alameti olan hareketlerden kaçınması gereken Mahmûd, metbû hükümdar Sancar'ın huzurunda şu şekilde davranacaktı:

*“Mahmûd amcasının yedek atına binecektir. Kendisinin saltanat alameti olan kırmızı rengi terk ederek, Sancar'ın alameti olan beyaz-siyah rengi kabul edecektir. Sultan Sancar'ın yanında kaldığı müddetçe, Mahmûd adına nevbet çalınmayacaktır. Amcasının huzuruna girince yer öpecektir. Huzura kabul edilince, oturmayarak ayakta duracaktır. Kabul merasiminin yapıldığı yerden, Sancar'ın çadırına kadar onun atının üzengisi yanında yaya olarak yürüyecektir. Ayrı bir çadırda, onun evlâd ve haremi gibi yaşayacaktır. Amcasının zail olmuş bulunan rıza ve merhametini tekrar celbetmek için, bu tarzda amcasının nezdinde yirmi gün kalacaktır.”*¹⁹⁶

Bütün bu teşrifat kurallarının bizzat yeğeni tarafından yerine getirildiğini gören Sultan Sancar onu affederek ona tahtını geri iade etti ve böylece Büyük Selçuklu Devleti'nin kollarından biri ve başkenti önce İsfâhân ve sonra Hemedân olan Irak Selçuklu Devleti kurulmuş oldu.¹⁹⁷ Büyük Selçuklu Devleti'nin merkezi ise İsfâhân'dan Merv'e intikal etmiştir.¹⁹⁸

Sultan Sancar'ın devletin merkezini doğuya taşıyarak Horâsân'ın şehirlerinden Merv'i kendisine başkent olarak seçmesinin birkaç farklı sebebi olabilir; birincisi daha çocuk yaştan itibaren bu bölgenin yönetim sorumluluğunu üzerine alması onun bu bölgeye olan hayranlığını ve bağlılığını artırmıştı,¹⁹⁹ dolayısıyla Horâsân halkının seneler içerisinde oluşan ve kendisine besledikleri sevgi ve muhabbet hislerini, bir anda yönetimini eline geçirdiği Batı İran ve

¹⁹⁵ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 124; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 62.

¹⁹⁶ Zahrüddîn Nîşâbüri, *a.g.e.*, s. 45; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 166; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 169-170; el-Bondârî, *a.g.e.*, s., 124; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 62; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 72; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 45; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 122.

¹⁹⁷ Kâdî Nâsîrüddîn Beyzâvî, *Nizamu't-Tevârih*, Tash. Mîr Haşim Muhaddis, Bonyâd-i Mevkufât-i Doktor Mahmûd Efşâr, Tahran 1382 hş., s. 110.

¹⁹⁸ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 359; Anonim, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısâs*, Tash. Melikü's-Şü'arâ Bahâr, Neşr. Muhammed Ramazânî, 1318 hş. s. 413-414; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 109-110; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 235; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular Ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 50.

¹⁹⁹ Erdoğan Merçil, “Sultan Sancar'ın Doğu Hayranlığı Ve Bunun Batı Siyaseti Üzerindeki Etkisi”, *Selçuklular –Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 293.

Irak'ta bulamayacağını düşünmüş olabilir. İkincisi devletin doğu sınırlarında huzursuzluk çıkarma eğiliminde olan göçebe Türk ve Moğol kabilelerinden (Oğuz, Karluk, Karahitay) gelebilecek saldırıları devletin varlığına yönelik öncelikli tehdit olarak değerlendirip bu bölgeden uzak kalmayı akla uygun görmemiş olabilir.²⁰⁰ Üçüncüsü ise yeğeni Mahmûd ile barışması konusunda kendisini ikna eden annesinin isteklerinden etkilenmiş olabilir.²⁰¹

Devlet merkezinin daha doğudaki Horâsân bölgesine taşınmasının Büyük Selçuklu Devleti açısından bir takım sonuçları olmuştur. Devletin öncelikli ve doğrudan âlakadâr olduğu batı meseleleriyle Sultan Sancar artık dolaylı olarak ilgilenmeye başlamıştır. Bu meseleler; Anadolu Selçuklu Devleti, Mısır Fâtımî Devleti ve Abbâsî halifeleri ile münasebetler ve bu dönemde Yakın Doğu'ya yerleşmiş olan Haçlılarla mücadelelerdir. Bu meselelerle artık doğrudan muhatap olan devlet, Sultan Sancar'a tâbî bulunan Irak Selçuklu Devleti'dir.

Sancar'ın Büyük Selçuklu Devleti'nin başına geçmesi ile birlikte tâbîlik-metbûluk münasebetlerinde yeni bir dönem başlamıştır. Daha önce Büyük Selçuklu sultanları “*es-Sultanü'l-Mu'azzam*” “*Büyük Sultan*” unvanına sahipken eyaletlerin yönetimine gönderilen hanedan mensupları “*Melik*” unvanını taşırdı.²⁰² Sultan Sancar, yeğeni Mahmûd'a lütuf ve ikramını göstermek için onun sultanlık vasfına dokunmamış, kendi statüsünü bir derece yükseltmiştir. Buna göre Sultan Sancar'a, “*es-Sultanü'l-a'zam*” (En Büyük Sultan) ve *Sultanü's-Selâtîn* (Sultanlar Sultanı), Mahmûd'a ise “*es-Sultanü'l-mu'azzam*” (Büyük Sultan) ve *Seyyidü's-*

²⁰⁰ Eğer Sultan Sancar gerçekten böyle düşünmüş ise, daha sonra ortaya çıkan gelişmeler onu haklı çıkarmıştır. Zira Büyük Selçuklu Devleti Katavan Savaşı (1141) ve Oğuz İsyanı'nda (1153) görüldüğü üzere iki öldürücü darbeyi bu topluluklardan almıştır. Sultan Sancar'ın halifeye yazdığı mektupta sınırların tahkimi ile ilgili bölüm hakkında Bkz. Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, s. 20.

²⁰¹ Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, Cambridge History of Iran, V, Cambridge At The University Press, 1968, s. 221; İbnü'l-Esîr'in anlatımına göre annesi Sancar'a yeğeniyle barışmasını tavsiye ediyor ve: “*Gazne ve çevresini, Mâverâünnehir'i istilâ ettin, pek çok yere hâkim oldun, hepsini sahiplerine verdin, kardeşinin oğlunu da onlardan biri gibi kabul et*” diyordu. Sancar'ın annesi Sultan Mahmûd'un ninesiydi, bu bakımdan Sancar annesinin sözlerini kabul etti. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 439; Karş. Muslihuddîn Lârî, *a.g.e.*, vr. 320a.

²⁰² Bu dönemde başta Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey olmak üzere, Alp Arslan, Melikşâh, Mahmûd, Berkjaruk ve Muhammed Tapar adlarına bastırılan sikkelerde bu hükümdarlar kendileri için “*es-Sultanü'l-Mu'azzam*” unvanını kullanmışlardır. Bkz. Coşkun Alptekin, “Selçuklu Paraları”, s. 448-524; Stanley Lane Poole, *a.g.e.*, s. 28-36; Ahmed Tevhid, *a.g.e.*, s. 58-61; George C. Miles, *The Numismatic History Of Rayy*, s. 198-212; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 342-349.

*Selâtin*²⁰³ (Sultanların Efendisi) unvanlarıyla hitap edilmesine ve netice olarak, Mahmûd için de günde beş defa nevbet çalınmasına karar verilmiştir.²⁰⁴

Sultan Sancar Rey’de yeğeni Sultan Mahmûd ile yaptığı görüşmeler sırasında yeni kurulan Irak Selçuklu Devleti’ni, bizzat yeniden teşkilâtlandırmış ve tanzim etmiştir. Kendi vezîri Şihâbü’l-İslâm’ın kaleminden fermanlar çıkartarak yeğeni Sultan Mahmûd’un vezîrlğine Kemâlû’l-Mülk es-Sümeiremi’yi, Hâcib-i Salarlığa Emîr Ali Hâcib’i, Dîvân-ı İnşâ ve Tuğra başkanlığına Ebû’l Kâsım ed-Dergüzînî’yi, Dîvân-ı İstîfâ başkanlığına ise Şemsü’l-Mülk Osmân b. Nizâmü’l-Mülk’ü yerleştirdi.²⁰⁵ Ayrıca daha önce Sultan Mahmûd’un görevden aldığı Bihrûz el-Hâdim’i yeniden Bağdad şihneliği görevine tayin etti.²⁰⁶ Fakat Sultan Sancar, oğlu olmadığı için aynı zamanda veliaht tayin ettiği ve kızı Mah Melek Hâtun ile evlendirerek damat edindiği Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd’a babası Muhammed Tapar’dan kalan toprakların tamamını vermemiş, başta Rey şehri olmak üzere Kûmis ve Mâzenderân bölgelerini kendi hâkimiyet sahası içerisine almıştı.²⁰⁷ Mahmûd’a kalan bölgeler ise Irak-ı Arab, (Mezopotamya) Irak-ı Acem (Cibal)’in bir kısmı ile Suriye’dir.²⁰⁸ Sultan Sancar diğer yeğenlerinden Melik Tuğrul’a Irak-ı Acem eyâletinin yarısı ile Gilân bölgesini, Selçukşâh’a ise bütün Fars eyâletini ve İsfâhân’ın bazı yerlerini iktâ etti.²⁰⁹

Büyük Selçuklu Devleti muhtelif etnik unsurlardan oluşmakla birlikte genellikle Farsça ve Türkçe konuşan kesimlerden müteşekkildi. Horâsân’ın şehir ve köylerinde Farsça konuşan unsurlar çoğunlukta olup onlara genel olarak

²⁰³ Muhammed b. Ali b. Muhammed İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ fi târihi’l-hulefâ*, Thk. Kâsım es-Sâmerrâî, Dârü’l-Âfâki’l-Arabiyye, Kahire 1999, s. 211; Müntecebü’d-dîn Bedî’ Cüveynî *a.g.e.*, s. 42; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 96; Enverî, *a.g.e.*, I-II, s. 190, 539; İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, s. 241, 243, 250, 269, 270; Anonim, *Mücmelü’t-Tevârih ve’l-Kisâs*, s. 412; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 240.

²⁰⁴ İbnü’l-İmrânî, *a.g.e.*, s. 211; Anonim, *Mücmelü’t-Tevârih ve’l-Kisâs*, s. 413-414; Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı – Teşkilâtı*, s. 51; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 122.

²⁰⁵ el-Bondârî, *a.g.e.*, s.124; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 267.

²⁰⁶ İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 444; Ebû’l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 231; İbn Haldûn, Kitâbu’l-İber, V, s. 57; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 312; İbnü’l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 25; Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, XXXV, s. 279; Nevzat Keleş, “İnsanların En Kibarlarından: Selçukluların Bağdad Şahnesi Bihrûz el-Hâdim”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, İzmir 2015, s. 457.

²⁰⁷ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 128; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 62-63.

²⁰⁸ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 179; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 260.

²⁰⁹ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 128; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 63; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s., 260.

“Tazik” denilmekteydi.²¹⁰ Etnik temaslar neticesinde Fars dilinin Türkçe üzerinde bir etkisi söz konusuydu. Askerî zümre çoğunlukla Türklerden, sivil bürokrasi ise Taziklerden oluşmaktaydı.²¹¹ Başta Bağdad ve Nîşâbûr olmak üzere imparatorluğun büyük şehirlerinin çoğunda Yahudi ve Hristiyan toplulukları yaşamaktaydı. Sultan Sancar’ın ölümünden birkaç yıl sonra doğuya bir seyahat düzenleyen Tudela’lı Benjamin, diğer şehirlerin yanı sıra Hemedân, İsfâhân, Nihâvend ve Şîraz’daki Yahudi topluluklarından bahsetmektedir.²¹²

Sarayda hanedan mensupları ve orduda askerî zümre arasında Türkçe konuşulmakla birlikte devletin bürokrasi ve diplomasi dili Farsça idi.²¹³ Türkistân’dan Sultan Sancar’ın Merv’deki sarayına gelen Nizamü’-d-dîn Togan Beg’in 516 (1122) yılında vezîrliğe getirilmesinin sebeplerinden biri de onun (lugat-it Türkî) Türkçe biliyor olmasıydı.²¹⁴

İmparatorluk toprakları idarî olarak iki geniş sahaya ayrılır: Birincisi; hükümdâr divânının doğrudan (vasitasız) yönettiği ülkeler, ikincisi ise; dolaylı olarak (vasıtalı) yönetilen ülkeler. Doğrudan yönetilen sahalar merkezden tayin edilen valiler tarafından, dolaylı yönetilen sahalar ise vasal hükümdarlar tarafından idare ediliyordu. Genel olarak, Melikşâh’ın saltanatının sonuna kadar merkezî hükümetin doğrudan yönettiği ülkeler artmış ve sonrasında ise azalma eğilimi göstermiştir. Dolaylı olarak yönetilen ülkeler, merkezî hükümetin

²¹⁰ Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 15, 26, 31; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 64, 77, 83; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötügen Yayınları, İstanbul 2006, s. 196.

²¹¹ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 197.

²¹² Bkz. Tudela’lı Benjamin ve Ratisbon’lu Petachia, *Ortaçağ’da İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri*, Çev. Nuh Arslantaş, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 74, 99-103; Karş. Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, s. 275.

²¹³ Hanedan mensupları arasında Türkçe konuşulduğuna dair kaynakların naklettiği bir rivayete göre; Melik Mesûd atabegi Çavuş Beg’in telkini ile ağabeyi Irak Selçuklu Hükümdarı Mahmûd’a isyan etmişti. İki kardeş arasında savaş 514/1120 tarihinde Hemedân yakınlarındaki Esedâbâd sirtlarında gerçekleşti. İki ordu savaşa tutuştukları sırada Melik Mesûd, ağabeyi Sultan Mahmûd’u karşı tarafta görünce hasretle yanına gitmek için atıldı. Fakat Çavuş Beg buna engel oldu. Bunun üzerine Mesûd, Türkçe “*ici ici*” diye bağırmaya başladı. Bu kelime Türkçe büyük kardeş yani ağabey demektir. Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 68; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 126-127; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 54; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 291.

²¹⁴ Hândmîr, *Düstürü’l-Vüzerâ*, s. 191; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 61; Akilî, *a.g.e.*, s. 236.

doğrudan kontrolünden uzaklaştırılmış, hanedan mensubu meliklere, gulâmlıktan yetiştirme emirlere ve diğerlerine iktâ olarak tahsis edilmiştir.²¹⁵

Köymen'in yapmış olduğu sınıflandırmaya göre; vasal devletleri; başlarında Selçuklu soyundan, Türk soyundan ve başka soylardan hükümdarların bulunduğu devletler olarak üç kategoriye ayırmak mümkündür. Başlarında Selçuklu soyundan hükümdarların bulunduğu vasal devletler Kirman Selçukluları, Anadolu Selçukluları ve Irak Selçukluları devletleridir. Başlarında Türk soyundan hükümdarların bulunduğu vasal devletler Doğuda Karahanlılar, Gazneliler, Hârezmşahlar; batıda ise Danişmendliler, Mengücekliler ve Saltuklular'dır. Başlarında Türk olmayan hükümdarların bulunduğu vasal devletler ise Bâvendîler, Ukayl-oğulları ve Mezyed-oğulları'dır.²¹⁶

Birinci kategoriden devletler için Sultan Sancar hanedanın başıydı ve en azından Irak Selçukluları açısından bu ciddî bir durum teşkil etmekteydi. Çünkü Sâve Savaşı için bir sebep oluşturmuştu; Sancar, batıdaki yeğenleri tarafından aile reisi olarak kabul edilmek için savaşa gitmişti. İkinci ve üçüncü kategoriden tâbî devletler ise, Selçukluların herhangi bir tarihte mağlup ettiği ve yine de kendi ülkelerinin hükümdarları olarak kalmalarına izin verilen hanedanların devletleriydi.²¹⁷ Her vasal devlet Büyük Selçuklu Devleti'nin küçük çapta bir modeli olmak üzere ayrı bir devlet teşkilâtına sahipti.²¹⁸

Devletin bu gevşek konfederasyon ve âdem-i merkeziyetçi yapısı kuruluşundan itibaren var olan bir zayıflık belirtisiydi. Selçuklular, liderliğin aileye bir bütün olarak kazandırıldığına inanıyorlardı. İktidar, yönetici ailenin ortak mülküydü ve en yüksek lider, eşitler arasında birinci olarak görülürdü. Zira Dandanakan Savaşı'ndan sonra Merv'de toplanan büyük kurultayda eski Türk devlet telâkkisine göre fethedilmiş veya fethedilecek ülkelerin Selçuklu ailesi arasında taksim edilmesi, alınan ikinci kararı teşkil etmektedir.²¹⁹

²¹⁵ Ann K. S. Lambton, "Internal Structure of the Saljuq Empire", s. 222; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi* s. 102.

²¹⁶ Mehmet Altay Köymen, "Selçuklular'da Devlet", *Belleten*, C. LI, S. 201, TTK, Ankara 1987, s. 1368.

²¹⁷ Jürgen Paul, "Abbâsîd Administrative Legacy in the Seljuq World", *Early Islamic Empire Working Paper Series*, Hamburg 2015, s. 7-8.

²¹⁸ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 102.

²¹⁹ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 12; Zahîrüddîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 18; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 102-103; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 6; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 94-95-96; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni,

Siyasî olarak Büyük Selçuklu Devleti görünürde sultanın otoritesi altında gevşek yarı bağımsız devletler konfederasyonu idi. Çevredeki tâbî devletler, sözde, sultanın üstünlüğünü kabul etmelerine rağmen, bağımsız olarak ya da yarı bağımsız olarak hareket ettiler. Dolayısıyla Sultan Sancar da dâhil olmak üzere Büyük Selçuklu hükümdarlarına karşı birtakım ayaklanmaların çıkmış olması şaşırtıcı değildir.²²⁰

Oysa Nizâmü'l-Mülk *Siyasetnâme* adlı eserinin beşinci faslında, taşra valilerinin yerel kaynaklara saldırılarına izin verilmemesini, bunun için iki veya üç yılda bir görev yerlerinin değiştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre yerel hanedanların gelişmesini önlemek için, hiçbir görev ve iktâ kalıtsal olmamalı, merkezî hükümet ile taşra yöneticileri arasındaki ilişkiler kurumsal bir temele oturtulmalıdır.²²¹ Mesele şu ki, sonraki süreçte bu nasihatlerin hiçbiri dikkate alınmadı ve uygulanmadı. Memuriyetlerin kalıtsal olarak intikal etmesi ile ilgili zaten var olan eğilim, Sultan Sancar döneminde de devam etti. Zira Sultan Sancar dönemine ait resmî vesikalar koleksiyonu olan *Atabetü'l Ketebe*'de buna örnek teşkil edecek çok sayıda belge bulunmaktadır. Valilerin görev yerleri değiştirilmediği gibi aksine çok sayıda yerel hanedan ortaya çıktı ve Sultan Sancar bunu yalnızca kaçınılmaz bir kötülük olarak kabul etmekle kalmadı, aynı zamanda sürece aktif olarak katkıda bulundu. Kumâc ailesinin üç kuşak boyunca Belh bölgesinde mülk iktâlarına sahip olması bu savı desteklemektedir. Sultan Sancar,

Târih-i Güzide, s. 344; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey Ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri 4, İstanbul 1976, s. 18; Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 101; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 25; Ann K. S. Lambton, "Internal Structure of the Saljuq Empire", s. 218; Songül Mecit, *a.g.e.*, s. 19.

²²⁰ Batıda bir tarafta dünyevî hâkimiyetlerini tekrar elde etmek için mücadele veren Abbâsî halifeleri diğer tarafta amcaları Sultan Sancar'ın yüksek otoritesinden kurtularak müstakil bir devletin hükümdarı olmak isteyen Irak Selçuklu sultanları ve melikleri ile şahsî güç ve menfaat peşinde koşan ve bu yüzden sürekli saf değiştiren emîrler, zaman zaman aralarındaki ihtilafları bir tarafa bırakarak Sultan Sancar'a karşı ittifaklar kurmuşlardı. Sultan Sancar gerek asilerin isyanlarını bastırmak gerekse de bozulan işleri yeniden tanzim etmek için hükümdarlığı müddetince üç defa (1128-1132-1150) batıya sefer düzenlemiştir. Kuzeyde Büyük Selçuklu Devleti'nin vasallığından ayrılarak bağımsız bir devlet kurmak niyetinde olan Hârezmşahlar üzerine üç sefer (1138-1143-1148), doğuda tâbîlik hukukuna aykırı hareket eden Batı Karahanlılar üzerine bir sefer (1130), güneyde yıllık vergisini ödememesi ve halkına zulmetmesi üzerine Gazneli Behramşâh üzerine bir sefer (1135) ve yine bu bölgede gün geçtikçe gücünü artıran, Büyük Selçuklu topraklarını istilâ siyaseti takip eden ve istiklâlini ilan eden Gürûlar üzerine bir sefer (1152) düzenlemiştir.

²²¹ Nizâmü'l-Mülk , *a.g.e.*, Haz. Mehmet Altay Köymen, s. 41, 51; Ayn. mlf, *a.g.e.*, Çev. Nurettin Bayburtlugil, s. 47, 54; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Mehmet Taha Ayar, s. 41, 51.

İmâdü'd-dîn Ebû'l-Feth b. Ebû Bekr b. Kumâc'a²²² kendisinden önce babası ve dedesi tarafından işgal edilmiş makam olan Belh valiliği ve şihneliği için verdiği fermada şöyle buyurmaktadır:

*“Bizim devletimizde eski ve iyi bilinen meşhur gelenekler mevcuttur. Buna göre haleflere muamelede atalarının haklarına riayet etmek, babalarının makam ve mansıplarını oğullarına vermek, geniş bir teveccüh göstermek ve manen özenle bakmak saltanatımızın töreleri arasındadır.”*²²³

Tâcü'd-dîn Ebû'l-Mekârim'in Mâzenderân reisliğine atanmasıyla ilgili fermada, onun mensubu bulunduğu hanedanın şerefli, saygılı ve kâdim bir hanedan olduğu ve yüceliğinin dünyanın dört bir tarafına yayıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca Mâzenderân riyasetinin bu hanedanda babadan oğula miras kaldığı, emirlerin büyüğü Tâcü'd-dîn Ebû'l-Mekârim'in ise bu hanedanın en değerli üyesi ve salih atalarının sadık evladı olduğu, rahmetli atalarında bulunan bütün iyi beceriler, özellikler ve de takdir edilir hususiyetlerin tamamının şahsında toplandığı vurgulanmıştır.²²⁴ Sultan Sancar'ın yeğeni Irak Selçuklu Meliki Mesûd b. Muhammed Tapar'ın Gürgân valiliğine atanması ile ilgili fermada ise, daha önce bu görevde bulunan Emîr Muhammed Yûl Aba'nın iyi mizaçlı ve sadık biri olup halkı koruyup kolladığı ve görevlerini muntazam olarak gerçekleştirdiği, bu yüzden o öldükten sonra yerine oğlu Hasan'ın Gürgân valiliğine atandığı ifade edilmiştir. Ne var ki babasının izinden ve yolundan gideceği umulan Hasan gurura kapılarak Sultan Sancar'ın otoritesine isyan etmiş ve bu nankörlüğünün bedeli olarak ordusu hezimete uğratılmıştı.²²⁵

²²² Kumâc Ailesi hakkında Bkz. Ergin Ayan, “Büyük Selçuklularda Kumaç Ailesi”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 2019 s. 195-212; İmâdü'd-dîn Ebû'l-Feth b. Ebû Bekr b. Kumâc hakkında Bkz. Reşîdü'd-dîn Vatvât, *Nâmehây-ı Reşîdü'd-dîn Vatvât*, II, s. 151-153; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 79-80; Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 352; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 262; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 87; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 156.

²²³ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 76; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 133; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 370; Sergey Grigoreviç Agacnov, *Selçuklular*, s. 216; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 361; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 113.

²²⁴ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 26-27; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 77; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 371; Abdülkerim Özaydın, “Selçuklular'da Reislik Müessesesi”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 113; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015, s. 112.

²²⁵ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 17-18; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 66-67; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 370; Ergin Ayan,

Bu dönemde Nizâmü'l-Mülk'ün çok fazla dikkate alınmayan bir diğer uyarısı ikinci görev uygulaması ile ilgiliydi.²²⁶ *Siyasetnâme*'nin kırk ikinci faslında, iki resmî görevin aynı kişiye; aynı işin de iki farklı kişiye teklif edilmemesi gerektiği, yoksa iki ayrı iş aynı kişiye ısmarlandığı takdirde iki vazifeden birisinin hatalı olacağı ve yarım kalacağı yazılmaktadır.²²⁷ *Atabetü'l-Ketebe*'de yer alan bir fermana göre ise Bistâm reisliğine aynı zamanda Dîvân-ı İstîfâ başkanı olan Şerefü'd-dîn tayin edilmiştir. Ancak o Bistâm'a gitmeyip kendisine Reşidü'd-dîn'i vekil tayin etti. Reşidü'd-dîn ise orada yalnız reis vekilliği değil, müstevfilik vazifesini de yapacaktı.²²⁸ Başka bir fermana ifade edildiğine göre, Dîvân-ı Arz başkanlığı görevini yürütmekte olan Kıvâmü'd-dîn Muinü'l-İslâm İncan Kutluğ Belkâ Ebû'l-Fezâil Anûşîrvân²²⁹ Rey eyaleti vali naibliği görevine atandı.²³⁰ Din görevlileri arasında da ikinci görev uygulamasına dair misâller vardır. Nîşâbûr kadılığına Kâdî'l-Kudâtık makamında bulunan İmâdü'd-dîn Şeyhü'l-İslâm Ebû'l-Berekât Muhammed b. Ahmed b. Sâid tayin edilmiştir. O da ikinci görevini İmâm Fahrü'd-dîn İmâdü'l-İslâm Abdülaziz b.

“Sultan Sancar’a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 359; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 113-114; Ergin Ayan, “Büyük Selçuklularda Kumaç Ailesi”, s. 203.

²²⁶ Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, s. 369; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 38.

²²⁷ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 205; Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 174; Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 229.

²²⁸ Müntecebü'd-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 56; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 111; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, s. 369; Ergin Ayan, “Sultan Sancar’a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 367; Abdülkerim Özyayın, “Selçuklular’da Reislik Müessesesi”, s. 117-118.

²²⁹ Bir önceki Rey Valisi Abbâs, 541/1147 tarihinde Irak Selçuklu Hükümdarı Mesûd tarafından öldürülmüştü. Bu sırada Sultan Mesûd’un emirlerinden Hasbeg Belengerî devletin bütün iktidar ve nüfuzunu eline geçirmiş, Rey şehrinde daha önce Sultan Sancar ve Abbas’ın atadığı kimi görevlileri azletmişti. Bu durum halkta hoşnutsuzluğa yol açmış ve Irak’ta karışıklıklar çıkmıştı. Sultan Sancar 543/1148 tarihindeki Hârezm seferinden dönüşünde Irak işleriyle ilgilenmeye karar verdi. Atama fermanındaki ifadelerden anlaşıldığına göre aslında Sultan Sancar bizzat kendisi bu tarihte Rey’e bir sefer düzenlemek istemiş fakat mevsimin yaz olması ve kavurucu sıcaklardan dolayı bu seferini bir süre ertelemek zorunda kalmıştı. Bu yüzden fermana belirtildiği gibi Dîvân-ı Arz başkanı İncan Kutluğ Belkâ’yı bu eyalete gönderip oradaki bozuklukları düzeltmesini istemişti. Onun yokluğunda Dîvân-ı Arz başkanlığına başka biri vekâlet edecekti. Bu tarihten sonra adı Sultan Mesûd dönemi de dâhil olmak üzere Irak Selçuklu Tarihi olayları içerisinde sıklıkla anılan Rey Hâkimi İncan’ın Sultan Sancar’ın atama fermanında adı geçen İncan Kutluğ Belkâ olması kuvvetle muhtemeldir. Sultan Sancar’ın vefatından sonra da Rey’deki hâkimiyetini devam ettiren Emîr İncan, Azerbaycan Hâkimi Şemseddîn İldeniz ile giriştiği mücadeleyi kaybetmiş ve 564/1168 tarihinde Taberek kalesinde kuşatıldığı sırada Şemseddîn İldeniz’in kendi tarafına çektiği vezîri Sadeddin Eşel ve üç gulamı tarafından öldürülmüştür. Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 107; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, *a.g.e.*, s. 80-81; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 108; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 272; Râvendî, *a.g.e.*, II, s. 282; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 282; Reşidü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 257.

²³⁰ Müntecebü'd-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 72-73; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 129; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, s. 369-370; Ergin Ayan, “Sultan Sancar’a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 361; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 112; Ergin Ayan, “Büyük Selçuklularda Kumaç Ailesi”, s. 203.

Abdülcabbâr Kûfî²³¹ aracılığıyla yürütmüştür.²³² Ziyâü'd-dîn Mecdü'l-İslâm, Esterâbâd'ın hem kadılık, hem hatıblık hem de muhtesiblik görevini yürütecekti.²³³

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Büyük Selçuklu Devleti birçok siyasî teşekkülden meydana gelmektedir. Tâbî hükümetler, devletin bir nevi dış bölgesini oluşturmaktadır. Tâbî hükümdar ve beylerin metbû hükümdar Sultan Sancar ile olan münasebetlerinde tâbîlik-metbûluk hukukunun dayandığı esasları ve bunların Sultan Sancar tarafından ne şekilde ve ne dereceye kadar tatbik edildiğini izah etmekte fayda görüyoruz. Öncelikle bir tâbî hükümdar veya eyalet valisi Sultan Sancar'ın huzuruna varınca bir takım ritüellerden oluşan bir törenin icra edilmesi gerekiyordu. Buna göre bir tâbî hükümdar önce Sultan Sancar'ı selamlayarak atından inmeli, onun halısında yürümeli, onun huzurunda önce zemini daha sonra da onun elini öpmeli ve onun rikâbında (üzengi) yaya olarak yürümelidir.²³⁴ Bu hizmet töreni Sultan Sancar'ın siyasî üstünlüğünün tâbî hükümdar tarafından kabul edildiğini gösteren önemli bir işarettir. Bir tâbî hükümdar isyan ettikten sonra ilişkilerin normale dönmesi için bu törenin tekrar icra edilmesi zorunluydu, ancak belirli bir hükümdarın gerçekten tâbî bir hükümdar olduğunu göstermek için de düzenlenebilirdi.²³⁵

Bu törenin icrası tek başına yeterli değildi ve sadece tâbî hükümdar ile Sultan Sancar arasındaki bir nevi ast-üst ilişkisinin başladığını vurguluyordu. Tâbî hükümdar ülkesine dönünce Sultan Sancar'a karşı bir takım yükümlülükleri yerine getirmesi gerekiyordu. Bu yükümlülükler tâbî devletin tâbî duruma sokuluş şekline ve bilhassa metbû devletle tâbî devletin aynı hanedandan veya soydan

²³¹ İmâm Fahrü'd-dîn Abdülaziz Kûfî hakkında Bkz. Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 189, 609.

²³² Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 10-13; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 58-61; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 372; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 129-130.

²³³ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 50-52; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 105-106; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 370; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 373; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 131-132.

²³⁴ Atsız Harezmsâh, Katavan Savaşı'nda (536/1141) Büyük Selçuklu ordusunun yenilgisinden istifade ederek Horâsân'ın şehirlerini istilâ edip Merv'de bulunan Sancar'ın hazinelerini yağmalamıştı. Sultan Sancar kısa sürede toparlanıp Harezm üzerine intikam seferine çıkınca Atsız, savaşmaya cesaret edemedi. Ceyhun Nehri'nin kıyısına gelerek Sancar'ın karşısında durdu, atından inerek yeri öptü ve itaatini arz etti. Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 67; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 251; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 338.

²³⁵ Jürgen Paul, "Abbâsîd Administrative Legacy in the Seljuq World", s. 8.

olup olmadığına göre sayıca farklılık gösterebiliyordu.²³⁶ Fakat istisnasız bütün tâbî hükümdarların müştereken yapmaları gereken en temel vazife, Cuma hutbelerinde sırası ile Abbâsî halifesinin ve metbû hükümdar Sancar'ın adlarını, unvan ve lâkablarını zikrettirmektir. Bütün bunlardan sonra kendi ad, unvan ve lâkablarını zikrettirebilirlerdi.

Diğer taraftan bir tâbî hükümdarın, metbû hükümdarın adını hutbeden çıkarması, isyan etmiş sayılması için yeterli bir sebeptir. 526 (1132)'da Abbasî Halifesi el-Müsterşid, Melik Mesûd, Melik Selçukşâh ve Atabeg Karaca es-Sâkî bir ittifak meydana getirerek Sultan Sancar'a karşı harekete geçtikleri sırada Irak'ta Sancar'ın adı hutbelerden çıkarılmıştı.²³⁷ Yine Sultan Sancar'ın Katavan Savaşı'nda (536/1141) mağlup olmasından faydalanarak Horâsân'ı istilâ eden Hârezmşâh Atsız, ele geçirdiği şehirlerde Sultan Sancar'ın adını hutbeden kaldırarak hutbeyi kendi adına okutmak suretiyle fiilen isyan etmişti. Fakat Nişâbûr halkı Sancar'ın yerine Atsız'ın adının minberlerde okunduğunu görünce, bağırıp çağırmaya başlamışlar ve hatiblerin üzerine yürümeye kalkmışlardı. Nişâbûr'un ileri gelenleri devreye girerek isyanın büyümesini önlediler. Atsız adına okunan hutbe iki ay kadar sürdü. Daha sonra Atsız'ın adı kaldırılarak yeniden Sancar'ın adı okunmaya başlandı.²³⁸

Sikkeler devletler arasındaki metbûluk-tâbîlik münasebetlerinin anlaşılmasında büyük önem arz ederler. Büyük Selçuklu Sultanı Sancar ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd adlarına Bağdad'da (Medinetü's-Selâm) bastırılan ilk müşterek sikke 513 (1119/1120) tarihini taşımaktadır. Sikkenin ön tarafında Halife el-Müsterşid'in adı ve lâkabı, arka tarafında ise önce metbû hükümdar Sancar'ın adı ve lâkabı *Muizzü'd-dünya ve ve'd-dîn Sancar* şeklinde ardından tâbî

²³⁶ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 102.

²³⁷ 3 Receb 526/20 Mayıs 1132 Cuma günü Irak câmilerinde okunan hutbelerde Sultan Sancar'ın adı zikredilmemiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 270; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 240; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 533; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 68; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 30.

²³⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 85; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 53; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 77; Muslihuddîn Lâfî, *a.g.e.*, vr. 322a.

hükümdar Mahmûd'un adı ve lâkabı *Mugisü'd-Dünya ve'd-dîn Mahmûd* şeklinde yazılıdır.²³⁹ Bu konuyu *sikke* başlığı altında daha etraflı bir şekilde ele alacağız.

Diğer taraftan tâbî hükümdar ve valilerin, Sultan Sancar'ın talebi doğrultusunda ordularıyla birlikte onun askerî seferlerine katılma yükümlülükleri vardı. Sultan Sancar 513 (1119)'te yeğeni Mahmûd ile savaşmak için Sâve'ye geldiğinde maiyetinde tâbî hükümdar ve önde gelen kumandanlardan beş tanesi bulunmaktaydı. Bunlar; Hârezm Valisi Kutbü'd-dîn Muhammed Hârezmşâh, Sîstan (Nîmrûz) Meliki Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl, Yezd Hâkimi Alâü'd-devle Gerşâsf b. Ferâmûrz b. Kâküveyh,²⁴⁰ Emîr Üner ve Emîr İmâdü'd-dîn Kumac idi.²⁴¹ Sultan Sancar, Bâvendî Emîri Alâü'd-devle Ali'ye de haber göndererek Taberistân ordusu ile birlikte kendilerine katılmasını istemişti. Fakat Alâü'd-devle Ali, Mahmûd ile yaptığı antlaşmadan dolayı durumu geçiştirmeye çalışmış ve Sancar'ın ordusuna katılmamıştı.²⁴²

²³⁹ Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 538; Stanley Lane Poole, *a.g.e.*, s. 42; Mehmet Altay Köymen, "Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud'un Vasallık Münasebetleri", s. 1; Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı –Teşkilâtı*, s. 58.

²⁴⁰ Kâküyîler (Kâkeveyhîler) Deylem asıllı bir hanedan olup Kâküyî Farsça'da dayı demektir. Tuğrul Bey'in bir yıllık kuşatmanın ardından Kâküyîlerin başşehri İsfâhân'ı ele geçirmesiyle birlikte Cibâl bölgesindeki siyasî hâkimiyetleri sona erdi. Bundan sonra Kâküyîler, Selçuklulara bağlı mahallî yöneticiler olarak Yezd'de hüküm sürmeye devam ettiler. Selçuklu sarayında itibar gördüler ve Selçuklu ailesiyle akrabalık tesis ettiler. Yezd Hâkimi Alâü'd-devle Gerşâsf, Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine tahta geçen oğlu Mahmûd ile arası açılınca, Horâsân'a giderek Sultan Sancar'ın maiyeti arasına katılmıştı. Sâve Savaşı'nda Sultan Sancar'ın ordusunda yer alan Alâü'd-devle Gerşâsf bir süre sonra ölünce yerine oğlu Alâü'd-devle Ferâmûrz b. Ali, Yezd hâkimi olmuştu. O da babası gibi Sultan Sancar'ın seferlerine iştirak etmiş, 536 (1141)'da Büyük Selçuklularla Karahitaylar arasında cereyan eden Katavan Savaşı'nda şehit olmuştu. Alâü'd-devle'nin erkek çocuğu olmadığı için Sultan Sancar Yezd'i onun iki kızına iktâ ederek kumandanlarından birini bu kızlara atabeg tayin etmişti. Önce Rükneddîn Sâm, ardından kardeşi İzze'd-dîn Lenger atabeg olmuş, böylece Kâküyîler'in Yezd'deki varlığı sona ermiş, onların yerini Yezd atabegleri almıştı. Bkz. Muhammed Müfid Müstevfi-i Bâfkî, *Câmi-i Müfîdî*, Tash. İrec Efşâr, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1385 hş/2007, s. 82-83-84; Kâdî Ahmed Gaffârî-i Kazvînî, *a.g.e.*, s. 81-82-83; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 127; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 378-379, 387-389; Ahmet Güner, "Kâküyîler" *TDVİA*, C. XXIV, 2001, s. 219-221; George C. Miles, "Another Kâkwayhid Note", *Amerikan Numismatic Society Museum Notes*, C.XVIII, Newyork 1972, s. 139-149; Erdoğan Merçil, "Yezd", *TDVİA*, C. XLIII, İstanbul 2013, s. 510.

²⁴¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 437; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 56; Kaynaklar Sultan Sancar'ın maiyetinde Sâve Savaşı'na katılan tâbî hükümdarlar konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir: İbn İsfendiyâr, Sultan Sancar'ın Gazne Hükümdarı Behramşâh, Atsız Harezmsâh, (o tarihte Atsız, Harezmsâh olmamıştı) Gür Meliki ve Semerkand hanları ile birlikte Irak'a doğru hareket ettiğini belirtmiştir. Bkz. İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 54; İbnü'l-Cevzî, Gazne hükümdarı dahil olmak üzere beş hanedana mensup beş hükümdarın Sâve Savaşı'na Sancar'ın yanında katıldığını ifade etmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 172; Zehebî ise isim vermeden beş hanedana mensup beş hükümdarın Sultan Sancar'ın yanında yer aldığını vurgulamıştır. Bkz. Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 277.

²⁴² İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 54.

Tâbî hükümdar ve valilerin belirli aralıklarla ve hediyelerle birlikte Sultan Sancar'ın sarayına gelerek itaatlerini ve ahitlerini yenilemeleri gerekiyordu. Bâvendî Emîri Alâü'd-devle Ali, Sâve Savaşı'na katılması yönündeki Sultan Sancar'ın emrini dinlemediği gibi huzuruna gelmesi yönündeki çağrılarına da kulak asmadı. Sultan Sancar önce Ebu Bekir adında bir hadimini elçilik vazifesiyle Alâü'd-devle Ali'ye göndererek neden savaş alanına gelmediğini sordu. İsfahbed Alâü'd-devle Ali, nikris (gut) hastalığına yakalandığını ve bu yüzden gelemediğini, oğlu ve veliahdı Rüstem'i huzura gönderdiğini söyledi. Fakat bir metbû hükümdar olarak karşılaştığı bu tavırdan dolayı Sultan Sancar'ın gönlü hoş olmamış, Rüstem'i babasının yanına geri gönderdiği gibi bu sefer Emîr Üner'in kethüdası Şemseddîn'i elçi olarak Alâü'd-devle Ali'ye göndererek onun her halükarda huzuruna gelmesi gerektiğini söylemiştir. Sultan Sancar bu süreç içerisinde vasallık hukukunu çiğneyen Alâü'd-devle Ali'yi cezalandırmak için önce Câvlî ve Arguş el-Arguvânî adında iki komutanını daha sonra da yeğeni Melik Mesûd'u Taberistân üzerine göndermek zorunda kalmıştı.²⁴³

Bütün bunlara rağmen her iki tarafın da ilişkileri düzeltmek için belirli bir çaba içerisinde olduklarını görüyoruz. Sultan Sancar, aşağıda ayrıntısını izah edeceğimiz gibi 526 (1132) tarihinde Irak'ta kendisine karşı oluşturulan ittifaka karşı harekete geçtiğinde bir kez daha İsfahbed Alâü'd-devle Ali'den ordusuyla birlikte kendisine katılmasını istemiş, Alâü'd-devle Ali kendisi gidemese bile oğlu Rüstem'i beş bin kişilik bir askerî kuvvetin başında Hemedân'a göndermişti.²⁴⁴

Sultan Sancar, tâbî devletlerdeki veraset mücadelelerine müdahale edip kendi adayını tahta çıkarma konusunda hak sahibi olduğu görüşündeydi. Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un 525 (1131)'te ölmesinden sonra Vezîr Ebû'l-Kâsım ve Meraga Atabegi Aksungur el-Ahmedîlî Sultan Sancar'ın onayını almadan

²⁴³ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 54-55, 64-65, 68-69; Seyyid Zahîrüddîn Mar'âşî, *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, İhtimam: Bernhard Dorn, Mukaddime: Yakûb Âjend, Neşr-i Gostere, Tahran 1984, s. 224-225, 229-232; Bâvendîler hakkında Bkz. George C. Miles, "The Coinage of the Bâwandids of Tabaristan", *Iran and Islam, In Memory of the late Vladimir Minorsky*, Edinburgh 1971, s. 453-456; Ömer Tokuş, "Taberistân Dağlarının Melikleri "Bâvendîler", *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 20, 2018, s. 421-453; Akif Rençber, "Bâvendîlerin Selçuklularla Münasebetleri (433/1042-551/1156)", *İran Çalışmaları Dergisi*, C. III, S. 1, 2019, s. 67-90.

²⁴⁴ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 71-72; Mar'âşî, *a.g.e.*, s. 232; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 196, dn. 1; Erdoğan Merçil, "Bâvendîler", *TDVİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 215; Ömer Tokuş, "a.g.m.", s. 437.

Mahmûd'un oğlu Davud'u tahta çıkarmışlardı.²⁴⁵ Fakat Davud'un amcaları Melik Mesûd ve Melik Selçukşâh bu duruma itiraz etmişler ve tahta çıkabilmek için birbirleriyle mücadele etmeye başlamışlardı. Abbasî Halifesi Müsterşid, Selçuklu şehzadeleri arasındaki bu mücadeleden kendi hesabına faydalanmak istiyor ve hutbenin kendi adlarına okunmasını isteyen taht müddeîlerinin taleplerini geri çeviriyordu. Sultan Sancar, batıda kendi tesis ettiği düzenin Sultan Mahmûd'un ölümüyle bozulduğunu ve işlerin karmaşık bir hal almaya başladığını görünce bir kez daha batıya sefer düzenlemeye karar verdi. Sancar, kendi aday olan yeğeni Tuğrul'u tahta çıkarmak ve Irak Selçuklu Devleti'ni yeniden tanzim etmek için harekete geçti. Daha önce birbirleriyle ihtilaf halinde bulunan Melik Mesûd, Melik Selçukşâh ve Halife Müsterşid Sultan Sancar'a karşı ittifak yaptılar. Neticede Sultan Sancar müttefiklere karşı 8 Receb 526/26 Mayıs 1132 tarihinde gerçekleşen Dînever Savaşı'nı kazandı ve yeğeni Tuğrul'u Irak Selçuklu tahtına oturttu.²⁴⁶

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi tâbîlik-metbûluk hukukuna göre tâbî hükümdar herhangi bir iç ve dış mesele dolayısıyla müşkül duruma düşerse, yardım istediği takdirde, metbû hükümdar onun yardımına koşmak zorundaydı. Sultan Sancar'ın meliklik döneminde Batı Karahanlılar tahtına çıkardığı Arslan Han Muhammed b. Süleyman²⁴⁷ ömrünün son yıllarında felç geçirmiş ve ülkesi üzerindeki hâkimiyeti sarsılmıştı. Bu nedenle oğullarından Nasr'ı hükümdar naibi olarak atamaya karar verdi. Diğer taraftan Semerkand şehrinde söz sahibi olduğu

²⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 528; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 67; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 264; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, III, s. 5; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 327-328; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 36; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-Inâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, II, s. 26; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 28; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 441; Ergin Ayan, "Merâgâ Atabegi Aksungur (I.) el-Ahmedîlî", *History Studies*, Vol. 1/1, 2009, s. 169.

²⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 532-533-534; Zahîrüdîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 54; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 149-150; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 70-71; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 194-195; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 270-271; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 240; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 364-365; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 68-69; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 30-31; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, III, s. 6; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 220; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 328-329; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 36-37; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 56-57.

²⁴⁷ Bazı kaynaklar Arslan Han Muhammed'in adını Ahmed Han olarak nakletmişlerdir. Bkz. Zahîrüdîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 44; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 239; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 64; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 165; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 173; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 359; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 47; Arslan Han Muhammed'in annesi, Sultan Melikşâh'ın kızı ve Sancar'ın kız kardeşiydi; üstelik Sancar, Arslan Han'ın kızı Terken Hâtun ile evlenmişti. Bkz. Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, s. 143-144; Daha önce de vurguladığımız gibi Arslan Han Muhammed saltanatının ilk yıllarında rakip taht müddeîlerine karşı iki defa (496/1102-1103 ve 503/1109-1110) metbû ve akrabası olan Sancar'ın yardımına başvurmuş ve bu sayede tahtta kalmayı başarmıştı.

anlaşılan Alevî fakih Eşref b. Muhammed es-Semerkindî ile şehrin reisi, Nasr Han'ı öldürmek için bir komplo hazırladılar ve planlarını bir gece gerçekleştirdiler. Oğlunun öldürülmesi ve şehirde çıkan isyanın bastırılmaması üzerine telaşa kapılan Arslan Han Muhammed, bir taraftan Türkistân'da bulunan diğer oğlu Ahmed'e yardıma gelmesi için haber gönderirken diğer taraftan oğlunun isyancılarla başa çıkamayacağını düşünmüş olmalı ki, Sultan Sancar'ı da durumdan haberdar ederek onun metbû hükümdar olmasından dolayı yardımına başvurmuştu.²⁴⁸

Türkistân'dan gelen Ahmed, Alevî fakih Eşref'i öldürtmüş ve Semerkand reisini hapsettirerek duruma hâkim olmuştu. Oğlunun hiç beklemediği bir anda ortamı yatıştırdığını gören Arslan Han Muhammed, Sultan Sancar'dan yardım istediği için pişmanlık duydu. Metbûuna yeni bir mektup göndererek Semarkand'da artık her şeyin yolunda gittiğini, kendisinin ve oğlunun itaatkâr vasallar olduklarını ve artık Sancar'ın Semerkand'a gelmesine gerek olmadığını, böylece onun Horâsân'a dönmesini istediğini bildirdi. Sultan Sancar'ın sefer hazırlıklarını tamamlayıp ordusu ile birlikte Mâverâünnehir'e doğru harekete geçtiği bir sırada bu mektubun kendisine ulaşması onu kızdırmaya kâfi geldi.²⁴⁹ Çünkü Sancar, bir metbû hükümdar olarak sebep göstermeksizin tâbî hükümdarın ülkesine girme hakkına sahipti.

Sultan Sancar bu haberdan sonra muhtemelen öfkesini yatıştırmak ve Semerkand'a gitme konusunda karar vermek için birkaç gün bulunduğu yerde konakladı ve avlanmaya çıktı. Bu esnada tam teçhizatlı on iki yabancı askerle karşılaştı. Bunlar yakalanıp sorguya çekildiklerinde, Arslan Han Muhammed tarafından Sultan Sancar'ı öldürmeleri için ayartıldıkları ortaya çıktı.²⁵⁰ Bu son

²⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 522; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 219; Kâdî Ahmed Gaffârî-i Kazvîni, *a.g.e.*, s. 164; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 341-342; C. E. Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A.D 1000-1217)", s. 140; Jürgen Paul, "Sanjar's Letter to the Notables of Samarqand 524/1129-1130", *Iran Journal of the British Institute of Persian Studies*, 2018, s. 3; Abdülkerim Özeydin, "Karahanlılar", s. 409.

²⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 522; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 219; Kâdî Ahmed Gaffârî-i Kazvîni, *a.g.e.*, s. 165; Jürgen Paul, "Sanjar's Letter to the Notables of Samarqand 524/1129-1130", s. 4; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 129-130; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 265.

²⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 522; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 219; Kâdî Ahmed Gaffârî-i Kazvîni, *a.g.e.*, s. 165; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 342; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 161; Jürgen Paul, "Sanjar's Letter to the Notables of Samarqand 524/1129-1130", s. 4; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 265; Osman Gazi Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, I, s. 264.

hadise Sultan Sancar'ın kararını kesinleştirmesinde etkili oldu. Sancar, Semerkand üzerine yürüyüp bu şehri kuşattı. Altı ay süren muhasara neticesinde Rebiülevvel 524 (Şubat-Mart 1130)'te Semerkand, Büyük Selçuklu ordusu tarafından teslim alındı ve kısmen yağmalandı.²⁵¹ Arslan Han Muhammed, Sultan Sancar'dan korkup bir kaleye sığınmıştı. Sancar'ın aman vermesi üzerine uşakları bir sedye üzerinde onu aşağıya indirdiler. Sancar aynı zamanda kayınpederi olan Arslan Han Muhammed'e izzet ve ikramda bulundu ve onu Belh'te bulunan kızı Terken Hâtun'un yanına gönderdi. Arslan Han Muhammed bir süre sonra burada öldü.²⁵²

Görüldüğü gibi Sultan Sancar, Irak Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi Batı Karahanlılar Devleti'nde de veraset meselesine el atmış, bu tâbî devleti kendi siyasetine uygun bir şekilde yeniden tanzim etmiştir. Arslan Han Muhammed'den boşalan Batı Karahanlılar yönetimine önce Hasan Tekin'i (1130-1132) getirdi. Birkaç yıl sonra Hasan Tekin ölünce yerine Ebû'l-Muzaffer İbrahim'i (öl. 1132) tayin etti. İbrahim'in de kısa süre sonra vefatı üzerine Sancar bu kez Arslan Han Muhammed'in üçüncü oğlu Mahmûd Han'ı (1132-1141) Batı Karahanlı tahtına oturttu.²⁵³

Sultan Sancar'ın tâbî hükümdarlar ile olan münasebetlerinde bazen aile terminolojisinin kullanılmakta olduğunu görmekteyiz. Bu durum Selçuklu ailesinin üyeleri için belirgindir, ancak Karahanlılar, Gazneliler ve Sîstân Emîri de buna dâhil edilmiştir. Onlardan “oğul” veya “kardeş” olarak bahsedilir, nadir

²⁵¹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 4; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 51; Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 44; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 64; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 239; Azîmî, *a.g.e.*, s. 66; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 165; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 173; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 359; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 522-523; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 219; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 181; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 47-48; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 23; Kâdî Ahmed Gaffârî-i Kazvînî, *a.g.e.*, s. 165; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 142.

²⁵² Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 4; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 51; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 64; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 239; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 173; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 522-523; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 359-360; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 219; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 181; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 23; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 700; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 47-48.

²⁵³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 523; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 219-220; Kâdî Ahmed Gaffârî-i Kazvînî, *a.g.e.*, s. 165; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 143; Reşat Genç, *a.g.e.*, s. 23; Abdülkerim Özaydın, “Karahanlılar”, s. 409; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 265; Osman Gazi Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, I, s. 265.

durumlarda da onlar Sancar'dan “baba” olarak söz ederler. Öte yandan, bağımlılığı ifade eden terimler de onların saygı ifadesi olarak kullanılmaktadır.²⁵⁴

Sultan Sancar devri, Büyük Selçuklu Devleti'nin son istikrarlı dönemi olduğu için II. İmparatorluk Devri olarak adlandırıldığını daha önce ifade etmiştik. Fakat ne gariptir ki devletin yıkılış safhası da onun zamanına rastlamıştır.²⁵⁵ Gerek kaynaklarımızın yazarları, gerek Sultan Sancar'ın çağdaşları ve sonraki yazarlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin neden böyle sona erdiğini açıklamaya çalıştılar. Modern araştırmacılar için de sorun çözülmekten uzaktır. Sıklıkla dile getirilen faktör, bağımsızlığa özlem duyan vasalların ana bünyeden ayrılmak için yoğun bir mücadele içerisine girmeleridir.²⁵⁶

1.1.2. Büyük Selçuklu Devleti'nin Yıkılışına Etki Eden Olgular ve Sebepler

Çalışmamızın buraya kadar olan kısmında devletin kuruluşundan itibaren merkezî bürokratik bir yönetimin neden tam anlamıyla yerleştirilemediğini açıklamaya çalıştık. Bu noktada ise Büyük Selçuklu Devleti'ni yıkılışa götüren olgu ve sebeplerden birkaçını açıklamayı uygun görüyoruz. Bunlar; atabeglik müessesesi ve iktâ sisteminin devletin bütünlüğüne yönelik zararları ve buna bağlı olarak emîrlerin aşırı nüfuz elde etmesi, ayrıca başta Oğuzlar ve Karluklar olmak üzere göçebe Türk toplulukları üzerinde devletin menfaatlerine uygun, etkili bir siyasetin takip edilememesidir.

Gulamıktân yetişme emîrlerin Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanması ve yıkılmasıyla neticelenen süreçte buldukları bölgede kendi hâkimiyetlerini tesis etmek için kullandıkları vasıtalarından biri atabeglik müessesesidir. Atabeg kelimesi Türkçe ata (baba, dede, ced) ile beg (bey) kelimelerinin terkihiyle

²⁵⁴ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 35, 62, 89; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 88, 118, 148; Seyyid Ali Müeyyed Sabitî, *a.g.e.*, s. 68-71; Jürgen Paul, “Abbâsîd Administrative Legacy in the Seljuq World”, s. 8.

²⁵⁵ İbn Haldûn'a göre, devletin son zamanlarında ihtiyarlık çağından kurtulmuş olduğu hissini uyandıracak bir kuvvet hâsıl olabilir. Ancak bu güçlenme, onun yok oluşu öncesinde görülen son parlamadır. Tıpkı bitmekte olan bir fitil, sönmeye yaklaştığı zaman öylesine parlar ki, bunun tabii ve sürekli bir yanış olduğu vehmini uyandırır. Aslında bu onun tükenişidir. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, C. II, Çev. Ugan, s. 96; Ayn. mlf., *a.g.e.*, C. I, Çev. Kendir, s. 390; Ahmet Vurgun, “İbn Haldun Üzerinden Büyük Selçuklu Devleti'nin Yıkılış Sürecine Bakmak”, *Türk Yurdu*, C. 32, S. 293, 2012, s. 47.

²⁵⁶ Jürgen Paul, “Sanjar and Atsız Independence Lordship and Literature” *Nomad Aristocrats in a World of Empires*, Wiesbaden 2013, s. 81.

oluşturmuştur. İbnü'l-Esîr başta olmak üzere bir kısım Arap tarihçiler, Atabeg kelimesini Türkçe'den Arapça'ya “*el-emîrû'l-valid*” (*Baba Emîr*) şeklinde tercüme etmişlerdir.²⁵⁷ Bazı zayıf rivayetler bir tarafa bırakılırsa atabeglik müessesesinin Türk tarihinde ilk defa Selçuklular döneminde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. El-Hüseynî'nin rivayetine göre, babası Çağrı Bey'in hayatta olduğu bir dönemde Alp Arslan'ın hizmetinde Emîr Kutbü'd-din Atabeg Külsariğ adında bir kumandanı vardı.²⁵⁸ Fakat genel kabul gören görüşe göre atabeg unvanı ilk kez Nizâmü'l-Mülk'e tevcih edilmiştir. Melikşâh, 465'te (1072) tahta yeni oturduğu bir dönemde Vezîr Nizâmü'l-Mülk'e küçük büyük bütün devlet işlerini havale etmiş ve onu tam yetkili kılmıştı. Bu esnada onun iktâlarını artırmış, ona hil'at giydirmiş ve bazı unvanlarla birlikte atabeg unvanını vermişti.²⁵⁹ Fakat sivil ve İranlı bir vezîre verilen bu unvan bir istisna teşkil etmiş, daha sonra önemli askerî görevler üstlenerek yüksek mevkilere gelmiş Türk kumandanlarına verilen bir vazifeye dönüşmüştür.

Türk veraset anlayışına göre devlet hanedan mensuplarının müşterek malı sayıldığından küçük yaşlardaki şehzadeler eyaletlere melik olarak gönderiliyor, onların iyi birer devlet adamı olarak yetişmeleri için yanlarına vasî ve mürebbî sıfatıyla Türk kumandanlar arasından bir atabeg tayin ediliyordu. Atabeg, öncelikle yanında bulunan şehzadenin eğitimi ve yetiştirilmesinden mesûl olup onun adına eyaleti yönetirdi.²⁶⁰ Doğrudan doğruya Büyük Selçuklu hükümdarına bağlı olan bu atabegler, yönetim sorumluluğunu üstlendikleri idarî sahanın yarı müstakil hükümdar naibi mahiyetindeydiler. Atabegler bazen emanetlerine verilmiş şehzadelere kızlarını vermek veya onların dul kalmış anneleriyle

²⁵⁷ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 83; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 146; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 262; İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, s. 365; el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, IV, s. 18; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 432; Ebû'l-Fida ise bir harf hatasıyla “*el-validü'l-emîn*” (güvenilir, sadık baba) şeklinde tercüme etmiştir. Bkz. Ebû'l-Fida, *a.g.e.*, II, s. 189.

²⁵⁸ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 20.

²⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 83; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 146; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 262; el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, IV, s. 18; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 432; Ebû'l-Fida, *a.g.e.*, II, s. 189; M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, 2005, s. 127; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK, Ankara 1988, s. 47; Mîrhând'ın *Ravzatu's-Safâ* adlı eserindeki rivayete göre ise, Sultan Alp Arslan Malazgirt Savaşı'ndan sonra oğlu Melikşâh'ın devlet işlerinde tecrübe kazanması hususunda Nizâmü'l-Mülk'ü görevlendirmiş ve ona Atabeg ve Atahâce gibi unvanlar vermişti. Bkz. Mîrhând, *a.g.e.*, s. 100.

²⁶⁰ İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, s. 365; M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 127; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 310; Carla Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 126; Coşkun AlpTekin, “Atabeg”, *TDVİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 38.

evlenmek suretiyle diğer eyalet valilerinden daha fazla yetki ve nüfuz elde etmişlerdir. Her ne kadar atabegin görevi meliki denetim altında tutup onun isyana kalkışmasını önlemekse de bu her zaman böyle olmamış, çoğu zaman atabegler, meliki sultanlığa ve hâkimiyetini genişletmeye teşvik ederek kendi mevkîlerini yükseltmeye çalışmışlardır.²⁶¹

Selçuklularda hemen her hükümdarın ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgalarında bu atabeglerin bazıları, görünüşte vasîsi bulunduğu şehzadeyi tahta çıkarmak, gerçekte ise bütün devletin idaresini ele geçirmek için iç savaşların çıkmasına sebebiyet vermişlerdir. Özellikle devletin gerileme döneminde atabeglik, sultanın sadakatinden emin olduğu bir emîre verdiği bir görev olmaktan çıkarak kendi yetkilerini artırmak veya bir bölge üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen emîrin bir melikin desteğini kazanma veya zorla onu kontrol altına almaya çalışma şekline dönüşmüştür. Artık Selçuklu şehzadeleri, güçlü emîrlerin elinde birer kukla haline gelmişlerdi.²⁶² Gittikçe daha bağımsız hareket etmeye başlayan atabegler kendi devlet örgütlenmelerini oluşturmaya başlamışlardı. Selçuklu hanedanının gücünün azaldığını gören birçok devlet görevlisi, meliklerin yerine bu atabeglerin hizmetine girmeyi tercih etmişlerdi. Merkezî otoritenin güçlü olduğu zamanlarda atabegler bağımsızlık yolunda açıkça girişimde bulunamazken bilhassa Sultan Sancar'ın ölümünden sonra birçoğu vasîsi ve naibi oldukları

²⁶¹ Mawlawi Fâdıl Sanaullah, *The Decline of the Saljûqid Empire*, University of Calcutta, Calcutta 1938, s. 5; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 310; M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 128-129; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 126; Bazen de isyana kalkışmak isteyen melik, bu yolda kendisine engel olarak gördüğü atabegi öldürtmüştür. Gence Meliki Muhammed Tapar ağabeyi Sultan Berkyaruk'a karşı isyana kalkışmadan önce atabegi Kutlug Tekin'i öldürtmüştü. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 237.

²⁶² Irak Selçuklu Devleti'nde Sultan Mahmûd'un ölümünün ardından başlayan taht kavgaları esnasında, Sultan Sancar'ın Melik Tuğrul ile birlikte Rey'e gelmesi üzerine Halife el-Müsterşid, Melik Mesûd ve Melik Selçukşâh Sultan Sancar'a karşı bir ittifak oluşturmuşlardı. İttifak müzakereleri sırasında Melik Selçukşâh'ın atabegi Karaca es-Sâkî'nin sanki bir taht müddeisi veya bir hükümdar gibi adının geçmesi o dönemde atabeglerin yetki ve nüfuzlarının ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından manidardır. Selçukşâh, Karaca'nın elinde silik bir şahsiyet olarak kalmıştır. Zira Karaca es-Sâkî yalnız Selçukşâh'ı değil Mesûd'u da tahakkümü altına almıştır. Karaca es-Sâkî bakımından Irak Selçuklu tahtına ister Mesûd, isterse Selçukşâh geçsin aynıdır. Çünkü her iki takdirde de devlet kendi nüfuzu altında olacaktır. Diyebiliriz ki Sultan Sancar'a karşı oluşturulan ittifakın en güçlü üyesi Atabeg Karaca es-Sâkî'dir. Taraflar arasında 526 (1132)'da gerçekleşen Dînever Savaşı'nda Karaca'nın kahramanlığı bütün kaynaklar tarafından tasdik edilmiştir. Buna rağmen müttefikler savaşı kaybetmiş, Karaca es-Sâkî, Yusuf Çavuş ile birlikte esir düşmüştür. Sultan Sancar'ın huzuruna getirilen Karaca es-Sâkî en küçük bir korku belirtisi göstermemiştir. Sultan Sancar, kendisine "Ey müfsid, benimle savaşmakla neyi elde edeceğini umuyordun?" diye sorduğu zaman da korkusuzca "Ben seni öldürüp tahakküm altına alacağım birini sultan yapmayı umuyordum" cevabını vermiştir. Bu küstahça cevap karşısında Sultan Sancar onu öldürtmüştür. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 534; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 149-150; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 70-71; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 185, 186, 196.

şehzadeleri devre dışı bırakarak kendi adlarına hâkimiyetlerini icra etmeye başladılar. Dimaşk (Şam) Atabegleri (Böriler), Musul ve Halep Atabegleri (Zengiler), Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler), Fars Atabegleri (Salgurlar) bu şekilde teşekkül etmiştir.²⁶³

Büyük Selçuklu hükümdarları, geniş imparatorluk topraklarını ve bilhassa sınır memleketlerini hanedan üyelerine ve büyük emirlere iktâ etmek suretiyle, sonradan kendi devletlerine halef olan birçok siyasî teşekkülün altyapısını hazırlamış oldular.²⁶⁴ Bu uygulama, daha önceki İslâm devletlerinde var olup Selçuklular'da ise bir bölgeyi olduğu gibi askerlerine veya vasal emirlere iktâ olarak veren Tuğrul Bey zamanında başlatılmıştı.²⁶⁵ Fakat bu uygulamanın daha sonraki dönemlerde bir müessese halinde yaygınlaşmasında Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün reformları etkili olmuştur. Askerî iktâ sisteminin özelliği eskiden asker maaşlarını devlet hazinesinden karşılayan devletin şimdi maaş yerine toprak tahsisleri yapmış olmasıdır.²⁶⁶ Nizâmü'l-Mülk'ün revize ettiği bu sistem sayesinde artık merkezî ordu istisna olmak kaydıyla eski maaş sistemi ortadan kalkmış olup, ordunun büyük kısmını teşkil eden iktâ sahipleri kendi geçimliklerini ve seferde ihtiyaçları olan erzakı, at, silâh, çadır gibi bütün teçhizatlarını bizzat kendi iktâlarından temin ediyorlardı.²⁶⁷ Nizâmü'l-Mülk bu müessesenin merkezî otorite için bir tehlike oluşturmaması için de birtakım tedbirler aldı. Buna göre Nizâmü'l-Mülk, askerden birine yıllık bin dinar maaş bağlar ve bu maaşın yarısını, Anadolu'nun bir kasabasının verdiği vergiye ve diğer yarısını Horâsân sınırındaki bir bölgenin gelirine yansıtırdı.²⁶⁸ Ayrıca Nizâmü'l-Mülk, Sultan Melikşâh'a, reyanın zulme uğramaması için iktâ sahibi

²⁶³ M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 131; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 310-311; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular Ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 89-90; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 128-129.

²⁶⁴ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 94.

²⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 379.

²⁶⁶ el-Bondârî'nin bu konu hakkındaki rivayeti şu şekildedir: “Eskiden, memlekette mal toplayıp askere sarf etmek adet idi. Kimsenin iktâ'ı yoktu. Nizâmü'l-Mülk, yurt muhtel olduğu için mal toplanmadığını, il hasta olduğu için mahsul elde edilmediğini görünce, araziye iktâ olarak askere taksim etti ve onu asker için varidat menbaı kıldı. Bu suretle, asker o araziye işletmesi için saik kuvvetlendi. Ve memleket, kısa bir zamanda, en güzel bir hale geldi”. Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 59.

²⁶⁷ Osman Turan, “İktâ” *İA*, V/II, MEB, İstanbul 1993, s. 954.

²⁶⁸ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 59; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 46; Sergey Grigoreviç Agacanova, *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 327-328.

olan kişilerin kanunlarla belirlenmiş verginin dışında halktan bir şey talep etmemelerini, aksi takdirde iktâ sahibinin görevine son verilip iktâsına el konulması ve ibret-i alem olsun diye kınanmasını nasihat etmiştir.²⁶⁹ Yine *Atabetü'l-Ketebe*'de yer alan belgelerden birinde aynı hassasiyet üzerinde durulmuş, iktâ sahiplerinden, belirlenen miktârdan fazla vergi almamaları ve yeni vergi koymamaları istenmiştir.²⁷⁰ İktâ sahiplerine bu tür ikazların yapılması onların köylü üzerinde zulme varacak ve onları iflasın eşiğine getirecek miktâda vergi topladıklarını göstermektedir.²⁷¹

Gerçekten Selçuklular'ın ilk dönemlerinde merkezî idarenin güçlü olması sayesinde tahsis edilen topraklar üzerinde sıkı bir denetim söz konusuydu. Tahsisler askerî yükümlülükler gözetilerek yapılıyordu ve hükümdarın emriyle değişiyordu. Babadan oğula toprakların intikaline izin verilmiyordu.²⁷² İktâ toprağı alan savaşçıların isimleri, özel Dîvân-ı Arz sicil defterlerine kaydedilmekteydi.²⁷³ Fakat Selçuklular'ın son dönemlerinde, merkezî hükümet denetimini sürdüremedi. İktâlar babadan oğula geçmeye başladı, tayin edilenler toprağı kendi özel mülkiyeti haline dönüştürdüler ve topladıkları vergileri kendi şahsî kazançları gibi kullandılar. Bunun yanında sadece vergi toplamakla kalmayıp reaya üzerinde de hak sahibi olmuşlardı.²⁷⁴ Sultan Sancar'ın fermanlarında iktâ sahiplerinin kendilerine verilen iktâlarda geniş yetkilere sahip hâkimler oldukları ifade edilmiştir. Mâzenderân Emîri Sipehsâlâr Sirâcü'd-dîn adına yazılan bir fermanla şöyle denilmektedir: “*Sirâcü'd-dîn'e hizmetlerine karşılık olarak nânpâre ve Mâzenderân'da otuz bin dinâr-ı Nîşâbüri değerinde iktâ verilmiştir. Bu fermana göre, ona bu misâli veriyoruz ki, oraya gelen bizim bütün nâiblerimiz ve memurlarımız Sirâcü'd-dîn'e tevki-i a'lâya göre verilen iktâyı tartışmasız kabul edip herhangi bir müdahalede bulunmasınlar. Sirâcü'd-dîn'e verdiğimiz bu iktânın yakında daha da artacağını bilsinler. Çünkü o seferde ve huzurda çok yüksek hizmetler göstermiştir. Bütün bu lütuflar ve ikramlar onun*

²⁶⁹ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 41; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 47; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 41.

²⁷⁰ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 69; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 125.

²⁷¹ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 331.

²⁷² Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, I, Çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 221.

²⁷³ Heribert Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselğügen und Horazmsâhs (1038-1231)*, Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zeit, Wiesbaden 1964, s. 39.

²⁷⁴ Ira M. Lapidus, *a.g.e.*, s. 221.

yaptıkları karşısında fazla değildir, ona yapılan bütün ihsânlar hak ettikleri yanında çok eksik kalır. Onun rızasını kazanmak için çaba gösterebilirler. Onun divanımızın has ve güvenilir üyelerinden olduğunu, söylediklerini dinleyip yazdıklarının çok etkili olduğunu bilsinler.”²⁷⁵

Kendilerine geniş eyaletler bahşedilen ve çoğunun menşei köle (memlûk) olan emîrler, sahibi oldukları iktâlarında çok defa bin askerden fazla bir kuvvetle küçük bir hükümdar gibiydiler ve aynı zamanda idarî ve adlî çok geniş yetkilere sahiptiler. Bazen de adlarına para bastırmak, hutbe okutmak ve kapılarında nevbet çaldırmak suretiyle siyasal gücün bölünmesine zemin hazırladılar.²⁷⁶

Sultan Sancar’ın devletinde, vasal hükümdarlar üzerinde hâkimiyetin sürdürülebilmesi ve isyanların bastırılabilmesi için merkezde caydırıcı bir askerî gücün varlığı zorunlu idi. Bu zaruret devletin askerî niteliğinin daha fazla ön plana çıkmasına sebep oldu. Her askerî sefer büyük meblağlarda harcamaları beraberinde getirmekteydi. 536 (1141) yılında Katavan yenilgisiyle neticelenen Mâverâünnehir Seferi’nden dönüşte Sultan Sancar, Hârezm Seferi için hazırlıklara başladı ve bir önceki seferden büyük kayıplar vererek eli boş dönen orduyu hoşnut etmek için hil’at ve iktâlardan başka üç milyon altın dinar dağıtmak zorunda kaldı.²⁷⁷

Bu durum kölelikten gelme emîrlerin Sultan Sancar’ın hükümeti üzerinde aşırı bir hâkimiyet kurmasına sebep oldu. Bu kılıç ehli adamlar, genellikle iktidarın odak noktası olan vezîr ve bürokratlardan pek hoşlanmazlardı.²⁷⁸ Onlar

²⁷⁵ Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 84; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 142-143; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford University Press, London 1953, s. 62; Ergin Ayan, “Sultan Sancar’a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 369; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 332; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 163.

²⁷⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 309.

²⁷⁷ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 67; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 53; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 343 dn. 2.

²⁷⁸ İbn Haldûn’un devlet nazariyesine göre kılıç ve kalem hükümdarın devleti yönetirken yardımına başvurduğu iki araç ve vasıta. Devletin kuruluş aşamasında hükümdarın kılıç ehline (seyfiye) olan ihtiyacı kalem ehline (kalemiye) olan ihtiyacından daha fazladır. Çünkü devletin temellerinin atılması ve varlığının istikrar bulması kılıçla mümkündür. Devletin orta zamanlarında hükümdarın kılıç ehline olan ihtiyacı azalırken kalem ehline olan ihtiyacı ziyadeleşir. Çünkü devletin kuruluş aşaması tamamlanmış, hükümdarın iktidarı kuvvetlenmiştir. Artık vergilerin toplanması, paraların saklanması, hükmün icra edilmesi, diğer devletlerle bir takım meziyetlerde yarışılması kalem ehlinin yardımıyla mümkündür. Bu dönemde kılıçlar kınında paslanmıştır. Fakat devletin son zamanlarında devleti kuran ve koruyan asabiyet zayıfladığı için hükümdar, devleti ayakta tutabilmek için yeniden kılıç sahiplerine başvurur ve onlara daha fazla önem verir. Devletin kuruluş ve ihtiyarlık çağında kılıcın kaleme üstünlüğü söz konusudur. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. II, Çev. Ugan, s. 1-2; ayn. mlf., *Mukaddime.*, C. I, Çev. Kendir, s. 345.

genellikle vezîrlerin atama ve görevden alınmalarına doğrudan müdahale eder oldular. Nizâmü'l-Mülk döneminde askerî unsurların aşırılıklarına daha az izin veriliyordu ve bu makamda olanlar yetkilerini kendi sınırlı alanlarında kullanıyorlardı. Nizâmü'l-Mülk daha da ileri giderek çoğu zaman askerî işlerin sorumluluğunu kendi üzerine aldı ve bazı askerî seferlerde orduyu doğrudan komuta etti.²⁷⁹ Buna ilave olarak Dîvân-ı Arz'ın işleriyle de alakadar oldu. Ama Nizâmü'l-Mülk ve Melikşâh'ın ölümlerinin ardından meydana gelen sonraki karışıklıklar, vezîrlik makamının gücünü zayıflatmış buna karşılık ordu kumandanlarının devlet işlerindeki etkinliği artmıştı.²⁸⁰ O zamandan itibaren tahta geçmek isteyen şehzadelerin başarısı büyük ölçüde emîrlerden aldıkları desteğin büyüklüğü ile ölçülür hale gelmişti. Onların sadakatlerinden emin olunamaması yaygınlaşan kronik güvensizlik durumunun devam etmesinde en önemli etkendi. Berkyaruk'u 497 (1104)'de kardeşi Muhammed ile barış yapmaya iten sebeplerden biri emîrlerin güçlenmesi ve yönetim üzerinde etkin hale gelmeleriydi.²⁸¹ Dâhilî karmaşa ve çekişmenin devamı en fazla onların işine gelmekteydi. Yönetim üzerindeki hâkimiyetlerini sürdürmek, kibir ve küstahlıklarını tatmin etmek için Sultan Berkyaruk'u aldatmışlardı.²⁸²

Kaynakların benzer ifadelerinden anlaşıldığına göre, Sultan Sancar'ın doğuda ve batıda hâkimiyeti genişleyip devletin merkezinde refah ve bolluk artınca, onun maiyetinde bulunan kumandanlar ve devletin ileri gelenleri

²⁷⁹ Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 29-30; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 76-77; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 50.

²⁸⁰ Maksud Ali Sadıkî, "Câygâh-ı Vezaret Der Hükümet-i Sultan Sancar", *Neşriyye-i Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-u İnsani*, Makale 7, Devre 41, Numara 6, Dânişgâh-ı Tebriz, Tebriz 1377 hş. s. 152.

²⁸¹ Devlet otoritesinin sarsıldığı ve hükümdarlık müessesesinin zayıfladığı dahilî karmaşa ve çekişme dönemlerinde bir kısım emîrler, sultanın kendilerine olan mecburiyet hislerini sûfistimal edip itaat ve hürmet duygularını terk ediyorlar ve her türlü taşkınlığı kendilerine mubah görüyorlardı. 492 (1099) tarihinde müstevfi Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl Kummi'yi öldürmeye karar veren Ahurbeg İnanç Yabgu ve Emîr-i İsfehsalar Porsuk'un oğulları başta olmak üzere bir kısım emîrler, onun Sultan Berkyaruk'un otağına sığındığını öğrenince, Berkyaruk'tan onu kendilerine teslim etmesini istemişlerdi. Berkyaruk'un buna karşı çıkması üzerine onun hükümdarlık izzet, şeref ve haremîni hiçe sayarak otağa girmişler, sultanın gözü önünde Mecdü'l-Mülk'ü sakallarından tutarak dışarı çıkarmışlar ve parçalayarak öldürmüşlerdi. Bkz. Zahîrüddîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 37-38; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 148-149; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 142-143; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 239-240; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 61; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 88; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 341; Buna benzer bir hadise de Sultan Sancar'ın Oğuz esaretinden kurtulduğu bir dönemde yaşanmıştı. İmadü'd-dîn Ebû'l-Feth b. Ebû Bekr b. Kumâc, daha önce Sultan Sancar'ın teşvikiyle Müeyyed Ay-Aba tarafından öldürtülen akrabası Kay-Aba'nın intikamını almak için Sultan Sancar'ın sarayına girerek yakınlarından, ümerasından, hadem ve haşeminden bir kısmını sultanın gözü önünde öldürmüştü. Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 87; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 80.

²⁸² Ann K. S. Lambton, "Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk'unda Saltanat Teorisi", Çev. Seyfi Say, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. II, İstanbul 2014, s. 217.

kendilerinden daha üstün bir güç görmedikleri için şımarmışlar ve halka zulmetmeye başlamışlardı. Kendi aralarında rekabet ve husumet içerisinde bulunan bu kumandanlar ayrıca Sultan Sancar'ın yaşının ilerlemiş olmasından da istifade ederek ona karşı hürmetsizlik göstermeye başlamışlardı. Onların zulmünden sadece yerleşik Doğu İran halkı değil, göçebe Türk boyları da nasibini alıyordu. Yine aynı kaynaklar ilk kanunsuz hareketlerin Mâverâünnehir'de başladığını aktarmışlardır. Mâverâünnehir halkı, Horâsân ordusunun oraları çığnemesinden sultanın ileri gelen memurlarının ve onlara tâbî olanların uygunsuz hareketlerinden usanmış ve aciz kalmıştı.²⁸³

Diğer taraftan bu bölgede yaşayan göçebe Türk boylarından Karluklar, Karahanlı hükümdarları ile ihtilaf ve çatışma içindeydiler. Bunun sebebi, Semerkand civarında mukim olan Karlukların nüfuslarının artması, mallarının ve hayvan sürülerinin çoğalması tedirginliğe yol açmış, kontrolleri zorlaşmıştı. Devlete zarar vermelerinden endişe edilmeye başlanmıştı. Büyük Selçuklu kumandanları, gün geçtikçe kuvvetlenen Karluklar üzerine yürümesi için Sultan Sancar'ı teşvik ettiler. Oysa Karluklar tahsis edilen topraklarda kendi hallerinde yaşamaktaydılar. Kumandanlar, Karluklar üzerine yürüyerek fena muamelelerde bulundular. Onların karılarını ve çocuklarını esir ettiler. Karlukların, Sultan Sancar'a gönderdikleri bir elçilik heyeti aracılığıyla beş bin deve, beş bin at, elli bin koyun hediye etmek suretiyle onun gönlünü kazanma teşebbüsleri müsbet netice vermeyince yaşadıkları toprakları terk ederek Karahitaylara iltica ettiler.²⁸⁴

El-Hüseynî'nin rivayetine göre Karluklar, Karahitay Hükümdarı Gürhan'a Sultan Sancar'ın kuvvetinin zaafa uğradığını ve askerleri arasında ihtilaf olduğunu söyleyerek kendisini onun memleketlerini alması için teşvik ettiler.²⁸⁵ Onlar söz

²⁸³ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 45; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 248; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 86; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 167-168; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 171-172; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 110; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 85; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 73; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 183.

²⁸⁴ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 65; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 248; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 48-49; Diğer kaynaklar muhtelif rakamlar ileri sürmüşlerdir. Buna göre Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Karlukların beş bin at, bin deve, elli bin koyun, Bkz. Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 173; Sibt İbnü'l-Cevzî beş bin at, otuz bin koyun ve miktarı belirtilmeyen para, Bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 332; Mîrhând ve Hândmîr beş bin at, beş bin deve, beş bin koyun teklif ettiklerini iddia etmişlerdir. Bkz. Mîrhând, *a.g.e.*, s. 183; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 509; Mehmet Altay Köymen, on beş bin deve, beş bin at, elli bin koyun rakamlarını zikretmişse de kaynak belirtmemiştir. Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 328.

²⁸⁵ Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 65; El Bondarî ise bu hususta şu ifadelere yer vermiştir: "Karluklar, Gürhan'ın yanına geldikten sonra onları hareketlendirdiler ve devlete göz diktirdiler ve teşvik

konusu olaylardan yıllar önce Mâverâünnehir'e gelerek İslâm'ı kabul etmiş olmalarına rağmen gayrimüslim Karahitayların ordusuna katılmışlar, Sultan Sancar ve onun ordusuna karşı savaşmışlardı. Tarihçilere göre Karluklar, Katavan Savaşı'ndaki²⁸⁶ (536/1141) en ateşli savaşçılar arasındaydılar.²⁸⁷ Kendi hallerinde yaşarken haksız yere topraklarını terke mecbur bırakılmalarından dolayı bu savaşı herşeylerini ortaya koydukları bir ölüm-kalım mücadelesi olarak görmüşlerdi.

Sultan Sancar'ın ilk büyük yenilgisi olan Katavan Savaşı, onun devletinin zayıflığını gün yüzüne çıkardı ve çöküşünün başlangıcı oldu. Bu olay, o zamana kadar Doğu İslâm topraklarında Müslümanların gayrimüslimlere karşı en büyük yenilgisi olarak kabul edilir. Büyük Selçuklu Devleti, Ceyhun Nehri'nin doğusunda kalan bütün topraklarını kaybetmişti. Ayrıca bu savaştan sonra ilk defa gayrimüslimler nisbeten uzun bir süre İslâm topraklarında (Mâverâünnehir) hüküm sürmüşler ve Müslümanları tahakküm altına almışlardı.²⁸⁸ Sultan Sancar'ın devletin doğu sınırlarını kuzeyden güneye doğru vasal devletlerle çevirerek emniyet altına almak amacıyla oluşturduğu hatta büyük bir gedik açılmış, Mâverâünnehir her an Horâsân'a saldırmaya hazır güçlü bir düşman devletin eline geçmişti.

Büyük Selçuklu Devleti'ne son darbeyi başka bir göçebe Türk topluluğu, devletin kurucu unsuru olan Oğuzlar²⁸⁹ indirmiştir. "Türkmenler²⁹⁰ Meselesi"

ettiler, imanı yenmek hususunda küfrün ümidini kuvvetlendirdiler. Ehli adle karşı ehli zulümden yardım istediler ve Horâsân ve Maveraennehir'deki memleketler bizim elimize geçmek için paçalarını sıvamışlardır, talih oralarının sultanlarından, yüz çevirmiştir, Sancar'a askerleri muhalefet ediyor, Sancar'ın fenalığı, iyiliğini kûsûfe uğratmıştır, dediler". Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 249.

²⁸⁶ Katavan Savaşı hakkında Bkz. Osman Gazi Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141)*, s. 46.

²⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 84; Râvendî ve Şebânkâreî, Karlukların otuz-kırk bin atlı asker ile Karahitay ordusuna katıldıklarını ifade etmişlerdir. Bkz. Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 168; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 110; Reşîdü'd-dîn Fazlullah'da ise bu rakam elli bine yakın atlıdır. Bkz. Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 174.

²⁸⁸ Maksud Ali Sadıkî, "Nakş-ı Kebâyil-i Muhacir Asya-yı Miyane der Tehevulât-ı Rûzgâr-ı Sultan Sancar", *Pijûhişhay-ı Ulûm-u Tarih-i, C. I, S. I, Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1388 hş. s. 58.*

²⁸⁹ Kaşgarlı Mahmûd'a göre Oğuzlar 22 boya ayrılmışlardı ve her boy hayvanlarına vurdukları ayırt edici bir damgaya sahipti. Bu boylar birbirlerinin hayvanlarını bu damgalar sayesinde tanırlardı. Kâşgarlı, Selçukluların da mensubu buldukları Kınık boyunu ilk sırada zikrederek "Bunların şefti Kınıklardır, bizim şimdiki hakanlarımız bu boydandır" demektedir. Bkz. Kâşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, I, Çev. Atalay, s. 55; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Erdi-Yurteser, s. 353-354; Karş. A. C. S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu -Yeni Bir Yorum*, Çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, s. 25; Oğuzlar hakkında Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı-Destanları*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1972; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*.

devletin kuruluşundan itibaren Selçuklu sultanlarını uğraştıran önemli bir mesele olmuştur. Kuşkusuz Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundaki en önemli amil, tamamen Oğuzlardan teşekkül eden Türkmen aşiret ordusuydu. Bu sebeple Nizâmü'l-Mülk, Selçuklu hanedanının kurulmasındaki hizmetlerini hatırlatarak, hükümetin Türkmenlerin haklarına saygı göstermesi gerektiğini kaydetti. Ona göre Türkmenler, sultanların hısım akrabaları olmaları sebebiyle onların evlatlarından bin tanesine maaş yazılıp her daim hizmette meşgûl edilmelidirler.²⁹¹ Ayrıca bu tavsiyeye devletin kuruluşundan itibaren onlara iktâlar verilmek suretiyle uyuldu. Bu iktâlar İran'ın büyük bir bölümüne dağılmıştı.²⁹² Özellikle büyük iktâ arazileri, Oğuz boylarının zadegân sınıfı arasında paylaşılmıştı. Fakat devletin sınırlarının İslâm beldelerine doğru genişlemesi, devletin idârî, mâlî, askerî kurumlarının İslâmî bir hüviyet kazanmasına yol açmış, Selçuklu beyleri de birer kabile şefi olmaktan çıkarak, türlü anasıra istinat eden “İslâm Sultanları” haline gelmişlerdi. Dolayısıyla, önceleri kendileri için yegâne dayanak teşkil eden Oğuzları ikinci plâna atmak mecburiyetinde kaldılar.²⁹³ Bunun neticesinde Büyük Selçuklu ordusunun yapısında yapılan değişiklikle Türkmen aşiret kuvvetleri yerine köle-gulâmlardan müteşekkil hassa birlikleri, ordunun esas gücünü teşkil etmiştir.²⁹⁴ Böyle bir değişikliğin en önemli sebebi Türkmenlerin hükümdara kadar uzanan emir-komuta zincirini göz ardı edip, daha çok başlarında bulunan boy beylerine itaat ve bağlılık göstermeleriydi.²⁹⁵ Oysa gulâmlar çeşitli kavimlerden seçilerek çocuk yaşta devlet

²⁹⁰ Müslüman olduktan sonra Oğuzlara umumiyetle Müslüman Türk manasına gelen Türkmen unvanı verilmiştir. Bkz. M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 270 dn. 1.

²⁹¹ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 132; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 118; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 147; Karş. Ann K. S. Lambton, *Tedâvüm ve Tehevul Der Tarih-i Miyâne-i İran*, Trc. Yakub Ajend, Neşrenî, Tahran 1372 hş. s. 16.

²⁹² Maksud Ali Sadıkî, “Nakş-ı Kebâyil-i Muhacir Asya-yı Miyane der Tehevulât-ı Rûzgâr-ı Sultan Sancar”, s. 57.

²⁹³ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular Ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 82; Zeki Velidi Togan'a göre Selçuklularla Türkmenlerin arası daha Tuğrul Bey zamanında açılmıştı. Sebebine gelince, Türkmenlerin âdeti olduğu üzere “yabguluk” yani liderlik en yaşlı olanın hakkı iken Tuğrul Bey liderliği hakkı olmadan gasp etmişti. O İslâm memleketlerindeki idare usulüne göre kendisini “Sultan” ilan etti ve meşruiyetini İslâm idare usulüne göre “hutbe” ve “sikke” ile ve nihayet halifenin menşuru vasıtasıyla Müslüman tebaaya kabul ettirdi. Fakat Türkmenlerin gözünde bir mütegalibeden öte geçemedi. Bkz. A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C. I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 193-194.

²⁹⁴ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 350.

²⁹⁵ Türkmenler, yönetime karşı duydukları memnuniyetsizliğin bir tezahürü olarak Selçuklu hanedan mensupları arasındaki taht kavgalarında sultanlara karşı isyancıları desteklemişlerdir. Tuğrul Bey'e karşı İbrahim Yınal'ın, Alp Arslan'a karşı Kutalmış'ın, Melikşâh'a karşı amcası Kavurt'un yanında yer almışlardır. Bkz. David Durand-Guédy “Goodbye to the Türkmens? The

hizmetine giriyorlar ve hükümdara tam bir itaat ve bağlılık anlayışı içinde yetiştiriliyorlardı.

Selçuklu ordusunun ücretli birliklere dönüşmesi, gulâm ve diğer yöneticilerin yükselişi, Türkmenler arasında ihmale ve ihanete uğrayıp bir kenara atılmışlık duygusunu uyandırdı.²⁹⁶ Selçuklu hükümdarlarına küsen Türkmenlerin bir kısmı, başlarında beyleri olduğu halde Batı İran, Kuzey Irak ve Azerbaycan taraflarına yerleşerek kendi hayatlarını sürdürmeye başladılar.²⁹⁷ Azerbaycan ve Anadolu istikametinde gerçekleşen büyük Türkmen muhaceretinin sebeplerinden biri de Türkmenlerin İran'ın muhtelif yerlerinde ve Irak'ta sebep oldukları maddî zararları ve asayişsizliği önlemek gayesiyle Selçuklu idarecilerinin onları Bizans sınırlarına sevk etmek ve böylece Anadolu fütuhatına zemin hazırlamak istemeleriydi.²⁹⁸ Bu olaylardan asırlar sonra, Türkmenler arasında dolaşan

Military Role of Nomads in Iran after the Saljûq Conquest” *Nomad Military Power in Iran and Adjacent Areas in the Islamic Period*, Wiesbaden 2015, s. 112.

²⁹⁶ İbn Haldûn'a göre, hükümdarın içinden çıktığı kavmi ve asabiyeti ile olan münasebetleri iki aşamada gerçekleşir. Birinci aşamada hükümdarın devletini kurması ve onu ayakta tutması kavmi sayesinde mümkün olur. Devletine isyan edip başkaldıranlara karşı, onlar ile karşı koyup çarpışır; vezîrlük, vergilerin toplanması ve diğer devlet görevlerine onları atar. Bunlar devlette hükümdarın ortaklarıdır. Hükümdarın konumu istikrar bulup sağlaştıktan ve iktidar kuşaklar boyunca sağlaştıktan sonra halk tarafından onlara itaat edilmesi, Allah tarafından farz kılınmış ve değiştirilmesi mümkün olmayan bir emir gibi algılanır. Bu noktadan sonra hükümdarın kendi kavmi ve asabiyetine ihtiyacı kalmaz. İkinci aşamada hükümdar bunların kuvvetini kırarak devlet idaresinden uzaklaştırmak için kendi neslinden olmayan yardımcıları aramaya mecbur olur. Bu yabancı kuvvetlerle onlara galebe çalar, bu yabancıları memuriyetlere tâyin eder. Daha önce hükümdarın asabiyetinin sahip olduğu vezîrlük, komutanlık ve vergilerin toplanması gibi büyük görevler bunlara tevdi edilir. Ancak bu durum, devletin gücü ve üstünlüğünün temeli olan asabiyetin bozulmasından dolayı devletin zayıflamasına ve tedavisi olmayan kronik bir hastalığa yakalanmasına yol açar. Diğer taraftan kendi asabiyetinden olup devlet yönetiminden uzaklaştırılanların kalpleri hükümdara karşı kin ve öfkeyle dolar ve ona karşı fırsat kollarlar. Bunların hepsinden dolayı devlet zarar ve ziyanlara katlanır, devletin bu hastalıktan iyileşmesi artık ümit edilmez, çünkü zamanların geçmesi ile gelecek nesillerde bu düşmanlık daha kuvvetlenir, nihayet devletin iz ve eserleri ortadan kaybolur. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. I, Çev. Ugan, s. 394, 460-461; ayn. mlf., *Mukaddime.*, C. I, Çev. Kendir, s. 216, 257-258.

²⁹⁷ Salim Koca, “Sultan Sancar ve Büyük Selçuklu Devletinin Çöküşten Önce Son Parlayışı” *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, S. I, C. I, Şeyh Edebalı Üniversitesi, Bilecik 2017, s. 69; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 352.

²⁹⁸ 440/1048 tarihinde Mâverâünnehir'den hareket eden çok kalabalık bir Oğuz kitleyi Nişâbûr'da bulunan Selçuklu Beyi İbrahim Yınal'ın yanına gelmişlerdi. İbrahim Yınal onlara: “Sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan temin etmenizden dolayı ülkem çok büyük bir sıkıntı içerisine girdi. Bana kalırsa yapacağınız en doğru iş Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda savaşmanızdır. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de sizin arkanızdan gelip yapacağınız işlerde sizlere yardımcı olacağım” demiş, onlar da bunu kabul edip sefere çıkmışlardı. İbrahim Yınal'ın komutasındaki Oğuzların Rum beldelerine yapmış oldukları sefer neticesinde yüz bin baş koyun ve dört bin zırh ganimet olarak ele geçirildi. Anadolu içlerinde o kadar ilerlemişlerdi ki İstanbul ile aralarında sadece on beş günlük bir mesafe kalmıştı. Elde ettikleri ganimetleri on bin arabayla taşıdılar. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 415; İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, XV, s. 314; Sibt İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, XVIII, s. 463; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 163-164; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXIX, s. 337; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 153.

rivayetlerde Selçukluların kendi halkına yabancılaşmış efendiler oldukları şeklindeki hatıraların yaşatılmasının sebebi budur.²⁹⁹

Her ne kadar yukarıda ifade ettiğimiz sebeplerle muhtelif Oğuz kabile ve boyları batı istikâmetinde ilerleyip akınlar düzenleyerek kendilerine yeni yerleşim alanları edinmiş olsalar da, İran'ın doğusunda, Horâsân ve Mâverâünnehir'de onların soydaşları olan başka Oğuz kabile ve boyları yaşamlarını devam ettirmekteydi. Bunlardan bir kısmı Mâverâünnehir'de Batı Karahanlı Hükümdarı Arslan Han'ın ordusunda hizmet etmekte olup, Üç-ok ve Boz-ok olmak üzere iki kola ayrılmışlardı. Üç-okların başında Tûtî b. Dâdbeg, Boz-okların başında ise Korkut b. Abdülhamîd bulunmaktaydı.

Katavan Savaşı'nı müteakiben Mâverâünnehir'de hâkimiyet tesis eden Karahitaylarla, onların desteklediği Karlukların tazyikine maruz kalan bu göçebe Oğuz toplulukları, neredeyse bir asır önceki atalarının kaderine benzer bir olayı yaşadılar ve bu baskılar neticesinde Ceyhun Nehri'ni geçip Horâsân'a yerleştiler.³⁰⁰ Fakat bir farkla ki, şimdi kendilerine yabancı bir devlet olan Gaznelilerin değil de kendi soydaşları olan Selçukluların topraklarına girmişlerdi. Belh, Huttelân ve Çağâniyân yöresindeki otlaklara yerleşen Oğuzların sayısı Mirhând'ın ifadesine göre kırk bin çadır hane halkından oluşmaktaydı.³⁰¹ Oğuzların başında Dinar, Bahtiyar, Tûtî, Arslan, Cağar ve Mahmûd adlı beyler bulunmaktaydı.³⁰² Bu beylerden Tûtî ve Korkut Sultan Sancar ile yaşadıkları anlaşmazlıktan önce, zaman zaman sultanın sarayına gelerek ona hizmette bulunuyorlardı ve el-Bondârî'nin ifadelerinden anladığımıza göre oldukça hürmet ve itibar görüyorlardı.³⁰³ Hatta Sultan Sancar'ın saray şairi Enverî, Tûtî Beg hakkında bir methiye bile yazmıştı.³⁰⁴ Oğuzların daha sonra Belh Valisi Kumac

²⁹⁹ Ebulgazi Bahadır Han, bu hissiyatı şu şekilde dile getirmektedir: “Selçukîler Türkmen olup, kardeşiz deyin, il'e ve halka faydaları dokunmadı. Padişah olunca, Türkmen'in Kınık uruğundanız, dediler. Ve padişah olduktan sonra Efrasiyab'ın bir oğlu Keyhüsrev'den kaçıp, Türkmen'in Kınık uruğunun içine varıp orda büyüyüp kalmıştır, biz onun oğulları ve Efrasiyab'ın neslinden oluyoruz, deyin, atalarını sayıp, otuz beş göbekte Efrasiyab'a eritirdiler”. Bkz. Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, s. 82. Karş. Ayn. mlf., *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Haz. Zuhâl Kargı Ölmez, Simurg Yayıncılık, Ankara 1996, s. 264.

³⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 81; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVII, s. 23; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 52.

³⁰¹ Bkz. Mirhând, *a.g.e.*, s. 189.

³⁰² Kaynaklar Korkut'un adını zikretmemişlerdir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 154; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 82; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 221.

³⁰³ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 252.

³⁰⁴ Bkz. Enverî, *a.g.e.*, I, s. 146-148.

ile olan çekişmeleri sırasında sarfettikleri “*Biz sultanın has bendeleriyiz, Ondan başka kimseye tâbî olmayız*” ifadeleri muhtemelen bu yakınlaşmanın tesiriyle söylenmişti.

Dönemin kaynakları Sultan Sancar ile Oğuzlar arasındaki ihtilafın sebebi olarak farklı rivayetlere yer vermişlerdir. Zahîrüddîn Nişâbüri başta olmak üzere Râvendî ve Reşîdü’-d-dîn Fazlullah gibi bir kısım müverrihler, bir vergi meselesi yüzünden başlayan çekişmenin tarafların karşılıklı hamleleri ile büyümesi neticesinde büyük bir savaşa yol açtığını nakletmişlerdir.³⁰⁵ El-Bondârî, Emîr Kumac’ın Oğuzlara bir suç isnad ettiğini ifade etmiş fakat suçun mahiyetini belirtmemiştir.³⁰⁶ İbnü’l-Esîr, Oğuzların bir dönem müttelik oldukları Emîr Kumac’a Gûrlularla yaptığı savaşta ihanet ettiklerini ve bu yüzden Kumac’ın onları ülkesinden uzaklaştırmak istediğini iddia etmiştir.³⁰⁷ Sibt İbnü’l-Cevzî ise meseleyi daha gerilere götürerek, Katavan Savaşı’nda Karahitayların Hârezmşahlar ve Oğuzlarla birlikte hareket ettiğini ve Sultan Sancar’ın kendisine karşı oluşturulan bu ittifaka karşı yenildiğini ileri sürmüştür. Sultan Sancar bunu hiçbir zaman unutmamış, yıllar sonra Oğuzlardan intikam almak için Emîr Kumac’ın komutasında bir orduyu onların üzerine sevk etmiştir.³⁰⁸

Büyük Selçuklu Devleti’nin yıkılması ile neticelenen Oğuz İsyanı’nın (548/1153) tafsilatına girmeyeceğiz fakat Katavan Savaşı öncesinde Karluklarla yaşanan mesele ile olan benzerliklerini ortaya koyarak Selçuklu devlet

³⁰⁵ Oğuzlar her yıl sultanın mutfağına yirmi dört bin koyun vergi ödemekle mükelleftiler. Bu vergiyi tahsil etmesi için hânsâlâr tarafından gönderilen adam, o sırada halka tasallutta bulunan ve cebir uygulayan sultanın diğer maiyeti gibi, Oğuzların yanına vardığında verginin bedeli ve ödenmesi konusunda zorluklar ıkarımış, haddinden fazla pazarlık yapımış ve rüşvet talep etmişti. Oğuzların ileri gelenleri bu horlanmaya daha fazla dayanamayıp bu görevliyi gizlice öldürmüşlerdi. Tahsildar vaktinde dönmeyip hânsâlâr olanları öğrenince, meseleyi sultana anlatmaya cesaret edememiş ve vergiyi kendi cebinden ödemeye başlamıştı. Belh Valisi Kumac Merv’de bulunan Sultan Sancar’ın sarayına gelince hânsâlâr hadiseyi ona anlatmış, bunun üzerine Kumac, Oğuzların ödediği vergiyi otuz bin koyuna çıkaracağını taahhüt ederek, Sultan Sancar’dan kendisini Oğuzlara şihne tayin ettirmişti. Kumac Belh’e dönünce, Oğuzlara bir şihne göndererek öldürülen tahsildarın diyetini talep etmişti. Oğuzlar, Kumac’ın gönderdiği şihneye “Biz sultanın has raiyyetiyiz, Ondan başka kimsenin hükmü altına girmeyiz” diyerek onu istihfafla kovdular. Bunun üzerine Kumac ve oğlu Alâü’-d-dîn bir ordu hazırlayarak Oğuzların üzerine hücum ettiler. Yapılan harpte Kumac ve oğlu öldürüldü. Bkz. Zahîrüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 48; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 173-174; Reşîdü’-d-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 179-180; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 361; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 88-89; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 75-76; şebânkârî, *a.g.e.*, s. 111-112; Mîrhând, *a.g.e.*, 189-190; Hândmîr, *Târih-i Habibü’s-Siyer fi Ahbarî Efrâdi’l-Beşer*, II, s. 510-511; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 58; Ann K. S. Lambton, *Tedâvum ve Tehevvul Der Tarih-i Miyanê-i İran*, s. 17.

³⁰⁶ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 252.

³⁰⁷ Bkz. İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 156.

³⁰⁸ Bkz. Sibt İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 429.

adamlarının göçebe Türk topluluklarına karşı nasıl bir politika izlediklerini anlamaya çalışacağız. Öncelikle her iki hadisede de Karlukların ve Oğuzların Müslüman topluluklar olarak kendi yaşam alanlarında yerleşik halka zarar vermeden, bölge hâkimlerine ve merkezî hükümete karşı yükümlülüklerini yerine getirerek yaşadıklarını belirtmemiz lazım. İbnü'l-Esîr, Oğuzların namazlarını kıldıklarını ve zekâtlarını verdiklerini nakletmektedir.³⁰⁹ Bununla birlikte bu iki göçebe Türk topluluğunun gün geçtikçe nüfuslarının artması ve mallarının çoğalması yerel idarecilerin ve vergi memurlarının dikkatini çekmekte, iştahlarını kabartmakta ve dolayısıyla onlara karşı hukuk tanımaz ve zorbaca davranmaya başlamaktadırlar. Yani her iki hadisede de meseleyi başlatan taraf, güç zehirlenmesine uğrayarak adalet ve insaf duygularını yitiren Selçuklu aristokrasisidir.

Diğer taraftan mesele büyüyüp belirli bir evreye ulaştınca bu topluluklardan yaşadıkları toprakları terk etmeleri istenmiştir. Bu da göstermektedir ki Selçuklu aristokrasisi onları belirli haklara sahip yerleşik halk zümresinden saymayıp, canları istedikleri zaman ülkelerinden kovabilecekleri sığınmacılar olarak görmektedirler. Bölge hâkimleri konuyu merkeze taşıyıp saraydaki diğer emîrlere Sultan Sancar'ı bu topluluklara karşı harekete geçmeye zorladıklarında ise ortamı yatıştırma vazifesi yine bu göçebe Türk topluluklarına düşmüş, saraya gönderdikleri elçilik heyetleri vasıtasıyla kendilerine dokunulmaması ve otlaklarında bırakılmaları karşılığında yeni vergi ve yükümlülüklerin altına girmeyi kabul edeceklerini taahhüt etmişlerdir.³¹⁰

³⁰⁹ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 154.

³¹⁰ Kumac ve oğlunun öldürüldüğü haberi saraya ulaştınca emîrlere Sultan Sancar'ın etrafını sararak "Böyle işlere göz yumulamaz, eğer onlara hadleri bildirilmezse taarruzu arttırırlar, onların işini küçümsemek gerekir" diyerek sultanı Oğuzlar üzerine askerî bir hareket düzenlemesi için sıkıştırdılar. Oğuzlar sultanın hareketini haber alınca endişelendiler ve saraya bir elçilik heyeti göndererek "*Biz her zaman itaatli ve buyruğa göre hareket eden kullar idik. Kumac evimize saldırınca zaruri olarak çoluk çocuğumuzu müdafaa etmek için savaştık. Yüz bin dinar ve yüz Türk köle verelim de padişah bizim günahımızı affetsin. Padişahın alacağı her kul bir Kumac olacaktır*" dediler. Sultan bu teklifi kabule razı idi. Emîrlere mübalağa ettiler ve onu zorla onların topraklarına yürümeye sevk ettiler. Bkz. Zahrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 48-49; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 174-175; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 180-181; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 361-362; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 89-90; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 76; Mîrhând, *a.g.e.*, 191-192; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 511; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 58; Sibt İbnü'l-Cevzî'nin bu husustaki rivayeti ise daha farklıdır: Kumac, Oğuzlara beklenmedik bir anda saldırdı. Oğuzlar Kumac'ı yenip oğlunu öldürdüler ve beraberinde getirdiği malları yağmaladılar. Kumac münhezim bir vaziyette Sultan Sancar'ın yanına geri döndü. Oğuzlar, kendi ihtiyaçlarından oluşan bir heyeti Sultan Sancar'ın huzuruna gönderdiler. Onlar sultana "*İki defa üzerimize ordu gönderdin. Ama Allah sana karşı*

Yetmiş yaşına merdiven dayamış olan Sultan Sancar artık çevresindeki emîrlerin ve feodal hâkimlerin tesiri altındadır. Sultanın sarayında, savaşmaktan başka herhangi bir beceriye sahip olmayan çok sayıda ve etkili kuvvetin varlığı, sultan ile muarızları arasındaki savaş alevlerini harlamakta önemli bir rol oynadı. Bu grubun çıkarları barışta ve sükûnette değil savaştaydı. Böyle bir akımın zirvesi Sancar ve Oğuzlar arasındaki savaşta gerçekleşti. Hem sultan hem de Oğuzlar barışa razı oldukları halde sultanın en kıdemli komutanlarından Kumac ve Müeyyed Ay-Aba gibi emîrler sultanı istemediği bir savaşa zorladılar. Bunun neticesinde ise Sancar'ın yenilgisi ve esareti aynı zamanda devletinin çöküşü gerçekleşti. Emîrlerin aşırı hâkimiyeti daha feci bir felakete yol açtı. Sancar'ın ölümünden sonra Horâsân, bu emîrlerin hücum ve saldırı alanı oldu ve Selçuklu Devleti'nin bu bölgede ve İran'ın diğer doğu bölgelerinde yeniden hâkimiyet kurma olasılığı tamamen yok oldu.³¹¹

1.2. SELÇUKLU SARAY TEŞKİLÂTI VE HAYATI

Sultan Sancar devri saray teşkilâtı ve hayatından bahsetmeden önce Selçuklu müesseselerinin genel olarak hangi zemin ve şartlarda ne gibi tesirlerin etkisiyle teşekkül ettiğinin anlaşılması gerektiğini düşünüyoruz. Büyük Selçuklu Devleti, askerî ve siyasî yetenekleri hâiz, step kültürüne mensup Oğuzlar tarafından kurulmuştu fakat yönetimini ele geçirdikleri saha, eski İran devletlerinin ananevî geleneklerinin yaşatıldığı ve dört buçuk asırdan beri İslâm hâkimiyetinde kalmakla, Müslüman usûl ve kaidelerinin yerleştiği bir coğrafyaydı.³¹² Elbette ki yaşamları yaylak ve kışlak arasında mekik dokuyarak geçen göçebe Oğuzların şehir kültür ve âdetlerinin hâkim olduğu bu geniş coğrafyayı yönetmeye talip olurken bir takım zorluklarla karşılaşacakları tabî idi. Bunun yanında onlar daha önce Müslüman olmakla birlikte işgâl ettikleri şehirlerde yerleşik halkın gönlünü kazanmak ve adalete dayalı bir nizam tesis

bizi muzaffer kıldı. Böyle giderse zulmün seni yıkacak. Senden aramızda geçenleri iptal etmeni ve boşa çıkarmanı istiyoruz. Bundan böyle itaatinde ve hizmetinde olalım. Senden bir şey istemiyoruz. Aksine bizim tarafımızdan sana her yıl elli bin at ve deve, yüz bin koyun ve yüz bin dinar vergi ödeyelim” dediler. Bunun üzerine memleketin seçkinleri sultana sulhu tavsiye ettiler. Fakat Kumac buna razı olmadı. Hayal kırıklığı içerisinde obalarına dönen ihtiyarlar, Oğuzlara savaşın kaçınılmaz olduğunu ve bu yüzden hazırlık yapmalarını söylediler. Bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 429-430; Benzer rivayetler için Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 253; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, s. 154-155.

³¹¹ Maksud Ali Sadıkî, “Câygâh-ı Vezaret Der Hükümet-i Sultan Sancar”, s. 158.

³¹² İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 147.

etmek istiyorlardı. Dolayısıyla dışarıdan gelen yabancılar olarak askerî zaferlerin ardından Horâsân'da kurdukları devletin geniş halk kitleleri nazarında kabul görüp meşruiyet kazanabilmesi için mağluplara müracaat ederek onların tecrübe ve marifetlerinden istifade etme yoluna gittiler. Daha önce Gaznelilerin de hizmetinde bulunmuş olan başta Amîdü'l-Mülk ve Nizâmü'l-Mülk gibi İranlı bürokrat ve memurları istihdam ettiler. Bunun yanında kuruluş sürecinde olan devletin, sünnî İslâm dünyasında mânevî nüfuz icra eden Abbâsî halifesi tarafından bir menşurla tanınıp, meşruluğunun tasdik edilmesi gerekiyordu.³¹³ Tuğrul Bey, kurucusu olduğu devletini halifeye tasdik ettirmekle kalmadı, bir süre sonra onu siyâsî yetkilerinden arındırıp himayesi altına almayı da başardı. Biz bu koşul ve şartlar içerisinde Selçuklu müesseselerinin teşekkülünde kabaca Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri Türk kültürünün eski İran ve İslâm kültürlerine ait unsurlarla imtizâc ettiğini görmekteyiz.³¹⁴

Köymen, Büyük Selçuklu devlet teşkilâtının, hükümdar ve içinde yaşadığı saray ve teşkilâtı; vezîrin başında bulunduğu sivil teşkilât; (hükümet teşkilâtı) ve gulâm sistemine göre yetişmiş Türklerin işgâl ettikleri askerî teşkilât (ordu teşkilâtı) olmak üzere üç unsurdan meydana geldiğini ifade etmiştir.³¹⁵ Biz bu şemanın içerisine Sultan Sancar devri devlet teşkilâtını yerleştireceğiz ve ilk olarak Sultan Sancar devri saray teşkilâtı ve hayatı hakkında bilgi vereceğiz.

1.2.1. Hükümdar

Saray hayatı ve teşkilâtında ilk ele alınacak makam sahibi, devlet başkanlığı görevini deruhte eden hükümdardır. Bizim bu başlık altında bahis konusu edeceğimiz hususlar; Büyük Selçuklu Devleti'ne son kudretli dönemini

³¹³ Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Ergin Ayan, “Büyük Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyâsî Meşruiyet Süreci”, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, C. III, S. V, Ordu 2012, s. 17-37.

³¹⁴ Selçuklu devlet teşkilâtında *ağaçı, çavuş*, (Bkz. M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 198-199, 246) *tuğra, ulağ, çufga* (Bkz. Kâşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, I, s. 122, 424, 462), *atabey, sü-başı* gibi Türkçe unvan ve istilahların kullanılması Orta Asya Türk kültürüne ait unsurların yaşatıldığını göstermektedir. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular Ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 91; Diğer taraftan Sultan Alp Arslan ve Melikşâh dönemlerinde otuz yıl vezîrlük yapmış ve Selçuklu devlet teşkilâtının oluşumunda ve sağlam temeller üzerinde yükselmesinde büyük hizmetleri olan Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme* adlı eserinde anlatımlarını Sasanî, Abbâsî, Büveyhî, Samanî ve Gazneli devlet teşkilâtlarından misâller vererek desteklemiştir.

³¹⁵ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 68.

yaşatan Sultan Sancar'ın hâkimiyet telâkkisi, hükümdarlık yetki ve selâhiyetleri ve bunları tatbik ediş şekli ve diğere devlet görevlileri ile olan münasebetleridir.

1.2.1.1. Sultan Sancar'ın Hâkimiyet Telâkkisi ve Yönetim Anlayışı

İslâm öncesi Türk devletlerinde görülen cihanşümul hâkimiyet telâkkisi ve hükümdarlık yetkisinin ilahî kaynaklı olması gibi inanış ve görüşler, İslâmî dönemdeki Türk devletlerinde yeni bir mahiyet kazanarak devam etmiştir. Nitekim Büyük Selçuklu Vezîri Nizâmü'l-Mülk *“Yüce Allah her asırda ve zamanda halk arasından birini seçer, onu padişahlara lâyük ve medhe değere hünerlerle süsler, insanlar onun adaleti içinde yaşasınlar, emin olsunlar, daima devletin bekasını istesinler diye, dünya işlerini ve Allah'ın kullarının huzur içinde yaşamasını ona tevdi eder, fesad, karışıklık ve fitne kapısını ona kapattırır; onun heybet ve haşmetini Allah'ın kullarının gönüllerinde ve gözlerinde yerleştirir”*³¹⁶ diyerek Selçuklu hükümdarlarının ilahî kaynaklı cihanşümul devlet anlayışına sahip olduklarına dikkat çekmiştir.

Bizzat Sultan Sancar, halifenin vezîrine gönderdiği mektupta bu konuda kendisi ile ilgili şu ifadelere yer vermiştir: *“Hak Teâlâ'nın bu kulu hakkındaki lütuf ve teveccühleri çocukluğundan, üç yaşında bulunduğu zamandan beri elhamdülillah her gün tezayud halindedir ve aralıksız devam etmektedir. Babamız Sultan Melikşâh –Allah ona rahmet etsin- bize olan teveccühü dolayısıyla, o günlerde geniş vilayetleri lütfedip, devlet erkânı ve ayanından birçok meşhur kimseleri hizmetimize verdi. Bizi kendi yüce himayesinde korudu. Bu suretle, bizi yetiştiren babamız padişâhlık ve cihândârlık adap ve kaidelerini öğretmiştir. O, Hak Teâlâ'nın kendisine verdiği kudretle bizde var olan umuru ve olgunluğu anlamıştır. Onun saltanatı zamanından sonra Allah'ın, bize bahşettiği yüksek makamlar ve mertebeleri o, daha o zaman bizim alnımızda görmüştü.”*³¹⁷ Sultan Sancar, Nizamü'l-Mülk'ün ileri sürdüğü esaslar çerçevesinde, kendisinin Allah tarafından insanları idare etmesi için seçildiğini ve bu yüzden çocukluğundan itibaren ilâhî destek ve himayeye mazhar olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca mektupta geçen ifadelerden anladığımıza göre, Allah tarafından Sancar'ın alnına

³¹⁶ Nizâmü'l-Mülk, a.g.e., Çev. Köymen, s. 11; Ayn. mlf., a.g.e., Çev. Bayburtlugil, s. 25; Ayn. mlf., a.g.e., Çev. Ayar, s. 11.

³¹⁷ Mektubun tam neşri için Bkz. Seyyid Ali. Müeyyed Sâbitî, a.g.e., s. 49-62; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 219-236.

yazılan talih ve baht açıklığı babası Melikşâh tarafından görülmüştür. Bu sebeple Melikşâh, oğlu Sancar'ın iyi bir eğitim alması için maiyetinde bulunan önemli kimseleri görevlendirmiş ve kendisinin de bir hükümdar olması hasebiyle bizzat oğlu Sancar'a pâdişâhlığın kural, kâide ve inceliklerini öğretmiştir. Nitekim dönemin kaynakları da Sultan Sancar'ın bu hususiyetlere sahip olduğunu teyid etmişlerdir.³¹⁸

Rey eyaleti vali naibliği görevi için düzenlenen fermanda ise Sultan Sancar: “*Yüce Allah derin fazlı ve lütfu ile dünya padişahlığını bize nasip etmiş, dünya işlerini halletme ve dünyaluların maslahatlarını düzene sokmayı bizim iktidarımıza emanet etmiştir. Arap ve Acem bütün önceki hükümdarların gözünden uzak tuttuğu ve onlara kapattığı bütün dereceler ve mertebeleri bize ve bayrağımıza açmış ve bizi bu yolda amacımıza ulaştırmıştır*”³¹⁹ diyerek Tanrı bağıışı olan iktidarının cihanşümül (universal) bir karakter kazandığını ileri sürmüştür.

Sultan Sancar'ın 524/1130 tarihinde gerçekleşen ve tafsilatını daha önce anlattığımız Semerkand kuşatması sırasında şehrin uleması, Karahanlı Arslan Han'ın isteği üzerine Sancar'a bir mektup göndermişler ve hükümdarlarının affi için yalvarmışlardı. Sultan Sancar adına Semerkand “*imamlarına, kadılarına ve eşrafına*” hitâben yazılan ve Selçuklu Vezîri Nasîrü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ebû Tevbe el-Mervezî'nin kaleminden çıktığı anlaşılan cevabî mektupta Sancar'ın hâkimiyet telâkkisi ve hükümdarlık anlayışı ile ilgili oldukça dikkat çekici ifadeler yer almaktadır. Mektubun birçok yerinde Sancar'dan *Cihân Hükümdarı, Halifenin Vekili, Allah'ın Yeryüzündeki Gölgesi* (zillullah-i fi'l-arz) olarak bahsedilirken başka bir yerinde ise şu ifadeler geçmektedir: “*Bu bölgenin imamlarının ve kadılarının dindarlığı ve dürüstlüğü hakkında hiç şüphe yoktur; Allah'ın emrinden sapmazlar; Allah'ın kutsal kitabında geçen “Allah'a, peygambere ve sizden olan ulü'l-emre itaat edin*”³²⁰ derler. Yaratılmışlar

³¹⁸ Bkz. Zahîrüddîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 44; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 164; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 167; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 84; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 217a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 208; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 178.

³¹⁹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 69-70; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 126; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 74.

³²⁰ Kur'an-ı Kerim, Nisa Suresi, 59. Ayet.

üzerindeki Allah'ın Gölgesi, Zamanın Zülkarneyn'i olan hükümdarın (Sultan Sancar) emrini göz ardı etmezler."³²¹

Yine *Atabetü'l Ketebe*'de yer alan ve Nişâbûr kadılığı için düzenlenen fermanda, Sultan Sancar'ın hâkimiyet telâkkisi ve yönetim anlayışını yansıtan şu ifadeler geçmektedir: "*Nimet verip keremini tamamlayıp ihsânını aşikâr edip varlığını kanıtlayarak herkesi etkileyen Yüce Allah, dünya hükümdarlığını bizim yönetimize bırakmıştır. Ahvâlimize fazlasıyla teveccüh gösterip bizi "Allah'ın Yeryüzündeki Gölgesi" makamına erdirmişdir. İsmimizi dünyaya yaymış ve ülkeyi yenilgiye uğrayanlardan alıp hak edene bırakmıştır. Bizim kararımız ve düşüncemizi dünyaları fethedecek kadar güçlü kılmış, bayrağımızı her zaman onaylamış ve muzaffer kılmıştır. Bu sayede dünyanın yedi kıtasında bütün liderler ve padişahlar bizim evladımız, hizmetkârlarımız veya parayla aldığımız kullarımızdır.*"³²²

Hakikaten Selçuklularla birlikte İslâm Tarihi'nde ilk kez halifelik yetkisi taşımayan Sünnî bir hanedan, Orta Asya'dan Afrika'ya kadar bütün merkezî İslâm toprakları üzerinde evrensel bir politik meşruiyet elde ederek hüküm sürmeye başlamıştı.³²³ Nitekim Bizanslılar tarafından esir edilen ve zulme uğrayan Diyarbakır bölgesi Müslüman halkının kendisine gönderdiği bir feryâd-nâme üzerine kendisini bütün İslâm beldelerinden mesûl hisseden Sultan Sancar, aradaki mesafenin uzunluğuna aldırış etmeden Bizans İmparatoruna tehditâmiz bir mektup göndererek Müslüman esirleri derhal salıvermesini ve özür dilemesini emretmiş, aksi takdirde İslâm memleketlerindeki Hıristiyanları öldürüp, kilise ve manastırlarını yerle bir edip ahıra çevireceğini söylemiştir. Bu mektupta Sancar, doğudan batıya her yerin hükmü altında olduğunu, her ülkeyi bir naibine ve evladına havale ettiğini vurgulayarak kendisini bütün İslâm memleketlerinin yegâne hükümdarı olarak takdim etmiştir.³²⁴ Bu tarihî kaydın gerçekliği bugün

³²¹ Mektubun tam neşri için Bkz. Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 89-91; Jürgen Paul, "Sanjar's Letter to the Notables of Samarqand 524/1129-1130", s. 5; Ali Rızaîyân, "Berreî ve Mukayese-i Revend Meşruiyetyabi Siyasi Selâtin-i Selcukî: Tuğrul (429-455) u Sancar (511-552)" *Mutâlaat-ı Tarih-i İslâm*, S. XIV, Tahran 1391 hş. s. 86-87; Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 342.

³²² Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 9; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 56-57.

³²³ Deborah G. Tor, "The Islamisation of Iranian Kingly Ideals in The Persianate Fürstenspiegel", *The British Institute Persian Studies*, Iran XLIX, London 2011, s. 117.

³²⁴ Muhammed Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 578-583; Akilî, *a.g.e.*, s. 239-248.

müellifler arasında tartışma konusu olsa da³²⁵ *Atabetü'l-Ketebe* başta olmak üzere o döneme ait resmî vesikalardaki benzer ifadeler bizim kuşumuzu azaltmaktadır. Yine başka bir rivayete göre Türkler, Büyük ve Küçük Ermenistan, Kapadokya, Bithinya ve Pont'ta hâkimiyet icra ediyorlardı. Romalıların topraklarında bir yer işgal eden her bir Türk ve Arap emîrinin hâkimiyeti Sultan Sancar ve Bağdad Halifesi tarafından tasdik ediliyordu.³²⁶

Hükümdarın Allah tarafından seçilmesi ile ilgili Kur'ân ayetlerini referans gösteren ve Sultan Sancar'ın çağdaşı olan İmam Gazzâlî, kimi kaynaklara göre Sancar'a ithaf ettiği *Nasihatü'l-Mülûk* adlı eserinde: “Allah peygamberleri, kullarına delille kulluk yolunu bildirmek ve onlara doğru yolu açıklamak için göndermiştir. Hükümdarları ise, kulların birbirlerine karşı yapacakları zulümlerden korumak, maişeti temin hususunda bir zorlukla karşılaşmamaları için seçmiştir. Çünkü bildirildiğine göre hükümdar yeryüzünde Allah'ın gölgesidir. Nasıl ki; gölge insanı yakıcı güneşten koruyorsa hükümdar da halkını tehlikelerden koruduğu için Allah'ın gölgesi olarak nitelenmiştir.”³²⁷ diyerek hükümdarlığın ilâhî bir menşeden geldiğini bir din adamı olarak teyid etmektedir.

Atabetü'l-Ketebe'de “en büyük görüş sahibi uygun gördü ki”³²⁸ şeklinde geçen ifadelerde, Sultan Sancar'ın en yüksek karar alıcı merci olarak otoritesinin mutlak olduğu ve emirlerinin mutlaka yerine getirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Onu, salâhiyet ve yetkilerini kullanırken sınırlandırarak hiçbir güç yoktur. Ancak Nizamü'l-Mülk'ün de ifade ettiği gibi hükümdarın önemli meseleleri müşavere meclisleri kurarak ihtisas sahibi ihtiyarlar, alimler ve dostları ile meşveret etmesi vaciptir.³²⁹ İmam-ı Gazzâlî de bu hususta, üstün bir güce ve

³²⁵ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 130-131; Erdoğan Merçil-Mehmed Kanar, “Sultan Sencer'in Bizans İmparatoruna Mektubu”, *Selçuklular – Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 300-306; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 559, dn. 3; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s., 237; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 260; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 26-27.

³²⁶ Süryanî Mihail, *Vekâyinâme*, İkinci Kısım (1042-1195) Çev. H. D. Andreasyan, TTK Basılmamış Tercüme Eserler, Ankara 1944, s. 33.

³²⁷ İmam Gazzâlî, *Nasihat'ül-Mülûk*, s. 52.

³²⁸ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 15, 38; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 75.

³²⁹ Nizamü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 116-117; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 106-107; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 127-128.

dereceye sahip olmasına rağmen Allah'ın Hz. Muhammed'e akıllı ve bilgili ashabıyla müşavere etmeyi emrettiğini ifade etmiştir.³³⁰

Sultan Sancar, bu dönemde vezîrlerin devlet içindeki rollerinin azalmasına paralel olarak daha ziyade askerî sınıfa mensup kumandanlarıyla istişare yapmış ve genellikle onların görüşleri doğrultusunda hareket etmiştir. 495/1102'de Horâsân'a saldıran Kadir Han'ı ortadan kaldırdıktan sonra, Batı Karahanlı tahtına kimi oturacağı hususunda önde gelen kumandanları Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl, Emîr İmâdü'd-dîn Kumâc ve diğer emîrler ile meşveret etti. Bütün emîrler Arslan Hân Muhammed b. Süleymân b. Dâvûd'un tahta geçmesi yönünde fikir beyan ettiler. Zaten sultanın arzusu da ondan yana idi. Zira o, uzun bir zamandan beri Horâsân'da bulunup aynı zamanda dayısı olan sultana hizmet etmekteydi.³³¹ Yine 529 (1135)'da Gazne Hükümdarı Behramşâh'ın vergisini ödemeyip halkına zulmettiği yönündeki haberlerin kendisine ulaşması üzerine Sultan Sancar, maiyetinde bulunan İmadü'd-dîn Kumâc başta olmak üzere kumandanlarıyla meseleyi istişare etmiş, bunun neticesinde Gazne üzerine sefere çıkılması yönünde karara varmıştı.³³²

Sultan Sancar bazen verdiği kararlardan maiyetinde bulunan önemli kimselerin uyarılarını dikkate alarak döndüğü oluyordu. Bir gün, çok sevdiği ve sürekli yanında bulundurduğu Keç külah lâkabıyla maruf Kaymaz adındaki kölesinin, vezîri Sadrü'd-Dîn Muhammed'i başını keserek öldürmesi üzerine dehşete kapılmış derhal Emîr İmâdü'd-dîn Kumâc'ı yanına çağırarak bu kölenin öldürülmesini emretmişti. Buna karşılık Emîr Kumâc: *"Böyle yapmak pek feci ve şenî olur ve haysiyetinin muhafazası şunu icap eder ki memlekette olan raiyyeden herkes, senin idaren altında olan yerlerde, senin iznin olmaksızın hiçbir iş vukua gelmiyor diye bilmesi lâzımdır. Bu işi kendi izninle yapılmış gibi göster. İtibarını muhafaza et, gevşek gözükmekten sakın"* dedi. Sancar bu fikri kabul etti ve çirkin hadiseyi gizledi. Az bir zaman sonra, bu kölenin fena bir surette katledilmesini emretti. Bunun üzerine bu köle çirkin surette katledildi.³³³ Başka bir misâl olmak üzere, yukarıda bahis konusu ettiğimiz Gazne seferi esnasında Sultan Sancar, Müeyyed (Ay-Aba) tarafından esir alınıp huzura getirilen on bin düşman askerini

³³⁰ İmam Gazzâlî, *Nasihât 'ül-Mülûk*, s. 90.

³³¹ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 214a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 197.

³³² Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 214b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 198.

³³³ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 240-241; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 138-139.

görünce hiddetlenerek “*Bu topluluğu idam etmek gerekir*” dedi. Fakat yanında bulunan yeğeni Süleymanşâh’ın yalvarıp yakarması üzerine kendisine hizmet etmeleri koşuluyla onları bağışladı.³³⁴

Sultan Sancar bazen de bir konuda verdiği kararı itiraz olsa bile değiştirmezdi. Katavan Savaşı öncesinde Karahitay Hükümdarı Gürhan, Sancar’a bir mektup göndererek Karluklar için şefaath dileyip onları affetmesini istemişti. Fakat Sultan Sancar Karlukları affetmediği gibi bu mektubu kendi hâkimiyet haklarına bir müdahale ve hakaret olarak telâkki etmişti. Gürhan’a cevap mahiyetinde bir mektup yazıp onu İslâm’a davet etti. Kabul etmediği takdirde kendisini tehdit ederek, tehdidini gerçekleştirecek askerlerinin çokluğu ve vasıflarıyla övündü. Ordusunun harp kabiliyetinden ve muhtelif silâhlarla nasıl savaştıklarını mübalağalı bir şekilde anlattı. Mektubun bir yerinde “*Onlar attıkları oklarla bir kılı bile ikiye ayırırlar*” dedi. Sultan Sancar’ın vezîri, Nizâmü’l-Mülk’ün torunu Nasîrü’l-dîn Tahir, mektubun üslubundan rahatsız olup gönderilmesine razı olmadı. Fakat Sultan Sancar, vezîrinin itirazını dikkate almadı ve mektubu gönderdi.³³⁵

1.2.1.2. Sultan Sancar’ın Kişisel Özellikleri ve Şahsiyeti

Sultan Sancar’ın şahsî hususiyetleri nelerdir ve bu hususiyetler, onun bir devlet adamı olarak yönettiği insanlara karşı tutum ve davranışlarına ne şekilde yansımıştır? Kaynaklardan elde ettiğimiz malumata göre bu suali cevaplandırmaya çalışalım.

Dış görünüş itibarıyla Sultan Sancar, buğday tenli, yüzünde çiçek hastalığı izleri olan ve bu yüzden bıyığının bazı tüyleri dökülmüş, normal sakallı, uzun boylu, geniş göğüslü³³⁶ ve heybetli³³⁷ bir hükümdardı. Kıyafet konusuna çok fazla ehemmiyet vermez, gösterişten kaçınırdı. Çoğu zaman zendeneci kumaşından bir kaftan, kışın ise kuzu postundan bir palto giyerdi. Buna mukabil padişahlık

³³⁴ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 216a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 204-205.

³³⁵ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 83; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 49; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 329-330; Osman Gazi Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141)*, s. 45-46.

³³⁶ Zahîrüdîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 52; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 163; Reşîdü’l-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 188; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 197; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 71.

³³⁷ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 187; İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 121; Ebû’l-Fidâ, *a.g.e.*, III, s. 33; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVII, s. 32; İbnü’l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 58.

merasimlerinden vazgeçmez, her zaman tahtında otururdu.³³⁸ Kaynakların ittifak halinde belirttiklerine göre Sultan Sancar; Allah'tan korkan, adaletli, hâya sahibi, cömert, yumuşak tabiatlı, halkını seven ve mübarek yüzlü bir hükümdardı.³³⁹ Hasan-ı Yezdî'nin *Câmiü't-Tevârih* adlı eserinde *Sancar-nâme*'den iktibasla şöyle yazmaktadır: “*Yeryüzünde Hulefâ-i Râşidin'den -Allah hepsinden razı olsun sonra gelen hiçbir pâdişâh, Sultan-ı Âzam Ebû'l-Hâris Sancar b. Melikşâh kadar kemâle ve iyi hususiyetlere sahip değildir*”.³⁴⁰

El-Bondârî'nin ifadesine göre o, kılıçla topladığını kalemle dağıtırdı. Yine aynı kaynağımızın naklettiğine göre Sultan Sancar, o derece hilm sahibiydi ki, kendisini gücendiren kimseye gözlerini kapatır ve zararı dokunan kimseye bile menfaat sağlardı. Devlet erkânından kötü niyetli bir takım kimselerin kendisi ile ilgili planlarından haberdar olduğu halde onların büyük kabahatlerini affedip onları görevlerinde bırakmıştır.³⁴¹ Onun saltanatı müddetince halk emniyet içerisinde yaşamıştır.³⁴² Saray şairi Enverî bu durumu bizzat müşahede etmiş olmalı ki, bir kasidesinde “*Eğer onun adaleti yeryüzüne kızsâ, emniyet göklerin dışında kalırdı*” demiştir.³⁴³ Sancar'ın güzel ahlâklı, ihsanı bol, merhametli ve adil bir hükümdar olduğunu teyid eden onlarca rivayetten birkaçını aktarmayı mevzumuz açısından uygun görüyoruz.

Hasan-ı Yezdî'nin rivayetine göre, Sultan Sancar'ın garip alışkanlıklarından bir tanesi, kamıştan yapılmış değerli bir okun ucuna altın takıp her tarafa atması idi. Böylece o oku ve altını kim bulursa hediye ederek onu ödüllendirirdi. Bir akşam vakti Sancar'ın attığı ok, tanınmış bir kumandanın sarayına düştü ve beşiğinde uyumakta olan bir yaşındaki bebeğe isabet ederek ölümüne sebep oldu. Bebeğin anne ve babası ölmüş bebeği alıp feryat figan

³³⁸ Zahîrüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 45; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 167; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 171; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 73; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 217a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 208.

³³⁹ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 246; Zahîrüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 45; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 167; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 171; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, s. 187; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 121; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 477; Anonim, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kisâs*, s. 412; İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, s. 427; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 109; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, III, s. 33; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVII, s. 32; Devletşâh-i Semerkandî, I, Çev. Necati Lugal, s. 103; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 58; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 217a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 208; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 177-178.

³⁴⁰ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 194a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 124.

³⁴¹ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 124, 246.

³⁴² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, s. 187; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 121; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, III, s. 33; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVII, s. 32.

³⁴³ Enverî, *a.g.e.*, I, s. 135; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 189.

ağlayarak sultanın sarayına geldiler. Sancar sebep olduğu olaya çok üzüldü ve bebeğin anne ve babasına sabah olunca dîvâna gelmelerini söyledi. Bir gün sonra sultan, tahtının etrafına kumandanlarının toplanmasını emretti. Sonra ölen bebeği yanına getirmelerini söyledi. Ayrıca hazinedarına biri boş ve diğeri içerisinde firuze, yeşim, inci ve altınla dolu iki sepet getirmesini emretti. Boş sepetin içine iki ağzı zehirli bir hançer koydu. Ölen bebeğin yakınlarını yanına çağırıp onların halini hatırlı sordu. Sonra sebep olduğu olayın üzüntüsüyle ağlamaya başladı. Ölmüş bebeğe baktı ve değerli taşlarla dolu sepeti havaya kaldırarak *“Bu çocuğun diyeti bunun bin katıdır, yoksa ona denk Sancar’ın bu hançeridir. Sizin gönlünüzü almak dindarlığın özüdür. Siz karar verin yoksa daha da ağlayacağım.”* Onlar dediler ki: *“Dine ve şeriata canımız feda olsun. Ona karşı olmak kâfirliktir. Ey Şâhımız! Biz can-ı gönülden senin kulunuz. Hep sizin bahtınızla diriyiz. Bizden birini öldürsen bile, yine yüz defa pâdişâhımızsın. Kim kısas ve diyet ister ki ?”* Bunun üzerine ölmüş çocuğun babası sultanı affetti ve çocuğun kanını bağışladı. Annesine o değerli taşlarla dolu sepet verildi. Sultana şükranlarını bildirip oradan ayrıldılar.³⁴⁴

Bir başka rivayete göre Sultan Sancar cömertlikte o derece ileri gitmişti ki, bir defada beş gün boyunca bin atlas elbise, pek çok at ve değerli eşyadan başka yedi yüz bin altın nakit dağıtmıştı.³⁴⁵ İsrâf ettiği gerekçesiyle yakınındakiler kendisini ayıplayınca o şöyle dedi: *“görmediniz mi ki bir ülke fethediyorum orada şimdi hibe ettiğim malın birkaç misli bulunuyor ve o ülkeyi lâıyk gördüğüm adama, sormadığı halde bir kelime ile hibe ediyorum. Şimdi hibe ettiklerim ona nisbetle azdır. Binaenaleyh bu yolu tuttuğum için beni kınamanıza gerek yoktur.”*³⁴⁶

Sultan Sancar’ın merhametini ve affedicilik vasfını gözler önüne seren hadiselerden biri 543 (1148) yılında Hârezm Seferi esnasında yaşandı. Hezâresb kalesinin kuşatıldığı sırada Hârezmsâh Atsız’ın saray şairi Reşîdü’-d-dîn Vatvat, Sancar’ı hicveden şiirler yazıp kaleden aşağıya atıyordu. Bu tarz şiirleri dolayısıyla Vatvat’a çok öfkelenen Sancar, eline geçirdiği zaman onu yedi parçaya ayıracağına yemin etmişti. Hezâresb fethedilince Reşîdü’-d-dîn Vatvat

³⁴⁴ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 217a-217b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 208-209-210.

³⁴⁵ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 247; İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, s. 427.

³⁴⁶ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 247.

kaçtı. Sancar münadiler gezdirerek onu aratmaya başladı. Vatvat, gündüzleri kırlarda, geceleri yakınlarının evinde kalarak kurtulmaya çalışıyordu. Bu şekilde kurtulamayacağını anlayınca Sancar'ın Dîvân-ı İnşa başkanı ve aynı zamanda nedimi olan Müntecebü'd-dîn'e şahsî dostluklarına güvenerek sığındı. Müntecebü'd-dîn, Vatvat'ı affettirmek için uygun zamanı kolladı. Bir gün sultana “*Ey Cihan Pâdişâhı, Vatvat (kelime manası yarasa, dağ kırlangıcı) zayıf ve zavallı bir kuş, o yedi parçaya ayrılmaya dayanamaz, izin verin de iki parçaya ayırsınlar*” dedi. Sultan Sancar bu şakaya kahkahalarla güldü ve “*Getir bakalım, onu iki parça da yapmayalım, zira ona da takati yoktur*” diyerek Vatvat'ı affetti.³⁴⁷

Sultan Sancar, ailesine son derece düşkün bir hükümdardı. Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmûd'un nikahı altında bulunan kızı Mah Melek Hâtun 524 (1129) yılında vefat edince bir baba olarak bu olaydan fevkalade müteessir olmuştu. Bir mersiye söylemesi için Amak'ı Buhârî'yi Mâverâünnehir'den çağırdı. Artık ihtiyarlıktan gözleri görmez olmuş olan Amak-ı Buhârî bu davete uyarak istenilen mersiye yazmıştır.³⁴⁸ Bundan başka Oğuzların eline esir düştüğü zaman kendisiyle beraber esir alınmış olan karısı Terken Hâtun'un vefatına kadar kaçma teşebbüsünde bulunmamıştı. Ancak Terken Hâtun'un vefatı üzerine 551 (1156) yılında kumandanlarının yardımıyla Oğuzların elinden kaçmaya teşebbüs etmiş ve başarmıştı.³⁴⁹ Bu iki rivayet, onun ailesine olan samimi sevgi, alaka ve bağlılığını gösteren mühim hadiselerdir.³⁵⁰

Sultan Sancar'ın merhametinden sadece insanlar değil hayvanlar da nasibini alıyordu. Bir sefer esnasında sultan ve ordusu Radeğân'da konaklamıştı. Bir serçe sultanın otağının üzerine yuva yapıp yumurtlamıştı. Oradan ayrılma zamanı gelince sultan, bir hizmetkârına yiyecek ve içecek tahsis ederek orada kalıp serçenin yavrularını uçuruncaya kadar otağı kaldırmamasını emretti.

³⁴⁷ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 348-349; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 259-260; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 387; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 133-134; Benâketi, *a.g.e.*, s. 235; Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, s. 418; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 348-349.

³⁴⁸ Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 102-103.

³⁴⁹ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 195-196; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 512.

³⁵⁰ Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, “Sancar ve Gazâlî” s. 57.

Bundaki amacı, o serçeye perişanlığı reva görmemesiydi. Elbette böyle bir padişah hayırla yâd olunur ve ilelebet hayırla yâd edilecektir.³⁵¹

1.2.1.3. Hükümdarlık Alametleri

İbn Haldûn, “*hükümdarlığın azamet ve büyüklüğünün icaplarından olmak üzere, hükümdarı diğerlerinden ayırt eden bir takım semboller, alâmetler ve kıyafetler var. Bu alâmet ve kıyafetler hükümdara mahsus olup, hükümdarı hem tebaasından hem de diğer devlet görevlilerinden ayırır*” demiştir.³⁵² Hükümdarı hükümdar yapan alâmetler³⁵³ çok çeşitli olup³⁵⁴ bunlar manevî ve maddî alâmetler olmak üzere iki kısımdır. Manevî alâmetlerin başında unvan ve lâkablar gelmektedir.³⁵⁵

1.2.1.3.1. Manevî Alametler

1.2.1.3.1.1. Unvan ve Lâkablar

Öncelikle unvan ve lâkab kelimeleri arasındaki farkı kısaca ortaya koyup daha sonra bunların Sancar’ın meliklik ve sultanlık dönemlerindeki kullanımlarıyla alakalı misâllere geçeceğiz. Unvan daha çok bireyin işi, mesleği veya toplum içindeki statüsü ile alakalı bir tanımlamadır. Lâkab ise müsbet manada kişileri yücelten sıfatlar ve bireyi şöhretli kılan övgü ifadeleridir. Büyük Selçuklu Devleti’nde sikkeler başta olmak üzere resmî vesikalarda genellikle

³⁵¹ Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 103.

³⁵² Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. II, Çev. Ugan, s. 3; ayn. mlf., *Mukaddime.*, C. I, Çev. Kendir, s. 347.

³⁵³ Selçuklular’da hükümdarlık alâmetleri için Bkz. Erdoğan Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara 2007; Ahmet Çaycı, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2008.

³⁵⁴ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmîu’d-Düvel adlı eserinde Büyük Selçuklu Devleti’nde hükümdarlık alametlerini şu şekilde sıralamıştır: “*Bilinsin ki Selçuklu Devleti’nde resm ve istilâh her kim ki Bağdad’da ve Irak’ta adına hutbe okunur, halife, saltanatı ve vilayetleri onaylar, ona saltanat hil’atı giydirebilir, onay menşuru yazar; ulemanın, etraftaki belde hâkimlerinin ve emirlerin huzurunda onu lâkablandırır, işte bu kişiye sultan denirdi. Kapısında beş vakitte beş nevbet çalınır ve âdetlerinden diğerleri de yerine getirilirdi. Selçuklulardan her kim vilayete (nahiye) veya bir bölgeye hâkim olur, orada sultandan sonra onun adına hutbe okunursa, bu da melik idi. Kapısında üç nevbet çalınırdı.*” Bkz. Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 192.

³⁵⁵ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 68.

hükümdarların önce unvanları sonra lâkabları ve son olarak kendi isimleri zikredilmiştir.³⁵⁶

Ortaçağ İslâm memleketlerinde hükümdarlara unvan ve lâkab tevcih etme selâhiyeti hilâfet makamının yetkisi dâhilindeydi.³⁵⁷ Bunun yanında hükümdarlar, halifenin kendilerine verdiği unvan ve lâkabların haricinde fermanlarında ve mektuplarında hâkimiyetlerinin boyutlarını göstermek, rakiplerine ve muarızlarına gözdağı vermek ve devletlerine diplomatik üstünlük kazandırmak amacıyla kendilerini bir takım lâkablarla yüceltmişlerdir.

Sancar'ın meliklik dönemindeki unvan ve lâkablarını kendi adına bastırıldığı sikkelerde görebilme imkânına sahibiz. Değişik tarihlerde Merv, Nişâbûr ve Belh'te darp edilen ve inceleme imkânı bulabildiğimiz sikkelerde Sancar, *el-Melikü'l-Maşrik Adudü'd-devle*, *el-Melikü'l-Muzaffer*, *el-Melikü'l-Müşerref Adudü'd-devle*, *Nâsuriddîn Melikü'l-Maşrik* unvan ve lâkablarıyla tavsif edilmiştir.³⁵⁸ İbnü'l-Esîr de Sancar'ın meliklik dönemindeki lâkabının *Nâsuriddîn* olduğunu teyid etmiştir.³⁵⁹

Sancar'ın yeğeni Mahmûd'a karşı kazandığı Sâve Savaşı'nın (513/1119) ardından Büyük Selçuklu tahtına oturduğunu ifade etmiştik. Daha sonra 514/1120 tarihi içerisinde Sancar ve Mahmûd adına müşterek okunan hutbede, her ikisi de *Şâhenşâh* hükümdarlık unvanıyla zikredilmiştir. Sancar bu hutbede ayrıca *Adudü'd-devle* lâkabıyla zikredilmiştir.³⁶⁰ Sancar ile yeğeni Mahmûd arasında

³⁵⁶ Bir misâl vermek gerekirse es-Sultanu'l-A'zam Ebu'l-Hâris Sancar derken es-Sultanu'l-A'zam unvan, Ebu'l-Hâris lâkab, Sancar ise hükümdarın kendi adıdır.

³⁵⁷ İbn-i Haldun bu hususta şunları ifade etmiştir: “Doğuda hüküm süren Arap olmayan hükümdarlara, halifeler tarafından bir şeref ve ululuk mahiyetinde lâkablar verilmektedir. Bu lâkablardan onların halifelere olan itaat ve inkiyatları ve idarelerinin güzelliği seziliyordu. Bu lâkablar; *Adududevle*, *Rüknüddevle*, *Muizüddevle*, ... vs.” Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, C. I, Çev. Ugan, s. 582-583; ayn. mlf., *Mukaddime*, C. I, Çev. Kendir, s. 317; Lâkablar konusuna ayrı bir fasıl ayıran Nizâmü'l-Mülk, hükümdarlardan ziyade aşağı rütbe ve makama sahip kimselerin lâkabları ile ilgili bilgi vermiştir. Onun bu konudaki görüşleri ise şu şekildedir: “Artık lâkablar çoğalmıştır. Çoğalan her şeyin değeri de düşer; itibarı kalmaz. Padişahlar ve halifeler lâkablar hususunda iyi hitab (muhataba)da bulunmuşlardır. Zira, memleketin şereflerinden biri lâkabı korumak, biri de herkesin rütbe ve derecesini korumaktır. Tüccar bir şahıs ile bir çiftçinin, avamdan biriyle havastan birinin unvanları bir olunca bunların konuları arasında fark kalmayarak aynı olurlar. Nizâmü'l-Mülk, a.g.e., Çev. Köymen, s. 192; Ayn. mlf., a.g.e., Çev. Bayburtlugil, s. 165-166; Ayn. mlf., a.g.e., Çev. Ayar, s. 216.

³⁵⁸ Coşkun Alptekin, “Selçuklu Paraları”, s. 525-530; Stanley Lane Poole, a.g.e., s. 36-37; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, a.g.e., s. 347.

³⁵⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, s. 435; Karş. Muslihuddîn Lârî, a.g.e., vr. 320a.

³⁶⁰ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 281; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., XVII, s. 185; İbn Tağrıberdî, a.g.e., V, s. 214.

yapılan sulh akidesine göre iki kademeli hükümdarlık sistemine geçilmiş ve buna göre Sancar'a *es-Sultanu'l-A'zam Sultanü's-Selâtîn* unvan ve lâkablarıyla hitap edilmesine karar verilmişti.³⁶¹

Yirmi iki yıl süren Horâsân melikliğinden sonra Büyük Selçuklu tahtına oturan Sancar'a, halifenin kendisine verdiği resmî unvan ve lâkablarla birlikte artık *Sultanü'l-Azam Muizzü'd-dünya ve'd-dîn Ebû'l Hâris Sancar* şeklinde hitap edilmeye başlandı. Öyle ki bu tanımlama Sultan Sancar'ın bütün saltanat müddeti boyunca geçerli olmuş, başta sikkeler olmak üzere dönemin kaynakları Sancar'ı bu şekilde tesmiye etmişlerdir.³⁶²

Öyle anlaşılıyor ki Büyük Selçuklu Hükümdarı Sancar, resmî unvan ve lâkablarının dışında resmî ferman, belge ve mektuplarda, edebî ve tarihî eserlerde pek çok yüceltici lâkab ve tanımlamalarla tavsif edilmiştir. İncelediğimiz belgelerde en çok karşımıza çıkan ve Sultan Sancar'a izafe edilen lâkablar; *Zillullahi fi'l-arz*³⁶³ (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi), *İskender-i Sani*³⁶⁴ (İkinci İskender), *Hodâvend-i âlem*³⁶⁵ (kâinatın hükümdarı), *Hodâyigân-i Arab ve Acem*³⁶⁶ (Arapların ve Arap olmayanların hükümdarı), *Pâdişâh-ı benî âdem*³⁶⁷ (Ademoğullarının Pâdişâhı), *Hodâyigân-ı rûy-i zemin*³⁶⁸ (Yeryüzünün Pâdişâhı), *Sâye-i Yezdân*³⁶⁹ (Tanrının gölgesi), *Pâdişâh-ı şark u garb*³⁷⁰ (Doğunun ve batının hükümdarı), *Sâhibkırân-ı maşrik ü magrib*³⁷¹ (Doğunun ve batının sultanı), *(Hodâyigân-ı cihân*³⁷² (Dünyanın hükümdarı), *Zulkarneyn*,³⁷³ *Hakan-ı âzam*³⁷⁴

³⁶¹ İbnü'l-İmrânî, *a.g.e.*, s. 211.

³⁶² Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 531-535; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 348-349; George C. Miles, *The Numismatic History Of Rayy*, s. 213; Ahmed Tevhid, *a.g.e.*, s. 67; Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 4; Anonim, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kisâs*, s. 429; Reşidü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 167; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 239-240; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 59; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 83; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 435; Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 37, 83, 301, 474; 579; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 359; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 202b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 155; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 177.

³⁶³ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 9; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 89.

³⁶⁴ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 14; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 73; Enverî, *a.g.e.*, I, s. 96, 427.

³⁶⁵ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 2, 4, 14, 42; Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 579; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 89, 99.

³⁶⁶ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 2.

³⁶⁷ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 14, 42.

³⁶⁸ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 14; Enverî, *a.g.e.*, I, s. 86.

³⁶⁹ Muizzî, *a.g.e.*, s. 112; Seyyid Hasan-ı Gaznevî, *Dîvan*, Tash. Seyyid Muhammed Takî, *İntişârât-ı Esâtîr*, Tahran 1362 hş. s. 40; Enverî, *a.g.e.*, I, s. 96, 130.

³⁷⁰ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 14-15; Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 579.

³⁷¹ Muizzî, *a.g.e.*, s. 86.

³⁷² Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 15, 42; Enverî, *a.g.e.*, II, s. 610.

(En büyük Hakan) *Pâdişâh-ı İslâm*³⁷⁵ (İslâm'ın Pâdişâhı) *Pâdişâh-ı adil*,³⁷⁶ (Adil pâdişâh) *Burhanu Emîrû'l-Mü'minîn*³⁷⁷ (Mü'minlerin Emîri'nin Burhânı), *Enarallâhu burhanehu*³⁷⁸ (Allah delilini nurlandırın), *Hüsrev-i âzam*³⁷⁹ (En büyük Hüsrev)'dir.

1.2.1.3.1.2. Hutbe

Hükümlerinin mânevî alâmetlerinden biri de hutbedir. Hutbe, cuma ve bayram namazları esnasında, bu ibadetlerin bir rüknü olarak îrâd edilen vaaz ve nasihat içerikli bir konuşmadır. Konuşmayı yapan din adamına hatib denir.

Hz. Muhammed'in vefatından sonra Dört Halife Dönemi ile birlikte hutbe, dinî fonksiyonu yanında siyasî hâkimiyetin sembolü olarak da önem kazanmaya başlamıştır.³⁸⁰ Nitekim halife ve sultanların hâkim oldukları memleketlerde Cuma namazları esnasında isimlerinin okunması âdet haline gelmiştir.³⁸¹ İbn Haldûn, câmilerde halife ve hükümdarların namaz kılmaları için onlara özel maksûreler yapılmasının ve hutbelerde dua okunmasının halifelîğe ve Müslüman hükümdarlara mahsus alâmetler olduğunu ifade etmiştir.³⁸²

Hutbe îrâd edilirken belirli esasların gözetilmesi gerekirdi. Hutbenin okunduğu câmi merkezden tayin edilen bir valinin yönetiminde olan bir eyalette ise, önce halife sonra da hükümdarın adları unvan ve lâkablari zikredilir ve kendilerine dua edilirdi. Hutbe okunan câmi vasal bir hükümdarın yönetiminde olan bir ülkede ise, bu takdirde önce halifenin sonra metbû hükümdarın ve en son olarak vasal hükümdarın adları unvan ve lâkablari zikredilirdi.³⁸³

³⁷³ Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 579; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 90; Enverî, *a.g.e.*, I, s. 429.

³⁷⁴ Enverî, *a.g.e.*, I, s. 96.

³⁷⁵ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 100.

³⁷⁶ Enverî, *a.g.e.*, II, s. 541.

³⁷⁷ Anonim, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kisâs*, s. 411-412; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 214; Muslihuddîn Lârî, *a.g.e.*, vr. 320a.

³⁷⁸ Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 474; Enverî, *a.g.e.*, I, s. 431

³⁷⁹ Enverî, *a.g.e.*, I, s. 96; Seyyid Hasan-ı Gaznevî, *a.g.e.*, s. 40.

³⁸⁰ Mustafa Baktır, "Hutbe", *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 426.

³⁸¹ Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 44.

³⁸² İbn Haldûn, *Mukaddime*, C. II, Çev. Ugan, s. 32; ayn. mlf., *Mukaddime*, C. I, Çev. Kendir, s. 358.

³⁸³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 77.

Öyle anlaşılıyor ki Sancar, melikliğinin ilk yıllarında Horâsân cämilerinde, önce dönemin Abbâsî Halifesi el-Mustazhir Billâh³⁸⁴ sonra kendisini oraya melik olarak tayin eden ağabeyi Büyük Selçuklu Hükümdarı Berkyaruk ve son olarak kendisinin isimlerini unvan ve lâkablarıyla birlikte zikrettirmiştir.³⁸⁵ Bu durum diğer ağabeyi Gence Meliki Muhammed Tapar'ın bir taht müddeîsi olarak Sultan Berkyaruk'a isyan ettiği tarihe kadar böyle devam etmişti. Zira Melik Sancar, daha önce de ifade ettiğimiz gibi iki ağabeyi arasındaki saltanat mücadelesinde öz ağabeyi Muhammed Tapar'ı desteklemişti. Melik Sancar'ın ağabeyi Muhammed Tapar ile birlikte 494/1101 tarihinde Bağdad'a gelip Halife el-Mustazhir Billâh ile görüşüklerini ve bir süre sonra onun Horâsân'a döndüğünü anlatmıştık. Melik Sancar Nişâbûr'a varınca Horâsân'ın her tarafında ağabeyi Muhammed Tapar adına hutbe okuttu.³⁸⁶ Bu hutbelerde Melik Sancar'ın adı, Halife el-Mustazhir ve ağabeyi Muhammed Tapar'dan sonra üçüncü sırada zikrediliyordu. Demek oluyor ki o tarihten sonra Sancar, metbû hükümdar olarak Sultan Muhammed Tapar'ı kabul etmiştir.

Melik Sancar'ın 511/1118 yılında Gazne'ye bir sefer düzenleyip bu ülkeye hâkim olduğunu daha önce ifade etmiştik. Burada Gazneli Behramşâh ile yaptığı antlaşma gereğince hutbe sırasıyla Abbâsî Halifesi el-Mustazhir Billâh, Büyük Selçuklu Hükümdarı Muhammed Tapar, Horâsân Meliki Sancar ve en son

³⁸⁴ Sancar'ın Horâsân melikliği sırasında Bağdad'da hilafet makamında el-Mustazhir Billâh oturmaktaydı. El-Mustazhir 487/1094'den vefat ettiği tarih olan 512/1118 tarihine kadar yirmi dört yıl bu görevde kalmıştır. Onun halifelik zamanı İslâm Tarihi'nin en çalkantılı ve buhranlı dönemlerinden birine denk gelmişti. Önce Nizâmü'l-Mülk ve sonra Melikşâh'ın aynı yıl (485/1092) vefat etmeleri üzerine Büyük Selçuklu Devleti büyük bir siyasî krizin içine girmişti. Melikşâh'ın oğulları ve kardeşleri arasında başlayan taht kavgalarında Müstazhir Billâh pasif bir siyaset takip etmiş, en güçlü taht müddeîsinin saltanatını tasdik edip onun adına hutbe okutmaktan başka bir şey yapamamıştır. Aynı yıllarda Hasan Sabbah'ın liderliğini yaptığı Bâtınîler oldukça güçlenmiş olup siyasî cinayetlerine her gün bir yenisini ekliyorlardı. İslâm dünyasının siyasî krizlerle ve cinayetlerle sarsıldığı bir dönemde Haçlılar Orta Doğu'yu istilâ etmişler, Urfa, Antakya ve Kudüs'te birer Haçlı devleti kurmuşlardı. Bütün bunlara rağmen el-Mustazhir, Büyük Selçuklu hükümdarlarıyla işbirliği yaparak Bâtınîlerle ve Haçlılarla mücadele etmiştir. Bkz. İbnü'l-İmrânî, *a.g.e.*, s. 206-210; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hulâfe*, II, s. 11-24; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 435-441; Abdülkerim Özeydin, "Müstazhir Billâh" *TDVİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 127-128.

³⁸⁵ Bu iddiamızın en önemli dayanağı Sancar'ın meliklik döneminde kendi adına bastırıldığı ve bizim inceleme imkânı bulduğumuz on iki adet sikkedir. Ortaçağ'da bir İslâm memleketinde sikkelerde hangi isimler yazılıysa hutbelerde de o isimler zikrediliyordu. Sancar'ın bastırıldığı bu sikkelerden tarihi belli olmayan iki tanesinde halife olarak el-Mustazhir Billâh, metbû hükümdar olarak Sultan Berkyaruk, diğer on tanesinde ise halife olarak yine el-Mustazhir Billâh, metbû hükümdar olarak diğer ağabeyi Sultan Muhammed Tapar unvan ve lâkablarıyla birlikte yazılıdır. Bkz. Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 525-530.

³⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 283, 300; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIV, s. 57; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 38; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 216; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 294.

Gazneli Behramşâh adına okunacaktı. Ayrıca Behramşâh, Melik Sancar'a her yıl iki yüz elli bin dinar vergi ödeyecekti. Bu şartlar mukabilinde Sancar onu babasının tahtına oturttu.³⁸⁷ Hutbede Sancar *Melik*, Behramşâh ise *Sultan* unvanıyla zikrediliyordu. Bu olayı nakleden İbnü'l-Esîr “*Böylesine garip bir hadise daha önce duyulmamıştı*” diyerek şaşkınlığını dile getirmiştir.³⁸⁸ Bundan önce Selçuklu hanedanına mensup hiçbir sultan Gazne'ye ulaşarak kendi adına hutbe okutturamamıştı.

Sultan Muhammed Tapar 24 Zilhicce 511/18 Nisan 1118 Perşembe günü vefat edince vasiyeti gereği oğlu Mahmûd aynı gün devlet erkânı tarafından Büyük Selçuklu Devleti tahtına çıkarılmış ve bir gün sonra 25 Zilhicce 511/19 Nisan 1118 Cuma günü İsfâhân'da adına hutbe okunmuştu.³⁸⁹ Sultan Mahmûd'un vezîri er-Rebîb Ebû Mansûr, Halife el-Mustazhir Billâh'a elçi gönderip Bağdad'da Mahmûd adına hutbe okutmasını istedi. Bunun üzerine el-Mustazhir Billâh 13 Muharrem 512/6 Mayıs 1118 Cuma günü Bağdad'da Mahmûd adına hutbe okuttu.³⁹⁰ El-Mustazhir Billâh, Mahmûd'un sultanlığını tasdik ettikten birkaç ay sonra 16 Rebiülâhir 512/6 Ağustos 1118 günü vefat edince yerine oğlu el-Müsterşid Billâh hilâfet makamına oturmuştur.³⁹¹

Fakat her ne kadar Mahmûd'un sultanlığı halife tarafından tasdik edilmiş olsa da Horâsân'da bulunan amcası Melik Sancar, hanedanın en yaşlı üyesi olarak yeğenine tâbî olmayı kabul etmemiş, batıya doğru yürüyerek yeğenini 2

³⁸⁷ Zahîrüddîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 44; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 64; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 164; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 239; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 168; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 403; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 216; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 47; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 359; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 228; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 179-180-181; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-Înâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, II s. 23; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 688; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 22; el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 212; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 307; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 339; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 206a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 168; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 137; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 228.

³⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 403.

³⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 417; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 47; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 358; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 115; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 44; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 229; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 309; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-Înâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, II, s. 14; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 344; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 200; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 23; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 270; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 439; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 53.

³⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 161; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, (481-517/1088-1123), s. 650; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 424; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 53.

³⁹¹ İbnü'l-İmrânî, *a.g.e.*, s. 208; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 425; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 161; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 53; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 230; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 273; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 346; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 310; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 24; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 439-440.

Cemaziyevvel 513/11 Ağustos 1119 Pazartesi günü Rey yakınlarında gerçekleşen Sâve Savaşı'nda yenilgiye uğratmıştı. Bu zaferin haberi on günde Bağdad'a ulaşmış, Emîr Dübeys b. Sadaka, Halife el-Müsterşid Billâh'a haber gönderip hutbeyi Sancar adına okutmasını istemişti. Bunun üzerine 26 Cemaziyevvel 513/4 Eylül 1119 Cuma günü Halife el-Müsterşid, Mahmûd'un adını hutbeden çıkardı ve Sancar'ın adını yürürlüğe koydu.³⁹²

Böylece Büyük Selçuklu tahtına oturarak *Sultanü'l-Azam* unvanını alan Sancar, Mahmûd ile yaptığı antlaşmadan sonra damat ve veliaht edindiği yeğenine prestij sağlamak için hâkimiyeti altındaki Horâsân, Gazne, Mâverâunnehir ve diğer bölgelere menşurlar göndererek hutbelerde kendisinden sonra onun isminin okunmasını emretti. Ayrıca bu hususu Bağdad'a da bildirdi.³⁹³ Nitekim 514/1120 tarihinde Bağdad'da Sancar'ın isminin önce geçmesi kaydıyla her ikisi adına hutbe okunmuştu.³⁹⁴

Irak Selçuklu Hükümdarı Mahmûd 525 (1131) yılında ölünce bazı devlet adamları onun oğlu Dâvud'u metbû hükümdar Sancar'ın onayını almadan tahta çıkarmışlardı.³⁹⁵ Ancak onun hutbesi Irak'ın tamamında okunmayıp yalnızca Cibâl (Irak-ı Acem) ve Âzerbaycân'da okundu. Bu arada Dâvud'un amcaları Melik Mesûd ve Melik Selçukşâh da taht müddeîleri olarak harekete geçtiler. Melik Mesûd Bağdad'a haber gönderip hutbenin kendi adına okunmasını istedi. Melik Dâvud ise o esnada bir elçilik heyetini Bağdad'a göndererek hutbe konusunda kendisi için girişimde bulundu. Halife el-Müsterşid bu iki şehzadenin de isteğini geri çevirerek hutbe okutma kararının Sultan Sancar'a ait olduğunu söylemiştir. Ayrıca el-Müsterşid, Sultan Sancar'a elçi gönderip ondan Bağdad'da

³⁹² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 438; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 218; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-Înâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, II, s. 25; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 311; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 348; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 56.

³⁹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 439; Müneccimbaşî, *a.g.e.*, I, s. 136; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 53.

³⁹⁴ İbnü'l-İmrânî, *a.g.e.*, s. 211; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 185; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, V, s. 214.

³⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 528; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 67; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 264; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, III, s. 5; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 327-328; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 36; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-Înâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, II, s. 26; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 28; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 441.

hiç kimse adına hutbe okutulmasına müsaade etmemesini hutbenin yalnızca kendi (Sancar) adına okutulması gerektiğini ifade etmiştir.³⁹⁶

Ancak halifenin asıl gayesi Tuğrul Bey'den beri mevcut olan statüyü bozarak halifelik kurumuna dünyevî hakimiyetini yeniden kazandırmaktı. O bu gayeyi gerçekleştirmek için farklı ittifakları devreye sokacak ve yeri geldiği zaman silâh kuvvetine başvuracaktı. Sultan Sancar'ın batıya doğru harekete geçtiği haber alınınca Halife el-Müsterşid, Melik Mesûd ve Melik Selçukşâh Sancar'a karşı bir ittifak oluşturdular. Bu esnada el-Müsterşid, Sultan Sancar'ın adını hutbelerden kaldırdı. Hakikaten 3 Receb 526/20 Mayıs 1132 Cuma günü Irak câmilerinde okunan hutbelerde Sultan Sancar'ın adı zikredilmemiştir.³⁹⁷ Fakat öyle anlaşılıyor ki Sancar'ın Dinever Savaşı'nda müttefikleri yenmesi ve Irak Selçuklu Devleti hükümdarlığına diğer yeğeni Tuğrul'u getirmesiyle birlikte hutbelerde adı yeniden okunmaya başlandı.³⁹⁸

Yine Sultan Sancar'ın Karahitaylara yenilgisini bir fırsat olarak gören Hârezmşâh Atsız, Horâsân'ı istilâ etmiş, ele geçirdiği şehirlerde Sancar'ın hutbesini kaldırarak hutbeyi kendi adına okutmuştu. Fakat Nîşâbûr halkı minberlerden Atsız'ın adını işitince belki de Sultan Sancar'a olan sevgi ve muhabbet hislerinin bir tezahürüyle olsa gerek, bağırıp çağırarak hatiblerin üzerine yürümüşlerdir. Nihayet Nîşâbûr'un ileri gelen şahsiyetleri devreye girerek olayları yatıştırmışlar, iki ay sonra Atsız'ın adı hutbelerden çıkarılarak Sancar'ın adı yeniden okunmaya başlanmıştır.³⁹⁹

³⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 532; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 67-68; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 170; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 61; İbnü'l-Adîm'in bu konudaki rivayetine göre ise, Musul Atabegi Zengi b. Ak-Sungur Halife el-Müsterşid'e haber göndererek yanında bulunan Mahmûd'un oğlu Ebû Talib Alp Arslan adına hutbe okutmasını istedi. El-Müsterşid ise onun henüz çocuk olduğunu, devlete tâbî bütün memleketlerden gelen elçilerin hutbenin Dâvud adına okutulmasını istediklerini ama kendisinin amcaları Sancar'ın cevabî mektubunu beklediğini bu yüzden Ebû Talib adına hutbe okutamayacağını bildirip özür diledi. Bkz. İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 1989, s. 160.

³⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 270; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 240; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 533; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 68; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 30; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 143.

³⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 532-533-534; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, *a.g.e.*, s. 54; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 149-150; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 70-71; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 194-195; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 270-271; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 240; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 68-69; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 30-31; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, III, s. 6; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 220; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 328-329; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 36-37; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 56-57

³⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 85; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 53; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 77.

Sultan Sancar'ın güç ve otoritesinin zirvede olduğu dönemlerde, doğuda Kaşgar'dan batıda Bizans ve Mısır sınırlarına, kuzeyde Aral Denizi'nden güneyde İndus Nehri'ne kadar, Bağdad ve Hicâz'ın Mekke ve Medine gibi kutsal şehirleri dâhil olmak üzere tüm doğu ve merkezî İslâm topraklarında onun adına hutbe okunmaktaydı.⁴⁰⁰ İbnü'l-Esîr'e göre yaklaşık kırk yıl İslâm dünyasının büyük bir bölümünde onun adına hutbe okunmuştu.⁴⁰¹

548 (1153)'de Oğuzlara esir düşmesine rağmen hilâfet merkezi Bağdad'da Sultan Sancar adına hutbe okunmaya devam etti.⁴⁰² Diğer taraftan Sancar'ın esir düşmesi üzerine Selçuklu devlet adamları Bavendî ülkesinde bulunan Sancar'ın veliahdı Süleymanşâh b. Muhammed Tapar'ı Nişâbûr'a getirerek hutbeyi onun adına okuttular.⁴⁰³

Sultan Sancar'ın vefat ettiği (552/1157) haberi Bağdad'a ulaşınca, adına okunmakta olan hutbeye son verdiler. Ayrıca dîvânda taziye için merasim düzenlenmedi.⁴⁰⁴ Fakat bu durum yalnızca Bağdad için geçerli olmuş, Sancar'ın vefatından itibaren eyaletlerde bir yıldan fazla süre hutbe onun adına okunmaya devam etmişti.⁴⁰⁵ Diğer taraftan Merv, Belh, Herât ve Serahs'ta hâkimiyetlerini sürdüren ve başlarına geçecek yeni bir hükümdar tayin edemeyen Oğuzlar bu şehirlerde hutbeyi Sultan Sancar adına okutmaya devam ettiler. Hutbelerde Sancar'ın adından sonra o şehre hâkim olan emîrin adı zikredilirdi.⁴⁰⁶

Muizzî, dîvânında, “Sultan Sancar'a Övgü” başlıklı kasidelerinde, Bağdad'da, Tûrân'da, Hicâz'da, Kâşgar'da, Kirman'da ve bütün İslâm beldelerinde ve şehirlerinde Sultan Sancar adına hutbe okunduğunu, doğuda ve

⁴⁰⁰ Zahîrüddîn Nişâbûrî, *a.g.e.*, s. 45; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 187; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 171; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 167; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 72; el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 211; Jürgen Paul, “Sanjar and Atsız Independence Lordship and Literature” s. 81; Zahîrüddîn Nişâbûrî, Şebânkâreî ve el-Hüseynî Yezdî, Sultan Sancar adına hutbe okunan ülkeleri sayarken Rum'dan (Bizans) sonra Bulgar ismini de zikretmektedirler. Bkz. Zahîrüddîn Nişâbûrî, *a.g.e.*, s. 45; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 110; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 84.

⁴⁰¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s.187.

⁴⁰² Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 449.

⁴⁰³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 157.

⁴⁰⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 478; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 187.

⁴⁰⁵ Zahîrüddîn Nişâbûrî, *a.g.e.*, s. 45; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 167; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 171.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 239.

batıda hâtibin minberde sultanın nâmıyla hutbenin değerini ve şerefini arttırdığını ifade etmektedir.⁴⁰⁷

1.2.1.3.2. Maddî Alâmetler

1.2.1.3.2.1. Sikke

Bir hükümdarın hutbeden sonra kendi adına sikke kestirmesi (para bastırmak) bağımsızlığın ve egemen bir güç olmanın sembolü olarak kabul edilmiştir. Tahta çıkan hükümdarın hâkimiyet ve hükümranlığının bir ifadesi olarak gerçekleştirdiği ilk önemli faaliyetlerden biri üzerinde ad, unvan ve lâkablarının bulunduğu paralar bastırmasıdır. Diğer taraftan vasal hükümdarlardan ancak imtiyazlı olanlar para bastırabiliyordu. Onlar da tıpkı hutbede olduğu gibi bastırdıkları paralarda önce Abbâsî halifesinin sonra metbû hükümdarın ve son olarak kendi ad, unvan ve lâkablarını zikrettirmeleri gerekiyordu.⁴⁰⁸

Büyük Selçuklu hükümdarlarının darp ettirdikleri sikkelerde Abbâsî geleneğini devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Buna göre Selçuklu paralarının ön ve arka yüzlerinde orta alan yazıları ve çevre yazıları bulunmaktadır. Ön yüzdeki çevre yazısı iki sıra halindeyken arka yüzdeki çevre yazısı bir sıra şeklindedir. Paranın ön yüzünün üst kısmında “*Lâ ilahe illallah vahdehü la şerike leh*” yazısı bulunmaktadır. Bu yazının altında Abbâsî halifesinin adı ve unvanı yer almaktadır. Birinci sıra çevre yazısı “*Bismillah*” kelimesi, sikkenin birimi, darp yeri ve tarihini teşkil eder. İkinci sıra çevre yazısı Rum Suresi (XXX) 3 ve 4. ayetlerdir. Sikkelerin arka yüzünün üst kısmında Kelime-i Tevhid’in ikinci kısmı olan “*Muhammedün Resulullah*” yazısı bulunmaktadır. Sonra Selçuklu Sultanının adı, unvanı ve lâkabları yazılıdır. Çevre yazısı ise Tevbe Suresi (IX) 33. ayettir.⁴⁰⁹

Sultan Sancar’ın darp ettirdiği ve bizim tespit edebildiğimiz yirmi bir adet değişik parasından dokuz adeti gümüştür. Altın paralarının ortalama ağırlığı 4

⁴⁰⁷ Muizzî, *a.g.e.*, s. 98-99, 282, 286; Karş. Gökhan Gökmen, *Mu'izzi'nin Şiir Dünyası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi-Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüleri, Kırıkkale 2018, s. 368-369.

⁴⁰⁸ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamani*, III, s. 79.

⁴⁰⁹ Oğuz Tekin, “Sikke”, *TDVİA*, C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 181; Kenan Çetin, “İran’dan Anadolu’ya Selçuklu Paraları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. XXIX, Erzurum 2006, s. 186-187.

gram olmakla birlikte ayarları düşüktür. Bu paralar, Nişâbûr, Merv, Belh ve Rey gibi şehirlerde darp edilmiştir.⁴¹⁰

Sancar'ın 490 (1097) yılında ağabeyi Sultan Berkyaruk tarafından Horâsân'ın idaresiyle görevlendirilerek, vasal bir hükümdar haline getirildiğini belirtmiştik. Bu durum Sancar'ın inceleme imkânı bulduğumuz sikkeleriyle de teyid edilmektedir. Hakikaten onun vasal bir hükümdar olarak bastırdığı sikkelerde metbû hükümdar olarak Sultan Berkyaruk'un adını da zikrettirdiğini biliyoruz.⁴¹¹ Nitekim Belh'te bastırıldığı anlaşılan fakat tarihini belirleyemediğimiz gümüş bir sikkenin bir tarafında Halife el-Mustazhir Billâh ile Sultan Berkyaruk'un adları geçerken diğer tarafında *el-Melikü'l-Muzaffer Adudü'd-Devle Sancar* ibaresi yer almaktadır.⁴¹² Muhtemelen 494 (1101) yılında bastırılan fakat yeri belirlenemeyen başka bir sikkede ise yine aynı şekilde bir tarafında Halife el-Mustazhir Billâh ile Sultan Berkyaruk'un adları geçerken diğer tarafında *el-Melikü'l-Maşrik Adudü'd-Devle Sancar* unvan, lâkab ve adı geçmektedir.⁴¹³

Gence Meliki Muhammed Tapar'ın ağabeyi Sultan Berkyaruk'a isyan etmesi ve öz kardeşi Melik Sancar ile ittifak yapması üzerine 494 (1101)'ten itibaren Horâsân'da hutbelerden ve sikkelerden Berkyaruk'un adı çıkarılmış, yerine Muhammed Tapar'ın adı konulmuştur. Bu tarihten itibaren Melik Sancar ağabeyi Sultan Muhammed Tapar'ın vefat ettiği tarih olan 511 (1118)'e kadar onu metbû olarak kabul etmiş, hutbe ve sikkelerde onun adını zikrettirmiştir. Bir misâl vermek gerekirse Sancar'ın 496 (1103)'da Nişâbûr'da bastırdığı altın bir sikkenin ön yüzünde Halife el-Mustazhir'in adı ve Melik Sancar'ın lâkabı olan *Nasirü'd-Dîn* ibaresi geçmekte, arka yüzünde ise metbû hükümdar Muhammed Tapar *es-*

⁴¹⁰ Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 438-439.

⁴¹¹ Sancar'ın Horâsân'a ağabeyi Sultan Berkyaruk tarafından tayin edilmesinden bir yıl sonra 491(1097) yılında Nişâbur'da darp ettirdiği bir sikke üzerinde sırasıyla dönemin halifesi el-Mustazhir Billâh, ağabeyi Sultan Berkyaruk ve son olarak kendisini ad, unvan ve lakâblarıyla zikrettirdiği anlaşılmaktadır. Bkz. Eric J. Hanne, "Death on the Tigris: a numismatic analysis of the decline of the Great Saljuqs", *Amerikan Journal of Numismatics*, XVI-XVII, The American Numismatic Society, New York 2005, s. 167-168.

⁴¹² Bu sikkenin ön yüzünde Kelime-i Tevhid (Lâ ilahe İllallah Muhammed Resûlullah), dönemin Abbâsî halifesinin adı (el-Mustazhir Billâh), metbû hükümdarın adı ve unvanı (Rüknü'd-Dünya ve'd-Dîn Berkyaruk b. Melikşâh) bulunmaktadır. Arka yüzünde ise Allah lafzı, Kur'an-ı Kerim'den Bakara Suresi'nin 255. ayeti olan Ayete'l-Kürsî'nin bir bölümü (Bu özellik sadece Sancar'ın paralarında bulunmaktadır), Melik Sancar'ın ad, unvan ve lakabı (el-Melikü'l-Muzaffer Adudü'd-Devle Sancar) bulunmaktadır. Bkz. N. M. Lowick, "a.g.m.", s. 245; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 527.

⁴¹³ Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 525.

Sultanu'l-Muazzam Ebû Şuca Muhammed, tâbî hükümdar Sancar ise *Melikü'l-Maşrik Sancar* ad, unvan ve lâkablariyla zikredilmiştir.⁴¹⁴ Sancar'ın 499 (1106)'da bu sefer Merv'de bastırıldığı diğer bir altın sikkenin ön yüzünde Halife el-Mustazhir Billâh'ın adından sonra *Melikü'l-Maşrik Nasirüddîn Sancar* ibaresi geçmekte, arka yüzünde ise *es-Sultanü'l-Muazzam Gıyâsü'd-Dünya ve 'd-dîn Ebû Şuca Muhammed b. Melikşâh* ad, unvan ve lâkabı bulunmaktadır.⁴¹⁵

Öyle anlaşılıyor ki Sancar'ın Sâve Savaşı'nın (513/1119) ardından Büyük Selçuklu tahtına oturmasıyla birlikte bastırıldığı paralarda bariz değişiklikler olmuştur. Artık o, yalnızca *Doğu'nun Meliki* olan tâbî bir hükümdar değil, sınırları doğuda Kaşgar'dan batıda Doğu Roma ve Mısır'a kadar uzanan Büyük Selçuklu Devleti'nin *En Büyük Sultan*'ı olmuştur. Bundan böyle bastırıldığı paralarda halifeden başka hiçbir hükümdarın ismine yer vermek zorunda olmadığı gibi aksine onlarca vasal hükümdarın, ismini paralarında zikrettirmek zorunda oldukları metbû bir hükümdar haline gelmiştir.

Sultan Sancar'ın otuz sekiz yıl süren sultanlığı müddetince Bağdad'daki Abbâsî hilâfet makamına sırasıyla el-Müsterşid Billâh (512/529-1118/1135), er-Râşid-Billâh (529/530-1135/1136) ve el-Muktefi Liemrillâh (530/555-1136/1160) oturmuştur. Sultan Sancar bu üç halifeye de biat ederek onların dinî liderliğini tanımış ve bastırıldığı paralarda bu halifelerin isimlerine yer vermiştir. Misâl olarak, darp edildiği yer ve tarihi silinmiş olan bir altın sikkenin ön yüzünde *el-İmam el-Müsterşid Billâh*, arka yüzünde ise *es-Sultanü'l-Azam Muîzzü'd-dünya ve 'd-dîn Ebû'l Hâris Sancar bin Melikşâh* ibareleri geçmektedir. Darp edildiği yeri ve tarihini belirleyemediğimiz başka bir altın sikkenin ön yüzünde *el-İmam el-Müsterşid Billâh Emirü'l-Müminin*, arka yüzünde ise *es-Sultanü'l-Muazzam Şahinşah el-Azam Ebû'l-Haris Sancar bin Melikşâh* isim, unvan ve lâkablari yazılıdır.⁴¹⁶

529 (1135) yılında Rey'de bastırıldığı anlaşılan bir sikkenin ön yüzünde dönemin halifesi er-Râşid-Billâh ve Irak Selçuklu Hükümdarı Tuğrul⁴¹⁷, un

⁴¹⁴ Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 525; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 347.

⁴¹⁵ Stanley Lane Poole, *a.g.e.*, s. 36-37; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 526.

⁴¹⁶ Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 531-532.

⁴¹⁷ Halife er-Râşid Billâh'ın halifeliği sırasında Tuğrul hayatta olmayıp Irak Selçuklu tahtında ise Sultan Mesûd oturmaktaydı. Bu sikke üzerine Mesûd'un adının yazılmaması ve Tuğrul'un adının bulunması muhtemelen Sultan Sancar'ın kendisinin onayını almadan tahta oturan yeğeni

isimleri zikredilirken, arka yüzünde Sultan Sancar *es-Sultanü'l-Azam Ebû'l Hâris Sancar* ad, unvan ve lâkablariyla zikredilmektedir.⁴¹⁸ Yine farklı tarihlerde Sultan Sancar adına darp edilmiş ve Halife el-Muktefî Liemrillâh'ın adının zikredildiği beş adet sikke tespit ettik.⁴¹⁹

Büyük Selçuklu Devleti gücünün zirvesindeyken, Sultan Sancar'ın hâkim olduğu yerlerde adına kesilen sikkeler onun ne kadar geniş bir sahaya hükmettiğini ortaya koymaktadır. Gazne, Semerkand, Horâsân, Taberistân, Kirmân, Sicistân, İsfâhân, Hemedân, Rey, Azerbaycan, Ermeniye, Erran, Bağdad, İrakeyn, Musul, Diyarbekir, Diyar-ı Rebia, Şam ve Haremeyn'de Sultan Sancar adına para bastırılmaktaydı.⁴²⁰

Bu dönemde Sultan Sancar'ın yeğenleri olan Irak Selçuklu hükümdarları başta olmak üzere pek çok vasal hükümdar ve bölgesel yönetici bastırdıkları paralarda metbû hükümdar Sancar'ın adını zikrettirmişlerdir. Bu hususa birkaç misâl vermeyi konumuz açısından uygun görüyoruz.

Daha önce 513 (1119) yılında Bağdad'da Sultan Sancar ve yeğeni Irak Selçuklu Hükümdarı Mahmûd adına müşterek sikke kestirildiğini ifade etmiştik. Sultan Mahmûd hükümdarlığı müddetince bastırdığı paralarda amcası ve metbû Sultan Sancar'ın adına yer vermiştir. 514 (1120) yılında Bağdad'da kestirdiği altın bir sikkenin ön yüzünde halifenin adı ve unvanı *el-İmam el-Müsterşid Emîrû'l-Müminin* olarak ifade edilirken arka yüzünde önce metbû hükümdarın adı ve lâkabı *Muizzü'd-dünya ve ve'd-dîn Sancar* şeklinde ardından tâbî hükümdar Mahmûd'un adı ve lâkabı *Mugisü'd-Dünya ve'd-dîn Mahmûd* şeklinde yazılmıştır.⁴²¹ Yine 521 (1127) yılında Nihavend'de bastırılan altın bir sikkenin ön yüzünde Sancar'ın adı ve unvanı *es-Sultanü'l-Azam Sancar bin Melikşâh* şeklinde ifade edilirken arka yüzünde önce halifenin adı *el-Müsterşid Billâh*,

Mesûd'un hükümdarlığını tanımadığını göstermek sebebiyle idi. Sikkenin diğer yüzüne ise Sultan Sancar yanında bulunan ve veliaht olarak kabul ettiği diğer yeğeni Süleymanşâh'ın adını yazdırmıştı.

⁴¹⁸ George C. Miles, *The Numismatic History Of Rayy*, s. 213; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 547.

⁴¹⁹ Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 532-535.

⁴²⁰ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 65; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 240.

⁴²¹ Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 538; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 348.

sonra tâbî hükümdar Mahmûd'un ad unvan ve lâkabı *es-Sultanü'l-Muazzam Mugise'd-Dîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd bin Muhammed* şeklinde yazılmıştır.⁴²²

Sultan Mahmûd'un vefatından (525/1131) sonra devlet adamları tarafından tahta çıkartılan oğlu Dâvud'un hükümdarlığı Halife el-Müsterşid tarafından tasdik edilmemiş ayrıca metbû hükümdar Sancar da bu oldubittiği kabul etmemişti. Daha sonra Sancar'ın batıya yapmış olduğu sefer sonucunda yeğeni Tuğrul'u tahta çıkardığını ifade etmiştik. Buna rağmen Dâvud'un bir yılı aşmayan hükümdarlığı müddetince kendi adına para bastırıldığını görmekteyiz. Bu altın sikkenin ön yüzünde *es-Sultanü'l-Azam Sancar*, arka yüzünde ise Halife el-Müsterşid Billâh'ın adından sonra *es-Sultanü'l-Muazzam Ebû'l-Feth Dâvud* ibaresi geçmektedir.⁴²³

Metbû hükümdar Sancar'ın muvâfakatını almadan 529 (1134) yılında Irak Selçuklu tahtına oturan Mesûd'un buna rağmen hükümdarlığı müddetince bastırıldığı paralarda amcasının adını zikrettirdiğini görmekteyiz. Mesela 531(1136) yılında Bağdad'da bastırıldığı altın bir sikkenin ön yüzünde dönemin halifesinin adı ve unvanı *el-Muktefi Liemrillâh Emîrû'l-Müminin* şeklinde zikredilirken, arka yüzünde önce metbû hükümdarın adı ve lâkabı *Muîzzü'd-dünya ve'd-dîn Sancar* sonra tâbî hükümdarın adı ve lâkabı *Gıyâsü'd-Dünya ve'd-Dîn Mesûd* şeklinde ifade edilmiştir.⁴²⁴ Yine Mesûd 533(1138) yılında Bağdad'da bastırıldığı başka bir altın sikkede amcasının adını aynı şekilde zikrettirmiştir.⁴²⁵

Sancar'ın daha melik iken 511 (1118) yılında Gazneliler Devleti içerisindeki taht mücadelesinden faydalanarak bu devleti vasal bir siyasî teşekkül haline getirdiğini ifade etmiştik. Bu tarihten itibaren artık Gazne ve Hindistan'da hutbe ve sikkelerde Sancar'ın adı zikredilmektedir.⁴²⁶ Gazne'de darp edilen fakat tarihini belirleyemediğimiz bir gümüş sikkenin ön yüzünde Halife el-Müsterşid'in adından sonra metbû hükümdarın adı ve lâkabı *Adudü'd-Devle Sancar* şeklinde ifade edilmiştir. Sikkenin arka yüzünde ise tâbî hükümdar kendisini *es-Sultanü'l-*

⁴²² Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 542.

⁴²³ Stanley Lane Poole, *a.g.e.*, s. 44; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 546.

⁴²⁴ Stanley Lane Poole, *a.g.e.*, s. 45; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 549.

⁴²⁵ Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 550; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 349.

⁴²⁶ el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 212.

Azam Yemînü'd-Devle Behramşâh ad, unvan ve lâkabıyla zikrettirmiştir.⁴²⁷ Behramşâh 547 (1152) tarihinde vefat edince yerine oğlu Hüsrevşâh geçti.⁴²⁸ Hüsrevşâh da babası gibi darp ettirdiği sikkelerde metbû hükümdar Sancar'ın adını zikrettirmiştir. Onun darp ettirdiği gümüş bir sikkenin ön yüzünde zamanın halifesi *el-Muktefî Liemrillâh*, ardından metbû hükümdar, *Adudü'd-Devle Sancar* ad ve lâkabıyla zikredilmiştir. Arka yüzünde ise tâbî hükümdar kendisini *es-Sultanü'l-Azam Muizü'd-Devle Hüsrevşâh* ad, unvan ve lâkabıyla zikrettirmiştir.⁴²⁹

Sancar'ın Horasan Melikliği esnasında kendisine tâbî hale getirdiği Müslüman Türk devletlerinden bir tanesi de Batı Karahanlılar Devleti idi. Sultan Sancar, gerek melikliği döneminde, gerekse de sultanlığı döneminde sık sık müdahalelerde bulunarak bu devleti kendi siyasetine uygun şekilde tanzim etmiştir. Bu devletin hükümdarları da darp ettirdikleri sikkelerde metbû hükümdar kabul ettikleri Sultan Sancar'ın ismine yer vermeyi ihmal etmemişlerdir. Misâl olarak Sultan Sancar'ın 525(1130) tarihinde Arslan Han Muhammed'in yerine Batı Karahanlı tahtına oturttuğu Hasan Tekin dönemine ait gümüş bir sikkenin bir yüzünde metbû hükümdar, *Sancar bin Melikşâh* ismiyle zikredilirken, diğer yüzünde tâbî hükümdar *Hasan Karahan* ismiyle zikredilmiştir. Diğer bir sikkede ise metbû ve tâbî hükümdarlar *Sultan Sancar* ve *el-Hakan el-Muazzam Hasan* ibareleriyle zikredilmiştir.⁴³⁰

Sâve Savaşı'nın (513/1119) ardından Büyük Selçuklu Devleti'nin batısındaki toprakları ağabeyi Muhammed Tapar'ın oğulları arasında taksim eden Sultan Sancar, bu taksimata göre Fars eyaletini ve İsfâhân'ın bir kısmını yeğeni Selçukşâh'a iktâ etmiş, onun atabegliğine ise Karaca es-Sâkî'yi tayin etmişti.⁴³¹ Anlaşılan o ki Melik Selçukşâh, Fars'taki hâkimiyeti esnasında çok kademeli tâbîlik-metbûluk ilişkisine göre bastırıldığı paralarda önce amcası Sultan Sancar'ın

⁴²⁷ Edward Thomas, "On the Coins of the Kings of Ghazni" *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol. 9, Cambridge University Press, Cambridge 1847, s. 370.

⁴²⁸ Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *a.g.e.*, s. 184; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târihi Güzide*, s. 322.

⁴²⁹ Edward Thomas, "a.g.m.", s. 372.

⁴³⁰ Michael Fedorov, "The Osh hoard of copper silver-washed dirhams minted c. 1128-1132" *The Numismatic Chronicle*, Vol. 164, London 2005, s. 315-316.

⁴³¹ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 128; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 63.

ve ağabeyi Sultan Mahmûd'un isimlerini, sonra ise kendisinin ismi ve atabegi Karaca es-Sâkî'nin unvanını zikrettirmiştir.

Bu dönemde Selçukşâh'ın Fars eyaletindeki hâkimiyeti kesin olmakla birlikte onun bastırıldığı paralarda isminin سرحوشاه şeklinde yazıldığını belirtmemiz gerekir. Bu durumun bir okuma hatasından veya harf silikliğinden kaynaklanma olasılığı çok zayıftır. Çünkü inceleme imkânı bulduğumuz dört sikkede de Selçukşâh'ın adı aynı şekilde yazılmıştır. Bir misâl vermek gerekirse, Selçukşâh'ın Fars eyaletinin merkezi Şîraz'da 519 (1125) yılında bastırıldığı altın bir sikkenin bir yüzünde Halife el-Müsterşid'in adından sonra kendisinin adı سرحوشاه şeklinde yazılmış, paranın kenar kısmında ise atabegi Karaca es-Sâkî'nin unvanı *Melikü'l-Ümerâ Atabeg* şeklinde ifade edilmiştir. Diğer yüzünde ise önce amcası ve birinci derecedeki metbûu Sancar'ın adı ve lâkabı *Muizzü'd-dünya ve ve'd-dîn Sancar*, sonra ağabeyi ve ikinci derecedeki metbûu Mahmûd'un adı ve lâkabı *Mugisü'd-Dünya ve'd-dîn Mahmûd* şeklinde yazılmıştır.⁴³²

Erdoğan Merçil, bu hususa açıklık getirerek bahsi geçen paraların üzerindeki ismin "Selçuk" olduğunu ispat etmiştir. Ona göre, kûfi harflerle basılmış isim, سلحو şekindedir ve açıkça Selçuk olarak okunabilmektedir. İsmi ilk harfi س dir. Paralarda üçüncü harf olarak ج cim'in varlığı açıkça okunabilmektedir. Sondaki harf و (vav) değil ق (kaf) olacaktır. İsmi okunmasında tereddüt uyandıran ikinci harf ل veya ر dir. Bu ikinci harf paralar üzerindeki diğer harflerin yazılış karakteri itibarı ile ر yi anımsatıyor olsa da ل dir. Bu şekilde paralardaki ismin سلچق (Selçuk) olduğu meydana çıkmaktadır.⁴³³

Öyle anlaşılıyor ki Sancar'ın Büyük Selçuklu tahtına oturması ve Irak Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla birlikte tâbîlik-metbûluk münasebetleri çok kademeli ve karmaşık bir mahiyet kazanmıştı. Nitekim Musul Atabegliği'nin kurucusu İmâdüddîn Zengî ve oğulları Seyfeddîn Gâzî ve Kutbü'd-dîn Mevdûd⁴³⁴, un bastırdıkları paralarda bu durumu müşahede etmek mümkündür.

⁴³² Stanley Lane Poole, *a.g.e.*, s. 242.

⁴³³ Bkz. Erdoğan Merçil, "Fars Meliki Selçuk-Şah'ın Hayatı ve Paraları", *Selçuklular-Makaleler-*, Bilge-Kültür-Sanat, İstanbul 2011, s. 49-60.

⁴³⁴ Kutbü'd-dîn Mevdûd ağabeyi Seyfeddîn Gâzî'nin vefatından sonra 544 (1149) yılında Musul Atabegi olmuştur. Onun 549/1154 yılında Musul'da bastırıldığı altın bir sikkenin ön tarafında önce halifenin adı ve unvanı *el-Muktefî Liemrillâh Emîrü'l-Müminin*, paranın kenar kısmında ise kendisinin adı *Mevdûd b. Zengî b. Aksungur* şeklinde yazılmıştır. Paranın arka tarafında ise Sultan Sancar'ın adı ve lâkabı *Muizzü'd-dünya ve'd-dîn Sancar*, ardından Irak Selçuklu Hükümdarı

Musul Atabegliği 521 (1127) yılında Irak Selçuklu Devleti'ne tâbî bir devlet olarak kurulmuştu. Irak Selçuklu Devleti'nin de Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbî olması dolayısıyla İmâdüddîn Zengî, sikke ve hutbelerde sırasıyla Halife el-Müsterşid Billâh, Büyük Selçuklu Hükümdarı Sancar, Irak Selçuklu Hükümdarı Mahmûd ve son olarak kendisi ve atabegi olduğu melikler Alp Arslan ve Ferruhşâh'ın isimlerini zikrettirmiştir. Bugün Irak müzesinde bulunan ve İmâdüddîn Zengî'nin kestirdiği altın bir sikkenin ön yüzünde *el-Müsterşid Billâh, es-Sultanü'l-Azam Sancar* ve kenarında *Atabeg* ibareleri geçmekteyken, arka yüzünde Mahmûd'un unvanı *es-Sultanü'l-Muazzam* ve İmâdüddîn Zengî'nin lâkabı *Mansur* ibareleri yazılıdır. Yine İmâdüddîn Zengî'nin 540 (1145) yılında Musul'da bastırıldığı altın bir sikkenin ön yüzünde zamanın halifesinin adı ve unvanı *el-Muktefi Liemrillâh Emîrü'l-Müminin* şeklinde zikredilirken arka yüzünde birinci derecedeki metbû Sancar'ın adı ve lâkabı *Muîzzü'd-dünya ve'd-dîn Sancar*, ardından ikinci derecedeki metbû Mesûd'un adı ve lâkabı *Giyasi'd-Dünya ve'd-Dîn Mesûd* şeklinde ifade edilmiştir. Bu parada ayrıca Zengî, atabegi olduğu Sultan Mahmûd'un oğlu Adadü'd-Dîn Alp Arslan'ın adını da zikrettirmiştir.⁴³⁵

Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbî bir atabeglik olarak bu devletin Güney Suriye'deki hâkimiyetini temsil eden Dimaşk Atabegliği⁴³⁶ de metbû hükümdar Sancar'ın ismini sikke ve hutbelerde zikrettirmiştir. Bu atabegliğe ait tespit edebildiğimiz sikkeler, beşinci atabeg Cemaleddîn Muhammed ve altıncı ve son atabeg Mucireddîn Abak dönemlerine aittir.

Cemaleddîn Muhammed'in 533 (1138) yılında Şam'da bastırıldığı altın bir sikkenin bir tarafında Halife el-Muktefi'nin ismi bulunurken diğer tarafında ise metbû hükümdarlar Sancar ve Mesûd'un isim ve lâkablari ve kendisinin adı zikredilmiştir. Mucireddîn Abak'ın 537 (1142) yılında yine Şam'da bastırıldığı

Mesûd'un adı ve lâkabı *Giyasi'd-Dünya ve'd-Dîn Mesûd* şeklinde ifade edilmiş, kenar kısmına ise Sultan Mahmûd'un oğlu Adadü'd-Dîn Alp Arslan'ın adı yazılmıştır. Bkz. İbrahim Caber el-Caber, *En-Nükûdu'l Arabiyyetü'l İslâmiyyeti fî Methef Katar el-Vatani*, II, Vezareti el-İlâm fi Devleti Katar, Doha 1992, s. 272.

⁴³⁵ Muhammed Bakır el-Huseynî, "Atabeyle Ait Irak Müzesinde Bulunan Üç Nadir Altın Sikke Hakkında Tahlilî Bir İnceleme", Çev. Reşat Genç, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. III, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara 1971, s. 611-618.

⁴³⁶ Dimaşk Atabegliği hakkında Bkz. Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985.

altın bir sikke üzerinde ise Halife el-Muktefi Billâh, Sultan Sancar ve Sultan Mesûd'un isimlerinden sonra kendisi *el-Emîr Abak* şeklinde zikredilmiştir.⁴³⁷

Taberistân'da hüküm süren İran asıllı eski bir hânedan olan Bâvendîler, Sultan Melikşâh döneminde Selçuklu tâbiyetini kabul etmişlerdi. Selçuklularla inişli çıkışlı devam eden münasebetleri sırasında vasal bir devlet olarak Bâvendîlerin darp ettirdikleri sikkelerde Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar'ın isimlerini zikrettirdikleri anlaşılmaktadır.⁴³⁸ Sancar'ın Büyük Selçuklu Devleti'nin başına geçmesinden sonra bu ülke üzerindeki Selçuklu hâkimiyetinin daha da kuvvetlendiğini görmekteyiz. Nitekim Bâvendî Emîri Alâü'd-devle Ali'nin tâbîlik şartlarının bir gereği olarak Dînever Savaşı'nda oğlu Rüstem komutasında beş bin kişilik bir kuvveti Sultan Sancar'ın talebi üzerine Hemedân'a gönderdiğini daha önce ifade etmiştik.⁴³⁹ Bunun yanında Alâü'd-devle Ali tâbîlik hukukunun diğer bir gereği olarak bastırıldığı sikkelerde metbû hükümdar Sancar'ın adını zikrettirmiştir. 519 (1125) yılına ait olan sikkenin ön yüzünde Halife el-Müsterşid'in adından sonra metbû hükümdar *es-Sultanü'l-Azam Şahinşâh Ebû'l-Haris Sancar* ad, unvan ve lâkabıyla zikredilmiştir. Paranın arka yüzünde ise Alâü'd-devle Ali kendisini *Alâü'd-devle Ali bin Şehriyâr* şeklinde zikrettirmiştir.⁴⁴⁰

1.2.1.3.2.2. Taht

Hükümdarlık ve saltanatın maddî alâmetlerinden birisi de tahttır. Hükümdar olma keyfiyeti ilk kez tahta oturmakla kendisini göstermektedir. İslâmiyet'ten önce Acem hükümdarları meclislerinde bulunanlardan daha yüksek ve kendileri için altından yapılmış olan tahtlar üzerinde otururlardı. İslâm Tarihi'nde ise taht üzerinde oturan ilk halife Muaviye'dir.⁴⁴¹ Hükümdar cülûs, resmî kabul ve diğer önemli merasimlerde taht üzerinde otururdu.⁴⁴² Tahtın bulunduğu başkente pây-taht adı verilirdi. Müslüman Türk devletlerinde hükümdarların özel günlerde resmî merasimler için ayrılan taht odalarına

⁴³⁷ İbrahim Caber el-Caber, *a.g.e.*, s. 212-214.

⁴³⁸ George C. Miles, "The Coinage of the Bâwandids of Tabaristan", s. 453-456.

⁴³⁹ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 71-72.

⁴⁴⁰ George C. Miles, "The Coinage of the Bâwandids of Tabaristan", s. 457.

⁴⁴¹ el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, IV, s. 6; İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. II, Çev. Ugan, s. 9-10; ayn. mlf., *Mukaddime.*, C. I, Çev. Kendir, s. 349.

⁴⁴² Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 73.

konulmuş görkemli tahtları ve diğer durumlarda kullandıkları daha basit görünümlü iki tahtı bulunurdu.⁴⁴³

Taht her ne kadar hükümdarlığın maddî bir alâmeti olarak görünse de manevî tesiri büyük bir nesnedir. Elbette ki bir insan boyunu aşan yükseklikte⁴⁴⁴ ve merdiven ile çıkılan tahtı⁴⁴⁵ üzerinde oturan hükümdarın söz, jest ve mimiklerinin muhatapları üzerinde oluşturacağı psikolojik etki daha farklı olacaktır. Bu sebeple hükümdar, memleketin önemli meseleleriyle ilgili istişare meclislerini tahtı üzerinde otururken yönetir; emir, ferman ve kararlarını buradan duyururdu. Haftada iki defa bizzat hükümdarın başkanlığında toplanan Mezâlim Mahkemesi esnasında, devlet erkânının huzura kabulü sırasında, ulemâ ile haftada en az bir kez yaptığı toplantılarda, nedimleri ve yakınlarıyla yaptığı sohbetlerde ve hatta işret meclislerinde dahi tahtı üzerinde oturmaktadır.⁴⁴⁶ Dolayısıyla taht, adeta hükümdarın astları ve tebaası arasındaki mevki ve derecesine ve aynı zamanda korunması gereken sınırına işaret etmekteydi.

Selçuklularda bir resmî kabul veya merasim münasebetiyle tahtına oturan hükümdarın huzurunda bulunan devlet erkânından her birinin ayakta durması veya oturması için belirlenmiş bir yeri vardı. Hükümdara yakınlığıyla bilinen devletin ileri gelen adamları tahtı çepeçevre kuşatarak hükümdara en yakın konumda dururlardı. Saray hâcibi bu topluluk arasında yabancı birini görürse derhal onu uzaklaştırırdı.⁴⁴⁷ Nizamü'l-Mülk'e göre hükümdarın ziynet ve teçhizatı onun gücü ve kudreti ölçüsünde gösterişli olmalıydı. Bu sebeple dünyanın dört bir tarafından saraya gelen elçileri kabul merasiminde, güzel elbiseler giymiş, altın işlemeli ve mücevher kakmalı silâhlarla teçhiz edilmiş yirmi yakışıklı gulâm tahtın etrafında yerlerini alırlardı.⁴⁴⁸

⁴⁴³ Erol Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı -Âdâb-ı Osmaniyye*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 37.

⁴⁴⁴ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamani*, III, s. 82.

⁴⁴⁵ Hasan-ı Yezdi, *a.g.e.*, vr. 208a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 175.

⁴⁴⁶ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 18, 75, 113, 152, 154; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 30, 71, 103, 133, 135; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 17, 77, 123, 169, 171.

⁴⁴⁷ Nizamü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 156; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 137; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 173.

⁴⁴⁸ Nizamü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 119; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 109; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 131.

Atabetü'l-Ketebe'de geçen “*tahtın nezdinde*”, “*tahtın yanına*”⁴⁴⁹ ifadelerinin yer aldığı cümlelerde geçen “*taht*” kelimesi Sultan Sancar’ı ima etmek için kullanılmıştır.

Kaynakların ittifak halinde belirttiklerine göre, Sultan Sancar sürekli tahta oturur, padişahlığa mahsus merasimlerden vazgeçmezdi.⁴⁵⁰ Nitekim Sâve Savaşı’ndan sonra Büyük Selçuklu tahtına oturması ve yeğeni Mahmûd ile barışması şerefine Rey’de muhteşem bir merasim tertip etti. Sultan Sancar, şehrin girişinden itibaren pazar yerleri ve mahalleler dâhil saraya giden bütün yol güzergâhının süslenmesini emretti. Sarayın her tarafı inci, elmas ve mücevherlerle donatıldı. Sarayın avlusunda geniş bir merasim alanı oluşturuldu. Her tarafı süslenmiş dokuz ayağı olan merdivenli tahtı merasim alanının merkezine koydular. Bütün kumandanlar ve askerler tahtın etrafında üç sıra halinde dizildiler. Sancar muhteşem pâdişâhlik tahtına oturdu. Daha sonra yeğeni Mahmûd’un getirilmesini emretti. Mahmûd amcasının huzuruna gelince saygıyla eğilerek onun ayaklarını ve yeri öptü. Sultan Sancar, Mahmûd’u yüzünden öperek onu yanında tahta oturttu.⁴⁵¹

522 (1128) yılında Irak’taki bir takım meseleleri hal yoluna koymak için Rey şehrine gelen Sultan Sancar, o sırada Hemedân’da bulunan yeğeni Sultan Mahmûd’u huzuruna çağırmişti. Mahmûd’un Rey şehrine hareket etmesi üzerine Sultan Sancar, bütün ordusuna onu karşılamalarını emretmiş ve onu bir kez daha yanında tahta oturtmuştu.⁴⁵² Bu olaydan dört beş yıl sonra Irak’taki işlerin tekrar bozulması üzerine ordusu ile birlikte harekete geçen Sultan Sancar, 526 (1132) senesi Rebû’l-âhir ayında Rey’e vasıl oldu. Sancar’ı beş aydan beri burada bekleyen Irak Selçuklu Devleti Vezîri Ebû’l-Kâsım ed-Dergûzînî ve Irak askerleri karşıladılar. Sultan Sancar burada Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturdu.⁴⁵³ Bütün bu olaylar göstermektedir ki, Sultan Sancar da diğer Selçuklu sultanları gibi

⁴⁴⁹ Müntecebü’l-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 67, 76, 80; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 123, 134, 137.

⁴⁵⁰ Zahîrüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 45; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 167; Reşîdü’l-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 171; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 217a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 208.

⁴⁵¹ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 208a-208b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 175-176.

⁴⁵² İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 515; İbn Haldûn, Kitâbu’l-İber, V, s. 67; Ebû’l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 240; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 324; İbnü’l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 33; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 219.

⁴⁵³ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 148; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 70; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 182.

sefer esnasında hükümdarlara özel merasimlerin ve teşrifat kurallarının tatbiki için tahtını kullanmaktadır.

Müslüman Türk devletlerinde hükümdarların birden fazla taht kullandıklarını ifade etmiştik. Nitekim Sancar, melikliği döneminde Gazne'ye hâkim olduğu sefer esnasında (511/1118) ele geçirdiği ganimetler arasında Gazne sultanlarına ait altın ve gümüşten yapılmış on yedi taht bulunuyordu.⁴⁵⁴

Sultan Sancar'ın Katavan sahrasında Karahitaylara yenilmesi (536/1141) ve ordusunun önemli bir kısmını bu savaşta kaybetmesi Horâsân'ı istilâya açık hale getirmişti. Nitekim Hârezmşâh Atsız, bu durumdan istifade ederek harekete geçmiş, Serahs'ı ele geçirdikten sonra 17 Rebiü'l-evvel 536/20 Ekim 1141 tarihinde Büyük Selçuklu paytahtı Merv'i işgal etmişti. Atsız, şehrin ileri gelenlerini öldürdükten sonra Sultan Sancar'ın tahtına oturmuştu.⁴⁵⁵ O günlerde Hârezmşâh Atsız, Büyük Selçuklu Devleti'nin bir daha kendisini toparlayamayacağı düşüncesine kapılmış olacak ki onun saray şairi Reşidü'd-dîn Vatvat efendisinin gurur ve kibrini yansıtan şiirinde şu ifadelere yer vermiştir: "*Melik Atsız saltanat tahtına oturunca Selçuklu Devleti ve hanedanı son buldu.*"⁴⁵⁶ Fakat Vatvat'ın bu dilekleri gerçekleşmemiş, Atsız'ın Horâsân istilâsı geçici bir yağma ve tahribattan öte geçememiştir. Katavan yenilgisinden sonra Belh şehrine çekilen Sultan Sancar, büyük bir azimle yeni bir ordu kurmayı başarmış, 537 (1142) yılı ortalarında başkent Merv'e gelerek tekrar tahtına oturmuştur.⁴⁵⁷

548 (1153) yılında Oğuzlarla yapılan savaşta Büyük Selçuklu ordusu yenilmiş, Sultan Sancar ise esir düşmüştü. Oğuzlar, esir aldıkları sultana ilk etapta esir olduğunu hissettirmemek için hükümdarlara mahsus şekilde itaat gösterisinde bulunmuşlar; onu tahtına oturtup önünde yer öpmüşler, rikâbında yaya olarak yürümüşlerdi.⁴⁵⁸ Aylar sonra onu Merv'e götürdüklerinde ise gündüzleri tahta

⁴⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 404; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 339; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 216; Ghulam Mustafa Khan, "a.g.m.", s. 76-77.

⁴⁵⁵ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 251; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 67.

⁴⁵⁶ Reşidü'd-dîn Vatvât, *Dîvan-ı Reşidü'd-dîn Vatvât*, Tash. Said Nefisî, Kitabhâne-i Baranî, Tahran 1339 hş., s. 42; Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 348; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 258.

⁴⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 85.

⁴⁵⁸ el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 214; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 193-194.

oturtup, geceleri demir bir kafeste tutmuşlardı.⁴⁵⁹ Böyle yapmaktaki amaçları, sultanın zahiren devletin başında olduğu izlenimini vererek, yapmak istedikleri ne varsa menşurlar yazdırıp sultana tasdik ettirmektir. Oğuz ümerâsı bu şekilde Horâsân'ı kendi aralarında paylaşmışlardı.⁴⁶⁰

Oğuz emîrlerinden Bahtiyar, Merv'i kendisine ikta olarak vermesini isteyince Sultan Sancar, "Merv'in başkent olduğunu, gelirinin doğrudan Hazine-i Hâss'a ait olduğunu ve kimseye ikta olarak verilemeyeceğini" söyledi. Oğuz ümerâsı bu cevap karşısında kahkahalarla güldüler. Kendisinin içinde bulunduğu durumu o vakit anlayan Sultan Sancar, tahtından inerek hankâha çekildi ve bir daha sultanlık yapmayacağını söyleyerek tevbe etti.⁴⁶¹

Sultan Sancar'ın esareti üç yıl sürdü ve nihayet kumandanlarından Müeyyed Ay-Aba'nın Oğuzlardan bir grubu bir takım vaadlerle ayartması neticesinde kurtarıldı. Sancar, önce Tirmiz Kalesi'ne giderek burada bir süre kaldı.⁴⁶² Daha sonra payitaht Merv'e gelerek Enderabe Köşkü'ne yerleşti.⁴⁶³ Böylece yeniden hükümdarlık tahtına oturdu.⁴⁶⁴ Devleti toparlamak azminde idi fakat hazinesi boş, kumandanları ise hala rekabet ve sürtüşme halindeydi. Yaşlı ve yorgun bedeni bu duruma daha fazla dayanamadı. Kulunç hastalığına yakalanan Sultan Sancar 24 Rebiü'l-evvel 552/6 Mayıs 1157 Pazartesi günü 71 yaşında Merv'de vefat etti.⁴⁶⁵

Reşîdü'd-dîn Fazlullah'ın İlhanlı hükümdarları Gazan ve Olcayto hanlar döneminde yazdığı *Câmi'ü't-Tevârih* adlı eserinin Edinburgh Üniversitesi'nde bulunan nüshasında Büyük Selçuklu hükümdarlarının minyatürleri yer almaktadır. Bu minyatürlerin birinde Sultan Sancar'ın betimlemesi bulunmaktadır. (Ek-1)

⁴⁵⁹ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 351; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 261; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 430; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 112; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 511-512; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, V, s. 304.

⁴⁶⁰ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 362; el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 214; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 512.

⁴⁶¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 155; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 422; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 82; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, III, s. 27; Muslihuddîn Lârî, *a.g.e.*, vr. 322b; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 222.

⁴⁶² Kâdî Nâsirüddîn Beyzâvî, *a.g.e.*, s. 111; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, V, s. 308.

⁴⁶³ Zahirüddîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 51-52; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 179; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 186-187; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 226b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 242-243; Benâketî, *a.g.e.*, s. 232.

⁴⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 180; el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 215.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 121; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 478; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 187; İbnü'l-Fuvatî, *a.g.e.*, V, s. 274.

Sahnenin merkezinde tahtına oturmuş sultan bulunmaktadır ve kendisine takdim edilen kadehi almaktadır. Kompozisyonu tamamlayan unsurlar ise çalgıcılar, hizmetçiler ve sıra üzerinde oturan iki misafirdir.⁴⁶⁶

1.2.1.3.2.3. Tâc

Maddî hâkimiyet sembollerinden olan tâc, hükümdarların başlarına giydiği ve çoğu kez değerli taşlarla süslü bir başlık çeşididir. Taht ve tâc daima beraber olan ve birbirini tamamlayan iki unsur olarak dikkat çekmektedir.⁴⁶⁷ Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey'den itibaren tâc giyme merasimleri ve tâcların özelliklerine dair bilgilere yazılı kaynaklarda rastlıyoruz olsak da⁴⁶⁸ bu hükümdarlara ait tâc örnekleri günümüze ulaşmamıştır.⁴⁶⁹

Sancar, Horasan Melikliği devrinde ağabeyi Muhammed Tapar ile birlikte 494 (1101) yılında Bağdad'a gelerek Halife el-Mustazhir'in huzuruna çıkmışlardı. Halife, onların gelişinden dolayı duyduğu sevinci izhar etmek amacıyla pek çok hediye takdim etmiş ayrıca onlara tâc giydirmişti.⁴⁷⁰

Sultan Sancar'ın hizmetinde bulunan ve ona medhiyye yazan şairlerden Seyyid Eşref, bir gün Sultan Sancar ve yeğeni Süleymanşâh'ın huzurunda bir kaside okudu. Bu kasidenin bir beytinde Seyyid Eşref, "*Felek (Sultan Sancar'ın) tâcının incisini yıldızların düğüm noktasına kor*" demiştir.⁴⁷¹ Bu ifadeden anlaşıldığına göre, o esnada Sultan Sancar tahtında oturmaktaydı ve başında da tâcı bulunmaktaydı.

Sancar'ın meliklik döneminde Gazne'ye yapmış olduğu sefer esnasında (511/1118) eline geçen ganimetler arasında beş tane tâc vardı ki bunlardan yalnız birinin kıymeti iki milyon dinardan fazlaydı.⁴⁷²

⁴⁶⁶ Zühre İndirkaş, *Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 49, 139; Ahmet Çaycı, *a.g.e.*, s. 91.

⁴⁶⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamani*, III, s. 83.

⁴⁶⁸ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 20; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 21; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 11; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 312; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 175; Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 391.

⁴⁶⁹ Zühre İndirkaş, *a.g.e.*, s. 48.

⁴⁷⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 520.

⁴⁷¹ Seyyid Hasan-ı Gaznevî, *a.g.e.*, s. 50; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 188.

⁴⁷² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 404; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 216; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 339; Ahmed Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa*, C. III-Kısım I, Haz. Mahir İz, Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 205; Ghulam Mustafa Khan, "a.g.m.", s. 76.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah'ın *Câmi'ü't-Tevârih* adlı eserinin Edinburgh Üniversitesi'nde bulunan nüshasındaki bir minyatürde Sultan Sancar betimlemesi yer almaktadır. Bu betimlemede Sultan Sancar'ın başında üç dilimli tâc bulunmaktadır.⁴⁷³ (Ek-1)

Râvendî, I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'e ithaf ettiği *Râhatu's-Sudûr ve Âyetu's-Sürûr* adlı eserinde Keyhüsrev için şu ifadeyi kullanmaktadır. “O öyle bir taht sahibidir ki, tâc ona Melikşah ile Sancar'dan yadigar kalmıştır.”⁴⁷⁴

1.2.1.3.2.4. Çetr

Çetr, doğuya özgü hükümdarlık sembollerinden biridir. Etimolojik olarak Sanskritçe “*Chattra*” (gölgelik, siperlik) kelimesinden geliyor olsa da İran kültür bölgesinde daha yaygın kullanıldığından Türkçeye Farsçadan geçmiştir. Çetrin anlamı şemsiye, çadır demektir. Bir mızrağın ucuna takılarak küçük bir kubbe şeklinde açılan bu saltanat şemsiyesi, hükümdar sefere veya alayla bir yere giderken başı üzerinde tutulurdu. Böylece hükümdarın nerede bulunduğu uzaktan dahi tespit edilebiliyordu. Çetri atı üzerinde bulunan hükümdarın başı üzerinde, sultanın biraz gerisinde bulunan ve yine atla giden çetrdar veya çetrî (çetirci) adı verilen görevli taşırdı. Çetr, ipek, atlas veya altın sırmalı kadifeden yapılırdı.⁴⁷⁵

Öyle anlaşılıyor ki Sancar, meliklik döneminden itibaren hükümdarlık çetrini kullanmaktaydı. O, 511 (1118) yılında ordusu ile birlikte Gazne'ye doğru harekete geçtiğinde başının üzerinde çetri vardı.⁴⁷⁶ Yine 526 (1132) yılında gerçekleşen Dînever Savaşı esnasında Sultan Sancar, çetrinin altında bulunmaktaydı.⁴⁷⁷ Sultan Sancar'ın çetri siyah renkte olup üzerinde arslan figürü nakşedilmişti.⁴⁷⁸

529 (1135) yılında Gazneliler Devleti Hükümdarı Behramşâh'ın vergisini ödemeyerek itaatten ayrıldığı, halkına zulmedip mallarını gasp ettiği şeklindeki

⁴⁷³ Zühre İndirkaş, *a.g.e.*, s. 49, 139; Ahmet Çaycı, *a.g.e.*, s. 125.

⁴⁷⁴ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 20; Ahmet Çaycı, *a.g.e.*, s. 123.

⁴⁷⁵ Aydın Taneri, “Çetr” *TDVİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 293; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 28; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 103-104; Ahmet Çaycı, *a.g.e.*, s. 149; Aydın Taneri, *Harezmsahlar*, s. 106.

⁴⁷⁶ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 238.

⁴⁷⁷ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 149; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 105.

⁴⁷⁸ Enverî, *a.g.e.*, I, s. 130; Anonim, *Miftâhu't-Tawârih*, by Thomas William Beale, Agra 1848, s. 44; Ghulam Mustafa Khan, “a.g.m.”, s. 82.

haberlerin kendisine ulaşması üzerine Sultan Sancar, bu ülkeye bir sefer düzenlemeye karar vermişti. Büyük Selçuklu ordusu zorlu kış koşullarına rağmen Gazne'ye yaklaşınca, Behramşâh elçiler gönderip yalvarıp yakarmış ve affını istemişti. Bunun üzerine Sultan Sancar önde gelen kumandanlarından Rey Valisi İhtiyarü'd-Dîn Mukarreb Cevher'i Behramşâh'a göndererek, kendisinin huzuruna gelip itaat arz ettiği takdirde onu affedeceğini söyledi. Behramşâh, Sultan Sancar'ın huzuruna gelip onun hükmüne boyun eğeceğini bildirdi ve Cevher ile birlikte sultanın ordugâhına doğru yola çıktı. Mukarreb Cevher, ordugâha yaklaştıkları vakit, önden giderek Behramşâh'ın geldiğini ve ertesi gün sultanın huzuruna çıkacağını bildirdi. Ertesi gün Behramşâh, Cevher ile birlikte Sultan Sancar'ın bulunduğu yere doğru ilerlerken karşı tarafta sultanın maiyet kıtalarının ortasında başında çetir olduğu halde heybet ve azamet içerisinde durduğunu görünce, korkuya kapılıp atını geri çevirdi. Cevher, onun atının dizginlerini tutarak davranışının çok çirkin olduğunu ve neticesinin kendisi için kötü olacağını söylese de Behramşâh dinlemeyip maiyetiyle birlikte oradan uzaklaştı.⁴⁷⁹

Kaynakların ifadesine göre Katavan Savaşı'nda da (536/1141) Sultan Sancar'ın hükümdarlık çetri başında bulunuyordu. Savaşın sonlarına doğru Karahitay ordusu Selçuklu ordusunu tamamen kuşatma altına almıştı. Zaman geçtikçe Sancar'ın etrafındaki kuşatma çemberi daralıyordu. Öyle ki, çetrin düşmesi savaşın kaybedildiği anlamına geldiği için Karahitay askerleri Sancar'ın çetrini ok yağmuruna tutmuşlardı. Çetre o kadar çok ok isabet etmişti ki takılan oklar yüzünden çetr, adeta bir dikenliği andırıyordu.⁴⁸⁰ Sultan Sancar'ın pek çok seferinde maiyetinde bulunan ve en kritik anlarda büyük kahramanlıklar göstererek harblerin neticesini Selçukluların lehine çeviren Sistân Meliki Tâcü'd-dîn Ebû'l Fazl Nasr, bu savaşta da canını hiçe sayarak atılganlık göstermiş ve sultanı esir düşmekten kurtarmıştı. Ebû'l Fazl, sultanın iyice kuşatıldığını görmüş ve yanına yaklaşarak, "*Düşman askerleri bizi kuşattı, sen kurtulmanın çaresine bak, çetrin altında ben durayım*" diyerek, hükümdarlık çetrinin altına kendisi durmuştu.⁴⁸¹ Sultan Sancar, maiyetinde bulunan askerlerle birlikte çemberi

⁴⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 35-36; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 220; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 308-309.

⁴⁸⁰ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 220b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 220.

⁴⁸¹ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 249.

yararak kaçmayı başarmış fakat Ebû'l Fazl bir süre sonra Karahitaylara esir düşmüştü.⁴⁸²

Çetrdârlar, vazifeleri gereği sultanın gezilerinde ve seferlerinde en yakınında bulunan görevlilerdi. Böyle olunca içlerinden bazıları sultanın sevgi ve itimadını kazanıp çok yüksek mevkilere gelebiliyordu. Felekü'd-dîn Ali Çetrî, isminin sonundaki lâkabından da anlaşılacağı üzere bir zamanlar Sultan Sancar'ın çetrini taşıdıktan sonra maskaralık, Emîr-i Hâciblik ve Herât valiliği mevkiine kadar yükselmişti. Fakat o, Herât valiliği görevini sürdürüyorken Sultan Sancar'a ihanet etmiş, Gûr Meliki Alâü'd-dîn Hüseyin ile ittifak yaparak isyan etmişti. Ali Çetrî'nin isyanı Sultan Sancar'a çok ağır gelmişti. Çünkü hususî alâka ve ihtimam göstererek yetiştirdiği ve pek çok iyiliği dokunduğu bir kimsenin bu şekilde ihanet etmesi onu şaşırtmıştı.⁴⁸³

547 (1152) yılında Merv'den hareket eden Sultan Sancar, Herât ile Fîrûzkûh arasında bulunan Nâb kasabasında Gûr ordusuyla karşılaştı.⁴⁸⁴ Yapılan savaşta Alâü'd-dîn Hüseyin ve Ali Çetrî büyük bir hezimete uğrayıp tutsak alındılar. Asîler sultanın huzuruna getirildi. Sultan Sancar, Ali Çetrî'nin derhal sancağının önünde (zîr-i âlem) ikiye bölünmesi emrini verdi.⁴⁸⁵

Osman Turan, vasal hükümetler içerisinde hükümdarlık statüsüne sahip olmayan yöneticilerin çetr taşımalarının isyan alameti olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸⁶ Nitekim Gûr Meliki Alâü'd-dîn Hüseyin, Gaznelilere karşı kazandığı zaferlerden sonra seleflerinin aksine Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbîliği reddederek istiklâlini ilan etmişti. Bu doğrultuda o, *es-Sultanü'l-Muazzam* unvanını aldı ve Selçuklu

⁴⁸² Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 46; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 168-170; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 174-175.

⁴⁸³ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 47; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 172; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 178; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 361; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 87; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 111; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 75; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 188; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 510; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 29; Ergin Ayan, "Sultan Sancar ve Gurlular", s. 188-189.

⁴⁸⁴ el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 278.

⁴⁸⁵ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 47; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 172; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 178; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 361; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 88; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 111; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 75; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 712; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 188; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 510; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 380; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 106.

⁴⁸⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 242.

hükümdarları gibi çetr taşımaya başladı.⁴⁸⁷ Buna mukabil Sultan Sancar, Batı Karahanlılar tahtına oturttuğu yeğeni Arslan Han Muhammed b. Süleyman'a hükümdarlara layık kaftan, tâc ve çetr takdim etmiştir.⁴⁸⁸ Maddî hâkimiyet sembollerini bizzat kendisi vermesi, tâbî hükümdarın yönetme gücünü ve yetkisini kendisinden aldığı ve dolayısıyla itaatten ayrılmaması gerektiğini hatırlatıyordu.

547 (1153) yılı Zilhicce ayının ilk günlerinde Bağdad'da Halife el-Muktefî Liemrillâh, oğlu Müstencid Billâh'ı kendisine veliaht ilan edip hutbede adını okutmuş ve bu münasebetle merasim ve şenlik yapılmıştı. Bu sırada Kirman Selçuklu Meliki Kavurd'un kızı, Derbi'l-Matbah denilen yerde Sultan Sancar'ı başında çetri olduğu halde gösteren bir zafer takı yaptırmıştı.⁴⁸⁹

Sultan Sancar'ın çetrinin siyah renkte olduğunu devrin meşhur mutasavvıflarından Şeyh Ahmed Gazzâlî'nin şu kıt'asından çıkarmak mümkündür:

*“Bu fakirliğime rağmen, Sancar'ın mülküne tamah edersem eğer,
Sancar'ın çetri gibi, siyah olsun bahtım.”*⁴⁹⁰

Nizâmî Gencevî'nin mesnevi türünde Farsça yazmış olduğu *Mahzenü'l-Esrâr* adlı eseri İslâm dünyasında, özellikle İran'da yüzyıllar boyunca çoğaltılmış ve on dördüncü yüzyıldan itibaren pek çok minyatürlü nüshası hazırlanmıştır. Bu eserde en çok minyatürü yapılan hikaye ise dördüncü makale içerisinde yer alan *“Sultan Sancar'la Zulme Uğramış İhtiyar Kadının Hikayesi”*dir.⁴⁹¹ Hikayenin görselleştirildiği bazı nüshalarda, Sultan Sancar atı üzerinde, muhtemelen bir gezinti sırasında gösterilmiştir.⁴⁹² Hikayede anlatıldığı gibi, yaşlı kadın onu

⁴⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 145.

⁴⁸⁸ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 214a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 197.

⁴⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 85; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 29.

⁴⁹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 448-449; Karş. Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 83-84.

⁴⁹¹ Bkz. Nizâmî Gencevî, *Mahzenü'l-Esrar*, Tash. Behruz Servetiyan, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebir, Tahran 1389 hş., s. 112-114; Karş. Berat Zencânî, *Ahvâl-u Âsâr ve Şerh-i Mahzenü'l-Esrar Nizâmî-i Gencevî*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1396 hş., s. 316-319; Nizâmî, *Mahzen-i Esrar*, Çev. M. Nuri Gençosman, Ataç Yayınları, İstanbul 2014, s. 82-83.

⁴⁹² Bütün halkını, toplumun nispeten “alt sınıflarını” bile ayırt etmeden adaletle yöneten hükümdar imgesi, İslâm tasvir sanatının eski temalarından biridir ve genellikle yaşlı bir kadının şikâyetini dinleyen sultan tasviri olarak görselleştirilmiştir. Bu ikonografi, Osmanlı nakkaşları tarafından da benimsenmiş, Osmanlı sultanlarının özellikle gayrimüslim tebaalarına karşı adaletli yönetimlerini vurgulamak üzere kullanılmıştır. Bkz. Tülün Değirmenci, “Sözleri Dinlensin, Tasviri İzlensin:

eteğinden yakalamıştır. Sancar'ın arkasında biri çettrini tutan iki atlı muhafızı bulunmaktadır.⁴⁹³ (Ek-2) Enverî ise bir kasidesinde Sultan Sancar için “*Senin çettrinin gölgesi bin müstahkem kaledir*” demektedir.⁴⁹⁴

1.2.1.3.2.5. Tırâz

Tırâz, Farsça kökenli bir kelime olup sözlükte desen, nakış, sırma işlemeli ipek manalarına gelmektedir.⁴⁹⁵ Sonradan halife, hükümdar ve nüfuzlu devlet adamları için çok değerli kumaşlardan yapılarak sanatkârane işlenmiş elbiselere ve bunlar üzerinde bulunan genellikle kûfî bir yazı şeridi biçimindeki kenar süslerine verilen isim olmuştur. Bu elbise ve kumaşların yapılıp dokunduğu imalâthanelere ise dârüttırâz adı verilmektedir.⁴⁹⁶

İbn Haldûn, İslâm devletlerinde tırâzın kullanımı ile ilgili oldukça önemli bilgiler vermektedir. Ona göre “*Tırâz, hükümdarlık ve saltanatın süs ve ziynetlerindedir. Hükümdarların atlas, diba ve ipekten dikilmiş elbiselerini süslemek ve nakışlamak maksadıyla üzerine ad, lâkab ve tuğralarını yazmak devletlerde bir âdet olmuştur. Böylece bu tarzda nakşedilmiş elbiselerin bir hükümdarlık alameti olduğu bilinir ve hükümdar bir üstünlük nişanesi olarak bu elbiseleri giyer.*”⁴⁹⁷

Kaynakların Büyük Selçuklularda tırâzın kullanımı ile ilgili vermiş olduğu malumat oldukça mahduttur. Buna rağmen Sultan Sancar devrine ait birkaç misâl verebilecek kadar bilgiye sahibiz. 526 (1132) yılında Irak Selçuklu vezîri olan Ebû'l-Kâsım Dergüzinî, Sultan Sancar tarafından aynı zamanda Büyük Selçuklu vezîrliğine de tayin edilmişti. Fakat Irak'ta ikamet ettiği için Horâsân'da

Tulû'î'nin Paşanâme'si ve 17. Yüzyıldan Eşkıya Hikâyeleri”, *Kebikeç- İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, S. 33, Ankara 2012, s. 139.

⁴⁹³ Filiz Çağman, “Sultan Sencer ve Yaşlı Kadın Minyatürlerinin İkonografisi”, *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal'a Armağan*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1993, s. 87-95.

⁴⁹⁴ Enverî, *a.g.e.*, I, s. 87.

⁴⁹⁵ Mehmet Kanar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2012, s. 1161.

⁴⁹⁶ R. B. Serjeant, *Islamic Textiles: Material for a History up to the Mongol Conquest*, *Ars Islamica*, Vol. IX, Freer Gallery of Art, The Smithsonian Institution and Department of the History of Art, University of Michigan, Michigan 1942, s. 60; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 159; Yedida Kalfon Stillman, *Arab Dress a Short History From the Dawn of Islam to Modern Times*, Brill Leiden, Boston 2003, s. 121; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 309, dn. 3; Nebi Bozkurt, “Tırâz”, *TDVİA*, C. XLI, İstanbul 2012, 112; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 139-140; Ahmet Çaycı, *a.g.e.*, s. 135.

⁴⁹⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. II, Çev. Ugan, s. 26-27; ayn. mlf., *Mukaddime.*, C. I, Çev. Kendir, s. 355-356.

kendisine naib olarak sultanın hazinedarı Zahîrî'd-Dîn Abdü'l-Azîz el-Hamîdî'yi bıraktı. El-Bondârî'nin “*Dergüzinî, kendisine naib olarak bunu tayin etmesi şundandır: zira başkası ile işin yürümeyeceğini ve devletin üniformasının bunun tırâzından başkasıyla süslenemeyeceğini biliyordu*” şeklindeki ifadesinden tırâzın o dönemde mevcut olup kullanıldığı neticesini çıkarabiliriz.⁴⁹⁸

Sultan Sancar'ın 536 (1141)'da Katavan Savaşı'nda Karahitaylara yenilmesinden istifade ederek Horâsân'ı istilâ eden Hârezmşâh Atsız, Nîşâbûr halkına hitaben yazdığı mektupta üç hâkimiyet unsuru olan hutbe, sikke ve tırâzın bundan böyle kendi adıyla süslenmesini emretmişti.⁴⁹⁹ Atsız'ın cüretkârlığının bu seviyeye varması muhtemelen Sultan Sancar'ın Katavan'daki mağlubiyetinin neticesinde Büyük Selçuklu Devleti'nin inkıraza uğradığına kanaat getirmiş olmasından dolayıdır. O, Sultan Sancar'ın Mâverâünnehir'den Horâsân'a dönerek devleti toparlayabileceğine ihtimal vermemiştir. Fakat hadiselerin seyri hiç de Hârezmşâh Atsız'ın ümit ettiği istikâmette gerçekleşmemiştir.

1.2.1.3.2.6. Hil'at

Arapça elbisesini çıkarmak manasına gelen “*hal*” kökünden türemiş olan hil'at, hükümdarın mükâfatlandırmak, taltif etmek ve şereflelendirmek istediği devlet erkânına, vasal hükümdarlara, yabancı devlet elçilerine verdiği kıymetli elbisedir. Diğer taraftan teşrif tabiri de hil'atın mürâdifi olarak kullanılmaktadır.⁵⁰⁰ İbn Haldûn, hil'at hakkında şu ifadelerle yer vermiştir: “*Hükümdar kendisi bu muhteşem elbiseleri giydiği gibi, şeref kazandırmak istediği vakit, sanat evlerinde hazırlanan bu elbiseleri, havassından olanlara da giydirir. Vilâyetlerinden birine ve devlet memuriyetlerine vali ve memur tâyin ettikleri vakit dahi sultanlar bu elbiseleri giydirirler.*”⁵⁰¹ Üzerinde hükümdarın ad ve lakablarının işlenmiş bulunduğu tiraz adlı elbise, hükümdar tarafından devlet erkânına verildiği zaman hil'at adını alıyordu. Bununla birlikte hil'atlamak, çoğu

⁴⁹⁸ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 243; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 141.

⁴⁹⁹ Bkz. Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 100-101; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 339-341.

⁵⁰⁰ M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 254; Mehmet Şeker, “Hil'at”, *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 22; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 159; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 84; Aydın Taneri, *Harezşahlar*, s. 108; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 142; Ahmet Çaycı, *a.g.e.*, s. 210.

⁵⁰¹ İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. II, Çev. Ugan, s. 27; ayn. mlf., *Mukaddime.*, C. I, Çev. Kendir, s. 356.

zaman yalnızca bir libastan ibâret olmayıp memuriyetin mahiyet ve önemine göre külâh, kemer, hamâil, cübbe, ferace, altın ve gümüş eyerli at, bayrak ve kôs gibi hediyeleri de içine alan bir manzumeyi ifade etmekteydi.⁵⁰² Hil'at ihsan etmek, ancak hükümdarlara mahsus hâkimiyet haklarından olup, vezîrlerin veya merkezden uzaktaki valilerin vazife sahiplerine hil'at takdim etmeleri, sultana vekâleten yapıldı.⁵⁰³

Sancar, Horasan melikliği döneminde ağabeyi Muhammed Tapar ile birlikte Bağdad'a gelerek (494/1101) Halife el-Mustazhir'in huzuruna çıkmışlardı. Halife onların gelişi münasebetiyle özel bir meclis tertip etti ve bu mecliste onlara hil'at giydirdi.⁵⁰⁴ El-Mustazhir'in ölümünden sonra hilâfet makamına geçen oğlu el-Müstersîd Billâh, 521 (1127) yılında Ali b. Tırâd ez-Zeynebî'yi hil'at ve hediyelerle birlikte elçi olarak Sultan Sancar'ın yanına gönderdi. Sancar, halifenin gönderdiği hil'atleri giydi ve elçiye ikramlarda bulundu.⁵⁰⁵

Sultan Sancar'ın vasal hükümdarlar başta olmak üzere, devlet erkânına, yabancı elçilere ve belirli makam ve görevlere tayin ettiği şahıslara hil'at verdiğini tespit etmekteyiz. Bâvendî Emîri Hüsâmüdevle Şehriyâr'ın oğlu Alâü'd-devle Ali, Melik Sancar'ın sarayında rehin olarak bulunuyordu. Alâü'd-devle Ali babası Şehriyâr'ın ölüm haberini alınca (503/1110) taziyeleri kabul etti. Melik Sancar da haberi öğrenince Alâü'd-devle Ali'ye taziyede bulundu ve onu teselli etti. Türklerin âdeti gereğince ona şarap ikram etti ve hil'at giydirdi.⁵⁰⁶

Sancar, Sâve Savaşı'nda (513/1119) yeğeni Mahmûd'u mağlup ettikten sonra Rey'de gerçekleşen büyük merasimde Büyük Selçuklu tahtına oturmuştu. Bu merasim esnasında Sultan Sancar, yeni kurulan Irak Selçuklu Devleti'nin başına geçirdiği yeğeni Mahmûd'a hil'at vermişti. Bu hil'at; elbisenin üstüne giyilecek hususî bir kisve ile mücevherler, nevbet atları, yakutlu eyer takımı ve üzerine kıymetli taşlar kakılmış mahaffesi olan bir filden oluşuyordu. Ayrıca

⁵⁰² M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 254; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 84-87; Mehmet Şeker, "a.g.m.", s. 22; Aydın Taneri, *Harezşahlar*, s. 108; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 143; Ahmet Çaycı, *a.g.e.*, s. 210.

⁵⁰³ M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 254.

⁵⁰⁴ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 237; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 75; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 520; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 39.

⁵⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 244; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 369; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI, s. 6.

⁵⁰⁶ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 42.

Mahmûd'un maiyetinde bulunan devlet adamlarına da mertebelerine göre hil'atler verdi. Hil'at verilenler içerisinde, Vezîr Kemâlû'l-Mülk es-Sümeymî, Emîr Ali b. Ömer, Divân-ı Tuğra ve İnşa Başkanı Ebû'l Kâsım ed-Dergüzînî bulunmaktaydı.⁵⁰⁷ Sultan Sancar, Dînever Savaşı'ndan (526/1132) sonra Irak Selçuklu tahtına oturttuğu diğer yeğeni Tuğrul'u da hil'atlemiştir.⁵⁰⁸

Anadolu'da hüküm süren Dânişmendli Beyi Emîr Gazi, Ermeniler, Haçlılar ve Bizans İmparatorluğu'na karşı bir takım başarılar elde etmişti. Bundan dolayı Sultan Sancar ve Abbâsî Halifesi el-Müsterşid, ona “*Melik*” unvanının tevcih edildiğini gösteren bir menşurla birlikte içerisinde davullar, bir altın gerdanlık, bir altın âsâ ve dört siyah sancak bulunan bir hil'at göndermişlerdi. Ancak elçilik heyeti geldiğinde Emîr Gazi hasta vaziyette yatıyordu. Elçiler hastalığın neticesini beklediler. Emîr Gazi, bir süre sonra ölünce yerine oğlu Muhammed geçti ve elçiler hil'ati Muhammed'e verdiler.⁵⁰⁹

Sultan Sancar, 536 (1141)'da Katavan sahrasında Karahitaylara yenilgisiyle neticelenen Mâverâünnehir Seferi'nden döndükten sonra orduyu ve devleti yeniden toparlamak için büyük gayret sarf etti. Katavan Savaşı'na katılan gazilerin morallerini artırmak için onlara hil'atler hediye etti ve üç milyon altın dağıttı.⁵¹⁰

Hükümdarlığı müddetince Sultan Sancar, Irak Selçuklu Devleti'ne müdahale etmek lüzumunu hissettiği zaman bu devletin hükümdarları olan yeğenlerini umumiyetle Rey'e davet ediyor ve onlarla orada görüşüyordu. Sancar, bu görüşmelerden birini 544 (1150) yılında yeğeni Sultan Mesûd ile yapmış ve ona hil'at vermişti.⁵¹¹ Mesûd da amcası Sultan Sancar'ın maiyetinde bulunan Horâsân emîrlilerine hil'atler giydirmişti.⁵¹²

⁵⁰⁷ Zahîrüddîn Nîşâbûrî, *a.g.e.*, s. 45; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 62-63; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 124; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 166; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 170; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 208b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 176.

⁵⁰⁸ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 71; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 150.

⁵⁰⁹ Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 103; Muharrem Kesik, “Emîr (Melik) Gazi (1104-1134)”, *AVİD*, C. III/2, İstanbul 2014, s. 174-175.

⁵¹⁰ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 67.

⁵¹¹ Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 116; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 85; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 75.

⁵¹² Zahîrüddîn Nîşâbûrî, *a.g.e.*, s. 64; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 234; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 218.

Sultan Sancar'ın hil'at verdiği tâbî hükümdarlardan biri de Hârezmşâh Atsız idi. Sancar, 543 (1148) yılında Hârezm'e gerçekleştirdiği seferden sonra kendisine isyan eden Atsız'ı üçüncü defa affetmişti. Affetmesinin şartı olarak Atsız, Ceyhun Nehri kıyısına gelerek Sultan Sancar'a olan bağlılığını zahiren gösterecekti. Atsız, 12 Muharrem 543 (2 Haziran 1148) Pazartesi günü Ceyhun Nehri'nin karşı sahiline gelerek atından inmeden başı ile Sultan Sancar'ı selamladı ve sultan oradan ayrılmadan çekip gitti. Sultan Sancar, daha önce verdiği sözü tutarak öfkelerini içine attı. Horâsân'a döndükten sonra bir elçi ile birlikte ona hil'atler ve hediyeler gönderdi.⁵¹³ Hârezmşâh Atsız, 9 Cemaziyelâhir 551 (31 Temmuz 1156) tarihinde ölünce yerine oğlu İl-Arslan geçti. Sultan Sancar da aynı yıl Nisan ayı içerisinde Oğuzların elinden kurtulmayı başardı ve Merv'e gelerek Büyük Selçuklu Devleti'nin başına geçti. İl-Arslan, sultana elçi gönderip itaat ve inkıyad arz etti. Buna karşılık Sultan Sancar, Hârezm'in yönetiminin kendisine verildiğine dair bir menşur yazdırdı ve Ramazan ayında (Ekim-Kasım 1156) ona hil'atler gönderdi.⁵¹⁴

Büyük Selçuklu ordusunun 547 (1152) yılında Gûrlularla yaptığı savaşta Gûrlu hanedanına mensup Şemsüddeve Muhammed b. Mesûd, Sancar'ın ordu kumandanı Yarankuş-i Herevî tarafından esir alınmıştı. Şemsüddeve Muhammed'in elli bin dinar fidye karşılığında serbest bırakılmasına karar verildi. Fidyeye Herât'a gönderilince şehzade serbest bırakıldı ve Sultan Sancar ona bir hil'at gönderdi.⁵¹⁵ Aynı savaşta Gûr Meliki Alâü'd-dîn Hüseyin de esir alınmıştı. Alâü'd-dîn Hüseyin, zarif, tatlı sözlü, nazım ve nesir sahibi olması dolayısıyla sultanın beğenisini kazanmış ve bir süre Selçuklu sarayında Sancar'ın nedimi olarak kalmıştı.⁵¹⁶ Daha sonra Sultan Sancar, onu affederek hil'at giydirmiş ve ülkesine göndermişti.⁵¹⁷

Sultan Sancar, vezîrliğe tayin ettiği iki şahsa hil'at vermiştir. Bunlardan ilki Şihâbü'l-İslâm'ın vefatından sonra 515 (1121) yılında vezîrlük makamına tayin ettiği Şerefü'd-Dîn Ebû Tâhir Sa'd b. Ali b. İsa Kummî'dir. Ona teşrifi

⁵¹³ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvînî, s. 350; Karş. ayn mlf, *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 260; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlara Devleti Tarihi*, s. 60.

⁵¹⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 179; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlara Devleti Tarihi*, s. 72, 74.

⁵¹⁵ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 104-105; Karş. Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 152.

⁵¹⁶ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 361; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 188.

⁵¹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 144.

hil'at-ı hâss giydirmişti.⁵¹⁸ İkincisi ise 518 (1124) yılında Sancar'ın vezîrlğine getirilen Muînü'd-Dîn Nasîrüddevle Ebû Nasr Ahmed Muhtassü'l-Mülk Kaşî (Kaşanî) dir.⁵¹⁹

Sultan Sancar, iyilik yapmaktan zevk alır, darda kalanlara yardım eder, in'am ve ihsanda bulunurdu. Bir keresinde, beş gün boyunca cömertliğin her çeşidini göstermiş, etrafındakilere atlar ve hil'atler dağıtmıştı.⁵²⁰

Atebetü'l-Ketebe'de yer alan bazı atama fermanlarından elde ettiğimiz malumata göre, Sultan Sancar taşraya gönderdiği bazı görevlilere hil'atler tevcih etmiştir. Tâcû'd-dîn Ebû'l-Mekârim'in Mâzenderân reisliğine atanmasıyla ilgili fermana, onun gidişi şerefine diğer cihan büyükleri ve ülke hükümdarlarının görmediği bir teşrifat/hil'atler hediye edildiği ve bunların çok pahalı ve değerli kıyafetler, altın eyerli atlar, mücevher işlemeli gerdanlıklar ve silâhlar olduğu ifade edilmiştir.⁵²¹ Yine Belh şihneliğine atanan İmadü'd-dîn Ebû'l-Feth b. Ebû Bekr b. Kumâc'a tevcih edilen hil'at içerisinde; özel giysiler, at, süslü at koşumu, gerdanlık (tavk), kılıç kemeri, kôs, âlem ve seray-ı perde (otağ) ile sipehsâlârlık için gerekli her türlü eşya bulunuyordu.⁵²²

1.2.1.3.2.7. Bayrak

Hükümdarlığın alâmetlerinden bir diğeri bayrak⁵²³tır. *Dîvânü Lugât'it-Türk*'te “*batrak*” şeklinde yazılan bu kelime “*ucuna bir ipek parçası takılan mızraktır, savaş günü yiğit kendini bununla tanıtır*” ifadeleriyle izah

⁵¹⁸ Akîlî, *a.g.e.*, s. 235; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 60.

⁵¹⁹ Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 197; Akîlî, *a.g.e.*, s. 250; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 67.

⁵²⁰ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 247; İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, s. 427.

⁵²¹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 23; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 73.

⁵²² Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 76-77; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 134.

⁵²³ İbn Haldûn, savaşlarda çok sayıda ve muhtelif renklerde bayrakları yükseklere kaldırmaktan maksadın orduda atılganlık husûle getirip düşman askerlerinde korku yaratmak olduğunu ileri sürerken bu âdetin insanlık tarihi kadar eski olduğunu, kavimlerin savaş alanlarında ve gazalarda daima bayrak çekip kullandığını ifade etmiştir. Ayrıca İbn Haldûn, doğuda hüküm süren Türk devletlerinin ilk dönemlerde baş tarafında bir tutam kıl bulunan (tuğ) büyük bir bayrak kullanıp buna “*şalış*” ve “*çetir*” dediklerini ve bu bayrağın sultana mahsus olup onun alâmeti olduğunu nakletmiş, Türklerin bayrağa “*sancak*” dediklerini ve bu kelimenin Arapça'daki “*raye*”nin mukabili olduğunu dile getirmiştir. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. II, Çev. Ugan, s. 3, 5, 8-9; ayn. mlf., *Mukaddime.*, C. I, Çev. Kendir, s. 348-349.

olunmuştur.⁵²⁴ *Alem, sancak, livâ, râyet* gibi kelimeler muhtelif zaman ve mekanlarda muhtelif bayrakları ifade etmek için kullanılmıştır.⁵²⁵

Hasan-ı Yezdî, Sancar'ın 493 (1099) yılında Hârezm üzerine yapmış olduğu bir sefer esnasında onu temsilen üzerinde aslan figürü bulunan yüz on beyaz bayrağın çekildiğini nakletmiştir. Kumandanların ise muhtelif renklerde bayraklarla (yeşil, sarı, mavi, siyah) savaş alanına geldiklerini, bazı kumandanların ordularındaki her on bin asker için bir bayrak çektiklerini ifade etmiştir.⁵²⁶ Yine aynı kaynağımız Sâve Savaşı'nda (513/1119) Sancar'ın bayraklarında aslan figürünün olduğunu kaydetmektedir.⁵²⁷ Saray şairi Enverî de bu bilgiyi teyid ederek Sultan Sancar'ın bayrağının (*râyethâ*) üzerinde aslan şeklinin olduğunu ifade etmiştir.⁵²⁸

Sâve Savaşı'nda (513/1119) amcası Sancar'a yenilen Mahmûd'un daha sonra yapılan görüşmeler sırasında, amcasına tâbî olduğunu göstermesi için kendi devletinin alâmeti olan kırmızı rengi bırakarak Sultan Sancar'ın devletinin alâmeti olan beyaz ve siyah renkleri kullanması kararlaştırılmıştır.⁵²⁹

Irak Selçuklu Devleti kurulduktan sonra Sultan Sancar'ın metbû hükümdar sıfatıyla bu devlet içerisinde yaşanan gelişmelere müdahale etmek amacıyla zaman zaman batıya sefer düzenlediğini ifade etmiştik. Nitekim Halife Müstersîd, Melik Mesûd, Melik Selçukşâh ve Atabeg Karaca es-Sâkî'nin kendisine karşı oluşturdukları ittifaka karşı savaşmak için Sultan Sancar harekete geçmişti. Müttefikler Dînever sahrasına geldikten bir süre sonra karşı tarafta Sultanü'l-Âzam Sancar'ın sancağı (Râyetu's-Sultan) gözüküyordu. (8 Receb 526/26 Mayıs 1132)⁵³⁰ Yine 544 (1150) yılında Irak Selçuklu emîrlerinden Hasbeg Belengerî'nin, yeğeni Sultan Mesûd üzerinde tahakküm kurduğu haberlerinin kendisine ulaşması üzerine Sultan Sancar, ordusuyla birlikte Rey şehrine geldi.

⁵²⁴ Kâşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, I, Çev. Atalay, s. 465; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Erdi-Yurteser, s. 177.

⁵²⁵ Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, Çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 233; M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 158; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 123; Ahmet Çaycı, *a.g.e.*, s. 182.

⁵²⁶ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 202b-204a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 155-161.

⁵²⁷ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 207a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 170.

⁵²⁸ Enverî, *a.g.e.*, I, s. 137; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 190.

⁵²⁹ Zahrüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 45; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 166; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 169-170; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 124; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 62; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 45; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 122.

⁵³⁰ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 149.

Sultan Mesûd, Hasbeg Belengerî ve diğerk emîrler Esed-Âbad'a vardıkları sırada Sultanü'l-Âzam (Sancar) hazretlerinin sancaklarının Rey'e ulaştığı haberini aldılar. Bunun üzerine Sultan Mesûd amcasıyla görüşmek için Rey'e doğru yola çıktı.⁵³¹

Anadolu'da Hıristiyanlara karşı kazandığı zaferlerin ardından Danişmendli Emîr Gazi'ye hâkimiyetini tasdik etmek amacıyla Sultan Sancar ve Halife Müstersid'in gönderdikleri alâmetler arasında dört adet sancak da bulunmaktaydı.⁵³²

Gûr Meliki Alâü'd-dîn Hüseyin, Selçukluların Herât valisi Ali Çetrî ile birleşerek isyan etmişti. Bunun üzerine asileri cezalandırmak amacıyla ordusuyla birlikte yola çıkan Sultan Sancar, yardımını talep ettiği Sistân Meliki Tâcû'd-dîn Ebû'l-Fazl'a yazdığı mektupta “*İmparatorluk sancağı (râyât) Herât köprüsünden Gûr istikâmetinde harekete geçmiştir*” ifadesini kullanmıştı (547/1152).⁵³³ Sultan Sancar, savaş sonunda esir alınan Ali Çetrî'nin bayrağının altında (zîr-i alem) ikiye bölünmesini emretmişti.⁵³⁴

1.2.1.3.2.8. Nevbet

Askerî bando takımının hükümdarlık sarayının avlusunda veya otağının önünde günün belirli zamanlarında, ekseriya namaz vakitlerinde usulüne uygun olarak icra ettiği musikiye nevbet denilirdi. Müstakil hükümdarlar günde beş vakit nevbet çaldırabiliyorken, tâbî hükümdarlar ve melikler ise ancak üç defa nevbet çaldırabilirdi.⁵³⁵

Türklerde Hunlar ve Göktürklerden itibaren bir hâkimiyet alâmeti olarak benimsenmiş olan nevbetin, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde devam ettiği

⁵³¹ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 247b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 309.

⁵³² Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 103.

⁵³³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 376.

⁵³⁴ Zahîrüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 47; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 172; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 178; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 361; el-Hüseyinî Yezdî, *a.g.e.*, s. 88; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 111; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 188; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 510.

⁵³⁵ Abdülkerim Özyayın, “Nevbet”, *TDVİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 38-39; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 88; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 116.

bilinmektedir.⁵³⁶ Nitekim Kaşgarlı Mahmud, “*tuğ*”un nevbet anlamına gelip hükümdarın huzurunda çalınan kös ve davul olduğunu kaydeder. “*Han tuğ urdi*” derken “*Han nöbet davulunu vurdu, nevbet (gülbang) çaldırdı*” denilmek istendiğini ifade etmiştir.⁵³⁷ İbn Haldûn ise, davul ve borazanlar çaldırmanın hükümdarlık alâmetlerinden olduğunu kaydetmiş, fakat Aristo’nun iddia ettiği gibi savaşlarda bu âletleri kullanmaktan maksadın düşmana korku salmaktan ziyade musiki nağmeleri ve güzel sesleri işiten insanların zor işleri kolay telâkkî edip mücadele ettikleri şeyler uğruna canlarını kolayca feda etmeleri için olduğunu ifade etmiştir. Yine İbn Haldûn, Türklerin çok sayıda davul kullanıp, bunlara “*kös*” adını verdiklerini nakletmiştir.⁵³⁸

Sancar, Horâsân melikliği döneminde bir vasal hükümdar olarak günde üç kez nevbet çaldırmıştı. Fakat ağabeyi Sultan Muhammed Tapar’ın vefat ettiği haberini aldıktan sonra (511/1118) yeğeni Mahmûd’un İsfâhân’da Büyük Selçuklu tahtına oturmasına aldırmandan Horâsân’da hükümdarlığını ilan etmiş ve saltanat nevbeti⁵³⁹ çaldırmaya başlamıştı.⁵⁴⁰ Bu durum amca-yeğen arasında bir karşılaşmayı kaçınılmaz hale getirmişti. Neticede Horâsân Selçuklu ordusunun Irak Selçuklu ordusunu Sâve Savaşı’nda (513/1119) yenilgiye uğratması üzerine Mahmûd, amcasına tâbî olmayı kabul etmek zorunda kalmıştı. Fakat Mahmûd’un Rey’de bulunan amcası Sancar’ın huzuruna giderek ona tâbî olduğunu zahiren göstermesi gerekiyordu. Buna göre Mahmûd, amcasının yanında kaldığı süre içerisinde hükümdarlık alâmeti olan davranışlardan kaçınacak ve nevbet çaldırmayacaktı.⁵⁴¹ Ayrıca Mahmûd’un ata binip inme zamanlarında Türk borusu (*bûk-i Türki*) çalınmayacaktı.⁵⁴² Sultan Sancar, Rey’de yapılan görüşmeler

⁵³⁶ Abdülkerim Özaydın, “Nevbet”, s. 39.

⁵³⁷ Kaşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, III, Çev. Atalay, s. 127; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Erdi-Yurteser, s. 588.

⁵³⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, C. II, Çev. Ugan, s. 3-4, 9; ayn. mlf., *Mukaddime*, C. I, Çev. Kendir, s. 347, 349; Ayrıca Bkz. Corcî Zeydân, *a.g.e.*, I, s. 238.

⁵³⁹ Muhammed el-Hüseynî Yezdî, *el-Urâzâ fi Hikâyeti’s-Selcukiyye* adlı eserinde Sancar’ın cülus töreninde çalınan nevbet hakkında şu ifadelerle yer vermiştir: “*İkbâl müjdeleyicileri, onun saltanat ve iclâl kösünü gök kubbe üzerinde çaldılar. Onun dünyanın sığınağı olan sarayının nevbetçileri beş nevbet çalarak yeryüzünün yedi tabakasının altı yönünü salladılar.*” Bkz. el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 83; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 29, dn. 3.

⁵⁴⁰ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 47.

⁵⁴¹ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 124; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 62; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 45.

⁵⁴² Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 166; Reşîdü’-d-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 169-170.

neticesinde yeğenin hükümdarlık haklarını geri iade etmiş ve onun da günde beş vakit nevbet çaldırmasına izin vermişti.⁵⁴³

Nevbetin bir hâkimiyet unsuru olması dolayısıyla sultanların, meliklere ve emîrlere yaptıkları tevcihler içerisinde menşur, unvan ve sancağın yanında muhakkak bir davul (*tabl*) bulunurdu. Nitekim Sultan Sancar, Hille Emîri Dübeys b. Sadaka'ya davullar ve trampetler vererek kapısında üç namaz vakti nevbet çaldırmasına izin vermişti.⁵⁴⁴ Diğer taraftan Abbâsî Halifesi el-Müsterşid ve Sultan Sancar, Anadolu'da yaptığı gazalar ve kazandığı zaferler dolayısıyla Danişmendli Emîr Gazi'ye meliklik unvanı tefviz etmişler ve kapısında çalınmak üzere bir de davul göndermişlerdi.⁵⁴⁵

Sultan Sancar, zaman zaman bazı vezîrlere nevbet çaldırma izni vermiştir. Misâl olarak, 516 (1122)'da Nizamü'd-Dîn Togan Beg'i vezîrliğe tayin edince onun evinin önünde nakkare vurulmasını emretmişti.⁵⁴⁶ Ayrıca, bundan sonra Togan Beg'in serâperdesinin (çadır) önünde günde üç namaz vakti nevbet (*tabl* ve *demame*) çalınacaktı.⁵⁴⁷ Yine 518 (1124) yılında vezîrliğe tayin ettiği Muînü'd-Dîn Nasîrüddevle Ebû Nasr Ahmed Muhtassü'l-Mülk Kaşî (Kaşanî)'ye atama menşuru ile birlikte göndermiş olduğu hediyeler arasında kös ve *tabl* da bulunmaktaydı.⁵⁴⁸

Sultan Sancar, ordusuyla birlikte sefere çıktığında askerlerini cesaretlendirip, düşmana korku salmak amacıyla nevbet takımını da beraberinde

⁵⁴³ İbnü'l-İmrânî, *a.g.e.*, s. 211.

⁵⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 244; Bu kaynağın bu konuda vermiş olduğu malumatın tahlil ve tercümesinde ortaya çıkan güçlükler tarihçileri görüş ayrılığına düşürmüştür. Mehmet Altay Köymen, metinde faillerin birbirine karışmasından dolayı kendisi de emin olmamakla birlikte davul, trampet ve üç vakit nevbet izninin Sancar tarafından Halife el-Müsterşid'in elçisi Ali b. Tırâd'a verildiğini ifade etmiştir. Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 121, dn. 1; Abdülkerim Özaydın ise bu hediyelerin ve nevbet izninin Sultan Sancar tarafından Hille Emîri Dübeys b. Sadaka'ya tevcih edildiği şeklinde metni tercüme etmiştir. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", s. 39-40; Çünkü Köymen'in de ifade ettiği gibi bu tarz hediyelerin hükümdar tarafından bir elçiye takdim edilmesi rastlanılmış bir durum değildir. Eğer Sancar bu hediyeleri halifeye takdim edilmek üzere elçiye vermişse, bu sefer halifeyi siyasî bir teşekkürün başında bulunan hükümdar olarak tanıdığı manası ortaya çıkmaktadır.

⁵⁴⁵ Süryanî Mihail, *a.g.e.*, s. 103; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 391.

⁵⁴⁶ Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 192; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 8-9, AÜDTCF, Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1967, s. 144; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 121.

⁵⁴⁷ Akîlî, *a.g.e.*, s. 236; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 61; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik" s. 144; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 121.

⁵⁴⁸ Akîlî, *a.g.e.*, s. 250; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 67.

götürdü. Sultan Sancar'ın savaşları hakkında oldukça tafsilatlı bilgiler veren Hasan-ı Yezdî'nin rivayetlerinden, Sancar'ın nevbet takımı içerisinde yer alan enstrümanlardan bazılarının kös, davul, nakkare, borazan, ney, zurna ve saz olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴⁹ Yine aynı kaynağımız, özellikle kösün savaş meydanlarında askerleri coşturup, gök gürültüsünü andıran sesiyle düşmanları ürküttüğünü şu ifadelerle tasvir etmektedir: “*Kösün haykırışı, sesi ve feryadı, zemherînin nefesi gibi acı idi.*⁵⁵⁰ *Kösün haykırışının sesinden, erkek devin kalbi titredi.*⁵⁵¹ *Kösün sesinden dünyanın kulağı sağır oldu.*⁵⁵² Irak Selçuklu meliklerinden Tuğrul da amcası Sultan Sancar'ın emriyle kardeşi Mesûd'a karşı savaşmak için Dînever sahrasına doğru ilerlerken nevbet çaldırmıştı.⁵⁵³

1.2.1.3.2.9. Gâşiye

Arapça bir kelime olan gâşiye, sözlükte eyer örtüsü, zar, perde anlamlarına gelmektedir.⁵⁵⁴ Bir saltanat alâmeti olarak ifade ettiği anlamı en iyi şekilde Kalkaşandî tarif etmiştir. Ona göre gâşiye, deriden imal edilmiş ve altın sırmalı iplikle süslenmiş eyer örtüsüdür. Merasimlerde ve bayramlarda atı üzerinde bulunan hükümdarın önünde rikâbdâr tarafından taşınırdı. Rikâbdârın yürürken gâşiyeyi yukarı doğru kaldırıp sağa sola doğru sallaması âdettendi.⁵⁵⁵ Gâşiyenin kullanılması ile ilgili Selçuklu tarihindeki misâllerden anlaşıldığına göre, gâşiyeyi yalnızca rikâbdâr taşımamaktadır. Selçuklu hükümdarları bir hürmet ifadesi olarak Abbâsî halifelerinin gâşiyelerini omuzlarında taşımışlardır. Ayrıca tâbî hükümdarlar, metbû hükümdarlara itaatlerini arz etmek için onların gâşiyelerini taşımışlardır.

Sultan Sancar zamanında gâşiyenin bir hükümdarlık alâmeti olarak kullanıldığına dair birkaç misâl verebilecek kadar malumata sahibiz. 529 (1135) yılında Irak Selçuklu Sultanı Mesûd ile Halife el-Müstersîd arasında Dâ-y-ı

⁵⁴⁹ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 201a, 203b, 204a, 208a, 212b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 149, 158, 161, 175, 191.

⁵⁵⁰ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 201a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 149.

⁵⁵¹ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 207a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 170.

⁵⁵² Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 210b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 184.

⁵⁵³ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 149.

⁵⁵⁴ Mehmet Kanar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 1267.

⁵⁵⁵ el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-Înşâ*, IV, s. 7; Gâşiye hakkında Bkz. Erdoğan Merçil, “Gâşiye ve Selçuklularda Kullanılışına Dair Bazı Örnekler” *Selçuklular-Makaleler-*, Bilge-Kültür-Sanat, İstanbul 2011, s. 184-192; Erdoğan Merçil, “Gâşiye”, *TDVİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 398-399.

Merc'de yapılan savaşta halife esir alınmıştı. Sultan Mesûd, huzuruna getirilen halife ile aralarında geçen konuşmada, bizzat kendisinin rikâbında bulunduğu halde onu Bağdad'a götürerek Dârü'l-Hilâfe'ye teslim edeceğini ve tıpkı dedesi Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in onun dedesi Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillah'a yaptığı gibi gâşiyesini başının üstünde, onun önünde taşıyacağını söylemiştir.⁵⁵⁶

Bu arada Sultan Mesûd, halifenin esir alınmasından sonra başsız kalan Bağdad'a Bey-aba'yı şihne olarak tayin etmişti. Bey-aba'nın Bağdad'a gelerek halifenin bütün mal varlığına el koyması üzerine karışıklıklar çıkmış, Bağdad halkı ile Bey-aba'nın adamları arasında çıkan çarpışmalarda halktan yüz elli üç kişi ölmüştü. Olayların daha fazla büyümesinden endişe duyan Bey-aba, ortamı yatıştırmak için münâdiler aracılığıyla Bağdad halkına gönderdiği mesajda, Sultan Mesûd'un omzunda halifenin gâşiyesi olduğu halde Irak'a doğru yola çıktığını duyurmuştu.⁵⁵⁷

Diğer taraftan Sultan Sancar, yeğeni Sultan Mesûd'a gönderdiği mektupta, halifenin esir edilmesinden dolayı ülkesinde yaşanan bir takım afetlerden bahsederek bir an önce halifeden özür ve bağışlanma dilemesini, halifeye saltanat çadırı (sürâdik) kurmasını, buraya bir taht koymasını, dedelerinin bu hanedana yapageldikleri adet gereğince kendisiyle birlikte bütün kumandanların gâşiyeye taşınmasını emretmişti.⁵⁵⁸

Mektubun muhteviyatına vakıf olduktan sonra Sultan Mesûd'un amcasının talimatları çerçevesinde hareket ettiğini görüyoruz. Mesûd, halifenin huzurunda yer öptü ve affedilmesini istedi. Halife Müsterşid, Sultan Mesûd'u affetti. Bunun üzerine halifeye saltanat çadırı (süradık) ve oturması için taht kuruldu. Mesûd, omzunda gâşiyeye ve elinde halifenin atının dizginleri olduğu halde halifeyi çadırına kadar götürdü.⁵⁵⁹

⁵⁵⁶ İbnü'l-İmrânî, *a.g.e.*, s. 220.

⁵⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 296; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 268; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 48-49; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 274.

⁵⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 297; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 269; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 50.

⁵⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 297-298; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 269; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 35; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 71.

Hükümdarların, bir hürmet ve saygı ifadesi olarak din büyüklerinin gâşiyelerini taşımak istediklerine dair misâller de vardır: Sultan Sancar, zamanın din büyüklerinden Hâce Ebû'l-Fazl Kirmânî'ye son derece hürmet ve ta'zim gösterirdi. Bir vakitler onu elçilik vazifesiyle bir yere göndermişti. Görevini tamamlayıp geri döndüğünde bizzat onu karşılamaya çıktı. Atı üzerinde onunla yan yana yol katetti. Bu sırada Sultan Sancar, İmâm Ebû'l-Fazl'ın kulağına eğilerek üç defa bir şey söyledi ve Hâce-i İmâm, sultanın ısrarla kendisinden istediği şeyi kabul etmedi. İmâm Ebû'l-Fazl, cemaatinin arasına döndüğünde, öğrencileri kendisine sultanla ne konuştuğunu sordular. Bunun üzerine o, şöyle dedi: “*sultan bana dedi ki, ‘izin verin, aşağıya ineyim ve gâşiyenizi omzuma alayım. Ta ki böylece insanlar, size olan itikadımı ve bağlılığımı bilsinler.’ Ben ise ona şöyle dedim: ‘Bu mümkün değil. Çünkü bir hükümdar ve devlet başkanı olarak böyle davranmanız görkem ve azametinize gölge düşürür.’ İmâm Ebû'l-Fazl, sözlerine şöyle devam etti: ‘Yüce Allah, kemâl-i tevâzu sahibi bu hükümdarın devletini her gün daha da kuvvetli kılsın. Yüce sancağını en yükseklere çıkarınsın. Peygamber Aleyhisselâm'ın buyurduğu gibi, kim tevâzu gösterirse, Allah da onu yüceltir.’*”⁵⁶⁰

Muhammed el-Hüseyinî Yezdî, Sultan Sancar'ın hâkimiyetinin boyutlarını ifade etmek için onun zamanında “*Acem hükümdarları ve ekasirey-i âlemin (dünyanın büyük çoğunluğu) onun itaat gâşiyesini omuzlarına aldılar ve tâbîlik halkasını kulaklarına taktılar*” demektedir.⁵⁶¹ Ayrıca Sultan Sancar'ın hükümdarlık alâmeti olarak gâşiyeyi kullandığını Seyyid Eşref, bir kasidesinde şu şekilde ifade etmektedir:

Hizmetî sūy-i der-i bâr-i to Hakan mî-bered, (Hakan otağının kapısında hizmet eder)

Gâşiyе pîş-i ser-i esb-i to Kayser mi-keşed (Kayser atının önünde gâşiyе çeker)⁵⁶²

⁵⁶⁰ Muhammed Avfî, *Cevâmiu'l-Hikâyât ve Levâmiu'r-Rivâyât*, C. I/2, Tash. Doktor Emîr Bânu-yı Kerîmî, İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahran 1359 hş., s. 28

⁵⁶¹ el-Hüseyinî Yezdî, *a.g.e.*, s. 83.

⁵⁶² Seyyid Hasan-ı Gaznevî, *a.g.e.*, s. 50; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 188; Erdoğan Merçil, bu beytin yer aldığı kasidenin sehven Enverî'ye ait olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Erdoğan Merçil, “Gâşiyе ve Selçuklularda Kullanılışına Dair Bazı Örnekler” s. 188; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 186.

1.2.1.3.2.10. Ok ve Yay

Tarihte “Okçu Millet”⁵⁶³ olarak tesmiye edilen Türklerin yaşantısında ok ve yayın, bir savaş araç-gereci olarak oynadığı mühim rolün yanında, aynı zamanda bir kültür unsuru olarak onların zihniyet ve telakkileri üzerinde bazı tesirler icra edip, bunun etrafında bir takım teamüllerin teşekkül ettiğini görmekteyiz.⁵⁶⁴ Nitekim ok ve yayın Türk devlet hayatında siyasî ve hukukî bir sembol olarak kullanıldığına dair pek çok misâlin yer aldığı *Oğuz Kağan Destanı*’ndaki bir rivayete göre, Oğuz Han kendisine ait iki altın uçlu oku yüz Kanglı atlısına vermişti. Kanglılar gittikleri her vilâyette bunları gösterince halk kendilerine her ne ihtiyaçları varsa veriyor, gereken hizmet ve hürmeti gösteriyorlardı.⁵⁶⁵ Yine Türkler, Hunlardan itibaren cemiyeti ok ve yay arasındaki münasebetlere karşılık gelecek şekilde zümrelere ayırmışlar, kabilelerin siyasî ve içtimai mevkilerini buna göre tayin etmişlerdi. Bu anlayışa göre yay, oku attığı veya sevk ve idare ettiği için metbûluk ve üstünlük, ok tâbîlik alâmeti sayılmış, her ikisi birlikte devleti ve istiklâli simgeleyen bir işaret olarak kabul edilmişti. Hükümdarın kabile reislerine ok göndermesi onları bir sefer veya toplantı için çağıran bir emir anlamı taşımaktadır. Dolayısıyla ok gönderenin gönderilene göre hukukî bakımdan üstün bir mevkide olduğu anlaşılır.⁵⁶⁶

Okun tâbîlik, yayın ise metbûluk ifade eden bir sembol olarak telakki edilmesi *Oğuz Kağan Destanı*’nın değişik varyantlarında açıkça görülmektedir. Reşîdü’-d-dîn Fazlullah’ın *Oğuznâmesi*’nde bulunan bir kayda göre “Oğuz’un altı oğlu bir gün ava gittiler. Tesâdüfen altın bir yay ile üç altın ok buldular. Babaları Oğuz, yayı üçe parçalayıp daha büyük üç oğluna, üç oku da küçük üç oğluna verdi. Şöyle karar verdi: Kendilerine yay verdiği üç oğlunun soyundan gelecek kavme “Bozok” densin. Kendilerine ok verdiği diğer üç oğlunun neslinden gelecek kavmin lâkabi “Üçok” olsun; Yay verdiklerinin yeri daha üstte olsun ve

⁵⁶³ Ermeni müellifleri umumiyetle Moğolları “okçu millet” olarak tavsif etseler de, bunun Orta Asya göçebe kabilelere verilmiş genel bir ad olduğu, Selçukluların da “okçu” tesmiye edildikleri bilinmektedir. Bkz. Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, Çev. Hrant D. Andreasyan, İÜEF Yayınları, İstanbul 1954, s. 1, dn. 1.; Erkan Göksu, “Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 5/2, Ankara 2010, s. 987, dn. 1.

⁵⁶⁴ Osman Turan, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Belleten*, S. 35, Ankara 1945, s. 306.

⁵⁶⁵ A. Zeki Velidî Togan, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982, s. 27.

⁵⁶⁶ Osman Turan, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, s. 308, 318.

orduda sağ kolu teşkil etsinler. Kendilerine ok verdiklerinin yeri daha altta olup sol kolu teşkil etsinler. Zira yay Padişah gibi hükmeder; ok ise ona tâbî bir elçidir.”⁵⁶⁷

Türkler, oku bir tâbiyet ve davet sembolü olarak İslâmî dönemde de kullanmaya devam etmişlerdir. Nitekim Sultan Sancar devrinde yaşanan bir olay buna misâl teşkil etmektedir. Râvendî'nin naklettiğine göre, Hârezmşâh Atsız Katavan Muharebesi'nde (536/1141) Büyük Selçuklu ordusunun yenilmesi üzerine Sultan Sancar'a isyan ederek Merv ve Nişâbûr'u yağmalamış, pek çok hazine ve zahire ele geçirmişti. Fakat ordusunun büyük bir bölümünü kaybetmesine rağmen süratle toparlanan Sultan Sancar, Atsız'ı Hârezm'e çekilmeye mecbur bırakmıştı. 538 (1143) yılında Atsız'ı cezalandırmak için Hârezm üzerine sefere çıkan Sultan Sancar, ona: “Eğer melikin atının ayakları rüzgâr kadar çabuk olsa da benim atının ayakları total değildir; sen buraya gelmezsen ben oraya gelirim; cihanın sahibine dünya dar değildir” manasını ifade eden bir beyit ile bir ok göndermişti.⁵⁶⁸ Sultan Sancar, Hârezmşâh Atsız'a ok göndererek Türk devletler hukukunda geçerli olan bir ananeyi hatırlatmak suretiyle onu itaat ve tâbiyete davet etmişti.

Hâkimiyet ve metbûluk alâmetlerinden biri olarak kabul edilen yay, Selçuklular devrinde devletin sembolü haline gelmiş, tuğralar başta olmak üzere

⁵⁶⁷ A. Zeki Velidî Togan, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, s. 48; Oğuz Kağan Destanı'nın diğer bir varyantında bu olay şu şekilde nakledilmiştir: “Oğuz Kağan büyük ve küçük oğullarını çağırır ve: “Benim gönlüm avlanmak istiyor. İhtiyar olduğum için benim artık cesaretim yoktur: Kün, Ay ve Yultuz, doğu tarafına sizler gidin. Kök, Tağ ve Tengiz, sizler de batı tarafına gidin” dedi. Ondandan sonra üçü doğu tarafına, üçü de batı tarafına gittiler. Kün, Ay ve Yultuz çok av ve çok kuş avladıktan sonra, yolda bir altın yay buldular, onu aldılar ve babalarına verdiler. Oğuz Kağan sevindi, güldü yayı üçe böldü ve: “Ey büyük oğullarım, yay sizlerin olsun, yay gibi okları göğe atın” dedi. Kök, Tağ ve Tengiz çok av ve çok kuş avladıktan sonra, yolda üç gümüş ok buldular, aldılar ve babalarına verdiler. Oğuz Kağan sevindi, güldü, okları üçe üleştirdi ve ey küçük oğullarım, oklar sizlerin olsun. Yay oku attı, sizler de ok gibi olun” dedi. Bkz. W. Bang ve G. R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, İÜEF Türk Dili Semineri Neşriyatından, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1936, s. 31; Sencer Dıvıçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya Boy, Konat ve Devlet*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 46.

⁵⁶⁸ *Râhatu's-Sudûr ve Âyetu's-Sürûr*'un orijinal metninde geçen “sehm” kelimesi Arapça “ok, hisse, pay” anlamlarına gelmektedir. Bkz. Mehmet Kanar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 1069. Bu kelime Farsça'da ise “korku, dehşet” anlamındadır. Bkz. Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2015, s. 932; Kitabı Türkçe'ye çeviren Ahmet Ateş, buradaki “sehm” kelimesini Farsça anlamına göre yani “Sultan onu korkutacak haber gönderdiği zaman” şeklinde tercüme etmiştir. Bkz. Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 170; Oysa kadim Türk devlet geleneğinde cari olan bir teamüle göre, metbû hükümdar isyan eden vasal hükümdara yeniden kendisine tâbî olmaya davet etmek için ok göndermektedir. Bkz. Osman Turan, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, s. 310; Erkan Göksu, “Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri”, s. 994, dn. 30.

çetr ve sikkelerde kullanılmıştı.⁵⁶⁹ Bondârî, Sultan Sancar döneminde tuğranın bir yay (kavs) çizmekten ibaret olduğunu, tuğra yayının üstünde “Bismillahi tevekkültü alâllâhi” yazıldığını kaydetmektedir.⁵⁷⁰ Bununla birlikte Selçuklu hükümdarlarının darp ettirdikleri sikkelerin ön üst yüzünde ok ve yay işareti bulunmaktadır.⁵⁷¹ Netice olarak diyebiliriz ki, ok ve yayın hâkimiyet sembolü olarak kullanılması Göktürklerden Selçuklulara intikal eden bir telâkki ve an’anenin mevcudiyetini ortaya koymaktadır.

1.2.1.3.2.11. Yüzük/Mühür

Saltanat ve hükümdarlığa mahsus alâmetlerden biri de yüzük/mühürdür.⁵⁷² Farsça *mohr* kelimesinden gelen mührün Arapça’daki karşılığı *hâtem*⁵⁷³ dir. Mektup, ferman ve resmî evrakları mühürlemek İslâmiyet’ten önce de, sonra da hükümdarlar tarafından tatbik edilen bir uygulamadır. Mühür (hâtem), umumiyetle bitirilen yazıların altına basılıp, son sözün söylendiği belgelere resmiyet kazandırmak için kullanılırdı. Diğer taraftan mührün, mühür çamuruna veya mürekkebe batırılıp sonra da resmî evrakın üzerine basılması, o belgenin doğru bir şekilde yazılıp bitirildiği anlamına geliyordu.⁵⁷⁴

Mühürleme işleminde kullanılan yüzüğe de onun bıraktığı ize de mühür denilmekteydi. Bununla birlikte yüzük üzerine nakşedilmiş olan resim, şekil ve

⁵⁶⁹ C. E. Bosworth, “Tughra (A-In The Central of Islamic Lands Before The Ottomans)”, *EP*, C. X, E. J. Brill, Leiden 2000, s. 595.

⁵⁷⁰ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 155; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, (Metin, Tercüme ve Araştırmalar), TTK, Ankara 1958, s. 24; Erkan Göksu, “Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri”, s. 999.

⁵⁷¹ Coşkun Alptekin, “Selçuklu Paraları”, s. 440-441;

⁵⁷² Mühür ve yüzük hakkında Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Yüzük”, *TDVİA*, C. XLIV, İstanbul 2013, s. 55-57; Corcî Zeydân, *a.g.e.*, I, s. 176-178; Züriye Oruç, “Selçuklularda Bir Hâkimiyet Alâmeti Olan Mühür-Yüzük ve Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. X, S. 54, Vol. 10, 2017, s. 340-349; Necati Fahri Taş-Nebi Bozkurt, “Mühür”, *TDVİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 527-528; Ahmet Kütük, “İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Yüzük ve Hukukî Mahiyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XXVII, S. 2, 2017, s. 195-206.

⁵⁷³ Farsça *mohr* ve Arapça *hâtem* kelimeleri aynı manaları taşıyıp sözlükte, mühür, damga, yüzük, imza anlamlarına gelmektedir. Bkz. Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 1614; Bkz. Mehmet Kanar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 791; Diğer taraftan Türkler mührü *tamga* adını vermişlerdir. Hakanlar ibriklerini, kendilerine ait olan sofralarını mühürlerdi. Bu sofralarda bir kişiye yetecek kadar yiyecek ve içecek olduğu için hakandan başkası kullanmasın diye üzerlerine damga vurulurdu. Bu tür küçük sofa ve ibriklere *tamgalık* denilmiştir. Bkz. Kâşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, I, Çev. Atalay, s. 424, 527; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Erdi-Yurteser, s. 526; “*ol bitik tamgaladı*” ifadesi, o kitaba, mektuba Hakanın damgasını, tuğrasını vurdu, mühürledi anlamına gelmektedir. Bkz. Kâşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, III, Çev. Atalay, s. 353; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Erdi-Yurteser, s. 526.

⁵⁷⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. II, Çev. Ugan, s. 20; ayn. mlf., *Mukaddime.*, C. I, Çev. Kendir, s. 353.

ibareler hükümdara mahsus olup resmî evrakın üzerinde görüldüğü takdirde, onun nezdinden geldiğinin ispatı hükmündeydi. Bu resim, şekil ve ibareler yüzüğün üzerine ters olarak kazınırdı ve böylece kağıt üzerinde bulunması gerektiği şekliyle görünürdü. Mühürde genellikle hükümdarın adı, tuğrası (arması), lâkab ve unvanlarından bazıları bulunmaktadır. Sultanın mühür-yüzüğü altından yapılır, yakut, firuze ve zümrüt gibi değerli taşlarla süslenirdi. Sultan, bu yüzüğü hükümdarlığın bir alâmeti olarak parmağında taşırdı.⁵⁷⁵

Büyük Selçuklular'da hükümdar yüzüğü, devletin kuruluş yıllarından itibaren bir hâkimiyet sembolü olarak kullanılmıştır. Diğer taraftan hükümdarlar, devlet adamlarına bir görev tevdi ettiklerinde veya bir konuda yetkili kıldıklarında mühür-yüzüklerini o kişilere vermişlerdir. Böylece onu elinde bulunduran kimse, hükümdar adına hareket ettiğini söyleyebiliyordu. Görev tamamlanıncaya kadar bu yüzük, yetkilendirilmiş kişide kalabiliyordu.⁵⁷⁶ Nitekim Sultan Sancar döneminde Rey eyaleti vali naibliği görevine atanan Kıvâmü'd-dîn İnanc Kutluğ Belkâ, sultan adına hareket edebilecek geniş yetkilerle mücehhez kılınmış ve hükümdar mührü (hâtem-i hâss) kendisine emanet edilmişti.⁵⁷⁷

Fakat bu uygulama bir takım suistimalleri de beraberinde getirmekteydi. Nitekim Sancar'ın meliklik döneminde yaşanan bir hadise bu duruma bâriz bir misâl teşkil etmiştir. Melik Sancar'ın çok sevdiği ve sürekli yanında bulundurduğu Keç külah yani eğri külah diye mâruf Kaymaz adında bir kölesi vardı. Bu köle Sancar'dan yüz bularak, edep sınırlarını aşar ve küstahça davranışlar sergilerdi. Vezîr Sadrû'd-Dîn Muhammed ise onu bu hareketlerinden nehyeder ve terbiyesini takınmaya davet ederdi. Bir gün ona, “*Ya uslanır ve kendini düzeltirsin veya seni doğrultmak hususunda tedbir düşünürüm ve külahının eğriliğini ben düzeltirim*” dedi. Keç külah vezîrin tehdidine tehditle karşılık verdi ve “*Ya sen benim külahımı düzeltirsin ya da ben senin sarığını düzeltirim*” dedi. Bir gün Melik Sancar, vezîrin verdiği bir ziyafette bulundu ve onun sarayında üç gün kaldı. Üçüncü gün Sancar, içkinin tesiriyle idraki

⁵⁷⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. II, Çev. Ugan, s. 22-23, 26; ayn. mlf., *Mukaddime.*, C. I, Çev. Kendir, s. 354-355; Züriye Oruç, “a.g.m” s. 341.

⁵⁷⁶ Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi Ve Saray Hayatı –Teşkilâtı*, s. 61; Züriye Oruç, “a.g.m” s. 344-345; Ahmet Kütük, “a.g.m”, 198-199.

⁵⁷⁷ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 74; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 383; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 199; Ahmet Kütük, “a.g.m”, s. 199-200.

zayıflamış, gözünü kölenin gözlerine dikmiş, eli de kölenin eli üzerinde olduğu halde kendinden geçmişti. Köle, kaş ve gözünü oynatarak Sancar'ı etkisi altına aldı. Onu gaflete düşürerek parmağındaki yüzüğü çıkardı ve yapacağı işi gizli tuttu. Süratle kin bağladığı vezîrin odasına yöneldi. Kapıda nöbet tutan muhafızlara yüzüğü göstererek mühim bir iş için Sultanın gönderdiğini söyledi. Bunun üzerine muhafızlar onun girmesine izin verdiler. Bu habis ruhlu adam içeri girince vezîrin huzurunda bulunanların tamamı oradan ayrıldılar. Vezîr Sadrü'd-Dîn Muhammed, Sancar'ın yüzüğü ile geldiği için olacak ki, köleye yakınlık gösterdi ve onu dikkatle dinlemeye koyuldu. Köle ani bir hareketle vezîrin başını kesti ve onu eline alıp Sancar'ın yanına getirdi ve önüne koydu. Bu olay karşısında dehşete kapılan Melik Sancar, kölenin fena bir surette katledilmesini emretti. (24 Zilhicce 511/18 Nisan 1118)⁵⁷⁸

Mührün işlevlerinden birisi de, devlet hazinesindeki kumaş kese ve sandıkların içlerinde bulunan kıymetli eşyaları muhafaza etmek gayesiyle mühürlenmesidir. Sultan Sancar'ın mücevherleri kendi mührü ile mühürlenmiş kumaş keseler içerisinde kendi namına koruma altındaydı. Eğer onların içerisinde bir şey almak isterse getirtir ve kilidinin mührünü bozarak alacağını alır ve sonra yine kendi mührü ile mühürlendikten sonra hazine dairesine geri gönderirdi.⁵⁷⁹ Yine Hârezmşah Atsız, Sultan Sancar'ın Katavan mağlubiyetini fırsat bilerek Selçuklu başkenti Merv'i işgal etmişti. O daha sonra Sancar'ın hazinesinde bulunan mücevher sandıklarını kendi başkentine nakletti. Sultan Sancar, bu durum karşısında Hârezm üzerine yürüyerek Hezâresb'i kuşattı ve aldı. Af dilemek zorunda kalan Atsız, mücevher sandıklarını Sancar'ın mührüyle mühürlü oldukları halde geri iade etti.⁵⁸⁰

1.2.1.3.2.12. Otağ (Saltanat Çadırı)

Hükümdarın başkentteki daimi ikametgâhı olan saray kadar askerî seferlerinde ve seyahatlerinde kullandığı çadır da önemlidir ve saltanat

⁵⁷⁸ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 240-241; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 138-139; Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi Ve Saray Hayatı –Teşkilâtı*, s. 62; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 199; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Yüzük", s. 56; Züriye Oruç, "a.g.m" s. 344-345; Ahmet Kütük, "a.g.m", s. 199.

⁵⁷⁹ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 247; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 203; Züriye Oruç, "a.g.m" s. 346.

⁵⁸⁰ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 251; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 67; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 203; Züriye Oruç, "a.g.m" s. 346.

alâmetlerinden sayılmıştır.⁵⁸¹ Etimolojik olarak çadır, Türkçe'nin çeşitli lehçelerinde çatur, çatır, çaçır, çaşır⁵⁸² gibi şekillerde kullanılmakla birlikte, Farsça ve Arapça kaynaklarda birçok farklı kelime ile ifade edilmiştir. Bunlardan bazıları; hayme, nevbetî, sürâdik, hargâh, serâperde, sâyeban, dehliz ve bargâhtır.⁵⁸³

Selçuklu hükümdarlarının çok hareketli bir yaşamları vardı. Onların seyahatleri yalnızca belirli askerî ve politik hedeflerle gerçekleşmiyordu. Barış zamanında bile devletin askerî niteliğinden dolayı ordularını komuta eden hükümdarlar, bir nevi tatbikat mahiyetinde bir meradan diğerine geçerek gezici bir yaşam tarzını benimsediler. İran'a ve onun büyük kentlerine hâkim olsalar bile eşlerini ve çocuklarını saray ve köşklerde bırakarak kumandanlarıyla birlikte şehir surlarının dışındaki askerî garnizonlarda (leşkerghâh) bulunan çadırlarda kalmayı tercih ettiler. Ancak saltanat çadırı; şekli, renginin farklı oluşu ve ihtişamıyla diğerlerinden ayrılmıştır.⁵⁸⁴ Bu durum Selçuklu siyasî ve askerî yaşamında saltanat çadırının önemini artırmıştır.

⁵⁸¹ İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. II, Çev. Ugan, s. 29; ayn. mlf., *Mukaddime.*, C. I, Çev. Kendir, s. 357; Ali Öngül, *Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2018, s. 23; 492 (1099) tarihinde Büyük Selçuklu garnizonunda yaşanan bir hadise saltanat çadırının (otağ) ehemmiyetini ortaya koymasından manidardır. Sultan Berkyaruk'un bir kısım kumandanları Batınî olmakla suçladıkları Müstevfî Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl Kummî'yi öldürmeye karar vermişlerdi. Mecdü'l-Mülk, askerlerin çadırına (hime) yönelmeleri üzerine kaçıp sultanın çadırına (nevbetî) sığındı. Askerler sultanın haylhane'sini yağmaladılar. Kumandanlar Sultan Berkyaruk'a haber gönderip Mecdü'l-Mülk'ü kendilerine teslim etmesini istediler. Berkyaruk, buna razı olmayınca ordu otağın etrafında saf tuttu. Utanma ve hayayı bir kenara bırakıp otağın kapısından içeri girdiler. sultanın gözü önünde Mecdü'l-Mülk'ü sakalından tutarak dışarı çıkardılar ve parçalayarak öldürdüler. Sultan bu hali görünce üzüldü; otağının (sorh-i serâperde) ilik yerinden dışarı kaçıp Mirahor'un (âhur-beg) çadırına (hime) geldi. Mirahor, sultanın karşısına gelerek yeri öptü. Sultan: "*Bu ne itaatsizliktir? Sultanın haremine hürmeti (hürmet-i harem) ortadan kaldırdılar, saltanatın namusu (namus-u saltanat) elden gitti*", dedi. Bu ifadelerle Sultan Berkyaruk, Mecdü'l-Mülk'ün öldürülmesinden ziyade, hükümdarlık çadırına yapılan tecavüze ve dolayısıyla hükümdarlık izzet, şeref ve itibarının çiğnenmesine tepki göstermişti. Öyle anlaşılıyor ki sarayda geçerli olan teşrifat kuralları hükümdarın otağının içinde ve etrafında da geçerliydi. Ayrıca bu olayda dikkat çeken diğer bir husus, kaynakların diğer devlet görevlilerin çadırı için hime kelimesini kullanırken hükümdarın çadırı için nevbetî, serâperde kelimelerini tercih etmeleridir. Hükümdarın çadırını diğerlerinden ayıran diğer bir fark ise renginin kırmızı olmasıdır. Bkz. Zahirüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 37-38; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 148-149; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 142-143; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 61; David Durand-Guédy, "The Tents of the Saljuqs" in *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, Ed. David Durand-Guédy, Brill, Leiden-Boston 2013, s. 155.

⁵⁸² Kâşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, I, Çev. Atalay, s. 406; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Erdi-Yurteser, s. 217, 224; Nebi Bozkurt, "Çadır", *TDVİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 158.

⁵⁸³ Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 205.

⁵⁸⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. II, Çev. Ugan, s. 31; ayn. mlf., *Mukaddime.*, C. I, Çev. Kendir, s. 357; David Durand-Guédy, "The Tents of the Saljuqs" s. 150.

Sâve Savaşı'ndan (513/1119) sonra Sultan Mahmûd'un vezîri Kemâlû'l-Mülk es-Sümeiyemî, İsfâhân'dan hareketle Sultan Sancar'ın bulunduğu Rey şehrine gitmişti. Sultan Sancar yeğeninin vezîrinin sulh için geldiğini öğrenince çok sevinmiş, ona çok ikramda bulunmuş ve onu *Sencerî çadır*'da misafir etmişti.⁵⁸⁵ Bir süre Sultan Sancar'ın yanında kalan Kemâlû'l-Mülk, Mahmûd'a elçi göndererek onu amcasının huzuruna çağırdı. Daha sonra Mahmûd'un danışmanları, onun amcası Sancar ile görüşme şeklini kararlaştırmak için toplandılar. Alınan kararlara göre Mahmûd, hükümdarlık sembolü olan hareketlerden sakınacak ve amcasına tâbî olduğunu şu hususlara dikkat ederek gösterecekti; Mahmûd bargâhtan çadıra (sürâdık) amcasının üzengisinin yanında yaya yürüyecek, Sancar'dan ayrı kendisi için kırmızı bir çadır (serâperde-i cehremî-i sorh) kurulmayacak, amcasının çadırı yanında onun evlat ve haremî gibi yaşayacaktı.⁵⁸⁶

Sultan Sancar, 526 (1132) senesinde Irak Selçuklu Devleti içerisindeki taht kavgalarına müdahale etmek için Rey'e gelmişti. Burada bir süre kalıp yeğeni Melik Tuğrul ile görüştüktan sonra Hemedân'a hareket etti. Sultan Sancar bu şehirde üç gün süreyle saltanat çadırında ikamet etti.⁵⁸⁷

Irak Selçuklu Hükümdarı Mesûd, Abbâsî Halifesi el-Müsterşid'i tutsak olarak ele geçirdiği vakit (529/1135) amcası Büyük Selçuklu Hükümdarı Sancar ona bir mektup göndermişti. Bu mektupta Sancar, yeğeninden halifeden özür dileyerek ona bir saltanat çadırı (sürâdık) kurmasını ve içine bir taht koymasını istemişti.⁵⁸⁸ Bu olay, hükümdarlık sembolleri arasında saltanat çadırı ile tahtın birbirini tamamlayan iki unsur olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir.

1.2.1.3.2.13. Tevkî'

Sözlükte düşmek, konmak, olmak, meydana gelmek, gerçekleşmek anlamlarına gelen vak'⁵⁸⁹ kökünden türeyen tevkî' terim olarak halife, emîr, vezîr,

⁵⁸⁵ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 62.

⁵⁸⁶ Zahrüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 45; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 166; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 169-170; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 124; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 62; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 72; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 45.

⁵⁸⁷ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 148.

⁵⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 297; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 269; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 277.

⁵⁸⁹ Mehmet Kanar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 1805.

vali ve benzeri idarecilerin kendilerine sunulan talep ve şikâyet dilekçelerinin altlarına düştükleri muhtasar ve belîğ ifadeler olarak tarif edilmiştir.⁵⁹⁰ El-Meyhenî'nin tarifine göre ise; “tevkî” iki çeşittir; birisi nişan (alâmet), diğeri de ferman içindir. Nişan için olan Allah’a hamdeden bir kelimedir. Buna göre, *elhamdü lillâh-i ‘ala ni’me ve hasbiyallahü vahdehu* gibi. Fermana gelince, mektubun bütün maksadını kısaca açıklayan ve yazının sonunda satır arasına yazılan bir bölümdür. Burada mektubun uzak bir mesafeye gönderilen ve birkaç çeşit söz beyan edilen, tarih ve unvanı olan yazıya denildiği bilinmelidir.⁵⁹¹ Köymen, tevkî’in tuğra ile aynı olduğunu ileri sürse de⁵⁹² Uzunçarşılı’ya göre her ikisi birlikte kullanılmakla beraber tevkî’ tuğradan ayrıdır. Tevkî’ hükümdarın tuğrası değildir; irade ve muvafakatidir ve imzaya muadil bir alâmettir.⁵⁹³

Tevkî’ ilk defa Sâsânî imparatorlarının yazılarında görülmekle birlikte, İslâm Tarihi’nde Dört Halife Dönemi’nde başlayıp Emevî ve Abbâsî dönemlerinde yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Tevkî’ cümleleri dilekçenin konusuna göre Kur’ân âyetlerinden, hadislerden veya atasözü ve şiirlerden seçilirdi.⁵⁹⁴ IV. (X) yüzyıldan itibaren Müslüman Türk devletlerinin hükümdarları hususî alâmetlerini/imzalarını kullanmada Abbâsî halifelerini örnek almışlardır.⁵⁹⁵ Bu meyanda Selçuklu sultanlarının da resmî yazılarında kullandıkları tevkî’leri bulunmaktadır.

Eyaletlerde valilik görevi bulunan Selçuklu şehzadeleri de kendi adlarıyla tevkî’ çekebiliyorlardı. Nitekim Râvendî’nin ifadesine göre, Sancar’ın Horâsân melikliği dönemine ait bir tevkî’i görülmüştür. Onun 491 (1098) tarihli bir tevkî’i ile İmam Şeybanî’ye tahsisat (idrâr) verilmişti.⁵⁹⁶

⁵⁹⁰ Mahmut Kafes, “Arap Edebiyatında Tevkî”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 31, Konya 2014, s. 111-112; İbn Haldûn, tevkî’i şu şekilde tarif etmiştir: “*Sultanın hüküm ve dâvaları halletmek üzere akdettiği mecliste kâtip, Sultanın önünde oturarak sunulan dilekçelerin bir tarafına Sultanın emir ve hükmünü en faydalı ve en kısa bir surette (bir vecize olarak) yazar*”. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. I, Çev. Ugan, s. 629; ayn. mlf., *Mukaddime.*, C. I, Çev. Kendir, s. 336.

⁵⁹¹ el-Meyhenî, *a.g.e.*, s. 29; Erdoğan Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 217-218.

⁵⁹² Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, *TAD*, S. 2-3, Ankara 1964, s. 325.

⁵⁹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 26.

⁵⁹⁴ Mahmut Kafes, “a.g.m.”, s. 111-112.

⁵⁹⁵ Erdoğan Merçil, “Tevkî”, *TDVİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 35.

⁵⁹⁶ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 181; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 51.

Sultan Sancar'ın tevkî'i (alâmeti) “*Bismillahi tevekkeltü Alallâh*” (Allah'ın ismi ile başlarım, Allah'a tevekkül ettim) idi.⁵⁹⁷ 526 (1132) yılında Irak Selçuklu Vezîri Ebû'l Kâsım Dergüzînî, Sultan Sancar'ın vezîrlüğünü de uhdesine almıştı ama Irak'ta kalıp yerine vekil olarak birini Horâsân'a göndermişti. Sultan Sancar Hemedân'dan Horâsân'a dönerken Dergüzînî, ondan üzerinde sultanın alâmeti ve tevkî'i bulunan beyaz kağıtlar aldı. Böylece önemli ve acil işlerin ortaya çıkması durumunda sultana ulaşmak mümkün olmayınca onların üzerine fermanlar yazılarak devletin meseleleri halledilecekti. Dergüzînî, aynı kağıtlardan birine Tikrit Kalesi'nde hapis bulunan Azizüddîn İsfahanî'nin katline dair bir ferman yazıp Bağdad şihnesi Bihrûz el-Hâdim'e gönderdi ve bu yöntemle Azizüddîn'i 527 (1133)'de katlettirdi.⁵⁹⁸

Sultan Sancar, Katavan Savaşı'ndan (536/1141) sonra Gürgan vilayetinde sorunlar olduğuna ve işlerin karıştığına yönelik aldığı haberlerden sonra oraya Müntecebüddîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî'yi göndermeye karar vermişti. Onun tayin fermanında, bahsi geçen hususlardan biri de “... *ferman ve tevkî' olmaksızın (bî-ferman ve tevkî') hiçbir kimseye bir tek buğday tanesi ve bir dinar altın dahi verilmemesi*” idi.⁵⁹⁹ Sultan Sancar'ın saltanatının son yıllarına ait bir tevkî' ise, Muhammed b. Mahmûd'un Bağdad'ı muhasara ettiği sırada onun veliahtlığı için 551(1157) yılında bu şehre gönderilmiştir.⁶⁰⁰

İktâ tevcihleri de hükümdarın tevkî'i ile yapılıyordu. Nitekim Sultan Sancar'ın emîrlerinden İhtiyarü'd-Dîn Mukarreb Cevher, sultanın izni ve tevkî'i olmadan (bi-icazet ve tevkî') pek çok iktâyı gasp etmişti.⁶⁰¹ Bu durum bir dönem Sancar'ın vezîrlüğünü yapmış olan Nasirü'd-Dîn Mahmûd Mervezî ile aralarının açılmasına neden oldu. Neticede Nasirü'd-Dîn Mahmûd Mervezî, Mukarreb

⁵⁹⁷ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 155; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 163; *el-Urâzâ fî Hikâyeti's-Selçukiyye*'de Sultan Sancar'ın tevkî'i “tevekkeltü alallâhi ve men yetevkkel alallâhi men kefâhu” (Allah'a tevekkül ettim, kim Allah'a tevekkül ederse ona kâfidir) şeklinde daha uzun bir ifade olduğu belirtilmiştir. Bkz. el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 98; Buna mukabil, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kisâs* adlı anonim eserde Selçuklu hükümdarlarının künyelerinin bulunduğu bölümde Sultan Sancar'ın tevkî'i “i'tadattü bi'llâh” şeklinde yazılmıştır. Bkz. Anonim, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kisâs*, s. 429.

⁵⁹⁸ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 155-157; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 269-270; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 51.

⁵⁹⁹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 69; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 363; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 93; Erdoğan Merçil, “Tevkî'”, s. 36; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 220.

⁶⁰⁰ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 181.

⁶⁰¹ Akîlî, *a.g.e.*, s. 253; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 70.

Cevher ve sultanın hâcibi Ali Çetrî'nin entrikaları sonucu önce azledilmiş sonra da katledilmiştir.⁶⁰²

Öyle anlaşılıyor ki vezîrlerin de tevkî' çekme salâhiyetleri vardı. Nasîrü'd-Dîn Mahmûd ile Mukarreb Cevher'in aralarındaki meselenin görüşüldüğü mecliste kendisine yöneltilen suçlamalara karşılık Nasîrü'd-Dîn Mahmûd'un "Benim tevkî'im vâki olmamıştır"⁶⁰³ demesi ve ayrıca kaynakların Sultan Sancar'ın vezîrlerinden Nizamü'd-Dîn Togan Beg⁶⁰⁴ ve Ebû'l-Mehâsin Şihâbü'l-İslâm Abdü'r-Rezzâk'ın da tevkî' çektiklerine⁶⁰⁵ dair ifadeleri bu yargıyı doğrulamaktadır.

1.2.1.3.2.14. Tuğra

Türkçe bir kelime olan Tuğra, *Divânü Lûgât-it-Türk*'te hakanın mührü, buyrultusu olarak tanımlanmıştır.⁶⁰⁶ Tuğra'nın Farsçası nişan, Arapçası ise tevkî'dir.⁶⁰⁷ Tuğra, hükümdar namına resmî evrakın üst tarafına besmele üzerine yazılan isim, elkâb ve dua cümlesinden oluşmakta idi.⁶⁰⁸ Büyük Selçuklularda ve onu takip eden Müslüman Türk devletlerinde (Anadolu Selçuklu Devleti, Memlûkler) tuğra, alâmetin bir cüz'ü olup bir dua cümlesi olan tevkî' ile ayrı ayrı işaretler olarak kabul edilmişti.⁶⁰⁹

Büyük Selçuklu hükümdarlarının tuğraları günümüze ulaşmamıştır fakat resim ve şekilleri hakkında kaynaklarda küçük kayıtlar bulunmaktadır. Bondârî, Büyük Selçuklularda tuğranın kavisli olup sultanın alâmetinin bu tuğra kavsinin

⁶⁰² Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 203; Akîlî, *a.g.e.*, s. 255; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 72; Maksud Ali Sadıkî, "Câygâh-ı Vezaret Der Hükümet-i Sultan Sancar", s. 154; el-Bondârî'deki kayda göre ise, Vezîr Nasîrü'd-Dîn Mahmûd'un Rey hasılatını Dergüzîni'ye vermek istemesi üzerine Rey Valisi Mukarreb Cevher buna engel olmuştu. Bundan dolayı Nasîrü'd-Dîn Mahmûd'un sinirlenerek Mukarreb Cevher'e ağır ifadeler kullanması onun ileride ölümüne sebep olmuştu. Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 148.

⁶⁰³ Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 200; Akîlî, *a.g.e.*, s. 253; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 71.

⁶⁰⁴ Nizamü'd-Dîn Togan Beg'in tevkî'i Hâce Nizâmü'l-Mülk'ün taklidi idi. Nizâmü'l-Mülk'ün tevkî'i "elhamdülillah ala ni'me" dir. Bkz. Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 192; Bazı kaynaklarda ise "ahmedü'llâhi ala ni'me" şeklinde zikredilmiştir. Bkz. Akîlî, *a.g.e.*, s. 237; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 62.

⁶⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 469.

⁶⁰⁶ Kâşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, I, Çev. Atalay, s. 462; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Erdi-Yurteser, s. 589; Karş. C. E. Bosworth, "Tughra (a-In the central of Islamic lands before the Ottomans)", s. 595.

⁶⁰⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyruklara Dair", *Belleten*, V/17-18, TTK, Ankara 1941, s. 101.

⁶⁰⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, III, Thk. İhsan Abbas, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, s. 1106-1107; M. Uğur Derman, "Tuğra", *TDVİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 336; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 230; Ahmet Çaycı, *a.g.e.*, s. 198.

⁶⁰⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyruklara Dair", s. 101.

altında bulunduğunu ifade etmiştir.⁶¹⁰ Ayrıca yine aynı kaynağımız Tuğra mansıbının vezâret ve istîfâ mansıbından sonra en yüksek makam olduğunu kaydetmektedir.⁶¹¹

Sultan Sancar'ın alâmeti, altta tuğra kavsi ve üstte tevkî' "*Bismillahi tevekkeltü Alallâh*" (Allah'ın ismi ile başlarım, Allah'a tevekkül ettim) şeklinde idi.⁶¹² Buradan anlaşılıyor ki; Selçuklu tuğrası, damga, hükümdarın tevkî'i, isim ve elkabından oluşmaktadır.⁶¹³

1.2.2. Saray Teşkilâtı

Hükümdârın başkentinde şahsı, ailesi ve maiyetiyle birlikte ikamet ettiği ve aynı zamanda devlet işlerinin görüldüğü mekânlara saray denilmektedir.⁶¹⁴ Büyük Selçuklularda saray ve teşkilâtı haşmet ve nizâm bakımından bilhassa Melikşâh ve Sancar devirlerinde en yüksek derecesini bulmuştu. Uzunçarşılı, Büyük Selçuklu sarayında Sultan Melikşâh zamanından itibaren Oğuz an'anelerinin terkedilerek yerine kısmen eski İran hükümdarlarının teşrifat ve kurallarının geçerli olduğunu, Sultan Sancar'ın ise İran tesirlerinden uzak ve bir Oğuz-Türk muhiti olan Horâsân'ı kendisine merkez seçmesi dolayısıyla Oğuz töresine daha riayetkâr davrandığını ifade etmiştir.⁶¹⁵

Hükümdar, yönetim merkezi olması hususiyetiyle sarayında yabancı hükümdarları, onların elçilerini ve özellikle halktan insanları kabul etmekteydi. Büyük Selçuklu sarayının yakınında veya biraz uzağında kumandanların da sarayları bulunmakta idi. Bu sebeple Merv, Sultan Sancar döneminde muhteşem saraylarıyla medeniyet, ihtişam ve refahın zirvesindeydi. Ayrıca Sultan Sancar'ın Merv'den çok uzak olmayan Enderabe kasabası başta olmak üzere pek çok Selçuklu şehrinde sarayları bulunmaktaydı.⁶¹⁶ Bunların yanında hilâfet merkezi

⁶¹⁰ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 155.

⁶¹¹ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 102.

⁶¹² el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 155.

⁶¹³ Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 231.

⁶¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 31; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar Ve Saray Teşkilâtı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 13; Zeynep Tarım Ertuğ, "Saray", *TDVİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 117.

⁶¹⁵ Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 31.

⁶¹⁶ Enderabe, Merv ile arasında iki fersah mesafe bulunan bir kasabadır. Yâkût el-Hamevî, Hicrî 7. asırda bu kasabada Sultan Sancar'a ait sarayın kalıntılarını bizzat gördüğünü ifade etmiştir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, s. 260; Diğer taraftan el-Cûzcânî, Sultan Sancar'ın yaz aylarını Buhara'da bulunan sarayında geçirdiğini kaydetse de (Bkz. el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 213) bu

Bağdad'da Selçuklu sultanlarının sarayları vardı. Bu sarayların bir kısmını kendileri yaptırmış, bir kısmı ise Büveyhîler'den kalmıştı.⁶¹⁷

Selçuklu sultanları zulme uğrayanların şikâyetlerini bizzat dinleyip adalet dağıtmak amacıyla saraylarının kapılarını haftada iki gün halka açmayı âdet edinmişlerdi.⁶¹⁸ Nitekim Sultan Sancar da halkın ahvaline her zaman ihtimam göstermiş, Büyük Selçuklu Devleti'nin bütün bölgelerinde adaleti tesis etmek için elinden gelen çabayı sarf etmiştir. Adil bir hükümdar olması dolayısıyla onun devrinde halk rahat ve huzurlu bir şekilde yaşamıştır.⁶¹⁹

Selçuklu saray teşkilâtında Nizamü'l-Mülk'ün de ifade ettiği gibi göz önünde bulundurulması gereken en önemli husus, hükümdarın içe ve dışa karşı haşmet, nizâm ve debdebe içerisinde yaşadığı intibamı verecek ziynet ve teçhizata sahip olmasıdır.⁶²⁰ Bu prensip doğrultusunda geniş bahçeleri ve havuzları olan saraylar yaptıran Selçuklu hükümdarları, diğer taraftan Oğuz töresine göre beylere, devlet adamlarına ve halka umumî ziyafet (toy, şölen) vermeleri ve bu esnada sofraya ve saray eşyasını yağma ettirmeleri onların babalık sıfat ve vazifesinin (velâyet-i pederâne) icabı bir an'ane idi.⁶²¹ Bu an'ane binâen Sultan Sancar da cihân hükümdarlığına yakışır surette büyük merasimler ve toylar tertip etmiş, aradan on yıllar geçmesine rağmen bu şölen ve merasimler hasretle yâd edilerek hükümdarların meclislerinde konuşulmaya devam etmiştir.

Sâve Savaşı'ndan (513/1119) sonra İsfâhân'a çekilen Mahmûd, adamları Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzînî ve Şehrûz Mahmûd Beg'i özür beyanını amcasına iletmesi için muazzam hediyelerle birlikte Rey'e gönderdi. Sultan Sancar, yeğenininki kendisiyle barışmak istemesine çok sevindi ve bu münasebetle Rey'de büyük bir şölen tertip etti. Bu şölen sırasında genişçe bir alana büyük bir sofraya

bilgi diğer kaynaklar tarafından teyit edilmemiştir. Bkz. el-Cûzcânî, *a.g.e.*, Çev. Erkan Göksu, s. 93, dn. 370.

⁶¹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 466; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 167; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 493.

⁶¹⁸ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 18; Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 30; Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 17.

⁶¹⁹ Anonim, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kisâs*, s. 412.

⁶²⁰ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 119; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 109; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 131.

⁶²¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 417; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s. 102, 105-106; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 31; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 149.

kurdurarak halka ziyafet verdi. Binlerce insan o sofrada yemek yedi. Şükür duasını ise bizzat sultanın kendisi yaptı.⁶²² Bir müddet sonra Mahmûd, bizzat kendisi Rey'e gelerek amcasının huzurunda yer öperek itaatini bildirdi ve ona tâbî olmayı kabul etti. Sancar, yeğeni ile anlaşması ve kendisinin Büyük Selçuklu tahtına oturması şerefine daha büyük bir şölen düzenledi. Bu şölende hânsâlâr büyük bir sofraya açtı. Irak ve Horâsân askerleri bu sofrada yemek yediler. Hasan-ı Yezdî'nin rivayetine göre daha önce kimse böyle bir sofraya görmemişti. Sultan Sancar'ın cülûsu münasebetiyle gerçekleşen kutlamalar bir ay boyunca gece-gündüz devam etmişti.⁶²³

Büyük Selçuklu Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesinden yıllar sonra yaşanan şu olay mevzumuz bakımından kayda şayandır: Hârezmşâh Muhammed b. Tekiş (1200-1220) seleflerinin ulaşamadığı muvaffakiyetlere mazhar olmuş bir hükümdardı; kendi kızını Semerkand hanına vermiş ve kendisi de Kâşgar hanının kızı ile evlenmişti. Bu münasebetle Herât'ta muazzam bir ziyafet vermiş ve bu şölenin şimdiye kadar hiç bir kimse tarafından yapılmamış olmasını emretmişti. Sultan, o sırada eski sultanlarda böyle bir azamet ve ziynetin var olup olmadığını sormak için onların yanına gidip gelmiş yaşlı birini arayıp bulmalarını emretti. Kendisine, Sultan Sancar'ın zamanını görmüş asilzadelerden olan Mukarribüddin'in bu hususta malûmat sahibi olduğunu söylemişlerdi. Hârezmşâh, onu huzuruna çağırttı ve sordu. Mukarribüddin, edebe mugayir olur düşüncesiyle hakikati söylemekten sakındı; fakat sultan ısrar edince bu asilzade : *“Ey Sultan! Sultan Sancar bir vakit burada öyle bir şölen yapmıştı ki senin yeni diye yaptığın şeyleri onlar o şenlikte eskiden yapılmış şeyler diye kabul etmişlerdi”* dedi. Bunun üzerine sultan kızdı ve ona, *“Acaba o zaman senin mevkiin neydi”* diye sordu. O da şöyle dedi: *“Ey Hodâvend, o gün, sultanın kendilerine iktâyı layık gördüğü kişilere menşurlar yazılmıştı. Benim babama otuz kişiden sonra diz çökme sırası gelmişti; Hârezm'in mukti'i olan senin büyükbabana (Hârezmşâh Atsız) kırk beş kişiden sonra sıra geldiğindeyse, sultan işaret ederek bu adamı evine gönderin, zira bundan sonra onun burada kalması doğru değildir, demişti.”*⁶²⁴

⁶²² Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 208a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 175.

⁶²³ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 208b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 176.

⁶²⁴ Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 132-133; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Necati Lugal, s. 188-189; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 32.

Sarayın ayrıntılı bir teşkilât yapısı olup içinde muayyen bir nizâma göre hareket eden ve özel unvanları olan görevliler bulunmaktadır.⁶²⁵ Selçuklu sultanlarının saraylarında; *eshâb-ı hazret*, *azizan-ı dergâh*, *bendegân*, *hizmetkârân-ı dergâh*, *mülâzimân-i hazret* ve *muteberân-ı hazret* umumî adlarla zikredilen saray hizmetkârları görev yapmaktaydı.⁶²⁶ Bu makam sahiplerinin yetkileri ve yetkilerinin sınırları önceden tespit edilmiş bulunup herhangi makam sahibinin bu sınırları aşmasına izin verilmezdi. Köymen'in tasnifine göre saray teşkilâtına mensup görevliler iki gruba ayrılmaktadır.

- 1- Saray büyükleri (ekâbir-i has)
- 2- Saray küçükleri (kihterân, bendegân, ve çâkirân).⁶²⁷

1.2.2.1. Saray Büyükleri

1.2.2.1.1. Büyük Hâcib ve Hâcibler

Saray teşkilâtında hükümdardan sonra gelen en yüksek makam sahibi *Hâcib-i Buzurg* adı verilen Büyük Hâcib idi. Büyük Hâcib, sultan ile hükümet, sultan ile reaya arasında vasıta görevi (mabeyincilik) icra etmesinin yanı sıra sarayın bütün işlerinden sorumlu olup maiyetinde muhtelif derece ve rütbelerde hâcibler vardı. Selçuklular'da Büyük Hâcib'e; Hâcibü'l-Hüccâb, Emîr-i Hâcib, Hâcibü'l-Kebîr ve Hâcibü'l-Âzâm da denilirdi.⁶²⁸

Başta Nizamü'l-Mülk⁶²⁹ olmak üzere İbnü'l-Belhî⁶³⁰ ve Râvendî⁶³¹ gibi bir kısım İslâm müelliflerinin hâciblik hakkındaki açıklamalarını dikkate alacak olursak bu müessesenin menşei'nin Sâsânîlere kadar uzandığını ifade edebiliriz.

⁶²⁵ Hasan Enverî, *İstulâhât-ı Divânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, Kitabhâne-i Tehûrî, Tahran 1373 hş. s. 14.

⁶²⁶ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 19; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 314, dn. 27.

⁶²⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamani*, III, s. 90.

⁶²⁸ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 115; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 101, 116; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 136; M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 246; Aydın Taneri, "Hâcib", *TDVİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 509; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 23; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamani*, III, s. 91; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 33; Abdünnaim Muhammed Hasaneyn, *Devleti's-Selâcike, Mektebetü'l-Encülü'l-Mısriyye*, Kahire 1975, s. 141.

⁶²⁹ Bkz. Nizamü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 38-39; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 45; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 37-38.

⁶³⁰ Bkz. İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, Tash. Guy Le Strange, Reynold Nicholson, İntişârâtı Esâtîr, Tahran 1385 hş. s. 92.

İslâm Tarihi'nde hâcibliğin ne zaman ve nasıl ihdas edildiği ve geliştiği konusunda farklı görüşler ortaya konulmuştur. Mesela el-Kalkaşandî bu vazifenin Hz. Ebû Bekir devrinden itibaren mevcut olduğunu ileri sürerken,⁶³² İbn Haldûn ise hâcibliğin, Emevîler devrinde halifeliliğin hükümdarlık şeklini almasından ve hükümdarlık merasim ve lâkablarının kabul edilmesinden sonra başladığını iddia etmiştir.⁶³³ Fakat kaynakların benzer ifadelerinden anlaşıldığına göre bu vazife başlangıçta halife veya sultanın kapısını korumak ve ahalinin müsaadesiz bir şekilde onların huzuruna çıkmasına mani olmak için oluşturulmuştur.⁶³⁴ Emevî ve Abbâsî saraylarında mevcut olan hâciblik makamının daha sonra Sâmânîlere ve ondan Gaznelilere geçtiği ve bu son iki devletin teşkilât yapısını kendisine örnek alan Büyük Selçuklu Devleti'nde varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.⁶³⁵

Büyük Hâcib, Selçuklu sarayındaki devam eden işlerin denetleyicisi ve aynı zamanda sultan ile reaya arasındaki görüşmelerin düzenleyicisidir.⁶³⁶ Reaya, dilek ve şikayetlerini Büyük Hâcib vasıtasıyla hükümdara iletir ve cevabını da onun vasıtasıyla alırdı.⁶³⁷ Büyük Hâcib, saraya gelen delegeleri ve sultanın katına girmek isteyen kişileri belirli bir kaide ve düzene göre sevk ve idare eder, onlara sultanın huzuruna girerken nasıl selamlamaları ve hitap etmeleri gerektiğini ve huzurdayken riayet etmeleri gereken usûl ve âdâbı öğretirdi.⁶³⁸ Sultan ile doğrudan, aracısız temasından ötürü Büyük Hâcib, saraydaki diğer görevliler arasında seçkin bir konuma sahipti.⁶³⁹ Çünkü sultan ile devletin ikinci adamı olan

⁶³¹ Bkz. Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 96.

⁶³² el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, III, s. 277.

⁶³³ İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. I, Çev. Ugan, s. 605; M. Fuad Köprülü'nün görüşüne göre Hâciblik, Emevîler döneminde saray hayatının başlamasıyla birlikte Bizans ve Sâsânî tesirleri altında ortaya çıkmıştır. Bkz. M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 241.

⁶³⁴ Ebû'l-Hüseyn Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsümü Dâri'l-Hilâfe*, Thk. Mîhâil Avvâd, Darü'r-Raidi'l-Arabi, Beyrut 1986, s. 71, dn. 1; İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. I, Çev. Ugan, s. 602, 605, 611; ayn. mlf., *Mukaddime.*, C. I, Çev. Kendir, s. 329; el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, III, s. 277.

⁶³⁵ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, Tash. Ali Ekber Feyyâz, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Firdevsi, Meşhed 1383 hş. s. 82; Muhammed b. Abdülcebbâr Utbî, *Tercüme-i Târih-i Yemîni*, Farsçaya Çev. Ebû's-Şeref Nâsîh b. Zafer b. Sa'd Curfâdekânî, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1382 hş. s. 328; M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 243.

⁶³⁶ Ahmed Kemaleddin Hilmi, *es-Selâcike fi't-Târih ve'l-Hadâre*, Dârü'l-Buhûsü'l-İlmiyye, Kuveyt 1975 s. 212.

⁶³⁷ Reşat Genç, *a.g.e.*, s. 131.

⁶³⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. I, Çev. Ugan, s. 611.

⁶³⁹ Abdünnaim Muhammed Hasaneyn, *Devleti's-Selâcike*, s. 142.

vezîr arasındaki irtibatı o sağlar, sultanın şifahi emirlerini vezîre yalnızca o tebliğ ederdi.⁶⁴⁰

Büyük Hâcib, gûlam sistemine göre yetiştirilmiş Türk emîrleri arasından seçilirdi. Gûlamın hizmete alınmasından itibaren rütbe ve derecesi kabiliyet ve liyakati ölçüsünde tedricen yükseltilir, seneler içerisinde ağır sına ve imtihanlardan geçirilerek ancak otuz yaşından itibaren kumandanlık, valilik ve hâciblik makamlarına getirilirdi.⁶⁴¹ Bununla birlikte cahil, kendini ifade edemeyen, ahmak, dalgın, tembel, çatik kaşlı ve somurtkan kimseler hâcib olamazlardı. Güzel bir görünüme sahip olmalarının yanında düzgün karakterli ve merhametli kimseler olarak tanınmış olmaları gerekirdi.⁶⁴²

Büyük Hâcib'in emri altında başka hâcibler de görev yapmaktaydı. Bunlardan Hâcib-i Dergâh vardı ki başlıca görevi, merasimlerde ve resmî kabullerde devlet erkanının ve saray teşkilâtı mensuplarının hükümdarın huzurunda rütbe ve derecelerine göre nasıl ve nerede duracaklarını ve nasıl hareket edeceklerini tayin edip bunu kontrol etmektir. Ayrıca bu zümreler arasında yabancı ve ehliyetsiz birini görürse, onu ikaz edip orada durmasına müsaade etmezdi.⁶⁴³ Ayrıca hâcibler, sultanın sevmediği ve öfkeli olduğu kimselerin huzura girmelerine izin vermezlerdi.⁶⁴⁴

Hâciblerin tayini hükümdar tarafından gerçekleştiriliyordu. Hükümdar, yakından tanıyıp memnun kaldığı bir kimseyi veya nedimlerinden birini hâcibliğe yükseltebilirdi. Nitekim Sultan Sancar, Ali Çetrî adındaki bir gûlamını maskaralık derecesinden Emîr-i Hâciblik makamına kadar yükseltmişti.⁶⁴⁵

Öyle anlaşılıyor ki hâciblerin görev, yetki ve sorumlulukları çok fazla idi. Sultanı korumak ve daha önce de ifade ettiğimiz gibi onun reaya ile olan temasını

⁶⁴⁰ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 115; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 23.

⁶⁴¹ Hilâl es-Sâbî, *a.g.e.*, s. 71; Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 134-135; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 120-121; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 151-152.

⁶⁴² Hilâl es-Sâbî, *a.g.e.*, s. 71, dn. 6.

⁶⁴³ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 156; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 137; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 173; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar Ve Saray Teşkilâtı*, s. 52-53; Aydın Taneri, "Hâcib", s. 509.

⁶⁴⁴ Hilâl es-Sâbî, *a.g.e.*, s. 77.

⁶⁴⁵ Zahirüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 47; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 172; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 178; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 361; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 87; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 111; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 188; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 510.

sağlamak olan aslî görevinin yanında onun emirlerini başta vezîr olmak üzere devlet görevlilerine iletmek de görevleri arasındaydı. Diğer taraftan sultanın yabancı hükümdar ve meliklerle olan görüşmelerini Büyük Hâcib tanzim ederdi. Sâve Savaşı'nda hezimete uğrayan Sultan Mahmûd'un, amcası Sultan Sancar ile görüşmesini temin etmek isteyen Hâcib Ali Bâr, kendi kethüdası Ebû'l-Kâsım Dergüzînî'yi Sancar'ın huzuruna göndererek “*Mahmûd'un bu hareketinin çocukluktan ileri geldiğini*” söyleyip Mahmûd'un dilinden özür dilemişti.⁶⁴⁶

Büyük Hâcib'in görevleri arasında orduya komuta etmek de vardı. Hükümdar, düşman bir devletle savaşması veya herhangi bir iç isyanı bastırması için Büyük Hâcib'i ordu komutanlığı görevine getirebilirdi.⁶⁴⁷ Böyle olunca bazı hâciblerin devlet içerisindeki etkinliği bir hayli artmış, yetkileri dışındaki işlere müdahale eder hale gelmişlerdi. Teşrifatta vezîrin altında olmakla beraber bunlardan bazıları, zaman zaman istediklerini vezîre yaptıracak derecede şahsî bir nüfuza sahip olmuşlardı.⁶⁴⁸

Hakikaten zaman içerisinde güç ve nüfuzunu artıran bazı hâciblerin hükümdarın otoritesine karşı başkaldıracak noktaya geldiklerini görmekteyiz. Bir dönem Sultan Sancar'ın çetresini taşıdıktan sonra sırasıyla maskaralık, Emîr-i Hâciblik ve son olarak Herât valiliği makamına yükseltilen Ali Çetrî'nin bu son görevinde iken Sancar'a ihanet ederek Gûr Meliki Alaeddîn Hüseyin ile ittifak yaptığını daha önce ifade etmiştik.⁶⁴⁹

Büyük Hâcib, hükümdarın ülke sınırları içerisinde veya dışındaki gezilerinde maiyetinde bulunması gerekiyordu. Bütün bunlara ilave olarak hükümdar ile olan şahsî hukuku ve yakınlığından dolayı, divân başkanları ve üst düzey kumandanlar, kimi zaman karşılaştıkları meselelerin çözümünde Büyük Hâcib'i bir istişare mercii olarak gördüler. Sultanın huy ve mizacını çok iyi bilen

⁶⁴⁶ Zahîrüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 45; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 166; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 169.

⁶⁴⁷ Sâve Savaşı'nda Sultan Mahmûd, ordusunun sipehsâlârlığını Hâcib Ali Bâr ile Atabeg Mengübars'a vermişti. Bkz. el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 62; Katavan Savaşı'nda Selçuklu ordusunda ölen komutanlar arasında Sultan Sancar'ın hâciblerinden Mahmûd el-Kaşânî de bulunmaktaydı. Bkz. el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 66.

⁶⁴⁸ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 115; M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 246; Abdünnaim Muhammed Hasaneyn, *Devleti's-Selâcike*, s. 142.

⁶⁴⁹ Zahîrüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 47; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 172; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 178; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 361; el-Hüseyinî Yezdî, *a.g.e.*, s. 87; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 111; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 188; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 510.

Büyük Hâcib, onlara ne yapmaları gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunurdu.⁶⁵⁰ Böyle bir durum Sultan Sancar'ın vezîri Nasîrü'd-Dîn Mahmûd el-Mervezî ile üst düzey kumandanlarından İhtiyarü'd-Dîn Mukarreb Cevher arasında yaşanan ihtilafta ortaya çıktı. Mukarreb Cevher, usûlsüz şekilde servetini artırmış ve bu yüzden Sancar'ın hışmını üzerine çekmekten korkuyordu. Bu sebeple Büyük Hâcib (*Hâcib-i Buzurg*) Ali Çetrî'den yardım istedi. Ali Çetrî ona bu müşkilâtan kurtulması ve Sultan Sancar'ın gazabından kaçınması için ne yapması gerektiğini söyledi. Mukarreb Cevher, onun görüşü doğrultusunda hareket etti. Cevher, Büyük Hâcib'in tavsiyesi sayesinde amacına ulaşmış ve istediğini elde etmişti.⁶⁵¹

Sultan Sancar döneminde görev yapan hâciblerden tespit edebildiklerimiz şunlardır: Guzoğlu, Hüseyin b. Davud el-Merguzî, Nizâmü'd-dîn Mahmûd el-Kaşânî ve Felekü'd-dîn Ali Çetrî.⁶⁵² Bunlardan Guzoğlu ve Hüseyin b. Davud el-Merguzî hakkında yeterli malûmâta sahip değiliz. Nizâmü'd-dîn Mahmûd el-Kaşânî ve Felekü'd-dîn Ali Çetrî hakkında ise kaynaklarımızda tafsilatlı malûmât bulunmaktadır.

Büyük Hâcib Nizâmü'ddîn Mahmûd el-Kaşânî, Sancar'ın meliklik devrinden itibaren bir taraftan ordu kumandanı olarak pek çok savaşa katılmış, diğer taraftan önemli elçilik görevlerinde bulunmuş ve bu vesileyle sultanın itimad ve sevgisini kazanmış değerli bir devlet adamıydı.

Hasan-ı Yezdî'nin bildirdiğine göre, Mahmûd el-Kaşânî 493 (1099)'te kendisine bağlı birliklerle beraber Melik Sancar'ın Hârezm Seferi'ne katılmış, burada *Türk Meliki*'nin (Türk Târik) ordusuna karşı savaşmıştı. Aynı kaynağımız, Mahmûd el-Kaşânî'nin sarayda *Hâs Hâcib* olarak görev yaptığını ve Sancar'ın üzerinde büyük tesiri olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵³ Yine 495/1102'de Mâverâünnehir'den kalabalık bir orduyla gelerek Horâsân'ı istilâ eden Karahanlı Kadir Han Cebrail'e karşı Tirmiz önlerinde yapılan savaşta, Horâsân Selçuklu ordusunda görev yapan kumandanlardan biri de Mahmûd el-Kaşânî'dir.⁶⁵⁴

⁶⁵⁰ Abdünnaim Muhammed Hasaneyn, *Devleti's-Selâcike*, s. 142.

⁶⁵¹ Akîlî, *a.g.e.*, s. 253-255; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 200-203; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 70-72.

⁶⁵² Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 164; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 188-189; Zahrüddîn Nîşâbü'rî'nin *Selçuknâme* adlı eserinde Guzoğlu yerine adı Muhammed Ali olan bir hâcib zikredilmiştir. Bkz. Zahrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 52.

⁶⁵³ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 202b, 204a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 155, 159.

⁶⁵⁴ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 210b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 185.

Katavan Savaşı'nda da Sultan Sancar'ın maiyetinde bulunan Büyük Hâcib Mahmûd el-Kaşânî, diğer önde gelen kumandanlarla birlikte bu savaşta maktûl düşmüştür.⁶⁵⁵

Mahmûd el-Kaşânî, diplomasi, hitabet ve ikna kabiliyetleri yüksek bir devlet adamıydı. Bu hususiyetlerinden dolayı Sultan Sancar onu önemli ve hassas meselelerin hâl yoluna konulması için çoğu defa elçilik vazifesiyle görevlendirmişti. Bu vazifelerinin birinde o, Sultan Sancar tarafından Taberistân'a gönderilmişti. Mahmûd el-Kaşânî, Bâvendî Emîri Alâü'd-devle Ali ile evli olan Selçuklu hanedanına mensup Zâhîde Hâtun'un vefatından sonra mehir ve terekesinden Sultan Sancar'a düşen kısmını almakla görevlendirilmişti. Mahmûd el-Kaşânî, Bâvendî Emîri Alâü'd-devle Ali'ye bir elçi göndererek "*Sultan mehir ve terekeyi dinin bir gereği olarak ve kendi hakkı olduğu için talep ediyor. Ben orduyla bunun için geldim. Eğer dinin emrettiği şeyin aksine bir şey söyler ve yaparsan buna izin vermem*" dedi. Bu sözlerden sonra dört ay geçti. İleri gelen adamlar ve aracılar iki taraf arasında gelip gitti. Netice itibarıyla tereke ve mehir paylaşıldı. Sultana yüz bin dinar gönderilmesine karar verildi. Mahmûd el-Kaşânî bu karar üzerine Horâsân'a döndü. Alâü'd-devle Ali kararlaştırılan meblağı sultana gönderdi.⁶⁵⁶

Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un ölümünden sonra Sultan Sancar'ın bu devletin başına getirmek istediği yeğeni Tuğrul, amcasının tahta diğer kardeşi Mesûd'u geçireceği zannına kapılarak yanından izinsiz bir şekilde ayrılmıştı. Bunun üzerine Sultan Sancar, aralarında Büyük Hâcib Mahmûd el-Kaşânî'nin de bulunduğu bir heyeti yeğenini ikna etmeleri için göndermişti.⁶⁵⁷

Bir keresinde de Sultan Sancar, Büyük Hâcib Mahmûd el-Kaşânî'yi bir mesajını iletmesi için Nîşâbûr'un önde gelen din âlimlerinden Muhammed b. Yahya'ya göndermişti. Sebebine gelince, Nîşâbûr'da Şâfiiler ile Hanefiler arasında bir fitne ortaya çıkmış, hatta bu kavgalar esnasında Nîşâbûr'da Hanefilerden yetmiş kişi ölmüştü. O sırada sultanın ordugâhı oraya yakın idi. Sultan Sancar, bu olaylardan Şâfi mezhebine mensup olduğu için Muhammed b. Yahya'yı mesûl tutmuş olacak ki, Büyük Hâcib Mahmûd el-Kaşânî'yi çağırarak

⁶⁵⁵ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 66.

⁶⁵⁶ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 73-74-75.

⁶⁵⁷ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 148; Bu kaynağımızdaki kayıta Muhammed Kaşânî şeklinde yazılmıştır.

kendisine: “*Muhammed b. Yahya'ya git, bu memleket senin mi yoksa benim mi, eğer benim ise sen oradan çık, eğer senin ise benimle harbe hazırlan ve ona bu memleketten çıkıp gitmesini söyle*” diye emirler verdi. Mahmûd el-Kaşâni, Şeyh Muhammed b. Yahya'yı Nîşâbûr Camii'nde mütalea ile meşgul iken buldu. Şeyh hiç aldırmadı ve mütaleasını kesmedi. Mahmûd el-Kaşâni, “*es-Selâmu aleyküm*” dedi. Bunun üzerine şeyh kafasını kaldırdı: “*ve ala ibad'ullahi's-salihin*” dedi. Mahmûd önünde diz çöktü, oturdu ve kendisine: “*Sultan size selam söylüyor ve bu meselede cereyanı hal bize bildirildi. Bunda hâkim sensin, istediğini icra etmek senin elindedir; hiç bir kimse sana müdahale edemez. Ve verdiğin hükmü geri çeviremez. Biz ne elde ettikse senin feyz ve bereketinle ve senin duan ile elde ettik*” dedi. Sonra sultana gitti. Halbuki sultan yukarıda zikrettiğimiz ağır sözleri söylemek için Mahmûd'u gönderdikten sonra pişman olmuştu. Hâcibin gelmesini dört gözle bekliyordu. Hâcib geldi. Sultan ne söylediğini sordu. Hâcib de aynıyla anlattı; yani o şiddetli sözleri söylemediğini söyledi. Sultan inanmadı “*Başıma yemin et*” dedi, o da yemin etti. Bunun üzerine Sultan Sancar çok sevindi. “*Sen ne kadar iyi adamsın*” dedi; Mahmûd el-Kaşâni'nin rütbesini yükseltti ve Nîşâbûr'un idaresini ilaveten kendisine verdi.⁶⁵⁸

Sultan Sancar, kendi ifadesine göre, bir derdi veya işi olan kimselerin huzuruna gelmesinin önünde engel olarak gördüğü hâciblerin görevine son vermiş ve reâyanın kendisiyle görüşme yollarını her zaman açık tutmuştur.⁶⁵⁹

1.2.2.1.2. Emîr-i Perdedâr

Sarayda bulunan resmî kabul salonunun önündeki perdeyi indirip kaldırmakla görevli saray büyüğüne perdedâr denilir.⁶⁶⁰ Bu perdenin kaldırılmasıyla sultanın kendisini görmek isteyenleri huzura kabul etmeye başlayacağı anlaşılırdı.⁶⁶¹ Diğer taraftan perdedâr, sultanın huzuruna girmek isteyenlerin iş ve durumlarını araştırır, tehlikeli ve sakıncalı kimseleri tespit eder ve huzura girmelerine mani olurdu. Ayrıca sultanın özel bir durumu söz konusu ise ve resmî kabul gerçekleştiremeyecekse bu durumu saray halkına bildirmek

⁶⁵⁸ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 88.

⁶⁵⁹ Bkz. Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 52; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 223; Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 65-66.

⁶⁶⁰ Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 23.

⁶⁶¹ Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar Ve Saray Teşkilâtı*, s. 74.

onun görevi idi. Bu durumda perdedâr, perdeyi kapalı tutardı.⁶⁶² Nizamü'l-Mülk, perdedârın görevini şu şekilde izah etmektedir: “(Perdedârın) perdeyi kaldırması huzura kabule izin verildiği; perdeyi indirmesi ise huzura çağrılan kişiden başka kimsenin kabulüne izin verilmediği anlamına gelmektedir.”⁶⁶³ Perdedârın ehemmiyeti merasim ve başka özel günlerde ortaya çıkmaktadır.⁶⁶⁴

Enverî'nin Sultan Sancar'ı metheden şiirlerinde perdedârın zikredildiğini görmekteyiz.⁶⁶⁵ Bu durum Sultan Sancar'ın saray teşkilâtı içerisinde perdedârın görevli bulunduğunu ortaya koymaktadır.

1.2.2.1.3. Emîr-i Âhur

Ortaçağ devletlerinin saray ve ordu teşkilâtlarında ulaşım, nakliye ve savaş vasıtası olarak başta atlar olmak üzere bir kısım hayvanlar kullanılmış, bu durum onlarla ilgili müesseselerin çeşitli isimler taşıyan yöneticilerinin önem ve itibar kazanmasına sebep olmuştur.⁶⁶⁶ Emîr-i âhur⁶⁶⁷ hükümdarın binek hayvanlarının bulunduğu saraydaki hâs âhurda görev yapan seyis ve hademelerin amiri konumundaki saray büyüğüdür.⁶⁶⁸ Selçuklu devri kaynaklarında bu görevli *âhur beg*⁶⁶⁹ ve *âhur sâlâr*⁶⁷⁰ gibi isimlerle de ifade edilmiştir. Emîr-i âhur'un sorumluluğunda olan görevler; hayvanların yemlerinin temin edilmesi, beslenmeleri, ahırın süpürülmesi, sulanması, hayvanların çullarının, yem torbalarının düzeltilmesi ve tamiridir.⁶⁷¹ Sultan Sancar devrinde hâs âhurlar, Merv başta olmak üzere Rey, İsfâhân gibi Büyük Selçuklu Devleti'nin önemli

⁶⁶² Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁶³ Nizamü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 152; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 133; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 169.

⁶⁶⁴ Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁶⁵ Enverî, *a.g.e.*, I, s. 46; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 195.

⁶⁶⁶ Abbas Sabbağ, “Mîrâhur” *TDVİA*, C. XXX, İstanbul 2005, s. 141.

⁶⁶⁷ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 82; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 162; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 207, 220.

⁶⁶⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 37; Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, s. 226; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar Ve Saray Teşkilâtı*, s. 82.

⁶⁶⁹ Zahîrüddîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 38; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 142; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 150.

⁶⁷⁰ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 22.

⁶⁷¹ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 22.

merkezlerinde bulunmaktaydı. Buralarda Sultan Sancar ve diğer Selçuklu sultanlarının geniş at sürülerine sahip oldukları anlaşılmaktadır.⁶⁷²

Tetkik ettiğimiz kaynaklarda Sultan Sancar devrinde görev yapan emîr-i âhurlardan yalnızca bir tanesinin ismine tesadüf ettik ki, onun adı Miskâlu't-Tâcî idi. Miskâlu't-Tâcî, İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre, ordu kumandanı olarak Sancar'ın 538 (1143) yılında gerçekleştirdiği Hârezm seferine katılmıştı.⁶⁷³ Bu demek oluyor ki Selçuklular döneminde Emîr-i âhurlar üst düzey kumandanlar arasından seçilmektedir.

Ahırlarda atları tımar etmekle görevli seyislerin bazen önemli olaylara karıştıkları anlaşılmaktadır. Sultan Sancar'ın vezîrlerinden Muînü'd-Dîn Nasîrüddevle Muhtassü'l-Mülk, Batınîlere karşı etkili bir mücadele yürütmekteydi. Bu sebeple Bâtınîler, bu vezîri ortadan kaldırmaya karar verdiler. Vezîrin ahırına seyis kılığında yerleştirdikleri iki Bâtînî fedaisi vezîri bıçaklayarak öldürdü.⁶⁷⁴ Diğer taraftan Oğuzlar, Sultan Sancar'ı esir aldıkları vakit onun seyisine yeterli olmayacak kadar maaş bağlamışlardı.⁶⁷⁵

1.2.2.1.4. Emîr-i Câmedâr

Câmedâr, hükümdara ait elbiseleri sarayda câme-hâne adı verilen odada muhafaza eden görevlidir.⁶⁷⁶ Ortaçağ'da hil'at vermek saraylardaki en yaygın ve en eski adetlerden biriydi. Bu maksatla yapılan ve içinde kumaşların ve hazır elbiselerin bulunduğu câme-hâne adı verilen odalar vardı. Ne zaman ki bir devlet görevlisi bir makama yükselir ve bir ödüle layık görülürse o kimse iki hâcib tarafından câme-hâneye götürülür ve kendisine münasip bir hil'at giydirilirdi.⁶⁷⁷ Nitekim Sultan Sancar tarafından Dîvân-ı Resâil başkanlığına tayin edilen

⁶⁷² Ann K. S. Lambton, "Internal Structure of the Saljuq Empire", s. 226; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar Ve Saray Teşkilâtı*, s. 85-86.

⁶⁷³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 92.

⁶⁷⁴ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 139; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 511.

⁶⁷⁵ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 87.

⁶⁷⁶ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamani*, III, s. 95; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 35; Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 26; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar Ve Saray Teşkilâtı*, s. 82; Reşat Genç, *a.g.e.*, s. 152; Güller Nuhoglu, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s. 205.

⁶⁷⁷ Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 26; Aydın Taneri, "Câmedâr", *TDVİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 45.

Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, câme-hâneye götürülerek, kendisine özel bir hil'at giydirilmişti.⁶⁷⁸

Saraydaki önemli görevlilerden biri olan Câmedâr, hükümdarın elbiselerini giyip çıkarmasına da yardımcı olurdu.⁶⁷⁹ Kaynakların ifadesinden anlaşıldığına göre Sultan Sancar devrinde de câmedârlar sarayda görev yapmışlardır. Sancar'ın câmedârlarından birinin adı Aksungur Câmedâr idi.⁶⁸⁰

Bunun yanında devrin siyasî olayları içerisinde de câmedârların zikredildiğini görmekteyiz. Ağabeyi Muhammed Tapar'ın vasiyeti gereğince Batınîlere karşı topyekün bir mücadele başlatan Sultan Sancar, Kûhistan'a ve Nîşâbûr'un bir kazası olan Beyhâk'a ordular sevk etmiş, aynı zamanda Batınîlerin görüldükleri yerde öldürülmelerini, mallarının yağmalanmasını ve ailelerinin esir edilmesini emretmişti.⁶⁸¹ Bu şekilde yıllarca süren şiddetli savaşlar neticesinde zor duruma düşen Batınîler, bir taraftan bu mücadelenin başlatılmasında ve sürdürülmesinde etkin bir rol üstlenen Selçuklu Vezîri Muînü'd-Dîn Nasîrüddevle Muhtassû'l-Mülk'ü katletmişler⁶⁸² diğer taraftan Selçuklu sarayında bir câmedârı kandırmak suretiyle Sultan Sancar'ın yatağının başında yere bir bıçak saplayarak ona gözdağı vermek istemişlerdi.⁶⁸³

1.2.2.1.5. Hânsâlâr

Hânsâlâr, etimolojik olarak sofranın manasındaki hân kelimesiyle emîr, reis anlamlarına gelen sâlâr kelimesinin terkihiyle oluşmuş Farsça bir isim olup sofracıbaşı, aşçıbaşı anlamlarına gelmektedir. Saray mutfağında çalışan bütün görevlilerin şefi olan hânsâlâr, buradaki işlere nezaret eder ve denetlerdi.⁶⁸⁴ Bunun yanında mutfakta lazım olan malzemeyi tedarik etmek hânsâlârın vazifesiydi.⁶⁸⁵

⁶⁷⁸ Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 78.

⁶⁷⁹ Mehmet Altay Köymen'in çevirisini yaptığı *Siyaset-Nâme'nin açıklamalar kısmında*, câmedârın hükümdarın elbiselerini giydirmekle sorumlu olduğu kaydedilmiştir. Bkz. *Nizâmü'l-Mülk*, a.g.e., Çev. Köymen, s. 286.

⁶⁸⁰ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, a.g.e., s. 186.

⁶⁸¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, s. 499-500.

⁶⁸² el-Bondârî, a.g.e., s. 139; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, s. 511.

⁶⁸³ Bkz. W. Ivanow, "A Biography of Shaykh Ahmad-i Jam", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, London 1917, s. 316-317; *Menâkıb-i Ahmed Câm*, Süleymaniye, 399, vr. 69b-72b'den nakleden Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 156, dn. 1.

⁶⁸⁴ el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, V, s. 471; Aydın Taneri, "Hânsâlâr", *TDVİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 47; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 342,

Anlaşıldığına göre, aşçıbaşılık vazifesi bu Türkçe isim ile eskiden beri Türk saraylarında mevcut olup, hânsâlâr tabiri ancak XI. yüzyılın ortalarından itibaren İslâmî İran tesiriyle Karahanlılar⁶⁸⁶, Gazneliler⁶⁸⁷ ve Büyük Selçuklu⁶⁸⁸ devletlerinde kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁸⁹

Melik Sancar'ın 501 (1107) yılında Gûr melikleriyle yaptığı savaşta Sâm'ın oğlu İzze'd-dîn Hüseyin esir alındı. Melik Sancar, onun öldürülmesini emretti; fakat Şeyh Ahmed Gazzâlî'nin şefaatiyle bağışlanıp serbest bırakıldı. İzze'd-dîn Hüseyin iki yıl boyunca sultanın ordusunda aşçıların ateşini yaktı. Bir gün Horâsân Emîri İmâdü'd-devle Kumac, aşhaneden geçerken İzze'd-dîn Hüseyin'i fark etti ve ona acıyarak durumunu sultana arz etti. Huzura kabul edildiğinde, Melik Sancar onu affedip ülkesine geri gönderdi ve İzze'd-dîn Hüseyin, ömrünün sonuna kadar Melik Sancar'a itaat etti.⁶⁹⁰

Sâve Savaşı'ndan (513/1119) sonra Mahmûd, amcası Sancar'a özür mesajını iletmeleri için Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzînî ve Şehrûz Mahmûd Beg'i Rey'e gönderdi. Sultan Sancar, yeğenin bu tavrından dolayı çok mutlu oldu ve hânsâlâra büyük bir sofraya kurmasını emretti. Hânsâlâr, genişçe bir alana büyük bir sofraya kurdu. Rey halkından binlerce kişi bu sofrada yemek yedi.⁶⁹¹ Daha sonra Mahmûd, Rey'e gelerek amcasına itaatini bildirdi ve böylece Sancar'ın cülûs töreni gerçekleşti. Bu vesile ile yapılan şölende hânsâlâr, daha büyük bir sofraya kurdu. Horâsân ve Irak askerleri hep birlikte yemek yediler. Rivayete göre böylesine bir sofraya daha önce görülmemiştir.⁶⁹²

dn. 2; Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 213; Ann K. S. Lambton, "Internal Structure of the Saljuq Empire", s. 226; Güller Nuhoglu, *a.g.e.*, s. 212.

⁶⁸⁵ Zahîrüddîn Nîşâbüri, *a.g.e.*, s. 48; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 173; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 179.

⁶⁸⁶ Bkz. Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadğu Bilig*, Haz. Mustafa S. Kaçalın, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, (www.kulturturizm.gov.tr), Tarihsiz. s. 151.

⁶⁸⁷ Bkz. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *a.g.e.*, s. 472.

⁶⁸⁸ Bkz. Zahîrüddîn Nîşâbüri, *a.g.e.*, s. 48; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 173; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 179; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 361; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 88; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 189.

⁶⁸⁹ Reşat Genç, *a.g.e.*, s. 146, dn. 648; Aydın Taneri, "Hânsâlâr", s. 47.

⁶⁹⁰ Benâketî, *a.g.e.*, s. 333-334; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 683; Ergin Ayan, "Büyük Selçuklularda Kumaç Ailesi", s. 198-199.

⁶⁹¹ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 208a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 175.

⁶⁹² Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 208b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 176.

Büyük Selçuklu tarihinde Sultan Sancar'ın esir düşmesiyle neticelenen Oğuz İsyanı, (548/1153) hânsâlârların da içerisinde bulunduğu bir vergi meselesi yüzünden başlamıştı. Belh vilâyetinin Huttelân kırsalında yaşayan Oğuzlar, her yıl sultanın mutfağına yirmi dört bin koyun vergi ödemekle mükelleftiler. Bu verginin ödenmesi için hânsâlâr tarafından tayin edilen muhassıl, (tahsildar) yılın belirlenen vaktinde o bölgeye giderek vergiyi tahsil ederdi. Fakat hânsâlâr tarafından gönderilen bu muhassıl, Oğuzların arasına varınca, koyunların semizliği ve cılızlığı konusunda onlarla münakaşa eder, sıkı pazarlık yapar, onları tahkir edici ifadeler kullanır ve rüşvet talep ederdi. Bunun üzerine Oğuzların zengin ve güçlü beyleri bu mezellete daha fazla katlanamayarak muhassılı gizlice öldürdüler. Muhassıl vaktinde saraya dönmeyip de hânsâlâr keyfiyeti öğrenince, olup biteni sultana anlatmaya cesaret edememiş, mutfağın et ihtiyacını kendisi karşılamaya başlamıştı. Nihayet Belh Valisi Emîr Kumac başkent Merv'e geldiği vakit sultanın maiyeti ve hânsâlâr, meseleyi ona anlatmışlardı.⁶⁹³

1.2.2.1.6. Hazinedâr

Selçuklu sarayında para, hil'at, vesika, silâh, kıymetli eğer takımları ve mücevheratın muhafaza edildiği yere hazine denilmektedir.⁶⁹⁴ Saraydaki bütün bağış ve harcamalar buradan yapılır, hediyeler buradan verilirdi.⁶⁹⁵ Bazen kıymetli kitaplar da hazinede muhafaza edilirdi.⁶⁹⁶ Nizamü'l-Mülk, önceki pâdişâhların daima asıl hazine (hazine-i asl) ve sarfiyat hazinesi (hazine-i harç) olmak üzere iki hazinesi olageldiğini belirterek, elde edilen gelirlerin çoğunun asıl hazineye, daha azının ise sarfiyat hazinesine konulduğunu ifade etmiştir. Hükümdarlar bir zaruret olmadıkça asıl hazineden harcama yapmazlardı. Eğer buradan bir şey alırlarsa

⁶⁹³ Zahirüddîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 48; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 173-174; Reşidü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 179-180; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 361; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 88-89; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 111-112; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 75; Mîrhând, *a.g.e.*, 189-190; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 510-511; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, s. 22; Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Rüşvet", *Selçuklular –Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 168.

⁶⁹⁴ el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ fî Sinâati'l-İnşâ*, V, s. 463; Cengiz Orhonlu, "Hazine", *TDVİA*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 130.

⁶⁹⁵ Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 33.

⁶⁹⁶ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 3; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 4.

borç olarak alıp sonra tekrar yerine koyarlardı. Vilayet gelirlerinden, hazine için tahsis edilmiş olan paraya asla el sürmezlerdi.⁶⁹⁷

Fakat öyle görünüyor ki Selçuklular, hazinenin yapısını Nizamü'l-Mülk'ün ifade ettiği şekilde düzenlememişlerdir. Yine iki hazine olmakla birlikte bunlardan biri devlet hazinesi diğeri ise sultanın şahsî hazinesidir. Kaynaklarda devlet hazinesi sadece hıżâne⁶⁹⁸ şeklinde ifade edilmiştir. Doğrudan doğruya sultana bağlı bir müessese has hazine (*hıżâne-i hâss*⁶⁹⁹)'dır. Devlet hazinesi vezîrin sorumluluğunda olmakla birlikte müstevfî tarafından yönetilir, müşrif tarafından denetlenirdi. Şahsî hazine (*hıżâne-i hâss*) ise sultan tarafından atanan hazinedârın idaresinde idi.⁷⁰⁰

Oğuzlar, Sultan Sancar'ı esir alıp da onunla birlikte payitaht Merv'e geldikleri vakit, Oğuz şeflerinden Bahtiyar, sultandan Merv'i kendisine iktâ olarak vermesini istedi. Sultan Sancar, "*Merv'in başkent olduğunu, gelirinin doğrudan Hazine-i Hâss'a ait olduğunu ve kimseye ikta olarak verilemeyeceğini*" söyledi. Oğuz ümerâsı bu cevap karşısında kahkahalarla güldüler. Bahtiyar da dudak büküp alay etti. İçinde bulunduğu durumu o vakit anlayan Sultan Sancar, tahtından inerek hankâha çekildi ve bir daha sultanlık yapmayacağını söyleyerek tevbe etti.⁷⁰¹

Diğerk taraftan Selçuklu hükümdarları, saltanat sürelerinin büyük bir kısmını askerî sefer ve yolculuklarla geçirmişlerdi. Bu sebeple şahsî hazinelerini yanlarında bulunduruyorlardı.⁷⁰² Mawlawi Fâdıl Sanaullah gibi bir kısım müellifler, bunun Selçukluların göçebe yaşam tarzından uzaklaşmalarından

⁶⁹⁷ Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 272; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 256; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 335.

⁶⁹⁸ Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 112.

⁶⁹⁹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 63.

⁷⁰⁰ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 22-23; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 316-317; Ann K. S. Lambton, "Internal Structure of the Saljuq Empire", s. 223; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar Ve Saray Teşkilâtı*, s. 140.

⁷⁰¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 155; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 422; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 82; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, III, s. 27; Muslihuddîn Lârî, *a.g.e.*, vr. 322b; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 222; Münecimbaşı *a.g.e.*, I, s. 148-149.

⁷⁰² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 181; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 52; Ann K. S. Lambton, "Internal Structure of the Saljuq Empire", s. 223; Mawlawi Fâdıl Sanaullah, *The Decline of the Saljuqid Empire*, s. 7-8.

kaynaklandığını ifade etmişlerdir.⁷⁰³ Fakat bu görüşü ileri sürenler sefer esnasında ordunun ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağını dikkate almamışlardır.

Sultanın hazinesini muhafazaya memur olan görevliye hâzin veya hazinedâr denilmektedir.⁷⁰⁴ Hazinedâr, hazine dairesindeki bütün iş ve işlemlerin yürütülmesinden birinci derecede sorumludur. Büyük Selçuklular döneminde güvenilir ve dindar kimseler hazinedâr olarak tayin edilirdi.⁷⁰⁵ Hazinedâr, sultanın izniyle kendisine emanet olarak bırakılan değerli eşyaları hazinede saklayabiliyordu. Ayrıca, hazine depolarında bulunan altın ve gümüşten mâmul kap kakak, ziynet eşyaları, değerli taşlar, elbiseler ve nakit paranın bir listesini tutar ve gerektiğinde bu listeyi sultana arz ederdi.⁷⁰⁶ Hazine kethüdası, katipler, hazine memurları (*ashab-ı hazine*) ve hazine şihnesi gibi görevliler hazinedârın emrinde görev yapmaktaydılar.⁷⁰⁷

Sultan Sancar devrinde farklı zamanlarda görev yapan hazinedârlardan isimlerini tespit edebildiklerimiz; Ebû'l-Hüseyin Ali b. Muhammed el-Hâzin el-Mervezî,⁷⁰⁸ Kemâlû'd-Dîn Muhammed b. Ali,⁷⁰⁹ Hâce Mikâil Hâzin,⁷¹⁰ ve Zahîrû'd-Dîn Abdü'l-Azîz el-Hamîdî'dir.⁷¹¹

Ebû'l-Hüseyin Ali b. Muhammed el-Hâzin el-Mervezî, Selçuklu sarayında hazinedâr olmasından daha çok, kendisinin Rum asıllı kölesi olan dönemin ünlü astronomu Abdurrahman el-Hâzinî'den dolayı tanınmıştır. Abdurrahman el-Hâzinî, el-Hâzinî nisbesini sahibinin hazinedâr olmasından dolayı almıştır. Ebû'l-Hüseyin el-Hâzin, kölesi Abdurrahman'a çok geniş imkanlar sunarak onun iyi bir eğitim almasını sağlamıştı.⁷¹²

⁷⁰³ Mawlawi Fâdıl Sanaullah, *The Decline of the Saljûqid Empire*, s. 8.

⁷⁰⁴ el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, V, s. 462; Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 33.

⁷⁰⁵ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 243.

⁷⁰⁶ el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 69.

⁷⁰⁷ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 31, 100; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar Ve Saray Teşkilâtı*, s. 169-170.

⁷⁰⁸ Bkz. İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimmetü Sivâni'l-Hikme*, s. 161; Sadettin Ökten, "Abdurrahman el-Hâzinî", *TDVİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 164.

⁷⁰⁹ Bkz. Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 689; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 171-172; Akilî, *a.g.e.*, s. 260; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 212; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 80.

⁷¹⁰ Bkz. Zahîrüddîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 47; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 178.

⁷¹¹ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 243; el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 88.

⁷¹² İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimmetü Sivâni'l-Hikme*, s. 161; Sadettin Ökten, "Abdurrahman el-Hâzinî", s. 164; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsü Terâcim*, C. III, Dâru'l-İlm Li'l-Melâyin, Beyrut 2002, s. 305.

Sultan Sancar'ın hazinedârlarından Kemâlû'd-Dîn Muhammed b. Ali, askerî sınıfa mensup; cesur, kabiliyetli, adaletli, sözü geçerli ve iş bilen bir devlet adamıydı.⁷¹³ Sancar'ın takdir ve beğenisini kazanması dolayısıyla Rey'e vali olarak tayin edilmişti. Fakat vezâret kitaplarında geçen bir rivayete göre, Rey'e gelen Irak Selçuklu Hükümdarı Mesûd ile yaptığı savaşta esir düşerek Sercihân Kalesi'ne hapsedilmişti. Sultan Mesûd, hüsn-i niyet sahibi olması sebebiyle bir süre sonra onu hapisten çıkarmakla kalmamış, 533 (1138) tarihinde vezâret makamına getirmişti.⁷¹⁴

Kemâlû'd-Dîn Muhammed vezîrlük makamına oturunca, gayr-ı şer'i vergileri kaldırarak halkı rahatlatmış ayrıca yeni kaynaklar bularak hazineyi zenginleştirmişti.⁷¹⁵ Sivil ve asker bürokratlar üzerinde sıkı bir denetim kurarak onların gizli kapaklı yolsuzluklarını ortaya çıkarmış, emîrlerin gücünü kırmaya çalışmıştı.⁷¹⁶ Bunun yanında iktâ arazilerini emîrlerin rütbelerine ve ordularının sayısına göre dağıtarak askerî sınıfın kendisine olan hoşnutsuzluğunu daha da artırmıştı.⁷¹⁷ Bir iddiaya göre o, Nizamü'l-Mülk'ten sonra gelen hiçbir vezîrin başaramadığı işleri gerçekleştirmiş, adalet sayfasını yeniden açmıştı.⁷¹⁸

Kemâlû'd-Dîn Muhammed'in yönetim tarzından ve uygulamalarından rahatsızlık duyan kumandanlar ve sivil idareciler ona karşı ittifak yaptılar. O dönemin güçlü şahsiyetlerinden Azerbaycan ve Arran Hâkimi Atabeg Karasungur⁷¹⁹, a bir mektup yazarak vezîrin kendisi aleyhinde çalıştığını, eğer önlem almazsa gücünü ve hâkimiyetini daha da artıracığını söylediler. Atabeg Karasungur, yanında Selçuklu şehzadeleri Davud ve Selçukşâh olduğu halde on bin asker ile Irak Selçuklu Devleti'nin başkenti Hemedân'a doğru yola çıktı. Hemedân'a yaklaşınca Sultan Mesûd'a haber göndererek, Kemâlû'd-Dîn Muhammed'in azledilip öldürülmesi veya kendilerine teslim edilmesini istedi. Aksi takdirde itaatten ayrılarak başka bir melike hizmet edeceklerini söyleyerek

⁷¹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 65.

⁷¹⁴ Akîlî, *a.g.e.*, s. 260; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 212; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 80-81.

⁷¹⁵ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 171; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 65.

⁷¹⁶ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 171; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 65; Akîlî, *a.g.e.*, s. 261; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 212; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 81; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 137-138.

⁷¹⁷ Zahîrüdînni Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 57; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 221; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 203; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 138.

⁷¹⁸ Akîlî, *a.g.e.*, s. 261; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 212; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 81.

⁷¹⁹ Bazı kaynaklarda bu atabegin ismi Aksungur şeklinde geçmektedir. Bkz. Akîlî, *a.g.e.*, s. 261; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 81.

sultanı tehdit etti. Sultan Mesûd, maiyetinde bulunan emîrlerin de Atabeg Karasungur'a destek vermeleri üzerine istemeyerek vezîrini onlara teslim etmek zorunda kaldı. Vezîri teslim alan emîrler onun boynunu vurarak kellesini Karasungur'a gönderdiler.⁷²⁰ Netice itibarıyla 533 (1138/1139)'te katledilen Kemâlû'd-Dîn Muhammed'in Irak Selçuklu Devleti'ndeki vezîrliği yedi ay sürmüştür.⁷²¹

Sultan Sancar'ın en fazla malumat sahibi olduğumuz hazinedârı Zahirü'd-Dîn Abdü'l-Azîz el-Hamîdî'dir. Bu zat emin ve mütedeyyin biri olduğu için Sultan Sancar ona itimad etmiş, hazinesini onun yed-i emanetine teslim etmişti. Zahirü'd-Dîn Abdü'l-Azîz, Sultan Sancar'ın nezdinde sahip olduğu kıymet, itibar ve derece yüksekliği cihetiyle vezîrlere denk bir statüdeydi.⁷²² Hatta o, bir dönem Büyük Selçuklu Vezîri Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzinî'nin Irak'ta bulunması sebebiyle Merv'de ona vekâlet etmişti.⁷²³

El-Bondârî, Sultan Sancar ile hazinedârı Zahirü'd-Dîn Abdü'l-Azîz arasında geçen konuşmaları tafsilatlı bir şekilde nakletmektedir. Bu konuşmalar, sultan ile hazinedârın birbirlerine olan itimadlarını, samimî yakınlık ve muhabbet hislerini ortaya koyması açısından büyük önem arz etmektedir.

Zahirü'd-Dîn Abdü'l-Azîz, Sultan Sancar ile aralarında geçen bir konuşmayı şu şekilde anlatıyor: “*Günün birinde Sancar beni çağırdı ve senin hizmetlerine daha uygun ve hürmetini daha ziyade arttıran bir iş emredeceğim, o işe sebatla devam et, o hususta mümkün olan her şeyi yap!*” dedi. “*Baş üstüne, bütün takat ve kudretimi sarf ederim*” dedim. Bunun üzerine şöyle dedi: *İşte bu kölem Sunkur el-Has, gözümün nuru, kalbimin semeresi, ruhumun gülü, muradımın hülâsasıdır. Bunlar da benim hazinelerim olup senin mührün altındadır. Bana ait ne varsa hepsini senin hükmüne verdim. Gazne ve Hârezm vergileri gelmiştir. Onları al, ve memleketin hediyeleri takdim edilmiştir. Onları da teslim al! İşte Sunkur hakkında emrettiğim hizmet bundan ibarettir ki ihmal etme. Belki farz bil, hiç bir şey hakkında bana müracaat etme ve bana danışma.*

⁷²⁰ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 171-172; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 77-78; Zahîrüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 57; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 65; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 221-222; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 203-204; Akîlî, *a.g.e.*, s. 261; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 212-213; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 81.

⁷²¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 65.

⁷²² el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 243; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar Ve Saray Teşkilâtı*, s. 149.

⁷²³ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 243.

Mühim olan bu işi çabuk tut. Allah'tan hayır dile bu işi tehir etme! İstediğim şudur: Bunun için benim çadırlarım gibi çadırlar dik ve benim yarış atlarım gibi atlar koştur ve bunun için bin köle satın al ki onlar, bunun rikâbında yürüsünler ve gece huzuruna gelsinler. İstediğin kimsenin iktâını kesip buna akdet ve istediğin adamın şehrini elinden al ve buna ver ve bunun için, benim hazinem gibi hazine tesis et, mal ile ve her çeşit altın ve gümüş kaplar ile doldur. Ve bunun için âlim kâtipler ve fazıl naibler ile süslü divan teşkil et ki iki hafta sonra o, on bin süvari sahibi olsun.”⁷²⁴

“Bu teklif karşısında üç ay mühlet istedim. Mühlet vermedi, yavaş hareket etmeyi bırak ve acele et dedi. Mühlet istemekte ısrar ettim. Nihayet bir buçuk ay mühlet verdi. Sancar'ın çizmiş olduğu kadroyu ikmal için hazineden naklettiğim şahane (husrevî) âletlerden, madenî libaslardan, iktalar, vilâyetler ve takrirlerden başka, yirmi gün zarfında yedi yüz bin dinar sarf ettim. Bir ay bile geçmemişti ki iş yoluna girdi diye Sancar'a haber verdim. Bunun üzerine Sultan Sancar atlandı. Sunkur el-Has'ın çadırı etrafında askerler saf bağlamıştı. Atlar, bir turnaklarını dikip üç ayak üzerinde duruyorlardı. Hulâsa parlak manzara ve müthiş güzellik gördü. Bunun üzerine Sancar bana sarıldı ve teşekkür etti. Menakıbımı teşhir etti ve namdâr kıldı. Sunkur'un hazine işlerini tefviz ve lâzım olan şeylerini tedarik etmeyi bana emretti. Birbirimize iyi muamele etmeyi her ikimize tavsiye etti.”⁷²⁵

Kaynağımızın bize oldukça mübalağalı gelen bu rivayetinin mevsukluğundan şüphe etmediğimiz takdirde şu neticelere varabiliriz: Bir hükümdarın basit bir köle için hazinesini bu şekilde seferber etmiş olması oldukça hayret uyandırmakla birlikte aynı zamanda düşündürücüdür. Öyle anlaşılıyor ki Sultan Sancar, zaman zaman bir hükümdarda bulunması gereken muvazeneyi kaybetmektedir. Devlet hayatı içerisinde geçerli olması gereken kaidelerle asla bağdaşmayacak ölçüde, hiçbir niteliği olmayan belirli insanların seçilip devletin bütün imkân ve araçlarının kendilerine sunulması vahim neticeleri de beraberinde getirmiştir. Ayrıca Büyük Selçuklu Devleti artık Nizamü'l-Mülk'ün ana hatlarını çizdiği kurumsal niteliğinden hızla uzaklaşmaktadır. Bir devlette hâkim olması gereken yetki ve statüye dayalı kurumsal ilişki biçiminden daha çok kişisel ilişkilerin egemen olduğu bir yapıya doğru ilerlemektedir.

⁷²⁴ el-Bondârî, a.g.e., s. 244.

⁷²⁵ el-Bondârî, a.g.e., s. 245.

Sultan Sancar'ın hâkimiyet sahasının genişliğini göz önünde bulundurursak bağlı devletlerin ve beyliklerin her yıl Merv sarayına gönderdiği vergi ve hediyeler büyük yekûn tutmaktaydı. Bu sebeple Sancar'ın çok zengin bir hazinesi vardı. Fakat ne var ki o, hazine ile ilgilenmez, oranın teftişini aklından geçirmezdi. Bu durumu yakından müşahede eden hazinedâr Zahirü'd-Dîn Abdü'l-Azîz, Sultan Sancar ile bu konu üzerine konuşmasını şu şekilde nakletmektedir: *“Hazine mütevellisinin doğruluğu ve iktidarı meydana çıkması için, Sultan Sancar'ın hazineyi ve muhteviyatını görmesini arzu ettim. Bundan dolayı Sancar'a ben sana bin adet atlas elbise ile hizmet ediyorum görmelisin, altın ve gümüş ve hayvanları gözden geçirmelisin dedim. Sancar sükût etti. Ben sözümü kabul etti sandım. Kalktım hazineye geldim, orada olanların hepsini meydana çıkardım. Bu hazinede bundan evvelki Sultanlardan hiç birinin hazinesinde toplanmamış olan pek nadir bulunan garip şeyler, büyük dizili mücevherat, fezayı dolduracak para çıkınları, kıymeti takdir edilmeyen nefis eşya ve benzersiz inci taneleri ile dolu sandıklar bulunuyordu. Bunların hepsini meydana çıkarıp dizdikten, her cinsi birbirine bitişirdikten ve nevilere ayırdıktan sonra Sancar'ın yanına geldim ve ona malını görüp ve halini müşahede edip, bunları sana veren ve bunlarla seni tahsis eden Allah'a şükretmeyecek misin? dedim. Buna karşı şöyle dedi: “Benim gibi kimse hakkında, mala meyletti yahut baktı yahut hatırından geçirdi diye söylenmek çirkin olur. Benim için ihzar etmiş olduğun atlas giyimleri emirlere dağıt ve hazinede olan eşyayı onlara göster ve onlara, Sancar, bu malı sizin için toplayıp sakladım ve düşmanları kahr ve hatırınızı cemetmek için biriktirdim diyor diye söyle.”⁷²⁶*

“Sancar'ın dediklerini yaptım, (emîrler) sevindiler ve birbirlerine müjde verdiler ve şükrettiler. Sancar hazineye girmez, oraya bakmaz ve orasını hatırına bile getirmezdi. Kereminden dolayı naiblerine hüsnü zan eder ve kalemin ahkâmını kâtiplere bırakırdı. Ashabını in'am ve ihsanı ile memnun ederdi ve dünya fanidir, bizimle yiyip içmelerine müsaade edelim bize yetişen nimet onlara da yetişir derdi. Sancar'ın cevherleri kendi mührü ile mühürlenmiş kumaş keseler içinde kendi namına mahfuz idi. Onlardan bir şey almak isterse getirir ve

⁷²⁶ el-Bondârî, a.g.e., s. 247.

kilidinin mührünü bozar ve alacağını alır, sonra mührü ile olduğu gibi iade ederdi.”⁷²⁷

1.2.2.2. Saray Küçükleri

1.2.2.2.1. Çavuşlar

Etimolojik olarak “bağırma, çağırma, ses, şan, şöret” manalarına gelen Türkçe *çav* kökünden türediği anlaşılan⁷²⁸ çavuş kelimesi *Dîvânü Lugât’it-Türk*’te savaş esnasında safların başında bulunup askeri tanzim eden, barış zamanlarında ise onların halka zulmetmelerine mani olan görevliler olarak tarif edilmiştir.⁷²⁹ Çavuşun Türk tarihinde askerî bir unvan olarak Hunlardan itibaren kullanıldığı kuvvetle muhtemel ise de, bu devlete ait Türkçe yazılı bir belge olmadığı için elimizdeki mevcut kaynaklara göre Göktürlere kadar uzandığını söyleyebiliriz.⁷³⁰ Nitekim Göktürk Yazıtlarında kelime *çabiş* şeklinde iki yerde geçmektedir.⁷³¹ Aynı unvana eski Uygur metinlerinde de rastlanmıştır.⁷³²

İslâm öncesi Türk devletlerinde mevcudiyetini bildiğimiz bu Türkçe unvanın ilk Müslüman Türk devletleri Karahanlılar ve Gazneliler devrinde Farsçaya girdiğini ve Selçuklular devrinde ise tamamen yaygınlaştığını görmekteyiz. *Siyasetnâme*’de bahsi geçen ve Sultan Alp Arslan devrine ait bir olay, Selçuklu saray teşkilâtı içerisinde bir çavuşlar (*çavuşân*) zümresinin bulunduğunu şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır.⁷³³

Farsça kaynaklarda genellikle serheng veya dûrbâş kelimeleriyle ifade edilen çavuşlar, Selçuklularda doğrudan hükümdarın emri altında bulunan bir

⁷²⁷ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 247.

⁷²⁸ M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 200-201; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 76, dn. 86; Orhan F. Köprülü, “Çavuş”, *TDVİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 236.

⁷²⁹ Kâşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, I, Çev. Atalay, s. 368; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Erdi-Yurteser, s. 225.

⁷³⁰ Sefer Solmaz, “Çavuş Unvanının Kökeni, Anlamları ve Türkiye Selçukluları Döneminde Kullanımı”, *SUTAD*, S. 43, Konya 2018, s. 425.

⁷³¹ Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 92; Sadettin Gömeç, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer alan Unvanlar”, *Erdem*, 12/36, Ankara 2002, s. 934.

⁷³² M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 198.

⁷³³ Sultan Alp Arslan, Hurdabe adında bir Bâtınî’nin sarayda katip olarak görevlendirildiğini öğrenince onu huzuruna çağırarak sorguya çekmiş, daha sonra çavuşlara dövdürerek saraydan dışarıya attırılmıştır. Bkz. Ebû Alî Hasen b. Alî Hâce Nizâmü’l-Mülk, *Siyasetnâme*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 180; Eserin Türkçe baskılarında bahsi geçen olay aktarılırken “çavuşlar” (*çavuşân*) ibaresi geçmemektedir. Bkz. Bkz. Nizâmü’l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 209; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 177; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 233.

askerî teşkilâtı. Hükümdarın daima maiyetinde bulunan bu çavuşların bellerinde gümüş kemer ve ellerinde de murassa değnekler bulunurdu. Bunlar, hükümdar bir yere giderken önünde bulunur ve “savulun!” veya Arapça “tarriku”, Farsça “dûrbaş” diye bağıırarak yola çıkan insan kalabalıklarını uzaklaştırırlardı.⁷³⁴

Sultan Sancar’ın da maiyetinde görev yapan çavuşlar bulunmaktaydı. Bir gün sultan bir av esnasında kaybolmuştu. Akşam vakti ordusundan iyice uzaklaşmış ve bir daha onları bulamamıştı. Uzaktan bakınca dağın eteğinde bir köy gördü. Geceyi orada geçirmeye karar verdi. Köye varınca bir zamanlar babası Sultan Melikşâh’ın sarayında katip olarak görev yapan Muzaffer Hamac adındaki bir şahsa misafir oldu. Sabah olunca sultanı aramaya çıkan devlet erkanı tesadüf eseri köye gelerek onu buldular. Bu topluluğun önünde kaynağımızda dûrbaş şeklinde ifade edilen çavuşlar bulunmaktaydı.⁷³⁵

526 (1132) yılında gerçekleşen Dînever Savaşı’nda Sultan Sancar ile yeğeni Melik Mesûd karşı karşıya gelmişlerdi. Melik Mesûd’un ordusunda bulunan Yusuf Çavuş adında bir kumandan sol cenahta görev yapmaktaydı. Savaşta Karaca es-Sâkî ile birlikte esir düşerek Sancar’ın huzuruna getirilen bu şahıs boynu vurularak öldürüldü.⁷³⁶ Cûzcânî’nin rivayetine göre Sultan Sancar, bahsi geçen savaşın öncesinde Irak ordusunun kendi ordusundan çok daha kalabalık olduğunu görünce bir tereddüt yaşamış ve bu durumu kumandanlarıyla istişare etmişti. Bir kısım kumandanlar, ordunun tamamının gelmesini beklemeli ve düşmana o zaman hücum etmeli derken diğer bir kısmı ise karşı taraftaki askerlerin, pâdişâhın kulları olduğundan merhamet etmek gerekir dediler. Sancar, her birinin görüşünü dinledikten sonra orduda Sehmü’l-Haşem olarak görev yapan Mîr Çavuş adındaki kumandanına ne yapılması gerektiğini sordu. Bu kumandan tereddüt göstermeden ve beklemeden hemen taarruz edilmesi gerektiğini ifade eden bir nazm söyledi. Sultan Sancar, Mîr Çavuş’un sözlerini beğenerek hemen taarruz emri verdi ve bu sayede Irak ordusu bozguna uğratıldı.⁷³⁷

⁷³⁴ Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşay-ı Cüveynî*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 311-312; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 77; Orhan F. Köprülü, “a.g.m.”, s. 236.

⁷³⁵ Muhammed Avfi, *Cevâmiu’l-Hikâyât ve Levâmiu’r-Rivâyât*’dan nakleden Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşay-ı Cüveynî*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 311-312.

⁷³⁶ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 534; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 149-150; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 70-71; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 196.

⁷³⁷ el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 213.

1.2.2.2.2. Maskara (Soytarı)

Saraylarda özellikle istirahat zamanlarında çeşitli oyunlar, taklitler ve hokkabazlıklar yaparak hükümdarı eğlendirmekle görevli kimselere maskara denilmektedir.⁷³⁸ Maskaralar hikayeler anlatıp latifeler yaparak sultanları güldürürlerdi.⁷³⁹

Yukarıda bahsettiğimiz Sultan Sancar'ın nedimlerinden Felek aynı zamanda bir maskaraydı.⁷⁴⁰ Sancar'ın bir diğer maskarası ise Ali Çetrî idi. Ali Çetrî, Sultanın teveccühünü kazanarak maskaralık seviyesinden emîrlük ve hâciblik mevkiine kadar yükselmişti.⁷⁴¹

1.2.2.2.3. Müneccim

Yıldızların insanları ve olayları etkilediği inancına dayanan ilim dalıyla uğraşan kimselere müneccim denilmektedir. Müneccimler astroloji ve yıldız falcılığını meslek edinmişlerdir. Ortaçağ'da bazı halifeler, sultanlar veya emîrlere, müneccimlerin görüşünü almaksızın önemli işlere karar vermiyorlar, bilhassa onlarla istişare etmeden kendilerini harbin kucağına atmıyorlardı. Ordular, savaş meydanına ancak müneccimlerin tercih ettiği günlerde çıkıyordu.⁷⁴²

Zekeriyâ Kazvîni'nin rivayetine göre Sultan Melikşâh'ın cariyesi Seferiyye Hâtun, Sincâr'da doğum sancısı çekmeye başlayınca müneccimler: "Eğer doğum bugün gerçekleşmez ise senin oğlun büyük bir hükümdar olacaktır" dediler. Bunun üzerine sultan, doğumun bekletilmesini emretti. Doğum müneccimlerin belirlediği vakitte gerçekleşti. Sancar, dünyaya gelince ona doğduğu şehrin ismini verdiler. Gerçekten müneccimlerin kehaneti gerçekleşmiş ve Sancar büyük bir hükümdar olmuştu.⁷⁴³

⁷³⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 199.

⁷³⁹ Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar Ve Saray Teşkilâtı*, s. 190.

⁷⁴⁰ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 146.

⁷⁴¹ Zahrüddin Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 47; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 172; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 178; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 361; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 87; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 111; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 188; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 510

⁷⁴² Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, C. VI, s. 222.

⁷⁴³ Bkz. Zekeriyâ el-Kazvîni, *a.g.e.*, s. 393; Karş. Ayn. mlf. *a.g.e.*, Farsça Terc. Cihângîr Mirza Kâcâr, s. 463.

508 (1114/1115) yılı kışında, Merv’de bulunan Melik Sancar, vezîri Sadrü’l-dîn Muhammed’e bir elçi göndererek ona şu talimatı verdi:

“- Üstad Ömer Hayyam’a söyle, kar ve yağmur yağmayacak birkaç gün tespit etsin de, o günlerde ava çıkalım...”

İlm-i nûcum sayesinde böyle bir vakti tespit edebilmek için iki gün çalışan Ömer Hayyam, bizzat kendisi Melik Sancar’a gitti ve kanaatini bildirdi. Onun tespit ettiği gün gelince Melik Sancar, alayıyla birlikte av partisine çıktı. Daha çok az yol almışlardı ki, gökyüzünü bulut kapladı, rüzgar çıktı, şiddetli bir kar başladı ve ortalığı sis bürüdü. Bu durum karşısında herkes Ömer Hayyam’a gülmeye başladı. Melik Sancar da geri dönmeye niyetlendi. Onun yanına giden Hayyam:

“- Sultanımızın gönlü rahat olsun! Kısa süre sonra kar ve yağmur kesilecek, hava açacak ve tam beş gün bir damla yağış olmayacaktır, dedi.

Gerçekten bir süre sonra yağış kesildi. Sultan tekrar yola koyuldu, bu arada bulutlar kayboldu, beş gün boyunca tek bir bulut görülmedi ve hiç yağış olmadı.⁷⁴⁴

1.2.2.2.4. Ferrâş

Etimolojik olarak bir şeyi yaymak, döşemek anlamına gelen Arapça fers masterından türetilmiş bir kelimedir.⁷⁴⁵ Ferrâş, genel olarak halife ve sultanların yatak ve halılarını seren, her türlü ayak hizmetini gören, saray dışında ise çadırları kurmak ve sökmekle vazifeli olan kimsedir.⁷⁴⁶ Abbâsîler⁷⁴⁷ ve Büveyhîlerle⁷⁴⁸ birlikte Gazneliler⁷⁴⁹ ve Karahanlıların⁷⁵⁰ saray teşkilâtlarında da karşımıza çıkan bu görevliler umumiyetle ferrâşûn (ferrâşân) şeklinde anılmaktaydı.

⁷⁴⁴ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 101-102; Karş. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, C. VI, s. 226-227.

⁷⁴⁵ Mehmet Kanar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 1309.

⁷⁴⁶ Tahsin Yazıcı-Mehmet İpşirli, “Ferrâş”, *TDVİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 408; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 98.

⁷⁴⁷ Bkz. Hilâl es-Sâbî, *a.g.e.*, s. 8-9.

⁷⁴⁸ Bkz. Nizâmü’l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 220-221; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 184; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 242-243.

⁷⁴⁹ Bkz. Ebû’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *a.g.e.*, s. 50, 419, 455, 477; Güller Nuhoglu, *a.g.e.*, s. 223-224-225.

⁷⁵⁰ Gazneliler ve Selçukluların aksine Karahanlılar, bu hizmetle ilgili Türkçe bir unvan olan “töşekçi” (döşekçi) kelimesini muhafaza etmişlerdir. Bkz. Yûsuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 138; Reşat Genç, *a.g.e.*, s. 153.

Selçuklular döneminde ferrâşın sultanın çok yakınında görev yapmasından dolayı ferrâşlık vazifesi için saraya gelen kimseye hangi şehirden, hangi mezhepten ve hangi milletten olduğu sorulurdu. Eğer Hanefî veya Şâfiî mezhebinden olup Horâsân ve Sünnî Mâverâünnehir halkından bir kimse ise başvurusu kabul edilirdi. Şayet Kum, Kaşan, Ave, Sâve veya Rey ahalisinden olup Şii mezhepli bir kimse ise başvurusu reddedilirdi.⁷⁵¹ Bununla birlikte bazı Ermenilerin de bu görevde istihdam edildikleri anlaşılmaktadır.⁷⁵²

Devletşâh'ın naklettiği bir rivayetten Sultan Sancar devrinde de ferrâşların saray teşkilâtı içerisinde görev yaptıkları anlaşılmaktadır: Sultan Sancar, bir sefer esnasında Radegân'da konaklayınca bir serçe sultanın sâyebanının (çadır) üzerine yuva yapıp yumurtlamıştı. Oradan ayrılma vakti gelince sultan, bir ferrâşa yiyecek ve içecek tahsis ederek orada kalıp serçenin yavrularını uçuruncaya kadar sâyebanı kaldırmayıp olduğu gibi muhafaza etmesini emretmişti.⁷⁵³

1.2.2.2.5. Hâdim

Arapça hıdme mastarının ism-i faili olan hadim, hizmetkâr anlamına gelmekle birlikte çoğulu “hadem, huddam”dır.⁷⁵⁴ Kelime zamanla hadım şekline girerek, özel bir operasyonla erkeklikten mahrum edilerek saraylarda ve konaklarda, harem dairesi başta olmak üzere çeşitli hizmetlerde çalıştırılan hizmetkâr manasını kazanmıştır.⁷⁵⁵

Sultan Sancar devrine ait resmî vesikalar koleksiyonu *Atabetü'l Ketebe*'de yer alan belgelerin muhtelif kısımlarında “*hadem*” kelimesi geçmekle birlikte⁷⁵⁶ (haşem ve hadem), müellifler bu kelimeyi “*Sultanın maiyeti, yakınları, hizmetkârları*” anlamında tercüme etmişlerdir.⁷⁵⁷

⁷⁵¹ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 208; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 176; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 232.

⁷⁵² el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 37; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 46; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 271.

⁷⁵³ Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, s. 65; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 103.

⁷⁵⁴ Mehmet Kanar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 804.

⁷⁵⁵ M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 251; Aydın Taneri, “Hadım”, *TDVİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 1.

⁷⁵⁶ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 20, 48.

⁷⁵⁷ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 26; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 379; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 84.

İhtiyârü'd-Dîn Mukarreb Cevher, Sultan Sancar'ın annesi Seferîyye Hâtun'un kölesi ve has hadimi idi. Seferîyye Hâtun 517 (1123/1124) yılının Şevval ayında vefat edince Cevher, Sultan Sancar'ın hizmetine girmişti.⁷⁵⁸ Diğer taraftan hâdimlerin muhtelif vazifelerinden bir tanesi de sultanın mektubunu muhatabına ulaştırmaktı. Nitekim Sultan Sancar, Ebû Bekir adındaki bir hâdimini, davet ettiği halde Sâve Savaşı'nda (513/1119) kendisine katılmayan Bâvendî Emîri Alâü'd-devle Ali'ye göndererek savaş alanına neden gelmediğini sormuştu.⁷⁵⁹ Bununla birlikte 529 (1135) yılında yeğeni Irak Selçuklu Sultanı Mesûd'a yazdığı bir mektubunu yine bir hâdimi vasıtasıyla göndermişti.⁷⁶⁰

1.2.2.2.6. Münâdî (Dellal)

Hükümdar veya devlet adamlarının bir konuda verdiği emri, aldığı kararı veya bir haberi çarşı pazar dolaşıp bağıarak halka duyuran görevliye dellâl (münâdî) denilmektedir.⁷⁶¹

Sultan Sancar 529 (1135) tarihinde Gazneliler Hükümdarı Behramşâh üzerine bir sefer tertip etti. Büyük Selçuklu ordusu zorlu kış şartlarına rağmen Gazne'ye yaklaşınca Behramşâh, Sultan Sancar ile savaşmayı göze alamayarak payitahtını kaderine terkedip kaçtı. Gazne halkı bir süre mukavemet gösterse de neticede Sancar şehre girmeye muvaffak oldu. Yağma ve tahribatta bulunarak içinde bulunan her şeyi aldı. Daha sonra ahaliye aman verdiğini münâdîlerle bildirdi ve kendisi memleketin imarıyla ilgilenmek ve işlerini yoluna koymak için bir süre orada kaldı.⁷⁶²

Hezâresb Kalesi'nin kuşatıldığı sırada (543/1148) Hârezmşâh Atsız'ın saray şairi Reşîdü'd-dîn Vatvat, Sultan Sancar'ı hicveden şiirler yazıp kaleden aşağıya atıyordu. Vatvat'a çok öfkelenen Sancar, eline geçirdiği zaman onu yedi parçaya ayıracağına yemin etmişti. Bu yüzden Hezâresb fethedilince onu arayıp

⁷⁵⁸ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 245.

⁷⁵⁹ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 54; Mar'aşî, *a.g.e.*, s. 224-225, 229-232.

⁷⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 293.

⁷⁶¹ Yusuf Halaçoğlu, "Dellâl" *TDVİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 145; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar Ve Saray Teşkilâtı*, s. 233.

⁷⁶² el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 64-65.

buldurma konusunda çok çaba sarf etti. Her gün münadîler gezdirerek onu arattı.⁷⁶³

1.2.2.2.7. Çevgândâr

Çevgân, Ortaçağ saray çevrelerinde oynanan ve bugünkü polo oyununa benzeyen atlı top oyunudur.⁷⁶⁴ Farsça'da “gûy ü çevgân” veya “çevgân-gûy”⁷⁶⁵ (top-çomak) denilen bu oyundan Karahanlı dönemi eserleri olan *Divanü Lugati't-Türk*⁷⁶⁶ ve *Kutadgu Bilig*'de⁷⁶⁷ “çöğen” adıyla bahsedilmektedir.⁷⁶⁸ Yine Gazneli⁷⁶⁹ ve Selçuklu⁷⁷⁰ devirlerinde sultanların saray âdetleri arasında çevgân oynamak önemli bir yer teşkil ediyordu. Oyun esnasında sultanın çevgân denilen sopasını taşıyan görevliye ise çevgândâr denilmektedir.⁷⁷¹

Bir savaş sporu olması sebebiyle Sultan Sancar'ın da tıpkı babası Melikşâh gibi çevgân oynamaktan zevk aldığı anlaşılmaktadır. Hatta bir gün bu oyunu oynadığı sırada atı tökezleyip kendisini üzerinden atınca yanında bulunan şair Mu'izzî şu rubaiyi söyledi:

“*Ey şah, kötü huylu atı terbiye et; o senin güzel yüzüne felâket getirmektedir*

Eğer top hata ettiyse, ona çevgânla vur; eğer at hata yapmışsa onu bana bağışla”.

Mu'izzî'nin bu sözleri sultanın hoşuna gitmiş olmalı ki atını hiç tereddüt etmeden ona verdi.⁷⁷²

⁷⁶³ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 348-349; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 259-260; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 90-91; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 133-134; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 348-349.

⁷⁶⁴ Fevzi Halıcı, “Çevgân”, *TDVİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 294.

⁷⁶⁵ Bkz. Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 1302.

⁷⁶⁶ Bkz. Kâşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, I, Çev. Atalay, s. 187, 223, 242.

⁷⁶⁷ Bkz. Yûsuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 139.

⁷⁶⁸ Aysun Eyduvan, “Türk Kültürü ve Edebiyatında Çevgan Oyunu” *Erdem*, S. 53, Ankara 2009, s. 86-87.

⁷⁶⁹ Bkz. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *a.g.e.*, s. 275; Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 28.

⁷⁷⁰ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 82; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 141.

⁷⁷¹ el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sınâati'l-İnşâ*, C. V, s. 458; Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 29; Fevzi Halıcı, “a.g.m”, s. 295; Güller Nuhoglu, *a.g.e.*, s. 208.

⁷⁷² Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 614; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fi Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 517.

Sultan Sancar, Irak Selçuklu emîrlerinden Hasbeg Belengerî'nin yeğeni Sultan Mesûd üzerinde tahakküm kurup, onu kendisine karşı isyana teşvik ettiğini öğrenince, 544 (1150) yılında Rey şehrine geldi. Bu sırada Sultan Mesûd da amcasının yanına gitti. Hasbeg, Sultan Sancar'a kendisini affettirip, gönlünü kazanabilmek için meydanda çevgân oynadı. Sancar, Hasbeg'in binicilikteki kıvraklığını ve oyundaki maharetini görünce çok şaşırıldı ve onu yanına çağırdı. Ona ikrâm ve ihsanda bulundu. Onun tekrar çevgân oynamasını istedi. Sancar, Hasbeg'i izlerken yeğeni Mesûd'a “*Hasbeg, bu himayeden daha fazlasını hak ediyor*” dedi.⁷⁷³ Bu rivayetten de anlaşılmalıdır ki, o devirde çevgân oynamakta yeteneğiyle temayüz etmiş kişiler, başta devlet büyükleri olmak üzere toplumda saygı ve itibar görüyorlardı.

1.2.2.2.8. Mutrib ve Mutribe (Erkek ve Kadın Çalgıcı)

Sarayda sultanı neşelendirmek amacıyla çalgı çalıp şarkı söyleyen erkeklere mutrib, kadınlara ise mutribe denilmektedir. Bir gün Sultan Sancar'ın nedimlerinden Mukarreb Cevher ile devlet erkânından Nasirü'd-Dîn Mahmûd arasında bir ihtilaf ortaya çıktı. Bu ihtilafın kendi lehine neticelenmesini isteyen Cevher, Büyük Hâcib (*Hâcib-i Buzurg*) Ali Çetrfî'den yardım istedi. Ali Çetrfî, ona bir eğlence meclisi tertip edip sultanı davet etmesini söyledi. Cevher, onun tavsiyesine uyarak eğlence meclisi için kırk mutribe ayarladı ve sultanı davet etti. Daha sonra pahalı hediye ve mallarla birlikte, onları sultana göndererek meselenin kendi lehinde çözümlenmesini sağladı.⁷⁷⁴

1.2.3. Saray Hayatı

Köymen'in de ifade ettiği gibi, bir devlet adamı olarak hükümdarın biri resmî ve diğeri hususî hayatı olmakla birlikte bu iki hayatını kesin bir çizgiyle ayırmak mümkün görünmemektedir. Daha önce de ifade etmeye çalıştığımız gibi, hükümdar maddî ve manevî hâkimiyet alametlerini hususî hayatı içerisinde de kullanıyor, saray teşkilâtındaki vazifeliler, hükümdarın hususî hayatında da

⁷⁷³ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 220.

⁷⁷⁴ Akîlî, *a.g.e.*, s. 252-253; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 71-72.

kendilerine verilen görevleri gerçekleştiriyorlardı.⁷⁷⁵ Diğer taraftan hükümdar da hususî hayatı içerisinde resmî mahiyette kararlar alabiliyordu. Nitekim Sultan Sancar, bir içki meclisi esnasında sarayında esir tuttuğu Gûr Meliki Alâü'd-dîn Hüseyin'i affedip memleketine göndermişti.⁷⁷⁶ Hükümdarın resmî ve hususî hayatı ne kadar birbiri içine girmiş olsa da kaba çizgileri ile de olsa bu iki hayatını ilgilendiren hususları birbirinden ayırarak açıklamak yerinde olacaktır.

1.2.3.1. Hükümdarın Resmî Hayatı

Hükümdarın resmî hayatı; hükümdarlık elbisesi, tâc, taht, çetr ve bayrak gibi hâkimiyet alametleriyle teçhiz edilmiş şekilde, etrafında vazifeli bulunan saray teşkilâtı mensupları yerlerini almış oldukları halde sivil ve asker bürokratları, vasal hükümdarları, yabancı elçileri veya toplumun önde gelen ilim ve irfan sahibi kimseleri kabul etmesi suretiyle sürdürdüğü saray içi ve saray dışı hayatı demektir. Böylece yapılan toplantılarda önemli meseleler müzakere edilir, hükümdar bizzat adalet dağıtırdı.⁷⁷⁷ Nizamü'l-Mülk'ün verdiği bilgiden anlaşıldığına göre, hükümdarın sarayda gerçekleştirdiği resmî kabuller münferit kabul ve toplu kabul olmak üzere iki şekilde gerçekleşmektedir.⁷⁷⁸

1.2.3.1.1. Münferit Kabul

Hükümdarın belirli bir mesele ile ilgili kendisiyle görüşmek isteyen devlet erkânından birini veya birkaçını kabul ettiği vakit, münferit kabul söz konusudur. Nizamü'l-Mülk'e göre, münferit kabuller esnasında göz önünde bulundurulması gereken belirli esaslar vardır: İlk olarak hükümdarın kendisiyle görüşmek isteyen devlet büyüklerini kabul edip etmeyeceği saraydaki kabul salonunun önünde bulunan perdeden anlaşılıyordu. Eğer perde kaldırılmış vaziyette ise, bu durum hükümdarın kendisiyle görüşmek isteyenleri kabul edeceği anlamına geliyordu. Eğer perde indirilmiş durumda ise, o gün hükümdarın hiç kimseyi kabul etmeyeceği manasına geliyordu. Hükümdar ile görüşmek isteyen ekabir ve ordu

⁷⁷⁵ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 102.

⁷⁷⁶ el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 212-213.

⁷⁷⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 102-103.

⁷⁷⁸ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 152; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 133; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 169.

kumandanları saraya adam gönderip kabul gününü ve kendilerinin iştirak edip etmeyeceklerini öğrenirlerdi. Bir devlet büyüğünün saraya kadar gelip sultanı görmeden dönmesi kadar ağır gelen başka bir şey yoktur. Saraya defalarca gelip de hükümdarı göremeyen devlet büyükleri, pâdişâha iyi gözle bakmazlar, sûzanda bulunarak art niyet beslemeye başlarlar. Diğer taraftan pâdişâha ulaşmaktaki zorluklar sebebiyle işler yüz üstü kalır, fesatçılar cüretlerini artırırlar, ordu rahatsız olur ve reaya da sıkıntıya düşer. Bu sebeple pâdişâhın sık sık toplantılar yapmasından (bâr dâden) daha geçerli bir usûl yoktur.⁷⁷⁹

Nizâmü'l-Mülk, eserinde umumiyetle kimlerin sarayda hükümdarın huzuruna girerek onunla mülakat yapabileceğini açıklamak suretiyle bizlere bir fikir vermektedir. Buna göre, valiler, vasalet hükümdarlar (sâhib-i tarafân), ümerâ, seyyidler (sâdât) ve imamlar (eimme) huzura kabul edilip pâdişâha tazimlerini arz ettikten sonra onunla görüşebilmektedir.⁷⁸⁰ Bunların dışında huzura münferit kabul edilenlerin başında şüphesiz vezîr gelmektedir.

Yukarıdaki makam sahipleri hükümdarın huzuruna kabul edildikleri vakit, görüşme salonunda hükümdarı haşmet ve debdebe içerisinde gösterecek bir tertiple saray teşkilâtı mensupları tahtın etrafında rütbe ve derecelerine göre, bir kısmı ayakta, bir kısmı oturmuş olarak yer almaktaydı.⁷⁸¹ Öyle ki görüşme için salona giren makam sahibi, hükümdarı korku ve saygı uyandıran bir dekor içerisinde görmekteydi.

Bu manada Sancar'ın Hucetü'l-İslâm İmam-ı Gazzâlî'nin İmam-ı Âzam Ebu Hanife aleyhinde konuştuğu rivayeti üzerine aralarında vuku bulan mülakat, mevzumuz bakımından kayda şayandır: Melik Sancar, bir sefer esnasında Meşhed yakınlarında bulunan Berruk-u-Kûs'da konakladı (499/1105). Sancar, İmam-ı Gazzâlî'nin o sırada Meşhed'de ikâmet ettiğini öğrenince onu ordugâhına davet etti. Gazzâlî, Meşhed'den hareket ederek Melik Sancar'ın huzuruna gitmeye mecbur kaldı. Sancar, İmam-ı Gazzâlî'yi çok sıcak bir şekilde karşıladı. Ayağa kalkarak onu kucakladı ve tahtına oturttu. Buna mukabil Gazzâlî, Melik Sancar'ın

⁷⁷⁹ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 152; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 133; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 169.

⁷⁸⁰ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 153; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 133; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 169-170.

⁷⁸¹ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 156; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 137; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 173.

huzurunda bulunmaktan dolayı kendisinde bir korku ve ürkeklik hissetti. Beraberinde bulunan bir öğrencisine “*Kur’an-ı Kerim’den bir ayet-i kerime oku*” dedi. Bunun üzerine öğrencisi “*Allah kuluna kâfi değil mi?*”⁷⁸² ayetini okumaya başlayınca Gazzâlî, “*Evet ...*” dedi ve o hâl kendisinden yok olup konuşmaya başladı.⁷⁸³ Buna benzer bir hadise Sultan Sancar’ın 529 (1135) yılındaki Gazne seferi esnasında yaşandı. Gazne Hükümdarı Behramşâh, itaatini arz etmek üzere Sancar’ın ordugâhına doğru yaklaşıırken, uzaktan sultanı maiyet kıtalarının ortasında başında çetri olduğu halde haşmet ve debdebe içerisinde görerek korkuya kapıldı ve o sırada yanında bulunan İhtiyârü’l-Dîn Mukarreb Cevher’in bütün ikazlarına rağmen geri dönüp oradan uzaklaştı.⁷⁸⁴

Diğer taraftan hükümdara hürmette kusur eden bir vasal hükümdarın ne gibi bir muameleye maruz kaldığı hususunda şu misâli zikretmekte fayda mülahaza ediyoruz: Taberistân’da hâkimiyet süren Bâvendî Emîri Alâü’l-devle Ali, Sultan Sancar’ın metbû hükümdar olarak üst üste yaptığı davetlere icabet etmeyip huzuruna gitmiyordu. Bu vasalını cezalandırmaya karar veren Sancar, önce Câvlî ve Arguş el-Arguvânî adında iki kumandanını daha sonra da yeğeni Melik Mesûd’u Taberistân’a göndererek bu bölgede tahribat yaptırmıştı.⁷⁸⁵ Bu misâl, Sultan Sancar’ın vasal hükümdarların muayyen zamanlarda huzuruna gelerek usul ve kaidesine göre itaatlerini arz etmelerine ehemmiyet verdiğini göstermektedir.

1.2.3.1.2. Resmî Toplu Kabuller

Büyük Selçuklu Vezîri Nizamü’l-Mülk, mezkur eserinde hükümdarın toplu kabulleri için *Bâr-ı hâss* ve *Bâr-ı âmm* terimlerini kullanmaktadır. *Bâr-ı hâss*, hükümdarın önde gelen devlet adamları ile yaptığı toplantıdır. *Bâr-ı âmm* ise devlet teşkilâtı dışında kalan kimselerle gerçekleştirdiği toplu görüşmedir.⁷⁸⁶ Ona göre hükümdar bir iş yapacağı veya kendisinin önüne bir iş getirildiği zaman, ihtiyarlar, itimadını kazanmış olanlar ve kendi devletinin ileri gelenleri ile

⁷⁸² Kur’an-ı Kerim, Zümer Süresi 36. Ayet.

⁷⁸³ Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, “Sancar ve Gazzâlî” s. 45.

⁷⁸⁴ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 35-36; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 220; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 308-309.

⁷⁸⁵ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 54-55, 64-65, 68-69; Mar’âşî, *a.g.e.*, s. 224-225, 229-232.

⁷⁸⁶ Nizâmü’l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 152; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 133; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 169.

meşveret etmesi gerekmektedir. Fakat yukarıda da işaret edildiği gibi Nizamü'l-Mülk, eserinde devlet teşkilâtı mensuplarının hükümdar huzurundaki toplantılarıyla, devlet teşkilâtı dışındakilerin hükümdar huzurundaki toplantılarını ayrı ayrı terimler kullanmak suretiyle kesin şekilde birbirinden ayırmaktadır. Bu sebeptendir ki, devlet teşkilâtı ileri gelenlerinin ayrı; âlimlerin ve tecrübeli ihtiyarların ayrı zamanlarda hükümdarın huzurunda toplandıkları anlaşılmaktadır.⁷⁸⁷

Nizamü'l-Mülk, hükümdarın devlet işleriyle alakalı meselelerde âlimler ve gün görmüş ihtiyarlarla müşaverede bulunması hususuna geniş bir fasıl ayırarak istişare müessesesinin lüzum ve ehemmiyetini vurgulamak maksadıyla konuya müşaverede bulunmanın faydalarından bahsederek giriş yapmaktadır. Ona göre, karşılaşılan meselelerde danışma yoluna gitmek kişinin muhakeme kuvveti kazanmasına sebep olur. Bir konu hakkında herkes malumat sahibi olabilir. Lakin birisi daha fazla bilir, diğeri daha az bilir. Bir başkası sahip olduğu ilmi icra etmemişken, diğeri bir kimse aynı ilmi tatbik ve tecrübe etme imkanı elde etmiş olabilir. Farzı misâl, bütün ilaçların isimlerini ezbere bilip bir hastalığın şifasını bir kitaptan okuyarak bulan biriyle, her çeşit ilacın adını bilmenin yanı sıra bir çok defa bunları tecrübe ederek tedavilerde kullanan birisi hiç bir olur mu? Keza, birisi vardır ki, dünyanın dört bir yanına yolculuklarda bulunarak cihanı görme fırsatı elde etmiş, zamanın soğuşunu ve sıcaklığını daha fazla tatmış, işlerin ortasında bulunmuştur; asla bir yolculuk yapmamış, vilâyetler görmemiş, işlerin ortasında bulunmamış olan bir adamla aynı seviyede görülemez.⁷⁸⁸

Bundan sonra Nizamü'l-Mülk, aynı hususta âlimlerin sözleri olarak söylediği şu dikkate şayan fikirleri kaydetmektedir: Bir kişinin aldığı tedbir, bir kişilik kuvvete; iki kişinin aldığı tedbir, iki kişilik bir kuvvete tekabül eder. Şüphesiz on kişinin kuvveti bir kişinin gücünden çok daha fazla olur. Bunu müteakip Nizamü'l-Mülk, Âdemoğulları arasında peygamberimiz Hz. Muhammed'den daha âlim bir kimsenin gelmemiş olduğu hususunda herkesin ittifak etmiş olduğu halde, Allah'ın bir ayetle ona "*bir iş veya mesele ile*

⁷⁸⁷ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 154; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 135; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 171.

⁷⁸⁸ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 116; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 106; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 127.

karşılaştığı takdirde dostlarıyla istişare etmesini”⁷⁸⁹ emrettiğini ifade etmektedir. Bundan dolayıdır ki Hz. Muhammed Aleyhisselam dahi meşveret yapmaya ihtiyaç duymuşsa veya bu ona emredilmişse, diğer insanların ve özellikle hükümdarların bundan sakınması söz konusu olamazdı.⁷⁹⁰

Sultan Sancar, mühim bir mesele ile karşılaştığında veya önemli bir kararın eşiğinde iken, devletin askerî niteliğinden dolayı daha ziyade kumandanlarından oluşan müşavere meclisini toplantıya çağırırdı. Mesele üzerinde etraflı bir şekilde konuşulup tartışıldıktan ve herkes görüşünü açıkladıktan sonra sultan kararını bildirirdi. Kaynaklarımız bu hususta misâl teşkil edebilecek pek çok rivayeti ihtiva etmekle birlikte bir kaçını nakletmeyi uygun görüyoruz: 495 (1102) yılında Sancar, vasal devlet statüsündeki Batı Karahanlılar tahtına kimi oturtacağı konusunu Tâcü'd-dîn Ebu'l-Fazl ve Emîr İmâdü'd-dîn Kumâc başta olmak üzere kumandanlarıyla istişare etmişti.⁷⁹¹ Yine 529 (1135)'da Gazneliler üzerine bir sefer tertip edilmesi gündeme gelince Sultan Sancar, İmadü'd-dîn Kumâc ve diğer kumandanlarıyla meseleyi istişare etmiş ve sonra kararını açıklamıştı.⁷⁹²

Fakat öyle anlaşılıyor ki, Sultan Sancar'ın maiyetini teşkil eden üst düzey kumandanlar (*İspehsâlâriyetü'l-Ümera*) bazı meselelerde sultanı yanlış kararlar almaya sevk etmişlerdi. Misâl olarak, Semerkand kırsalında kendi hallerinde yaşayan göçebe Karlukların durumu sultan ve kumandanlarının katılımı ile toplanan bir mecliste gündeme gelince, kumandanlar bu topluluk üzerine muhakkak surette bir sefer düzenlenmesini sultana kabul ettirmişlerdi. Sultanın kendi üzerlerine bir sefer tertip ettiğini öğrenen Karluklar, saraya bir elçilik heyeti gönderip, vergilerini artırmak suretiyle onu teskin etmeye çalışmışlar, fakat sultanı kararından vazgeçirememişlerdi. Bunun üzerine yaşadıkları toprakları terk ederek Karahitaylara iltica etmişler ve o zamana kadar hiç mağlubiyete uğramamış Sultan Sancar'ın prestijini büyük ölçüde sarsan Katavan hezimetine

⁷⁸⁹ Kur'an-ı Kerim, Âli İmran Suresi, 153. Ayet

⁷⁹⁰ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 116-117; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 106-107; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 127-128.

⁷⁹¹ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 214a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 197.

⁷⁹² Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 214b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 198.

zemin hazırlamışlardı.⁷⁹³ Yine buna benzer bir durum, Oğuz isyanı arifesinde yaşanan hadiseler sırasında karşımıza çıkmaktadır. Kumac ve oğlunun Oğuzlar tarafından öldürüldüğü haberi Merv'deki Büyük Selçuklu sarayına ulaşınca Sultan Sancar ve kumandanları meseleyi istişare etmişlerdi. Sancar'ın etrafını saran kumandanlar, ağız birliği ederek “*Böyle işlere göz yumulamaz, eğer onlara hadleri bildirilmezse taarruzu arttırırlar, onların işini küçümsememek gerekir*” diyerek sultanı Oğuzlar üzerine bir sefer tertip etmesi için baskı altına almışlardı.⁷⁹⁴

Büyük Selçuklu vezîrinin müşavere meclisinde teşkil ettiği ağırlığı ifade etmesi bakımından şu rivayet dikkate şayandır: Katavan Savaşı öncesinde Sultan Sancar'a bir mektup göndererek Karluklar için şefaet dileyip onları affetmesini isteyen Karahitay Hükümdarı Gürhan'a cevap mahiyetinde bir mektup yazılmıştı. Mektupta Sancar, ordusunun harp kabiliyetini mübalağalı bir şekilde anlatırken mektubun bir yerinde “*Onlar attıkları oklarla bir kılı bile ikiye ayırırlar*” demişti. Mektubun içeriği ile ilgili fikirlerin tartışıldığı özel bir mecliste Büyük Selçuklu Vezîri Nasîrû'd-dîn Tahir, mektubun diplomatik nezaketten uzak ve sert bir üslupla yazıldığını görünce, bu durumdan rahatsız olup bu mektubun gönderilmesine karşı çıkmıştı. Fakat vezîrin itirazı dikkate alınmamış ve mektup Gürhan'a gönderilmişti.⁷⁹⁵

1.2.3.2. Hükümdarın Hususî Hayatı

Hükümdarın hususî hayatını resmî hayatından kesin çizgilerle ayırmak mümkün olmadığı için tıpkı resmî hayatında olduğu gibi üzerinde hükümdarlık elbisesi, tâc, taht ve çetr gibi unsurlarla teçhiz edilmiş şekilde, saray teşkilâtı mensuplarının hepsi yerlerini almış oldukları halde, sivil ve askerî teşkilât mensuplarının bazen hepsi bazen de bir kısmını veya toplumun önde gelen ilim ve

⁷⁹³ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 65; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 248; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 48-49; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 173; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 332; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 183; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 509

⁷⁹⁴ Zahirüddîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 48-49; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 174-175; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 180-181; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 361-362; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 89-90; Mîrhând, *a.g.e.*, 191-192; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 76; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 511.

⁷⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 83; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 49; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 329-330; Osman Gazi Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141)*, s. 45-46.

irfan sahibi kimseleri kabul etmesi suretiyle sürdürdüğü saray içi ve saray dışı hayatı onun hususî hayatını teşkil etmektedir. Hükümdar hususî hayatında çok defa nedimleriyle baş başa kalır; içki âlemleri tertip edilirdi.⁷⁹⁶ Nizamü'l-Mülk, hükümdarın sarayda geçirdiği hususî hayatını, münferit görüşme ve toplu görüşme şeklinde iki esas altında toplamıştır.⁷⁹⁷

1.2.3.2.1. Hükümdarın Münferit Hususî Hayatı

Hükümdarın çalışma vakitleri dışında başta aile fertleri ve dostları olmak üzere nedimler, şairler, mutrib ve mutribelerle resmî vasfı olmayan özel sohbetler ve eğlenceler tertip edilerek geçirdiği zamanı onun münferit hususî hayatını teşkil etmektedir.

1.2.3.2.1.1. Hükümdarın Nedimleriyle Geçen Hayatı

Sözlükte “içki arkadaşı, dost”⁷⁹⁸ anlamına gelen nedim, nüktedan kişiliği, bilgisi ve çeşitli hünleriyle hükümdara arkadaşlık ederek, onun hoşça vakit geçirmesini sağlamakla görevli olan kimsedir.⁷⁹⁹ Eski İran saray teşkilâtının etkisiyle Emevî ve Abbasîlerde⁸⁰⁰ de görülen nedimlerin ilk Müslüman Türk devletlerinden Gaznelilerde de varlığı tespit edilmiştir.⁸⁰¹ Selçuklu döneminde nedimlerin taşınması gereken hususiyetler hakkında başta Nizamü'l-Mülk olmak üzere Râvendî ve Keykavus b. İskender bilgi vermektedir.

Nizamü'l-Mülk, saray teşkilâtı içerisinde nedimlerin ehemmiyetine inanmış olmalı ki *Siyasetnâme* adlı eserinin on yedinci faslını onlara ayırmıştır. Ona göre hükümdarın devletin ileri gelenleri ve ordu kumandanlarıyla fazlaca oturup kalkması onun haşmet ve itibarına gölge düşürür. Bu sebeple resmî görevi olmaması koşuluyla yanında kendisini rahat hissedebileceği, senli benli ve samimi konuşabileceği nedimler edinmek zorundadır. Nedim, pâdişâha iyi bir arkadaş

⁷⁹⁶ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 112.

⁷⁹⁷ Nizamü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 154; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 135; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 171.

⁷⁹⁸ Mehmet Kanar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 1717.

⁷⁹⁹ Nebi Bozkurt, “Nedim”, *TDVİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 509; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar Ve Saray Teşkilâtı*, s. 183.

⁸⁰⁰ Bkz. Hilâl es-Sâbî, *a.g.e.*, s. 96.

⁸⁰¹ Bkz. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *a.g.e.*, s. 96, 207, 308; Güller Nuhoglu, *a.g.e.*, s. 217-220.

olmasının yanında onun muhafızı konumundadır. Bir tehlike anında bedenini ona siper eder. Ayrıca vezîr ve diğer devlet büyükleriyle konuşması abes olan cinsel konular dâhil çok çeşitli mevzularda onunla sohbet edebilir. Bu arada nedim, görgülü, faziletli, güleç, temiz itikatlı, sır saklayan, temiz giyimli olmalı; kitaplardan, kıssalardan, pek az kişinin bildiği nadir şeylerden nice şeyi hatırında tutarak bunları güzel bir şekilde nakledebilmeli, tavla ve satrancı iyi bilmeli, en az bir enstrüman çalabilmeli ve bir silâhı çok iyi kullanabilmelidir.⁸⁰²

Râvendî de nedimlik âdâbı üzerinde durarak, nedimin ilk başta yüzünün ve huyunun güzel olması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca nedim, ilmin her çeşidinden biraz bilmeli, her fenden anlamalı, okuma kültürü olan, şiirler ezberlemiş, eğlence meclisi, harp, kabul merasimi, av gibi pâdişâhlık âdâbını bilmeli ki bu hususlarda hükümdara nükteler anlatarak yol gösterebilsin.⁸⁰³

Diğer taraftan kendisi de bir dönem Gazneliler Sultanı Mevdûd b. Mesûd'un nedimliğini yapmış olan Ziyarî Hükümdarı Keykâvus b. İskender, oğlu Gilânşâh için yazdığı *Kâbusnâme* adlı eserinin otuz sekizinci bölümünde nedimlerde bulunması gereken özellikler ve onların görevleri hakkında bilgiler vermektedir. Ona göre, nedimlik yeteneği olmayan bir insan kendisine teklif edilse bile nedimliği kabul etmemelidir. Pâdişâha nedim olan kişi beş duyusunu onun emrinde tutmalı, güzel görünüşlü olmalı, şair olmasa bile şiirden anlamalı, katiplik mesleğini, tıp ve yıldız ilmini bilmeli, gücü yettiğince saz çalabilmeli, pâdişâhın gönlünü eğlendirebilmesi için uzun ve kısa hikayeler, gülünç ve şaşılacak sergüzeşter ve garip fıkralar ezberinde olmalı, tavla ve satrancı bilmeli, *Kur'an-ı Kerim*'i okumuş olmalı, geçmiş pâdişâhların hikayelerini okumuş ve onların hizmetinde bulunmuş olmalı, sözün vaktini ve ne zaman kullanılacağını bilmeli, kendisinde şecaatten yani erlikten nesnecik bulunmalı ve yürekli olmalıdır ki eğlence meclisinde birisi ansızın hainlik ederse tuz ve ekmek hakkı için canını başını ortaya koyabilmelidir.⁸⁰⁴

⁸⁰² Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 113-114; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 103-104; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 123-124.

⁸⁰³ Râvendî, *a.g.e.*, II, s. 375.

⁸⁰⁴ Bkz. Keykâvus b. İskender, *Kâbusnâme*, Neşr. Said Nefîsî, Matbaatü Meclis, Tahran 1312 hş. s. 149-151; Keykâvus-Mercimek Ahmet, *Kâbusname*, II, Haz. Atillâ Özkırmılı, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul Tarihsiz, s. 91-94.

Sultan Sancar'ın kaynaklarda tespit edebildiğimiz pek çok nedimi bulunmakta idi. Bunlardan biri Felek adında bir şahıstı. Sultan Sancar 521(1127) yılında yeğeni Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd ile görüşmek için Rey'e geldiği vakit, yeğenleri Mahmûd, Tuğrul, Mesûd ve Süleyman, Irak Selçuklu Vezîri Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzînî, Büyük Selçuklu Vezîri Nasırû'd-Dîn Mahmûd b. Ebû Tevbe ile bir çadırda bulunuyorlardı. O esnada orada bulunan ve arsızlığıyla bilinen nedimlerden Felek kalktı, iki rekât namaz kıldı ve elini semaya kaldırarak Allah'a dua etti, huşu içinde yalvardı. Sancar onu yanına çağırarak *“bu namaz ve dua ne oluyor?”* diye sordu. Nedim *“Allah'a dua ettim ve bu çadırın altında toplanan bu cemaat fitnenin kökü, belâ ve mihnetin başıdır, burayı bunlarla beraber yer altına geçir, bu sahayı bunlardan temizle ki, halkın selâmet olsun ve hakkın teslim olunsun dedim”*, dedi. Bunun üzerine Sancar güldü ve nedimi hoş gördü. Nedimin hafif meşrepliği hoşuna gitti.⁸⁰⁵ Bu rivayet, naklettiğimiz çoğu hadisede olduğu gibi Selçukoğulları'nın âlicenaplığını ve yüce gönüllülüğünü ortaya koymasından mühim bir olaydır.

Sultan Sancar'ın nedimlerinden bir diğeri İhtiyârü'd-Dîn Mukarreb Cevher et-Tâcî idi.⁸⁰⁶ Bu adam Sancar'ın annesinin kölesi ve gözde hadimlerinden biriydi. Sancar'ın annesi 517 (1123/1124) yılının Şevval ayında vefat edince bu köle sultanın hizmetine intikal etti. Sonra öyle anlaşılıyor ki Sancar'ın her zaman ki âdeti olduğu üzere, bu köleye de aşırı derecede sevgi besleyip ona bağlanmış, itimad etmiş, onu daha önce kimsenin ulaşamadığı makama yükseltmiş, devletin bütün işlerinde söz sahibi yapmıştı. Rey şehri de Cevher'in iktâları arasında idi. Bu emîrin askerlerinin sayısı otuz bine ulaşmıştı. Bir süre sonra Sancar, onun devlete bu kadar hâkim olmasından rahatsız olup bir tedbir aramaya başlamıştı. Bir çare bulamayınca onu öldürmeleri için Batınîleri ayarlamıştı. Sultanın böyle bir yola başvurduğunu öğrenen Cevher, bunu bildiği halde gizlemiş ve içinde bir sır olarak saklamıştı. Hatta bir gün sultan ona, *“Ey Cevher, bu mel'unların sana bir zarar vermesinden korkuyorum, bunlardan sakın”* deyince Cevher de sultana, *“Eğer beni kendinden emin edersen, hiç kimseden korkmam”* demişti. Aslında bu sözyle Cevher, sultanın yüzüne karşı bu planın arkasında onun olduğunu ima etmiş fakat Sancar, Cevher'in bu sözüne katlanmak zorunda kalmıştı. Cevher bir

⁸⁰⁵ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 146.

⁸⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 75.

gün gizlendiği evinden çıkmış, atına binerek sultanın sarayına yönelmişti. Rikâbında kılıç kuşanmış bin kişi vardı. Sultanın sarayının dehlizine indiğinde Batınîlerden bir grup onun üzerine atılıp, bıçaklarla saldırdılar ve onu öldürdüler. O sırada Harem tarafında olan sultan, feryat yükseldiğinde, “*İşte Cevher öldürüldü*” dedi. (534/1139-1140) Bu söz üzerine bu işin sultanın izniyle yapıldığı anlaşılmıştı.⁸⁰⁷

Sultan Sancar’ın nedimi Cevher akıllı, terbiyeli ve temkinli bir kişi idi. Sultan, öldüğünde defnedilmesi için ona Merv’de bir türbe yapmasını emretti. Sultan Merv’e vardığında türbenin henüz bitirilmediğini görünce “*Ey Cevher, bu türbeyi ne zaman tamamlayacaksın*” dedi. Cevher de “*Allah onu tamamlatmasın*” dedi. Bu ifadesiyle Cevher, orada bulunanları ağlattığı gibi bu söz sultanın da hoşuna gitti ve onun özrünü kabul etti.⁸⁰⁸

Sultan Sancar’ın 547 (1152) yılında Gûrlularla yaptığı savaşta Gûr Meliki Alâü’-d-dîn Hüseyin esir düşmüştü. Alâü’-d-dîn Hüseyin zarif, tatlı sözlü, nazım ve nesir sahibi bir kimse idi.⁸⁰⁹ Esir olduktan bir veya birkaç gün sonra Sultan Sancar ona haber göndererek huzuruna çağırdı. Ona merhamet etti, ayağındaki zincirleri çıkarttı ve yanına oturttu. Mecliste ona bir tabak dolusu mücevher verdi. Alâü’-d-dîn ayağa kalktı ve bu münasebetle iki beyit söyledi. O vakitten sonra Sultan Sancar’ın yanından ayırmadığı has nedimi oldu.⁸¹⁰

Bir gün Sultan Sancar, eğlence ile meşguldü. Bu sırada Alâü’-d-dîn Hüseyin de yanında bulunmakta idi. Sancar, tahta oturmuş, ayaklarını aşağı doğru sallandırmıştı. Alâü’-d-dîn onun ayağının ayasında bulunan bir beni görünce kalkıp onu öpmek için müsaade istedi ve hasbihal sırasında şu rubaiyi arz etti:

Ey (Sultan), senin sarayındaki toprak benim tacımdır

O kulluk halkın benim süsümdür

Senin ayağının ayasındaki beni öptüğümde

⁸⁰⁷ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 245-246; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 153; İbnü’l-Esîr’in rivayetine göre ise, Bâtınîlerden kadın kılığına giren bir grup yardım istemek bahanesiyle Cevher’in yolunu kesmişler, Cevher onların sözünü dinlemek için durunca onu öldürmüşlerdi. Bkz. İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 75.

⁸⁰⁸ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 246; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 153.

⁸⁰⁹ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 361; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 188.

⁸¹⁰ Muhammed Avfî, *Lübâbü’l-elbâb*, s. 40; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 716-717; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 188.

*İkbal (de) benim başımdan öpecektir*⁸¹¹

Sultan Sancar bundan son derece hoşnut olup öpmesine izin vermiş ve onun dileğini kabul etmişti. Alâü'd-dîn, sultanın ayağının altındaki beni öptükten sonra yüzünü yerden kaldırmak istediği zaman, Sancar'ın ayağıyla yer arasına sıkışan sakalından birkaç tel koptu. Orada hazır bulunanlar bu hale güldüler. Alâü'd-dîn'in yüzü değişti ve bozuldu. Onun bu mahcubiyetini müşahede eden sultan padişahlık keremiyle: “*Alâeddîn, latife yaptın bizi güldürdün! Bu latifenin karşılığı olarak Gûr melikliğın mübarek olsun. Kendi tahtının tarafına dön. Sen, benim kardeşim yerindesin. Bu sırada Oğuzların (Guzân) İsyanı hâdisesi çıkmıştır. Bütün koyun ve at sürüleri ile hâss develeri birlikte götürmelisin. Eğer Allah yardım eder ve o taifenin fesadı def edilirse, beraberinde götürdüklerini bizim yanımıza gönderirsin. Onların galib gelmesi durumunda ise bu nimetlerin sana kalması, kâfirin eline düşmesinden daha iyidir*” dedi.⁸¹²

Müntecebü'd-dîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî, Dîvân-ı İnşa başkanı olmasının yanı sıra aynı zamanda Sultan Sancar'ın nedimliği görevini de yürütmekteydi.⁸¹³ Müntecebü'd-dîn Bedî' her gün sabah namazından sonra Sultan Sancar tarafından huzura kabul edilirdi. Sultan ile yalnız kalan Müntecebü'd-dîn, ona nasihatlerde bulunur, keyifli komik hikayeler anlatırdı. Daha sonra Sultan Sancar ülke meseleleri hakkında Müntecebü'd-dîn'in görüşlerini alırdı.⁸¹⁴

Müntecebü'd-dîn Bedî', sultan ile olan özel hukukundan dolayı kimsenin cesaret edemediği netâmeli konuları Sultan Sancar ile konuşabilirdi. Hâzrem Seferi esnasında kendisini hicveden Reşîdü'd-dîn Vatvat'a oldukça öfkelenen Sancar, onu eline geçirdiği vakit yedi parçaya ayıracağına yemin etmişti. Hezâresb Kalesi alındıktan sonra Reşîdü'd-dîn Vatvat kaçtı. Gündüzleri kırlarda,

⁸¹¹ el-Cüzcânî, *a.g.e.*, I, s. 212; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Erkan Göksu, s. 89; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 381-382.

⁸¹² el-Cüzcânî, *a.g.e.*, I, s. 212-213; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Erkan Göksu, s. 89-90; Mehmet Altay Köymen, el-Cüzcânî'nin naklettiği bu rivayeti doğru kabul etmenin imkânsız olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, bu efsane Büyük Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra bu devlet üzerinde hak iddia etmek üzere, devletin kendilerine bizzat Sultan Sancar tarafından tevcih edildiğini ve Sancar nezdindeki itibarlarının yüksekliğini ilân ederek diğer hanedanlara üstünlüklerini göstermek amacıyla Gurlular tarafından uydurulmuştur. Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 382.

⁸¹³ Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 91; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 134.

⁸¹⁴ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 349; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 259; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 348.

geceleeri yakınlarının evinde kalarak kurtulmaya çalışıyordu. Kaçmakla kurtulamayacağını anlayınca, gizlice devlet büyüklerine yaklaşmayı denedi. Fakat Sancar'ın gazabını bildikleri için hiçbiri ona yataklık etmeye cesaret edemedi. Bunun üzerine Vatvat, şahsî dostluklarına güvenerek Müntecebü'd-dîn'den yardım istedi. Müntecebü'd-dîn, uygun bir vakitte ve esprili bir üslupla Sultan Sancar'a konuyu açmış ve Vatvat'ın affedilmesini sağlamıştı.⁸¹⁵

Mâverâünnehir'in ilginç, acayip, büyüleyici şairlerinden Emîr Amîd Kemâle'd-dîn Cemâl el-Küttâb Kemâlî el-Buharî de Sultan Sancar'ın nedimleri arasında idi. Kemâle'd-dîn, gece sohbetlerinde altın değerinde nutuklar söylerdi. Onun güzel, ince manalar taşıyan saf ve çekici sözleri vardı. Bunun yanında hat yazmakta ve çeng çalmakta çok maharetliydi. Bir gece sultanın içki meclisinde sarhoş oldu. Sultan “çeng çal” diye emir buyurunca, o sarhoşluğun etkisiyle “çalmıyorum” dedi. Sultan bu cevaba sinirlendi ve onu meclisten dışarı atmalarını emretti.⁸¹⁶

Sultan Sancar'ın nedimleri arasında Azerbaycan'ın ve Doğunun ilk büyük kadın şairi ve bilinen ilk kadın satranç oyuncusu olan Mehsetî Gencevî de bulunmakta idi.⁸¹⁷ Devletşâh'ın rivayetine göre bir gün Mehsetî Hanım, Sultan Sancar'ın meclisinde bulunmaktaydı. O bir ara dışarı çıkıp geri döndü. Sultan ona havanın nasıl olduğunu sordu. O sırada dışarıda kar yağmaktaydı. Mehseti Hanım hazırlıksız bir şekilde şu rubâiyi söyleyip sultana arz etti:

*“Ey padişah, felek senin için saadet atını hazırlamış,
Bütün padişahlar arasında seni takdir etmiştir.
Senin altın nallı atın, harekete geçtiğinde ayaklarını
Toprağa basmaması için yerleri gümüşle kaplamıştır.”*

⁸¹⁵ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 348-349; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 259-260; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 387; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 90-91; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 133-134; Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 418; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 348-349.

⁸¹⁶ Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 83, 85.

⁸¹⁷ Rafael Hüseyinov, “Mehseti Gencevî”, *Şark-Garb Neşriyyat Evi*, Bakü 2013, s. 27; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 65; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 104.

Bu rubai Sancar'ın çok hoşuna gitti ve bundan sonra Mehseti Hanım sultanın yakın nedimlerinden biri oldu.⁸¹⁸

1.2.3.2.2. Hususî Toplu Görüşmeler

Nizamü'l-Mülk, hükümdarın hususî hayatında gerçekleşen toplu kabullerinin *bâr-ı hâss* ve *bâr-ı âmm* olmak üzere iki şekilde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Buna göre, eğlence ve şenlik olduğu haftanın bir veya iki günü *bâr-âmm*'e tahsis edilerek buna katılması âdet olanlar davet edilir, bunlardan gelen hiç kimse geri çevrilmez ve bu tarz yeme içme ve eğlence meclislerine katılacaklara toplantı günü önceden bildirilirdi. Bu kimseler, *bâr-ı hâss* olan günlerde kendilerinin sarayda yerleri olmadığını bildikleri için gelmezlerdi. Böylece birilerinin kabul edilip, diğerlerinin geri çevrilmesi diye bir şey söz konusu olmazdı.⁸¹⁹ Her iki toplantıda da yenilip içilmekle birlikte *bâr-âmm*'e rütbe ve derecesi düşük devlet memuru ve ordu mensupları katılabilirken, *bâr-ı hâss*'a ise devlet büyükleri ve ordu kumandanları katılabilmekteydi.⁸²⁰

Bâr-ı hâss'a katılmaya layık olanlar, yanlarında en fazla bir gulam olduğu halde ve kim oldukları tespit edilerek saraya alınırlardı. Davet edilen şahısların beraberlerinde saki ve sürahilerini getirmeleri kat'i surette caiz olmayıp çirkin karşılanan bir davranıştı. Zira tarihin her devrinde ümera ve devlet erkânı hükümdarın meclisinden kendi evlerine yiyecek, meze ve şarap götürmüşler fakat kendi evlerinden hükümdarın meclisine asla bir şey getirmemişlerdir. Çünkü hükümdar, dünyanın reisi (*kethüday-i cihan*), dünyada yaşayanlar da onun aile efradı ve bendeleridir. Aile fertlerinden birinin efendisine yiyecek ve şarap getirmesi uygun düşmezdi. Öyle ki hükümdarın aile reisliği diğer hepsinden daha fazla, daha mükemmel, daha güzel olmalıdır. Eğer *Bâr-ı hâss*'a iştirak edenlerin şarap getirmesi şarabdârın kötü şarap ikram etmesinden ileri geliyor ise kendisine iyi şaraplar teslim edildiği halde kötü şarap vermesinden dolayı onun

⁸¹⁸ Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 65; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 104.

⁸¹⁹ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 153; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 135; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 171.

⁸²⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamani*, III, s. 117.

cezalandırılması gerekir. Böylece hiç kimse hükümdarın meclisine şarap getirme küstahlığında bulunmasın.⁸²¹

Diğer taraftan Nizamü'l-Mülk, *Bâr-ı hâss'a* ve *Bâr-ı âmm'e* katılanların hükümdarın huzurunda geçirdikleri vakti mümkün olduğu kadar kısa tutmaları gerektiğini gerekçeleriyle birlikte ortaya koymaktadır. Ona göre, hükümdarın kendisine hizmet etmekle mükellef olan bendeleriyle fazlaca düşüp kalkması onun zayıf tabiatlı biri olduğu izlenimini vererek hükümdarlık itibarının zedelenmesine ve şanına halel gelmesine yol açar. Aynı şekilde devlet erkânı, ordu kumandanları ve amidlerle fazlaca oturup kalkması onların cüretlerini artırarak emre itaatte gevşeklik göstermelerine sebep olur ve bu durum hükümdarın haşmetine zarar verir. Hükümdar ağır devlet meseleleri yüzünden gam, kasavet ve ruhsal çöküntüye uğrasa da memleketin selameti için devlet büyükleri ile arasına mesafe koymak zorundadır. Böyle olunca, hükümdar kendisine layık nedimler edinmek zorundadır. Bu takdirde devlet erkânıyla uzun müddet beraber olma külfetinden kurtulmuş olur. Onun gönlü nedimler sayesinde ferah bulur. Onlarla gönlünce eğlenmekten, şakalaşmaktan, nükteler anlatmaktan ve mizah yapmaktan dolayı azametine bir zarar gelmez. Çünkü onlar böylesi işler içindir.⁸²²

Gerek sarayda, gerekse seferlerde ve çadırlarda tertip edilen içki meclislerine vezirden başka, hükümdarın nezdinde bulunan vasal hükümdarların da katıldıkları anlaşılmaktadır. Sultan Sancar'ın Büyük Selçuklu tahtına oturduktan sonraki ilk veziri olan Nizamü'l-Mülk'ün kardeşinin oğlu Şihâbü'l-İslâm Abdür-Rezzâk, medresede görevli bir din alimi iken vezirlik makamına getirilmişti. Buna rağmen sultanın meclisinde içki içmekten imtina etmezdi.⁸²³ Vasal hükümdarlardan Bâvendî Emîri Hüsâmüddeve Şehriyâr'ın oğlu Alâü'd-devle Ali, Melik Sancar'ın sarayında rehîn olarak bulunmaktaydı. Babasının ölüm haberini alan Alâü'd-devle Ali, taziyeleri kabul etmişti. Melik Sancar da Alâü'd-devle Ali'ye taziyede bulunarak ona şarap ikram etmişti.⁸²⁴

⁸²¹ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 153-154; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 135; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 171-172.

⁸²² Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 154; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 135-136; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 171-172.

⁸²³ Hândmîr, *Düsturu'l-Vüzerâ*, s. 190; Akîlî, *a.g.e.*, s. 234; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 59; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 70, dn. 3; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik" s. 95.

⁸²⁴ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 42.

Sarayda tertip edilen içkili eğlence meclislerinde bazen enteresan hadiseler yaşanmakta idi. Sultan Sancar'ın nedimlerinden şair Emîr Amîd Kemâleddîn el-Buhârî, bir gece sultanın içki meclisinde sarhoş oldu. Çeng çalmaktaki maharetini bilen sultan, ona çeng çalmasını emir buyurdu. Kemâleddîn, sarhoşluğun tesiriyle olacak ki, sultanın isteğini geri çevirdi ve “*çalmıyorum*” deme cüretini gösterdi. Beklemediği bu cevap karşısında oldukça öfkelenen Sultan Sancar, onu saraydan dışarı atmalarını emretti. Yaka paça dışarı atılan Kemâleddîn, dışarıda da yine içkinin tesiriyle atına eziyet etti.⁸²⁵ Yine böyle bir içkili ziyafet esnasında Sultan Sancar'ın sarayında esir tutulan Gûr Meliki Alâü'd-dîn Hüseyin, sultanın ayağının ayasındaki beni öpmek için izin istemiş ve irticalen iki beyit söylemişti. Sultanın ayağındaki beni öpmek için eğildiği sırada sakalından birkaç telin sultanın ayağı ile yer arasına sıkışarak kopması üzerine mecliste bulunanlar onun bu haline gülmüşlerdi. Onun bu olaydan ötürü yüzünün değişerek mahcup olduğunu gören Sultan Sancar, onu affederek yeniden Gûr Meliki olarak memleketine göndermişti.⁸²⁶ Bir başka rivayete göre ise Sultan Sancar beş gün boyunca şarap içmiş ve cömertlikte o derece ileri gitmişti ki, bin atlas elbise, pek çok at ve değerli eşyadan başka yedi yüz bin altın nakit dağıtmıştı.⁸²⁷

Nizamü'l-Mülk, *bâr-ı hâs* ve *bâr-ı âmm*'in hangi vesilelerle düzenlendiği hususunda malûmat vermemiş olsa da bu tarz ziyafetlerin eski bir Türk âdeti olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Türk devlet telâkkisi ve Oğuz töresine göre Türk kağan ve sultanlarının beylere, devlet adamlarına ve halka ziyafet vermeleri, onların babalık sıfat ve vazifesinin icabı bir an'ane idi.⁸²⁸ Nitekim Sultan Sancar, devletinin saadet ve ihtişamını yansıtan büyüklükte ziyafetler ve şölenler tertip etmekte idi. Bu ziyafet ve şölenler o kadar şöhret olmuştu ki, on yıllar sonra bile kendisinden sonra gelen hükümdarların meclislerinde konuşulmaya devam etmişti.

Hârezmşâh Muhammed b. Tekiş, (1200-1220) Herât'ta bir ziyafet (toy) vermek isteyerek bu ziyafetin şimdiye kadar hiçbir sultan tarafından düzenlenmemiş olmasını emretti. Daha sonra kendisinin verdiği ziyafetin daha

⁸²⁵ Muhammed Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 85.

⁸²⁶ el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 212-213; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Erkan Göksu, s. 89-90.

⁸²⁷ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 247; İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, s. 427.

⁸²⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 417; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, s. 102, 105-106; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 31; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 149.

önce emsali olup olmadığını araştırdı. Kendisine Sultan Sancar dönemi asilzadelerinden Mukarribüddin'in bu hususta malûmat sahibi olduğunu söylediler. Hârezmşâh, bu zatı huzuruna çağırarak kendisine Sultan Sancar döneminde bu büyüklükte bir şölenin tertip edilip edilmediğini sordu. Mukarribüddin'in : “*Ey Sultan! Sultan Sancar bir zamanlar burada öyle bir şölen yapmıştı ki seninkisi onun yanında pek ehemmiyetsiz kalır*” demesi üzerine Hârezmşâh'ın bu cevaptan dolayı hayli canı sıkıldı.⁸²⁹

Nizamü'l-Mülk, hükümdara din âlimlerine hürmet ve ihtiramda bulunmasını ve haftada bir veya iki defa onları huzurunda kabul etmesini tavsiye etmektedir. Bu şekilde hükümdar, bizzat onlardan Allah'ın emirlerini, Kur'an tefsirini, Allah Resulü'nün hadislerini, geçmiş adil pâdişâhların hikâyelerini ve peygamber kıssalarını dinleyerek gönlünü dünya meşguliyetlerinden fariğ kılar. Huzurunda onlar için münazaralar tertip ederek bilmediği bir mevzu var ise onlara sorarak öğrenir. Bir süre böyle devam ettiği takdirde bunu alışkanlık haline getirir ve dinî konularda malûmat sahibi olur. Böylece bilgisini artıran hükümdarın, din ve dünya işlerinde daha doğru kararlar vereceği, hiçbir bid'at ehli ve mezhebi bozuk kimsenin onu doğru yoldan ayıramayacağı, fikirlerinde daha isabetli olacağı, adalet ve insafının artacağı, elinden büyük işler geleceği, devrinde fitne, şer ve fesadın kökünün kazınacağı, salah ehlinin kuvvetleneceği, bu dünyada iyi olarak anılacağı, ahirette de kurtuluşa ererek yüksek derecelere ulaşacağı ve sayısız mükâfatlara kavuşacağı kanaatindedir. Ayrıca Nizamü'l-Mülk, din âlimlerine, zahit ve dervişlere irşad ve tebliğ vazifelerine karşılık geçimlerini temin etmeleri maksadıyla devlet hazinesinden yardım yapılmasını teklif etmektedir.⁸³⁰

Sultan Sancar'ın Nizamü'l-Mülk'ün yukarıda naklettiğimiz nazarı görüşlerini amelî manada ne dereceye kadar tatbik ettiği ile ilgili misâllerden bazılarını aktaralım: Öncelikle Sultan Sancar, din âlimlerine ve sûfilere çokça hürmet eder, onlara yakınlık gösterir, onlarla beraber oturur, sohbetlerine katılır, onlara maddî yardımlarda bulunur ve bir takım meselelerde onların görüşlerine

⁸²⁹ Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 132-133; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Necati Lugal, s. 188-189; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 32.

⁸³⁰ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 75-76; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 71-72; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 77-78.

başvurur, tenkitlerini dinlerdi.⁸³¹ İmam Gazzâlî (öl. 505/1111) başta olmak üzere, muasırları Şeyh Ahmed Gazzâlî (öl. 520/1126), Yusuf Hemedânî (öl. 535/1140), Şeyh Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hakim Senâi-yi Gaznevî (öl. 535/1140) ve Hoca Ahmed-i Yesevî (öl.562/1166-1167) gibi bir çok din âlimi ve mutasavvıf ile görüşme imkânı bulmuş, onlarla kimi zaman mektuplaşmış, kimi zaman vaaz ve nasihatlerini dinlemiş, onların hâl ve yaşantılarından etkilenmiştir.⁸³² Kendisi selefleri gibi Hanefî mezhebine tam bir itikatla bağlı olmakla birlikte fikir ve içtihat bakımından muhalefette kalmış olmalarına rağmen diğer mezhep bilginlerine karşı da hürmette kusur etmemiş, bilakis âlim olan herkese ilmî şahsiyetiyle mütenasip bir şekilde saygı göstermiştir.⁸³³

Sancar daha henüz Horâsân meliki iken devrin önde gelen din âlimlerinden Şâfi mezhebine mensubiyeti ile mâruf Hucetü'l-İslâm İmam Gazzâlî ile aralarında gerçekleşen mülakat mevzumuz bakımından hayli ehemmiyet arz etmektedir. Sancar, Gazzâlî'nin Hanefî mezhebinin kurucusu İmam-ı Âzam Ebu Hanife'yi eleştirdiği ve eserlerinde Ehl-i Sünnet mezhebine aykırı bir takım ifadeler bulunduğu kendisine haber verilince, Gazzâlî'yi belki de sorgulamak maksadıyla Meşhed civarındaki ordugâhına davet etmişti. O sırada Tûs'ta inzivaya çekilen Gazzâlî, Melik Sancar'a yazdığı cevabî mektubunda, hiçbir sultanın yanına gitmeyeceğine, hiçbir sultandan bir habbe kabul etmeyeceğine, taassup ve münazarayı terk edeceğine İbrahim (A.S)'ın mübarek türbesinde söz verdiğini, on iki seneden beri bu ahdini bozmadığını ve bütün sultanların bu hususta kendisini mazur gördüğünü, fakat bunun hilafında bir emir geldiği takdirde buna riayet edeceğini ifade etmişti. Bu mektup Sancar'a ulaştınca, Gazzâlî'ye karşı sevgisi azalmakla birlikte mutlaka kendisini görmeye azmetmişti. O esnada Gazzâlî'nin muhalifi olan din âlimleri ordugâhta toplanıp kendisiyle münazaraya hazırlanmışlar ve Sancar'a "*Gazzâlî, namuslu bir zattır ve ilmî namusu ancak bizimle münazara ettiği takdirde zahir olur*" demişlerdi. Sancar, "*Madem ki kendisi Meşhed'de imiş, ordugâhımız da Berruk-u Kûs'tadır. Az bir mesafeye gelmeyi ihtiyar etmesi güç değildir*" diyerek görüşme isteğini beyan

⁸³¹ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 167; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 73; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 340; Ali İpek, "Sultan Sencer Dönemi Merv'de İlmî Hareketlilik", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti- Bilim ve Düşünce Sempozyumu*, Konya 2011, s. 470; Abdulvahap Yıldız, "Sultan Sencer İle Ahmed-i Câm Nâmekî Arasındaki İlişkiler", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, Ankara 2007, s., 137-138.

⁸³² Abdulvahap Yıldız, "Sultan Sencer İle Ahmed-i Câm Nâmekî Arasındaki İlişkiler", s. 139.

⁸³³ Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, "Sancar ve Gazzâlî" s. 40.

etmişti. Bu işaret üzerine ordugâha gelmeye mecbur kalan Gazzâlî, Meşhed'den hareket ederek Melik Sancar'ın yanına vardı. Gazzâlî huzura girince Sancar ayağa kalktı, Gazzâlî'yi kucakladı ve tahtında yanına oturttu. Gazzâlî konuşmasında, âlimlerin hükümdarların yanına girdikleri vakit, dua, övgü, nasihat ihtiva eden bir fasıl beyan etmelerinin âdet olduğunu fakat riya ile karışması ihtimaline karşı kendisinin huzurda böyle davranmayacağını, duayı gece karanlıklarında yalnızca Allah'ü Teala'ya gizli olarak yapacağını ifade ettikten sonra geçmiş hükümdarlar Alp Arslan ve Melikşâh'ın ölümlerinden bahisle mühim nasihatlerde bulunmuş ve İmam-ı Âzam Ebû Hanife'yi kesinlikle kötülemediğini bilakis ondan övgüyle bahsettiğini, kendi ağzından ve kaleminden bunun aksine bir rivayette bulunacak olanlar olursa onların yalancı olduklarını söylemişti. Gazzâlî'nin İmam-ı Âzam hakkındaki hüsn-ü itikadını bizzat müşahede eden Sancar, bu beyandan ötürü çok memnun kalmış, Horâsân ve Irak âlimlerinin bir araya gelerek Gazzâlî'yi dinlemelerini arzu ettiğini, bunun mümkün olmadığına göre büyük âlime konuşmalarını yazmasını rica etmiş ve bir nüshasını o memleketlere gönderip âlimlere ne derece hürmet ettiğinin bilinmesini istediğini söylemişti. Bundan başka Sancar, Gazzâlî'nin tedristen muaf olma isteğinin mümkün olmadığını, kendisine medreseler inşa edeceğini, derslerine başlayıp âlimlerin müşkillerini halletmesini ve ilmi yaymasını rica etmişti.⁸³⁴

Gazzâlî, *el-Munkiz* adlı eserinde “zamanın padişahı”, Allah'ın takdiri ile derûnî bir arzu duydu ve bu “fetret”i (Batınîlerin ve filozofların İslâmiyeti sarsmalarını) kaldırmak için, itiraz kabul etmeyecek bir surette, Nîşâbûr'a gidip derse başlamamı emretti”⁸³⁵ ifadesiyle Sancar ile aralarında geçen hadiseyi anlatmıştır. Böylece Gazzâlî, on iki yıllık bir aradan sonra 499/1106'da Nîşâbûr Nizamiye Medresesinde tekrar derslerine başladı. Gazzâlî, *Nasihâtü'l-Mülük* adlı eserini de bu görüşme üzerine yazıp Melik Sancar'a takdim ve ithaf etmiştir.⁸³⁶

Sultan Sancar, Hârezm'de sürekli isyan ve istiklâl siyaseti güden Hârezmşâh Atsız'a karşı üçüncü ve son seferini 542 (1147) yılında düzenlemiştir.

⁸³⁴ Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, “Sancar ve Gazzâlî” s. 40-52; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 325-326; Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 75-76.

⁸³⁵ İmâm Gazzâlî, *El-Munkizu Min-Ad-Dalâl*, Çev. Hilmi Güngör, Maarif Vekâleti Yayınevi, Ankara 1960, s. 79-80.

⁸³⁶ Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, “Sancar ve Gazzâlî” s. 52; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 326; Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 76.

Atsız, Sancar'ın Hezâresb kalesini düşürmesi ve ardından payitaht kapılarına dayanması üzerine daha fazla mukavemet edemeyeceğini anlamış olacak ki, anlaşma çareleri aramaya başlamıştı. Fakat o bölgede ceylan eti yediği ve ceylan postu giydiği rivayet edilen, zühd ve takvasıyla meşhur Zâhid-i Âhû-pûş adındaki bir derviş, inisiyatif alarak Sultan Sancar'ın nezdine gelmiş, ona nasihatlerde bulunduktan sonra Hârezm halkını affetmesini rica etmişti. Ata Melik Cüveynî, bu dervişin güzel nasihatleri sebebiyle Sancar'ın Hârezm halkını bağışladığını rivayet etmektedir.⁸³⁷ Diğer taraftan Sultan Sancar, ilim ehli, mutasavvıf ve şairlere hususî ihsanlarda bulunmaktan da geri durmuyordu. Devrinin meşhur din âlimi ve mutasavvıfı Yusuf Hemedânî'ye mektup göndererek onun yaşantısının inceliklerini merak eden ve onunla yakınlık kurmak isteyen Sultan Sancar, bunun yanında onun öğrencilerine dağıtılmak üzere elli bin altın bağışta bulunmuştu.⁸³⁸

1.2.3.2.3. Hükümdarın Aile Hayatı

Hükümdarın hususî hayatı içerisinde aile hayatı mühim bir yer teşkil etmektedir. Bâhusus Türklerde çok eski tarihlerden itibaren geçerli olan hâkimiyet telâkkisine göre, devlet hükümdar ailesinin müşterek malı sayıldığından hanedan mensupları, sarayda ve idareciler zümresi arasında imtiyazlı bir statüye sahip bulunuyorlardı. Bu durumun farkında olan Büyük Selçuklu Vezîri Nizamü'l-Mülk, sarayda gerçekleşen kabul ve merasimlerde kabul salonuna ilk önce hükümdarın akrabalarının girme hakkını hâiz olduğunu ifade etmektedir.⁸³⁹

Kaynaklarda dergâh ve bârgâh kelimeleri ile ifade edilen saray, esas itibarıyla iki ana kısma ayrılmaktadır. Resmî ve hususî toplantıların yapıldığı, elçilerin, vasal hükümdarların kabul edilip müzakerelerin yapıldığı, kısaca devletin idare edildiği kısım var ki, buraya selamlık deniliyordu. Sarayın diğer ana kısmı ise, hükümdarın aile hayatının geçtiği yer olup harem⁸⁴⁰ adı veriliyordu.

⁸³⁷ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 348-350; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 259-260.

⁸³⁸ Hâce Yûsuf-i Hemedânî, *Rutbetü'l-Hayat (Abdülhâlik Gucdevanî: Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî)*, Çev. Necdet Tosun, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 40; M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 130; Kasım Kufralı, "Gazneli ve Selçuklu Devrinin Tezkiir Muhiti", *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, TTK, Ankara 1952, s. 278.

⁸³⁹ Nizamü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 152; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 133; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 169.

⁸⁴⁰ Kaynakların naklettiği iki farklı rivayetten yola çıkarak, Sultan Sancar'ın Merv'de bulunan sarayında *harem* bölümünün bulunduğunu tespit etmiş bulunmaktayız: İlki; Sultan Sancar'ın

Harem’de, hükümdarın hâton unvanını taşıyan nikâhlı hanımlarıyla cariyeleri yaşamaktaydı.⁸⁴¹

Eski Türk siyasî ve içtimaî hayatında kadın müstesna bir mevkie sahip olmakla birlikte Türklerin İslâmiyet’i kabul etmelerinden sonra da bu mevkielerini muhafaza ettikleri anlaşılmaktadır.⁸⁴² Türk geleneklerine göre kadının sahip olduğu üstün konumun Müslüman Selçuklu Devleti’nde de devam ettiğini gören Nizamü’l-Mülk, bilhassa Melikşâh zamanında Terken Hâton’un siyasî ve askerî faaliyetleri dolayısıyla bunun devlet hayatında bir takım felaketselere yol açacağını anlamış, mezkur eserinde bu konu ile ilgili ayrı bir fasıl açarak Hâton’un devlet işlerine karışmasının mahzurlarına dikkat çekmiştir:

Nizamü’l-Mülk pâdişâhın, büyük zararlara yol açacağından ve haşmet ve şanına hâlel getireceğinden dolayı astları üst yapmaması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre, varlıkları temiz bir neslin devamı için gerekli olan tesettür ehli kadınlar, akıllarının noksan olması sebebiyle devlet işlerine karıştırılmamalıdır. Zira dizgini ellerine geçiren pâdişâh hâtonları, erkeklerin dışarıdaki ahvali kendi gözleriyle görmekte oldukları gibi göremeyecekleri için hâcib veya hadim gibi kendi yardımcılarının söylediklerine göre ferman verirler. Böyle olunca, onların verdikleri emirler hakikate aykırı düşeceğinden fesat hâsıl olur. Pâdişâhın haşmetine gölge düşer. Halkın ve reayanın malları telef olur. Devlet büyüklerinin dirlik ve düzenleri bozulur. Tarihin bütün devirlerinde pâdişâh kadınlarının pâdişâha hâkim olduğu zamanlarda memlekette rezalet, kötülük, fitne ve fesattan başka bir şey görülmemiştir.⁸⁴³

Öyle anlaşılıyor ki Nizamü’l-Mülk, yaşadığı acı tecrübelerin tesiriyle Türk telâkkisine aykırı düşen bu tezini savunmak zorunda kalmıştır. Hakikaten,

çıkıldığı Mâverâünnehir seferinde Rebiülevvel 524 (Şubat-Mart 1130)’te Semerkand’ı zapt etmesi üzerine teslim aldığı Batı Karahanlı hükümdarı ve aynı zamanda kayınpederi olan Arslan Han Muhammed’i kızı Terken Hâton’un yanına, yani Selçuklu sarayındaki *hareme* göndermesi, (Bkz. el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 64; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 239; Reşidü’l-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 173) ikincisi ise; Sultan Sancar’ın gözde kumandanlarından ve aynı zamanda nedimi olan Cevher et-Tâcî’nin Selçuklu sarayının dehlizinde bir grup Bâtınî tarafından öldürüldüğü sırada sultanın sarayın *hareme* tarafında bulunduğu, misâl olarak verilebilir. Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 246; Münecimbaşı *a.g.e.*, I, s. 153.

⁸⁴¹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 122.

⁸⁴² Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, s. 126-127.

⁸⁴³ Nizâmü’l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 235; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 195; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 255.

evlenme suretiyle Selçuklu hanedanına intisab eden hâtun, geniş hak ve salâhiyetlerle mücehhez olup emrinde hareket eden küçük çaplı da olsa bir teşkilâta sahipti. Onun kendisine ait bir dîvânı, şahsî ve idarî işlerini yürüten birçok memuru olduğu gibi, resmî işlerini çekip çeviren üst rütbede bir vezîri dahi bulunmakta idi.⁸⁴⁴

Sultan Sancar'ın annesi Tâcü'd-dîn Seferîyye Hâtun,⁸⁴⁵ Melikşâh'ın diğer hanımları Terken Hâtun ve Zübeyde Hâtun gibi politik hadiselerin içerisinde yer almamış, daha çok dindarlık ve hayırseverlik vasıflarıyla kendisinden söz ettirmiştir.⁸⁴⁶

Tâcü'd-dîn Seferîyye Hâtun, fakirlere bolca sadaka dağıtır, insanlara ihşanlarda bulunurdu. Onun hayır ve hasenât eli, mukaddes beldelere kadar uzanıyordu. Mekke yolundaki sebillerin susuz kalmaması için hammâllar

⁸⁴⁴ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 84, 102, 110-111; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 130; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 226; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 190; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 140; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 125; Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, s. 61.

⁸⁴⁵ Tâcü'd-dîn Seferîyye Hâtun, Türkistân'da gayrimüslim ve muhtemelen fakir bir ailenin kızı olarak dünyaya geldi. Çocuk yaşta köle tüccarlarının eline düştü ve Selçuklu sarayına getirildi. Burada Sultan Melikşâh'ın gözdesi oldu. Sultan Melikşâh, doğuya düzenlediği bir sefer sırasında Tirmiz'de iken, İsfâhân'da bulunan cariyesi Seferîyye Hâtun'un bir erkek çocuğu dünyaya getirdiği haberini aldı (474/1082). Melikşâh, ona babası Alp Arslan'ın adı olan Muhammed ismini koydu. 479 (1086) yılında Seferîyye Hâtun, Melikşâh'ın yanında Suriye seferine katılmıştı. Elcezîre bölgesinde bulunan Sincar şehrinde konakladıkları sırada bir erkek çocuğu daha dünyaya getirdi. Bu çocuğun adını Ahmed koydular. Sultan, Sincar şehrinde doğmasından dolayı oğlunun Sancar ismiyle çağrılmasını emretti. (Bkz. Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 191a-191b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 116-117) Öyle anlaşılıyor ki Seferîyye Hâtun ile Sultan Melikşâh'ın, Muhammed ve Sancar'dan başka kız çocukları da olmuştur ki, bunlardan Seyyîde İsmet Hâtun adıyla zikredilen Selçuklu prensesi, Abbâsî Halifesi el-Mustazhir ile evlenmişti. (504/1111) Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 57; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 120; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 376; Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, s. 92.

⁸⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 199; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 356; Melikşâh ile Seferîyye Hâtun'un ilk karşılaşmaları hakkında Hasan-ı Yezdî'nin rivayeti oldukça enteresandır: "*Sultan Melikşâh, saltanat döneminin başlarında İsfâhân'da iken bir gün harem ağasını yanına çağırarak kendisine bir cariye getirmesini emretti. Harem ağası gitti ve geri döndüğünde, bütün cariyelerin sarayın bahçesinde bulunan havuzda çıplak bir şekilde suyla oynadıklarını ve bu yüzden oraya gidemediğini söyledi. Bunun üzerine sultan, iki hizmetlisiyle birlikte bahçeye gitti ve cariyeleri izlemeye başladı. Cariyeler birbirlerini suya atıyorlardı. Onların arasında on dört yaşında bir cariye vardı. Üzgün ve sessiz bir şekilde bir köşede oturuyordu. Sultanın gözü birkaç kez ona takıldı. O esnada cariyelerden ikisi o cariyenin yanına gitti; onu yakalayıp suya atmak istediler. O, ağlayarak çok direndi, ama faydasızdı. Onun elbiselerini çıkarmak istediler, ancak o buna izin vermedi. Onu üzerindeki elbiseleriyle birlikte suya attılar. Cariyenin kafası yarıldı. Cariye sudan çıktı ve havuzun başında ağlamaya başladı. Sultan onun haline acıdı ve çok üzüldü. Oradan kalktı ve özel odasına çekilerek o cariyeyi yanına getirmelerini emretti. Cariyeyi sultanın yanına getirdiler. Sultan onun gönlünü aldı ve onu kendi gözdesi yaptı. O cariye son derece mutlu oldu". Bkz. Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 191a-191b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 116-117.*

görevlendirmiş ve bu uğurda büyük paralar sarf etmişti.⁸⁴⁷ Horâsân ve Irak'ta onun yaptığı iyilikler herkes tarafından bilinir ve konuşulurdu. Kırk seneden beri görmediği annesini ve aile efradını yerlerini öğreninceye kadar Türkistân'da arattırdı. Sonra yüklü miktarda para göndererek onları yanına getirtti. Annesi yanına geldiğinde onun hafızasını sınamak istedi. Kendisini tanıtmadan cariyelerinin arasında oturdu. Annesi konuşmasını duyunca onu tanıdı. Bunun üzerine anne-kız kucaklaşıp ağlaştılar. Sonra annesi ve ailesi onun vasıtasıyla İslâm'a girdiler.⁸⁴⁸ Seferîyye Hâtun, 515 (1121-1122) yılında Merv'de vefat etti. Irak Selçuklu sultanı olan torunu Mahmûd, Bağdâd'da taziyeleri kabul etmek amacıyla bir merasim tertip etti.⁸⁴⁹ İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre böyle bir taziye merasimi şimdiye kadar görülmemiştir.⁸⁵⁰ Onun vefatı sebebiyle bütün Irak ve Horâsân halkı matem tutup yasa gömülmüştü. Zira nice vakıflar kurup, âlimler ve imamlar yetiştirmiş, ihtiyacı olan fakirlere sadakalar dağıtmıştı.⁸⁵¹

Sultan Sancar'ın annesi hakkında vermiş olduğumuz bu malumattan sonra onun evliliklerinden ve çocuklarından bahsedelim. Kaynaklarımızın Sultan Sancar'ın iki kızının annesi olan Emîr Sittî Hâtun ile olan evliliği hakkında verdikleri malumat oldukça mahduttur. Bu durum onun muhtemelen bir cariyeye olmasından ileri gelmektedir. Emîr Sittî Hâtun'un adı daha çok kızlarının evlilikleri münasebetiyle zikredilmektedir.⁸⁵²

Sultan Sancar, asıl mühim evliliğini Karahanlı Hükümdarı Arslan Han Muhammed'in kızı Terken Hâtun ile yapmıştır ki Terken Hâtun hakkında bolca

⁸⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 199; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, (481-517/1088-1123), s. 728; Zekeriya Kitapçı, *Abbâsi Hilâfesinde Selçuklu Hâtunları ve Türk Sultanları*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1994, s. 198-199.

⁸⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 199; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, (481-517/1088-1123), s. 728; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 356; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 191b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 117.

⁸⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 192; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 469.

⁸⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 469.

⁸⁵¹ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 209a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 178; İbnü'l-Cevzî, bu Selçuklu annesinin mümtaz şahsiyeti ile ilgili şu ifadelerle yer vermiştir: “*Bu kadın tarihin kaydettiği şanslı nadir kadınlardan biridir. Çünkü, tarihte bir kadının iki oğlunun da halife veya sultan olması pek az görülen bir şeydir. Seferîyye'nin Muhammed ve Sancar adında iki erkek çocuğu dünyaya gelmiş ve ikisi de 'Sultan' olmuşlardır, hem de güçlü ve ulu birer sultan*”. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 199.

⁸⁵² Bkz. Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 198; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 244a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 301; Buna mukabil bazı kaynaklar Emîr Sittî Hâtun'un Sultan Sancar'ın kızı olduğunu rivayet etmiş olsalar da kanaatimizce bunu sehven yazmışlardır. Bkz. Zahîrüddin Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 53; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 131; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Necati Lugal, s. 187.

malumat bulunmaktadır. Hasan-ı Yezdî'nin rivayetine göre, Sancar bu evliliğini bir takım siyasî sâiklerin yanı sıra Terken Hâtun'u tesadüfen görüp gönül vermesi üzerine yapmıştı: Sancar, melikliği döneminde Horâsân'ı istilâya kalkışan Kadir Han'ı Tirmiz önlerinde mağlup edip Mâverâünnehir'e hâkim olduktan sonra buranın yönetimine o sırada yanında bulunan Karahanlı şehzadesi Arslan Han Muhammed'i getirmişti. Ancak Selçuklu devlet adamları, Arslan Han'ın sonradan güçlenip Sancar'a isyan etme ihtimaline karşı bir tedbir alınmasına karar verdiler. Bu sebeple Sancar'ın Arslan Han'ın kızıyla evlenip onu Horâsân'a götürmesi münasib görüldü. Sancar, o kızı daha önce tesadüfen görmüş ve sevmişti. Bu hususta Arslan Han Muhammed'in görüşü sorulunca o, "*Bizim bin canımız olsa, hepsi pâdişâhın dergâhının kapısının toprağına feda olsun. Eğer benim çocuğumu kulunuz olarak kabul ederseniz, ne mutlu bana*" cevabını verdi. Her iki taraf da rıza gösterince düğün için hazırlıklara başlandı. Kırk gün sürecek olan muhteşem bir düğün organizasyonu yapıldı. Bu düğün esnasında İran ve Turan orduları iştret ve eğlenceyle meşgul oldu. Sancar'ın, Arslan Han ve kızı Terken Hâtun'a gönderdiği hediyeler sayılmakla bitirilemedi.⁸⁵³ Terken Hâtun, Mâverâünnehir'den getirilerek 28 Ramazan 514/21 Aralık 1120'de Merv'de Sultan Sancar'a teslim edildi.⁸⁵⁴ Bu tarihten itibaren Sultan Sancar'ın eşi olan Karahanlı melikesi Terken Hâtun'un pek çok siyasî ve askerî gelişme içerisinde isminin zikredildiğini görmekteyiz. Bununla birlikte Terken Hâtun, Sultan Sancar'ın çıktığı seferlerde yanında bulunmuş olmasına rağmen politik hadiselerle doğrudan müdahil olmamış ve devlet işlerine karışmamıştır.

Daha önce tafsilatıyla anlattığımız üzere Sultan Sancar, Rebiülevvel 524 (Şubat-Mart 1130)'te Semerkand'ı zapt ettikten sonra bir kaleye sığınan ve felçli halde bulunan kayınpederi Arslan Han Muhammed'e aman vermiş, bunun üzerine uşakları onu bir sedye üzerinde sultanın huzuruna getirmişlerdi. Sultan Sancar, hasta vaziyetteki kayınpederine çok iyi davranmış, onu, kızı Terken Hâtun'un bulunduğu Selçuklu sarayındaki hareme göndermişti. Arslan Han Muhammed bir süre burada, kızının yanında yaşadıktan sonra ölmüştü.⁸⁵⁵

⁸⁵³ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 214a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 178.

⁸⁵⁴ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 209a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 197.

⁸⁵⁵ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 4; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 51; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 64; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 239; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 173; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 522-523; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 359-360; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s.

536 (1141) yılında Katavan yenilgisiyle neticelenen Mâverâünnehir Seferi'nde Terken Hâtun, Sultan Sancar'ın yanında bulunmakta idi. Bu savaşta Büyük Selçuklu ordusunun yenilmesi üzerine Karahitaylara esir düşen Terken Hâtun, bir yıl esaret hayatı yaşadktan sonra beş yüz bin dinar fidye karşılığında serbest bırakılmıştı.⁸⁵⁶ 548 (1153) yılında Sultan Sancar, Belh civarında Oğuzlarla yaptığı savaşta karısı Terken Hâtun ile birlikte esir düşmüştü. Sancar, Terken Hâtun'a bir zarar gelir düşüncesiyle uzun zaman kaçma teşebbüsünde bulunmamıştı. Terken Hâtun, 551 (1156) yılında vefat edince, Sultan Sancar kumandanlarının yardımıyla Oğuzların elinden kurtulmak için harekete geçmişti.⁸⁵⁷

Sultan Sancar'ın erkek evladının olmadığını daha önce ifade etmiştik. Ancak Sultan Sancar devrinin meşhur şairlerinden Abdulvasi-i Cebelî *Medh-i Sultan Sancar ve Tehniyet-i Mevlid-i Rükneddîn Tuğrul* isimli kasidesinde adı Rükneddîn Tuğrul olan bir oğlunun doğması münasebetiyle sultanı tebrik etmiştir.⁸⁵⁸ Yine Sancar'ın saray şairlerinden Emîr Mu'izzî, *Der Tehniyet-i Tevellüd-ü Peserî-i Melik Sancar Râ* ismini taşıyan kasidesinde aynı şekilde Sancar'ı bir oğlunun doğması münasebetiyle kutlamıştır.⁸⁵⁹ Şairlerin Sancar'a hitap şekilleri ve dönemleri dikkate alındığında, bu iki şairin iki farklı doğumdan bahsetmiş olmaları kuvvetle muhtemel görünmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Sultan Sancar'ın en az iki erkek evladı dünyaya gelmiş fakat küçük yaşlarda ölmüşlerdir. Bununla birlikte onun üç kızının isimlerini kaynaklardan tespit etmiş bulunmaktayız. Bunlar, Mah Melek Hâtun,⁸⁶⁰ Gevher Neseb Hâtun ve Emîre Hâtun'dur.⁸⁶¹ Bu üç Selçuklu prensesinin de dönemin konjonktürüne uygun olarak siyâsî evlilikler yaptıkları anlaşılmaktadır. Sancar, kızlarından Mah Melek Hâtun

219; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 181; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 23; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 700; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 47-48.

⁸⁵⁶ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 66; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 249; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 175

⁸⁵⁷ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 195-196; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 512.

⁸⁵⁸ Bkz. Abdulvasi'-i Cebelî, *a.g.e.*, s. 351-355.

⁸⁵⁹ Bkz. Muizzî, *a.g.e.*, s. 716-717.

⁸⁶⁰ Mah Melek Hâtun'un ismi kimi kaynaklarda Melike Hâtun şeklinde yazılmıştır. Bkz. Zahîrüdîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 53; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 200.

⁸⁶¹ Bkz. Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 198; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 191; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 100; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 131; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Necati Lugal, s. 187; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 244b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 301; Şebânkârei, *a.g.e.*, s. 113; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar*, C. I, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 483; Ergin Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, X/1, Sakarya 2008, s. 152-153.

ve Gevher Neseb Hâtun'u yeğeni Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd ile, Emîre Hâtun'u Abbâsî Halifesi el-Müsterşid Billah ile evlendirmiştir.

Sultan Sancar, Sâve Savaşı'nın (513/1119) ardından kurulmasına öncülük edip kendisine tâbî hale getirdiği Irak Selçuklu Devleti'nin başına yeğeni Mahmûd'u tayin etmişti. Ayrıca Mahmûd'u veliahtı ilan etti ve kızı Mah Melek Hâtun'u onunla evlendirdi. Bu evliliğin her iki tarafa da siyasî açıdan bir takım faydalar sağladığı muhakkaktır. Mahmûd, metbû hükümdar ve amcası Sancar'ın kızıyla evlenmekle, kardeşleriyle olan mücadelesinde hukukî meşruiyet elde etmiş ve Irak'taki konumunu sağlamlaştırmıştır.⁸⁶² Sultan Sancar ise, kızını yeğeni Mahmûd ile evlendirmekle, erkek evladı olmadığı için kendisinden sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin başına kızlarından birinin çocuğunun geçmesini amaçlamıştır. Ayrıca metbû hükümdar olarak Irak Selçuklu Devleti üzerindeki nüfuz ve hâkimiyetini pekiştirmiş, Mahmûd'u kendisine daha sadık bir vasal durumuna getirmiştir. Böylece imparatorluğun batı bölgelerini emniyete alıp doğudaki meselelerle daha rahat ilgilenme imkânı bulmuştur. Nitekim aşağıda da anlatacağımız üzere, bir kızı ölünce diğer kızını Mahmûd ile evlendirmesi yukarıdaki hususları teyit etmekle birlikte devrin siyasî atmosferinin bu evlilikleri zorunlu hale getirdiği anlaşılmaktadır.⁸⁶³

Sultan Sancar, kızı Mah Melek Hâtun'u mükemmel çeyizler, altın ve kıymetli taşlar ile süslenmiş mahaffe ve fillerle Horâsân'dan Irak'a gönderdi. Fakat düğünden birkaç yıl sonra Mah Melek Hâtun henüz on yedi yaşında iken öldü (516/1122-1123).⁸⁶⁴ Sultan Sancar'ın hanımı Valide Sultan Emîr Sittî Hâtun, bu kez de diğer kızı Gevher Neseb Hâtun'u Sultan Mahmûd ile evlenmesi için Irak'a gönderdi. Çok geçmeden Gevher Neseb de yirmi yaşlarında iken öldü (524/1130).⁸⁶⁵

⁸⁶² Zahîrüdîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 53; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 198; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 191; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 244b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 301.

⁸⁶³ Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, s. 106.

⁸⁶⁴ Kızının çok genç yaşta ölümü Sultan Sancar'ı pek ziyade müteessir etmişti. Bu sebeple bir mersiye okuması için şair Mevlânâ Amak-ı Buharî'yi Buhara'dan Merv'e getirtti. Bkz. Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 64-65; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 102-103.

⁸⁶⁵ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 198; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 244b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 301; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 191; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 131; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Necati Lugal, s. 187; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 113.

Emîre Hâtun'un Abbâsî Halifesi el-Müsterşid ile evliliğine gelince, gerek Sultan Sancar'ın gerekse de halifenin bu evlilik dolayısıyla karşılıklı olarak siyasî birtakım gayeler güttükleri anlaşılmaktadır. Halife el-Müsterşid, bu evlilik münasebetiyle Sultan Sancar ile sıhriyet bağları kurarak onun himaye ve desteğini sağlamayı ve neticede siyasî prestijini artırmayı amaçlamıştı. Sultan Sancar ise, dedelerinin takip ettiği politikaya uygun olarak halifenin manevi teveccühünü kazanarak yeğenleri olan Irak Selçuklu melikleri karşısında daha güçlü bir duruma gelecek, kendisine karşı oluşturulması muhtemel ittifakları önlemiş olacaktı. Bunun yanında Sancar, imparatorluk sınırları içerisinde her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulan asayiş ve sükûnu temin etmiş olacaktı.⁸⁶⁶

Nihayet her iki tarafın da bu beklentilerinin gerçekleşmesi amacıyla Sultan Sancar'ın kızı Emîre Hâtun'un Abbâsî Halifesi el-Müsterşid Billah ile evlenmesine karar verilmiştir. Halife el-Müsterşid, 518 (Ağustos/Eylül 1124)'de Kadı Ebû Sa'd el-Herevî'yi Sultan Sancar'ın kızı Emîre Hâtun'u istemesi için Merv'e gönderdi. Kadı Herevî, kendisine tevdi edilen bu vazifeyi layıkıyla gerçekleştirdi ve halifenin verdiği yetkiyle ve dinî usullere göre Merv'de çiftin nikâhını kıydı. Bu evliliğe çok büyük önem atfeden halife, müstakbel eşi için Dicle kıyısında bir köşk yaptırmaya başladı. Daha sonra Receb 518 (Ağustos/Eylül 1124)'de gelinin Bağdad'a getirilmesi için İbnü'l-Enbarî ile birlikte Nazar adındaki bir yakını görevlendirdi.⁸⁶⁷ Kaynaklarımız gelinin Bağdad'a getiriliş tarihi ve düğün hakkında bilgi vermemektedirler. Muhtemelen Sultan Sancar ve Halife el-Müsterşid arasında ortaya çıkan siyasî anlaşmazlıklar sebebiyle Emîre Hâtun'un Bağdad'a getirilmesi mümkün olmamıştır.⁸⁶⁸

1.2.4. Âdetler, An'aneler ve Merâsimler

1.2.4.1. Cülûs

Kelime anlamı itibariyle oturmak anlamına gelen cülûs⁸⁶⁹, terim olarak pâdişâhın tahta çıkışını ifade etmek için kullanılmaktadır. Hükümdarların

⁸⁶⁶ Zekeriya Kitapçı, *a.g.e.*, s. 210; Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, s. 98.

⁸⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 224-225; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 364; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 302.

⁸⁶⁸ Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 107-108.

⁸⁶⁹ Bkz. Mehmet Kanar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 696.

cülûsları muayyen bir merâsimle gerçekleşmektedir.⁸⁷⁰ Nitekim Sultan Sancar, muhteşem bir merasimle tıpkı dedesi Alp Arslan gibi Rey’de Büyük Selçuklu tahtına oturmuştu.

Kaynaklarımız içerisinde Hasan-ı Yezdî, *Câmiü’-t-Tevârih* adlı eserinde bu hususta geniş tasvirlerle dayalı ve oldukça tafsilatlı bilgiler sunmaktadır: Sultan Sancar, Büyük Selçuklu tahtına oturması münasebetiyle dış mahalleler ve pazar yerleri dâhil olmak üzere bütün Rey şehrinin ve saraya giden bütün yol güzergâhının halkın elinde süs namına ne varsa onlarla süslenmesini emretti. Sarayın her tarafı değerli mücevherlerle donatıldı. Ayrıca avluda geniş bir merasim alanı oluşturularak Selçuklu ordusu burada belirli bir düzende saf tuttu. Merasim alanının merkezine her tarafı süslenmiş dokuz ayağı olan merdivenli tahtı koydular. Sancar bu tahta oturdu. Kumandanları ve onların hizmetkârları tahtın etrafında toplandılar. Merasim alanında kıymetli eyerlerle süslenmiş dört yüz fil bulunmakta idi. Sancar yeğeni Mahmûd’un getirilmesini emretti. Mahmûd, amcasının huzuruna geldi. Saygıyla eğilerek yeri ve amcasının ayaklarını öptü. Sancar da yeğenin yüzünden öperek onu yanında tahta oturttu.⁸⁷¹

Buraya kadar vermiş olduğumuz malumattan bu cülûs merasiminin daha önceki Büyük Selçuklu hükümdarları için yapılan merasimlerden farklı bir takım hususiyetler taşıdığı anlaşılmaktadır. Daha önceki hükümdarlar cülûs merasimlerinde her ne şekilde olursa olsun saltanatta şerik kabul etmemişler, sultan unvanını yalnız kendileri kullanmışlar ve merasim esnasında tahtlarına kendilerinden başka hanedandan hiç kimseyi oturtmamışlardı. Oysa Sultan Sancar, yeğeni Mahmûd’u tahtında yanı başına oturtmuş, ona bir ülke ve hükümdarlık bahşederek onun da kendisi gibi *Sultan* unvanıyla birlikte zikredilmesini münasib görmüştü.

Amca-yeğen birlikte tahta oturduktan sonra Türk âdeti gereğince hânsâlâr devasa büyüklükte bir sofraya kurdu. Öyle ki orada bulunanlar daha önce bu büyüklükte bir sofraya görmemişlerdi. Irak ve Horâsân ordularından başka halktan

⁸⁷⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 126.

⁸⁷¹ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 208a-208b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 175-176.

kimseler o sofrada yemek yediler. Bu şekilde başlayan şölen ve kutlamalar gecegündüz bir ay devam etti.⁸⁷²

Eğlence ve kutlamalar sona erdikten sonra sıra devletin yeniden tanzim edilmesine gelmişti. Çünkü tahta yeni çıkan hükümdar, hanedan üyelerine yeni ülkeler tevcih ettiği gibi devlet teşkilâtı mensuplarına da yeniden tayin fermanları düzenler, memuriyette kalmalarını mahzurlu gördüğü kişileri ise azlederdi.⁸⁷³ Sultan Sancar da bu doğrultuda Büyük Selçuklu Devleti'ni Türk hâkimiyet telâkkisi icabı yeniden tanzim etti. Sancar, Büyük Selçuklu tahtını yeğeni Mahmûd'un elinden alarak onu Irak Selçuklu Devleti adını alan vasal bir siyasî teşekkülün başına geçirdi. Ayrıca bu vasal siyasî teşekkülü kendi haline bırakmamış, metbû hükümdar sıfatıyla bu devleti kendi politikalarına uygun düşecek şekilde tanzim etmiştir. Sancar, yeğeni Sultan Mahmûd'un vezirliğine Kemâlû'l-Mülk es-Sümeiremî'yi, ordu kumandanlığına Emîr Ali b. Ömer'i, Divân-ı Tuğra ve İnşa başkanlığına Ebû'l Kâsım ed-Dergüzîni'yi, Dîvân-ı İstîfâ başkanlığına ise Şemsü'l-Mülk Osmân b. Nizâmü'l-Mülk'ü getirdi.⁸⁷⁴ Daha önce Mahmûd'un görevine son verdiği Bihrûz el-Hâdim'i yeniden Bağdad şihneliği görevine tayin etti.⁸⁷⁵ Bunun yanında babası Sultan Muhammed'in doğrudan hâkim olduğu sahaların tamamını oğlu Mahmûd'a bırakmadı ve bu toprakların bir kısmını kendi yönettiği ülkelere ilhak etti. Sancar, diğer yeğenleri Tuğrul ve Selçukşâh'a da toprak tevcihlerinde bulundu.⁸⁷⁶

Hükümdar, tahta çıkışını başta Bağdad'da bulunan Abbâsî halifesi olmak üzere münasebette bulunduğu bütün devletlere bildirirdi. Bu devletlerin Büyük Selçuklu Devleti nezdindeki statüsüne göre bu resmen haber vermenin mahiyeti farklılık arz ediyordu. Müstakil devletlere haber vermekle yeni hükümdarın

⁸⁷² Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 208b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 176.

⁸⁷³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 127.

⁸⁷⁴ el-Bondârî, *a.g.e.*, s.124; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 267.

⁸⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 444; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 231; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 57; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 312; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 25; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 279.

⁸⁷⁶ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 128; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 63; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s., 260.

başında bulunduğu devletin tanınmasını temin etmek, vasal devletlere haber vermekle ise onların tâbîliğinin teyidi amaçlanıyordu.⁸⁷⁷

Büyük Selçuklu tarihinde bir hükümdarın ölümünden sonra genellikle birden fazla taht müddeîsi ortaya çıktığı için tahtın sahibinin kim olacağı hanedan içinde yaşanan mücadeleler neticesinde belirleniyordu. Abbâsî halifesi ise mücadelenin neticesine göre tavır belirliyor ve kazanan taht namzetinin hükümdarlığını bir menşurla onaylayarak ortaya çıkan fiilî duruma hukukî bir boyut kazandırıyor. Nitekim Sultan Sancar'ın yeğeni Mahmûd'u Sâve'de yenilgiye uğratması üzerine bu zaferin haberi on günde Bağdad'a ulaştı ve Sancar'ın taraftarı olan Hille Emîri Dübeys b. Sadaka, Halife el-Müsterşid Billâh'a haber gönderip hutbeyi Sancar adına okutmasını istedi. Halife, 26 Cemaziyelevvel 513/4 Eylül 1119 Cuma günü Mahmûd'un adını hutbeden çıkararak Sancar'ın adını yürürlüğe koydu.⁸⁷⁸ Ancak Sultan Sancar'ın damat ve veliaht edindiği yeğeni Mahmûd'un sultan unvanını taşımasına izin vermesi ile birlikte Büyük Selçuklu Devleti artık ikili bir yapı arz etmeye başlamıştı. Bu hususun hutbelerde de dikkate alınmasını isteyen Sultan Sancar, hâkimiyeti altındaki Horâsân, Gazne, Mâverâünnehir ve diğer bölgelere menşurlar göndererek hutbelerde kendisinden sonra Mahmûd'un isminin okunmasını emretti. Aynı zamanda Bağdad'a da bu durum bildirildi⁸⁷⁹ ve 514/1120 tarihinde Bağdad'da Sancar'ın isminin önce geçmesi kaydıyla her ikisi adına hutbe okundu.⁸⁸⁰

1.2.4.2. Veliâht Tayini

Hükümdarın kendisinden sonra tahta geçmesi için belirlediği kişiye veliaht denilmektedir. Veliâhtlar hükümdarın oğlu veya kardeşi olabileceği gibi hanedanın diğer mensupları arasından da seçilebilirdi.⁸⁸¹ En eski devirlerden beri Türk devletlerinde veliaht göstermek âdeti bulunmakla beraber⁸⁸² bunun hanedanın diğer üyeleri üzerinde hukukî bakımdan bir bağlayıcılığı söz konusu

⁸⁷⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 127-128.

⁸⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 438; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 218; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-Înâfe fî Meâlimi'l-Hılâfe*, II, s. 25; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 311; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 348; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 56.

⁸⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 439; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 136.

⁸⁸⁰ İbnü'l-İmrânî, *a.g.e.*, s. 211; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 185; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, V, s. 214.

⁸⁸¹ Saim Yılmaz, "Veliâht", *TDVİA*, C. XLIII, İstanbul 2013, s. 28.

⁸⁸² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 260.

değildi. Çünkü devleti hanedanın müşterek malı olarak gören Türk hâkimiyet telâkkisine göre, Tanrı tarafından verilen iktidarın kan yolu ile erkek çocuklarına intikalinden dolayı bütün hanedan mensupları kendilerini hükümdar olmak hak ve salâhiyetine malik addediyorlardı.⁸⁸³ Bu sebeple Türk devletlerinde tahtı, hanedanın belirli bir üyesine intikal ettiren kat'î bir gelenek yerleşmemiştir. Selçuklu döneminde de varlığını devam ettiren bu telakki karşısında diğer bütün âdet ve teamüller hükümsüz kalmıştır.⁸⁸⁴ Saltanat makamında ölüm dolayısıyla veya başka sebeplerle bir inhilâl vuku bulunduğu zaman, oğullar bu salâhiyet ve hakka istinat ederek tahtı ele geçirme mücadelesine girişirler ve mücadeleyi kazananın Tanrı bağışı “*ku*” ile donanmış olduğu kabul edilir ve hükümdar olarak tanınırdı. Selçuklu sultanlarının meşru veliahtlar tayin etmek ve bu veliahtlar için daha sağlıklılarında devlet ricali ve kumandanlardan bi'atlar almak gibi gayretlerine rağmen, devletin devamı müddetince şehzadeler arası iktidar mücadelesini mübah sayan bu Türk veraset usulü sebebiyle taht kavgaları eksik olmamıştı. Bu mücadeleler, devleti siyasî, içtimai ve iktisadî bakımdan zaafa uğratarak inkırazına sebep olmuştu.⁸⁸⁵

Sancar, Horâsân melikliği döneminde Berkyaruk'a karşı desteklediği Muhammed Tapar ile birlikte 27 Zilhicce 494/23 Ekim 1101 tarihinde Bağdad'a gelerek Halife el-Mustazhîr Billâh'ı ziyaret etmişlerdi.⁸⁸⁶ Bu ziyaret esnasında Halife el-Mustazhîr, Muhammed Tapar'ı sultan, Sancar'ı da veliaht ilan etmişti.⁸⁸⁷ Fakat Muhammed Tapar Büyük Selçuklu tahtına oturduktan sonra halifenin, kardeşi Sancar hakkında almış olduğu bu karara riayet etmemiş, ölümünden bir hafta önce 15 Zilhicce 511/9 Nisan 1118 Salı günü bir merasim düzenleyerek en büyük oğlu Mahmûd'u veliaht ilan etmiş, onu tahta oturtturarak devlet adamları ve kumandanlardan biat almıştı.⁸⁸⁸ Diğer taraftan kardeşi Sancar'a da haber

⁸⁸³ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular Ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 88.

⁸⁸⁴ Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi Ve Saray Hayatı –Teşkilâtı*, s. 31.

⁸⁸⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular Ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 88-89.

⁸⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 67-68; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 255; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 514; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 38-39; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 213; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 311; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, II s. 13; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 165; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 291; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 12; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 31; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 200-201.

⁸⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 187.

⁸⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 417; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 167; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 212; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 177; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 344; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, 506-507.

göndererek onun Horâsân meliki olarak kalmasını ve oğullarının sultanlığını tanımasını istemişti.⁸⁸⁹

Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine vasiyeti gereği oğlu Mahmûd İsfâhân'da Büyük Selçuklu tahtına oturmuş⁸⁹⁰ ve sultanlığı halife tarafından tasdik edilmişti (511/1118).⁸⁹¹ O güne kadar ağabeylerine hürmeten saltanat davası gütmeyen fakat buna karşılık Horâsân'da müstakil bir şekilde hüküm süren Sancar, yeğenin yaşının küçük olması ve iş bilmezliği sebebiyle Irak'ta devlet otoritesinin sarsıldığını ve giderek bir karmaşanın egemen olduğunu görünce hanedanın en büyük ferdi ve temel direği olarak batıya müdahale etmek zorunda kalmıştı. Hülâsa, Sâve'de Mahmûd'u yenilgiye uğratan Sancar, Büyük Selçuklu tahtına oturmaya hak kazanmıştı.⁸⁹² Buna rağmen Sancar, Rey'de yeğeni Mahmûd ile görüşerek onun gönlünü almıştı. Yeğenin kendisine tâbî olması kaydıyla Irak'ta sultan namıyla hüküm sürmesine izin vermiş ve oğlu olmadığı için onu veliaht ilan etmişti.⁸⁹³

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Selçuklularda hükümdarın oğullarından birini veliaht tayin etmesi ve bunun halife tarafından tasdik edilmesi, hanedanın diğer mensuplarını taht için mücadele etmekten alıkoymuyor, aksine mesele harp sahasına taşınarak oradaki neticeye göre belirleniyordu. Bu durumun menfî tarafı, ülkenin iç savaşlarla enerjisinin boşa harcanması ve istikrarsızlığa sürüklenmesi ise; müsbet tarafı, çoğu defa güçlü, karizmatik, atılgan ve kumandanlık yeteneği hâiz şehzadenin iş başına gelmesidir.

Sultan Sancar, veliaht tayin ettiği Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un 525 (1131)'te henüz yirmi yedi yaşında ölmesi üzerine yeğenleri arasında başlayan

⁸⁸⁹ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 47.

⁸⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 417; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 47; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 358; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 115; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 44; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 229; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 309; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-Înâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, II, s. 14; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 200; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 23; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 439; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 53.

⁸⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 161; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 424; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 53.

⁸⁹² Zahîrüddîn Nîşâbûrî, *a.g.e.*, s. 44; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 172; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 207a-207b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 170-172; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 277; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 231; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 688-689; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 178; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-Înâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, II, s. 25; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 24; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 56; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 507.

⁸⁹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 439; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 240.

taht mücadelesinde Melik Mesûd ve Melik Selçukşâh'a karşı kendi yanında ve hizmetinde bulunan Melik Tuğrul'u destekledi. Bu amaçla batıya bir sefer düzenleyerek ordusuyla birlikte Rey şehrine geldi. Melik Mesûd ve Melik Selçukşâh, Halife el-Müsterşid'i de oluşturdukları ittifaka dâhil ederek amcalarına karşı harekete geçtiler. Sultan Sancar, müttefiklere karşı 8 Receb 526/26 Mayıs 1132 tarihinde gerçekleşen Dînever Savaşı'nı kazandı. Bu savaştan sonra yeğeni Tuğrul'u Irak Selçuklu Devleti tahtına oturttu ve onu kendisinden sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin başına geçmesi için veliaht tayin etti.⁸⁹⁴

Fakat kaderin garip bir cilvesi olacak ki, Sultan Sancar'ın veliaht tayin ettiği bu yeğeni de tıpkı ağabeyi Mahmûd gibi amcası Sancar'ın sağlığında ve yirmi beş yaşında iken yakalandığı hastalığa yenik düşerek ölmüştü (529/1134). Kaynaklar, onun ahlâkının en bariz özelliklerinin hayâ, hamiyet, cömertlik ve cesaret olduğunu ifade etmişlerdir.⁸⁹⁵ İbnü'l-Esîr de Sultan Tuğrul'un hayırlı, akıllı, adaletli, halka yakınlık gösteren ve çok iyi davranan bir hükümdar olduğunu teyid etmiştir.⁸⁹⁶

Sultan Tuğrul'un ölümünden önce kardeşi Melik Mesûd, amcası Sancar'ın muvâfakatini almadan Hemedân'a gelerek Irak Selçuklu tahtına oturmuştu (527/1133).⁸⁹⁷ Öyle anlaşılıyor ki Sultan Sancar, Mesûd'un başına buyruk ve âsi tavırlarından dolayı Tuğrul'dan sonra onu değil de uzun zamandan beri yanında bulunan diğer yeğeni Süleymanşâh'ı veliaht tayin etmiş ve Horâsân minberlerinde adına hutbe okutmuştu.⁸⁹⁸ Fakat bu veliaht tayini sebebiyle daha sonra pişmanlık duymuş olmalı ki, Oğuzlara esir düştüğü vakit bir gece Allah'a şöyle yakarmıştı: *“Beni dünyanın faydalarından hiçbir zaman geri koymayan Allah'ım! Bütün bunlardan gayri senden üç arzum var: Birincisi, her ne şekilde olursa olsun ölü veya sağ beni bu cemâatin elinden kurtar. Zira zillet kadehini yudumlamak bana çok ağır gelmektedir. İkincisi, beni payitaht Merv'e ulaştır. Eğer ruhum Allah'a ulaşırsa cesedim Merv devlethânesinde kalsın. Üçüncüsü, her zaman bu kudret ve*

⁸⁹⁴ Zahîrüdîn Nişâbûrî, *a.g.e.*, s. 54; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 149; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 201; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 70; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 195; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 245a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 302.

⁸⁹⁵ Zahîrüdîn Nişâbûrî, *a.g.e.*, s. 54-55; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 201; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 195, 197; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 245a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 302.

⁸⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 28.

⁸⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 275; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 247; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 540; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 34.

⁸⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 177; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 198.

servete erişmek isteyen kardeşimin oğlu Süleymanşâh'a padişahlık devletinden nasibedâr etme."⁸⁹⁹ Ne gariptir ki Sultan Sancar'ın bu üç dileği de kabul edildi.⁹⁰⁰

Sultan Sancar, Oğuzların elinden kurtulduktan sonra Merv'e gelerek Büyük Selçuklu tahtına oturmuştu. O günlerde Bağdad'ı kuşatmakta olan Irak Selçuklu Sultanı Muhammed b. Mahmûd'u veliaht tayin ettiğine dair bir tevki' yazdırarak Bağdad'a gönderdi.⁹⁰¹ Fakat o sırada Horâsân'da olduğu gibi Irak'ta da Selçuklular büyük bir çöküş yaşamaktaydılar. Halife Muktefi ve amcası Süleymanşâh ile mücadele içerisinde olan ve bu yüzden Irak'ta tam olarak duruma hâkim olamayan Muhammed b. Mahmûd'un Sultan Sancar'ın ölümünden sonra Horâsân'a gelmesi imkân dâhilinde değildi.

1.2.4.3. Sarayda Rehineler Bulundurma

Tâbî hükümdarın, metbû hükümdarın sarayında oğullarından veya kardeşlerinden birini rehine olarak bulundurması belli başlı tâbîlik şartlarından birini teşkil etmektedir. Nizamü'l-Mülk, eserinde sarayda rehineler bulundurmak âdetine de bir fasıl ayırmıştır. Ona göre, Selçuklu tâbiyetini yeni kabul etmiş olan Arap, Kürt, Deylemlî ve Rum hükümdarlarına oğul veya kardeşlerinden birini rehine olarak saraya göndermeleri emredilmelidir. Bir yılın sonunda bunların yerine başkalarını göndermeleri şartıyla öncekilerin dönmelerine izin verilebilir. Bununla birlikte, tâbî hükümdarların isyan etmelerini önlemek maksadıyla yeni rehineler saraya gelmedikçe eski rehinelerin gitmesine müsaade edilmemelidir.

⁸⁹⁹ Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 40-41; Mehmet Altay Köymen, bu rivayeti Avfî'den naklederken sehven güç, kudret, servet ve zenginlik anlamlarına gelen Arapça mekine مكنة kelimesini, felâket, musibet anlamına gelen nekbe نكبة kelimesi ile karıştırarak metinde geçen ve bizim "*her zaman bu kudret ve servete erişmek isteyen kardeşimin oğlu Süleymanşâh'a padişahlık devletinden nasibedâr etme*" şeklinde tercüme ettiğimiz ifadeyi "*kardeşimin oğlu bulunan, fakat benim için daima bu felâketi temenni etmiş olan Süleymanşâh'ı padişahlık devletinden nasibedâr etme*" şeklinde tercüme etmiştir. Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 417-418.

⁹⁰⁰ Amcasının rızasını kazanamayan Süleymanşâh, devletin sarsıntı geçirdiği bir devrede iki defa saltanat tahtına oturmuş fakat ikisinde de muvaffak olamamıştı. İlkinde Sultan Sancar'ın Oğuzların eline esir düşmesi üzerine Büyük Selçuklu kumandanları onu Nîşâbûr'a götürerek 19 Cemaziyelâhir 549/1 Ağustos 1154 tarihinde tahta oturtular. Horâsân şehirlerinde hutbe onun adına okundu. Fakat bir süre sonra devlet işlerinde zayıf olduğu ortaya çıktı. Oğuzlar karşısında direnemeyince aynı yıl Horâsân'ı terk etmek zorunda kaldı. İkincisinde Irak Selçuklu Sultanı Muhammed b. Mahmûd ölünce, kumandanlar o sırada Musul'da bulunan Süleymanşâh'ı 12 Rebiülevvel 555/22 Mart 1160 tarihinde Hemedân'a getirerek tahta oturtular. Fakat sürekli içki ve eğlence ile meşgul olması ve kumandanları azarlaması üzerine onu bir kalede hapsedtiler ve bir süre sonra orada öldürdüler. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 177, 211, 220; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 254, 257, 263-264; Benâketî, *a.g.e.*, s. 233.

⁹⁰¹ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 181.

Böylece sayılarının beş yüzden az olmamasını tavsiye ettiği bu rehinerler vasıtasıyla hem devletin emniyeti sağlanmış olur hem de saray hizmetleri görülmüş olur.⁹⁰²

Atabetü'l-Ketebe'de, bir zamanlar Selçuklulara hizmet eden Karahanlı Vezîri Muînü'd-dîn'in oğlunun Sultan Sancar'ın nezdinde rehine olarak kaldığına dair bir belge bulunmaktadır. Belgede şu ifadeler yer verilmiştir: : “*Saray ve dîvândan Muînü'd-dîn Sadr-i Turan -Allah onun ömrünü uzatsın- ayrıldıktan sonra, onun oğlu -Allah onu korusun- bizlere hizmet ederek itaatlerini bildirdi. Biz de onun bizden uzaklaşmasını istemiyoruz...*”⁹⁰³

Diğer taraftan Bâvendî hükümdarları da oğullarını Selçuklu sarayında rehine olarak bırakıyorlardı. Bâvendî Emîri Hüsâmü'd-devle Şehriyâr öldüğü sırada, oğlu Alâü'd-devle Ali Sancar'ın sarayında ikamet etmekteydi (503/1110). Alâü'd-devle Ali babasının ölüm haberini alınca sarayda taziyeleri kabul etti.⁹⁰⁴ Bununla birlikte Alâü'd-devle Ali'nin de Bâvendî tahtına oturmasından sonra oğlu ve veliahdı Şah Gazi Rüstem'i Sultân'ın nezdine rehine olarak gönderdiği anlaşılmaktadır. Rüstem o sırada henüz çocuk olduğundan babası onunla üzülen vedalaştı. Rüstem, Sultân Sancar Bistâm'da iken huzuruna geldi. Maiyetinde Bâvendî kumandanlarından Kalcar, Ferâmurz, Suhrab Ebû'l-Kâsım, Hurşid b. Kuhistûn ve yüz Bavendî askeri ile amca çocukları bulunmaktaydı. Bu topluluk dört ay Nişâbûr'da kaldıktan sonra Sultan Sancar, Rüstem'i babasının yanına geri gönderdi.⁹⁰⁵

Sultan Sancar, özellikle itaatleri şüpheli ve isyan etmeleri muhtemel olan tâbî hükümdarların, oğullarını huzuruna rehine olarak göndermeleri hususunda hassasiyet gösteriyordu. İbn İsfendiyâr'ın rivayetine göre, Sultan Sancar Bâvendî Emîri Şah Gâzi Rüstem'e haber göndererek oğlunu Merv'e kendi yanına göndermesini istedi. Şah Gâzi Rüstem, oğlu ve veliahtı Kerdebâzû'yu beraberine bin adam katarak Merv'e gönderdi. Merv halkı onun at üzerinde büyük bir

⁹⁰² Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 131; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 117; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 145.

⁹⁰³ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 62-63; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 118; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 76.

⁹⁰⁴ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 42.

⁹⁰⁵ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 54-55; Mar'aşî, *a.g.e.*, s. 225.

azametle saraya gelişini izlemiş, Merv'in kadınları ona âşık olmuştu. Daha sonra Kerdebâzû Serahs'ta hamamda yıkanırken iki mülhid (Bâtınî) tarafından öldürüldü. Hizmetkârları onu orada tabuta koydular ve Meşhed'e Ali b. Musa er-Rıza Aleyhisselâm'ın türbesine götürerek orada defnettiler. Bu haber babası İsfahbed Şah Gâzî Rüstem'e ulaştınca sabır ve akıl ile öfkesine hâkim oldu ama oğlunun ölümünden Sultan Sancar'ı sorumlu tutarak onu ömrü boyunca mülhid ilan etti.⁹⁰⁶

1.2.4.4. Elçi Teâtisi

Mâzisi İlkçağ'a kadar uzanan elçilik müessesesi zaman içerisinde sağlam bir gelenek ve hukukî statü kazanmıştır. Bundan dolayıdır ki “*Elçiye zeval olmaz*” Türk atasözüyle, elçilerin milletlerarası imtiyazlara ve dokunulmazlığa sahip oldukları ifade edilmiştir.⁹⁰⁷ Selçuklular zamanında elçilik müessesesinin diğer devletlerle, bâhusus vasal devletlerle ve halifelikle olan diplomatik ilişkilerde büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır.⁹⁰⁸ Nitekim Nizamü'l-Mülk, elçiliğin devlet hayatındaki önemini vurgulamak için *Siyasetnâme*'nin en uzun fasıllarından birini bu müesseseye tahsis etmiştir.

Nizamü'l-Mülk, öncelikle bir durum tespiti yaparak, çevre ülkelerden gelen elçilerin sarayın kapısına ulaşmaya kadar kimsenin haberi olmadığını, geliş ve gidişlerinde hiç kimsenin onlarla ilgilenmediğini, yetkili makamlara haber vermediklerini, bu durumun gelen elçilerde devleti idare edenlerin gaflet ve duyarsızlık içinde buldukları kanaati uyandıracaklarını ifade ederek elçilere karşı gösterilen kayıtsızlıktan şikayet etmektedir. Bu Selçuklu vezîrine göre serhad memurları, sınırdan memlekete giriş yapmalarından itibaren herkesin; kim olduğunu, yanında kaç atlı ve yaya bulunduğunu, levazimat ve eşyasının keyfiyetini, geliş maksadının ne olduğunu derhal bir süvari ile merkeze bildirmelidir. Sonra da bu gelenlerin yanına mutemed bir adamını katarak şehre ulaştırmalı ve yetkili makamlara teslim etmelidir. Bundan sonra görevi teslim alan başka bir memur onlara kılavuzluk etmeli ve bu şekilde saraya kadar memurlar refakatinde getirilmelidir. Diğer taraftan elçilerin uğrayacağı şehirler mamur

⁹⁰⁶ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 86.

⁹⁰⁷ Mehmet İpşirli, “Elçi”, *TDVİA*, C. XI, İstanbul 1995, s. 3.

⁹⁰⁸ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 131.

olmalı, buralarda görev yapan memurlar, amiller ve iktâ sahipleri onları hoşnutluk içinde ağırlamalı ve dönüşlerinde de esenlik içinde uğurlamalılardır. Zira, onlara yapılan iyi veya kötü muamele, onları göndermiş pâdişâha yapılmış sayılır. Böylece sözü pâdişâhların birbirleriyle olan münasebetlerine getiren Nizamü'l-Mülk, pâdişâhların daima birbirlerine hürmet ettiklerinden elçilere de saygı gösterdiklerini, aralarında ortaya çıkan savaş ve anlaşmazlık durumlarında bile gidip gelen elçilere âdet olduğu şekilde davrandıklarını ve asla onları incitmediklerini kaydetmiştir.⁹⁰⁹

Buna mukabil, Sultan Sancar devrinde bir kısım hükümdarların onun gönderdiği elçilere yaptıkları kötü muameleleri göz önünde bulundurduğumuzda, Nizamü'l-Mülk'ün yukarıda verdiği nazari bilginin fiiliyatta tam olarak tatbik edilmediği anlaşılmaktadır. Gazneli Arslanşâh'ın tahta çıktıktan sonra kendisine rakip olabilecek kardeşlerinin bir kısmını hapsedip bir kısmını öldürmesi üzerine kardeşlerinden Behramşâh, Horâsân Meliki Sancar'a sığındı. Sancar, Arslanşâh'a bir elçi gönderip kardeşlerinin hakkını gözetmesini istedi. Fakat Arslanşâh, Sancar'ın nasihatlerini dikkate almadı. Bunun üzerine Sancar, Behramşâh'ı tahta çıkarmak için Gazne üzerine sefere çıktı. Bûst'a varınca Ebû Bekir adındaki bir hâdimi elçi olarak Arslanşâh'a gönderdi. Arslanşâh, bu elçiyi tevkif ettirip bir kalede hapsedirdi.⁹¹⁰

Bu hususta kaynakların naklettiği diğer bir rivayete göre ise Sultan Sancar, Hârezm'de Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı sürekli muhalefet ve isyan halinde bulunan Hârezmşâh Atsız'ın faaliyetleri hakkında bilgi toplayıp haber göndermesi için meşhur şair Edîb Sâbir'i elçilik vazifesiyle Hârezm'e gönderdi. Bir müddet Hârezm'de kalan Edîb Sâbir, Atsız'ın Sultan Sancar'ı öldürtmek için para ile satın aldığı iki Bâtînî fedaiyi Horâsân'a gönderdiğini öğrendi. Bu iki kiralık katilin eşkâllerini bir kağıda yazıp bunu yaşlı bir kadının ayakkabısı içinde gizlice Merv'e gönderdi. Mektubu alan sultan, bu iki adamın araştırılmasını emretti. O iki kişiyi meyhanede buldular ve derhal öldürdüler. Gönderdiği adamların Edîb Sâbir'in ihbarıyla öldürüldüğünü anlayan Atsız, Edîb Sâbir'i elini kolunu

⁹⁰⁹ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 120-121; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 110-111; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 133-134.

⁹¹⁰ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 206a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 167; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 402; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 216.

bağlatarak Ceyhun Nehri'ne attırdı.⁹¹¹ Hârezmşâh Atsız, diplomatik teamüllere aykırı düşen bu hareketiyle Nizamü'l-Mülk'ün yukarıda naklettiğimiz ve o devirde titizlikle tatbik edilen “*elçilerin her türlü tecavüzden masuniyeti*” düsturunu çiğnemiş bulunmaktadır.⁹¹²

Nizamü'l-Mülk, elçilerin hangi maksatlarla gönderildikleri ve daha çok hangi konularda istihbarat topladıklarıyla ilgili oldukça mühim bilgiler vermektedir. Ona göre pâdişâhların birbirlerine elçi göndermekten maksatları sadece haber ve mektupları ulaştırmaktan ibaret değildir. Bunun dışında yüzlerce gizli niyetleri vardır. Onlar elçiler göndermekle, yolların, geçitlerin ve nehirlerin vaziyetinden haberdar olmak, böylece ordusunun buraları aşım aşımayacağını anlamak, otlakların nerede bulunduğunu, her yerde memurların kimler olduklarını, hükümdarın ne kadar askerinin bulunduğunu, levazımat ve teçhizatının miktarını, meclisinin ve sofrasının niteliğini, sarayının tanzim şeklini, çevgan ve ava düşkün olup olmadığını, ahlâk ve tabiatının, bahşış verişinin, çalışmasının nasıl olduğunu; zalim mi âdil mi, genç mi ihtiyar mı, memleketi mamur mu harab mı; ordusu kendisinden hoşnut mu değil mi; reayası zengin mi fakir mi; hükümdarın kendisi hasis mi cömert mi; işlerinde uyanık mı gafil mi; vezîri liyakatli mi değil mi; kumandanları iş bilir ve tecrübeli mi değil mi; nedimleri zarif ve liyakatli mi değil mi; hükümdarın nelerden hazzedip nelerden nefret ettiğini; şarabın tesiriyle şen şakrak ve hoş sohbet olup olmadığını; işlerinde dinî emirleri gözetip gözetmediğini; müşfik ve iyiliksever olup olmadığını; temayülünün daha ziyade şakaya mı yoksa ciddîliğe mi olduğunu; gulâmlara mı kadınlara mı düşkün olduğunu öğrenmek isterler.⁹¹³

Nizamü'l-Mülk, bir hükümdarın elçileri vasıtasıyla elde ettiği bu bilgileri hangi amaçlarla kullanacağını da izah etmektedir: Bir gün olur da kusurlarını öğrendiği pâdişâha düşmanlık etmek, galebe çalmak veya onu ele geçirmek istediğinde onun ahvaline vakıf olduğundan yani eksikliğini gediğini, iyi ve kötü

⁹¹¹ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 348; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 258; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 712; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 93; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 136-137; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 586; Hândmir, *Târih-i Habibü's-Siyer fi Ahbari Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 520; Benâketî, *a.g.e.*, s. 234.

⁹¹² Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 346.

⁹¹³ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 121; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 111; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 134.

yönlerini bildiği için gerekli tedbirleri kolayca alır.⁹¹⁴ Bu sebeple pâdişâhlar, kimse kusurunu yakalamasın diye zeki, uyanık ve iyi ahlâklı olmalı; işleri liyakatli ve temiz din sahibi insanların eline teslim etmelidir.⁹¹⁵

Nizamü'l-Mülk, elçilik müessesesini anlattığı yirmibirinci faslın son kısmında bir elçide bulunması gereken vasıfları sıralamıştır. Ona göre bir elçi, daha önce pâdişâhın hizmetinde bulunmuş olmalı, yani bir takım sınamalardan geçmiş ve pâdişâhın teveccühünü kazanmış olmalı; boylu boslu ve güzel görümlü olmalı; sözünü sakınmadan söyleyebilmeli; çok seyahat etmiş olmalı; her ilimden nasibi olmalı; Kur'an-ı Kerim'i ezbere bilmeli; ileri görüşlü ve feraset sahibi olmalıdır. Bunlardan başka ihtiyar ve âlimler daha çok tercihe layıktır. Şaraba düşkün, şaklaban, kumarbaz, çok konuşan ve adı sanı belirsiz kimseler elçiliğe layık değildir. Kimlerin elçi olarak gönderilmesi hususunda ise Nizamü'l-Mülk, şunları kaydetmektedir: Pâdişâh, bir nedimini elçi olarak gönderirse itimadı daha fazla olur. Elçi olarak gönderilen adam cesur, mert, gözü kara, silâhşör olmalı, iyi ata binmelidir ki nezdine gittiği hükümdara, elçi gönderen hükümdarın bütün adamlarının böyle olduğu izlenimini verir. Elçi, peygamber soyundan ve şerif olursa kendisine kötülük edilmeyip daha fazla hürmet görür.⁹¹⁶

Katavan Savaşı (536/1141) arifesinde Büyük Selçuklu Devleti ile Karahitaylar arasında gerçekleşen elçi teatisi esnasında tarafların karşılıklı yaptıkları stratejik hamleler, Nizamü'l-Mülk'ün yukarıdaki tezlerini haklı çıkaracak şekilde savaştan önce moral üstünlüğünü ele geçirmenin önemini ortaya koymaktadır.

Karlukları cezalandırmak maksadıyla Mâverâünnehir seferine çıkan Sultan Sancar, Semerkand'da bulunduğu sırada Karahitay Hükümdarı Gürhan'dan bir mektup aldı. Gürhan, mektubunda Karluk Türkleri için Sancar'dan şefaet diledi ve onları affetmesini istedi.⁹¹⁷ Mektubun o zamana kadar hiçbir savaşta yenilgi yüzü görmeyen, Karahitay istilâsına kadar doğuda Kaşgar'dan batıda Mısır'a, kuzeyde Aral Gölü'nden güneyde İndus Nehri'ne kadar merkezî İslâm topraklarının

⁹¹⁴ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 121; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 111; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 134.

⁹¹⁵ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 124; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 113; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 137.

⁹¹⁶ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 124; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 113; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 137.

⁹¹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 83.

hâkimi olan bir hükümdara yazıldığını hesaba katarsak, üslubunun oldukça üst perdeden olduğu anlaşılabilir. Fakat şu var ki, Gürhan'ın kendisine iltica eden Karluklardan Selçuklu ordusu hakkında aldığı istihbarî bilgiler onun cüretini artırmıştı. Karluklar, Gürhan'a gelerek, "*Horâsân ve Mâverâünnehir'deki memleketler bizim elimize geçmek için paçalarını sıvamışlardır. Talih oraların sultanından yüz çevirmiştir. Sancar'a askerleri muhalefet ediyorlar, Sancar'ın fenalığı iyiliğini kesûfe uğratmıştır*" dediler.⁹¹⁸

Sultan Sancar, açıkça hâkimiyet haklarına ve iç işlerine müdahale olarak telakki ettiği bu mektuba karşı bir elçiyle gönderdiği cevabî mektupda, sertliğin tonunu artırarak mukabelede bulunmuştur. Karluk meselesine hiç temas etmeden Karahitay hükümdarını İslâm'a davet etmiş, kabul etmediği taktirde kendisini tehdit etmiştir. Askerlerinin çokluğuyla ve vasıflarıyla övünmüş, onların savaşçılık yeteneklerini ve çeşit çeşit silâhları ustalıkla kullandıklarını abartılı bir şekilde tasvir etmiştir. Mesela bir kılı bile oklarıyla ikiye ayırabileceklerini ifade etmiştir. Büyük Selçuklu Vezîri Nasîrî'd-dîn Tahir, mektuptaki ifadelerin stratejik amaçlara hizmet etmeyeceğini ve karşı tarafta beklenen tesiri icra etmeyeceğini anlamış olacak ki, bu mektubun gönderilmesine karşı çıkmıştır. Fakat Sultan Sancar, onu dinlememiş ve mektubu göndermiştir.⁹¹⁹ Maalesef sonraki gelişmeler bu Selçuklu vezîrini haklı çıkarmıştır.

Selçuklu elçisinin getirdiği cevabî mektup Gürhan'ın huzurunda okununca, elçinin sakalının yolunmasını emretti. Sonra elçinin eline bir iğne verip sakalının bir kılını ikiye ayırmasını söyledi. Elçi bunu yapamayınca Gürhan: "*sen iğne ile bir kılı ikiye ayıramazken askerleriniz bunu ok ile nasıl yapacak?*" diye sordu.⁹²⁰ Kaynağımız Büyük Selçuklu elçisinin bu sual karşısında ne cevap verdiğini belirtmese de muhtemelen çok müşkül bir duruma düşüp sükut etmek zorunda kalmıştır. Böylece bu hadise sebebiyle Büyük Selçuklu Devleti, henüz savaş başlamadan prestij kaybına uğramış ve psikolojik üstünlüğü karşı tarafa kaptırmıştır.

⁹¹⁸ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 249.

⁹¹⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 83.

⁹²⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 83; Karş. Muslihuddîn Lârî, *a.g.e.*, vr. 321b-322a.

Genel olarak Selçukluların elçilerini seçerken gönderdikleri yere ve makama göre belirledikleri bir takım ilke ve kriterleri vardı. Şayet hilâfet makamına elçi gönderecek olurlarsa, bu elçilerini daha çok din âlimleri ve kadılar arasından seçerlerdi. Böyle bir tercih şüphesiz kendi iktidarlarının meşruiyetini tasdik ettirdikleri makama karşı duydukları saygı ve hürmet hislerinden kaynaklanmaktaydı.

Bu manada Sultan Sancar, payitahtının uzaklığı sebebiyle Bağdad'ı ziyaret edememiş olsa da hilâfet makamı ile diplomatik ilişkilerin sürdürülmesine önem vermiştir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi iki tarafın elçileri çoğu kez ünlü din âlimleri, kadılar ve sufilerden seçilmiştir. Bazen aynı şahıs iki tarafın da elçiliğini yapmıştır.⁹²¹ Nitekim mevzumuz bakımından bu dönemin ilk mühim diplomatik hadisesi, Halife el-Müsterşid ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un, *Sultanü'l-A'zam* Sancar'a müşterek olarak Başkadı Ebû Sa'd el-Herevî başkanlığında bir elçilik heyetini göndermeleridir (Rebiülevvel 515/Mayıs-Haziran 1121).⁹²² Bu elçilik heyetinin Sancar'ın Büyük Selçuklu tahtına oturmasından sonra halife tarafından kendisine gönderilen ilk elçilik heyeti olduğunu göz önünde bulundurursak, görevinin Sancar'a halifenin tebrik mesajını iletmek, *Sultanü'l-A'zam* unvanını bir menşurla resmen tevcih etmek yani hâkimiyetini meşrulaştırmak olduğu anlaşılabilir. Muhtemelen bu heyete tevdi edilen diğer bir vazife de annesi Tâcü'd-Dîn Seferiyye Hâtun'un aynı yıl Merv'de ölümü dolayısıyla Sultan Sancar'a halife ve Sultan Mahmûd'un taziyelerini iletmektir. Öyle anlaşılıyor ki Ebû Sa'd el-Herevî, Sultan Sancar'ın nezdinden ayrılırken hediyeyle ve aynı zamanda halife ve Sultan Mahmûd'u ilgilendiren çok önemli talimatlarla ancak bir yıl sonra (516/1122) Irak'a dönmüştü.⁹²³

⁹²¹ Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 104.

⁹²² İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 193.

⁹²³ Ebû Sa'd el-Herevî, Horâsân'dan dönüşte ilk olarak Sultan Mahmûd'un nezdine gelerek ona amcasının talimatlarını iletmışti. Sultan Mahmûd, bu talimatlar doğrultusunda, ölen vezîri Kemâlü'l-Mülk es-Sümeiremi'nin yerine Nizâmü'l-Mülk'ün oğullarından Osman'ı tayin etti. Ayrıca Ebû Sa'd el-Herevî'yi Bağdad'a göndererek Halife el-Müsterşid'in vezirliğine Osman b. Nizâmü'l-Mülk'ün kardeşi Ahmed'i tayin etti. Bu iki kardeşin vezîr tayin edildiği sırada en büyük metbû Sultan Sancar'ın vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün kardeşinin oğlu Şihâbü'l-İslâm Abdü'r-rezzak Ebû'l-Mehâsin idi. Böylece birbirleriyle sıkı münasebet halinde bulunan üç teşekkülün vezîrleri aynı aileye mensup bulunmaktaydı. Bu şekilde Sultan Sancar, bir elçi vasıtasıyla batıdaki kendisine tâbî teşekkülleri siyasetine uygun düşecek şekilde yeniden tanzim etmişti. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 206; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 293.

Selçuklu sultanları ile hilâfet makamı arasındaki diplomatik ilişkilerde müessir bir şahsiyet olan Kadı Ebû Sa'd el-Herevî'nin ismi, birkaç yıl sonra kaynaklarda bu kez Halife el-Müsterşid ile Sultan Sancar'ın kızı Emîre Hâtun'un evliliği münasebetiyle geçmektedir. Daha önce tafsilatıyla anlattığımız üzere Halife el-Müsterşid, Kadı Ebû Sa'd el-Herevî'yi bir kez daha Merv'e, Sancar'ın nezdine göndererek kızı Emîre Hâtun için dünürcü olmasını ve gıyabında nikâhını kıymasını istemişti (518/1124).⁹²⁴ Ebû Sa'd el-Herevî, kendisine verilen bu görevi de büyük bir ehliyetle başardıktan sonra güzel haberlerle Bağdad'a dönmüştü. Bu olaydan bir sene sonra Ebû Sa'd el-Herevî, Hemedân'da Bâtınîler tarafından öldürülmüştür.⁹²⁵

Ebû Sa'd el-Herevî'nin ölümünden sonra, hilâfet makamı ile Selçuklu sultanları arasındaki diplomatik ilişkilerde yine dinî hüviyeti hâiz başka bir şahsiyet ön plana çıkmıştır ki, onun adı Ali b. Tırâd ez-Zeynebî'dir. Kendisinin bir *Nakîb* olması dolayısıyla halife ve sultanların nezdinde büyük bir nüfuza ve saygınlığa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Halife el-Müsterşid Billâh, sürekli ihtilaf ve çatışma halinde bulunduğu Hille Emîri Dübeys b. Sadaka'yı yanından kovması için Sultan Sancar'a, hil'at ve hediyelerle birlikte Ali b. Tırâd'ı elçi olarak gönderdi (521/1127). Sultan Sancar, elçiyi ihtiramla karşıladı ve ona ikramlarda bulundu. Kendisine gerdanlık, iki at, iki süslü kılıç ve iki sancak hediye etti. Ayrıca kapısında üç namaz vakti nevbet çalınmasına izin verdi. Sultan Sancar, bu derece alaka ve yakınlığı daha önce hiçbir hükümdarın elçisine göstermemiştir. Daha sonra Nişâbûr Hatîbi İbn Saîd'i onunla birlikte halifeye elçi olarak gönderdi.⁹²⁶ Ali b. Tırâd ez-Zeynebî, Sultan Sancar'ın elçisiyle birlikte Bağdad'a geri döndü (522/1128). Sultan Sancar'ın elçisi İbn Saîd, halifeden Bağdad minberlerinde Sultan Sancar adına hutbe okunmasını istedi. Bunun üzerine

⁹²⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 224-225; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 364; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 302.

⁹²⁵ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 365; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 429.

⁹²⁶ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 244; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 369; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 6; Abdülkerim Özaydın, "Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların Siyasî, İdarî ve İçtimâî Hayattaki Roller: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşi el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği" *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/12, Ankara 2014, s. 109; Hasan Hüseyin Adalıoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti İle Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 136.

halifenin izniyle Bağdad'ın bütün cämilerinde okunan hutbelerde Sultan Sancar'ın adı zikredildi ve kendisine gönderilmek üzere hil'atler hazırlandı.⁹²⁷

1.2.4.5. Hediye

Hediye, Türkçe “*armağan*”⁹²⁸ kelimesiyle de ifade edilmekte olup genelde, insanlar arasında sevgi ve dostluk nişanesi veya nezaket ve zarafet ifadesi olarak karşılıksız verilen nesne anlamına gelmektedir.⁹²⁹ Hükümdarlar arasında muhtelif vesilelerle hediyeler alınıp verilmesi eskiden beri süregelen bir âdettir.⁹³⁰ Diplomatik hediyeler, devletlerarası ilişkilerde tarafların ekonomik, siyasî ve kültürel bakımlardan yakınlaşmalarını temin etmek, siyasî ilişkilerini geliştirmek, sulhun devamını sağlamak, devletlerin birbirlerine karşı siyasal üstünlüklerini, hâkimiyetlerini, refah ve zenginliklerini göstermek ve saygınlıklarını artırmak amacıyla kullandıkları bir tür sembolik araçlardır.

Sultan Sancar, hükümdarlığı müddetince hediyeler vermiş ve hediyeler kabul etmiştir. Tabi öncelikle hilâfet makamının prestiji, dinî yapısı ve manevî bakımdan daha yüksek bir mevkiî teşkil etmesi sebebiyle halifelerle yakınlaşmak, aradaki bağı pekiştirmek, hâkimiyetinin meşruluğunu tasdik ettirmek isteyen diğer Selçuklu sultanları gibi Sultan Sancar da halifelere hediyeler göndermeyi mühim bir görev addetmiştir. Nitekim Selçuklu sultanları tahta oturduklarında Abbâsî halifesine hediyeler ve para göndererek adlarının hutbelerde okutulmasını talep ederlerdi. Aynı şekilde halife de makamına oturduğunda Selçuklu sultanına hilat, ahdname ve Abbâsîleri temsil eden siyah sancak gönderirdi.⁹³¹ Bu manada ağabeyi Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünü (511/1118) müteakip Büyük Selçuklu tahtına oturmaya niyetlenen Sancar, âkil bir adamını hediyelerle birlikte Halife el-Mustazhir'e göndererek onun desteğini talep etmişti. Halife el-Mustazhir

⁹²⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 249; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 209; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 370.

⁹²⁸ Kâşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, I, Çev. Atalay, s. 140; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Erdi-Yurteser, s. 149.

⁹²⁹ Ali Bardakoğlu, “Hediye”, *TDVİA*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 151.

⁹³⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 140.

⁹³¹ Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 104.

de onu desteklediğinin bir işareti olarak ona saltanat hilati ile birlikte Gazne, Semerkand ve Mâverâünnehir'in yönetim menşurlarını göndermişti.⁹³²

El-Mustazhir'in ölümünün ardından (512/1118) hilâfet makamına oğlu el-Müsterşid geçmişti. Bu arada Sancar da yeğeniyle giriştiği saltanat mücadelesini kazanmış (513/1119) ve böylece Büyük Selçuklu tahtına oturmuştu. Sultan Sancar yeni halife ile ilişkilerin geliştirilmesine verdiği önemi göstermek amacıyla aynı yıl Halife el-Müsterşid'e iktâ gelirlerinden elli bin dinar, vezîrine ise on bin dinar tahsis etmiştir.⁹³³ Bu, diğer aynî hediyeleri göndermek için bir başlangıç teşkil etmiştir. Nitekim 513 (1120) yılının Şevval (Ocak/Şubat) ayında Sultan Sancar'ın elçisi olarak Bağdad'a gelen Kadı Ebû Sa'd el-Herevî, halifeye takdim edilmek üzere içerisinde otuz gardırop elbise ve on memlûk bulunan pek çok hediye getirmişti.⁹³⁴ Yine yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Halife el-Müsterşid ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un, *Sultanü'l-A'zam* Sancar'a Kadı Ebû Sa'd el-Herevî başkanlığında müştereken gönderdikleri (515/1121) elçilik heyeti,⁹³⁵ bir yıl sonra (516/1122) Bağdad'a Sultan Sancar'ın halifeye gönderdiği hediyelerle birlikte dönmüştü.⁹³⁶

Halife el-Müsterşid Billâh, 521 (1127) yılında Sultan Sancar'a, hil'at ve hediyelerle birlikte bu kez Ali b. Tırâd'ı elçi olarak gönderdi. Sultan Sancar, Ali b. Tırâd'ı çok iyi karşıladı ve bir gerdanlık, iki at, iki süslü kılıç ve iki sancak ve başka hediyelerle birlikte Bağdad'a uğurladı.⁹³⁷

Sultan Sancar ile Halife el-Müsterşid arasındaki ilişkilerin Irak'taki bir takım meseleler yüzünden bozulması üzerine taraflar elçi teatisinde bulunmuşlardı. 528 (1133) yılında Sultan Sancar'ın mektubunu getiren elçisi Bağdad'a ulaştığında, Halife el-Müsterşid onu güzel bir şekilde karşılayarak

⁹³² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târihi'l-Ayân (481-517/1088-1123)*, I, s. 657; Hasan Hüseyin Adaloğlu, *a.g.e.*, s. 110.

⁹³³ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 173; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 279; Zekeriya Kitapçı, *a.g.e.*, s. 210; Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, s. 98; Hasan Hüseyin Adaloğlu, *a.g.e.*, s. 110; Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 104.

⁹³⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 173.

⁹³⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 193.

⁹³⁶ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 206; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 293.

⁹³⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 244; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 369; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 6.

ikramlarda bulunmuştu.⁹³⁸ Sultan Sancar'ın mektubunda geçen ifadelerden bir hayli müteessir olduğu anlaşılan halife, bozulan ilişkileri tamir etmek için Sancar'a saltanat alametlerinden olmak üzere, bir tac, bir sinebend ve ayakları altın nallarla nallanmış bir at göndermiştir.⁹³⁹ Kaynaklarımız, Halife el-Müsterşid'in Sultan Sancar'a gönderdiği bu çok kıymetli hilatin değerinin yüz yirmi bin dinar olduğunu nakletmişlerdir.⁹⁴⁰ Abû'l-Farac'ın ifadesine göre, bu hediyeler kendisine takdim edildiği zaman Sultan Sancar, fevkalade duygulanmış ve yerinden fırlayarak halifenin gönderdiği atın ayaklarını öpmüş ve “*ben halifenin kölesi ve tebasıyım*” demiştir.⁹⁴¹ Bu dönemde Selçuklu hükümdarları halifenin huzuruna girdiklerinde veya ondan bir mektup veya hediye aldıklarında genellikle bir şükür secdesi olarak yer öperlerdi.⁹⁴²

Halife el-Müsterşid'in ölümü esnasında (529/1135) yanında bulunan Hz. Peygamber'in hırkası ve asası Sultan Sancar'ın sarayına getirilmişti. Sancar, Zilkade 535 (Haziran/Temmuz 1141)'te bir elçi vasıtasıyla bu emanetleri Halife el-Muktefi'ye gönderdi.⁹⁴³

Sultan Sancar ile halifeler arasındaki hediyeleşmelerin hangi maksatlarla gerçekleştiğini izah ettikten ve bunlara dair misâller verdikten sonra şimdi de vasal hükümdarların metbû hükümdar Sancar'a hediye takdimlerinden bahsedeceğiz. Gerçekten onlar, yönetimini üstlendikleri bölgeleri kaybetmemek, vasal hükümdar olarak yerlerinde bırakılmalarını temin etmek ve bağlılıklarını arz etmek amacıyla ya bizzat gelerek veya elçiler göndererek Sultan Sancar'a hediyeler takdim etmişlerdir.

Bu manada, Sancar'ın daha meliklik döneminde kendisine tâbî bir teşekkül haline getirdiği Gûrluların her yıl sultanın sarayına bir takım hediyeler gönderdiği anlaşılmaktadır. Gûr meliklerinden İzze'd-dîn Hüseyin, Melik Sancar'ın Gûr bölgesine düzenlediği sefer sırasında esir alınıp Selçuklu başkentine getirilmişti (501/1107). Melik Sancar, bir süre sonra onu affedip ülkesine dönmesine izin

⁹³⁸ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 283; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, Thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1984, s. 568.

⁹³⁹ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 366-367; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, s. 568; Zekeriya Kitapçı, *a.g.e.*, s. 213.

⁹⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 283; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, s. 568.

⁹⁴¹ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 367; Zekeriya Kitapçı, *a.g.e.*, s. 213.

⁹⁴² Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 104, dn. 10.

⁹⁴³ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 10; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 77.

verdi.⁹⁴⁴ Bu tarihten itibaren İzze'd-dîn Hüseyin, Selçuklu hâkimiyetine sıkı sıkıya bağlı kaldı ve itaatten ayrılmadı. O, her yıl Sultan Sancar'ın sarayına zırh başta olmak üzere birtakım silâhlar ve savaş malzemelerini hediye olarak göndermekteydi. Ayrıca Gûr'da öyle bir köpek cinsi vardı ki, cüsse ve kuvvet bakımından bir aslana denk sayılırdı. İzze'd-dîn Hüseyin, bu köpeklerin tasmalı ve ehlileşmiş olanlarından bir kısmını sultanın hizmetine göndermekte ve bunun karşılığında çok kıymetli elbiseler ve hediyeler almaktaydı.⁹⁴⁵

Bununla birlikte XII. yüzyılın ortalarına doğru Büyük Selçuklu Devleti'nin inhitatına paralel olarak Gûrluların da diğer bir kısım vasal devletler gibi siyasî istiklâl elde etmek için mücadeleye giriştikleri görülmektedir. Gûr Meliki Alâü'd-dîn Hüseyin, tâbîlik koşullarından olmak üzere her yıl seleflerinin Büyük Selçuklu sarayına gönderdikleri silâh, zırh vs. hediyeleri göndermeyerek açıkça istiklâl peşinde olduğunu göstermişti.⁹⁴⁶

Diğer taraftan isyan eden fakat başarısız olan vasal hükümdarların kendilerini affettirebilmek için metbû hükümdara hediyeler takdim ettikleri görülmektedir. Sâve Savaşı'ndan (513/1119) sonra amcasına kendisini affettirmek isteyen Mahmûd, çok kıymetli hediyelerle birlikte İsfahan'dan Rey'e geldi.⁹⁴⁷ Sultan Sancar, bu hediyeleri görünürde kabul ettiyse de içlerinden yalnızca beş Arap atını kendisi için aldı.⁹⁴⁸ Buna karşılık Irak Selçuklu Devleti'nin başına getirdiği yeğenine cevahirli kaftandan özel bir elbise, yedek at, yakutlu eğer takımı ve üzerine kıymetli taşlar kakılmış mahaffesi olan bir fil verdi. Mahmûd'un emîrlere de mertebelerine göre hilatler verip onu büyük bir ihtişamla geri gönderdi.⁹⁴⁹

Hârezmşâh Atsız'ın Selçuklu ordusunun Katavan sahrasındaki yenilgisini (536/1141) fırsat bilip Horâsân'a saldırması üzerine Sultan Sancar, kısa sürede

⁹⁴⁴ Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 683; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 267-268; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Necati Lugal, s. s. 322-323; Benâketî, *a.g.e.*, s. 333; Ergin Ayan, "Sultan Sancar ve Gurlular", *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 2019, s. 180-181.

⁹⁴⁵ el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 268; Ergin Ayan, "Sultan Sancar ve Gurlular", s. 181.

⁹⁴⁶ el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 278; Ergin Ayan, "Sultan Sancar ve Gurlular", s. 188.

⁹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 439; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 207b-208a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 173-174.

⁹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 439.

⁹⁴⁹ Zahîrüdîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 45; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 166; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 170; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 110.

toparlanıp Hârezm üzerine intikam seferine çıktı (538/1143). Selçuklu ordusu Hârezm'in merkezi Gürgenç'e ulaşınca, sultanın emriyle surların önünde mancınıklar yerleştirilip savaş bayrağı çekildi. Durumun vahametini payitahtı kuşatılınca anlayan Atsız, sultana ve emîrlere kıymetli hediyeler göndererek kendisinin affedilmesini istedi. Bu hediyeler sultanı yumuşatmaya kâfi geldi. Sultan Sancar, kuşatmayı kaldırarak geri döndü.⁹⁵⁰

1.2.4.6. Fetihnâme

Haber alma vasıtalarının sınırlı ve iptidai bir halde bulunduğu Ortaçağ'da hükümdarlar, fetih ve zaferlerini mektup ve fermanlar göndererek komşu ve etraftaki devletlere bildirme ihtiyacını duyarlardı. Ekseriyetle elçilik heyetleri vasıtasıyla ve ganimet olarak alınmış hediyelerle, bazen de savaşta öldürülenlerin başları ve alınan esirlerle birlikte gönderilen bu fetihnâmeler, düşman devletlere karşı bir tehdit, dost hükümdarlar için de bir müjde mahiyetindeydi. Selçuklu sultanlarının fetihnâmeleri, devletin resmi dili olan Farsça ile yazılmıştır.⁹⁵¹

Sultan Sancar da kazandığı zaferlerden sonra zamanın hâkimiyet telâkkisi gereğince Abbâsî halifelerine, civar devletlere ve tâbî hükümlere fetihnâmeler göndermiştir. Bunlardan biri, Sultan Sancar'ın Semerkand'ı fethi (524/1130) münasebetiyle Bağdad Hilâfet merkezine gönderilmek üzere, Müntecebü'd-dîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî tarafından yazılan fetihnâme olup, metni elimizde mevcut değildir. Müntecebü'd-dîn bu fetihnâmeyi yazmaya, Selçuklu sarayında yeni tanınmaya başladığı ve henüz Dîvân-ı İnşâ başkanı olmadığı bir dönemde kendiliğinden talip olmuştur. Kendi ifadesiyle, birkaç gün dîvândan ve bergâhtan uzaklaşıp seferde olup biten her şeyi tafsilatıyla anlattığı fetihnâmeyi, ilk olarak Büyük Selçuklu Vezîri Nasîrî'd-dîn Mervezî'ye takdim etmiştir. Kâtiplik sanatında mahir olduğu anlaşılan Nasîrî'd-dîn Mervezî, çok beğendiği bu yazı dolayısıyla Müntecebü'd-dîn'i övgü dolu sözlerle takdir etmiş, fetihnâmeyi Sultan Sancar'a sunmaya layık bulmuştur. Fetihnâme, Bey Ali adlı elçi vasıtasıyla

⁹⁵⁰ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvînî, s. 346-348; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 258; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 92.

⁹⁵¹ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 158; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 70; Hasan Aksoy, "Tarihî Bir Belge ve Türk İslâm Edebiyatında Bir Tür Olarak Fetihnâmeler" *İLAM Araştırma Dergisi*, C. II, S. 2, İstanbul 1997, s. 7; Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 136; Hasan Aksoy, "Fetihnâme" *TDVİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 470.

Bağdad'a gönderilmiş, Müntecebü'd-dîn de sultanın emri ile bu hizmetine karşılık hazineden hil'at (teşrif) ile taltif edilmiştir.⁹⁵²

Hakkında malumat sahibi olduğumuz bir diğer fetihnâme, Sultan Sancar'ın Hârezmşâh Atsız'a karşı tertip ettiği 533/1138 tarihli ilk seferi hakkında muhtemelen Dîvân-ı İnşa Başkanı Müntecebü'd-dîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî'nin kaleminden çıkmış olup metni elimizde mevcuttur. Bu fetihnâme, Leningrad münşeat mecmuasının en mühim vesikalarından biri olup 149. ve son sırada yer almaktadır.⁹⁵³ Sultan Sancar, kazandığı büyük zaferini müjdeleyen bu fetihnâmeyi,⁹⁵⁴ birer nüsha halinde Bağdad'a, oğullarına⁹⁵⁵ kendi devlet erkânı ve kumandanlarına, Irak, Fars, Hûzistan ve etraftaki diğer memleketlere göndermiştir. Fetihnâmelerin yerlerine ulaştırılması vazifesini ise bu savaşta sağ cenah (meymene) kumandanı olarak yiğitlik ve cesaret göstererek savaşın kazanılmasında en önemli paya sahip bulunan Felekü'd-dîn Ali Çetrî'ye vermiştir.⁹⁵⁶ Felekü'd-dîn Ali Çetrî'nin kahramanlıkları fetihnâmede uzun uzadıya anlatılmaktadır. Ayrıca bu savaşta esir alınan Hârezmşâh Atsız'ın oğlu Atlığ'ın, sultanın emriyle derhal boynu vurulmuş ve başı armağan olarak Mâverâünnehir'e gönderilmiştir.⁹⁵⁷

Fetihnâmenin mukaddime sayılabilecek giriş kısmında asıl mevzuya geçmeden önce, Sultan Sancar ve devletinin İslâm dinine ve onun peygamberinin ulu şeriatına olan temiz itikadları sebebiyle Allah'ın onların uğurlu, bereketli ve kazançlı zaferlerini sabit kıldığı, göklerle desteklediği ve bu zaferlerin artık mûtat hale geldiği; devleti idare edenlerin hâl ve amellerinin, Hak dinin kelimelerini yüceltme, şeriatın bildirilmesi ve adalet üzerine olursa “*Halbuki kafirler hoşlanmasalar da Allah nurunu tamamlamaktan asla vazgeçmez*”⁹⁵⁸ ayetine denk olacağı; Allah'ın sürekli yenilenen nimetlerine karşılık şükreden kullarının bütün

⁹⁵² Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 4-5; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 51-52; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 558, 618-619.

⁹⁵³ Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 587-588.

⁹⁵⁴ Fetihnâmenin Farsça metni için Bkz. Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 94-97.

⁹⁵⁵ Fetihnâmede Sultan Sancar, yeğenlerine “oğullarımız” (ferzendân-ı mâ) şeklinde hitap etmektedir. Bkz. Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 96.

⁹⁵⁶ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 96; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 319.

⁹⁵⁷ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 95.

⁹⁵⁸ Kur'an-ı Kerim, Tevbe Suresi, 32. Ayet.

sözlerinin eksik ve kusurlu kalacağı ifade edilmiştir.⁹⁵⁹ Girizgâhta geçen bu mutantan ifadeler ve dinî argümanlar, bu devirdeki hemen hemen bütün İslâm hükümdarlarının fetihnâmelerinde benzer şekilde bulunmakta idi. Allah'ın yardım ve nusreti, peygambere salat, devletin temelini dini yayma ve adalet üzere bulunduğu Kur'an-ı Kerim'den bir ayet referans gösterilerek vurgulanması, fetihnâmenin gönderildiği devletlere zaferin dinî bir misyonla kazanıldığını bildirmek içindir.

Daha sonra fetihnâmede asıl mevzuya geçilerek Sultan Sancar'ın Hâzrem seferinin sebepleri üzerinde durulmuş, zaferin hangi şartlarda ve ne şekilde gerçekleştiği anlatılmıştır. Mehmet Altay Köymen'in bu fetihnâmeyi tafsilatlı bir şekilde nakletmiş olması ve diğer bir kısım müelliflerin de muhtelif bakımlardan temas etmelerinden dolayı burada bu kadarla iktifa etmeyi uygun gördük.⁹⁶⁰

Sultan Sancar'ın Gûr Meliki Alâü'd-dîn Hüseyin'e karşı kazandığı Nâb Savaşı'ndan (547/1152) sonra da muhtelif devletlere gönderilmek üzere bir fetihnâme yazılmış olup, elimizde mevcut bulunan nüshası noksandır.⁹⁶¹ Şöyle ki, Leningrad münşeat mecmuasının 147. vesikasını teşkil eden belge,⁹⁶² iki mektuptan oluşmakla birlikte iki farklı makama gönderilmiştir. Birinci mektup, Sultan Sancar'ın Katavan Savaşı'ndan (536/1141) sonra, bu savaşta esir düşen Sistân Meliki Tâcü'd-dîn'in oğlu Nusretüddîn veya Nasirüddîn'e gönderdiği mektuptur. Mektubun sonunda *velhamdü lillâhi şükrân* ifadesinin bulunmasından dolayı metnin tam ve müstakil olduğunu düşünüyoruz.⁹⁶³ Bu ifadeden hemen sonra Sultan Sancar'ın Gûrlular'a karşı kazandığı zaferi müjdelemek maksadıyla gönderdiği fetihnâmenin metni başlamaktadır. Fetihnâme'nin mukaddime kısmı bulunmadığından baştan noksandır. Bununla birlikte sonraki kısımları asıl mevzuyu aydınlattığı için büyük bir ehemmiyet teşkil etmektedir.⁹⁶⁴

⁹⁵⁹ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 94.

⁹⁶⁰ Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 315-320; Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 347; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 47; Aydın Taneri, *Harezmşahlar*, s. 18; Jürgen Paul, "Sanjar and Atsız Independence Lordship and Literature" s. 91-92.

⁹⁶¹ Bkz. Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 44-46.

⁹⁶² Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar" I, s. 586.

⁹⁶³ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 45; Mehmet Altay Köymen'e göre ise mektup yarı yerde birden kesilmektedir. Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 378, dn. 1.

⁹⁶⁴ Bkz. Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 45-46.

Gerçekten savaşın gününe varıncaya kadar tam tarihini bu vesikadan başka bir yerde bulmak mümkün değildir. Fetihnâme’de ifade edildiğine göre, 17 Rebiülevvel 547/24 Haziran Salı günü Sultan Sancar, ordusunu harp nizamına sokmuş ve Gûrlular’a karşı sevk etmiştir. Savaşın bütün safhaları dâhil olmak üzere, bizzat Gûr Meliki Alâü’d-dîn Hüseyin ile birlikte yeğenleri, damadı ve kumandanlarının esir edilişi, bunlara karşı gösterilen muamele hakkında fetihnâmede oldukça dikkate şayan malûmat vardır. Diğer taraftan Sultan Sancar, kendisine ihanet ederek Gûrlular tarafına geçmiş bulunan ve savaşta esir alınan büyük kumandanlarından Felekü’d-dîn Ali Çetrî’yi ismini zikretmeden nankörlükle (Kâfir-i nimet) itham etmekte ve onun tahtının önüne getirilmesinden sonra derhal idam edilmesini emrettiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu fetihnâme, Katavan yenilgisinden sonra Sultan Sancar’ın kazandığı ilk büyük ve kat’i neticeli zaferi müjdelemesi ve bu yenilgi sebebiyle onun sarsılan prestijini kısmen tamir etmesine olanak vermesi bakımından ehemmiyet arz etmektedir.⁹⁶⁵

1.2.4.7. Tebrikler

Halife el-Müsterşid, Kadı Ebû Sa’d el-Herevî başkanlığındaki bir elçilik heyetini Sultan Sancar’a göndermek suretiyle onun tahta çıkışını tebrik etmiştir (Rebiülevvel 515/Mayıs-Haziran 1121).⁹⁶⁶

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi şair Abdulvasi-i Cebelî, “*Medh-i Sultan Sancar ve Tehniyet-i Mevlid-i Rükneddîn Tuğrul*” adını taşıyan kasidesinde Sultan Sancar’ı, oğlu Rükneddîn Tuğrul’un dünyaya gelmesi münasebetiyle tebrik etmiştir.⁹⁶⁷ Diğer taraftan Reşîdü’d-dîn Vatvat da Oğuzların elinden kurtulması dolayısıyla Sultan Sancar’a bir tebrik mektubu göndermiştir.⁹⁶⁸

⁹⁶⁵ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 45-46; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 586, dn. 3; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 379-380.

⁹⁶⁶ İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 193; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 42-43.

⁹⁶⁷ Bkz. Abdulvasi-i Cebelî, *a.g.e.*, s. 351-355.

⁹⁶⁸ Bkz. Reşîdü’d-dîn Vatvât, *Nâmehây-ı Reşîdü’d-dîn Vatvât*, I, s. 6-7.

1.2.4.8. Karşılama ve Uğurlama Merasimleri

Devlet hayatında hükümdarların, elçilerin, kumandanların ve diğer önemli kimselerin teşrifat kuralları içerisinde karşılanmaları ve uğurlanmaları büyük törenleri gerektiren ve ahalinin de yakından ilgi gösterdiği mühim olaylardır.⁹⁶⁹

Sultan Sancar'ın vasal hükümdarlar ve onların elçilerini nasıl karşıladığına dair kaynaklarda bulunan misâllerden birkaç tanesini nakledeyim: Sâve Savaşı'ndan (513/1119) sonra Irak Selçuklu Vezîri Kemâlû'l-Mülk es-Sümeiremî, Mahmûd'un amcasının emrine tâbî olmayı kabul ettiğini bildirmek için İsfâhân'dan Sancar'ın ikamet ettiği Rey'e doğru hareket etti. Kemâlû'l-Mülk Rey'e vâsıl olunca Sancar, bu vezîrin geliş gayesini öğrendi ve çok mutlu oldu. Sancar, ümerâsına vezîr için iyi bir karşılama yapılmasını emretti.⁹⁷⁰ 522 (1128) yılında Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd, amcası Sultan Sancar'ın daveti üzerine Hemedân'dan Rey'e doğru hareket etti. Amcasının yanına varınca, Sultan Sancar bütün askerlerin onu karşılamaya çıkmasını emretti.⁹⁷¹

Sultan Sancar'ın vasal devlet adamları tarafından nasıl karşılandığı hakkında da şu rivayeti nakledebiliriz: Sultan Sancar, yeğeni Sultan Mahmûd'un ölümünün ardından Irak Selçuklu Devleti'nde ortaya çıkan veraset meselesini halletmek için Rey'e geldiğinde (526/1132) kendisini beş aydan beri bu şehirde bekleyen Irak Selçuklu Vezîri Ebû'l-Kâsım Dergüzinî ve Irak askerleri karşıladı.⁹⁷²

Sultan Sancar ile Hilâfet kurumu arasındaki diplomatik münasebetlerde, tarafların karşılıklı gönderdikleri elçilik heyetlerine karşılama merasimi düzenlenmiş ve onlara ikramlarda bulunulmuştur. Halife el-Müsterşid, 521 (1127) yılında Ali b. Tırâd'ı elçi olarak Sultan Sancar'a gönderdi. Elçiyi saygıyla karşılayan Sancar, ona ikramlarda bulundu.⁹⁷³ 528 (1133) yılında bu kez Sultan

⁹⁶⁹ Güller Nuhoglu, *a.g.e.*, s. 171.

⁹⁷⁰ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 123; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 45.

⁹⁷¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 515; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 142.

⁹⁷² el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 148; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 70.

⁹⁷³ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 244; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 369; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 6.

Sancar'ın elçisi Bağdad'a geldiğinde Halife el-Müsterşid onu güzel bir şekilde karşılayarak ikramlarda bulundu.⁹⁷⁴

Elçilik heyetlerini karşılama merasimleri esnasında hükümdar ve halk başta olmak üzere devlet adamları, kumandanlar ve askerlerin hazır bulunması bazen güvenlik zafiyetine yol açıyor ve bu durum siyasî suikastlere sebep oluyordu. Halife el-Müsterşid ile Irak Selçuklu Sultanı Mesûd arasında 10 Ramazan 529/24 Haziran 1135 tarihinde Hemedân yakınlarındaki Dâ-yı Merc'de gerçekleşen savaşta halife esir düşmüş ve daha sonra Meraga'ya getirilerek bir çadırda muhafaza altına alınmıştı. Halifenin esir alınmasından itibaren metbû hükümdar sıfatıyla Irak'taki gelişmelere müdahil olan Sultan Sancar, yeğeni Sultan Mesûd'a iki defa elçilik heyeti gönderdi. Birinci elçilik heyeti ile gönderdiği mektupta halifenin esir tutulması sebebiyle Horâsân'da bir takım semavî hadiselerin gerçekleştiğini ve bundan dolayı onun derhal serbest bırakılıp Bağdad'a gönderilmesini istedi. Halife Bağdad'a dönmek üzereyken Sultan Sancar, Selçuklu kumandanı Kuran Han başkanlığında askerî bir kıt'a ile desteklenmiş olduğu halde ikinci bir elçilik heyeti gönderdi.⁹⁷⁵ Abû'l-Farac'ın iddiasına göre Sultan Sancar, bu elçilik heyetiyle gönderdiği gizli bir mektupta yeğeni Sultan Mesûd'u tahkir edip onunla alay etmiş ve harp karışıklıkları esnasında halifeyi neden öldürmediğini sormuştu.⁹⁷⁶

Elçilik heyetinin gelmekte olduğu haber alınca başta Sultan Mesûd ve ahali olmak üzere bütün kumandanlar ve askerler onları karşılamaya çıktılar. Halifenin çadırı ordugâhtan ayrı bir yerde tek başına kalmıştı. Halifeyi korumakla görevli muhafızlardan biri de görev yerini terk etti. Bu esnada halifenin çadırına giren on yedi Bâtınî, yirmiden fazla bıçak darbesiyle onu öldürdüler. Garnizonda bulunan herkesin karşılama merasiminde bulunmasından istifade ederek halifeye işkence yaptılar. Onun burnunu ve kulaklarını kestiler ve çırılçıplak bir halde bıraktılar. Maiyetinde bulunan önemli kimseleri de bu esnada öldürdüler.⁹⁷⁷

⁹⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 283; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, s. 568.

⁹⁷⁵ İbnü'l-İmrânî, *a.g.e.*, s. 219-221; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 295-298; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 267-269, 279; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 367-369; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, s. 33-35; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 385-386; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 441-442.

⁹⁷⁶ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 368.

⁹⁷⁷ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, s. 35; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 333; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 38-39; İbnü'l-İmrânî, *a.g.e.*, s. 221; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 298-299; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 279; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 369; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 386; Azîmî, *a.g.e.*, s. 72; İbn

1.2.4.9. Saygı Tezâhürleri

Selçuklularda hükümdara saygı mefhumu *hidmet* kelimesiyle ifade edilmektedir. Hükümdarın üstün mevkiinden dolayı başta aile üyeleri olmak üzere, maiyetinde bulunan devlet adamları ve kumandanlar, saray görevlileri, tâbî hükümdarlar, eyalet valileri, elçiler ve herhangi bir maksatla kendisiyle görüşmesine izin verilen halktan kimseler, onun huzuruna geldiklerinde saygı gösterisinde bulunmaları gerekiyordu. Hükümdarı selamlayarak attan inmek, halısında yürümek, önünde yer öpmek, elini öpmek, rikâbında yaya olarak yürümek, omzunda gâşiyesini taşımak vs. gibi hareketler birer saygı tezâhürüdür.

Bilhassa vasal hükümdarların tâbîlik hukukunun bir gereği olarak metbû hükümdarın huzurunda saygı gösterisinde bulunmaları ve itaatlerini arz etmeleri gerekiyordu. Bunun yapılmaması veya eksik yapılması isyan belirtisi olarak görülmekteydi. 507 (1113/1114) yılında Melik Sancar, Batı Karahanlı Hükümdarı Arslan Han Muhammed'in halkına zulmedip, talimatlarına aykırı hareket ettiği haberini alınca Mâverâünnehir'e bir sefer tertip etti. Bunun üzerine Arslan Han korkuya kapılarak Emîr Kumac ve Kutbü'd-dîn Muhammed Hârezmşâh'tan Melik Sancar'ın nezdinde tavassutta bulunmalarını rica etti. Melik Sancar, onun barış talebini huzuruna gelip sergisine ayak basması şartıyla kabul edeceğini bildirdi. Neticede Melik Sancar, Ceyhun Nehri'nin batı sahilinde iken, Arslan Han da nehrin doğu kıyısına gelip atından inerek yer öptü ve itaatini arz etti.⁹⁷⁸ 536 (1141)'da Katavan Muharebesi'nde Sultan Sancar'ın yenilmesini fırsat bilen Atsız Hârezmşâh, Horâsân'ı istilâ edip Sancar'ın hazinelerini yağmaladı. Sultan Sancar, 538 (1143) yılında Hârezm üzerine mukabil hücumu geçince Atsız, savaşıma cesaret edemedi. Ceyhun'un doğu tarafında görülecek bir yerde Sancar'ın karşısında durdu ve atından inerek yeri öptü.⁹⁷⁹ Bu iki misâl, isyan eden ve başarısız olan bir vasal hükümdarın, metbû hükümdara kendisini affettirebilmesi ve ilişkilerin yeniden normale dönebilmesi için alenî bir şekilde saygı gösterisinde bulunmak zorunda olduğunu göstermektedir.

Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 71; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 51; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, V, s. 250; Ebû'l-Fida, *a.g.e.*, III, s. 9-10; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 442; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, II, s. 27.

⁹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 396-397; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 215.

⁹⁷⁹ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 67; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 251; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 338.

Bazen de devletin içinde bulunduğu nazik durumun farkında olan bir kısım vasal hükümdarlar, metbû hükümdara karşı saygılarını eksik göstermekteydiler. Sultan Sancar, üçüncü kez Hârezm seferine çıktığında, iki aylık bir kuşatmadan sonra Hezâresb'i ele geçirip Gürgeç kapılarına dayandı. Daha fazla mukavemet edemeyeceğini anlayan Hârezmşâh Atsız, hediyelerle birlikte elçiler göndererek uzlaşma çareleri aramaya başladı. Taraflar arasında yapılan müzakereler neticesinde varılan karara göre, Atsız Ceyhun Nehri kıyısına gelerek Sultan Sancar'ın önünde yer öpmek suretiyle saygı gösterisinde bulunacaktı. Atsız, 12 Muharrem 543/2 Haziran 1148 Pazartesi günü görüşme mahalline geldi. Ancak sultanın karşısında atından inmedi ve yer öpmedi. Yalnızca onu başı ile selamlamakla yetindi. Ayrıca sultan henüz oradan ayrılmamışken iznini almadan dönüp gitti. Sultan Sancar, bu küstahlığa karşı kızgınlığını belli etmeyerek Merv'e geri döndü.⁹⁸⁰ Bu hadise Katavan Savaşı'ndan (536/1141) sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin eski kudretinde olmadığını Sultan Sancar tarafından da bilindiğini göstermesi bakımından manidardır.

Irak Selçuklu Devleti kumandanlarından Hasbeg Belengerî'nin devletin bütün kontrolünü eline geçirmesi, Irak'ta bir takım karışıklıkların yaşanmasına sebebiyet vermişti. Bunun üzerine Sultan Sancar, 544 (1150) yılında batıya bir sefer düzenleyerek Rey şehrine geldi ve yeğeni Sultan Mesûd ile burada bir görüşme gerçekleştirdi. Hasbeg Belengerî kendisini affettirebilmek için pek çok hediyeyle birlikte Rey'e gelerek Meydân-ı Mübarek'de Sultan Sancar'ın elini öpme şerefine nail oldu.⁹⁸¹ Öyle anlaşılıyor ki Hasbeg'in bu tavrı, Sultan Sancar nezdinde onun affedilmesine sebep olmuştu.

Sultan Sancar'ı esir alan Oğuz beyleri onu tahta oturtup huzurunda yer öptüler.⁹⁸² Oğuzlar bundan sonra sultanın rikâbında Merv'e doğru hareket ettiler.⁹⁸³ Oğuz ümerâsının sultana saygı gösterisinde bulunmalarındaki maksatları, onun hala devletin başında bulunduğunu etrafa göstererek

⁹⁸⁰ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 348-350; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 258-260.

⁹⁸¹ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 218.

⁹⁸² el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 88; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 155; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 253; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 362.

⁹⁸³ el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 214; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 194.

hükümdarlık yetkilerini kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmaktı. Böylece yapmak istedikleri ne varsa menşurlar yazdırıp sultana tasdik ettirdiler.⁹⁸⁴

1.2.4.10. Matem Merâsimleri

Büyük Selçuklu Devleti'nde ölüm hadisesi vuku bulduğu zaman muayyen bir merâsim yapılırdı. Hükümdar, vezîr, hanedana mensup herhangi bir kimse, âlim, vâiz veya halktan bir kimse için düzenlenen bu matem merâsimleri, İslâm öncesi Türk kültüründen de izler taşımakla birlikte, ekseriyetle üç gün bazen de yedi gün boyunca devam ederdi.⁹⁸⁵ Meselâ bir hükümdarın ölüm haberinin alınmasından itibaren vasal devletler de dâhil olmak üzere ülkenin her tarafında matem ilân edilir, komşu devletler de başsağlığı dilemek maksadıyla elçiler gönderirlerdi. Bu esnada hanedanın en yaşlı üyesi tâziyeleri kabul ederdi ki buna “aza”ya oturma denilirdi.⁹⁸⁶ Yine bazı istisnaların dışında ölen Selçuklu sultanları, hanedan mensupları ve devlet adamları için Bağdad halifelik sarayında da matem merâsimleri düzenlenirdi.⁹⁸⁷ Matem müddetince görülen bir takım âdetlerden bazıları şunlardır: Feryat figan ağlamak,⁹⁸⁸ saçlarını yolmak,⁹⁸⁹ yere-toprağa oturmak,⁹⁹⁰ atların kuyruğunu veya kâkülünü kesmek,⁹⁹¹ ağıt yakmak veya mersiye okumak,⁹⁹² kapıları siyaha boyamak,⁹⁹³ ata binmemek,⁹⁹⁴ matem kıyafeti

⁹⁸⁴ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 362; el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 214; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 512.

⁹⁸⁵ Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 273; Karş. Ayn. mlf., *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, s. 186; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 152; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 270; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 151; Nevzat Keleş, “Ortaçağ İslâm Devletlerinde Tâziye-Matem Merâsimlerine Dair”, *Abdülkadir Özcan'a Armağan Tarihin Peşinde Bir Ömür*, Haz. Hayrunnisa Alan-Ömer İşbilir-Zeynep Aycibin-Muhammet Ali Kılıç, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 778; Cihan Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Tâziye Merasimleri”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 3, Edirne 2012, s. 29-30; Ömer Faruk Harman, “Matem”, *TDVİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 127.

⁹⁸⁶ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 192; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 469; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 151; Nevzat Keleş, “Ortaçağ İslâm Devletlerinde Tâziye-Matem Merâsimlerine Dair”, s. 775

⁹⁸⁷ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 60; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 273; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ali Sevim, s. 186; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 87; Nevzat Keleş, “Ortaçağ İslâm Devletlerinde Tâziye-Matem Merâsimlerine Dair”, s. 775.

⁹⁸⁸ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 152; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 271; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 87.

⁹⁸⁹ Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 273; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ali Sevim, s. 186.

⁹⁹⁰ Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 273; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ali Sevim, s. 186

⁹⁹¹ Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 361; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, I, s. 140.

⁹⁹² Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 216-217; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 362; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, I, s. 54.

⁹⁹³ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 152; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 271.

⁹⁹⁴ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 152; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 270.

giymek,⁹⁹⁵ ölüyü hayırla anmak,⁹⁹⁶ kutlama ve eğlencelerin yasaklanması,⁹⁹⁷ çarşı ve pazarların kapatılması⁹⁹⁸ vs.

Melik Sancar, Mâverâünnehir ve Gazne minberlerinde adı zikredilen muzaffer ve heybetli bir hükümdar olduğu halde ağabeyi Sultan Muhammed Tapar'ı çok sever ve sayardı. Sultan Muhammed Tapar, 24 Zilhicce 511/18 Nisan 1118 tarihinde vefat edince, o sırada Horâsân'da bulunan Melik Sancar, ağabeyinin ölümüne o kadar çok kederlendi ki benzeri görülmemiş şekilde feryat ederek ağladı. O, daha sonra tâziyeleri kabul etmek için azâ'ya oturdu ve bir hafta boyunca şehrin kapılarını kapalı tuttu. Ayrıca hatiplere, minberlerde Sultan Muhammed'in Bâtînîlerle savaşmasından, mükûs gibi gayr-ı şer'i bazı vergileri kaldırmasından ve diğer güzel amellerinden bahsetmelerini emretti.⁹⁹⁹

Sultan Sancar'ın annesi Seferîyye Hâtun'un 515 (1121-1122) yılında Merv'de vefat etmesi münasebetiyle Irak Selçuklu Sultanı olan torunu Mahmûd, Bağdad'da muazzam bir merâsim tertip etti.¹⁰⁰⁰ Sultan Mahmûd, Selçuklu hükümet sarayı Dârü'l-Memleke'nin bir odasında memleketin seçkin ve önde gelen şahsiyetleri ile birlikte a'zâyâ oturarak üç gün boyunca taziyeleri kabul etti. Sultan'ın vezîri Kemâlü'l-Mülk es-Sümeiremî de devlet erkânı ve bütün kumandanlarla birlikte sarayın avlusunda oturdular. Bu esnada Halife el-Müsterşid'in vezîri Ebû Ali b. Sadaka bir alayla matem kıyafetleri içerisinde sultanın vezîri ve devlet erkânının yanına geldi.¹⁰⁰¹ Buraya bir vaaz kürsüsü kuruldu ve devrin ünlü âlimleri Ebû Sa'd İsmail b. Ahmed ve Şeyh Ahmed

⁹⁹⁵ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 192.

⁹⁹⁶ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 435.

⁹⁹⁷ Bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 361.

⁹⁹⁸ Bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 273; Karş. Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, Çev. Ali Sevim, s. 186.

⁹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 435; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 217; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 138; Muslihuddîn Lârî, *a.g.e.*, vr. 320a; Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, III/I, s. 206; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri", s. 34; Nevzat Keleş, "Ortaçağ İslâm Devletlerinde Tâziye-Matem Merâsimlerine Dair", s. 793.

¹⁰⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 469; Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, s. 11.

¹⁰⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 192; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târihi'l-Ayân (481-517/1088-1123)*, s. 730.

Gazzâlî vaaz verdiler.¹⁰⁰² İbnü'l-Esîr'in ifadesine göre böyle bir taziye merâsimi şimdiye kadar görülmemiştir.¹⁰⁰³

Mâtem merâsimleri esnasında, ölenin kaybindan duyulan üzüntüyü dile getirmek ve müteveffanın iyi meziyetlerini anlatmak için okunan şiirlere mersiye denilmektedir.¹⁰⁰⁴ Sultan Sancar devrinin meşhur şairlerinden Mevlânâ Amak-ı Buhârî, mersiye söylemekte büyük bir maharete sahipti. Sultan Sancar, kızı Mah Melek Hâtun'un vefatı dolayısıyla bir baba olarak çok müteessir olmuş ve bir mersiye söylemesi için Amak-ı Buhârî'yi Buhara'dan Merv'e getirtmişti. O sırada ihtiyarlıktan gözleri görmez bir halde bulunan Amak-ı Buhârî, uzun bir kaside söylemekten kendisinin affedilmesini rica etti ve aşağıdaki mısraları okudu:

*“Güllerin, bostanların sahasından çıkıp açıldığı bir zamanda,
bu açılmış gül topraklar içinde kaybolup gitti.
Ağaç dallarının bulutlardan nemlendiği bir zamanda
O taze bostanın nerkisi susuz kaldı.”*¹⁰⁰⁵

İbnü'l-Esîr, Sultan Sancar'ın vefat haberi Bağdad'a ulaşınca, adına okunan hutbeye son verilmekle birlikte Dîvânda taziye için merâsim düzenlenmediğini nakletmiştir.¹⁰⁰⁶ Abbâsîlerin daha önce ölen Selçuklu sultanları ve hanedan mensupları için düzenledikleri mâtem merâsimlerini göz önünde bulundurduğumuzda, bu durum Hilâfet kurumu ile Sultan Sancar arasındaki ilişkilerin o esnada iyi olmadığını bir göstergesi olarak görülebilir.¹⁰⁰⁷ Diğer taraftan onlar bu son tavırlarıyla, Büyük Selçuklu Devleti'nin sona erdiğini kabul ettiklerini göstermek istemişlerdir.¹⁰⁰⁸

1.2.4.11. Sevinç ve Sevgi Tezâhürleri

¹⁰⁰² İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 192; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târihi'l-Ayân (481-517/1088-1123)*, s. 730; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 286.

¹⁰⁰³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 469.

¹⁰⁰⁴ Nevzat Keleş, “Ortaçağ İslâm Devletlerinde Tâziye-Matem Merâsimlerine Dair”, s. 786.

¹⁰⁰⁵ Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 64-65; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 102-103.

¹⁰⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 187.

¹⁰⁰⁷ Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 105.

¹⁰⁰⁸ Cihan Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri”, s. 35.

Sultan Sancar devrinde pek muhtelif sevinç ve sevgi tezâhürleri olmakla birlikte burada birkaç misâl vermekle iktifa edeceğiz. Önce sevinç tezâhürleri ile ilgili misâlleri nakledelim: Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Halife el-Müsterşid'in gönderdiği yüz yirmi bin dinar kıymetindeki hil'atin kendisine takdim edilmesi üzerine pek sevinen Sultan Sancar, sevincini izhar etmek maksadıyla yerinden fırlayarak halifenin gönderdiği atın ayaklarını öpmüş ve “*ben halifenin kölesi ve tebasıyım*” demişti.¹⁰⁰⁹

Malum olduğu üzere, en yaygın sevinç tezâhürleri arasında para ve mücevherler saçılması bulunmaktadır. Hasan-ı Yezdî'nin rivayetine göre, Sâve Savaşı'ndan (513/1119) sonra İsfâhân'a çekilen Sultan Mahmûd, devlet adamlarının da telkinleriyle amcasına çok kıymetli hediyelerle birlikte bir özür mektubu göndermeye karar vermişti. Bu mektup ve hediyeleri Sultan Sancar'a takdim etmeleri için Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzîni ve Mahmûd Beg görevlendirilmişti. Bu iki elçi o sırada Rey'de bulunan Sultan Sancar'ın huzuruna giderek yeğeni Mahmûd'un özrünü iletip hediyelerini takdim ettiler. Burada yapılan görüşmeler sırasında Sultan Sancar ile yeğeni Mahmûd arasında bir antlaşma yapılmasına karar verildi. Bu esnada yeğeniyle barışacağı için sevinçli olduğu anlaşılan Sultan Sancar, elçilere altın hil'atler giydirdi ve onların şerefine büyük bir sofraya oturdu. Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzîni ve Mahmûd Beg de etrafa sayılamayacak kadar altın saçtılar.¹⁰¹⁰

Sultan Sancar, Katavan Savaşı'nda (536/1141) esir düşen zevcesi Terken Hâtun'un kurtarılması için büyük bir çaba sarf etmişti. Terken Hâtun, bir yıl esaret hayatı yaşadıkdan sonra beş yüz bin dinar fidye karşılığında serbest bırakılmıştı.¹⁰¹¹ Bir yıl süren ayrılık ve özlemden sonra Sultan Sancar ile Terken Hâtun, Merv ile Belh arasında bulunan Rus ve Bulgarların yaşadığı Keş köyünde birbirlerine kavuştular. Merv ile Belh arasındaki yerleşim yerlerinde bulunan halkın da bu coşku ve sevince iştirak ettiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, kimileri müzik âletleri çalarak sevinçlerini izhar ettiler. Sultan Sancar, Terken Hâtun ile

¹⁰⁰⁹ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 367; Zekeriya Kitapçı, *a.g.e.*, s. 213.

¹⁰¹⁰ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 207b-208a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 173-175.

¹⁰¹¹ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 66; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 249; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 175

karşılaşınca sevincini onun ayağının altına altın ve mücevherler saçarak gösterdi.¹⁰¹²

Sultan Sancar'ın gösterdiği sevgi tezâhürü için ise şu misâli verebiliriz. Sâve Savaşı'ndan (513/1119) sonra Sancar yeğeni Mahmûd ile barışması şerefine Rey'de muhteşem bir merâsim tertip etmişti. Bu merâsim esnasında amcasının huzuruna gelen Mahmûd, saygıyla eğilerek onun ayaklarını ve yeri öptü. Sultan Sancar da yeğeni Mahmûd'un yüzünden öperek onu yanında tahtına oturttu.¹⁰¹³

¹⁰¹² Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 224b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 235.

¹⁰¹³ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 208a-208b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 175-176.

İKİNCİ BÖLÜM

2. HÜKÜMET TEŞKİLÂTI

Sultan Sancar zamanında Büyük Selçuklu Devleti hükümet teşkilâtını; Merkez Teşkilâtı ve Eyalet Teşkilâtı olmak üzere ikiye ayırarak incelemek mümkündür.¹⁰¹⁴

2.1. MERKEZ TEŞKİLÂTI

Büyük Selçuklu Devleti'nde bütün ülkenin idaresinden sorumlu olan merkez teşkilâtının en üst organı olarak *Saray*'ın yanında *Büyük Dîvân* bulunmaktaydı. Kaynaklarda *Dîvân-ı Âlâ*, *Dîvân-ı Vezâret*, *Dîvân-ı Saltanat* gibi isimlerle de zikredilen *Büyük Dîvân*'a *Sâhibi Dîvân-ı Devlet*¹⁰¹⁵ denilen vezîr başkanlık etmekteydi.¹⁰¹⁶ *Büyük Dîvân*'ın çalışma alanı, idarî teşkilâtın bütününe kapsıyor olsa da, öncelikle üç konu ile ilgilenmekteydi: Bunlardan birincisi, berât (tayin emirleri) ve resmî emirlerin çıkışı, ikincisi malî işler, üçüncüsü ise adalet yönetimidir.¹⁰¹⁷ *Büyük Dîvân*, şu dört dîvânı bünyesinde bulundurmaktaydı: *Dîvân-ı Tuğra ve İnşâ*, *Dîvân-ı İstîfâ*, *Dîvân-ı İşrâf* veya *Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik* ve *Dîvân-ı Arz*.¹⁰¹⁸ Bu dîvânların her birinin başında bizzat sultan tarafından tayin edilmiş ve *Sahib-i Dîvân*¹⁰¹⁹ unvanını taşıyan bugünkü tabirle bir bakan bulunmaktaydı. Bakanların hepsi bir araya geldikleri zaman *Büyük Dîvân*'ı teşkil

¹⁰¹⁴ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 14; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 309-310.

¹⁰¹⁵ el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 50; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 39.

¹⁰¹⁶ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 16; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 75; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 60; Nesimi Yazıcı, *a.g.e.*, s. 300.

¹⁰¹⁷ Ann K. S. Lambton, "Dîwân" (Irân), *EP*, C. II, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 332.

¹⁰¹⁸ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 102; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 30; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 34; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 249.

¹⁰¹⁹ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 41; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 60; Hândmîr, *Düstürü'l-Vüzerâ*, s. 166, 190

ederlerdi ve vezîr de bu kurulun başkanlığını icra ederdi.¹⁰²⁰ Dîvânda muhtelif devlet meseleleri görüşülüp kararlar alınmakta, bu kararlar daha sonra dîvân üyeleri tarafından imzalanmakta idi.¹⁰²¹ Demek oluyor ki, vezirden sonra *Büyük Dîvân*'da diğer dört dîvânın başkanları; tuğraî, müstevfî, müşrif ve ârız bulunmakta idi.¹⁰²² Vasal devletler ve merkeze bağlı eyaletler de bu teşkilâta benzer ve onun küçük çapta bir modeli olmak üzere, ayrı ayrı hükümet teşkilâtına sahipti.¹⁰²³

Sultan Sancar'ın dîvânından çıkmış vesikaların neşredildiği *Atabetü'l Ketebe*'de *Büyük Dîvân*'ı kastetmek maksadıyla Meclis-i Âlî¹⁰²⁴ (Yüce Dîvân), Dîvân-ı Mâ¹⁰²⁵ (dîvânımız), Meclis-i Mâ¹⁰²⁶ (meclisimiz) gibi ifadeler kullanılmıştır.¹⁰²⁷

Ata Melik Cüveynî'nin bir rivayetinden anlaşıldığına göre, Sultan Sancar zamanında *Büyük Dîvân* toplantıları kimi zaman sabah namazından önce yapılmaktaydı. Bu toplantılardan birinde münhal olan Dîvân-ı İnşâ başkanlığının kime verileceği görüşülmüştü. Sabah namazı vakti girince toplantıya katılan devlet erkânı namaz için dağılmışlar fakat Sultan Sancar, namazdan sonra kâtip Müntecebü'd-dîn Bedî' ile devlet meseleleri hakkında hususî olarak görüşmeye devam etmişti.¹⁰²⁸ Bu olayın Sultan Sancar'ın Hârezm seferi 543 (1148) esnasında yaşandığını göz önünde bulundurursak, *Büyük Dîvân* toplantılarının sultan nerede ise orada yapıldığı neticesine varabiliriz.

Bununla birlikte Sultan Sancar zamanında merkez teşkilâtı, önceki dönemlere kıyasla (Alp Arslan ve Melikşâh) birçok bakımdan değişikliğe uğradı.

¹⁰²⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 156; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 41; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 61.

¹⁰²¹ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 102-103; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 61.

¹⁰²² Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 132-133; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 22-23; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 39-40.

¹⁰²³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 51; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 50; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 337.

¹⁰²⁴ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 3-4, 26, 28.

¹⁰²⁵ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 15, 30-31, 44.

¹⁰²⁶ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 11, 13, 22, 35-36-37.

¹⁰²⁷ Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015, s. 86-87.

¹⁰²⁸ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 349; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 259; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 348; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 61.

Artık tüm Selçuklu topraklarını kontrol etmiyor, yalnızca Horâsân, Mâzenderân ve Irak-ı Acem'deki sınırlı alanlar doğrudan yönetiliyordu. Çünkü bir yandan doğuda Hârezm, Mâverâünnehir, Gûr ve Gazneliler'in toprakları gibi önemli alanlar, görünüşe göre Sultan Sancar'ın yönetimi altında olmasına rağmen, her birinin bağımsız bir bürokrasisi vardı ve Sancar'ın hükümeti onların iç işlerine doğrudan müdahale etmiyordu. Öte yandan, Selçuklu topraklarının diğer bölgelerinde, Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra, merkezî Selçuklu hükümetinin gücü iki bölgeye ayrılmıştı. Bunun yanında merkezî hükümet Merv'e yerleşmişti ve Sultan Sancar da bunun başında bulunuyordu. Sultan Sancar, yeğenlerinin (Muhammed Tapar'ın oğulları) Selçuklu topraklarının batısında (Irakeyn) “*Sultan*” namıyla hüküm sürmelerine izin verdi. Onlar bundan sonra amcalarının hükümetine sadece görünür bir itaatte bulundular ve böylece Sancar'ın bürokratik yönetim kadrosu Horâsân'da konuşlandırıldı. Merkezî yönetimin Irak bölgesinde de etkisi zayıfladı ve sadece Rey, Sâve ve Gülpâyegân (Culfâdegân) gibi sınırlı şehirler Merv dîvânının yetkisi altında kaldı.¹⁰²⁹

Diğer taraftan Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Fars, Huzistân, Hârezm, Azerbaycan ve İran gibi önemli eyaletlerin devlet işlerinden Sultan Sancar'ın merkezî hükümetinin bürokratları yetkisizdi. Sultan Sancar'dan önce bu bölgeler doğrudan Büyük Selçuklu Devleti merkez dîvânının hâkimiyet ve idaresi altında bulunuyordu. Bu bölgeler ile merkezî Sancar hükümeti arasındaki idarî-siyasî bağlantılar zayıfladı ve sonuçta siyasî dağılmaya ve adı geçen bölgelerde yarı bağımsız devletlerin oluşmasına neden oldu.¹⁰³⁰

Buraya kadar vermiş olduğumuz malumattan sonra merkez teşkilâtında mühim bir yer teşkil etmesi sebebiyle vezîrlük müessesesini ele alıp Sultan Sancar zamanında görev yapan vezîrleri tanıyacağız.

2.1.1. Sultan Sancar Zamanında Vezîrlük

İslâm Tarihi'nde Sâsânîlerin tesiriyle ilk defa Abbâsîler döneminde ihdas edilen vezîrlük¹⁰³¹ müessesesi daha sonra bu devleti takip eden Sâmânîler ve

¹⁰²⁹ Maksud Ali Sadıkî, “Câygâh-ı Vezâret Der Hükümet-i Sultan Sancar”, s. 151.

¹⁰³⁰ Maksud Ali Sadıkî, “Câygâh-ı Vezâret Der Hükümet-i Sultan Sancar”, s. 153.

¹⁰³¹ Vezîr kelimesinin orijinali Farsça olup Âvesta'da “karar vermek, hükmetmek” anlamındaki *vicira* ile Pehlevî dilindeki “hüküm, karar” anlamına gelen *viçir* kelimelerinden Arapça'ya, oradan

Gazneliler’de görülmekle birlikte müttekâmil bir seviyeye Büyük Selçuklu Devleti’nde ulaşmıştı.¹⁰³² Bunun sebebi, Selçuklu vezîrinin daha önce hiçbir vezîrin sahip olmadığı kadar geniş yetkilerle donatılmış olmasından dolayıdır.¹⁰³³ Selçuklu sultanları yukarıdaki devletleri takip ederek vezârete ekseriyetle İran asıllı devlet adamlarını getirdiler. Çünkü bu dönemde İran’da bir hanedan yıkılıp siyasî hâkimiyet el değiştirmiş olsa bile bürokraside uzmanlaşmış yerli bir zümre, her devirde hükümdarlar tarafından tercih edilmekteydi.¹⁰³⁴

Büyük Selçuklularda hükümdardan sonra devletin en yetkili kişisi olan vezîr; icrâî, teşriî ve kazaî salâhiyetleri kayıtsız şartsız elinde bulunduran ve hükümdarın vekili sıfatı ile devletin bütün işlerini sevk ve idare eden en yüksek memurdu.¹⁰³⁵ Vezîr, menşûr-ı vezâret denilen bir fermanla tayin edilir, vezîrlik alameti olarak kendisine altın divit, tâc ve külah verilir, ayrıca hil’at giydirilirdi.¹⁰³⁶ Bunlara ilâve olarak mühür-yüzük,¹⁰³⁷ kılıç, nevbet,¹⁰³⁸ minder,

da Araplaşmış şekli ile tekrar Farsça’ya geçmiştir. Arapça’da *vzr* kelimesi “ağır yük, yük taşımak, sarp dağ, sınılacak dağ, gedik kapamak, yardımcı” anlamlarına gelmektedir. Buna göre vezîr, hükümdarın hemen bütün işlerini yüklenerek yönetimle ilgili meselelerde görüş ve tedbiri ile ona yardımcı olan kimse manasına gelmektedir. Bkz. el-Mâverîdî, *a.g.e.*, Çev. Ali Şafak, s. 29; İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. I, Çev. Ugan, s. 601-602; ayn. mlf., *Mukaddime.*, C. I, Çev. Kendir, s. 325-326; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi*, C. III, Çev. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013, s. 2404; T. H., “Vezîr”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII, MEB, İstanbul 1986, s. 309.

¹⁰³² Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezîrlik” s. 82; Abdülkerim Özeydin, “Vezîr”, *TDVİA*, C. LXIII, İstanbul 2013, s. 83.

¹⁰³³ Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 62; Sultan Melikşah, büyük küçük bütün devlet işlerini vezîri Nizâmü’l-Mülk’e havale etmiş ve kendisini kararlarında destekleyeceğini söylemiştir. Bkz. İbnü’l-Esrî, *a.g.e.*, X, s. 83.

¹⁰³⁴ İlk Selçuklu vezîrleri (Ebû’l-Kâsım Büzcanî, Amîdü’l-Mülk Kündürî, Nizâmü’l-Mülk) daha önce Gazneli devlet teşkilâtında görev yapmış kimselerdi. Bununla birlikte Büyük Selçuklu vezîrlerinin üçte birini Nizâmü’l-Mülk’ün oğulları, yeğenleri ve torunları teşkil etmekteydi. Bkz. İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Târih-i Beyhâk*, s. 73-74; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 57; İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, s. 128; Hândmîr, *Düsturü’l-Vüzerâ*, s. 149; Ann K. S. Lambton, “Wazir” (In Persia), *EP*, C. XI, E. J. Brill, Leiden 2002, s. 192; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 40; Zebîhullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 523; Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezîrlik” s. 94; Başka bir misâl, Cüveynî ailesidir. Bu aile, Abbâsîler, Selçuklular, Harezmşahlar, Büyük Moğol Devleti ve İlhanlılar gibi muhtelif devletlerin bürokratik kademelerinde asırlarca görev yapmış İran’ın köklü ve meşhur ailelerinden biridir. Sultan Sancar’ın Dîvân-ı İnşa Başkanı olan Müntecebü’l-dîn Bedî’ Cüveynî, bu aileye mensup olup İlhanlılar devri devlet adamlarından ve *Târih-i Cihân Güşa*’nın müellifi Ata Melik Cüveynî’nin büyük dedesi Bahaeddîn Muhammed b. Ali’nin dayısıdır. Bkz. Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 349; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 259; Muhammed Avfî, *Lübâbü’l-elbâb*, s. 77-78; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 613; Mustafa Aylar, “Cüveynî Ailesi ve Haşîşîler’in Sonuna Kadar Ata Melik Cüveynî” *İran Araştırmaları Dergisi*, C. II/I, Ankara 2017, s. 26-28.

¹⁰³⁵ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 44, dn. 6; Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezîrlik” s. 97-98; T. H., “a.g.m.”, s. 309.

¹⁰³⁶ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 63; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 131; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 57; Hândmîr, *Düsturü’l-Vüzerâ*, s. 197; Akîlî, *a.g.e.*, s. 235; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 60; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 46.

çadır, unvan ve lakaplar¹⁰³⁹ da vezirlik alâmetlerinden sayılırdı.¹⁰⁴⁰ Devât-ı Vezâret denilen ve vezîrlik alâmeti olan diviti, dîvân günlerinde vezîrin önüne koyan ve onu muhafaza eden görevliye devâtdâr adı verilirdi.¹⁰⁴¹ Kaynaklarda vezîrin çalıştığı dâireye dârü'l-vezâre, dergâh-ı vezâret, saray ve serâperde (çadır) adlarının verildiği görülmektedir.¹⁰⁴²

Vezîrin görev ve yetkilerini şu şekilde hülâsa edebiliriz: Vezîr,¹⁰⁴³ muayyen meselelerde hükümdarın vekili olarak fermanlar çıkarabilirdi.¹⁰⁴⁴ Yine onun vekili sıfatıyla kabul ve merâsimlerde, elçi ve vasal hükümdarlarla görüşmelerde, mezâlîm dîvânı'nda görev ifa ederdi.¹⁰⁴⁵ Vezîr Büyük Dîvân (Dîvân-ı Âlâ)'a başkanlık eder, memurların tâyin ve azilleri ile bizzat meşgul olur, devlet dâirelerini denetimi altında bulundururdu.¹⁰⁴⁶ Memleketin huzur ve güvenliğinden, raiyyetin refahından mesûl olan vezîr, devletin mâlî ve idârî işlerini emrindeki memurlar vasıtasıyla yürütürdü. Mâlî konularda geniş yetkilerle mücehhez olan vezîr, hazineye gelir sağlamak için tedbirler alırdı.¹⁰⁴⁷ Memleketin kalkınması için îmar ve iskân faaliyetlerinde bulunur, ilmin gelişmesi için ise

¹⁰³⁷ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁰³⁸ Sultan Sancar, 516 (1122)'da Nizamü'd-Dîn Togan Beg'i vezîrliğe tayin edince onun evinin ve serâperdesinin (çadır) önünde günde üç namaz vakti nevbet (tabl ve demame) çalınmasını emretmişti. Bkz. Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 192; Akîlî, *a.g.e.*, s. 236; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 61; Diğer traftan Sultan Sancar, vezîri Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Kaşî'ye göreve başlamasıyla birlikte hil'at-ı vezâret, divit, kılıç, kös ve tabl'a ilâveten mahaffeli fil göndermişti. Bkz. Akîlî, *a.g.e.*, s. 250; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁰³⁹ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 58, 85-86-87; Akîlî, *a.g.e.*, s. 207.

¹⁰⁴⁰ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik" s. 142.

¹⁰⁴¹ el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ fi Sinâati'l-İnşâ*, IV, s. 19; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 46.

¹⁰⁴² Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik" s. 147.

¹⁰⁴³ Nizâmü'l-Mülk, sultanın ve memleketinin iyilik veya karışıklığa düşmesinin vezîre bağlı olduğunu, eğer vezîr, iyi tabiatlı ve işbilir bir kimse ise memleketin mamur, ordu ve reayanın hoşnut, sultanın gönlünün rahat olacağını, yok eğer vezîr şirret birisi ise memlekete telâfi ve tedavisi mümkün olmayan hasarlar vereceğini ve bu sebeple sultanın gönlünün daralıp zihninin bulanacağını ve memlekette karışıklıklar zuhur edeceğini ifade ederek vezîrlik müessesesinin önemini belirtmiştir. Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 30; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 39; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 29.

¹⁰⁴⁴ Büyük Selçuklu sultanları, üzerinde alâmetleri bulunan boş kâğıtları vezîrlere teslim etmek suretiyle onların teşriî faaliyette bulunmalarına izin vermekteydiler. Nitekim Sultan Sancar, Irak'ta bulunan vezîri Ebû'l-Kâsım Dergüzinî'ye, gerektiği zaman kullanması için tuğrâsını ve işaretini taşıyan boş kâğıtlar vermişti. Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 155; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 26; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 319; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik" s. 102.

¹⁰⁴⁵ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 26; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 319; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik" s. 98..

¹⁰⁴⁶ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁰⁴⁷ Bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 161.

medreseler kurup âlimlere ve öğrencilere tahsisat ayrabilirdi.¹⁰⁴⁸ Vezîr, sultanla beraber seferlere çıkar, hatta bazen orduyu sevk ve idare ederdi.¹⁰⁴⁹ Devletin ilk zamanlarında vezîr, hükümdarın nezdine vasıtasız olarak girebilirdi. Fakat daha sonra sivil bir memur olan *vekil-i der* ve bir asker olan *emîr-i hâcib*, vezîr ile sultan arasındaki münasebetleri düzenlemeye başladı.¹⁰⁵⁰

Leningrad münşeat mecmuasının 23. vesikası, Sultan Sancar'ın dîvânından çıkmış olan bir vezîr tayin belgesidir. 544 (1149-1150) yılında münşî Şerefü'd-dîn tarafından düzenlenen ve Ebû'l-Berekât Mecdüddîn Nasr'ın vezirliğe tayiniyle ilgili bu menşûrda, vezîrlik müessesesi ile alakalı oldukça enteresan bilgiler bulunmaktadır.¹⁰⁵¹ Belgede şu ifadeler yer almaktadır: “*En yüksek memuriyet vezirliktir; umumun işleri, insanlara ait meselelerin nizama uygun şekilde cereyan etmesi ona bağlıdır; memleketin azameti; haşmeti ve imparatorluğun nizam ve düsturu ondan gelir. Hâkimiyet ve hükümdarlık sırası bize geldiğinden ve hakimiyetimizin güneşi dünya ülkeleri üzerinde parladığından beri fikrimiz, devlete itimada şayan, hakîm, faziletli, hayatı temiz, saltanat düsturunu tanıyan, devletin istikbalini bilen, hükümdarların hayatını tasvir eden eserleri okumuş olan, hayat tecrübeleri bulunan bir vezir vermek istikametine yönelmiştir. Öyle ki, o bizi iyi işlere sevk etsin. Tanrının hoşuna gidecek, geçici şöhrat ve ebedî mükâfata ulaştıracak olana teşvik eden iyi yolları göstereyin. Raiyyet'in durumu hakkında hakikati bize ulaştırın, bize Müslümanların hakkında bilgi versin; bütün bu hallerde bizim ne emretmemiz gerektiğini söylesin ve göstereyin, önümüze koysun. Emrettiğimiz bütün bu hususlarda sözüne itimat etmek zorundayız.*”¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁸ Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 46-47; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 161.

¹⁰⁴⁹ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 76-77; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 29-30; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 50; Ann K. S. Lambton, *Tedâvüm ve Tehevvul Der Tarih-i Miyanê-i İrân*, s. 39-40.

¹⁰⁵⁰ Bkz. Bondârî, *a.g.e.*, s. 96, 115; Akîlî, *a.g.e.*, s. 158; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 26; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 319; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 37; Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 45-46.

¹⁰⁵¹ Bu tarihte bu isimde bir vezîr tayinine dair kaynaklarda bir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte daha önce İmâdüddîn Ebû'l-Berekât adlı birisi, Sultan Sancar'ın emri ile kendisine tâbî Irak Selçuklu Devleti'nin hükümdarı olan yeğeni Mesûd'un vezirliğine tayin edilmişti ki belgede ismi zikredilen şahıs bu olmalıdır. Bu zatın Mesûd'un ilk vezirlerinden birisi olduğunu göz önünde bulundurursak, menşûrda geçen tarihin yanlış olduğunu da kabul etmek durumundayız. İmâdüddîn Ebû'l-Berekât, 530 (1135-1136) yılında Mesûd'un ilk veziri olan Enûşirvân b. Halid'in yerine tayin edilmiştir. Bkz. Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 211; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 79; Akîlî, *a.g.e.*, s. 260; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 560-562.

¹⁰⁵² Bkz. Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 143-144; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 25-26; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 27-28; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s.

Bununla beraber Amidü'l-Mülk ve Nizamü'l-Mülk ile en parlak devrini yaşayan vezîrlük müessesesi, Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden sonra kademeli olarak zayıflama ve çöküş dönemlerine girdi.¹⁰⁵³ Bu süreç Sultan Sancar'ın saltanatının ikinci döneminde daha belirgin ve somut bir şekilde yaşandı. Son dönemde vezîrin rolü oldukça sönüktü. Buna karşın vezîre rakip bürokratlar olarak kabul edilen emîrlerin iktidar üzerindeki tesirleri çok artmıştı. Onun zamanında bundan böyle vezîr egemenliğin ikinci adamı değildi. Vezîrin yanında, başta emîrler olmak üzere diğer unsurlar da güçlerini ve etkilerini arttırdılar ve vezîre eşit bir güce ulaştılar. Hatta bu askerî unsurlar, Sancar'ın saltanatının son döneminde vezîrin de üzerinde bir güç ve otorite elde ettiler. Öyle ki sultanın şahsı da son dönemlerde onların istek ve eğilimlerinin şiddetli baskısı altında bulunuyor, savaş ve barış hatta vezîrlerin atama ve görevden alınması gibi önemli kararların çoğunda ordu kumandanlarından etkileniyordu.¹⁰⁵⁴

Sultan Sancar'ın vezîrlük kurumuna yönelik uygulamalarına bakıldığında bu dönemde vezîrin pozisyonunun düşürüldüğü anlaşılabilir. Onun vezîr seçerken belirli ve özel bir ölçütü yoktu. Sultan Sancar'ın vezîrleri arasında en becerikli ve işe yarar olanı da, hiç bu göreve layık olmayanı da görülmüştür. Hatta kimi zaman gerekli liyakate sahip olmadan ve şahsî imkânlarıyla büyük bir meblağ para takdim ederek vezîrlük makamını elde eden de olmuştur.¹⁰⁵⁵ Misâl olarak Nizamü'd-Dîn Togan Beg, bir zamanlar Karahanlı Kaşgar Hanı'nın vezîrlüğünü yapmıştı ve tarihçilerin vezîrlük mevkiinde bulunamayacak kadar cahil ve beceriksiz olduğunda hemfikir oldukları bir kişidir. Sultan ve muhtemelen çevresindekilere büyük miktarda para vererek 516-518 (1122-1124) yılları arasında vezîrlük görevini elde etmişti.¹⁰⁵⁶

320-321; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 84-85; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük" s. 100-101.

¹⁰⁵³ Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk üç sultanının (Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşâh) hükümdarlık dönemlerinden sonra, vezîrin mevkiî kimi zaman müstevfinin bile gerisine düşmüştü. Misâl olarak Berkyaruk'un vezîri Fahrü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk, müstevfi Meccü'l-Mülk Ebû'l-Fazl Kummi'nin gölgesinde kalmıştı. El-Bondârî'nin ifadesine göre o, "*Mecdü'l-Mülk'ün tasarrufatına esir ve fikrine tâbî idi. Vezîrlük levazimatından elinde 'elhamdülillahi ni'mehu' denilen alâmetten başka hiçbir şey yoktu.*" Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 87; Ann K. S. Lambton, "Dîwân", s. 333.

¹⁰⁵⁴ Maksud Ali Sadıkî, "Câygâh-ı Vezâret Der Hükümet-i Sultan Sancar", s. 149-150, 152.

¹⁰⁵⁵ Maksud Ali Sadıkî, "Câygâh-ı Vezâret Der Hükümet-i Sultan Sancar", s. 154.

¹⁰⁵⁶ Akilî, *a.g.e.*, s. 236-237; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 61-62; Hândmîr, *Düsturu'l-Vüzerâ*, s. 191-192; Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Rüşvet", s. 166-167; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu

Böylece Selçukluların zayıflamasına ve yıkılmasına yol açan bütün sahalarla birlikte vezîrlik kurumu da onların yönetiminin ikinci yarısında, özellikle Sultan Sancar döneminde saygınlığını ve önemini kaybetti. Melikşâh ve Alp Arslan gibi sultanların iktidar etkenlerinden biri, muktedir bir bürokrasi ve Nizamü'l-Mülk gibi güçlü bir vezîrin varlığıydı. Onun faaliyetleri Selçuklu topraklarında nisbeten güçlü bir merkezî idarenin ortaya çıkmasında etkili oldu. Nizam'ül Mülk'ün ideal örgütlenmesinde, devletin idarî otoritesi, imparatorluğun en doğudaki bölgesi olan Kaşgar'a uzandığı kadar en batıda da Antakya'yı içine almalıdır.¹⁰⁵⁷ Ceyhun gemicilerinin ücretini Antakya'ya havale etmek¹⁰⁵⁸ veya Doğu Roma İmparatoru'nun haracını Kaşgar'ınki ile birlikte Melikşâh'a teslim etmek¹⁰⁵⁹ her ne kadar bir gösteriş olsa da, Nizamü'l-Mülk'ün yönetim ile ilgili düşünce ve emellerini yansıtmaktadır. Bu idealler tam olarak uygulanmasa da büyük ölçüde Melikşâh döneminin Büyük Selçuklu topraklarında böylesine güçlü bir bürokrasinin kurulmasına yol açtı. Bu teşkilâtın başkanı Nizamü'l-Mülk'ün Melikşâh'a cevaben vezirlik divit ve destarının saltanat tacına eşitliği üzerine meşhur sözleri¹⁰⁶⁰ Nizamü'l-Mülk döneminde bürokrasinin güç derinliğinin bir yansıması sayılabilir. Fakat bu bürokrasinin otoritesi, Melikşâh ve Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden (485/1092) sonra uzun süre devam etmedi ve giderek gücü azaldı. Bunun neticesinde ise devletin merkezî otoritesi zayıfladı.¹⁰⁶¹

2.1.1.1. Sultan Sancar Zamanında Görev Yapan Vezîrler

Sancar'ın altmış yıl (490/552-1097/1157) süren idareciliği boyunca hizmetinde on bir vezîr görev yapmıştır.¹⁰⁶² Bunlardan ilk üçü meliklik, diğer sekizi ise sultanlık devri vezîrleridir. Çalışmamızda bu vezîrlerin tamamını tanıtmayı münasip gördük.

İmparatorluğu'nda Vezîrlik" s. 96; Maksud Ali Sadıkî, "Câygâh-ı Vezâret Der Hükümet-i Sultan Sancar", s. 154.

¹⁰⁵⁷ Maksud Ali Sadıkî, "Câygâh-ı Vezâret Der Hükümet-i Sultan Sancar", s. 159.

¹⁰⁵⁸ Zahîrüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 31; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 48; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 126; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 129; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 103; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 156.

¹⁰⁵⁹ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 44-45.

¹⁰⁶⁰ Zahîrüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 33; Bondârî, *a.g.e.*, s. 63; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 48; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 131; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 51; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 104-105.

¹⁰⁶¹ Maksud Ali Sadıkî, "Câygâh-ı Vezâret Der Hükümet-i Sultan Sancar", s. 159.

¹⁰⁶² Sultan Sancar devrinde görev yapan vezîrler hakkında ayrıca Bkz. Özgür Tokan, "Sultan Sencer Dönemi (1118-1157) Selçuklu Vezîrleri", Bayburt Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi, S. I, Bayburt 2018 s. 144-164.

2.1.1.1.1. Kiyâ Mucîrû'd-Devle Mucîrû'l-Mülk Ebû'l-Feth Ali b. Hüseyin

Kiyâ Mucîrû'd-Devle Ebû'l-Feth Ali b. Hüseyin Erdistânî, Sultan Melikşâh'ın son zamanlarında Dîvân-ı İnşa ve Tuğra başkanı olan Tâcü'l-Mülk Ebû'l Ganâim Şirazî'nin emrinde Divân-ı Resâil kâtibi olarak görev yapmaktaydı.¹⁰⁶³ Sultan Berkyaruk 490 (1097) yılında kardeşi Sancar'ı Horâsân melikliğine tayin edince, İbnü'l-Esîr'in Ebû'l-Feth Ali b. Hüseyin Tuğraî olarak adlandırdığı bu şahsı ona vezîr tayin etmişti.¹⁰⁶⁴ Melik Sancar'ın ilk vezîri olan Mucîrû'd-Devle, daha önce de ifade ettiğimiz gibi onun çocukluk günlerinde de yanında bulunmuştu.¹⁰⁶⁵ Kaynakların müşterek ifadelerine göre Mucîrû'd-Devle, fesahat ve belâgat sahibi, vezîrlük işlerinde tedbirli, kifâyetli, kabiliyetli, benzersiz bir vezirdi.¹⁰⁶⁶

Mucîrû'd-Devle'nin vezâret görevi uzun sürmemiş, Melik Sancar onu azlederek yerine Fahrû'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ü bu makama getirmiştir.¹⁰⁶⁷ Buna göre Mucîrû'd-Devle birkaç ay vezirlik görevinde kalabilmiş, aynı yıl (490/1097) görevinden alınmıştır. Ama o, 497 (1103/1104) yılına kadar Melik Sancar'ın dîvânında muhtemelen Dîvân-ı İnşâ ve Tuğra Başkanı olarak görev yapmıştır.¹⁰⁶⁸

İbnü'l-Esîr, 497 (1103/1104) yılı olaylarını anlatırken Melik Sancar'ın bu yıl Dîvân-ı İnşâ ve Tuğra Başkanı Mucîrû'd-Devle'yi azlettiğini ifade etmiş ve sebebini ise şu şekilde açıklamıştır: Sancar'ın ordu kumandanlarından Emîr Bozkuş'a içinde “*Sen bu sultanla hiçbir yere varamazsın*” yazılı bir mektup bırakılmıştı. Diğer taraftan Melik Sancar'a da Emîr Bozkuş'un askerlerinin

¹⁰⁶³ Bondârî, *a.g.e.*, s. 62; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 195; Ann K. S. Lambton, *Tedâvüm ve Tehevvl Der Tarih-i Miyâne-i İnan*, s. 44; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 70.

¹⁰⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 221; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 235; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, s. 45-46; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 209; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 285; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 302; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, II, s. 8; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 21-22; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 195-196; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 673; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 159; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 502; Müneccimbaşî, *a.g.e.*, I, s. 109.

¹⁰⁶⁵ Bkz. İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimmetü Sivâni'l-Hikme*, s. 114-115; Râvendî, I, s. 163; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 195.

¹⁰⁶⁶ Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 512; Akilî, *a.g.e.*, s. 233; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 57; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 187.

¹⁰⁶⁷ Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 512; Akilî, *a.g.e.*, s. 233; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 57; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 188.

¹⁰⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 306; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 200.

çokluğundan dolayı: “*Sen Emîr Bozkuş ile hiçbir yere varamazsın*” mealinde bir mektup ulaştırılmıştı. Bunun üzerine bütün kalem ehli bürokratlar sorguya çekilmiş ve mektubun Dîvân-ı İnşâ ve Tuğra Başkanı Mucîrû'd-Devle'nin bir kâtibi tarafından yazıldığı anlaşılmıştı. Melik Sancar ile kumandanının arasını açmaya çalışan bu kâtip derhal yakalanıp öldürülmüştü. Melik Sancar, bu hadiseden sorumlu tuttuğu Mucîrû'd-Devle'yi de tevkif ettirip öldürtmek istemişse de Emîr Bozkuş buna mani olmuştu. Bozkuş, Melik Sancar'ı onun geçmiş hizmetlerine saygı duyup kanından vazgeçmeye zorlamıştı.¹⁰⁶⁹ Sancar, Mucîrû'd-Devle'yi öldürtmemiş fakat risâlet vazifesiyle Gazne'ye sürgüne göndermişti.¹⁰⁷⁰ Mucîrû'd-Devle, Gazne hükümdarı Behramşâh'ın nedimlerinden biri olmuş ve bir süre sonra burada ölmüştü.¹⁰⁷¹

2.1.1.1.2. Fahrü'l-Mülk Ebû'l Feth Ali Muzaffer b. Hâce Nizamü'l-Mülk Tûsî

Hâce Ebû'l Feth Muzaffer Fahrü'l-Mülk,¹⁰⁷² Nizamü'l-Mülk'ün en büyük evladı ve ilk oğlu olarak 434 (1042/1043) yılında doğmuştur. Diğer kardeşi Müeyyidü'l-Mülk'ten yaklaşık iki yaş büyüktür. Çağrı Bey'in yaşadığı dönemde Nizamü'l-Mülk emîrlik makamındayken, (444-452 yılları arası) Fahrü'l-Mülk daha küçük bir çocuktuk ve babasının hizmetinde görev yapmaktaydı.¹⁰⁷³

¹⁰⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 306.

¹⁰⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 306; Akîlî, *a.g.e.*, s. 233; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 57; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 188.

¹⁰⁷¹ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁰⁷² Nizâmü'l-Mülk, oğlu Fahrü'l-Mülk'e yazmış olduğu mektupta vezîrlik görevini ifa ederken gözetmesi gereken hususları şu şekilde ifade etmiştir: “*Her şeyden önce, bütün reyanın senden âsude olmaları gerekir; her zaman onlara hukuk lâzımdır. Bırak, onlar kalpleri serbest olduğu halde kazançları ile ve kendi yaşamalarını temin yolunda çalışsınlar. Onlardan (vergi olarak) bir şey alınmak istendiği zaman, yavaş yavaş alsınlar. Hâdiseler kapısı onların üzerine kapalı olsun. Hiç kimse emredilenden başka onlardan bir şey almasın. Tahsildârlar (reh-güzeriyân) onları asla incitmemelidir. Bundan başka, senin sarayının kapısı zulme uğramış olanlara açık olsun. Haftada bir gün bu işle meşgul ol. Başka bir iş yapma, bunu yaparken yavaş hareket et. Tâ ki, zulme uğrayanın şikâyetlerinin sebebini ve bunun giderilmesinin nasıl mümkün olması gerektiğini bilesin, öyle ki, emrettiğin her şey hakikat ve basiret yüzünden olsun. Bundan başka ordu ümerâsını ve hükümdarın hasegânını aziz ve muhterem tutasın. Bunun gibi, şeyhleri ve imamların mevâlisini hürmet gözü ile göresin. Hepsini arayıp, taahhütte bulunmalısın ve ortadan kaybolmalarının sebebini sorasın. Şayet onlar hasta iseler, ziyaretlerine gitmelisin. Eğer bir işleri çıkarsa, onlara hem para ile, hem de hizmet yolu ile yardım etmelisin*”. Mektubun tam neşri için Bkz. Akîlî, *a.g.e.*, s. 214-216; Mektubun kısmen tercümesi için Bkz. Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik” s. 131.

¹⁰⁷³ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 99; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 13; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 336; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 323; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 202; Abdülkerim Özeydin, “Fahrülmülk Ali b. Nizâmülmülk”, *TDVİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 99.

Babasının vezîrlük zamanında Fahrü'l-Mülk'ün hayatı ile ilgili bilgi sahibi değiliz. Babasının en büyük oğlu olmasına rağmen kaynaklarda onun hayatının bu döneminden hiç bahsedilmemiştir. Ama diğer kardeşleri gibi Büyük Selçuklu Devleti'nin herhangi bir eyaletinde bir görevi bulunduğu muhakkaktır.¹⁰⁷⁴

Fahrü'l-Mülk, babası Batı İran'da katledildiği sırada (485/1092) Horâsân'da bulunmaktaydı. Sultan Melikşâh vefat edip Berkyaruk tahta geçince onun hizmetine girmek için İsfâhân'a doğru yola çıktı. Fakat Berkyaruk'un hizmetine girmeden önce Mahmûd b. Melikşâh'ın komutanlarından Emîr Kumac bunu öğrendi ve ona erişip mallarını yağmaladı. Fahrü'l-Mülk, Kumac'ın elinden kurtulmayı başararak Hemedân'a geldi. Bu tarihte yani 487 (1094) yılında tahtın diğer müddeîsi olan Berkyaruk'un amcası Tâcü'd-Devle Tutuş b. Alp Arslan şehre hâkim olmuştu. Tutuş, Fahrü'l-Mülk'ü Berkyaruk'a meyletmesi ve kardeşi İzzü'l-Mülk'ün Berkyaruk'un vezîrlüğünü yapması sebebiyle başlangıçta öldürmek istedi fakat Emîr Yağsıyan onun için şefaât diledi ve Tutuş'a halkın Nizamü'l-Mülk ailesine teveccühü sebebiyle Fahrü'l-Mülk'ü kendi vezîrlüğüne ataması yönünde tavsiyede bulundu. Tutuş da bu teklifi kabul edip Fahrü'l-Mülk'ü vezir tayin etti.¹⁰⁷⁵

Fahrü'l-Mülk, 488 (1095) yılı Safer (Şubat/Mart) ayına kadar takriben 17 ay Tutuş'un vezîrlüğünü yaptı. Bu tarihte Sultan Berkyaruk ve onun yeni vezîri (Fahrü'l-Mülk'ün diğer kardeşi) Müeyyidü'l-Mülk'ün komutasındaki Büyük Selçuklu ordusu, Rey yakınındaki Dâşîlû mevkiinde Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'un ordusunu yendiler. Tutuş öldürüldü ve Fahrü'l-Mülk de onlara esir düştü. Fakat savaştan sonra onu serbest bıraktılar. Fahrü'l-Mülk bundan sonra Rey şehrine yerleşti. Berkyaruk ve Müeyyidü'l-Mülk de Tutuş fitnesini def ettikten sonra bu şehre geldiler.¹⁰⁷⁶

Bu sırada Büyük Selçuklu Vezîri Müeyyidü'l-Mülk'ün Sultan Berkyaruk'a annesi Zübeyde Hâtun'u yanından uzaklaştırması yönünde nasihatte bulunması, Zübeyde Hâtun'un bu vezîre kin bağlamasına sebep oldu. Diğer

¹⁰⁷⁴ Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 202.

¹⁰⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 198; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 19; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 203-204; Abdülkerim Özeydin, "Fahrülmülk Ali b. Nizâmülmülk", s. 99; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük" s. 88.

¹⁰⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 207; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 19; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 87; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 204; Abdülkerim Özeydin, "Fahrülmülk Ali b. Nizâmülmülk", s. 99.

tarafından Müeyyidü'l-Mülk ile ağabeyi Fahrü'l-Mülk arasında da babaları Nizamü'l-Mülk'ten kalan miras sebebiyle husumet bulunmaktaydı.¹⁰⁷⁷ Fahrü'l-Mülk, müstevfi Mecdü'l-Mülk Ebû'l-Fazl Kummî'nin de teşvikiyle kardeşini vezîrlikten azlettirip yerine geçmek için harekete geçti. Fahrü'l-Mülk, Mecdü'l-Mülk ve Zübeyde Hâtun'un yardımlarıyla sultanın iştahını kabartan hediyeler sundu. Atlastan otağlar, kıymetli çadır, güzel silâhlar, kıymetli taşlar, kakılmış eğer ve koşum takımları, kolanı bağlanmış Arap atları, zagnos kuşları, silâh deposu gibi pek çok harp malzemesi ve para vererek vezirliği elde etti.¹⁰⁷⁸ Kardeşi Müeyyidü'l-Mülk ise azledilerek hapse atıldı.¹⁰⁷⁹

490 (1096/1097) yılında Sultan Berkyaruk, Fahrü'l Mülk'ü vezîrlikten azlederek yerine sürekli bu makama gelmeye çalışan müstevfi Mecdü'l-Mülk Kummî'yi getirdi. Aslında Mecdü'l-Mülk, Nizamü'l-Mülk'ün iki oğlu arasındaki aile meselesini kendi hesabına kullanmıştı. Bu doğrultuda o, önce Fahrü'l Mülk'ün sadarete gelmesine yardım ederek Müeyyidü'l Mülk gibi yetenekli bir rakibinden kurtulmuş, daha sonra Fahrü'l-Mülk'ün de gözden düşürülmesini sağlayarak yolundaki bütün engelleri temizlemişti. Fahrü'l-Mülk, Berkyaruk'un vezîrlüğünden düşürülünce Nişâbûr'da bir köşeye çekilmişti.¹⁰⁸⁰

Fahrü'l-Mülk kısa bir süre Nişâbûr'da işsiz kaldıktan sonra Melik Sancar, vezîri Kiyâ Mucîrû'd-Devle Ebû'l-Feth Ali b. Hüseyin Erdistânî'yi 490 (1096/1097) yılında görevden alarak aynı yıl bu göreve Fahrü'l-Mülk'ü getirdi. Kirmânî, onun bu makamı daha önce de yaptığı gibi, Melik Sancar'ın annesi Tâcü'd-dîn Seferiyye Hâtun ve Emîr Bozkuş'a birçok mal rüşvet vererek (emvâl-i vâfir be-rüşvet dâd) ele geçirdiğini kaydetmiştir.¹⁰⁸¹ O, 500 (1106) yılı Aşure

¹⁰⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 212.

¹⁰⁷⁸ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 140; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 212; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 492; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, s. 42; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 76; Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Rüşvet", s. 160-161.

¹⁰⁷⁹ Anuşirvan b. Halid, defaatle Müeyyidü'l-Mülk'ü faziletli, liyakatli, edepli, yiğit ve cömert biri olarak överken, Fahrü'l-Mülk'ü aksine iyilikle yad etmez; fazilet, liyakat ve edepten yoksun olduğunu söyler, nesebinden hiçbir şey taşımadığını, bu yüzden Dîvân-ı İstifâ başkanı olarak çalışan Mecdü'l-Mülk'ün onun astı olmasına rağmen gerçekte Berkyaruk'un vezîri ve sadarete hâkim olanın o olduğunu, Fahrü'l-Mülk'ün ise zahiren vezîr görüldüğünü ama bir etkisinin olmadığını söyler. Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 87; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 205.

¹⁰⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 336; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 207-208; Abdülkerim Özeydin, "Fahrülmülk Ali b. Nizâmülmülk", s. 99.

¹⁰⁸¹ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 57; Karş. Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Rüşvet", s. 161-162.

gününe kadar on yıl aralıksız Sancar'ın vezîrlîği görevini sürdürdü.¹⁰⁸² Böylece Fahrü'l-Mülk, Sancar'ın meliklik döneminin ikinci vezîri olmuştur.

Fahrü'l-Mülk, 10 Muharrem 500'de (11 Eylül 1106) bir Bâtınî tarafından hançerlenerek öldürülmüştü ve bu tarihte 66 yaşında bulunuyordu. Kaynaklar onun katlini tafsilatlı bir şekilde nakletmiştir: Fahrü'l-Mülk Aşure günü oruç tutmuş, dost ve arkadaşlarına “*gece rüyamda Hüseyin b. Ali Aleyhimüsselâm'ı gördüm, bana ‘çabuk yanımıza gel, bizim yanımızda iftar edersin’ dedi. Bu konu zihnimi meşgul etmiştir*” dedi. Bunun üzerine arkadaşları “*bugün ve gece evinden dışarı çıkmaman daha doğru olur*” dediler. Fahrü'l-Mülk o günü evinde namaz kılarak ve Kur'an okuyarak geçirdi ve ikindi vakti bulunduğu yerden hareme gitmek için ayrıldı. Bu sırada acı acı feryat edip yardım isteyen bir ses duydu. Mazlum şahıs: “*Müslümanlar gitmiş, zulme mani olacak ve mazlumun elinden tutacak kimse kalmamış*” diye bağıyordu. Fahrü'l-Mülk adamı yanına çağırıp durumunun ne olduğunu sordu. Adam bir pusulayı ona uzattı. Fahrü'l-Mülk pusulayı okurken o şahıs yerinden fırlayarak Fahrü'l-Mülk'e hançerle vurup öldürdü. Bâtınî, Melik Sancar'ın huzuruna götürüldü. Sancar onu sorguya çekip suçunu itiraf etmeye zorladı. Ancak Bâtınî suçu yalan yere sultanın adamlarına attı ve “*onu öldürmek için beni senin adamların görevlendirdi*” dedi. İsmi verdiği bütün adamlar öldürüldü. Oysa ki o adamlar bir yalana kurban gitmişlerdi. Onlardan sonra o Bâtınî de öldürüldü.¹⁰⁸³

Fahrü'l-Mülk, Horâsân Meliki Sancar'a on yıl boyunca önemli hizmetlerde bulundu. O, âlim, fazıl ve eşrafın yetişmesi ve buna bağlı olarak adalet ve insaf kaidelerinin memlekette yerleşmesi için büyük çaba sarf etti.¹⁰⁸⁴ Daha önce Bağdad Nizamiye Medresesi'ndeki müderrislik görevinden ayrılan (488/1095) ve münzevî bir hayat süren Gazzâlî'yi yıllar sonra (499/1106) Nişâbûr'daki Nizamiye Medresesi'nde tekrar ders vermesi için ikna etmiştir.¹⁰⁸⁵

¹⁰⁸² el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 240; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 336.

¹⁰⁸³ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 99; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 13-14; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 336; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 323; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 44; Anonim, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kisâs*, s. 412; İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhâk*, s. 76; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, V, s. 191.

¹⁰⁸⁴ Hândmîr, *Târîh-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 512-513.

¹⁰⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 126; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 52; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, s. 324.

2.1.1.1.3. Sadrü'd-dîn Muhammed b. Fahrü'l-Mülk

Fahrü'l-Mülk'ün bir Batınî tarafından öldürülmesinden sonra Melik Sancar, onun devlete olan hizmetlerinden dolayı hukukunu gözeterek oğlu Sadrü'd-dîn Muhammed'i vezîrlük makamına tayin etti.¹⁰⁸⁶ Sadrü'd-dîn Muhammed'in vezirlik dönemi yaklaşık on iki yıl iki ay sürmüştür. Sancar'ın vezîrleri arasında kardeşi Nasîrü'd-dîn Tâhir b. Fahrü'l-Mülk'ün (528'den (1133) 551'e (1148) kadar) dışında diğer bütün vezîrlerden daha uzun süre bu görevde kalmıştır.

El-Bondârî, Sadrü'd-dîn Muhammed'in vezîrliği sırasında mühim işler başardığını, müşkülâtların üstesinden gelip dağınık işleri nizama koyduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁸⁷ Vezâret kitapları ise onun cesur, gayretli ve aynı zamanda kibirli bir vezîr olup bilhassa kendisi için para ve mal edinmede tehlikeli işlere atıldığını ileri sürmüşlerdir.¹⁰⁸⁸

Vezîr Sadrü'd-dîn Muhammed'in öldürülmesi¹⁰⁸⁹ hususunda kaynaklar birbirleriyle çelişen rivayetler nakletmişlerdir. Vezâret kitaplarının kaydettiğine göre, Melik Sancar Gazne'yi ele geçirip (511/1118) bu devlete ait hazineye el koyunca, vezîr Sadrü'd-dîn Muhammed mücevher sandıklarını kendisi için ayırmış, vezîrin düşmanları ise bu keyfiyeti Melik Sancar'a arz etmişlerdi. Bunun üzerine sarayda tertip edilen bir eğlence meclisi esnasında Sancar'ın işaret etmesi üzerine Sadrü'd-dîn Muhammed, mülâzımlar tarafından gürz ve çomak darbeleriyle öldürülmüştü.¹⁰⁹⁰

Buna karşılık İbnü'l-Esîr, vezîr Sadrü'd-dîn Muhammed'in öldürülmesi ile ilgili daha farklı bir rivayet nakletmiştir. Ona göre vezîr, emîrleri ürkütmüş ve küçümsemiştir. Bu yüzden emîrlere, ona kin gütmüşler ve Gazne Seferi esnasında onu Melik Sancar'a şikâyet etmişlerdi. Melik Sancar emîrlere, kendisinin de vezîrin öldürülmesinden yana olduğunu ancak bu işin Gazne'de yapılmasının mümkün olmadığını söylemiştir. İbnü'l-Esîr, Sancar'ın yalnızca emîrlerin sözüyle

¹⁰⁸⁶ Akîlî, *a.g.e.*, s. 233; Hândmîr, *Düsturu'l-Vüzerâ*, s. 188; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁰⁸⁷ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 240.

¹⁰⁸⁸ Akîlî, *a.g.e.*, s. 233-234; Hândmîr, *Düsturu'l-Vüzerâ*, s. 188-189; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁰⁸⁹ Anonim, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısâs*, s. 412; İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Târih-i Beyhâk*, s. 75.

¹⁰⁹⁰ Akîlî, *a.g.e.*, s. 234; Hândmîr, *Düsturu'l-Vüzerâ*, s. 189; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 58; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 513.

hareket etmediğini, vezîrinden soğumasında ve ona karşı tavrının değişmesinde başka sebeplerin de rol oynadığını ifade etmiştir. Buna göre, vezîr Sadrü'd-dîn Muhammed ilk başta Sancar'a Gazne'ye yürümesini tavsiye etmiş ancak Bust'a varınca Gazne Sultanı Arslanşâh vezîre, Sancar'ı geri çevirmesi için beş yüz bin dinar vermeyi vaat edince Sancar'a onunla barışıp geri dönmesinin daha uygun olacağını söylemiştir. Vezîr bunu ilk defa yapmamış, Mâverâünnehir Seferi'nde de aynı şekilde hareket etmişti. Ayrıca Gazne'den muazzam miktarda mal almıştı. Bütün bu sebeplerden dolayı Sancar, vezîrini öldürmeye karar vermiş, Belh'e döner dönmez vezîri tevkif edip öldürtmüş ve mallarına el koymuştu. Vezîr, arkasında sayısız mücevherat ve bir milyon dinar para bırakmıştı.¹⁰⁹¹

El-Bondârî'nin bu husustaki rivayetini çalışmamızın daha önceki kısımlarında tafsilatlı bir şekilde nakletmiştik. Hülâsa edecek olursak, Sadrü'd-dîn Muhammed'i Melik Sancar değil, Keç külâh lâkabıyla bilinen Kaymaz adlı kölesi öldürmüştür. Fakat Sancar, emîrlerinden İmâdü'd-dîn Kumâc'ın tavsiyesiyle halkın nezdinde itibarının zedelenmemesi için bu işi kendisinin izniyle yapılmış gibi göstermek zorunda kalmıştır.¹⁰⁹²

2.1.1.1.4. Şihâbü'l-İslâm Abdü'r-rezzâk Ebû'l-Mehâsin

Sadrü'd-dîn Muhammed'in katlinden sonra Melik Sancar, kendi vezîrlik makamına Nîşâbü'r şehrinin fukehâsından ve dinî önderlerinden *İbnü'l-Fakîh* lakabıyla meşhur Şihâbü'l-İslâm Abdü'r-rezzâk'ı getirdi.¹⁰⁹³ Şihâbü'l-İslâm, Sancar'ın Büyük Selçuklu tahtına oturduktan sonraki ilk vezîriydi. Şihâbü'l-İslâm'ın babası Ebû'l Kasım Abdullah b. Ali b. İshak, Nizâmü'l-Mülk'ün kardeşi ve Horasan'ın meşhur fakihlerinden olup *Fakih-i Ecell* lakabına sahipti. 499 (1106) yılı Zilkâde (Temmuz/Ağustos) ayında Serahs'ta vefat etmiştir.¹⁰⁹⁴

Şihâbü'l-İslâm'ın vezîrlik görevine gelmeden önceki hayatı hakkında elimizde yeteri kadar malumat yoktur. Kaynaklarımızın aktardığı oldukça mahdut bilgiye göre, o daha önce İmâmü'l-Harameyn Cüveynî'den fıkıh dersleri almıştı.

¹⁰⁹¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 436; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 55; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 216; Ann K. S. Lambton, *Tedâvüm ve Tehevul Der Tarih-i Miyâne-i İnan*, s. 42.

¹⁰⁹² el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 240-241; Münecçimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 138-139; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 232-233.

¹⁰⁹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 436; Anonim, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kisâs*, s. 412; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 241; Münecçimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 138; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 243.

¹⁰⁹⁴ İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Târih-i Beyhâk*, s. 77; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 243.

Hatta kendisi vezîrlik günlerinde bile Şer'î ahkâm üzerine fetvalar vermişti.¹⁰⁹⁵ Diğer taraftan *Tarih-i Beyhâk*'ta ifade edildiğine göre babası vefat ettiği sırada Şihâbü'l-İslâm, Tirmiz kalesinde mahpus bulunmaktaydı.¹⁰⁹⁶

Sultan Sancar'ın medrese köşelerinden çekip çıkartarak vezîrlik makamına getirdiği Şihâbü'l-İslâm, bu vazifesinde muvaffak olamamış, kibir ve gurura kapılarak halka zulmetmeye başlamıştı. Hatta sultanın huzurunda şarap içecek kadar işi ileri götürmüştü. Sâve Savaşı'ndan sonra Irak Selçukluları ile yapılan müzakereler sırasında çok sert hareket etmiş, ileri gelenlere ve ahaliye türlü tahakkümlerde bulunmuştu. Bu yüzden kendisi Horâsân ve Irak'ta korku ve nefret uyandırmıştı.¹⁰⁹⁷ Kaynaklarımızda Şihâbü'l-İslâm'ın ne şekilde öldüğü açık değildir. El-Bondârî, onun 17 Muharrem 515 (7 Nisan 1121) Perşembe günü Serahs'ta katledildiğini nakletmiştir.¹⁰⁹⁸

2.1.1.1.5. Şerefü'd-Dîn Ebû Tâhir Sa'd b. Ali b. İsa el-Kummî Vecîhi'l-Mülk

Şerefü'd-Dîn Ebû Tâhir el-Kummî, ilk gençlik yıllarını doğduğu şehir olan Kum'da geçirdikten sonra Bağdad'a gelerek Sultan Melikşâh'ın ordugâhında Ârız-ı Leşker Mühezzibüddîn'in emrinde memuriyet hayatına başladı.¹⁰⁹⁹ 481 (1088/1089) yılında Merv halkı vergi tahsildârının (âmil) zulmünden dolayı saraya şikâyette bulununca, Tâcü'l-Mülk Ebû'l-Ganâim, bu vazife için on kişilik bir isim listesini Nizamü'l-Mülk'e sundu. Nizamü'l-Mülk, bu isimlerden yalnızca Şerefü'd-Dîn Ebû Tâhir'i beğendi ve onu Merv âmilliğine atadı.¹¹⁰⁰ Bu tarihten

¹⁰⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 199-200; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.* (481-517/1088-1123), s. 731; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 469; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 356.

¹⁰⁹⁶ İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Târih-i Beyhâk*, s. 77; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 243.

¹⁰⁹⁷ Akilî, *a.g.e.*, s. 234; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 189-190; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 59; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 513; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 70, dn., 3.

¹⁰⁹⁸ Bu kaynağımız, vezâret kitaplarının aksine Şihâbü'l-İslâm hakkında sitâyişle bahsetmektedir. Onun fazilet ve ihsan sahibi, parlak ve yüksek bir mevkie erişmiş, talihli biri olarak şer'î ilimlerde derinlikli ve iyi bir hatip olduğunu rivayet etmektedir. Ayrıca onun doğru ve doğruluğu emreden bir kimse olarak vezîrlik zamanında, içinden çıkıp geldiği ulemâ ve fukehânın daha fazla itibar ve saygınlık kazandığını, bu sebeple hukuka daha fazla riayet edildiğini ifade etmiştir. Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 241.

¹⁰⁹⁹ Akilî, *a.g.e.*, s. 235; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 59; Kadı Seyyid Nurullah Şüşterî, *Mecâlisü'l-mü'minin*, II, Kitabfürûşî-yi İslâmiyye, Tahran 1377 hş., s. 461.

¹¹⁰⁰ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 59-60; Şüşterî, *a.g.e.*, II, s. 461; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 70.

sonra Şerefü'd-Dîn Ebû Tâhir, *Vecihî'l-Mülk* lakabını aldı ve ölümüne kadar kırk yıl boyunca Merv'de üst düzey görevlerde bulundu.¹¹⁰¹

Merv âmilliğinden sonra Sancar'ın annesi Tâcü'd-Dîn Seferiyye Hâtun'un vezirliği (kethüda ve nâib-i harem-i saray) ve ârız-ı leşkerlik vazifelerinde bulunan Şerefü'd-Dîn Ebû Tâhir, Sultan Sancar'ın vezîri Şihâbü'l-İslâm'ın ölmesi üzerine bu makama tayin edildi.¹¹⁰²

Öyle anlaşılıyor ki Şerefü'd-dîn Ebû Tâhir, vezârete tayin edilmesiyle birlikte ilk iş olarak Nizamü'l-Mülk ailesine karşı açıktan bir düşmanlık siyasetine girişmiştir. Onun bu tavrında Nizamü'l-Mülk'ün yeğeni olan selefi Şihâbü'l-İslâm'ın uygulamaları etkili olmuştu. O sırada Nizamü'l-Mülk'ün oğullarından Şemsü'l-Mülk Osman Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un, Ahmed ise Abbâsî Halifesi el-Müsterşid'in vezîrliklerini yürütüyorlardı. Şerefü'd-dîn Ebû Tâhir, Sultan Sancar'ın nezdinde bu aileyi gözden düşürmeyi başardı. Sancar, yeğeni Mahmûd'a haber göndererek Şemsü'l-Mülk Osman'ın tevkif edilmesini emretti. Şemsü'l-Mülk Osman, tevkif edildikten bir süre sonra öldürüldü. Aynı şekilde Abbâsî Halifesi el-Müsterşid de Sultan Mahmûd'un emriyle vezîri Ahmed b. Nizamü'l-Mülk'ü azletti.¹¹⁰³ Nizamü'l-Mülk ailesinin tasfiyesinde Büyük Selçuklu Vezîri Şerefü'd-dîn Ebû Tâhir'in bu aileye olan husumeti tek başına rol oynamamış, mevzumuz bakımından tafsilatına giremeyeceğimiz başka faktörler de etkili olmuştur.

Şerefü'd-Dîn Ebû Tâhir el-Kummî, tanınmış bir aileye mensup olmakla birlikte son derece dindar, hilm ve vakar sahibi bir vezîrdi.¹¹⁰⁴ Büyük Selçuklu vezîrlğine tayininden kısa bir süre sonra yakalandığı hastalığa yenik düşmüş,¹¹⁰⁵ 25 Muharrem 516 (5 Nisan 1122) Çarşamba günü vefat etmişti.¹¹⁰⁶ Vezâret

¹¹⁰¹ Akilî, *a.g.e.*, s. 235; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 190; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 60; Şüşterî, *a.g.e.*, II, s. 461.

¹¹⁰² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 469; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 241; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 61; Akilî, *a.g.e.*, s. 235; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 190; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 60.

¹¹⁰³ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 220; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e. (481-517/1088-1123)*, s. 770; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 486; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, V, s. 220-221.

¹¹⁰⁴ Akilî, *a.g.e.*, s. 235; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 190; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 60; Şüşterî, *a.g.e.*, II, s. 461.

¹¹⁰⁵ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 60.

¹¹⁰⁶ Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 251.

kitaplarında onun vezîrlik süresinin üç ay olduğu ifade edilmişse de,¹¹⁰⁷ selefi Şihâbü'l-İslâm'ın vefatından hemen sonra bu makama tayin edildiğini göz önünde bulundurursak yaklaşık bir yıl bir ay görevde kaldığı anlaşılmaktadır.¹¹⁰⁸

Sultan Sancar, vezîrinin ölümüne çok üzülmüş, onun geride bıraktığı yakınlarının korunup himaye edilmesini emretmişti.¹¹⁰⁹ Şerefü'd-Dîn Ebû Tâhir el-Kummî'nin kabri Meşhed civarında Yedinci İmam Ali b. Musa er-Rıza'nın türbesi yakınlarında bulunan bir köydedir.¹¹¹⁰

2.1.1.1.6. Nizamü'd-Dîn Togan Beg Muhammed b. Süleyman Kâşgarî

Türkistân'ın zengin ve varlıklı tüccarlarından biri olan Nizamü'd-Dîn Togan Beg,¹¹¹¹ kaynakların ifadesine göre kötü ahlaklı ve çok cimri bir kimse olarak tanınmıştı.¹¹¹² Bir süre ticaretle işigal ettikten sonra Karahanlı hükümdarlarından birine vezîrlik yapan Togan Beg, bu görevde kabiliyetsizlik gösterince azledilmiş, bunun üzerine Türkistân'dan Merv-i Şâhcân'a gelerek Büyük Selçuklu sarayında kendisine bir görev bulmuştu. Türkçe bilmesi, ayrıca mal sarf etmesi ve bol miktarda hediyeler dağıtması sebebiyle sultanın mizacına tasarruf etmeyi başarmış ve akranlarından üstün bir konuma yükselmişti.¹¹¹³

Togan Beg, bir süre Merv'de ikâmet ettikten sonra hac vesilesiyle Hicâz'a gitmiş, burada da ticaret yaparak servetini artırmıştı. Hicâz'dan döndükten sonra Sultan Sancar tarafından Belh eyaletinin vergilerini tahsil etmekle görevlendirilmişti. Bu görevini sürdürüyorken sultanın maiyetinde bulunan emîrlerden İmâdü'd-dîn Kumac'ın teveccühünü kazanmıştı. Bu esnada Şerefü'd-

¹¹⁰⁷ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 60; Akîlî, *a.g.e.*, s. 235; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 190; Ayn. mlf., *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 513.

¹¹⁰⁸ Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 251.

¹¹⁰⁹ Akîlî, *a.g.e.*, s. 235; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 60.

¹¹¹⁰ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 60; Akîlî, *a.g.e.*, s. 235; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 191; Ayn. mlf., *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 513; Şüşterî, *a.g.e.*, II, s. 462.

¹¹¹¹ Hakkında malumat veren kaynaklar, bu vezîrin Türkçe ismini muhtelif şekillerde telaffuz etmişlerdir. El-Bondârî, ona sadece Kâşgarî demiştir. Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 242; *Râhatu's-Sudûr*'da Yagan Bek Kâşgarî, Bkz. Râvendî, I, *a.g.e.*, s. 163; *Câmi'üt-Tevârih ve el-Urâzâ*'da Togan Bek, Bkz. Reşidü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 188; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 98; *Habibü's-Siyer*'de ise Togar Bek olarak adlandırılmıştır. Bkz. Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 513; Mûizzî ise onun adını Yabgu Bek olarak ifade etmiştir. Bkz. Muizzî, *a.g.e.*, s. 10.

¹¹¹² Akîlî, *a.g.e.*, s. 236; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 191; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 61.

¹¹¹³ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 61; Akîlî, *a.g.e.*, s. 236; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 191; Ayn. mlf., *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 513.

Dîn Ebû Tâhir el-Kummî'nin ölmesi üzerine Emîr Kumac, Togan Beg'den aldığı bir milyon dinarı sultana takdim ederek 516 (1122) yılının Muharrem ayında onun vezîrlük makamına tayin edilmesini sağlamıştı.¹¹¹⁴

Nizamü'd-Dîn Togan Beg, iki yıldan biraz fazla vezâret görevinde kalmakla birlikte, bu süre içerisinde kötü hasletlere sahip olması sebebiyle hâvas ve avâmın nefretini üzerine çekmiştir. Bir gün dîvân toplantısında “*Muhammed ve Ahmed Arapça'da aynıdır. Her ikisi de Peygamber Aleyhisselâm'ın adı değil midir?*” diye sormuş, orada bulunanlar “*evet*” deyince, “*O halde ben tevkîmi değiştireyim ve Muhammedullah alâ ni'me yazayım*” demiştir. Mecliste hazır bulunanlar bu söz karşısında şaşkınlıklarını gizleyememişlerdir. Münşî Muînü'd-Dîn Asam'ın vezîre gülerek şaka yollu takılması üzerine iki devlet adamı karşılıklı atışmaya başlamışlar, bu esnada Nizamü'd-Dîn Togan Beg, Muînü'd-Dîn'e küfürlü bir kelime (gerzen)¹¹¹⁵ sarf etmişti. Muînü'd-Dîn Asam, vezîrin kendisine hitaben söylediği bu kelimedenden dolayı rencîde olmuş ve birkaç gün evinden dışarı çıkmamıştır.¹¹¹⁶ Sultan Sancar, dîvân toplantısında gerçekleşen bu hadiseden haberdar olunca vezîrini huzuruna çağırması ve sarf ettiği bu kelimedenden dolayı özür dilemesini emretmişti. Ayrıca devlet büyüklerinin birbirlerine karşı bu şekilde hitap ettiklerinin duyulmamasını, bu sebeple birbirleriyle dostça ve içtenlikle konuşmaları gerektiğini söylemişti.¹¹¹⁷

Irak Selçuklu Hükümdarı Mahmûd'un nezdinden elçilik vazifesiyle Sultan Sancar'ın huzuruna gelen Fahrü'd-Dîn Togan Beg, gizli bir görüşme esnasında vezîrin gerçek durumunu sultana arz etti. Sultan Sancar, elçinin sözlerine itimad ederek Nizamü'd-Dîn Togan Beg'i azletti ve tutuklanmasını emretti. Ayrıca vezîrin bazı malları müsadere edildi. Nizamü'd-Dîn Togan Beg, bir süre hapiste

¹¹¹⁴ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 241-242; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 61; Akîlî, *a.g.e.*, s. 236; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 191-192; Ayn. mlf., *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 513; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 252; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 29; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 83; Erdoğan Merçil, “Selçuklularda Rüşvet”, s. 166-167.

¹¹¹⁵ Bu kelime, sözlükte “orospu, kahpe, deyyus, kaltaban, pezevenk” anlamlarına gelmektedir. Bkz. Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 1090.

¹¹¹⁶ Eve kapanma, devlet erkânının âmirlerinin yaptıkları hareketleri protesto niteliği taşımaktadır. Nizamü'l-Mülk de himayesindeki zengin Yahudi İbn Allân'ın Sultan Melikşâh'ın emriyle öldürülmesi üzerine üç gün evinden çıkmamak suretiyle iğbirarını belli etmişti. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 205-206; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 346; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 111; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 198; Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük” s. 106, dn. 155.

¹¹¹⁷ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 62; Akîlî, *a.g.e.*, s. 237; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 192-193; Ayn. mlf., *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 514; Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük” s. 106.

kaldıktan sonra serbest bırakıldı. Bunun üzerine o, zayıf ve hasta bir devenin sırtına bağlanmış mahaffe üzerinde Türkistân'a doğru yola çıktı. Gece vakti yolda ilerlerken devenin ürkerek yüksekçe bir yerden düşmesi üzerine Nizamü'd-Dîn Togan Beg ölmüştür.¹¹¹⁸

Nizamü'd-Dîn Togan Beg, menşeinin Türk olması ve tüccarlıktan gelmesi sebebiyle Büyük Selçuklu vezîrleri içerisinde bir istisna teşkil etmiştir.¹¹¹⁹

2.1.1.1.7. Muînü'd-Dîn Nasîrüddevle Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. Fazl b. Mahmûd Kâşî (Kâşânî)

Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk'ün ilk defa devlet hizmetine tayin edilmesi, Kâşân'ın meşhur şahsiyetlerinden biri olan dayısı Nâsıhu'l-Mülk Ebû Tâhir İsmail'in tavassutuyla Sultan Melikşâh döneminde gerçekleşmiştir. Vezîr Nizamü'l-Mülk, Nâsıhu'l-Mülk Ebû Tâhir'i Sultan Melikşâh'ın hâcibi Emîr Kumac'ın nâibliğine tayin etmişti. Bunun üzerine Emîr Kumac, kendisine iktâ olarak verilen İran'ın kuzey ve kuzeybatı bölgelerinde bulunan Ebher, Zencân, Rûdbâr, Kazvin, Alamut, Târım ve Arrân vilayetlerini yönetmesi için Nâsıhu'l-Mülk Ebû Tâhir'i görevlendirdi. Nâsıhu'l-Mülk Ebû Tâhir, yeğenlerinden Mecdü'd-dîn'i bu bölgeye nâib olarak tayin edince, Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk de ağabeyi Mecdü'd-dîn'in maiyetinde bulunarak yönetim işlerinde ona yardım etmiştir.¹¹²⁰

Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk, muhtemelen Sultan Berkıyaruk devrinin başından itibaren Dîvân-ı İnşa ve Tuğra dairesinde bir kâtip olarak görev yapmaya devam etmişti. Sultan Muhammed Tapar zamanında Vezîr Sa'dü'l-Mülk Ebû'l-Mehâsin, katledilmesinden (500/1106-1107) bir süre önce Dîvân-ı İnşa ve Tuğra başkanlığı görevini Nasîrü'l-Mülk b. Müeyyidü'l-Mülk'ten alıp Muînü'd-dîn Muhtassü'l-Mülk'e vermişti.¹¹²¹ Muînü'd-dîn Muhtassü'l-Mülk, bu vazifesinin

¹¹¹⁸ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 63; Akîlî, *a.g.e.*, s. 238; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 193-194; Ayn. mlf., *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 514.

¹¹¹⁹ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 29; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 321; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük" s. 86.

¹¹²⁰ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 64; Akîlî, *a.g.e.*, s. 248; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 194; Şüştîrî, *a.g.e.*, II, s. 463; Mehmet Kanar, "Muînüddîn-i Kâşî", *TDVİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 90; Ergin Ayan, "Büyük Selçuklularda Kumaç Ailesi", s. 197.

¹¹²¹ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 97; Akîlî, *a.g.e.*, s. 249; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 65; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 254; Mehmet Kanar, "Muînüddîn-i Kâşî", s. 90; Hasan Nerâkî, *Târih-i İctimâ-i Kâşân*, Müessesesi-i Mütâleât-u Tahkîkât-ı İctimâî, Tahran 1345 hş., s. 56; el-Bondârî, Muînü'd-dîn Muhtassü'l-

yanında aynı zamanda sultanın eşi Gevher Hâtun'un vezîrlîği görevini de sürdürmüştür.¹¹²² Öyle anlaşılıyor ki bu tarihten itibaren Muînü'd-dîn Muhtassü'l-Mülk, makam sahibi dîvân üyeleri arasında ve vezîrlar zümresi içerisinde yer almıştır.

Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk, Dîvân-ı İnşa başkanlığı görevine Sa'dü'l-Mülk'ün halefi Ebû Nasr Ziyâü'l-Mülk Ahmed b. Nizamü'l-Mülk'ün vezîrlîği döneminde de devam etti. Fakat bu günlerde İsfâhân reisi Kadı Ebû İsmail Ubeydullah b. Ali Hatîbî'nin husumetini üzerine çekti. Hatîbî, Sa'dü'l-Mülk ve Dîvân'dan dört kişiyi Bâtînî olmakla suçlayarak öldürölmelerine sebep olmuştu. Daha sonra bu kadı şahsî kinyile hareket ederek bir Bâtînî'yi aldattı. Ona sultanın hizmetinde bulunanlardan ve şehirlerin eşrafından yüz kişinin ismini saydı ve “eğer sana Bâtînîyye'den tanıdığıın kimse var mı diye sorarlarsa bu insanların adını ver, sakın korkma! yakalanırsan ben seni kurtarırım” dedi. Hatîbî, Sultan Muhammed'e “falan yerde bir Bâtînî bulunduğunu öğrendim, eğer biri çıkıp onu buraya getirirse Bâtînîyye hakkında ondan malumat elde edebiliriz” dedi. Bâtînî'yi sultanın huzuruna getirdiler ve o, Hatîbî'nin kendisine telkin ettiği isimleri saydı. Söylediğı kişiler içerisinde Muhtassü'l-Mülk ve Divan-ı İstîfâ vekili Safî Kummî de vardı. Sultan, yaklaşık yüz kişiden oluşan bu tanınmış kişilerin tutuklanmasını emretti. Bu kişileri Türk kumandanlarına teslim ettiler ve onlar da bu kişilerin mallarını yağmaladılar. Ama neyse ki 502 (1108/1109) yılında İsmailîler Hatîbî'yi hançerleyerek öldürdüler. Sultan onun öldürölmelerinden sonra aldatıldığını anlayarak pişman oldu ve hapiste bulunan kişileri serbest bıraktı.¹¹²³

Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk'ün masum olduğu ispatlansa da sultanın gönlünde bir parça şüphe daima kaldı. Bu yüzden Dîvân-ı İnşa başkanlığı görevi kendisine geri verilmedi ve onun yerine Emîr Muhammed Amid Cüzcânî bu makama tayin edildi. Muhtassü'l-Mülk, Hatîrû'l-Mülk'ün ikinci vezirliği sırasında (504-511/1111-1117) Dîvân-ı İstîfâ başkanı oldu ve Hatîrû'l-Mülk'ün

Mülk'ün bir münşî olarak Arapça şöyle dursun, Farsça bile beş satır yazmaktan âciz olduğunu kaydetmekle birlikte onun diğer münşîlerden daha mahir bir yazıcı olduğunu vurgulamıştır. Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 99.

¹¹²² el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 102; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 79-80; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 140.

¹¹²³ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 101; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 254-255; Ann K. S. Lambton, *Tedâvum ve Tehevvul Der Tarih-i Miyâne-i İrân*, s. 43; Mehmet Kanar, “Muînüddîn-i Kâşî”, s. 91.

vezirliğinin sonuna kadar bu görevde kaldı.¹¹²⁴ Fakat Muhtassü'l-Mülk ile Hatîrû'l-Mülk birbirleriyle iyi ilişkiler kuramadıklarından sürekli mücadele ettiler. Hatîrû'l-Mülk, bu mücadeleyi kazanmak için Sultan Muhammed Tapar'ın eşi Gevher Hâtun'un vezîri Kemâlû'l-Mülk es-Sümeiremî ile yakınlık kurdu ve bu ikisi Muhtassü'l-Mülk'e karşı birleştiler.¹¹²⁵ Daha sonra Sultan Muhammed Tapar, Hatîrû'l-Mülk'ü azletmesi üzerine vezîrliği Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk'e teklif ettiyse de o, bu görevi kabul etmedi.

Sultan Muhammed Tapar'ın son zamanlarında Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk, bir kez daha rakiplerinin entrikaları neticesinde Dîvân-ı İstîfa başkanlığından azledilerek hapse atıldı ve yerine Kemâlû'l-Mülk es-Sümeiremî getirildi (511/1118). Bununla da kalınmayarak hazineye elli bin altın ödemeye mahkum edildi. Ayrıca kendisinden hayatta kaldığı müddetçe bir daha hükümetten vazife istemeyeceğine ve bu amaç için çalışmayacağına dair bir yazı alındı. Bütün malları müsadere edildikten sonra serbest bırakılan Muhtassü'l-Mülk, başına gelen bunca beladan canı ağzına gelmiş bir halde kurtulduğuna şükretmişti.¹¹²⁶

Dîvân-ı İstîfa başkanlığından azledilmesinin ardından muhtemelen bir köşeye çekilmek zorunda kalan Muhtassü'l-Mülk, 513 (1119) yılında Irak'tan Horâsân'a dönmekte olan Sultan Sancar'a Sâve şehrinde iltihak etti. Sancar da yeğeni Mahmûd'u mağlup ederek kendi hâkimiyet sahası içerisine dâhil ettiği Rey şehrinin yönetimini ona bıraktı.¹¹²⁷ Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk, burada dirâyet ve kifâyet göstererek belirlenen vergiyi nakit olarak Merv'deki hazineye ulaştırmakla kalmamış, devlet erkânının yakın akrabası ve hanımlarına da hediyeler göndermek suretiyle sultanın hüsn-i itikadını kazanmaya muvaffak olmuştur.¹¹²⁸

Sultan Sancar, vezîri Nizamü'd-Dîn Togan Beg Kâşgarî'yi 518 (1124) yılı Safer (Mart/Nisan) ayında azlettikten sonra yeğeni Sultan Mahmûd'un nezdinden elçi olarak huzuruna gelen Fahrü'd-Dîn Togan Beg'i Rey'e göndererek, onun

¹¹²⁴ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 106; Akîlî, *a.g.e.*, s. 249; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 65; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 255; Mehmet Kanar, "Muînüddîn-i Kâşî", s. 91.

¹¹²⁵ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 109; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 255.

¹¹²⁶ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 114.

¹¹²⁷ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 66; Akîlî, *a.g.e.*, s. 249; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 194; Ayn. mlf., *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdî'l-Beşer*, II, s. 514; Şüşterî, *a.g.e.*, II, s. 463.

¹¹²⁸ Akîlî, *a.g.e.*, s. 249; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 66; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 194; Şüşterî, *a.g.e.*, II, s. 463.

aracılığıyla Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk'ü Merv'e davet etti. Sancar, Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk'ün Merv'e gelmesi üzerine onunla memleket meselelerini müşâvere etti. Bu görüşmenin ardından sultan tarafından kendisine vezâret mansıbı teklif edilen Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk, muhtemelen kendisinden önceki vezîrlerin başlarına gelen durumları bildiği için bu vazifeden kendisinin bağışlanmasını istedi.¹¹²⁹

Sultan Sancar, babası Sultan Melikşâh devrinden itibaren Büyük Selçuklu Devleti'nin muhtelif kademelerinde vazifeler üstlenerek tecrübe kazanmış ve geçmişinde kara bir leke bırakmadan başarılarla yükselerek bu günlere gelmiş bulunan bu yetenekli devlet adamının vezîrlük makamına tayini hususunda ısrarcı olmaya karar verdi. Bunun için öncelikle Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk'ün korku ve endişelerini gidermesi gerekiyordu. Bu amaçla kumandanlarından Nizamü'd-Dîn Mahmûd Barângûş ve İhtiyârü'd-Dîn Mukarreb Cevher aracılığıyla ona bir mesaj göndererek Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ten o zamana kadar görev yapan bütün vezîrlerin akıbetlerinden bahisle, bunlardan bazılarının azil ve öldürülmelerinin sebeplerini tek tek anlatarak bütün bu müessif olaylarda kendisinin bir kabahatinin bulunmadığını izah etti. Sonra sözü Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk'e getirerek, onun geçmişte üstlendiği bütün görevleri liyakatla yerine getirerek güzel eserler bıraktığını ve herkesin takdirini kazandığını, bu görevi de dirâyet ve kifâyet göstererek ehliyetle yapacağına olan itimadının sonsuz olduğunu ifade etti. Ayrıca ona karşı inayet ve merhametinin sınırsız olduğunu, bu sebeple ümitvâr olup sultana dayanıp güvenmesi ve hiçbir şekilde korkuyu hatırına getirmemesi gerektiğini söyledi.¹¹³⁰ Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk, Sultan Sancar'ın kendisi hakkında bu derece teveccüh gösterdiğini bizzat müşâhede edince vezîrlük görevini kabul etti. Bir gün sonra vezîrlük hil'atini giyerek görevine başlayan Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk'e Sultan Sancar tarafından altından murassa divit, tahtirevanlı fil, kılıç, kös ve tabl hediye edildi.¹¹³¹

¹¹²⁹ Akîlî, *a.g.e.*, s. 249; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 66; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 194; Şüşterî, *a.g.e.*, II, s. 463-464; Maksud Ali Sadîkî, "Câygâh-ı Vezâret Der Hükümet-i Sultan Sancar", s. 155.

¹¹³⁰ Akîlî, *a.g.e.*, s. 250; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 67; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 196-197; Şüşterî, *a.g.e.*, II, s. 464.

¹¹³¹ Akîlî, *a.g.e.*, s. 250; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 67; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 197; Ayn. mlf., *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 514; Şüşterî, *a.g.e.*, II, s. 464; Hasan Nerâkî, *a.g.e.*, s. 57.

Görev müddeti boyunca olabildiğince zulüm ve haksızlıkları ortadan kaldırıp adaleti tesis etmeye çalışan Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk, diğer taraftan memleketin imarına da çok fazla mesai harcamış, ülkenin çeşitli yerlerinde medreseler, hastaneler, tekkeler, camiler, kervansaraylar ve köprüler yaptırıp yolları tamir ettirmiştir. Onun halka zulmeden devlet görevlilerini korkutmak ve sakındırmak maksadıyla aldığı şu tedbir oldukça dikkate şayandır: Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk, memleketin her tarafında münadiler gezdirerek kendilerinden nakdî veya aynî rüşvet alınan halktan kimseleri başkent Merv'e davet etmiştir. Taşrada görev yapan kadılardan ve vilayetlerin ileri gelenlerinden de bu hususta tahkikat yapıp yardımcı olmalarını istemiştir. Bu şekilde rüşvet alındığı tespit edilen kimselere bizzat şahsî mal ve emlâkından ödeme yapmak suretiyle tarihte emsaline az rastlanan yüce bir davranış sergilemiştir.¹¹³²

Şüphesiz Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk'ün çağdaş kaynaklar¹¹³³ da dâhil olmak üzere isminden en fazla söz ettirdiği icraatı, 520 (1126) yılında Sultan Sancar'ı Bâtînîler üzerine yeni bir askerî harekât düzenlenmesi hususunda ikna etmesi ve bizzat bu harekâtları planlayıp uygulaması olmuştur.¹¹³⁴ Sancar, 497 (1103/1104) yılındaki Tabes seferinden beri yirmi yıldan uzun bir süredir Bâtînîlere karşı herhangi bir girişimde bulunmadığı gibi iki taraf arasında adı konulmamış bir antlaşma dahi yürürlükteydi. Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk, sultan adına yayınladığı fermanla, Bâtînîlere karşı cihad edilmesini, buldukları ve yakalandıkları yerde öldürülmelerini, mallarının yağmalanıp kadınlarının esir alınmasını emretti. Diğer taraftan Bâtînîlerin yoğun olarak yaşadıkları Kûhistân eyaletindeki Turayşis şehrine ve Nişâbûr'un Beyhâk kazasına ordular sevk etti. Bu seferler sırasında pek çok Bâtînî öldürülüp malları yağmalandı.¹¹³⁵

¹¹³² Akîlî, *a.g.e.*, s. 250-251; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 67-68; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 197-198; Ayn. mlf., *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 514; Şüşterî, *a.g.e.*, II, s. 465; Hasan Nerâkî, *a.g.e.*, s. 57.

¹¹³³ Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 151-154; Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 111-112; Farhad Daftary, *a.g.e.*, s. 520-521; Ayşe Atıcı Arayancan, *a.g.e.*, s. 85-86.

¹¹³⁴ Akîlî, *a.g.e.*, s. 251; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 68; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 198; Ayn. mlf., *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 514; Şüşterî, *a.g.e.*, II, s. 465

¹¹³⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 499-500; İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Târih-i Beyhâk*, s. 271, 276; Azîmî, *a.g.e.*, s. 61-62; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 311; İbnü'l-Cevzî başta olmak üzere bir kısım müellifler, bu seferler esnasında on iki bin Bâtînî'nin öldürüldüğünü rivayet etmişlerdir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 244; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 208; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 6.

Bâtînîler, kendilerine karşı uzun bir aradan sonra yeniden mücadele bayrağını açan bu değerli Selçuklu vezîrinden intikam almakta gecikmediler. Ayrıca onlar bu konuda kendilerine bir destekçi de bulmuşlardı: Siyasî ihtirasları uğruna vezîrlerden, kumandanlardan ve eşraftan pek çok kişiyi kumpaslar düzenleyerek ortadan kaldıran Irak Selçuklu Vezîri Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzîni. Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk'ü de hedefine yerleştiren Dergüzîni, onu öldürmeleri için gizlice Bâtînîlerle anlaştı.¹¹³⁶ Bâtînîler, iki fedaiyi Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk'ün tavlasına (ıstabl) gönderdiler. Bunlar bir taraftan seyis olarak hayvanların bakımını üstlenip hizmette bulunurken diğer taraftan beş vakit namaz kılarak vezîrin itimadını kazandılar. Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk, bu iki seyisten nevrûz münasebetiyle Sultan Sancar'a hediye etmek istediği iki Arap atını kontrol etmek için kendi serâperdesine getirmelerini emretti. Seyisler vezîrin yanına bilhassa seçerek getirdikleri iki serkeş atı birbirine kışkırtarak dövüşmelerine sebep oldular. Vezîrin maiyetinde bulunan adamları, atları ayırmak için oradan ayrılınca seyisler bu fırsattan istifade ederek onu bıçaklayarak öldürdüler (26 Safer 521/13 Mart 1127).¹¹³⁷

Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk dindar, hayırsever, cömert ve bağışlayıcı bir kişiliğe sahipti.¹¹³⁸ Yaşamının sonunda bütün zulüm ve haksızlıkların onun eliyle ortadan kalktığı söylenir. İbnü'l-Esîr, Bâtînîlerle mücadelede önemli hizmetlerinden ve samimi gayretlerinden dolayı Allah'ın onu şehitlikle mükafatlandığını kaydetmiştir.¹¹³⁹ Necmü'd-dîn Ebû'r-Recâ Kummî ise *Târihü'l-Vüzerâ* adlı eserinde, onun üç yıllık vezîrlük döneminin “ıyd-i ekber” (büyük bayram) olarak nitelendirildiğini ifade etmiştir.¹¹⁴⁰

¹¹³⁶ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 139; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 257; Mehmet Kanar, “Muînüddîn-i Kâşî”, s. 91; Maksud Ali Sadıkî, “Câygâh-ı Vezaret Der Hükümet-i Sultan Sancar”, s. 155.

¹¹³⁷ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 68; Akîlî, *a.g.e.*, s. 251; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 198; Ayn. mlf., *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 514-515; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 208; Şüşterî, *a.g.e.*, II, s. 465; Anonim, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kisâs*, s. 412; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 6; Azîmî, *a.g.e.*, s. 62; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, V, s. 226; İbnü'l-Fuvatî, *a.g.e.*, V, s. 363; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 154, dn. 2; Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 111-112.

¹¹³⁸ Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 258.

¹¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 511.

¹¹⁴⁰ Necmeddîn Ebû'r-Recâ Kummî, *a.g.e.*, s. 203.

2.1.1.1.8. Nasirü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ebî Tevbe el-Mervezî

466 (1074) yılının Cemaziyelâhir (Şubat/Mart) ayında Merv'de dünyaya geldi. İlk olarak devrin tanınmış Şâfiî âlimlerinden Ebû Muzaffer Sem'ânî'den fıkıh dersleri aldıktan sonra Mâverâünnehir'e giderek buradaki ilim mahfillerinde tahsiline devam etti.¹¹⁴¹ Bütün bilimlere vukûfiyeti olup bilhassa Şâfiî fıkıhı üzerine derin bilgi sahibi; hikmet, istîfa ve siyâkat ilimlerinde de mâhirdi. Onun hayatı ile ilgili kayda değer bilgiler veren Muhammed Avfî, birisi tahtadan diğeri altından olmak üzere iki devatı bulunduğunu nakletmiştir. Tahtadan olan devatı ile dinî meselelerle ilgili fetvalar yazdığını, altından olan devatı ise dîvândan çıkan resmî yazıları (tevkî) kaleme almak için kullandığını kaydetmiştir.¹¹⁴² Memuriyet hayatının başlangıcında saray teşkilâtı içerisinde "müşrîf-i matbah" ve "ıstabl-ı sultan"lık görevlerinde bulunan Nasirü'd-Dîn Mervezî, daha sonra hükümet teşkilâtına geçerek sırasıyla Dîvân-ı İşrâf ve Dîvân-ı İstîfâ'ya başkanlık yapmıştır.¹¹⁴³

Sultan Sancar, Bâtnîlerin Muhtassü'l-Mülk'ü öldürmesinden sonra vezîrlîğe Nasirü'd-Dîn Mervezî'yi tayin etti (521/1127). Nasirü'd-Dîn Mervezî, azledildiği 526 (1132) tarihine kadar beş yıl bu makamda kaldı.¹¹⁴⁴ Vezîrlîk müddeti boyunca, ilim adamı ve şairleri etrafında toplayarak onlara ihsanlarda bulunan Nasirü'd-Dîn Mervezî, pâyitaht Merv'de kültür hayatının canlanıp gelişmesi için büyük çaba sarf etti. Kendisinden teşvik ve himaye gören ilim erbabı da eserlerini ona ithaf ettiler.¹¹⁴⁵ Bunlardan dönemin meşhur filozof ve mantıkçısı Ömer b. Sehlân es-Sâvî, *el-Besâiru'n-Nâsiriyye*¹¹⁴⁶ ve yine devrin önde

¹¹⁴¹ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Teymî es-Sem'ânî, *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-kebîr*, II, Thk. Münîre Nâcî Sâlim, Mâcistir fî't-Târihi'l-İslâmî, Bağdad 1975, s. 288-289; Tâcüddin b. Ali b. Abdulkâfi es-Sübkî, *Tabakatu's-Şafîyyeti'l-Kübra*, VII, Thk. Mahmud Muhammed et-Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Huluv, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire 1918, s. 293-294.

¹¹⁴² Bkz. Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 74.

¹¹⁴³ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 69; Akîlî, *a.g.e.*, s. 252; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 199; Ayn. mlf., *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 515; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlîk" s. 90.

¹¹⁴⁴ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 242-243; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 263.

¹¹⁴⁵ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 242; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 263; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 108.

¹¹⁴⁶ Bkz. Ömer b. Sehlân es-Sâvî, *el-Besâiru'n-Nâsiriyye fî İlmi'l-Mantık*, Thk. Hasan el-Merâgî, Müsteşar Mahkemetü't-Temyizi'l-İraniyye, Tahran 1390 hş., s. 8; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 242; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 69; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 199; Ayn. mlf., *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 515; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 263.

gelen dinler tarihçisi Şehristânî de *el-Milel ve'n-Nihal*¹¹⁴⁷ adlı eserlerini kendisinden destek ve himaye gördükleri Büyük Selçuklu Vezîri Nasirü'd-Dîn Mervezî'ye ithaf ettiler. Irak şairlerinden Cemaleddîn Abdürrahim El-Bağdadî ise Horâsân'a yaptığı yolculuk esnasında 525 (1131) yılı Ramazan Bayramı gecesi Nişâbûr'da vezîrin huzuruna vardı ve *Kaside-i Şivaî* adlı şiirinde ona övgüde bulundu.¹¹⁴⁸ Diğer taraftan İbn İsfendiyâr'ın naklettiği bir rivayete bakılacak olursa, Nasirü'd-Dîn Mervezî'nin tasavvuf ehli insanlarla arasının pek hoş olmadığı anlaşılmaktadır.¹¹⁴⁹

Bu çalışmamızda kullandığımız en önemli kaynaklardan biri olan *Atabetü'l-Ketebe*'nin müellifi Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, Sultan Sancar'ın Mâverâünnehir seferi (524/1130) hakkında Bağdad Hilâfet merkezine gönderilmek üzere bir fetihnâme kaleme almıştı. Bu fetihnâmeyi ilk olarak Büyük Selçuklu Vezîri Nasirü'd-Dîn Mervezî'ye takdim etti. Kendisi de kâtiplik sanatında mahir olan Mervezî, Cüveynî'ye övgü dolu sözler sarf etti. Bununla kalmayarak aynı sözleri Sultan Sancar'ın huzurunda da tekrar etti. Bu sayede Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, sultanın gözüne girmeye muvaffak oldu ve kendisine hazineden değerli hediyeler verildi.¹¹⁵⁰

Vezâret kitapları, ilim adamlarının tabiatında bulunan korkaklık sebebiyle Nasirü'd-Dîn Mervezî'nin vezîrlük makamının gerektirdiği canlılığa ve sağlamlığa sahip olmadığını ileri sürmüşlerdir.¹¹⁵¹ Sultan Sancar, 526 (1132) senesinde yeğeni Sultan Mahmûd'un vefatı üzerine Irak saltanatını diğer yeğeni Melik Tuğrul'a tevdi etmek için Irak'a sefer düzenlediği sırada Nasirü'd-Dîn Mervezî'yi vezîrlikten azletti¹¹⁵² ve onu tekrar Dîvân-ı İşrâf başkanlığına tayin etti.¹¹⁵³

¹¹⁴⁷ Bkz. Ömer Faruk Harman, "Şehristânî", *TDVİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 467.

¹¹⁴⁸ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 242-243; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 263.

¹¹⁴⁹ Bu rivayete göre, Sultan Sancar, Kutb Şâlûsî adındaki bir şeyhin hangâhını ziyaret edip hırkasını giymek suretiyle ona hürmet göstermişti. Fakat vezîr bu durumdan hoşlanmamış, sürekli Kutb Şâlûsî aleyhinde konuşarak Sancar'ın gönlünü bulandırmaya çalışmıştı. Ayrıca defalarca şeyhi incitmişti. Bir gün şeyhe Bistâm'dan kavun getirdiler. Kutb Şâlûsî, kavundan bir dilim eline aldı ve "*Mahmud b. Ebû Tevbe'yi öldürdük*" dedi. Tesadüfen onun sözü gerçekleşti ve aynı anda Sancar Merv'de vezîrini öldürdü. Bkz. İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, I, s. 131.

¹¹⁵⁰ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 4-5; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 51-52; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar" I, s. 558, 618-619.

¹¹⁵¹ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 69; Akîlî, *a.g.e.*, s. 252; Hândmîr, *Düsturu'l-Vüzerâ*, s. 199; Ayn. mlf., *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 515.

¹¹⁵² el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 243.

¹¹⁵³ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 70; Akîlî, *a.g.e.*, s. 252; Hândmîr, *Düsturu'l-Vüzerâ*, s. 199; Ayn. mlf., *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 515.

Nasırü'd-Dîn Mervezî'nin bundan sonraki hayatını Dîvân Teşkilâtı bahsinde ele alacağız.

2.1.1.1.9. Kıvamü'd-Dîn Ebû'l Kâsım Nâsır b. Hüseyin ed-Dergüzînî

Hemedân vilâyetinin en büyük kariyesi olan Dergüzîn'in Enesâbâd¹¹⁵⁴ köyünde aristokrat bir çiftçi ailenin oğlu olarak dünyaya geldi. Babası, muhtemelen oğlunun Büyük Selçuklu Devleti'nin hizmetinde bir bürokrat olarak yetişmesini istediği için onu başkent İsfâhân'a gönderdi. Orada bir süre tahsil gördükten sonra Sultan Muhammed Tapar'ın zevcesi Gevher Hâtun'un vezîri ve daha sonra Divân-ı İşrâf başkanlığına yükselcek olan Kemâlü'l-Mülk es-Sümeýremî'nin hizmetine girdi.¹¹⁵⁵

Ebû'l Kâsım ed-Dergüzînî, Sultan Muhammed'in vefatına yakın Büyük Hâcib Ali Bâr'ın (Ali b. Ömer) vezîrlğine¹¹⁵⁶ tayin edildi. Sultan ölüm döşeğindeyken Emîr Ali Bâr, sultanın hazineden iki yüz bin dinarın halktan fakir kimselere ve muhaliflere dağıtılmasını emrettiğini söyledi. Dergüzînî, bu paranın önemli bir kısmını kendi tasarrufuna alarak büyük bir servete sahip oldu.¹¹⁵⁷ Bu tarihten itibaren yaptığı çalışmalar onun yükselmesine sebep oldu. Selçuklu tarihinde bürokrasinin en entrikacı üyelerinden biri oldu. Sultan Muhammed'in ölüm tarihinden (511/1118) kendi katledildiği tarih olan 527 (1133) yılına kadar on beş yıl boyunca Irak Selçuklu, Horâsân ve Bağdad Halifelik saraylarında vezîr olabilmek gayesiyle diğer bürokratlara kumpaslar ve suikastlar düzenlemiş; Halife, Irak Selçuklu Sultanı ve Sultan Sancar arasında fitne çıkarmıştır. Bu fitne ve desiseler bir grup insanın ölümüne sebep olurken kendisinin de sonunu hazırlamıştır.¹¹⁵⁸

¹¹⁵⁴ Bazı kaynaklar mezkûr vezîrin ismini, doğduğu köye nisbetle Ebû'l-Kâsım Enesâbâdî şeklinde zikretmişlerdir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 508; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 166.

¹¹⁵⁵ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 120; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 265; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 85.

¹¹⁵⁶ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 115; İbnü'l-Fuvatî, *a.g.e.*, III, s. 547; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 265; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 85; Diğer kaynaklar, “vezîr”in mürâdifî olarak muhtelif terimler kullanmışlardır. Bir kısım kaynaklar, “kethüdâ” Bkz. Zahîrüddîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 45; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 166; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 169; bazı kaynaklar, “naib” Bkz. Kirmânî, *a.g.e.*, s. 74; Akîlî, *a.g.e.*, s. 255; diğer bir kısım kaynaklar ise “kâtib” Bkz. el-Hüseyînî, *a.g.e.*, s. 61; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 44, terimlerini kullanmışlardır.

¹¹⁵⁷ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 115; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 265; Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, s. 251.

¹¹⁵⁸ Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 265.

Sultan Muhammed Tapar'ın vefatından sonra oğlu Mahmûd'un çocuk denecek yaşta tahta çıkmasıyla birlikte ortaya çıkan otorite boşluğu, Ebû'l Kâsim ed-Dergüzî'nin harekete geçmesine sebep oldu. Öncelikle efendisi Hâcib Ali Bâr'ı Vezîr Kemâlû'l-Mülk es-Sümeiremî ve müstevfi üzerinde tahakkümde bulunması ve yaşının küçük olması sebebiyle sultana vasilik etmesi hususlarında cesaretlendirdi. Hâcib Ali Bâr, Dergüzî'nin telkiniyle Sultan Mahmûd'u amcası Sancar'ın üzerine yürümesi için teşvik etti. Diğer taraftan Semerkand hanına haber göndererek “*Biz, Sultan Sancar üzerine yürüyeceğiz, şüphesiz ki, o bize karşı çıkacaktır. Bize karşı çıktığında, arkadan senin hücum etmen münasiptir ki düşman, iki arada kalır ve helak olur*” diyerek tahrikte bulundu.¹¹⁵⁹

Bundan sonra Dergüzî ve Hâcib Ali Bâr, devlete sadakat ile hizmet eden insanların bir kısmının görevden alınmasına, diğerlerinin ise huzurlarını kaçırmak suretiyle isyana kalkışmalarına sebep oldular. Bu hususun vazıhla anlaşılması için birkaç misal nakledeyim: İlk olarak, on seneden beri tedbir amacıyla sultanın nezdinde rehin tutulan ve Hille'ye dönmesine izin verilmeyen Dübeys b. Sadaka'dan rüşvet alarak memleketine gönderdiler.¹¹⁶⁰ Hille'deki emîrliğin başına geçen Dübeys, derhal hâkimiyet sahasını genişletmek maksadıyla siyasî ve askerî faaliyetlere girişti. (514/1120)¹¹⁶¹ İkincisi, halkın yararına yapmış olduğu çalışmalarla ve imar faaliyetleriyle Sultan Muhammed Tapar'ın takdir ve teveccühünü kazanan Bağdad şihnesi Bihruz el-Hâdim'i Sultan Mahmûd'a tesir ederek görevinden azlettirdiler. (512/1118-1119)¹¹⁶² Üçüncüsü, o sırada İsfâhân'da bulunan Fars âmilini tutuklayıp işkence ettiler. Bu suretle Fars emîrini ürküterek açıktan isyan etmesine sebep oldular. Buna ilave olarak Sultan Muhammed Tapar'ın himayesinde İsfâhân'da yaşayan Şebânkâre emîrlere o kadar çok eziyet ettiler ki sonunda onlar da kalelerine döndüler ve muhalefet

¹¹⁵⁹ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 117; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 61-62; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 265; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 85.

¹¹⁶⁰ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 117-118; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 424; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 346; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 310; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 265-266.

¹¹⁶¹ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 186-187; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, (481-517/1088-1123), s. 704-706; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 446-449; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 350-351; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 53-54; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 232; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 282-283; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 312; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 25; Dübeys b. Sadaka hakkında tafsilatlı bilgi için Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, s. 263-265; Abdülkerim Özyayın, “Dübeys b. Sadaka” *TDVİA*, C. X, İstanbul 1994, s. 14.

¹¹⁶² el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 117; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 424-425; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 230; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 273; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 310; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 24; Nevzat Keleş, “İnsanların En Kibarlarından: Selçukluların Bağdad Şahnesi Bihruz el-Hâdim”, s. 454.

ederek isyana kalkıştılar. Dördüncüsü, iki aydan daha az bir müddet zarfında sultanın hazinesini talan ederek bomboş bıraktıkları gibi saraydaki gulâmları, gönül hoşluğuyla hizmet etmediklerini bahane ederek dağıttılar. Beşincisi ve devlete yaptıkları en büyük kötülük ise, Sultan Muhammed Tapar'ın ölümüne yakın Atabeg Şirgîr komutasındaki Büyük Selçuklu ordusu Alamut'u ele geçirmek için harekete geçmişti; kaleyi almak üzereyken Ebû'l Kâsım ed-Dergüzînî, Bâtînîlere meylederek onlara yardım etmeye söz vermiş olduğundan, asker arasında fitne yaydı ve Atabeg Şirgîr'in tutuklanması için emir çıkardı. Bu yüzden ordunun disiplini bozuldu. Bunu fırsat bilen Bâtînîler onların üzerine hücum ederek bir kısmını öldürdüler, kalanları ise kaçmaya mecbur bıraktılar.¹¹⁶³

Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzînî ve Hâcib Ali Bâr, oluşturdukları düzeni bozacak ve kendilerine muhalefet edebilecek kimseleri saraydan uzaklaştırmaya devam ettiler. Bunlardan Dîvân-ı İnşa ve Tuğra Başkanı Hatîrû'l-Mülk'ü vazifesinden azledip, Atabeg Karaca es-Sâkî ile birlikte Fars'a gönderilen sultanın kardeşi Melik Selçukşâh'a vezîr yaptılar. Sultan Mahmûd'u zayıf ve hakir gördüklerinden, her ne yapacak olsalar onun fikrini sormuyorlar ve ondan izin istemiyorlardı.¹¹⁶⁴ Dergüzînî, Sâve Savaşı'ndan sonra Mahmûd ile amcası Sancar arasında arabulucu olmak istemişse de Vezîr Kemâlû'l-Mülk es-Sümeiremî, daha önce davranıp amca-yeğeni barıştırmıştı.¹¹⁶⁵ Sultan Sancar, Rey'de yeğeni Mahmûd ile yaptığı görüşme esnasında yeni kurulan Irak Selçuklu Devleti'ni tanzim etmişti. Bu doğrultuda Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzînî'yi Dîvân-ı İnşa ve Tuğra başkanlığına tayin etti.¹¹⁶⁶

Irak Selçuklu Vezîri Kemâlû'l-Mülk es-Sümeiremî, Hâcib Ali Bâr ve Dergüzînî'nin gün geçtikçe devletin kontrolünü ele geçirmelerinden endişe duyarak Sultan Mahmûd'u bu ikisi üzerinde tedbir almaya teşvik etti. Neticede Hâcib Ali Bâr'ı öldürtmeyi ve Dergüzînî'yi hapsedirmeyi başardı. Dergüzînî, Selçuklu Tarihi'nin önemli kaynaklarından *Nusretü'l-Fetre*'nin müellifi olan

¹¹⁶³ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 117-119; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 265-266.

¹¹⁶⁴ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 121; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 266.

¹¹⁶⁵ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 123; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 62; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 44-45; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 267; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 85; Bu hususta daha önce de ifade ettiğimiz gibi bazı kaynaklarımız daha farklı bir rivayet nakletmişlerdir. Buna göre, Hâcib Ali Bâr, kendi kethüdası Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzînî'yi Sancar'ın huzuruna göndererek "*Mahmûd'un bu hareketinin çocukluktan ileri geldiğini*" söyleyip Mahmûd'un dilinden özür dilemişti. Bkz. Zahrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 45; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 166; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 169.

¹¹⁶⁶ el-Bondârî, *a.g.e.*, s.124; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 267.

İmadüddîn İsfahanî'nin amcası ve o sırada vezîr vekili olan Azizüddîn'in tavassutuyla idamdan kurtuldu. Bununla birlikte o, 513 (1119-1120) yılından Kemâlü'l-Mülk'ün Bâtınîler tarafından öldürüldüğü 9 Safer 516¹¹⁶⁷ (9 Mayıs 1122) tarihine kadar hapiste kaldı.¹¹⁶⁸

Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzînî, Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Şemsü'l-Mülk Osman'ın vezîrliği döneminde Şerefü'd-dîn Enûşîrvân b. Halid-i Kâşânî'nin yerine Dîvân-ı Arz başkanlığına tayin edildi.¹¹⁶⁹ Bu vazifesi sırasında, Sultan Mahmûd ile evlenecek olan Sultan Sancar'ın kızı Mah Melek Hâtun'u Irak'a getirmesi için Horâsân'a gönderildi.¹¹⁷⁰ Bununla birlikte Dergüzînî, vezîrlik sevdasından hiçbir zaman vazgeçmedi. Sürekli Irak'taki gelişmeleri doğru yanlış Sultan Sancar'a ulaştırdı. Şemsü'l-Mülk Osman'ın aleyhinde Dîvân-ı İstîfâ Başkanı Azîzüddîn İsfahanî ile işbirliği yaptı. Vezir Şemsü'l-Mülk Osman'ı Sultan Sancar'ın huzurunda olanca şekilde kötü takdim etti. Bunun üzerine Sultan Sancar, yeğeni Mahmûd'a vezîri huzuruna göndermesini emretti. Mahmûd, vezîri gönderirse amcasının bütün sırlarını öğreneceğinden, göndermediği takdirde ise amcasının emrine muhalefet edip onu gücendireceğinden korktu. Nihayet Müstevfî Azîzüddîn İsfahanî'nin tavsiyesine uyarak vezîri öldürüp başını göndermeye karar verdi. Böylece Vezîr Şemsü'l-Mülk, Dergüzînî ve İsfahanî'nin komplosu neticesinde Sultan Mahmûd'un emriyle öldürüldü.¹¹⁷¹

Şemsü'l-Mülk'ün katlinden sonra Sultan Mahmûd, vezâreti Azîzüddin İsfahanî'ye teklif etti. Fakat Azîzüddîn'in özür beyan etmesi üzerine Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzînî'yi 518 (1124) yılında bu makama tayin etti. Dergüzînî, uzun zamandan beri hayalini kurduğu makama böylece kavuşmuş oldu. Fakat öyle görünüyor ki, bu makamda iken de muhaliflerini ortadan kaldırmak ve çirkin maksatlarını gerçekleştirmek için Bâtınîlerin yardımına başvurmaktan kaçınmadı. İçlerinde kadıların ve dinî zümre mensuplarının da olduğu önemli devlet adamlarını ortadan kaldırmak amacıyla bir kez daha cinayet ve kan dökme

¹¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 475.

¹¹⁶⁸ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 125, 128; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 267-268; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 85.

¹¹⁶⁹ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 130; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 268

¹¹⁷⁰ Bkz. Muizzî, *a.g.e.*, s. 325; Anonim, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısâs*, s. 415.

¹¹⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 220; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 133-135; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.* (481-517/1088-1123), s. 770; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 485-486; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 299; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 61.

eylemlerine başladı.¹¹⁷² Kaynaklarımızdan el-Bondârî, Bâtınîlerin bu dönemde işlediği neredeyse bütün cinayetlerde Irak Selçuklu Vezîri Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzî'nin parmağı olduğunu iddia etmektedir. Buna göre onun Bâtınîlere katlettirdikleri arasında, daha önce muhtelif vesilelerle kendisinden bahsettiğimiz Kadı Ebû Sa'd el-Herevî, (518/1124-1125)¹¹⁷³ Musul Valisi Aksungur el-Porsukî (520/1126)¹¹⁷⁴ ve Büyük Selçuklu Vezîri Muînü'd-Dîn Muhtassû'l-Mülk Kâşî (521/1127)¹¹⁷⁵ bulunmaktadır. Yine devrin meşhur Şaffî âlimlerinden ve mutasavvıflarından biri olan Aynu'l-Kudât el-Hemedânî'nin genç yaşta kazandığı şöhret ve manevî nüfuz, müridi Azîzüddîn İsfahanî'yi artık siyasî rakibi olarak gören Dergüzî'yi telaşlandırmıştı. O, Aynu'l-Kudât el-Hemedânî'yi önce bir kısım ithamlarla Bağdad'a getirterek burada bir süre hapsedtikten sonra tekrar Hemedân'a götürterek ders verdiği medresenin kapısına astırmıştır. (7 Cemâziyelâhir 525/7 Mayıs 1131)¹¹⁷⁶

Dîvân-ı İstîfâ Başkanı Azizüddîn İsfahanî de Dergüzî'nin öldürtmek istediği bürokratlardan biri idi. Fakat o, durumunu tehlikeli görünce sultandan hac için izin isteyip 517 (1124) yılında hacca gitti. Hacdan döndükten sonra memuriyetten çekilmek için sultana müracaat etti. Fakat Sultan Mahmûd, onun istifasını kabul etmedi. Bir süre sonra Azizüddîn, tekrar ısrarla istifasını arz edince, Sultan Mahmûd onu müstevfilikten alarak hazinedârlığa ve oğlunun vezîrlğine tayin etti. Bu yeni vazifesinde sultana yakın olmanın avantajını kullanan İsfahanî, vezîrin gerçek yüzünü ona anlatma fırsatını elde etti. Sultan Mahmûd, İsfahanî'nin tavsiye ve telkinleri doğrultusunda Dergüzî'yi vezîrlikten azlederek ikinci kez hapse attırdı.¹¹⁷⁷ Başka bir rivayete göre ise, Sultan

¹¹⁷² Akîlî, *a.g.e.*, s. 255-256; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 74-75; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 204; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 268; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 86.

¹¹⁷³ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 137; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 365; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 429; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 268.

¹¹⁷⁴ Bkz. Azîmî, *a.g.e.*, s. 61; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 501; İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, s. 242; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 311; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 321-322; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 32.

¹¹⁷⁵ Bkz. Anonim, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kisâs*, s. 412; Azîmî, *a.g.e.*, s. 62; İbnü'l-Fuvaîf, *a.g.e.*, V, s. 363; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 198; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 68; Akîlî, *a.g.e.*, s. 251; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 514-515; Şüşterî, *a.g.e.*, II, s. 465.

¹¹⁷⁶ Bkz. İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Teimmetü Sivânî'l-Hikme*, s. 117-118; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 143-144; Sübkî, *a.g.e.*, VII, s. 129; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 205; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 76; Akîlî, *a.g.e.*, s. 256; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 516; Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 539; Süleyman Uludağ, Nurettin Bayburtlugil, "Aynükdât el-Hemedânî", *TDVİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 281.

¹¹⁷⁷ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 141; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 268; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 86.

Mahmûd'un vezîrini azil ve hapsedmesinin sebebi, Halife el-Müsterşid'e karşı gerçekleştirdiği Bağdad seferi esnasında halife ile yaşadığı ihtilaf ve çatışmanın çözümlenmesi için yapılan müzakerelerde, vezîrin nüfuz ve salâhiyetini daha fazla halifelik lehine kullanmakla itham edilmesidir. Bu ithamın sahibi Selçuklu kumandanlarından Barankuş Zekevî'dir. Onun iddiasına göre, bu vezîr, halifeden aldığı rüşvet karşılığında halifenin vezîri ile birlikte, Sultan Mahmûd'un Bağdad'dan çıkmasını temin hususunda anlaşmışlardır. (521/1127) ¹¹⁷⁸

Sultan Mahmûd, Dergüzînî'nin yerine Enûşirvân b. Hâlid'i Bağdad'dan getirterek vezârete tayin etti. Enûşirvân b. Hâlid, yaklaşık on ay bu görevde kaldıktan sonra istifa etti ve 522 (1128) yılı Şaban (Ağustos) ayında Bağdad'a geri döndü. ¹¹⁷⁹

Sultan Sancar, Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzînî'ye karşı daima lütfkâr davranmıştır. 522/1128 yılında batı işlerini tanzim etmek için geldiği Rey şehrinde, yeğeni Sultan Mahmûd ile yaptığı görüşme esnasında, hapiste bulunan Dergüzînî'yi serbest bırakmasını emretmiştir. Sancar, bununla da iktifa etmeyerek, Dergüzînî'yi Sultan Mahmûd ile evli olan kızına vezîr tayin etmiştir. Mahmûd, amcasının şefaata ve iltimasına mazhar olan bu mazûl vezîri 24 Muharrem 522 (29 Ocak 1128) tarihinde tekrar kendi vezîrlğine tayin etmiştir. ¹¹⁸⁰

Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzînî, vezîrlğinin bu ikinci döneminde de devletin kontrolünü elinde tutabilmek gayesiyle rakiplerine siyasî kumpaslar düzenlemeye devam etti. Daha önce kendisini vezîrlikten azlettirerek hapse attıran Azizüddîn İsfahanî'den intikam almak için harekete geçti. Öncelikle Sultan Mahmûd'a adamları vasıtasıyla “*amcan Sancar iki kızının mirasını ve mücevherlerini istemek için elçi göndermiş*” şeklinde bir haber gönderdi. Bu haber sultana ulaştıktan sonra, başka bir adamı aracılığıyla “*Sancar senin mazeretini kabul etmez, güvene layık bir adamdır diye Azizüddîn'in tanıklığını ister. Tehlikeyi ortadan kaldırmak*

¹¹⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 244; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 207; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 508; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 64-65; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 7; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 111; Erdoğan Merçil, “Selçuklularda Rüşvet”, s. 170; Hasan Hüseyin Adaloğlu, *a.g.e.*, s. 134-135.

¹¹⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 244; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 207; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 508; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 141-142; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 65; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 7; Hasan Hüseyin Adaloğlu, *a.g.e.*, s. 135.

¹¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 515; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 65; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 123-124; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 268-269; Erdoğan Merçil, “Selçuklularda Rüşvet”, s. 170; Hasan Hüseyin Adaloğlu, *a.g.e.*, s. 135.

için onu tutuklatmak gerekir” dedi. Sultan Mahmûd, bu müşkül durum karşısında tereddüt yaşayıp ne yapacağını bilemeyince vezîrine danıştı. Vezîr, meselenin ehemmiyetsiz olduğunu söyleyerek sultanı rahatlattı. Sonra Azizüddîn’in hapiste kalmasının bir mahzuru bulunmadığını, hatta sultan onu hapsedecek olursa kendi malından üç yüz bin altın vereceğini söyledi. Sultan Mahmûd, vezîrin sözlerine inanarak Azizüddîn’i tutuklatıp Tikrit kalesinde hapsedirdi. (525/1130-1131)¹¹⁸¹ Fakat daha sonra Sultan Sancar’ın elçisi gelince, onun elçiliği hakkında daha önce söylenen sözlerin hiçbirini elçiden işitmedi. Vezîrin yalan söylediğini anladı ve ona adam göndererek kendisine vaat ettiği parayı istedi. Vezîr, sultanın talebine karşılık bir takım bahaneler bularak ödemeyi tehir etti. Diğer taraftan sultanın parasını ödeyebilmek için İsfâhân’a adamlar göndererek Azizüddîn’in kardeşlerinin tutuklanması ve servetlerine el konulması talimatını verdi. Nihayet Sultan Mahmûd, vezîrin hileleri hususunda uyanmaya başlasa da, bir teşebbüste bulunamadan 525 (1131) yılı Şevval (Ağustos/Eylül) ayında vefat etti.¹¹⁸²

Sultan Mahmûd’un vefatından sonra onun veliahtlığı konusunda anlaşmazlık çıktı. Vezîr Ebû’l-Kâsım ed-Degüzînî ve Meraga Atabegi Aksungur el-Ahmedîlî, Mahmûd’un oğlu Davud’u tahta çıkardılar.¹¹⁸³ Fakat Davud’un amcaları Mesûd, Tuğrul ve Selçukşâh, bu durumu kabul etmeyip her biri kendi adına mücadeleye koyuldular. Sultan Sancar, bu mesele ile yakından ilgilenmek için Rey’e geldiğinde (526/1132) kendisini beş aydan beri bu şehirde bekleyen Irak Selçuklu Vezîri Ebû’l-Kâsım ed-Dergüzînî ve Irak askerleri karşıladı.¹¹⁸⁴ Sancar, burada yeğenlerinden Tuğrul’u Mahmûd’un halefi olarak takdim etti ve kendisine veliahd tayin etti. Tuğrul, Dînever Savaşı’ndan sonra resmen Irak

¹¹⁸¹ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 144-145; Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, s. 106-107; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 269; Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, s. 251; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 86; Erdoğan Merçil, “Selçuklularda Rüşvet”, s. 170-171; Bir kısım kaynaklarımız ise Azizüddîn İsfahanî’nin yine Vezîr Ebû’l-Kâsım ed-Dergüzînî’nin teşebbüsü neticesinde daha önceki bir tarihte, 521 (1127) senesinde tutuklanıp hapsedildiğini nakletmişlerdir. Bkz. İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 244; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 207; Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, XXXVI, s. 7.

¹¹⁸² el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 145-146; Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, s. 107; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 269; Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, s. 251; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 87; Erdoğan Merçil, “Selçuklularda Rüşvet”, s. 170-171.

¹¹⁸³ İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 528; İbn Haldûn, *Kitâbu’l-İber*, V, s. 67; İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 264; Ebû’l-Fidâ, *a.g.e.*, III, s. 5; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 327-328; İbnü’l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 36; el-Kalkaşandî, *Meâsirü’l-İnfâfe fî Meâlimi’l-Hilâfe*, II, s. 26; Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, XXXVI, s. 28; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 441; Ergin Ayan, “Merâgâ Atabegi Aksungur (I.) el-Ahmedîlî”, s. 169.

¹¹⁸⁴ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 148; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 70.

Selçuklu tahtına oturdu. Atabegi Şirgîr ve oğlu Şerefü'd-devle'yi öldürttüğü için kızgın olduğu Dergüzîni, onun vezîri olarak tayin edildi.¹¹⁸⁵ Sancar, kendi vezîri Nasîrî'd-Dîn Mahmûd b. Ebî Tevbe el-Mervezî'yi görevden alınca, bu makama Dergüzîni'yi tayin etti. Dergüzîni, Irak ve Horâsân vezîri olarak Tuğrul'un yanında Irak'ta kalacak, Horâsân sarayında ise birisi kendisine vekâlet edecekti. O, sultanın hazinedârı olan Zahîrî'd-Dîn Abdü'l-Azîz el-Hamîdî'ye vekâletini verdi.¹¹⁸⁶

Sultan Sancar, Irak işlerini yoluna koyup Horâsân'a dönerken Dergüzîni, ondan sultanın alameti ve tevki'i bulunan kâğıtlar aldı. Bu kâğıtlardan birine Tikrit Kalesi'nde hapis bulunan Azizüddîn İsfahanî'nin katline dair bir ferman yazıp Bağdat şihnesi Bihruz el-Hâdim'e gönderdi ve bu yöntemle Azizüddîn'i 527'de (1133) katlettirdi. Fakat bu vakadan sonra çok geçmedi ki Sultan Tuğrul, Dergüzîni'nin amellerinin çirkinliği ile ilgili doğru ve tam bilgilere ulaşıncı onu 527 (1133) yılının Şevval (Ağustos/Eylül) ayında Şapurhast'ta astırdı. Cüssesi ağır gelince darağacın ipi koştı ve zemine düştü. Onu parça parça ettiler. Onun cesedinin her bir parçası öldürttüğü kimselerin yakınlarına gönderildi.¹¹⁸⁷ Böylece, şahsî menfaatlerini devletin menfaatlerinin üzerinde tutan; tüm Selçuklu vezîrleri arasında en rüşvetçi, en zararlı ve en baskıcı olanının kariyeri sona ermiş oldu.¹¹⁸⁸

Ebû'l Kâsım ed-Dergüzîni ve babasının ismi konusunda tarihçiler ve şairler arasında görüş birliği yoktur. Hatta bu vezîrin çağdaşları dahi bu hususta görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Enûşîrvân b. Hâlid onu Nâsır b. Ali; Yâkût el-Hamevî ve İbnü'l Esîr, Ali b. el-Kâsım¹¹⁸⁹ Mücmelü't-Tevârih'in anonim yazarı ki, kitabını 520 (1126-1127)'de Dergüzîni hayattayken yazmıştır, Nâsır b. Hüseyin¹¹⁹⁰ Errecânî şiirlerinde Nâsır b. Ali¹¹⁹¹ Mûizzî, Ali b. Nâsır¹¹⁹² olarak zikretmişlerdir. Görünüşe göre bu ihtilafın sebebi şudur ki, Dergüzîni düşük bir

¹¹⁸⁵ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 148.

¹¹⁸⁶ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 243; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 269; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 72; Maksud Ali Sadîkî, "Câygâh-ı Vezaret Der Hükümet-i Sultan Sancar", s. 155-156.

¹¹⁸⁷ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 155-157; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 269-270; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 51.

¹¹⁸⁸ Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 87.

¹¹⁸⁹ Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, s. 451; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 508.

¹¹⁹⁰ Bkz. Anonim, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısâs*, s. 415.

¹¹⁹¹ Bkz. Nâsihüddîn Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Kâdî el-Errecânî, *Dîvânü'l-Errecânî*, III, Thk. Muhammed Kâsım Mustafa, Mektebetü'l-Fikr el-Cedîd, 1979, s. 1207.

¹¹⁹² Bkz. Muizzî, *a.g.e.*, s. 569.

soya sahip olduğundan vezâretinden önce kimse onu tanıımıyordu ve bu makama geldikten sonra meşhur olmuştu. Herkes onu lâkab veya nisbetleriyle tanımişti. Kıvâmüddîn¹¹⁹³ Zeynüddîn¹¹⁹⁴ Dergüzîni¹¹⁹⁵ Anes Abadî¹¹⁹⁶ adlarıyla anıldı ve çok az kişi onun ve babasının gerçek adını öğrenebildi.¹¹⁹⁷

2.1.1.1.10. Nasrû'd-Dîn Tâhir b. Fahrû'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk

Sultan Sancar ve yeğeni Sultan Tuğrul'un müşterek vezîri Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzîni'nin katledildiği 527 (1133) yılının Şevval (Ağustos/Eylül) ayından 528 (1134) yılının Cemaziyelevvel (Şubat/Mart) ayına kadar yaklaşık yedi ay boyunca Büyük Selçuklu Devleti'nin vezîrlik makamında hiç kimse bulunmadı. Kaynaklardan hiçbiri bu süre zarfında Sancar tarafından bir vezîrin atanmasına atıfta bulunmadı. Sultan Sancar, Dergüzîni'nin katlinden yedi ay sonra eski vezîr Sadrû'd-Dîn Muhammed'in kardeşini yani Fahrû'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk'ün diğer oğlu Nasrû'd-Dîn Tâhir'i Nizâmü'l-Mülk lakabıyla kendi vezîrlik makamına tayin etti.¹¹⁹⁸

Nasrû'd-Dîn Tâhir'in durumu önceki vezîrlerden biraz farklıydı. Çünkü Sancar'ın diğer vezîrlerinden daha uzun bir süre, yaklaşık yirmi yıl vezîrlikte kaldı ve sonunda da bir komplo ve suikaste uğramadı. Ayrıca dedesi Nizâmü'l-Mülk'ten sonra Büyük Selçuklu vezîrlerinden hiçbirisini onun kadar vezîrlik makamında kalamadı. Bu hakikat muhtemelen onun vazifesindeki hareketsizliğinden kaynaklanmaktaydı. Çünkü kaynaklar, onun vezîrlikte geçirdiği zamanın uzunluğuna rağmen vazifesi esnasındaki faaliyetlerinden pek bahsetmezler.¹¹⁹⁹ Kaynakların sessiz kalmasının sebebi, bu dönemde ordu kumandanlarının devlet işlerindeki hâkim rollerinden dolayı vezîre daha az yetki alanı bırakılmasından ileri gelmektedir.¹²⁰⁰ Nitekim daha önce birkaç kez naklettiğimiz ve İbnü'l-Esîr'e dayandırdığımız bir rivayetten, Sultan Sancar'ın bu

¹¹⁹³ Bkz. Muizzî, *a.g.e.*, s. 324-325; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 204; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 74; Akîlî, *a.g.e.*, s. 255; İbnü'l-Fuvatî, *a.g.e.*, III, s. 546; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 516.

¹¹⁹⁴ Bkz. Muizzî, *a.g.e.*, s. 569; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 115.

¹¹⁹⁵ Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 61.

¹¹⁹⁶ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 508; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 166; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 74.

¹¹⁹⁷ Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 270.

¹¹⁹⁸ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 243; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 275; Maksud Ali Sadıkî, "Câygâh-ı Vezaret Der Hükümet-i Sultan Sancar", s. 156.

¹¹⁹⁹ Bkz. Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 206; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 79; Akîlî, *a.g.e.*, s. 257.

¹²⁰⁰ Maksud Ali Sadıkî, "Câygâh-ı Vezaret Der Hükümet-i Sultan Sancar", s. 156.

vezîrinin görüşlerini pek önemsemediği anlaşılmaktadır. Buna göre Vezîr Nasîrû'd-Dîn Tâhir, Katavan Savaşı öncesinde Karahitay Hükümdarı Gürhan'a gönderilen cevabî mektubun üslubundan rahatsız olup gönderilmesine karşı çıkmıştı. Fakat Sultan Sancar, vezîrin itirazını dikkate almamış ve mektubu göndermişti.¹²⁰¹

Nasîrû'd-Dîn Tâhir'in vezîrlük devresi Sultan Sancar'ın ihtiyarlık ve Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküş zamanına rastlamaktadır. Onun vezâret yılları belalar ve talihsizlikler içinde, çoğunlukla ülkenin kuzey sınırlarında Hârezmşâhlar başta olmak üzere Karahitaylar, Gûrlular ve Oğuz taifesi ile savaşlarla geçmiştir. Bununla birlikte bu Selçuklu vezîrinin bu hercümerç içerisinde, tesirleri bugüne kadar uzanan ve bizim açımızdan en önemli icraatı, Selçuklu devri teşkilât tarihi ve diplomatiği bakımından son derece önemli bir eser olan *Atabetü'l-Ketebe*'nin bir kitap haline getirilmesine yapmış olduğu katkıdır diyebiliriz. Onun vezîrlük yaptığı dönemde Dîvân-ı İnşa ve Tuğra Başkanı olan Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, Nâsîrû'd-dîn Tâhir'in defalarca emir ve ısrarı üzerine, kendi yazdığı muhtelif resmî yazıları (menşûr, ahidnâme, risâle ve rik'a) bir araya toplamış ve *Atabetü'l-Ketebe*, yani “*kâtiplerin eşiği veya köprüsü - merdiveni*” adını vermiştir.¹²⁰²

Sultan Sancar, 548 (1153) yılının Muharrem (Mart/Nisan) ayında Oğuzlara karşı yapılan savaşta ağır bir şekilde yenilerek 6 Cemaziyevvel'de (30 Temmuz) esir düşmüş¹²⁰³ ve onların elinden kurtulduğu 551 yılı (1156) Ramazan (Ekim/Kasım) ayına kadar üç yıl tutsak kalmıştı.¹²⁰⁴ Bu hengâme içerisinde Vezîr Nâsîrû'd-dîn Tâhir ve ordu kumandanları onu terk etmişler ve Sancar tamamen yalnız kalmıştı. Diğer taraftan payitaht Merv'in Oğuzlar tarafından istilâ edilmesi üzerine vezîr ve ordu kumandanları Nîşâbûr'a gitmişlerdi. Burada önce bir hükümdar tayin edilmesi gerektiğine karar vererek, o esnada Bavendî ülkesinde bulunan Sancar'ın veliahdı Süleymanşâh b. Muhammed Tapar'ı Nîşâbûr'a

¹²⁰¹ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 83; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 49.

¹²⁰² Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 5; Karş. Mîrzâ Muhammed Hân Kazvîni, *Bîst Makâle-i Kazvîni*, II, *a.g.e.*, s. 212, 215-216; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 547, 619; Ann K. S. Lambton, “Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 366.

¹²⁰³ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 90; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 430; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 253; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 156-157; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, III, s. 26-27; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVII, s. 41.

¹²⁰⁴ Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, III, s. 30; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVII, s. 28; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 55.

getirerek etrafında toplanmışlar ve sultan olarak adına hutbe okutmuşlardı. (19 Cemaziyelâhir 548/11 Eylül 1153) Böylece Nâsîrû'd-dîn Tâhir, ölümünden kısa bir süre evvel Süleymanşâh'ın da vezîrlîğini yapmış ve aynı yılın Şevval (Aralık 1153/Ocak 1154) ayında vefat etmişti. Bunun üzerine Süleymanşâh, Nâsîrû'd-Dîn Tâhir'in oğlu Nizâmü'l-Mülk Ebû Ali Kıvâmüddîn Hasan'ı vezârete getirdi. Fakat o, işlerin büsbütün kötüye gitmesi üzerine 549 (1154) yılı Safer (Nisan/Mayıs) ayında Gürgân'a döndü.¹²⁰⁵

Sultan Sancar'ın esaretten kurtulduktan sonra vezârete atama yaptığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla ömrünün son yedi ayında vezîrlîk görevini kimin yaptığı bilinmemektedir.

2.1.2. Büyük Dîvânı Teşkil Eden Dîvânlar

2.1.2.1. Dîvân-ı İstîfâ

Bu dîvânın ismi kaynaklarda ayrıca Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik¹²⁰⁶ ve Dîvânü'z-Zimâm ve'l-İstîfâ¹²⁰⁷ şeklinde zikredilmekle birlikte, başında bulunan görevliye müstevfî¹²⁰⁸ sâhib-i dîvân-ı istîfâ¹²⁰⁹ mâlik-i zimâm-ı istîfâ¹²¹⁰ harc-ı memâlik¹²¹¹ müstevfî-yi memâlik¹²¹² veya müstevfî-yi külli memâlik¹²¹³ denilmekteydi.¹²¹⁴ Devletin bütün malî işlerinden sorumlu olan bu dîvân, gelir ve giderleri *defter-i rûznâmçe*, *düstûr-ı evâric* ve *câmi'ü'l-hesab* adı verilen hususî

¹²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 157, 159.

¹²⁰⁶ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 3; Seyyid Ali Müeyyed Sabitî, *a.g.e.*, s. 145-146.

¹²⁰⁷ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 60.

¹²⁰⁸ Bkz. Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 37; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 95; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 142; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 148; Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 46; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 268.

¹²⁰⁹ Bkz. Hekîm Sûzenî Semerkandî, *Dîvân*, Neşr. Nâsîrüddîn Şah Hüseyinî, Müessesesi-i Çâp ve İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1338 hş., s. 144; Reşîdü'd-dîn Vatvât, *Nâme'hây-ı Reşîdü'd-dîn Vatvât*, (Kâsım Tûyserkânî'nin önsözü) s. 116.

¹²¹⁰ Bkz. Kirmânî, *a.g.e.*, s. 91.

¹²¹¹ Bkz. Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 199.

¹²¹² Bkz. Kirmânî, *a.g.e.*, s. 65; Akîlî, *a.g.e.*, s. 249; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 195; Şüşterî, *a.g.e.*, II, s. 463; Reşîdü'd-dîn Vatvât, *Nâme'hây-ı Reşîdü'd-dîn Vatvât*, (Kâsım Tûyserkânî'nin önsözü) s. 116.

¹²¹³ Reşîdü'd-dîn Vatvât, *Nâme'hây-ı Reşîdü'd-dîn Vatvât*, I, s. 80.

¹²¹⁴ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 184-185; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 42; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 94; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 71; Ali Öngül, *a.g.e.*, s. 38; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 166-167.

defterlere kaydedip yıllık bütçeyi düzenlerdi.¹²¹⁵ O devirde de malî politikanın esası, gelirin giderden fazla olması prensibine dayanmaktaydı. Bu gerçekleşmediği takdirde hiç olmazsa denk bir bütçe düzenlenmeye çalışılırdı. Vazife ve salâhiyetleri itibariyle bugünkü maliye bakanına tekabül eden müstevfinin devlet hiyerarşisinde bazı dönemlerde vezîrden hemen sonra geldiği, bazı müstevflerin Dîvân-ı İstîfâ'yı vezîrliğe yükselmek için bir basamak olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Nitekim vezîrlik makamı münhal olunca bu vazifeye bir müstevfi tayin edilebiliyordu.¹²¹⁶

Müstevfi; devletin bütün malî işlerle ilgilenen memurlarının başıdır. Buna Dîvân-ı Hâss veya Dîvân-ı Hazret'in maliye işlerine bakan görevlileri de dâhildir. Diğer yüksek makam sahipleri gibi müstevfler de kendilerine bir nâib tayin edebiliyorlardı. Dîvân-ı İstîfâ'da, belgelerin (huccethâ) düzenlenmesini ve vergi toplama sistemini iyi bilen kâtibler (muharrirân) ve muhasipler (muhâsibân) görev yapmaktaydı. Ayrıca müstevfi, eyalet ve şehir maliye dairelerini yönetmek için bütün şehir ve eyaletlere kendi temsilcilerini (nüvvâb) ve memurlarını (gumaşteğân) gönderiyordu. Aşağı kademedeki bu vazifelilerden kasıt, maliye müfettişleri (mutasarrıfân) ve memurlardır (mutasaddiyân) ki bunlar, devletin bütün vergi işleri hakkında müstevfiye malumat vermek mecburiyetindeydiler. Müstevfi, vergi toplayanların (muhasıl, âmil) faaliyetlerini takip eder ve görevlerini ihmal ettikleri takdirde onları sorguya çekerdi. Vergi işlemleri ve onlarla ilgili belgeler bizzat onun tarafından kontrol edilirdi. Her tür işlem, gelir ve giderlerle ilgili bilgiler hususî defterlere kaydedilmekteydi. Bu amaçla listeler

¹²¹⁵ Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın, Dîvân'ı İstîfâ da dâhil diğer tüm dîvân işlerinden, özellikle malî işlere dair kayıtlardan çok iyi anladığı ve her gün müstevfiyi nezdine çağırıp mezkûr defterleri kontrol ettiği rivayet edilmektedir. Bkz. Zahîrüddîn Nişâbûrî, *a.g.e.*, s. 53; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 191-192; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 169.

¹²¹⁶ Misal olarak, Sultan Muhammed Tapar devrinde Sa'dü'l-Mülk Ebû'l-Mehâsin, Mahmûd b. Muhammed Tapar devrinde ise Kemâlû'l-Mülk es-Sümeiremî müstevfilikten vezîrliğe yükselmişlerdi. Yine daha önce de ifade ettiğimiz gibi Sultan Berkjaruk devrinde müstevfilik yapan Mecdü'l-Mülk Ebû'l-Fazl Kummî, Vezîr Fahrû'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk'ten daha nüfuzlu idi. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 350; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 87, 102, 122; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 185; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 79-81; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 154; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 95; C. E. Bosworth, "Mustawfi", *EP*, C. VII, E. J. Brill, Leiden 1993, s. 753-754; Abbas Sabbâğ, Nebi Bozkurt, "Müstevfi", *TDVIA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 147.

(cerâyid) ve defterler (defâtir) kullanılmaktaydı.¹²¹⁷ Lambton, eyaletlerde vergi tahsilatında toplanan meblağın bir kısmının merkezî hazineye ulaşmakta genellikle başarısız olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, taşra hükümetlerinde vergi tahsilatı, genel olarak kendi dîvânları bulunan muktâ'ların ve valilerin sorumluluğundaydı. Teoride muktâ'ların ve valilerin vergilendirmeyi değiştirme yetkileri yoktu. Ancak pratikte bu tür konularda geniş bir takdir yetkisine sahiptiler ve Dîvân-ı İstîfâ'nın etkin kontrolüne tâbî değillerdi.¹²¹⁸

Vergilerin tahsilinden başka maaşların muhtelif şahıslara ödenmesi de müstevfinin salâhiyeti dâhilindeydi. Dîvân başkanlarına, devlet memurlarına, saray hizmetkârlarına, (bendegân, hidmetkârân) din adamı ve seyyidlere maaş ve diğer çeşitli ödemelerin yapılmasından müstevfi sorumlu idi. O, maaşların düzenli olarak ve zamanında ödenmesine itina etmekle kalmaz, hak sahibi olmayanları listelerden (cerâ'id) çıkarabilirdi.¹²¹⁹

Atabetü'l-Ketebe'de yer alan ve Sultan Sancar devrinde Zeynüddîn Ebû'l-Alâ Sâid b. el-Hüseyin'in Merv şehrinin dîvân-ı istîfâ başkanlığına tayiniyle ilgili bir fermanda, Merv bölgesinde vergi toplayan ve diğer malî işlemlerden sorumlu olan bu dîvânın temsilcilerinin bazı hak ve görevleriyle ilgili bilgiler bulunmaktadır: *"Merv bölgesi (hitta) tahtın bulunduğu yer olduğu için bu bölgenin düzenine daha çok önem vermek gerekmektedir... Ünlü âlim Zeynüddîn Ebû'l-Alâ Sâ'id b. el-Hüseyin el-Müstevfi uzun yıllar boyunca bu vilâyette dîvân-ı istîfâ başkanlığını yapmıştır. Fakat bu görevin yükümlülükleri nâiblerin omuzlarında olmuştur. Çünkü Zeynüddîn bize hizmet vermektedir ve sarayda en yüksek rütbelerden birine sahiptir. Merv'de vergi işlerinin (kârhâ-yı mu'âmeletî) aksatıldığı ve Zeynüddîn'in yokluğunda esbâb-ı hâss için ödemelerin dîvân çıkarlarına uygun olmayan bir şekilde yapıldığına dair haberler gelmektedir. Bu durum Zeynüddîn'in bize sunduğu rapordan sonra ortaya çıkmıştır... Bunu göz önünde bulundurarak Zeynüddîn'in bizzat kendisinin bu işlere el atmasını*

¹²¹⁷ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 36-37; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 325-326; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 95; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 72-73.

¹²¹⁸ Ann K. S. Lambton, "Internal Structure of the Saljuq Empire", s. 258.

¹²¹⁹ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 109; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 185; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 38; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 327; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 96; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 72.

emrettik. Bizim saray ve divânımız onun varlığının güzelliğinden mahrum kalmasına rağmen, biz bu işi diğer işlere tercih ettik. Ona bütün şehir, köy ve kasabaları ile Merv bölgesinin divân-ı istîfâ işlerini, aynı zamanda sarayın divân-ı istîfâ nâibliğini, 543 (1148/1149) yılı ürünlerinden (irtifâ'ât) alınacak vergiler ve kira parası ile genel olarak mülkü ilgilendiren bütün işlerimizi onun sorumluluğuna verdik. Biz ona rahatlıkla ve güvenle bu işe başlamasını, esbâb-ı hâssı ilgilendiren eski ve yeni ödeme miktarlarını belirlemesine izin verdik. Her bölgeye adaletli ve anlayışlı nâibleri tayin etsin, onlar da özel defterlere ürünlerden alınan gelir miktarı ve kira paralarını kaydetsinler... Ödenecekleri belirlesin ve divâna ait işler hakkında zamanında düzenlenmiş raporlar göndersin. Biz emrediyoruz ki, Zeynüddîn, seyyidlerin geçinmesi için ayrılan harac, ebvâbü'l-mâl (bâb-ı mâl'in çoğulu) paralarından kalan miktarları, kıymetli insanların maaşları (mersûm) ve emekli maaşlarını (idrâr) belirlesin, herkese hissesini ayırsın ve kaydetsin... Eğer harac veya ebvâbü'l-mâl'den başka amaçlar için para kullanılmışsa, o paralar iade edilmelidir, yani para miktarı eski haline gelmelidir. O, soylu insanların getireceği vergi (mâl)lerle ilgili işlerden de haberdâr olmak zorundadır. Bütün gelir giderleri deftere yazsın, eski hesapları dikkatlice gözden geçirsin. Hata ya da eksik kayıtlara rastlanıldığı takdirde bunları mutlaka düzeltsin. Bütün divân-ı işrâf nâibleri ürün ve toplamalardan (mustahracât) alınmayan vergilerin listesini ona versinler, o da dikkatlice okusun ve uygulasin... Emîr-i İsfehsâlâr'ın vekilleri Zeynüddîn'e fazlasıyla saygı gösterecekler ve işini iyi icra etmesi için gereken malzemeleri ve kolaylıkları sağlasınlar. Reislik dairesinin memurları ona her türlü yardımı yapsınlar, onun nâibinden her türlü vergiyi ve hisseyi (kısmet) yazsınlar, ona güvensinler. Bütün vekil, âmil, mutasarrıf-ı esbâb-ı mu'âmele, za'îm, ra'iyet ve soylu insanlar... Zeynüddîn'i nâib-i müstevfî olarak kabul etsinler, ona maaş versinler ki, bu emredilmiş ve divândan çıkan belge (huccet) ile tasdiklenmiştir.¹²²⁰

Fermandan anlaşıldığına göre, Zeynüddîn Ebû'l-Alâ Sâ'id b. el-Hüseyn el-Müstevfî uzun yıllar Merv vilâyetinde divân-ı istîfâ başkanlığı yapmıştır. Fakat kendisi sarayda görevli olduğu için bu vazife onun nâibleri tarafından

¹²²⁰ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 46-48; Karş. Seyyid Ali Müeyyed Sabitî, *a.g.e.*, s. 41-42; Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 99-102; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 126-127; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 363-364; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 96-97.

yürütülmüştür. Ancak onun yokluğunda Merv'deki malî işlerin devletin ve halkın menfaatleri doğrultusunda yürütülmeyip ihmale uğradığı bizzat onun saraya sunduğu raporlarda ortaya çıkınca, sarayda mühim bir vazifesi bulunmasına rağmen kendisi oraya gönderilmiştir.¹²²¹ Onun Dîvân-ı İstîfâ başkanı olarak en önemli vazifesi, güvenilir naibleri vasıtasıyla vergilerin düzenli olarak toplanmasını sağlayarak sultanın hazinesini doldurmak ve elde edilen gelirlere seyidler için tahsis edilmiş olan payları, çalışan ve emeklilerin maaşlarını belirleyerek bütün hak sahiplerine ödemelerin doğru bir şekilde yapılmasını sağlamaktır. Bunun yanında o, eğer belirlenen harcamalar dışında paranın başka amaçlar için kullanıldığını tespit ettiği takdirde, bu yanlışlığı telafi edip bu paraları hak sahiplerine iade etmekle vazifelidir. Bu sebeple müstevfi, bütün gelir ve giderleri defterlere kaydedip eski hesapları dikkatli bir şekilde kontrol etmeli, yanlışlık ve eksiklikleri düzeltmelidir. Diğer taraftan fermana, Zeynüddîn vazifesini icra ederken Emîr-i İsfefsâlâr'ın yani yerel askerî komutanın vekillerine (nüvvâb), ona her çeşit saygıyı göstermeleri emrediliyordu. Ayrıca kendisine reislik ikametgâhından elden gelen her türlü yardım ve destek de sağlanacaktır. Fermanın son bölümü ise, müstevfinin belirlenmiş kurallara göre ve belli zamanda aldığı maaşla alakalıdır. Bu hususta mahallî görevlilerin özen göstermeleri buyrulmaktadır.

Sultan Sancar devrinde Dîvân-ı İstîfâ'ya başkanlık eden müstevfilerden tespit edebildiklerimiz şunlardır: Nasîrü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ebî Tevbe el-Mervezî,¹²²² Şerefü'd-dîn Zahîrî'l-Mülk Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan el-Beyhâkî,¹²²³ ve Hatîrî'd-dîn Kummî Müstevfi.¹²²⁴

Müstevfi Şerefü'd-dîn Zahîrî'l-Mülk Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan el-Beyhâkî'nin hayatı hakkında kaynaklarımızdan *Târih-i Beyhâk*'ta yeteri kadar malumat bulunmaktadır. Buna göre Beyhâk'ta doğan Şerefü'd-dîn Zahîrî'l-Mülk,

¹²²¹ Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 369.

¹²²² Bkz. Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 199; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 69; Akîlî, *a.g.e.*, s. 252; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 515; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük" s. 90; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 76; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 184; Bu müstevfinin hayatı hakkında 1.3.1.1.8'de tafsilatlı malumat naklettiğimiz için burada tekrar etmeyeceğiz.

¹²²³ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 3, 56; İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhâkî, *Târih-i Beyhâk*, s. 226; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 369; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar" I, s. 617; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 76.

¹²²⁴ Bkz. Kirmânî, *a.g.e.*, s. 70; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 76.

başlangıçta babasına vekâleten Beyhâk'ın zengin ailelerinden birine mensup olan Seyyid-i Ecel İmadüddîn Yahya'nın terbiye ve eğitimi ile görevlendirildi. Horâsân Amîdi Muhammed b. Mansûr'a bir kasidede övgüde bulununca, bu amîd ona ikram ve in'amda bulunarak bir at, bir elbise ve bir köle hediye etti. Şerefü'd-dîn daha sonra Selçuklu hanedanından Horâsân Meliki Börîbars b. Alp Arslan'ın hizmetine girerek bir süre "Ârız" olarak görev yaptı. Merv'in Derîce köyü yakınlarında yapılan savaşta, Börîbars'ın kardeşi Melik Arslan Argun'a yenilmesi üzerine Şerefü'd-dîn Zahîrû'l-Mülk, tanınmamak için bir halk kıyafeti giyerek kardeşi Şemsü'l-Eimme'nin görev yaptığı medreseye sığındı. Olaylar yatışınca kadar burada gizlendi. Sultan Sancar'ın Horâsân'a hâkim olmasından sonra, onun hizmetine girerek Herât âmilliği görevinde bulundu. Bundan sonra mevkii hızla yükseldi. Bir süre İsfesâlâr İzze'd-dîn Tuğrul Tekîn'e vezîrlük yaptıktan sonra 516 (1122/1123) yılında Büyük Selçuklu Devleti Dîvân-ı İstîfâ başkanlığı görevine getirildi. Bir yıl sonra Bağdad'a giderek burada Irak mutasarrıflığı vazifesini yerine getirdi. Bu esnada oğlu Mucîri'd-dîn Muhammed de Rey şehrinde mutasarrıf olarak görev yapmaktaydı. 533 (1138/1139) yılına kadar aynı vazifede kalan baba-oğul, bu tarihte Sultan Sancar'ın huzuruna geldiler. Şerefü'd-dîn Zahîrû'l-Mülk ve oğlu Mucîri'd-dîn Muhammed, Katavan Savaşı'nda Sultan Sancar'ın maiyetinde bulunanlar arasında idiler ve bu savaşta baba-oğul maktûl düştüler. Yine aynı kaynağımızın ifadesine göre, Şerefü'd-dîn Zahîrû'l-Mülk eli açık, cömert, sürekli in'am ve ihsanda bulunan fakat kendisi için hiçbir şey almayan bir kimse olarak tanınmıştı.¹²²⁵

Atabetü'l-Ketebe'nin müellifi Müntecebüddîn Bedî' Cüveynî, henüz genç bir delikanlı iken hem kâtiblikteki bilgisini artırmak hem de devlet teşkilâtında bir vazife almak için 516 (1122/1123) yılında Sultan Sancar'ın saltanat merkezi Merv'e vardığında, kendisi gibi Beyhâklî ve babasının dostu olan Büyük Selçuklu devlet erkânından Şerefü'd-dîn Zahîrû'l-Mülk'ün yüksek himaye ve iltimasına mazhar olmuştu. Müntecebüddîn'in bizzat kendi ifadesine göre, Şerefü'd-dîn Zahîrû'l-Mülk, daha İsfesâlâr İzze'd-dîn Tuğrul Tekîn'in vezîri iken Sultan Sancar tarafından kendisine Dîvân-ı İstîfâ makamı vadedilmiş bulunuyordu. Şerefü'd-dîn Zahîrû'l-Mülk, kendi dîvânına ait yazışmaların sorumluluğunu

¹²²⁵ İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhâk*, s. 225-226; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar" I, s. 615-617.

Müntecebüddîn'e tevcih etmekle kalmamış, İnşâ sanatında sahip olduğu bilgi ve tecrübesiyle ona yol göstermiş, yazılarındaki hataları düzeltmiş ve onun bürokraside yükselmesine yardımcı olmuştur.¹²²⁶

Atabetü'l-Ketebe'de yer alan bir fermana göre, Dîvân-ı İstîfâ Başkanı Şerefü'd-dîn Zahrü'l-Mülk, aynı zamanda Bistâm reîsliğine tayin edilmiştir. Ancak o Bistâm'a gitmeyip hem reîslik hem de müstevfilikle ilgili görevlerini yürütmek üzere Reşidü'd-dîn'i kendisine naib tayin etmiştir.¹²²⁷

2.1.2.2. Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ

Selçuklu kaynaklarında Dîvânü'r-Resâil,¹²²⁸ Dîvânü'r-Resâil ve'l-İnşâ,¹²²⁹ Dîvân-ı İnşâ,¹²³⁰ Mansıb-ı Dîvân-ı Tuğrâ ve İnşâ,¹²³¹ Dîvân-ı Tuğrâ ve İnşâ¹²³² veya yalnızca Dîvân-ı Tuğrâ¹²³³ gibi muhtelif isimlerle anılan bu müessese, devletin iç ve dış bütün yazışmalarının yürütülmesi ve belgelerin hazırlanması ile; menşur, tevkî', ferman ve misal adları altında çıkarılan emirnâmelere sultanın tuğrâsını çekmekle görevliydi.¹²³⁴ Bu dîvânın başında bulunan devlet adamına Sâhib-i Dîvân-ı Tuğrâ ve İnşâ,¹²³⁵ Münşî-yi Memâlik,¹²³⁶ Tuğrâî veya Tuğrâkeş¹²³⁷ denilmekteydi. Fakat burada, bizim nazarı dikkatimizi celbeden nokta, Makrîzî'nin de tespit etmiş olduğu üzere, Dîvân-ı İnşâ dairesi Abbâsîlerden

¹²²⁶ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 2-4; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar" I, s. 614-618.

¹²²⁷ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 55-56; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 110-111; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 369; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 367; Abdülkerim Özaydın, "Selçuklular'da Reîslik Müessesesi", s. 117-118; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 117.

¹²²⁸ Bkz. Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 78; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 376; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 99.

¹²²⁹ Bkz. İmâdüddin Muhammed b. Muhammed b. Hamid el-İsfehânî, *Kitâbu Târîh-i Devlet-i Âli Selçuk*, İhtisar:el-İmâmü'l-Âlem el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bondârî el-İsfehânî, Şirketü Tab'ul-Kutbü'l-Arabiyye, Mısır 1900, s. 92.

¹²³⁰ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 3-4, 49; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 173; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 47.

¹²³¹ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 124.

¹²³² Bkz. İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, s. 102; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 60-61, 130; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 65, 83.

¹²³³ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 48-49.

¹²³⁴ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 184; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 43; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 156; Aydın Taneri, "Dîvân", 4/6, *TDVİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 383; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 84; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 64.

¹²³⁵ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 60; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 65.

¹²³⁶ Bkz. Hândmîr, *Düstürü'l-Vüzerâ*, s. 195.

¹²³⁷ Bkz. Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 29; Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 161.

itibaren bütün İslâm devletlerinde muhtelif farklarla mevcut olmakla birlikte, “tuğrâ” kavramının ve mansıbının Büyük Selçuklularda ve bu devletin varislerinde Oğuz an’anesinin tesiriyle söz konusu dîvânın ismine ve bünyesine ilave edilmiş olmasıdır.¹²³⁸ Dolayısıyla Dîvân-ı Tuğrâ Selçuklular tarafından oluşturulmuş bir kurumdu. Türkmen-Oğuz geleneğinde bir hâkimiyet sembolü olan tuğrâ, sultandan gelen yazılar üzerine konulan ve böylece onun doğruluğunu onaylayan bir işaretti. Orta Asya’da ok ve yay tasviri bunun ilk biçimi olsa da, daha sonra İslâm yazı (hat) sanatının türlü stilize biçimler verdiği bir mühür haline dönüşmüştür.¹²³⁹ İşte bu sebeptendir ki, Büyük Selçuklu Devleti’nden başlayarak, Selçuklu şubelerinde daima “tuğraî”¹²⁴⁰ lakaplı birtakım meşhur devlet adamlarına tesadüf edilmiştir.¹²⁴¹

Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ’nın yapısı ile ilgili olarak kaynaklarımızdan elde ettiğimiz malumata göre, bu dîvânın birkaç şubeden teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Mesela *Atabetü’l-Ketebe*’de geçen bir atama belgesinde, Sultan Sancar tarafından vezir nâibi ve Dîvân-ı Tuğra başkanı olarak tayin edilen Ziyâü’l-devle ve’l-dîn Müeyyedü’l-İslâm’a, Dîvân-ı İnşâ’nın işleriyle de ilgilenmesi ve bu dîvâna düzen vermesi emredilmiştir.¹²⁴² Bu tayin belgesini düzenleyen o sırada Dîvân-ı İnşâ başkanı olan Müntecebü’l-dîn Bedî’ Cüveynî olduğunu dikkate alırsak,¹²⁴³ buradan Dîvân-ı İnşâ’nın ve bunun başında bulunan münşinin, tuğrâîye ve onun başkanlık ettiği Dîvân-ı Tuğrâ’ya bağlı ve sorumlu olduğu ve tuğrâînin münşiden daha üstün bir makamda bulunduğu neticesine

¹²³⁸ Bkz. Takiyüddîn Ebî’l-Abbas Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve’l-i’tibâr bi-Zikri’l-hutat ve’l-asâr*, II, Mektebe es-Sakâfe ed-Dîniyye, Kahire 1987, s. 226; Karş. M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 60; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyruklara Dair”, 102-103; M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 28; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları’nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 189-190.

¹²³⁹ Claude Cahen, *İslâmiyet I -Doğuşundan Osmanlı Devleti’nin Kuruluşuna Kadar-*, Çev. Esat Mermi Erendor, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990, s. 273; C. E. Bosworth, “Tughra (a-In the central of Islamic lands before the Ottomans)”, s. 595; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 36; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 88.

¹²⁴⁰ Daha önce de muhtelif sebeplerle ifade ettiğimiz gibi Sultan Berkyaruk 490 (1097) yılında kardeşi Sancar’ı Horâsân melikliğine tayin edince, İbnü’l-Esîr’in Ebû’l-Feth Ali b. Hüseyin Tuğrâî olarak adlandırdığı bir şahsı ona vezîr tayin etmişti. Bkz. İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 221.

¹²⁴¹ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 61.

¹²⁴² Müntecebü’l-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 49; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 103; Ergin Ayan, “Sultan Sancar’a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 358; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 89; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları’nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 190.

¹²⁴³ Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 593.

varabiliriz.¹²⁴⁴ El-Bondârî de aynı şekilde Dîvân-ı Tuğrâ'dan bahsederken, Dîvân-ı Resâil ve Dîvân-ı İnşâ adında iki şubenin bu dîvâna bağlı bulunduğunu kaydetmiştir.¹²⁴⁵ Köymen ve Uzunçarşılı ise, mezkûr dîvânın, Dîvân-ı Tuğrâ ve Dîvân-ı İnşâ olmak üzere iki daireye ayrıldığını ifade etmişlerdir.¹²⁴⁶ Köymen, tuğrâ dairesinin hükümdar nezdinden çıkan emirnâmelere, onun işaretini, tuğrâsını koymakla görevli iken, başında münşinin bulunduğu Dîvân-ı İnşâ dairesinin görevinin, devletin iç ve dış yazışmalarını idare etmek ve bunlarla ilgili belgeleri hazırlamak olduğunu kaydetmiştir.¹²⁴⁷

Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ, hiyerarşik düzende Dîvân-ı Vezâret ve Dîvân-ı İstîfâ'dan sonra üçüncü sırada gelmektedir. Ayrıca sultan ava çıktığında yanında vezîri bulunmadığı için Sâhib-i Dîvân-ı Tuğrâ, (tuğrâî) vezîre vekâlet etmekteydi.¹²⁴⁸ Fakat bir kısım günümüz tarihçileri, bu durumun sultanın av zamanlarıyla sınırlı kalmadığını, Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ başkanının hazerde ve seferde vezîr bulunmadığı zaman, vezîre vekâlet ettiğini ifade etmişlerdir.¹²⁴⁹

Sultan Sancar devrinde Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ'nın mahiyeti ve bu kurumda çalışan görevlilerin vazife ve salâhiyetleriyle ilgili, Ziyâü'd-devle ve'd-Dîn Müeyyedü'l-İslâm'ın bu dîvânın başkanlığına ve Dîvân-ı Vezâret nâibliğine tayiniyle ilgili ferman, tetkike şayan kayıtlar ihtiva etmektedir: “*Divân-ı Tuğrâ ve Divân-ı Vezâret nâibliğine Ziyâü'd-devle ve'd-Dîn Müeyyedü'l-İslâm ve'l-Müslimin tayin edilmiştir. Emirler ve yasaklar, din ve devlet maslahatları ve mülkün işlerini halletme yetkisini onun yetenekli, faziletli ve iş bilen ellerine emanet ettik. Onun kişiliğinden de anlaşıldığı üzere, memleketin maslahatlarını düzene sokma konusunda düzgün ve doğru kararlar alıp bizi bu konuda rahatlatacak. Hizmetlilerin (haşem ve hadem) erzak ve maaşlarını (mevâcib)*

¹²⁴⁴ Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 190.

¹²⁴⁵ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 102; Karş. Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 191.

¹²⁴⁶ Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 184; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 43.

¹²⁴⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s.

184

¹²⁴⁸ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 102.

¹²⁴⁹ Bkz. Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 22, 30; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 30; Ann K. S. Lambton, *Tedâvüm ve Tehevül Der Tarih-i Miyâne-i İnan*, s. 43; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 184, dn. 86; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 85; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 196.

belirleyip Allah Teâlâ'nın emaneti olan halkı rahat ettirme ve yüceltme yolunda çalışacak. Ona, içinde zulüm ve eziyet şüphesi olan, Müslümanları üzen, onlar tarafından beğenilmeyen ve kabul görmeyen kaideleri ve sonradan ihdas edilen vergileri (resm-i muhdes) kaldırmasını emrediyoruz. Dünya mülkünün kurallarını yeniden yazıp düzenleyerek onların iyi hatırlanmasını ve hayırlara vesile olmasını sağlasın. Onun verdiği kararlar mirasçılarının en iyisi olan Allah, dünyayı ve onları miras alana kadar devam edip geçerli olsun. Ayrıca dîvânın en nazik işlerinden olan Dîvân-ı İnşâ'yı yönetmeyi de farz bilsin. Kâtiblerin yazdığı memleket ahvâli, sırlar ve diğer yazıları gözden geçirsin ve onların kullandıkları kelime ve anlamlar hakkında bilgi sahibi olsun. Çünkü kişinin yazdığı onun akıl ve bilgisinin göstergesidir. Onlar tarafından yazılmış ve dünyanın farklı noktalarına ulaşmış her misâl, mektup ve hitâbın, günler, aylar ve yıllar boyu zevâle uğramadan, yok olmadan yaşaması için hata ve yanlışlıktan arınmış olması, dünya ve içinde yaşayan insanların hayrı ve maslahatına uygun olması gerekir. Bu fermanlar halk nezdinde söylenir, yazılır ve o defter saklanır. Bütün devletin ileri gelenleri, (evliyâ-i devlet) dinin ve milletin büyükleri, padişahın huzurundaki büyükler ve güvenilir insanlar, hizmetkârlar (hâdem ve hişâm), kalem ehli insanlar, (erbâb-ı kalem) Ekfa'l-Kifât (Ziyâü'd-devle ve 'd-Dîn Müeyyedü'l-İslâm) hakkındaki düşüncemizden ve ona olan inancımızdan haberdar olsunlar diye bu fermanı verdik. Bu iki önemli makam ve pozisyon onun yetkisinde olduğu için bütün mülk ve devlet maslahatlarıyla ilgili konularda ona gitsinler. Onun son derece zeki ve akıllı bir şekilde düşünüp aldığı kararlara itiraz etmeyip aksine davranmasınlar. Ona destek olup itaat etsinler. Mülkün dört bir tarafında yaşayan ünlüler, seçkinler, halkın farklı katmanları denizde ve karada, ovada ve dağlarda yaşayan herkes, kendi hallerini Dîvân-ı Vezâret'e bildirip, olup bitenden Ekfa'l-Kifât'ı haberdar etsinler. Onun aracılığı ve göstereceği ilgi sayesinde bizim makamımızdan istekte bulunup isteklerine ulaşabilirler, inşaallahu Teâlâ.”¹²⁵⁰

Fermanın muhteviyatından, mevzumuz bakımından oldukça mühim neticeler elde etmiş bulunmaktayız. Bunları maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

¹²⁵⁰ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 48-50; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 102-104; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 194-195; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 103; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 357-358; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 91.

1. Vezîrin gıyabında ona vekâlet eden devlet adamının Dîvân-ı Tuğrâ başkanı olduğu şeklindeki yukarıda geçen görüşün, Ziyâü'd-devle ve'd-Dîn'in Dîvân-ı Tuğrâ reisliğinin yanı sıra vezâret nâibliğine de tayin edilmesiyle doğru ve genele teşmil edilebilir olduğu ortaya çıkmıştır.

2. Fermanın giriş rûknüne bakıldığında, Ziyâü'd-devle ve'd-Dîn'in olağanüstü durumlarda verilebilecek çok geniş salâhiyetlerle bu göreve tayin edildiği anlaşılmaktadır. Fermanın tarihi kaynağımızda ifade edilmediği için hangi konjonktürel şartlarda bu yetkilerin kendisine verildiğini belirleyemiyoruz. Buna göre o, devleti ve halkı ilgilendiren bütün işlerden yetkili ve sorumlu tutulmakla birlikte, diğer dîvânları ilgilendiren konularda da yetki sahibidir. Mesela, devlet kademelerinde görev yapan kişilerin (hadem ve haşem) maaşlarının (mevâcib) belirlenmesi ile vergi ihdas etme ve kaldırma görevi, Dîvân-ı İstîfâ adına müstevfinin yetki sahası içerisinde iken, belgede bu görevlerin tuğrâiye verildiğine şahit olmaktayız. Kanaatimize göre bunun sebebi, Ziyâü'd-devle ve'd-Dîn, aynı zamanda vezîr nâibi olması dolayısıyla sultan ve vezîrden sonra devletin üçüncü adamıdır ve Dîvân-ı İstîfâ'yı ilgilendiren hususlarda da müstevfiye emir verme yetkisine sahiptir. Nitekim fermanda da, kendisinin iki büyük makamla şerefendirilmesi sebebiyle, devletin bütün ileri gelenlerinin, (evliyâ-i devlet) topluma yön veren din büyüklerinin, hizmetkârların (hadem ve haşem) ve kalem ehli insanların, (erbâb-ı kalem) mülk ve devlet maslahatlarıyla ilgili bütün hususlarda ona müracaat etmeleri buyrulmaktadır.

3. Ziyâü'd-devle ve'd-Dîn'in zulme sebebiyet veren kanunları kaldırıp, yerlerine yenilerini yazması ve düzenlemesi emredilerek teşriî faaliyette bulunması istenmiştir. Biz daha önce vezîrin, sultanın vekili sıfatıyla ferman çıkarmak yetkisine sahip olduğunu ifade etmiştik. Öyle anlaşılıyor ki, vezîr naibi de sultan emrettiği takdirde, aynı yetkiyi uhdesinde bulundurabiliyor ve kullanabiliyordu.

4. Fermandan da anlaşılacağı üzere tuğrâî, kendisine karşı sorumlu olan Dîvân-ı İnşâ'daki işlerin düzenli olarak yürütülmesinden, bu daireden çıkan ve kâtibler tarafından yazılan emîrnâme, (misâl) mektup, (kitâb) muharebe (hitâb) ve benzerî yazıların kontrol edilmesinden ve bu belgelerdeki hata ve yanlışların

düzeltilmesinden sorumlu tutulmuştur.¹²⁵¹ Çünkü buradan çıkan belgelerin, dünyanın farklı bölgelerine ulaşmasından dolayı devletin ciddiyet, vakar ve saygınlığını yansıtmaya gerekiyordu. Bu bakımdan, münşinin görevlerinden birinin de devletin diplomatik ilişkilerini yürütmek olduğu söylenebilir. O, devletin ve komşu ülkelerin iç ve dış politikasından yakından haberdardı.¹²⁵² Nitekim Sultan Sancar devrinde görev yapmış münşilerin, komşu memleketlere gönderilmek üzere kaleme aldıkları mektuplar tetkik edildiğinde, onların diploması konusunda son derece mahir oldukları anlaşılmaktadır. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî'nin Abbâsî Halifesi el-Müsterşid Billah'ın vezîri Şerefü'd-dîn Enûşîrvân b. Hâlid-i Kâşânî'ye gönderilmek üzere yazdığı mektup¹²⁵³ ve yine aynı dönemde münşilik yapmış olan Muînü'd-Dîn Asam tarafından yazılan ve Bizans imparatoruna gönderilen ültimatom,¹²⁵⁴ misal olarak verilebilir.

5. Fermanın son rûknünde, ülkede yaşayan herkesin istek ve şikayetlerini Ziyâü'd-devle ve'd-dîn'in aracılığıyla Dîvân-ı Vezâret'e iletmeleri istenmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, halkın istek ve şikayetleri büyük dîvâna gelmeden önce, imla kurallarına göre yeniden Dîvân-ı İnşâ'da yazılmış ve sonradan büyük dîvâna ulaşmıştır.¹²⁵⁵

Sultan Sancar devrinde Dîvân-ı Tuğrâ ve bu dîvânın bir şubesi olan Dîvân-ı İnşâ'ya başkanlık eden bürokratlardan tespit edebildiklerimiz şunlardır: Kiyâ Mucîrû'd-devle Mucîrû'l-Mülk Ebû'l-Feth Ali b. Hüseyin Erdistânî,¹²⁵⁶ Azîzü'l-

¹²⁵¹ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 31; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 323; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 65; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 196.

¹²⁵² G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 92.

¹²⁵³ Mektubun tam neşri için Bkz. Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 49-62; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 219-236; Mektup hakkında ayrıca Bkz. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar" I, s. 577.

¹²⁵⁴ Mektubun tam neşri için Bkz. Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 578-583; Karş. Akîlî, *a.g.e.*, s. 239-248; Erdoğan Merçil-Mehmed Kanar, "Sultan Sencer'in Bizans İmparatoruna Mektubu", s. 300-306; Mektup hakkında ayrıca Bkz. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar" I, s. 559, dn. 3; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 237; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 260; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 26-27.

¹²⁵⁵ Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 198-199.

¹²⁵⁶ Daha önce tafsilatıyla anlattığımız üzere, Sancar'ın Horâsân melikliği döneminde ilk vezîri olan Mucîrû'l-Mülk Ebû'l-Feth Ali b. Hüseyin Erdistânî, bu makamdan azledildikten (490/1097) sonra Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ başkanlığına tayin edilmiştir. O, 497 (1103/1104) yılına kadar takriben yedi yıl bu vazifeyi sürdürmüştür. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 306; Karş. Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 200.

Mülk Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Hişâb,¹²⁵⁷ Şemsü'l-Mülk Osmân b. Nizâmü'l-Mülk,¹²⁵⁸ Muînü'd-Dîn Asam,¹²⁵⁹ Müntecebü'd-Dîn Bedî' Cüveynî,¹²⁶⁰ Ziyâü'd-devle ve'd-Dîn Müeyyedü'l-İslâm,¹²⁶¹ Nasirü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ebî Tevbe el-Mervezî,¹²⁶² Ebû'l-Fütûh Ali b. Fazlullah et-Tuğrâî,¹²⁶³ Şihâbü'd-Dîn Abdü'l-Celil.¹²⁶⁴

Kaynaklarımızda, Sultan Sancar'ın bürokrasisinde bir dönem Dîvân-ı İnşâ başkanlığı görevinde bulunmuş olan devlet adamlarından Muînü'd-Dîn Asam hakkında oldukça doyurucu malumat bulunmaktadır. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre Muînü'd-Dîn Asam, Nizamü'd-Dîn Togan Beg Kâşgarî'nin vezîrligi sırasında (516/1122-518/1124) münşîlik makamında bulunmaktaydı. Daha önce tafsilatıyla naklettiğimiz üzere, bir dîvân toplantısı esnasında, Büyük Selçuklu Vezîri Nizamü'd-Dîn Togan Beg, Dîvân-ı İnşâ Başkanı Muînü'd-Dîn Asam'a hakaret mahiyetinde ağır bir söz sarf etmiş, bu sözden dolayı gururu incinen

¹²⁵⁷ İbn Funduk Beyhakî'nin rivayetine göre, Azîzü'l-Mülk Ebû'l-Feth Muhammed, Sultan Melikşâh'ın debîri olarak vazife yapmış, Sultan Sancar zamanında ise tuğrâilik makamına yükselmiştir. İbn Funduk Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târih-i Beyhâk*, s. 217; Karş. Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 71.

¹²⁵⁸ Akîlî'nin ifadesine göre, Şemsü'l-Mülk Osmân b. Nizâmü'l-Mülk, kariyerinin başlangıcında Sultan Sancar'a münşîlik yapmıştı. Bkz. Akîlî, *a.g.e.*, s. 258; Karş. Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 71; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 212.

¹²⁵⁹ Bkz. Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 76, 581; Akîlî, *a.g.e.*, s. 237; Hândmîr, *Düsterü'l-Vüzerâ*, s. 192-193; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 62; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdî'l-Beşer*, II, s. 514; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük" s. 106.

¹²⁶⁰ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî hakkında Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 2-5; Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 77-78; Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 349; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 259; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 91; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 134; Mîrzâ Muhammed Hân Kazvîni, *Bîst Makâle-i Kazvîni*, II, s. 207-220; Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 549-550; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar" I, s. 612-634; Tahsin Yazıcı, "Müntecebü'd-dîn Bedî'" s. 25.

¹²⁶¹ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 49; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 103; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 103; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 357; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 91.

¹²⁶² Bir kısım modern tarihçiler, Nasirü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ebî Tevbe el-Mervezî'nin Sultan Sancar'ın vezîrligine tayin edilmeden önce Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ başkanlığı görevinde bulunduğunu iddia etmişlerse de, biz bu bilginin kaynağına ulaşamadık. Bkz. Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 263; Ann K. S. Lambton, *Tedâvum ve Tehevvul Der Tarih-i Miyâne-i İran*, s. 44; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük" s. 90; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 71.

¹²⁶³ Sultan Sancar devri siyasî gelişmelerinde ve dönemin kaynaklarında ismini pek çok yerde gördüğümüz bu tuğrâinin Dîvân-ı Tuğrâ'daki vazifesiyle ilgili bir bilgiye rastlamadık. Bkz. Abdulvasî-i Cebelî, *a.g.e.*, s. 63-64; İbn Funduk Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Teimmütü Sivânî'l-Hikme*, s. 157; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 257; Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 352; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 262; Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 133.

¹²⁶⁴ Bkz. Kummî, *a.g.e.*, s. 242-243; Karş. Maksud Ali Sadîkî, "Câygâh-ı Vezaret Der Hükümet-i Sultan Sancar", s. 157.

Muînü'd-Dîn Asam, birkaç gün evinden dışarı çıkmamıştı. Sultan Sancar, dîvân toplantısında gerçekleşen bu müessif hadiseden haberdar olunca, vezîrini huzuruna çağırarak derhal Muînü'd-Dîn Asam'dan özür dilemesini emretmişti.¹²⁶⁵

Muînü'd-Dîn Asam'ın kahramanı olduğu başka bir hadise de şu şekilde gerçekleşmiştir: Kaynaklarda adı zikredilmeyen bir Bizans imparatoru, İslâm vilâyetleri üzerine sefer tertip ederek, Âmid ve Meyyâfârikîn halkından kadın erkek elli bin Müslüman'ı esir etmişti. Bu bölgede bulunan İslâm askerlerinin mukavemet gösterememesi üzerine çaresiz kalan esir Müslümanlar, kendilerini kurtarması için Sultan Sancar'a bir feryâd-nâme göndermişlerdi. Bu mektup Sultan Sancar'a arz edilince o, Dîvân-ı İnşâ Başkanı Muînü'd-Dîn Asam'a, Bizans imparatoruna hitaben tehdit dolu bir mektup yazmasını emretmişti.¹²⁶⁶ Muhammed Avfî, Muînü'd-Dîn Asam tarafından yazılan mektubun huzurunda okunması üzerine, Bizans imparatorunun çok korktuğunu, bu yüzden uykusunda kâbus gördüğünü, sıkıntı ve tedirginlik içerisinde tahtında rahat oturmadığını, bu sebeple geri adım atarak, Âmid ve Meyyâfârikîn'den getirilen bütün Müslümanların elbise ve azık verilerek memleketlerine geri gönderilmelerini emrettiğini rivayet etmiştir.¹²⁶⁷

Sultan Sancar'ın hükümet teşkilâtında münşîlik yapan devlet adamlarından, hakkında en fazla malumat sahibi olduğumuz kişi, çalışmamızda istifade ettiğimiz en önemli kaynaklarımızdan *Atabetü'l-Ketebe*'nin de müellifi olan Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî'dir. Bununla birlikte çalışmamızın "Kaynaklar" bölümünde, onun hayatı hakkında tafsilatlı bilgi verdiğimiz için burada tekrar etmeyeceğiz.

Necmeddîn Ebû'r-Recâ Kummî'nin naklettiği bir rivayetten, Sultan Sancar'ın hükümet teşkilâtında Dîvân-ı Tuğrâ başkanlığına tayin edilen son kişinin Şihâbü'd-Dîn Abdü'l-Celil olduğu anlaşılmaktadır. Bu şahıs, Sultan Sancar'ın Oğuzlar tarafından esir tutulduğu yıllarda yanında kalan birkaç kişiden biriydi. Sultan Sancar, Şihâbü'd-Dîn Abdü'l-Celil'in hizmetlerini unutmadı ve

¹²⁶⁵ Akilî, *a.g.e.*, s. 237; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 192-193; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 62; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 514; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük" s. 106.

¹²⁶⁶ Bkz. Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 578-583; Karş. Akilî, *a.g.e.*, s. 239-248.

¹²⁶⁷ Bkz. Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 76.

Oğuzların elinden kurtulduktan sonra onu Dîvân-ı Tuğrâ başkanlığına tayin etti.¹²⁶⁸

2.1.2.3. Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik

Bu müessesenin ismi, kaynaklarda Dîvân-ı İşrâf¹²⁶⁹ Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik¹²⁷⁰ İşrâf-ı Memleket¹²⁷¹ veya Dîvân-ı Müşrif şeklinde ifade edilmiştir. Vazifesi, devletin malî ve idarî işlerini en yüksek seviyede teftiş ve kontrol etmek olan bu dîvânın başında bulunan devlet adamına, Sahib-i Dîvân-ı İşrâf¹²⁷² Müşrif-i Memâlik¹²⁷³ Müşrif-i Memleket¹²⁷⁴ veya yalnızca müşrif denilmiştir.¹²⁷⁵

Müşrifin en önemli vazifesi, devlet hazinesinin gelir ve giderlerini kontrol etmektir.¹²⁷⁶ Ayrıca sarayda olup biten her şeyi bilmek ve istenildiği takdirde bunları rapor haline getirmek onun göreviydi. Bundan dolayıdır ki, bu vazife, kendisine bütünüyle itimad beslenen bir kimseye tevdi edilirdi. Müşrif, her eyalete ve şehre, vergilerin ve gelirlerin toplanmasına nezaret etmesi için dürüst ve namuslu bir naib gönderirdi. Dîvân-ı İşrâf tarafından kendilerine yetki verilen eyaletlerdeki müşrifler, mâlî idarenin memurları (âmil) yanında bir nevi müfettiş idiler. Nizâmü'l-Mülk, maaşlarının raiyyete yük olmaması ve söz konusu kişilerin yolsuzluk ve rüşvete bulaşmamaları için, ihtiyaçlarının merkez hazinesinden (Beytü'l-Mâl) karşılanmasını tavsiye etmektedir.¹²⁷⁷

¹²⁶⁸ Bkz. Kummî, *a.g.e.*, s. 242-243; Karş. Maksud Ali Sadıkî, “Câygâh-ı Vezaret Der Hükümet-i Sultan Sancar”, s. 157.

¹²⁶⁹ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 47, 67; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 107; Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 40-41; Akîlî, *a.g.e.*, s. 232.

¹²⁷⁰ Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 47; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 199; Akîlî, *a.g.e.*, s. 252; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 69-70.

¹²⁷¹ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 112, İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, s. 102.

¹²⁷² Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 150.

¹²⁷³ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 28.

¹²⁷⁴ el-İsfehânî, *a.g.e.*, s. 119; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 27.

¹²⁷⁵ Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 31-32; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 44; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 185; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 38-39; Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, s. 258-259; C. E. Bosworth, “Mushrif”, *EP*, C. VII, E. J. Brill, Leiden 1993, s. 679; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 36-37; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 99; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 327; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 76; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 157; Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Müşrif”, *TDVİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 168; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 216.

¹²⁷⁶ Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 31; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 99.

¹²⁷⁷ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 79; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 75; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 83.

El-Meyhenî, *Destûr-i Debîrî* adlı eserinde, eyaletlerde görev yapan müşriflerin sahip olmaları gereken hususiyetler ile vazife ve yetkilerinin kapsamı hakkında şu ifadelere yer vermektedir: “Müşrifin, akıllı, liyakat sahibi, sabırlı ve güvenilir bir kimse olduğuna dair büyük bir zatın görüşü alınmalıdır. Müşrif, öncelikle denetimini üstlendiği bölgede yaşayan insanlar üzerinde güven telkin etmeli ve işe başlarken Allah korkusunu kendisine azık yapmalıdır. Bundan sonra, dîvândan kendisine tevdi edilen her türdeki malî işlemlerle ilgili görevleri yerine getirmelidir. Arazi tevcihleri ve sözleşmeleri başta olmak üzere, mera vergileri, sadaka vergileri, ödeneklerin tahsisi, hesapların ayrıntıları, gelir ve giderlerle ilgili parasal işlerin yürütülmesi, sultana ait bütün mülklerden elde edilen gelirler ve maaşlar, müşrifin teftiş ve onayından geçmesi gerekiyordu. Bunun yanında gelir ve giderlerle ilgili yapılan her yeni işlem ile az veya çok her türlü meblağın, nakit veya aynî gelirin kaydının tutulması ve bunların müşrifin bilgisi ve izni olmadan alınıp harcanmaması gerekirdi. O, eyalet reisinin sarayında yapılan toplantılarda neler olup bittiğinden, vergi kotalarının tahsisi ve tahakkuku ile bunlarda yapılan değişikliklerden haberdar olacak ve hiçbir şeyi gizlemeyecektir. Darphanedeki mühür ve sikkeleri kontrol edecek ve her baskı esnasında kullanılan ölçülerden haberdar olacak. Kasaba ve köy pazarlarının denetiminden sorumlu görevliler ve nahiyelerin ileri gelenleri onun bilgisi olmadan hiçbir iş yapmayacaklardı. Ayrıca buraların tarım ve imar faaliyetlerinden sorumlu olanların işlerini ne şekilde yürüttüklerinden haberdar olmak için akıllı, uyanık ve işinin ehli vekiller tayin edecekti. Tohumları, üretim araçlarını, tahıl ölçeklerini inceleyecek ve ölçeklerin çok yüksek veya çok düşük olup olmadıklarına dikkat edecekti. Müşrif, her zaman kendisine sorulduğu takdirde cevap verebilmesi için vergi bölgelerinin kapsamını gösteren ve buralardaki koşulları açık ve doğru bir şekilde açıklayan güncel bir sicil defterine sahip olacaktı. O, vergi mükelleflerinin ve köylülerin işlerini soruşturacaktı. Böylece vergi tahsildarları ve diğer görevlilerin onlardan haksız talepte bulunmalarına ve onlara fazladan yük yüklemelerine engel olacaktı. Reisler, vergi tahsildarları, vekiller, mutasarrıflar, seçkinler, hizmetkârlar, ileri gelenler, köylüler, ortaklar ve bütün reaya şunu kendilerine yol edinsinler ki, o şehir ve nahiyedeki müşrifi tanısinler ve onu vazifesinde desteklesinler. Hiçbir şeyi ondan gizlemesinler. Bilgisi dâhilinde

olmayan hiçbir işe izin vermesinler. Makamına saygı göstereyinler. Vazifesi dolayısıyla ona maaş ödesinler. Ondan şikayet etmekten kaçsınlar.”¹²⁷⁸

Bu belgede, müşrifin, vergilerin toplanmasını ve harcanmasını denetleme vazifesinin yanı sıra, bu süreçleri etkileyen bütün faktörlerle yakından ilgilendiği açıkça ifade edilmiştir. Diğer taraftan, ülkedeki refahın nihayetinde tarımdaki gelişmelere bağlı olmasından ve aşırı vergilendirmenin kırsal kesimin yıkılmasına ve köylülerin son çare olarak kaçmasına yol açacağından dolayı, müşrifin tarımsal konularda genel bir yetki verildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, bir müşrifin yetkili olduğu bölgedeki memurların faaliyetleri hakkında olumsuz bildirimde bulunduğu ne şekilde bir işlem yapıldığı açık değildir.¹²⁷⁹

Atabetü'l-Ketebe'de yer alan bir fermanın, Sultan Sancar devrinde Dîvân-ı İnşâ başkanlığı yapan Müntecebü'd-Dîn Bedî' Cüveynî'nin aynı zamanda Dîvân-ı İshrâf başkanlığını da sürdürmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bu ferman, Sultan Sancar'ın “birâder” diye hitap ettiği Emîr-i İsfesalâr Adûdü'd-dîn İmâdü'l-İslâm'ın Gurgân valiliğine tayin edilmesi münasebetiyle çıkarılmıştır. Fermanın geçen ifadelerden anlaşıldığına göre, bir süredir Gurgân'da hüküm süren asayişsizlik nedeniyle nizam ve intizam bozulmuş, bölge halkının sıkıntılarıyla ilgili haberler başkente ulaşmıştır. Bu yüzden bölgenin sultan dîvânının yönetimine bırakılmasına, naib olarak da Adûdü'd-dîn'in tayin edilmesine karar verilmiştir. Söz konusu tedbirin, vergi memurlarının baskılarına karşı isyan halinde bulunan reyanın yatıştırılması, zulümlerin sona erdirilip adaletin yeniden sağlanması amacıyla alındığı anlaşılmaktadır. Dîvân-ı İnşâ ve Dîvân-ı İshrâf başkanı olan Müntecebü'd-Dîn de Adûdü'd-dîn'e yazı ve kalemle ifade edilemeyecek şeyleri şifahen söylemek üzere, sultanın itimatına şayan yakınlarından biri olarak elçilik vazifesiyle bu bölgeye gönderilmiştir. Aslında bir nevi teftiş ve direktif verme yetkisi bulunan Müntecebü'd-Dîn'in sözünün dinlenilmesi ve kendisine fazlaca ikram ve îzâzda bulunulması emredilmiştir.¹²⁸⁰

¹²⁷⁸ El-Meyhenî, *a.g.e.*, s. 111-112; Karş. Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 133-134; Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, s. 258-259; Harezşâhlar devrine ait bir müşrif tayin belgesi için Bkz. Bahâeddîn Muhammed Müeyyed el-Bağdadî, *a.g.e.*, s. 119-122; Meryem Gürbüz, *Hârizmşâhlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 89-90.

¹²⁷⁹ Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, s. 259.

¹²⁸⁰ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 30-31; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 82-83; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 117; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I,

İmparatorluk müşrifi Müntecebü'd-Dîn, maiyeti ile birlikte Dîvân-ı Hâss'ın emrindeki Gürgân vilâyetinde hüküm süren karışıklıkları ortadan kaldırmak üzere, muhtemelen belirli bir süre için ve çok geniş salâhiyetlerle bu bölgeye gönderilmiştir. Kendisine görev bölgesinde yürüteceği çalışmalarında, yetki ve sorumluluklarını bildiren ayrı bir ferman düzenlenmiştir. Bu fermanla da Gürgân vilâyetinin içinde bulunduğu olağanüstü durumdan bir kez daha bahsedilerek, bölgede düzenin bozulduğu “haşem”in dağıldığı ve reayanın ızdırıp çektiği yönündeki haberlerin Sultan Sancar'a kadar ulaşması üzerine, burada asayişin yeniden sağlanması için sultanın mukarrebîninden Müntecebü'd-Dîn Ali b. Ahmed'in görevlendirildiği ifade edilmiştir. Müntecebü'd-Dîn, kendisine verilen talimata göre, bu vilâyete varınca, öncelikle kumandanların (ümerâ), iktâ sahiplerinin, sipâhilerin ve vilâyet ileri gelenlerinin (mukaddemân) gönüllerini kazanmakla (istimâlet) işe başlayacaktır. Onlara, her birinin derecesine göre in'amlar verecek, iktâ ve maaşlarının yükseltileceğini vadedecektir. Ayrıca bölge yönetim dîvânının (dîvân-ı riyâset), şihne ve vergi memurlarının (amil) işlerini yeniden düzenleyecek, bütün bu işleri hak eden yetenekli kişilere verecektir. Bunun yanında bütün reâyânın rahat bir şekilde yaşamasını temin edecek ve mâzîde çektikleri acıları unutturacak tedbirleri alacaktır. İktâ sahiplerine, vâililere (vülât) ve mutasarrıflara halka çok iyi davranmalarını söyleyecek ve yeni vergiler ihdas etmelerine (rusûm-u muhdasât) engel olacaktır. Devlet hizmetinde çalışan kişilere, daha önce tayin edilen iktâ ve nânpare aynen kalacak ve hiç kimse bunu münakaşa mevzuu yapmayacaktır. Herkes elindeki ile kanaat edecektir. Bu kişiler, daha fazla itaat ve hizmet ettikleri takdirde in'âm ve iktâları arttırılacaktır. Mâverâünnehir seferinden sonra inhilâl etmiş olan her iktâ Dîvân-ı Hâss'ın emrine verilecek. Ayrıca ferman ve tevkî olmadan hiç kimseye tek bir menn¹²⁸¹ tahıl ya da bir tek altın dinar verilmeyecek. Bütün ordu (haşem) huzura geldiği zaman, rütbe ve dereceleri nisbetinde her birine iktâ fazlası topraklar tahsis edilecek. Bütün kumandanlar (ümerâ), ordu mensupları (haşem), iktâ sahipleri, sipâhîler ve hizmetkârlar, Müntecebü'd-Dîn'e hürmet ve îzâzda bulunup, onun söz ve

s. 622-623; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 375; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 362; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 348.

¹²⁸¹ Menn, İslâm coğrafyasında ağırlığı bölgelere göre değişen bir ölçü birimidir. Ortaçağ'da genel olarak üç tanesi varlığını sürdürebilmiştir. Bunlar 833 gramlık küçük menn, 1920 gramlık orta menn ve 3 kilogramlık büyük menn'dir. Bkz. Walther Hinz, “İslâm'da Ölçü Sistemleri”, Çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 5, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1990, s. 21-22.

kararlarını hükümdarın sözü ve kararı bilip, uygun gördüğü şekilde davranacaklar. Hükümdara yaklaşmak isteyenler, Müntecebü'd-Dîn'in gönlünü hoş tutmaya çalışacaklar. İstek ve ihtiyaçlarını onun vasıtasıyla merkeze arz edecekler. Vilâyetin önde gelen kimseleri (manzûrân ve mu'teberân), seyyid, kadı, şeyh, âyân ve bütün reâyâ tabakaları, önemli işlerinde Müntecebü'd-Dîn'e müracaat edecekler. Son olarak, Emîr-i İspehsâlâr Adudü'ddîn Alp Kara Han'a, Müntecebü'd-dîn'e hürmet ve îzâzda bulunup ona tefviz edilen vekâlet vazifesinde onu desteklemesi emredilmiştir.¹²⁸²

Sultan Sancar'ın dîvânından çıkmış olan bu iki vesikada tarih belirtilmemiş olsa da Gürgân'daki durum ile ilgili aynı ifadelerin yer alması, bunların birbirine yakın tarihlere ait oldukları izlenimini vermektedir. Lambton'un da ifade ettiği gibi, her iki vesikada da bahsi geçen Mâverâünnehir seferinin, çok kısa süren ve zaferle neticelenen 524 (1130) yılındaki seferden ziyade, Katavan yenilgisiyle neticelenen 536 (1141) yılındaki sefer olduğu kuvvetle muhtemeldir.¹²⁸³ Zira her iki belgede de Mâverâünnehir seferinden sonra sahipsiz kalan iktâların Dîvân-ı Hâss'a alınması ve bu topraklardaki mahsulatın ve gelirlerin ferman ve tevkî olmadan hiç kimseye verilmemesinin emredilmesi, Katavan Savaşı'ndaki asker zayıtı ile ilgili görünmektedir.¹²⁸⁴

Birçok kaynak, Katavan Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin büyük bir sarsıntı geçirdiğini ve iktisadî durumunun bozulduğunu bildirmiştir. Bu savaşta, ordusunun dağılması üzerine harp teçhizatlarını, ağırlıklarını ve hazinesini savaş meydanında bırakarak kaçmak zorunda kalan Sultan Sancar, Hârezmşâh Atsız'ın Horâsân'ı istilâ ederek Merv'deki hazineye el koymasıyla ikinci bir darbe daha yiyerek çok müşkül duruma düşmüştü.¹²⁸⁵ Devletin ve ordunun yeniden toparlanması için atılan adımlar, büyük masrafları beraberinde

¹²⁸² Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 67-69; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 123-125; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 118-119; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar" I, s. 623-624; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 375-376; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 336; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 363; Osman Gazi Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141)*, s. 95; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 348.

¹²⁸³ Bkz. Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 375, dn. 55.

¹²⁸⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 241.

¹²⁸⁵ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 251; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 67.

getirdi. Askerlere dağıtılan üç milyon dinardan¹²⁸⁶ başka Terken Hâtun ve Kumac'ın kurtarılması için altı yüz bin dinar fidye ödendi.¹²⁸⁷ Devlet otoritesinin zaafa uğraması, Gürgân dâhil olmak üzere Horâsân'ın bir kısım vilâyetlerindeki gayrimemnun kesimleri harekete geçirdi ve isyanlar çıkmasına sebep oldu. Tetkik ettiğimiz bu iki vesikadan istihrâc ettiğimiz malumata göre, Gürgân'daki bu gayrimemnun kesimler arasında, aldıkları iktâların küçüklüğü ve maaşlarının (nanpare) yetersizliği sebebiyle geçinemeyen askerler ile şihnelerin yönetimine verilen Türkmen boyları bulunmaktaydı. Billhassa köylüler ve zanaat erbabı sefil bir durumdaydı. Devlet memurları ve iktâ sahipleri, çoğu zaman yeni vergiler ihdâs ediyorlardı. İşte bu ağır koşullar, merkezî yönetimin müdahalesini gerektiren büyük halk isyanlarına yol açmıştı.¹²⁸⁸ Dîvân-ı İşrâf Başkanı Müntecebü'd-Dîn, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Gürgân'da bütün kesimlerin sıkıntılarını ortadan kaldırıp adaleti ve devlete olan güveni yeniden tesis etmek amacıyla bölgeye gönderilmiştir. O, sultan adına bütün askerî ve mülkî amirlere emir verme yetkisine sahiptir.

Leningrat münşeat mecmuasının yedinci vesikası, Sultan Sancar zamanında Amîdü'd-Dîn adlı birisinin, Dîvân-ı İşrâf'ın Cürçân (Gürgân) naibliğine (*nâib-i dîvân-ı işrâf*) tayin edildiğini gösteren kısa bir fermanıdır.¹²⁸⁹ Gürgân, Dîvân-ı Hâss'ın yetki sahası içerisinde bulunduğundan dolayı Amîdü'd-Dîn'in Dîvân-ı İşrâf'ın Dîvân-ı Hâss mümessili (*Vekîl-i Dîvân-ı Hâss*) olarak bu eyaletteki bütün malî işlemler (*muamelât*) ve servet vergisinden (*ebvâbu'l-mâl*) sorumlu tutulduğu anlaşılmaktadır.¹²⁹⁰ Fermanında belirtildiğine göre bu nâib, eyaletteki askerler (*haşem*) için belirlenen maaşların (*mevâcib*) kaydını tutacak; gelir ve giderlere dair önemli-önemsiz, az ya da çok bütün iş ve işlemlerden gâfil olmayacaktır. Bunun yanında vergi payları ile ilgili eyalet reisinin makamında alınan kararlar hakkında bilgi sahibi olacaktır. Eyaletin gelir ve giderlerini tafsilatlı bir şekilde yazacak ve bunun bir nüshasını merkezdeki Dîvân-ı İşrâf'a gönderecektir. Gürgân'daki âmil ve mutasarrıflar, Amîdü'd-Dîn'e saygı ve hürmet gösterip, onun bilgisi dâhilinde olmadan hiçbir iş yapmayacaklar ve tasarrufla

¹²⁸⁶ Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 67; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 53.

¹²⁸⁷ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 66; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 249; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 175.

¹²⁸⁸ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 349.

¹²⁸⁹ Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar" I, s. 557.

¹²⁹⁰ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 40; Karş. Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 22; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 316.

bulunmayacaklardır. Aynı şekilde reis nâibi de Amîdü'd-Dîn'in bulunmadığı bir toplantıda vergi payları ile ilgili karar almayacaktır.¹²⁹¹

Sultan Sancar devrinde Dîvân-ı İşrâf'a başkanlık yapmış müşriflerden tespit edebildiklerimiz şunlardır: Nasîrü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ebî Tevbe el-Mervezî ve oğlu Şemsü'd-Dîn Ali b. Nâsîrü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd,¹²⁹² Müntecebü'd-Dîn Bedî' Cüveynî¹²⁹³ ve Ziyâü'l-Mülk Muhammed b. Ebû Talib Sa'd Ebû'l-Kâsım Mahmûd el-Razî.¹²⁹⁴

“Sultan Sancar Zamanında Görev Yapan Vezîrler” bahsinde anlattığımız gibi, Nasîrü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ebî Tevbe el-Mervezî, kariyerinin başlangıcında saray teşkilâtı içerisinde “müşrif-i matbah” ve “ıstabl-ı sultan”lık görevlerinde bulunmuş, daha sonra hükümet teşkilâtına geçerek Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik başkanlığına tayin edilmişti. Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk'ün vezîrligi sırasında ise Dîvân-ı İstîfâ'nın başında bulunmuştu.¹²⁹⁵ Sultan Sancar, Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk'ün Bâtınîler tarafından katledilmesinden sonra vezâret makamına Nasîrü'd-Dîn Mervezî'yi tayin etmişti. Nasîrü'd-Dîn Mervezî, bu makamda beş yıl kaldıktan sonra azledilerek Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik başkanlığına ikinci kez tayin edildi. Fakat o, bu görevi oğlu Şemsü'd-Dîn Ali ile birlikte yürütme kararı aldı.¹²⁹⁶

¹²⁹¹ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 40-41; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 218-219.

¹²⁹² Bkz. Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 199; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 70; Akîlî, *a.g.e.*, s. 252-253; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 515; Sübkî, *a.g.e.*, VII, s. 294; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 558; Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük” s. 179; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 79; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 222.

¹²⁹³ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 31; Karş. Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 117; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 623; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 375; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 323; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 362; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 91; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 79; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 223.

¹²⁹⁴ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 259; Karş. Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 79; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 222.

¹²⁹⁵ Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 199; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 69; Akîlî, *a.g.e.*, s. 252; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 515; Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük” s. 90.

¹²⁹⁶ Sübkî, *a.g.e.*, VII, s. 294; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 242-243; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 199; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 69; Akîlî, *a.g.e.*, s. 252-253; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 515; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 263; Erdoğan Merçil, “Selçuklularda Rüşvet”, s. 167.

Aşağıda tafsilatıyla nakledeceğimiz üzere, Nasirü'd-Dîn Mervezî'nin bu ikinci Dîvân-ı İşrâf başkanlığı sırasında başından geçen bir takım hadiseler, onun ve oğlu Şemsü'd-Dîn Ali'nin hapse atılmalarına ve ömürlerinin geri kalan kısmını burada geçirmelerine sebep olmuştur.

Devlet erkânı ve ümerâdan bazı kimseler, kölelikten gelme emîrlerden İhtiyârü'd-Dîn Mukarreb Cevher'in Sultan Sancar'ın nezdinde sahip olduğu nüfuzu kıskanarak Dîvân-ı İşrâf Başkanı Nasirü'd-Dîn Mervezî'yi Cevher'e karşı harekete geçmeye zorladılar. Nasirü'd-Dîn Mervezî, bu kimselerin teşvik ve ısrarları üzerine Sultan Sancar'a “*Cevher'in sultanın izni ve tevkî'i olmadan (bi-icazet ve tevkî') pek çok iktâyı gasp ettiğini*” bildirdi. Bunun üzerine Sultan Sancar, devlet erkânının bu iddiayı soruşturmak üzere toplanmasını emretti. Aralarında Dîvân-ı İşrâf Başkanı Nasirü'd-Dîn Mervezî, Dîvân-ı İstîfâ Başkanı Hatîrü'd-dîn Kummî ve Cevher'in nâibi ve kethüdası Sigae'd-Dîn Ebû Ca'fer¹²⁹⁷, in bulunduğu devlet erkânı bu meseleyi görüşmek üzere toplandılar. Toplantıda Cevher'i savunmak maksadıyla söz alan Sigae'd-Dîn Ebû Ca'fer, “*Benim efendimin (Cevher) emrinde iki bin gulam bulunmaktadır. Onların ihtiyaçlarının karşılanması bir zarurettir. Çünkü bu gulamların vazifelerinde meydana gelebilecek bir gecikme, memlekette karışıklıklar çıkmasına sebep olacaktır*” dedi. Daha sonra Sigae'd-Dîn Ebû Ca'fer, Nasirü'd-Dîn Mervezî'ye hitaben “*Siz, vezirliğin görkemli koltuğunda, altından murassa divitinizle memleketin mallarını gerektiği şekilde kaydetseydiniz, hiç kimse bunlar üzerinde tasarrufta bulunmaya cüret edemezdi*” dedi. Nasirü'd-Dîn Mervezî, bu suçlamaya karşılık şöyle cevap verdi: “*Benim vezirlik zamanımda hükmüm geçerli olmadı ve tevkî'im kullanılmadı.*” Bunun üzerine Sigae'd-Dîn Ebû Ca'fer, “*Vezîrlik günlerinizdeki kayıtsızlığınızı Dîvân-ı İşrâf makamındayken telafi edemezsiniz*” dedi. Velhâsıl, o gün iki taraf arasında şiddetli tartışmalar yaşandı ve keyfiyet Sultan Sancar'a arz edildi. Sultan Sancar, hakikatin ortaya çıkması için tarafların bir kez de kendi huzurunda münazara yapmalarını emretti. Cevher, sultanın emrini duyunca korkuya kapıldı. Büyük Hâcib Ali Çetrî'ye iltica ederek ondan yardım

¹²⁹⁷ Sergey Grigoreviç Agacanov, bu hadiseyi vezâret kitaplarından naklederken, sehven Sigae'd-Dîn Ebû Ca'fer'i Alae'd-Dîn Kumac'ın nâibi ve kethüdası olarak takdim etmiştir. Bkz. Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 213; Oysa yukarıda da ifade ettiğimiz gibi adı geçen şahıs, vezâret kitaplarında İhtiyârü'd-Dîn Mukarreb Cevher'in naibi ve kethüdası olarak tanıtılmıştır. Bkz. Hândmîr, *Düsturu'l-Vüzerâ*, s. 200; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 70; Akilî, *a.g.e.*, s. 253; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 515

istedi. Ali Çetrî'nin tavsiyeleri doğrultusunda sultana çok sayıda hediye, para, deve üzerine kurulan 40 taht (kecebe) ile birlikte “kadın köle (kenizek) ve ay yüzlü şantözler takdim etti. Neticede Cevher ve Ali Çetrî tarafından iftiraya uğrayan Nasirü'd-Dîn Mervezî ve oğlu Şemsü'd-Dîn Ali zindana atıldılar ve her ikisi de burada öldüler.¹²⁹⁸

2.1.2.4. Dîvân-ı Arz

Kaynaklarda Dîvân-ı Arz¹²⁹⁹ Dîvân-ı Ârız ve Dîvân-ı Arzû'l-Ceyş¹³⁰⁰ gibi isimlerle zikredilen bu dîvânın başında bulunan vazifeliye Ârızû'l-Ceyş¹³⁰¹ Ârızû'l-Cünd¹³⁰² Ârız-ı Leşker¹³⁰³ Emîr-i Ârız-ı Leşker¹³⁰⁴ Sahib-i Dîvân-ı Arz¹³⁰⁵ Sahib-i Dîvânü'l-Ceyş veya yalnızca Ârız¹³⁰⁶ denilmiştir. Muhtemelen eyaletlerde de daha alt kademede bu dîvâna rastlamak mümkündür. Ordunun her türlü işlerini idare ile yetkili olan bu müessesenin başlıca vazifeleri, askerlerin maaş ve iktâlarını belirleyerek bunları tahsisat defterlerine kaydetmek, levazimat ve teçhizatını tedarik etmek, konaklama işlerini organize etmek, belli zamanlarda onları silâh, teçhizat ve eğitim açısından teftiş etmek ve savaştan sonra ele geçirilen ganimetleri taksim etmektir.¹³⁰⁷ Diğer dîvân başkanlarının olduğu gibi Ârız'ın da bir nâibi bulunmaktaydı. Bu nâib, ârızın gıyabında daha çok barış

¹²⁹⁸ Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 199-203; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 70-72; Akîlî, *a.g.e.*, s. 253-255; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdî'l-Beşer*, II, s. 515-516; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 213-214; Ergin Ayan, “Büyük Selçuklularda Kumaç Ailesi”, 203-204.

¹²⁹⁹ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 73, 76; el-İsfehânî, *a.g.e.*, s. 125, 192, 195; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 30.

¹³⁰⁰ Bkz. el-İsfehânî, *a.g.e.*, s. 92.

¹³⁰¹ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 62, 96, 102, 130.

¹³⁰² Bkz. el-İsfehânî, *a.g.e.*, s. 59.

¹³⁰³ Bkz. Akîlî, *a.g.e.*, s. 235; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 59 - 60.

¹³⁰⁴ Bkz. Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 25; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 114.

¹³⁰⁵ Bkz. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *a.g.e.*, s. 667; Râvendî, *a.g.e.*, II, s. 355.

¹³⁰⁶ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 168; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 117, 133; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 192; el-Hüseyinî Yezdî, *a.g.e.*, s. 41.

¹³⁰⁷ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 117; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 83; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 39-40; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 32; Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 116-120; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 328-329; Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, s. 259-260; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 44; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 186; Erdoğan Merçil, “Ârız”, *TDVİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 359; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 157; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 375-376; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 37; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 102; Aydın Tanerî, “Dîvân”, s. 384; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 79; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 226-227.

zamanlarında genellikle büyük ordugâhlarda ikamet ederdi.¹³⁰⁸ Sultan Melikşâh devrinin sonuna kadar bu dîvânın başkanı sivil bürokrasinin bir üyesiydi. Fakat daha sonra bu daire, kimi zaman bir Türk emîri tarafından yönetildi.¹³⁰⁹

Dîvân-ı Arz'ın başkanı olan Ârız-ı Leşker ve onun emrinde görev yapan nâib ve kâtipler, muhtelif rütbedeki askerî şahsiyetlerin isimlerini, mevkilerini, levazimatlarını, maaşlarını (mevacib) ve iktâlarını *Defter-i arz-ı haşem*¹³¹⁰ adındaki defterlere kaydederlerdi.¹³¹¹ Nitekim Sultan Sancar zamanında Ebû Bekr b. İmâdü'd-Dîn için düzenlenen bir fermenda, bu Selçuklu kumandanına daha önce tahsis edilen ve Dîvân-ı Arz'da kayıtlı bulunan iktâ ve ödeneklerin (icâb), belgeler ve hüccetler uyarınca tasarrufunda bulunan mal ve mülkün (esbâb ve emlâk) kendisine ait olduğu tasdik edilmiştir.¹³¹² Ebû Bekr'in oğlu Ebû'l-Feth'in Belh şihneliğine tayini dolayısıyla düzenlenen menşurda ise, baba ve dedesinden kalan iktâ ve emlâkin, onların ordularında (fevc) bulunan haşem, gulâm ve atların (huyul) kendisine bırakıldığı ve bu tahsisatın Dîvân-ı Arz tarafından kayıt altına alındığı ifade edilmiştir.¹³¹³

Askerlere üç ayda bir bistegânî (mevacib, mersumat, camegî) denilen maaşların ödenmesi de yine bu dîvânın yetki ve sorumluluğu dâhilindeydi. Diğer taraftan, askerî sınıf mensuplarının Dîvân-ı Arz temsilcilerine bildirdikleri iktâ ve maaş hususundaki talepleri, ancak bu dîvânın talimat ve onayı ile karşılanmaktaydı. Dîvân-ı Arz, aynı zamanda iktâların yönetiminden de sorumluydu. Fakat bu dîvân, iktâlara sahip olamaz ve bunlar hakkında tek başına karar veremezdi.¹³¹⁴ Sultan Sancar tarafından Belh şihneliğine tayin edilen Ebû'l-

¹³⁰⁸ Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 32.

¹³⁰⁹ Ann K. S. Lambton, "Internal Structure of the Saljuq Empire", s. 260.

¹³¹⁰ Bkz. Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 53; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 192.

¹³¹¹ Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 32; Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 117; Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Defter-i Arz", *Selçuklular –Makaleler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 355; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 330; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 226.

¹³¹² Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 39-40; Karş. Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 374; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 360; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 226.

¹³¹³ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 76; Karş. Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 374; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 361; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 113.

¹³¹⁴ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 40; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 328; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 103; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 80.

Feth b. Ebû Bekr için düzenlenen menşurda şu ifadeler geçmektedir: “Biz Horâsân Emîri oğlumuz (Ebû'l-Feth) İmâdü'd-Dîn'in vekillerine, ordu mensupları ve kölelerin maaşlarını belirlendiği şekilde ödemelerini ve onların gönlünü hoş tutmalarını emrediyoruz.”¹³¹⁵ Sultanın nâibi olarak Rey'e atanan Kıvâmü'd-dîn Muinü'l-İslâm İnanc Kutluğ Belkâ Ebû'l-Fezâil Anûşîrvân'a verilen talimatta ise “emîrlerin ve isfehsâlârların bütün maiyetleri (haşem), muhtelif askerî sınıflar (esnâf-ı mütecennide) ve Rey'deki iktâ sahiplerine nâibin belirlediği biçimde, onun rızası ve onayı ile dirliklerini (nânpare) almaları” buyuruluyordu. Nitekim o, Rey'de nâib olma şerefini taşımakla birlikte, sarayda da Dîvân-ı Arz'ın başkanıydı. Bu da göstermektedir ki, askerî tahsisleri yerel vali değil, Dîvân-ı Arz yapmaktaydı.¹³¹⁶ Selçuklu askerleri uzak seferlere çıktıklarında maaş olarak “çavuş payı” ve kendilerine verilen iktânın gelir hesabından tayın bedeli alıyorlardı. Bu para, bazen gittikleri bölgenin hazine ve bütçesinden karşılanıyordu. Bu sebeple ârızlar askerî birliklerin hareketini çok sıkı takip ediyorlardı.¹³¹⁷

Ordunun teftişi için gerekli resmigeçitler, muayyen zamanlarda sultan, vezîr ve ârız önünde yapılmaktaydı. Bu kontroller sırasında gerek görünüşü, gerek teçhizatı bakımından standart ölçünün altında bulunanlar, nizam ve disiplini bozanlar ve yaşlılar ordu kayıt defterinden silinir, ordudan çıkarılır veya kaydı yapılmazdı.¹³¹⁸ Herhangi bir nedenle sicilden düşülen askerler, sık sık isyana kalkışmakta ve karışıklıklara sebep olmaktaydılar.¹³¹⁹

Kaynaklardan elde ettiğimiz malumattan, Sultan Sancar'ın da ordunun arzına (teftiş) önem verdiği anlaşılmaktadır. Bu hususta birkaç misal nakledelim: Sultan Sancar, Dînever Savaşı öncesinde Bâvendî Emîri Alâü'd-devle Ali'den tâbîlik şartlarının bir gereği olarak ordusuyla birlikte kendisine katılmasını istedi.

¹³¹⁵ Muntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 77; Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 134; Karş. Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 376.

¹³¹⁶ Muntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 73; Karş. Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 376; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 102-103.

¹³¹⁷ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 330.

¹³¹⁸ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 40-41; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 329; Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, s. 259; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 186; Erdoğan Merçil, “Selçuklularda Defter-i Arz”, s. 351; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 331; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 80-81.

¹³¹⁹ Bkz. Muntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 69; Karş. Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 331

Alâü'd-devle Ali, kendisi gidemese bile oğlu Rüstem'i beş bin kişilik bir askerî kuvvetin başında Sultan Sancar'ın yanına gönderdi. Sultan Sancar, Taberistân'dan gelen ordunun kendisine Hemedân'da arz edilmesini istedi. Sultan atı üzerinde, yanında İsfehbed'in dostu olan Emîr Kumac ve İsfehbed Rüstem arzgâha geldiler. Rüstem askerlerini süvari ve yaya olarak sıra halinde düzenledi ve orada resmigeçit yaptırdı. Sultan Sancar, Taberistân ordusunun nizam ve disiplininden oldukça etkilenmiş olacak ki, hayretini gizleyemedi ve Kumac'a “*Ben bugüne kadar İsfehbed'in süvarileri gibi asker görmedim*” dedi. Bunun üzerine sultan, Rüstem'i yanına çağırды ve onun gönlünü aldı.¹³²⁰ Batı Karahanlı Hükümdarı Mahmûd b. Muhammed, 531 (1137) yılında gerçekleşen Hocend Savaşı'nda Karahitay Hükümdarı Gürhan'a yenilince, metbû hükümdar Sultan Sancar'a haber gönderip ondan yardım istemişti. Bunun üzerine derhal savaş hazırlıklarına başlayan Sultan Sancar, kısa sürede tâbî hükümdar ve emîrlerin de katılımıyla yüz binden fazla asker toplamıştı. İbnü'l-Esîr'e göre, bu kadar büyüklükte bir ordunun arzı (teftişi) altı ay sürmüştü.¹³²¹ Eğer bu süre doğru ise, deftere asker kaydetmenin ve Dîvân-ı Arz'ın işinin ne kadar ehemmiyetli ve müşkülâtli bir iş olduğu anlaşılmaktadır.¹³²²

Sultan Sancar zamanında Dîvân-ı Arz'a başkanlık yapmış ârızlardan tespit edebildiklerimiz, Kıvâmü'd-dîn Muinü'l-İslâm İnanc Kutluğ Belkâ Ebû'l-Fezâil Anûşîrvân¹³²³ ve Muvaffakü'd-Dîn Ahmed Ârız'dır.¹³²⁴

¹³²⁰ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 71-72.

¹³²¹ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 83.

¹³²² Erdoğan Merçil, “Selçuklularda Defter-i Arz”, s. 353.

¹³²³ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 71-73; Karş. G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 102-103; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 83; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 229-230.

¹³²⁴ Sultan Sancar, Katavan Savaşı'ndan sonra aralarında Muvaffakü'd-Dîn Ahmed Ârız'ın da bulunduğu bir elçilik heyetini muazzam hediyelerle birlikte Karahitay Hükümdarı Gürhan'a gönderdi. Bkz. Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 223b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 232; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 567, dn. 1; Osman Gazi Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141)*, s. 81; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 83; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, s. 230.

2.1.3. Büyük Dîvâna Dahil Olmayan Dîvânlar

2.1.3.1. Dîvân-ı Berîd

Ortaçağ İslâm devletlerinde; resmî posta, haberleşme ve istihbarat teşkilâtına Dîvân-ı Berîd adı verilmiştir.¹³²⁵ Vazifesi; merkezin vilayetler ile haberleşmesini düzenlemek ve her tarafta olup biten işlerin ve bilhassa büyük memurların hâl ve hareketlerini teftiş ve murakabe ederek merkeze bildirmek olan bu müessesenin başında bulunan görevliye Sâhib-i Berîd¹³²⁶ denilmiştir.¹³²⁷ Dîvân-ı Berîd sayesinde hükümdarlar memleketin her tarafından haber alırlardı. Bu teşkilâtın vilâyetlerde Sâhib-i Haber¹³²⁸ denilen memurları vardı. Bununla birlikte sultanlar ve valiler, berîd reisleriyle kendileri arasında gizlice bir işaret (şifre veya parola) kullanırlardı. Berîd reislerinden aldıkları mektuplarda bu işaret bulunmazsa berîd reisinin kendi el yazısıyla yazılmış ve mührü ile mühürlenmiş olsa bile o mektuplara güvenmezlerdi.¹³²⁹

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş yıllarında bu müesseseye gereken ehemmiyetin verilmeyip istihbarat faaliyetlerinin ihmale uğradığı anlaşılmaktadır. Nitekim XII. asır müelliflerinden Semerkandlı Nizâmî-i Arûzî, “Çöl adamları olan Selçuklu reislerinin, eski hükümdarların riayet ettikleri saltanat kaidelerini bilmedikleri için padişahlığa mahsus âdetlerden ve müesseselerden birçoğunun bunlar zamanında ortadan kalktığını ve memleketin iyi idaresi için zaruri olan birçok şeyin söz gelişi Dîvân-ı Berîd'in mahvolduğunu” ifade etmiştir.¹³³⁰

¹³²⁵ Dîvân-ı Berîd hakkında Bkz. M. Fuad Köprülü, “Berîd”, *İA*, C. II, MEB, İstanbul 1979, s. 541-549; İbrahim Harekat, “Berîd”, *TDVİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 498-501; Corcî Zeydân, *a.g.e.*, I, s. 299-304; M. Mahfuz Söylemez, “Berîd Teşkilâtının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular”, *İslâmiyât Dergisi*, IV/2, Ankara 2001, s. 139-147; Dominique Sourdel, “Barîd”, *EP*, C. I, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 1045-1046; Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 186-192; Nesimi Yazıcı, “Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXIX, Ankara 1987, s. 377-386.

¹³²⁶ Bkz. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *a.g.e.*, s. 103, 278, 324; Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 73; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 80.

¹³²⁷ M. Fuad Köprülü, “Berîd”, s. 543; Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 186; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 44-45; Cahid Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 336; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 126.

¹³²⁸ Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 73-82; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 80-89; el-İsfehânî, *a.g.e.*, s. 62-63; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 45.

¹³²⁹ Corcî Zeydân, *a.g.e.*, I, s. 301.

¹³³⁰ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 40; Karş. M. Fuad Köprülü, “Berîd”, s. 545; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 127; M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 188.

Hakikaten kaynaklar, çok eski tarihlerden beri İran'da kurulan hemen her devletin teşkilât yapısında mevcut olan bu müessesenin Sultan Alp Arslan zamanında lağvedildiğini bildirmişlerdir. Sultan Alp Arslan, kendisine “*niçin sâhib-i haberlerin yoktur?*” diye sorulduğunda, “*Sâhib-i Haber'in (haberci) bize lüzumu yoktur. Dünyanın her kıt'asında (şehirinde) dostlarımız da, düşmanlarımız da bulunur. Sâhib-i Haber, bize bir haber getirdiği zaman kendisinin bir garezi varsa, dostu düşman, düşmanı dost suretinde gösterebilir*”, diye cevap vermiştir.¹³³¹ İbnü'l-Esîr de sultanın jurnallere itibar etmediğini nakletmiştir.¹³³² El-Bondârî ise, İsmailîlerin Selçuklu hâkimiyeti altındaki topraklarda uzun müddet gizli faaliyetlerde bulunduktan sonra, kaideleri muhkemleşmiş ve vaziyetleri sağlamlaşmış olduğu halde, birdenbire ortaya çıkmalarının sebebi olarak Berîd teşkilâtının kaldırılmasını göstermektedir.¹³³³ Bununla beraber, Sultan Alp Arslan'dan sonra bu müessesenin geniş imparatorluk idaresinin ihtiyaçları çerçevesinde ve Nizâmü'l-Mülk'ün gayretleri neticesinde yeniden kurulduğu anlaşılmaktadır.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme* adlı eserinde, sâhib-i haber kullanmanın ve Berîd teşkilâtının esaslı bir devlet kaidesi olduğunu Selçuklu sultanlarına göstermek maksadıyla bu hususa doğrudan iki fasıl ayırmakla kalmamış, (10 ve 13. Fasıl) dolaylı olarak pek çok fasılda istihbarat faaliyetlerinin öneminden bahsetmiştir.¹³³⁴ Eserin onuncu faslının başlığı “*İstihbarat sahiplerine, gizli habercilere, berîdlere ve memleket işleri için alınacak tedbirlere dair*”dir. Bu fasılda, uzak yakın demeden, ordu ve raiyyetin durumlarını araştırıp onlardan haberdar olmanın padişahlığın gereklerinden olduğu belirtilmekte ve muhakkak surette sâhib-i habere ihtiyaç olduğu ifade edilmektedir. İslâmî dönemde olduğu gibi Cahiliye devrinde de padişahların bütün şehirlerde hayır ve şer olup bitenden haberdar olan *Sâhib-i Berîd*lerinin bulunduğu, öyle ki, eğer bir kimse, haksız yere bir tavuğu veya bir torba samanı almışsa, beş yüz fersahlık¹³³⁵ mesafedeki padişahın bundan haberi olduğu ve bu kimseyi cezalandırdığı anlatılmaktadır.

¹³³¹ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 67; Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 82; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 89.

¹³³² Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 79.

¹³³³ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 67

¹³³⁴ Yavuz Delibalta, *Selçuklularda İstihbarat Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 37.

¹³³⁵ Bir fersah yaklaşık altı kilometredir. Dolayısıyla beş yüz fersah üç bin kilometreye tekabül etmektedir. Bkz. Walther Hinz, “a.g.m.”, s. 76.

Böylece padişahın uyanık olduğunun herkes tarafından anlaşıldığı vurgulanmakta, kâr-âgahân denilen haberciler vasıtasıyla zalimlerin kontrol altına alındığı ifade edilmektedir.¹³³⁶

Siyasetnâme'nin on üçüncü faslının başlığı da “*Casuslar gönderilmesine, mülkün iyiliği ve raiyyet işi için tedbir alınmasına dair*” adını taşımaktadır. Selçuklu vezîri, bu fasılda memleketin her tarafına tüccarlar, seyyahlar, sûfiler, dervişler ve eskici (sakta-furuş) kılığında casuslar gönderilmesini tavsiye etmektedir. Bunlar, bir hadise vuku bulduğunda, zamanında tedbir alınması için işittikleri her şeyi merkeze haber vereceklerdir. Ayrıca onlar; valiler, iktâ sahipleri (mukta'an), memurlar (gumâşteğân) ve emîrlar (ümerâ) isyan ve muhalefet etmeyi düşündüklerinde, padişah aleyhinde komplo hazırladıklarında onların bu teşebbüslerini padişaha bildireceklerdir. Nizamü'l-Mülk, bundan sonra sözü yabancı devletlere taşıyarak, eğer başka bir padişah, ordusuyla memlekete kastetmişse, casusları vasıtasıyla aldığı haberlerle hazırlığını yapan hükümdarın, mütecavizi memleketinden sürüp çıkaracağını ifade etmiştir.¹³³⁷

Öyle anlaşılıyor ki, Sultan Sancar da meliklik devrinden itibaren memleket dâhilinde ve haricinde kendisi aleyhinde hazırlanan komplo ve planlardan zamanında haberdar olup tedbir almak maksadıyla casuslar görevlendirmiştir.

Horâsân Meliki Sancar, 494 (1101) senesinde ağabeyi Muhammed Tapar ile birlikte Bağdad'a giderek Abbâsî Halifesi el-Mustazhir Billâh'ı ziyaret etmişti. Bu esnada kalabalık bir ordu ile Mâverâünnehir'i istilâ eden Talas ve Balasagun Hâkimi Kadir Han Cebrail b. Ömer, Sancar'ın yaşının küçük olması ve uzakta bulunmasını fırsat bilerek Horâsân'a göz dikmişti. Melik Sancar'ın emîrlarından Gündeniz, Kadir Han lehinde casusluk yapıyor ve olaylardan onu haberdar ediyordu. Sancar'ın ülkesine döndükten sonra hastalandığını ve ölmek üzere olduğunu Kadir Han'a bildirdi. Onun böyle bir ihanete kalkışmasının sebebi ise Emîr Bozkuş'un Melik Sancar'ın nezdindeki mevki ve itibarını kıskanmasıydı. Gündeniz, Sultan Berkayaruk ile Muhammed Tapar arasındaki anlaşmazlık ve

¹³³⁶ Nizamü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 73; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 80.

¹³³⁷ Nizamü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 87; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 94.

Berkyaruk'un Sancar'a olan düşmanlığı sebebiyle Kadir Han'ı daha da tahrik ediyor ve onun kolaylıkla Horâsân'ı ele geçirebileceğini söylüyordu.¹³³⁸

Şartları kendisi için elverişli gören Kadir Han, yaklaşık yüz bin kişilik bir ordu ile Ceyhun Nehri'ni geçerek Büyük Selçuklu topraklarına saldırdı. Melik Sancar, bunu haber aldığı anda iyileşmişti ve Kadir Han'ı ülkesinden çıkarmak için derhal harekete geçti. İki ordu birbirine yaklaşıncaya Melik Sancar, Kadir Han'a elçi göndererek onun daha önce verdiği sözleri hatırlattı. Fakat Kadir Han, buna itibar etmedi. Bunun üzerine Sancar, Kadir Han'ın hareketlerini takip etmek için casuslar görevlendirdi. Bu casuslar vasıtasıyla Kadir Han'ın Belh'te karargâh kurduğunu ve üç yüz süvari ile ava çıkarak buradan uzaklaştığını öğrendi. Bu fırsatı iyi değerlendiren Sancar, Kadir Han'ın ordusundan uzakta av ile meşgul olduğu sırada Sipehsalâr Emîr Bozkuş'u seçkin bir müfrezinin başında onun üzerine sevk etti. Emîr Bozkuş, Kadir Han'ı maiyetiyle birlikte yakalayıp Melik Sancar'ın huzuruna getirdi. Kadir Han, özür dilemek istediye de kabul olunmadı ve boynu vurularak öldürüldü.¹³³⁹ İbnü'l-Esîr, Kadir Han'ın yüz bin kişilik ordusuna karşı Melik Sancar'ın altı bin süvariyle Belh'e geldiğini bildirmiştir.¹³⁴⁰ Dolayısıyla gönderilen casuslar sayesinde bu kadar büyük bir orduya karşı ne derece kolaylıkla galip gelindiği görülmektedir.¹³⁴¹

Elçi, “*Bir devleti temsil etmek üzere başka bir devlet nezdine gönderilen diplomat*” şeklinde tarif edilse de, gerektiğinde casusluk yaparak istihbarî bilgiler toplamak da onun görevleri arasındaydı.¹³⁴² Selçukluların bu konuda oldukça etkin bir şekilde elçilerden istifade ettikleri anlaşılmaktadır.¹³⁴³ Nitekim Nizamü'l-Mülk, elçilerin hangi konularda istihbarat topladıklarıyla ilgili oldukça mühim bilgiler vermektedir.¹³⁴⁴ Ancak bu hususa “*Elçi Teâtisi*”¹³⁴⁵ başlığı altında

¹³³⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 283-284; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 63; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 237-238; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 46; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIV, s. 50-51; Kâdî Ahmed Gaffârî-i Kazvîni, *a.g.e.*, s. 109; C. E. Bosworth, “The Political And Dynastic History of The Iranian World (A.D 1000-1217)” s. 139; Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 340; Reşat Genç, *a.g.e.*, s. 22; Abdülkerim Özeydin, “Karahanlılar”, s. 409.

¹³³⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 283-284; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 63; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 238; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 46; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 171-172.

¹³⁴⁰ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 283.

¹³⁴¹ Yavuz Delibalta, *a.g.t.*, s. 89.

¹³⁴² Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 130.

¹³⁴³ Yavuz Delibalta, *a.g.t.*, s. 46.

¹³⁴⁴ Bkz. Nizamü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 121; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 111; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 134.

¹³⁴⁵ Bkz. Bu çalışma, 1.2.4.4. Elçi Teâtisi, s. 147.

tafsilatlı bir şekilde değindiğimiz için burada tekrar etmeyeceğiz. Bununla birlikte Köymen, *Siyasetnâme*'de verilen bilgilerden yola çıkarak, memleket sınırları içerisindeki istihbarat faaliyetlerinin casuslar vasıtasıyla yürütüldüğünü, elçilerin ise daha ziyade dış istihbarattan sorumlu tutulduklarını ifade etmiştir.¹³⁴⁶ Burada mevzumuzu açıklığa kavuşturmak maksadıyla, Sultan Sancar zamanında elçilerin istihbarat faaliyetlerinde ne şekilde kullanıldıklarıyla ilgili birkaç misal nakledeceğiz.

Halife el-Müsterşid ile Irak Selçuklu Sultanı Mesûd arasında 10 Ramazan 529/24 Haziran 1135 tarihinde Hemedân yakınlarında gerçekleşen savaşta halife esir düşmüş ve daha sonra bir çadırda muhafaza altına alınmıştı. Halifenin esir alınmasından itibaren Irak'taki gelişmelere müdahil olan Sultan Sancar, yeğeni Mesûd'a iki defa elçilik heyeti göndermiş; birinci elçilik heyeti ile gönderdiği mektupta halifenin esir tutulması sebebiyle Horâsân'da bir takım semavî hadiselerin gerçekleştiğini ve bundan dolayı onun derhal serbest bırakılıp Bağdad'a gönderilmesini istemişti. Halife Bağdad'a dönmek üzereyken Sultan Sancar, Selçuklu kumandanı Kuran Han başkanlığında ikinci bir elçilik heyeti gönderdi.¹³⁴⁷ Abû'l-Farac'ın iddiasına göre Sultan Sancar, bu elçilik heyetiyle gönderdiği gizli bir mektupta yeğeni Sultan Mesûd'u tahkir edip onunla alay etmiş ve harp karışıklıkları esnasında halifeyi neden öldürmediğini sormuştu.¹³⁴⁸

Elçilik heyetinin yaklaşmakta olduğu haber alınınca başta Sultan Mesûd ve ahali olmak üzere bütün kumandanlar ve askerler onları karşılamaya çıktılar. Halifenin çadırı ordugâhtan ayrı bir yerde tek başına kalmıştı. Halifeyi korumakla görevli muhafızlardan biri de görev yerini terk etti. Bu esnada halifenin çadırına giren on yedi Bâtınî, yirmiden fazla bıçak darbesiyle onu öldürdüler.¹³⁴⁹ Bondârî,

¹³⁴⁶ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 140.

¹³⁴⁷ İbnü'l-İmrânî, *a.g.e.*, s. 219-221; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 295-298; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 267-269, 279; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 367-369; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 33-35; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 385-386; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 441-442.

¹³⁴⁸ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 368.

¹³⁴⁹ Zahîrüddîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 56; İbnü'l-İmrânî, *a.g.e.*, s. 221; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 35; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 75; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 218; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 201; Kâşânî, *a.g.e.*, s. 180; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 298-299; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 279; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 369; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 386; Azîmî, *a.g.e.*, s. 72; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 71; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, V, s. 250; Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 51; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 333; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 38-39; Ebû'l-Fida, *a.g.e.*, III, s. 9-10; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 61-62; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 442; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-İnfâfe fî Meâlimi'l-Hulâfe*, II, s. 27.

halifeyi öldürmek için Bâtınîleri gönderen kişinin Sultan Sancar olduğunun bir takım karinelerle anlaşıldığını iddia etmiştir.¹³⁵⁰ Halifenin katlinde Selçuklu sultanlarının rolünün olup olmadığı hususunda müellifler arasında görüş ayrılıkları vardır.¹³⁵¹ Fakat bu hadisenin konumuzla ilgili olan tarafı, elçilik heyeti ile yürütülen bir istihbarat faaliyetine misal teşkil etmesidir.

Elçilerin istihbarat faaliyetleri hakkında kaynakların naklettiği diğer bir rivayete göre ise, Sultan Sancar Hârezm'de Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı sürekli muhalefet ve isyan halinde bulunan Hârezmşâh Atsız'ın faaliyetleri hakkında bilgi toplayıp haber göndermesi için meşhur şair Edîb Sâbir'i elçilik vazifesiyle Hârezm'e göndermiştir. Edîb Sabir, Hârezm'de bulunduğu süre içerisinde son derece önemli bir istihbarî bilgiyi elde etmeye muvaffak olmuştur. Buna göre Hârezmşâh Atsız, Sultan Sancar'ı öldürtmek için para ile satın aldığı iki Bâtınî fedaiyi Horâsân'a göndermiştir. Edîb Sabir, bu iki kiralık katilin eşkâllerini bir kağıda yazıp bunu yaşlı bir kadının ayakkabısı içinde gizlice Merv'e gönderdi. Mektubu alan sultan, derhal bu iki adamın araştırılmasını emretti. Yapılan aramalar neticesinde mektuptaki eşkale uyan şahıslar bir meyhanede bulundular ve derhal öldürüldüler. Gönderdiği adamların Edîb Sâbir'in ihbarıyla öldürüldüğünü anlayan Atsız, Edîb Sâbir'i elini kolunu bağlatarak Ceyhun Nehri'ne attırdı. Sultan Sancar, devletler arası ilişkilerde tatbik edilen teamüllere aykırı düşen bu davranış karşısında üçüncü defa Hârezm seferine çıkmak mecburiyetinde kalmıştır (1147/542).¹³⁵²

2.1.3.2. Dîvân-ı Mezâlim

İslâm tarihinde kaza fonksiyonu, kadıların yönettikleri mahkemeler tarafından ifa edilmiştir. Bununla beraber bazı İslâm devletlerinde muhtelif zaman ve mekânlarda adlî mahkemelerden başka kuruluşlar da kaza fonksiyonunu ifa

¹³⁵⁰ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 164; Karş. Yavuz Delibalta, *a.g.t.*, s. 79.

¹³⁵¹ Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 75; İbnü'l-İmrânî, *a.g.e.*, s. 221; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 35; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 298-299; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 279; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 368-369; Bu konu hakkında geniş malumat ve değerlendirmeler için Bkz. Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 39, İstanbul 2004, s. 1-35.

¹³⁵² Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvînî, s. 348; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 258-259; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 712; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 93; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 136-137; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 586; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdî'l-Beşer*, II, s. 520; Benâketî, *a.g.e.*, s. 234; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 346-347; Yavuz Delibalta, *a.g.t.*, s. 79-80.

etme salâhiyetini elde etmişlerdir ki, bunlardan biri de Dîvân-ı Mezâlim'dir. Mezâlim mahkemelerinde daha çok itibarlı ve nüfuzlu şahıslar tarafından yapılan haksızlıklar, bunlar tarafından işlenen suçlar ile idare edilenler tarafından idarecilere karşı açılan davalar ve aynı zamanda adlî hâkimlerin yürütmekten aciz kaldıkları davalar görüşülmekteydi. Bu bakımdan adı geçen mahkeme, hem adlî ve hem de idarî kaza merciidir. Dîvân-ı Mezâlim oturumlarındaki kurula devlet başkanı (halife, sultan, melik, emîr), vezîr, vali veya kurumun özel görevlisi (sâhibü'l-mezâlim) başkanlık ederdi. Başkan, hem oturumun yöneticisi, hem de tek karar vericisidir. Kurulun diğer üyeleri, genellikle danışma amacıyla bulundurulurdu. Bununla birlikte bu dîvânın kapısında bir münâdî beklerdi. Münâdî, “*kimin şikayeti varsa gelsin!*” diye bağırdı. Şikayeti olanlar dîvâna gelir, şikayetlerini bildirirler ve davaları görülürdü.¹³⁵³

Selçuklu sultanları da İslâm dünyasında hükümdarlara mahsus bir an'ane olarak, adaleti tevzî etmek için Dîvân-ı Mezâlim'de (Türkçe *yuvuluk'us-Sultan*)¹³⁵⁴ oturup halkın şikâyetlerini dinlerlerdi.¹³⁵⁵ Nitekim Büyük Selçuklu Vezîri Nizamü'l-Mülk de *Siyasetnâme* adlı eserinin üçüncü faslında; padişahın haftada iki gün Dîvân-ı Mezâlim'e oturup, mazlumun hakkını zalimden alması, raiyyetin sözünü, vasitasız, bizzat kendi kulağı ile dinlemesi ve hüküm vermesi gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre, nispeten önemli konular yazılı olarak kendisine arz edilmeli ve hükümdar bu meselelerin her birinin neticelerini

¹³⁵³ İslâm Tarihi'nde Dîvân-ı Mezâlim hakkında Bkz. el-Mâverdî, *a.g.e.*, Çev. Ali Şafak, s. 85-103; el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ fi Sinâati'l-İnşâ*, VI, s. 204-206; el-Makrîzî, *a.g.e.*, II, s. 207-208; Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtının Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Erzurum 1975, s. 153-159; Corcî Zeydân, *a.g.e.*, I, s. 309-312; Ahmet Duran, “İslam Hukukunda Olağanüstü Yetkili Bir Mahkeme Olarak Velâyetü'l-Mezâlim (Mezâlim Mahkemeleri)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 25, Konya 2015, s. 251-273; Celal Yeniçeri, “Mezâlim”, *TDVİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 515-518; Cahid Baltacı, *a.g.e.*, s. 110-112.

¹³⁵⁴ Bu tâbir muhtemelen uslandırmak anlamına gelen “Yuwul” kelimesinden gelmektedir. Bkz. Kâşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, III, Çev. Atalay, s. 80.

¹³⁵⁵ Selçuklularda Dîvân-ı Mezâlim hakkında Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 120; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 350; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 5; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 92-93; Hasan Enverî, *a.g.e.*, s. 203-204; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 372-374; Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, s. 227; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 98; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey Ve Zamanı*, s. 134; M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 30; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 44; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 353; Vecdi Akyüz, “Müslüman Türk Devletlerinde Dîvân-ı Mezâlim Kurumu”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 210-234; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 131-134; Ahmet Atilla Altan, *Selçuklular'da Adliye Teşkilâtı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 140-147.

katiplere yazdırması gerekir. Zira, cihan hükümdarının haftada iki gün haksızlığa ve gadre uğrayanları huzuruna çağırıp onları bizzat kendisinin dinlediği haberi memlekette yayılınca, zalimler dehşete kapılıp ayaklarını denk alırlar ve cezaya çarptırılma korkusundan ötürü hiç kimsenin haksızlık ve yolsuzluk yapmaya gözü kesmez.¹³⁵⁶

Mezâlim mahkemesine memleketin her tarafından daha ziyade güçsüz insanlar, zayıf kadınlar, yoksullar, yetimler, kısacası uğradığı haksızlığı giderebilecek yüksek bir merci arayanlar başvurmaktadır. Bu davacılara karşı davalıların çoğunluğu devlet memurları ve güçlü şahsiyetlerden meydana gelmektedir.¹³⁵⁷ Öyle ki, Dîvân-ı Mezâlim’de Selçuklu sultanları hakkında bile şikâyette bulunma imkânı vardı.¹³⁵⁸ Nitekim Hasan-ı Yezdî’nin naklettiği bir rivayetten, Sultan Sancar’ın bizzat kendisinin yargılandığı bir davanın görüşüldüğü bu tarz bir mahkemeye başkanlık ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre, Sultan Sancar’ın garip alışkanlıklarından bir tanesi kamıştan yapılmış değerli bir okun ucuna altın takıp her tarafa atması idi. Böylece o oku ve altını kim bulursa hediye ederek onu ödüllendirirdi. Bir akşam vakti Sancar’ın attığı ok, tanınmış bir kumandanın sarayına düştü ve beşiğinde uyumakta olan bir yaşındaki bebeğe isabet ederek ölümüne sebep oldu. Bebeğin anne ve babası ölmüş bebeği alıp feryat figan ağlayarak sultanın sarayına geldiler. Sancar sebep olduğu olaya çok üzüldü ve bebeğin anne ve babasına sabah olunca dîvâna gelmelerini söyledi. Bir gün sonra sultan, tahtının etrafına kumandanlarının toplanmasını emretti. Sonra ölen bebeği yanına getirmelerini söyledi. Ayrıca hazinedarına biri boş ve diğeri içerisinde firuze, yeşim, inci ve altınla dolu iki sepet getirmesini emretti. Boş sepetin içine iki ağzı zehirli bir hançer koydu. Ölen bebeğin yakınlarını yanına çağırıp onların halini hatırlı sordu. Sonra sebep olduğu olayın üzüntüsüyle ağlamaya başladı. Ölmüş bebeğe baktı ve değerli taşlarla dolu sepeti havaya kaldırarak “*Bu çocuğun diyeti bunun bin katıdır, yoksa ona denk Sancar’ın bu hançeridir. Sizin gönlünüzü almak dindarlığın özüdür. Siz karar verin yoksa daha da ağlayacağım.*” Onlar dediler ki: “*Dine ve şeriata canımız feda olsun. Ona karşı olmak kâfirliktir. Ey Şâhımız! Biz can-ı gönülden sizin kulunuz. Hep sizin*

¹³⁵⁶ Nizâmü’l-Mülk, a.g.e., Çev. Köymen, s. 18; Ayn. mlf., a.g.e., Çev. Bayburtlugil, s. 30; Ayn. mlf., a.g.e., Çev. Ayar, s. 17.

¹³⁵⁷ el-Mâverdî, a.g.e., Çev. Ali Şafak, s. 88-91; el-Makrîzî, a.g.e., II, s. 207-208; Vecdi Akyüz, “a.g.m.”, s. 410.

¹³⁵⁸ Bkz. İbnü’l-Esîr, a.g.e., X, s. 418.

bahtınızla diriyiz. Bizden birini öldürseniz bile, yine yüz defa pâdişâhımızsınız. Kim kısas ve diyet ister ki ?” Bunun üzerine ölmüş çocuğun babası sultanı affetti ve çocuğun kanını bağışladı. Annesine o değerli taşlarla dolu sepet verildi. Sultana şükranlarını bildirip oradan ayrıldılar.¹³⁵⁹

Dîvân-ı Mezâlim toplantılarının nerede yapılacağı hususunda doktrinde bir açıklama mevcut değildir. Yetkililer kendilerine iletilen şikayetleri her nerede olursa olsun inceleyip karara bağlıyorlardı.¹³⁶⁰ Sultan Sancar da diğer Selçuklu hükümdarları gibi maiyeti ve ordusu ile birlikte her nereye giderse gitsin, halktan herhangi bir kimse karşısına çıkarak rahatlıkla şikayetini iletebiliyordu. Bu hususa bir misal teşkil etmesi bakımından, XII. asır şair ve düşünürlerinden Nizâmî Gencevî'nin *Mahzenü'l-Esrar* adlı eserinde yer alan “*Sultan Sancar'la Zulme Uğramış İhtiyar Kadın Hikayesi*”ni nakledebiliriz: “*Gadre uğramış ihtiyar bir kadın, bir gün Sultan Sancar'ın eteğinden yakaladı. Ey sultan dedi. Senden pek az iyilik görenlerdenim, fakat her yıl yeni bir zulmüne şahit oldum. Köyüme sarhoş bir şihne gelmiş. Kaç defadır yüzüme tokat attı. Beni suçsuz yere evimden çıkardı, saçlarımdan yakalayarak köy başına kadar sürükledi. Türlü zulümleriyle, bana bir an nefes aldirmiyor, sitem damgasını canıma, gönlüme vurmuştur. Falan gece köyde vurulan falan adamı kim öldürdü diye beni sıkıştırıyor, katil nerede diye evimi araştırıyor. Ey şâh, bundan daha fazla zebunluk olabilir mi? Asıl katil, o sarhoş şihnenin tam kendisi iken benim gibi zavallı ihtiyar kadınla güürültü etmekten maksadı nedir? Bunlar bir taraftan davullarla memlekette haraç toplarken öte taraftan da ihtiyar bir kadını cinayetle suçlandırmaktan çekinmezler. Bana bu zulmü yapan şihne benim namusuma, senin de adaletine el uzatmıştır. Bak şu yaralı göğsüm dayaktan çürüdü. Kendimden ve canımdan bezmiş bir haldeyim. Eğer bu zalimden hakkımı almazsan yaptığı zulümlerin hesabı kıyamet gününde senden sorulacaktır. Adalet davasındasın ama ben sende adalet bulamıyorum, hâlâ seni zulümden el çekmiş göremiyorum. Sultanlardan halka kuvvet ve yardım ulaşır. Fakat bir kere bak ki senden bize ne hakaretler geliyor. Yetim malı yemek adalet değildir. Bu töreden vazgeç ki şerefli insanlara yaraşmaz. Yaşlı dulların eşyasını soyma. Onların ak saçlarından utan. Sen bir kul olduğun halde şâhlık davası güdüyorsun. Hayır şâh değilsin. Çünkü kendini hiç*

¹³⁵⁹ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 217a-217b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 208-210.

¹³⁶⁰ Vecdi Akyüz, “a.g.m.”, s. 404.

kullanmamışsın... Şâh ülkenin işlerini düzenlemeli, halkın başında bekçilik etmelidir. O zaman bütün halk, onun fermanına baş eğer, sevgisini canlarda ve gönüllerde saklar. Halbuki sen ülkenin altını üstüne çevirdin. Sen, sen olalı ne hüner gösterebildin? Türklerin devleti yücelik mertebesine erişince memlekette adalet sevgisi yer tutmuştu. Sen ise adaletsizliği korudun demek ki sen Türk değil, çapulcu bir hindûsun. Senin yüzünden saadetin yuvası harab oldu. Senin elinden köylünün harmanı ekinsiz kaldı. Ölüm yaklaşmadan önce aklını başına topl... Elinden gelirse bir adalet kalesi yap. Senin göstereceğin adalet, yarınki hayatına ışık saçan bir kandil, bugün de yarın da sana yoldaş olacaktır. İhtiyar kadınları iltifatlarınla sevindir. Bu sözü bir karıdan dinle de aklında tut. Pençeni biçarelerin tepesinden kaldır ki yaşlıların nacaklarını yemeyesin. Böyle her köşeden daha ne kadar oklar savuracaksın? Gideceğin yerden hâlâ gaflettesin... Sen cihan kalelerini açmak için bir anahtar olarak geldin, zulüm için yaratılmadın. Cefayı azaltmak için seni şâh seçtiler. Başkaları yara açsa da sen merhem olacaksın. Zayıfların âdeti sana nazarlanmak, senin ödevin ise onları okşamaktır. Kulağını iyi aç, şu birkaç zavallının dileğini yerine getir. Horâsân ülkesinin padişahı olan Sancar, bu sözlere değer vermediği için ziyanlı çıktı. Bu devrede adalet yeryüzünden kalkmış sanki Simurg kuşunun kanatları arasında vatan tutmuştur. Artık şu toprak üstünde neşeden bir eser, şu gökkubbe altında utanma denilen bir şey kalmadı. Kalk, ey Nizâmî! Şimdi bol bol ağla, gönüllere kan doldu, kan ağla!”¹³⁶¹

Hikayede anlatıldığına göre, Sultan Sancar, bir gün maiyetiyle birlikte atı üzerinde ilerlerken, bir köyde yalnız başına yaşayan ihtiyar bir kadın tarafından yolu kesilir. Kadın, sultanın eteğine yapışarak çok sert bir üslupla uğradığı zulmü anlatmaya başlar. Söylediğine göre, köyünde bir cinayet işlenmiştir. Olayı soruşturmak için köye gelen sarhoş bir şihne, ihtiyar kadının katili tanıdığını ve sakladığını düşünerek evini arar. Israrla kadını sıkıştırarak katilin kim olduğunu sorar. Bununla da kalmayarak, ihtiyar kadını tokatlayıp döver ve saçlarından tutarak köyün başına kadar sürükler. Türlü şekillerde zulümler yaparak kadına musallat olur. Zavallı kadın, başından geçenleri anlattıktan sonra bütün oklarını

¹³⁶¹ Nizâmî Gencevî, *a.g.e.*, Tash. Behruz Servetiyân, s. 112-114; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. M. Nuri Gençosman, s. 82-83; Berat Zencânî, *a.g.e.*, s. 316-319; Filiz Çağman, “a.g.m.”, s. 90-92; Nizâmî’nin bu şiiri hakkında ayrıca Bkz. Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 342; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 128.

sultana çevirerek, yaşadığı bütün bu haksızlık ve zulümlerden dolayı onu sorumlu tutar. Sultanı adaletten sapmakla itham eder. Türklerin devletinin adalet temeli üzerine yükseldiği halde sultanın adaletsizliği koruduğunu, yani zalimlere arka çıktığını, bu sebeple onun bir Türk olamayacağını, çapulcu bir Hindû olduğunu söyler. Daha sonra sultana nasihatlerde bulunmaya başlayan kadın, onun ölüm yaklaşmadan aklını başına toplamasını, memleketteki zulümleri ortadan kaldırarak zayıflara, biçarelere ve ihtiyarlara kol kanat germesini, zira şâhlığın bunu gerektirdiğini dile getirir.

Hikayeyi burada noktaladıktan sonra sözü alan Nizâmî Gencevî, Sultan Sancar'ın ihtiyar kadının sözlerini önemsemediği için zararlı çıktığını, adaletin yeryüzünden uzaklaşarak efsanevî Simurg kuşunun kanatları arasında bilinmeyen diyarlara gittiğini, bu yüzden memlekette huzur ve neşe kalmadığını, hayıflanarak ifade eder. Hikayenin gerçek mi, yoksa temsilî mi olduğu hususunda elimizde bir veri bulunmamaktadır. Fakat Nizâmî Gencevî'nin (D. 1141) Sultan Sancar'ın muasırı olarak saltanatının son on beş yılına şahitlik ettiğini göz önünde bulundurursak, hikayenin devrin genel anlayışını ve uygulamalarını yansıttığını ifade edebiliriz. Gerçekten Sultan Sancar'ın Katavan Savaşı'nda mağlup olması, Mâverâünnehir'deki Selçuklu hâkimiyetini sona erdirdiği gibi tâbî bölgelerde, yani Hârezm, Gûr ve Gazne'de ayaklanmalar çıkmasına sebep oldu.¹³⁶² İslâm kaynakları, sultanın bu yenilgisinden sonra tebaası üzerindeki prestijinin sarsıldığını ve itibarının azaldığını yazarlar.¹³⁶³ Diğer taraftan sultan tahtının etrafını saran feodal hâkimler, askerî ganimetlerden elde ettikleri kaybı gidermek için kendi tebaasını sömürerek vergileri arttırmaya başladılar. Böylece, Selçuklu yönetimi hikayede de geçtiği üzere, eskiye oranla daha adaletsiz bir rejimi temsil eder oldu.¹³⁶⁴

Âmiller, genellikle raiyyetten kanunlarla belirlenen miktardan daha fazla vergi ödemelerini talep ediyorlardı. Bu gibi durumlarda köylüler Dîvân-ı

¹³⁶² Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 333.

¹³⁶³ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 360; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 146; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 334; Osman Gazi Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141)*, s. 98.

¹³⁶⁴ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 333.

Mezâlim'e başvuruyorlardı.¹³⁶⁵ Ancak hükümet görevlilerinin onların şikayetlerini incelemesi her zaman beklenen neticeyi vermiyordu. Sistân Tarihi'nin anonim müellifi şöyle yazmaktadır: “Köyliye eziyet edildiğinde ve haddinden ziyade vergiye tâbî tutulduğunda, onlar eski minarede toplanarak istişare ediyor ve toplanarak mezâlime gidiyorlardı. Bunun sonucunda adalet bulamıyorlarsa, bu durumda aynı mekâna gelip kaçmanın yollarını arıyorlardı.”¹³⁶⁶

Dîvân-ı Mezâlim'in taşra teşkilâtı içinde de, merkezdekine uygun bir modelde yer aldığı görülmektedir. Özel olarak mezâlim görevlisi sıfatıyla taşraya tayin edilen memurların yanında, valilerin de mezâlim oturumları düzenlediğini görüyoruz.¹³⁶⁷ Selçuklu hâkimiyeti altındaki şehirlerin hepsinde olmasa bile, bazı illerde Dîvân-ı Mezâlim vardı.¹³⁶⁸ Nitekim Sultan Sancar, yeğeni Melik Mesûd'un Gurgân valiliğine tayini dolayısıyla düzenlenen fermanda, bu Selçuklu valisinin görevi esnasında, Dîvân-ı Mezâlim Başkanı'na (Sâhib-i Dîvân-ı Mezâlim) mazlumların (mutezellimân) sözünü dinlerken çok dikkatli ve uyanık bulunmasını, bu konuda gerekli incelemeleri yapmasını, mazlumun hakkını zalimden almasını, insafli davranmasını, yanlış yola sapma, taraf tutma, yağcılık ve riyadan kaçınmasını emretmesini buyurmuştur.¹³⁶⁹

2.1.3.3. Dîvân-ı Müsâdere

Arapça bir kelime olan müsâdere, ceza ve tedbir maksadıyla birinin emvâl ve eşyasının zaptedilmesi manasına gelir. Tarihte müsâdere, bilhassa vezîrlar başta olmak üzere, devlet erkânının ve memleket zenginleriyle tanınmış adamların ecelleriyle öldüklerinde yahut herhangi bir sebeple idamlarında, metrûkâtının ve bazen de sağlıklarında mallarının hükümet namına el konulması anlamında

¹³⁶⁵ Bkz. Kirmânî, *a.g.e.*, s. 59-60; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 190; Şüşterî, *a.g.e.*, II, s. 461; Sergey Grigoreviç Agacanova, *Selçuklular*, s. 223; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 70.

¹³⁶⁶ Anonim, *Târih-i Sistân*, Tash. Muhammed Takî Bahar, İntişârât-ı Muîn, Tahran 1392 hş., s. 261; Karş. Ayn. mlf., *Târih-i Sistân*, Çev. Vural Öntürk, Ayışığı kitapları, İstanbul 2018, s. 235; Grigoreviç Agacanova, *Selçuklular*, s. 223.

¹³⁶⁷ Vecdi Akyüz, “a.g.m.”, s. 388.

¹³⁶⁸ Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 368.

¹³⁶⁹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 20; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 70; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 379; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 359; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 133; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 109; Erdoğan Merçil, “Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi”, *Selçuklular –Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 216; Ahmet Atilla İlhan, *a.g.t.*, s. 149.

kullanılan bir tâbir olmuştur.¹³⁷⁰ Diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Büyük Selçuklularda da Dîvân-ı Müsâdere'nin bulunması müsâderenin yaygınlıkla uygulandığının bir göstergesidir. Bununla birlikte Irak Selçuklu Vezîri Kemâlü'l-Mülk es-Sümeiremî, daha sonra bu dîvânın adını Dîvânü'l-Müfredât adıyla tesmiye etmiştir.¹³⁷¹

Sultan Sancar'ın meliklik devrinde, devlet adamlarından müsâdereye uğrayanlardan birisi Vezîr Sadrü'd-dîn Muhammed b. Fahrü'l-Mülk'tür. Bu Selçuklu vezîri emîrleri ürkütmüş ve onları küçümsemişti. Bu yüzden emîrlere, Gazne Seferi esnasında onu Melik Sancar'a şikâyet etmişlerdi. Melik Sancar emîrlere, kendisinin de vezîrin öldürülmesinden yana olduğunu ancak bu işin Gazne'de yapılmasının mümkün olmadığını söylemiştir. İbnü'l-Esîr, Sancar'ın vezîrinden soğumasında başka sebeplerin de rol oynadığını ifade etmiştir. Buna göre, Vezîr Sadrü'd-dîn Muhammed ilk başta Sancar'a Gazne'ye yürümesini tavsiye etmiş ancak Bust'a varınca Gazne Sultanı Arslanşâh vezîre, Sancar'ı geri çevirmesi için beş yüz bin dinar rüşvet teklif edince, Sancar'a onunla barışıp geri dönmesinin daha uygun olacağını söylemiştir. Vezîr bunu ilk defa yapmamış, Mâverâünnehir Seferi'nde de aynı şekilde hareket etmişti. Ayrıca Gazne'den muazzam miktarda mal almıştı. Bütün bu sebeplerden dolayı Sancar, vezîrini öldürmeye karar vermiş, Belh'e döner dönmez vezîri tutuklatıp öldürtmüş, onun sayısız mücevherat ve bir milyon dinar parasına el koydurmuştu.¹³⁷²

Sultan Sancar'ın mallarını müsâdere ettiği bir diğer devlet adamı, Vezîr Nizamü'd-Dîn Togan Beg Muhammed b. Süleyman Kâşgarî'dir. Irak Selçuklu Hükümdarı Mahmûd'un nezdinden elçilik vazifesiyle Sultan Sancar'ın huzuruna gelen Fahrü'd-Dîn Togan Beg, gizli bir görüşme esnasında vezîri sultana şikâyet etti. Sultan Sancar, elçinin sözlerine itimad ederek vezîri azletti ve tutuklanmasını emretti. Ayrıca vezîrin bazı malları müsâdere edildi. Nizamü'd-Dîn Togan Beg,

¹³⁷⁰ Müsâdere hakkında Bkz. M. Cavid Baysun, "Müsâdere" *İA*, C. VIII, MEB, İstanbul 1979, s. 669-673; C. E. Bosworth, "Müsâdara", *EP*, C. VII, E. J. Brill, Leiden 1993, s. 652-653; Cengiz Tomar, "Müsâdere" *TDVİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 65-67; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, MEB, İstanbul 1993, s. 624-626.

¹³⁷¹ el-İsfehânî, *a.g.e.*, s. 120; Cengiz Tomar, "a.g.m.", s. 66.

¹³⁷² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 436; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 216; Ann K. S. Lambton, *Tedâvum ve Tehevvl Der Tarih-i Miyâne-i İnan*, s. 42.

bir süre hapiste kaldıktan sonra serbest bırakılmış, memleketi Türkistân'a doğru yola koyulduğu esnada devesinden düşerek ölmüştür.¹³⁷³

2.1.3.4. Dîvân-ı Hâss

Hükümdarın sahip olduğu arazinin idaresiyle vazifeli olan müesseseye Dîvân-ı Hâss denilmektedir. Bununla birlikte Dîvân-ı Hâss'ın, Dîvân-ı Evkaf-ı Memâlik ile birlikte isimlerine *Atabetü'l-Ketebe*'den başka kaynaklarda rastlanmamış olması, bu müesseselerin Büyük Selçuklu Devleti'nde yalnızca Sultan Sancar devrine ait oldukları izlenimini vermektedir.¹³⁷⁴ Hâss arazi, hükümdarın şahsî malı olup o, bu araziden isterse hanedan üyelerine iktâlarda bulunabilir veya mülk olarak verebilirdi. Sultan Sancar'ın dîvânından çıkmış kısa bir tayin belgesinden anlaşıldığına göre, Selçuklular zamanında hükümdarın şahsî arazisini idare eden görevliye *vekîl-i dîvân-ı hâss* adı verilmekteydi.¹³⁷⁵

Bu dîvânın emrinde çok geniş sahalalar bulunabilirdi. Fakat bu dîvânın emrine verilen topraklar, eyalet valilerini atlayarak doğrudan bağlı buldukları Dîvân-ı Âla tarafından da yönetilebilirdi. Bu takdirde merkezî idare bu sahaların idaresini hükümdarı temsilen *ber sebîl-i niyabet-i hazret*¹³⁷⁶ adı verilen bir valiye havale eder veya fevkalade salâhiyetli bir zat gönderebilirdi.¹³⁷⁷ Böyle bir tedbir, bu sahalarda hüküm süren huzursuzluk ve düzensizlik sebebiyle alınmıştır. Hükümdar, muhtemelen bu olağanüstü durumu, sahayı Dîvân-ı Hâss'a yani kendi şahsî mülkiyetine dahil etmek için bir fırsat olarak değerlendirmiştir.¹³⁷⁸ Nitekim Sultan Sancar'ın dîvânından çıkmış olan iki vesikada belirtildiğine göre, imparatorluk müşrifî Müntecebü'd-Dîn, Dîvân-ı Hâss'ın emrindeki Gürgân vilâyetinde hüküm süren karışıklıkları ortadan kaldırmak üzere, çok geniş salâhiyetlerle bu bölgeye gönderilmiştir. Kendisine verilen emîrlar arasında,

¹³⁷³ Akîlî, *a.g.e.*, s. 238; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 193-194; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 63; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdî'l-Beşer*, II, s. 514; Özgür Tokan, "Sultan Sencer Dönemi (1118-1157) Selçuklu Vezîrleri", s. 155.

¹³⁷⁴ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 33, 52; Karş. Ann K. S. Lambton, "Dîvân", s. 333; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 34; Harezşâhlarda Dîvân-ı Hâss için Bkz. Bahâeddîn Muhammed Müeyyed el-Bağdadî, *a.g.e.*, s. 44, 90; Meryem Gürbüz, *a.g.t.*, s. 79.

¹³⁷⁵ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 40; Karş. Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 31; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 20; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 314; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 138.

¹³⁷⁶ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 69-74.

¹³⁷⁷ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 67-69.

¹³⁷⁸ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 20; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 314.

Katavan yenilgisiyle neticelenen Mâverâünnehir seferinden sonra, bu savaşta ölen askerler sebebiyle sahipsiz kalan iktâların Dîvân-ı Hâss'a alınması ve bu topraklardaki mahsulatın ve gelirlerin ferman ve tevkî olmadan hiç kimseye verilmemesi de vardır.¹³⁷⁹

Heribert Horst'a göre, Sultan Sancar zamanında Dîvân-ı Hâss'a tâbî sahaların finansal işlemleri bu müesseseye bağlı bir maliye dairesi olan *dîvân-ı istîfâ-yı hazret*¹³⁸⁰ tarafından yürütülmekteydi.¹³⁸¹ Bu nedenle doğrudan Dîvân-ı Hâss'a bağlı bölgelerin malî işlerinin Dîvân-ı Hâss'ın finans departmanı tarafından yürütüldüğü söylenebilir. Diğer tüm malî konularda olduğu gibi, sultanın mülkleri de malî bakımdan salâhiyetli müstevfîlerin sorumluluğu altındaydı. Müstevfîler, Dîvân-ı Hâss'a bu araziler için bilgi ve hesap vermek zorunda idiler. Bu departmanda çalışan muhasibler (*muhasibân-ı dîvân-ı hazret*) ve öteki memurlar (*nâibân*) muhtemelen Müstevfî-yi Memâlik'in emrinde idiler. Onun başkanı olduğu bu departman, Dîvân-ı Hâss'a ait vergileri idare eder ve nasıl sarf edileceğini tayin ederdi. Buna mukabil, müşrifler (müşrifân) de adı geçen dîvânın hesap işlerini ve diğer çalışmalarını teftiş etmekteydiler.¹³⁸²

Sultan Sancar devrinde, bahsi geçen müesseseye dair birkaç misal daha nakledebiliriz. Mesela Sancar, Büyük Selçuklu tahtına oturduğu zaman yaptığı düzenleme ile Irak ve Azerbaycan beldelerinin mühim yerlerinde bulunan her bir şehirden kendi hâss'ı olarak bir çiftlik/tarla (ziyâ') ve bir vergi (zarîbe) almıştı. O, ayrıca Rey, Sâve ve Hoy şehirlerinden de kendisine hâss olarak bir kısım yerleri almıştı.¹³⁸³

2.1.3.5. Dîvân-ı Evkaf-ı Memâlik

Vakıf, bir malın dinî, içtimaî ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsisi için mâlikinin onun üzerindeki temellük hakkını hukukî bir muamele ile terk etmesi

¹³⁷⁹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 31, 69; Karş. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 241.

¹³⁸⁰ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 47.

¹³⁸¹ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 19; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 314; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 138.

¹³⁸² Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 66-67; Karş. Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 22; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 315-316; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 138-139.

¹³⁸³ Zahîrüddîn Nîşâbûrî, *a.g.e.*, s. 45; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 166-167; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 170.

şeklinde tanımlanabilir.¹³⁸⁴ İslâm tarih ve medeniyetinde önemli bir hayır müessesesi olan vakfın, VIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar bütün İslâm ülkelerinin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında son derece etkili olduğunu ifade edebiliriz.¹³⁸⁵ Bununla birlikte vakıfların, vakıf tarafından tayin edilen bir mütevellî veya nazır tarafından idare edildiğini ve Abbâsîler devrinden itibaren devlet otoritesinin bunlar üzerinde umumî bir murakabe hakkının mevcut olup, bunun bilhassa kadılar tarafından icra edildiğini biliyoruz.¹³⁸⁶ İslâm amme hukukunun büyük nazariyecisi Mâverdü'ye göre, vakıfların yönetimi, şartlarının korunması, gelirlerinin tahsili, masraflarının ödenmesi umumî surette kadıya ait bir vazifedir. Eğer vâkıfın şartına göre ayrı bir nazır veya mütevellî mevcut ise o takdirde kadı doğrudan doğruya vakfın idaresine müdahale etmez; sadece hükümdarın vekil ve mümessili sıfatıyla nezaret ve murakebe ile iktifa eder.¹³⁸⁷ Ancak öyle anlaşılıyor ki, çok büyük suiistimallere müsait olan vakıf meselesinde kadıların birçok yolsuz hareketleri görüldüğünden, Mâverdü, bizzat hükümdarın bu müesseselerin teftiş ve murakebesi ile meşgul olmasını istemektedir. Ona göre, genellikle hükümdarın başkanlığında toplanan ve fevkalâde bir mahkeme olan Dîvân-ı Mezâlim, bu hususta yetkili kılınmalıdır.¹³⁸⁸

Büyük Selçuklular devrinde, vakıf topraklarında ve bunlar üzerinde uygulanan devlet kontrolünde önemli bir artış söz konusu oldu. Medreselerin yaygınlaşması, camilerin ve diğer hayır amaçlı binaların teşekkülü, vakıfların çoğalmasında etkili oldu.¹³⁸⁹ İsfâhân, Nişâbûr ve Merv gibi mühim merkezlerde kurulan müesseselere tahsis edilen vakıflar büyük bir yekun teşkil etmekteydi.¹³⁹⁰

Sultan Sancar devrinde, vakıflar üzerindeki devlet kontrolü ve lüzumu halinde idaresi, merkezî idarenin bir makamı olan Dîvân-ı Evkâf-ı Memâlik¹³⁹¹ tarafından yürütülmekteydi. Fakat vakıflarda işlerin normal gidişi halinde, bu

¹³⁸⁴ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 68; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 352; Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", 1/2, *TDVİA*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 475.

¹³⁸⁵ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", 2/2, *TDVİA*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 479.

¹³⁸⁶ M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 314.

¹³⁸⁷ Bkz. el-Mâverdü, *a.g.e.*, Thk. Ahmed Cad, s. 120-121; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ali Şafak, s. 79; M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 315.

¹³⁸⁸ Bkz. el-Mâverdü, *a.g.e.*, Thk. Ahmed Cad, s. 137; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ali Şafak, s. 91; M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 315; Vecdi Akyüz, "a.g.m.", s. 396; Celal Yeniçeri, "a.g.m.", s. 517; Ahmet Duran, "a.g.m.", s. 267.

¹³⁸⁹ Ann K. S. Lambton, "Wakf-In Persia", *EP*, C. XI, E. J. Brill, Leiden 2002, s. 82.

¹³⁹⁰ M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 316.

¹³⁹¹ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 33.

makamın işleyişe müdahale yetkisi yoktur.¹³⁹² Dîvân-ı Evkâf-ı Memâlik'in bilhassa eyalet vakıfları üzerinde uyguladığı kontrolün kapsamı açık olmamakla birlikte uygulamada çeşitlilik göze çarpmaktadır. Genel olarak eyalet vakıflarından Kadı'l-Memâlik tarafından tayin edilen Kadı'l-Kudât sorumlu olsa da, idarenin diğer birçok uygulamasında görüldüğü gibi bu vakıfların genel denetimi vali veya muktâyaya devredilmiştir.¹³⁹³ Misal olarak, Sultan Sancar'ın dîvânından çıkan ve Tâcü'd-dîn Ebû'l-Mekârim'in Mâzenderân reisliğine tayiniyle ilgili fermanla, reise vakıfların durumunu incelemesi ve gelirlerinin kuruluş amaçlarına sarf edilmesine dikkat etmesi talimatı verilmektedir. Kendisi ya da vekili, evkâfın yönetiminde ortaya çıkacak herhangi bir karışıklığa çözüm yolu bulacaklar, rüşvete tevessül eden herhangi bir mütevelliyi ya da yöneticiyi (mutasarrıf) uzaklaştıracaklar ve ellerinden geldiğince bozulan ve çöken evkâfı yeniden canlandıracaklardı. Bununla birlikte, bazı durumlarda belirli bir bölgenin vakıfları açıkça Dîvân-ı Evkâf-ı Memâlik'in kontrolü dışında tutulmuştur.¹³⁹⁴ Nitekim Umdetü'd-Dîn Ebû Sa'd Muhammed b. İsmail'in Nûkân kazası ve Tûs köylerine kadı olarak tayiniyle ilgili fermanla, bahsi geçen dîvânın temsilcilerinin kadı tarafından idare edilen vakıfların işlerine müdahale etmeleri yasaklanmıştır.¹³⁹⁵

Özel bir fermanla atanan bu dîvânın yöneticisinin nâibleri de bulunmaktaydı.¹³⁹⁶ Dîvân-ı Evkâf-ı Memâlik'e bağlı organlar, eyalet ve bölge seviyesinde bulunan Dîvân-ı Evkâf'lardır. Bu makamlar, sorumluluk alanlarındaki vakıfları kontrol eder, gelir ve giderleri kaydeder, memurları tayin edip gerektiğinde görevden uzaklaştırırdı.¹³⁹⁷ Vakıf-name şartlarına uyulup uyulmadığını kontrol etmek onların vazifesi dâhilindeydi. Nâibler gelirler, borçlar, vakıf mallarının “tanzimi” ve “ihyası” üzerinde nezaret etmekteydiler.

¹³⁹² Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 70; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 354.

¹³⁹³ Ann K. S. Lambton, “Wakf-In Persia”, s. 82.

¹³⁹⁴ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 24; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 75; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 391; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 130; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 365; Ann K. S. Lambton, “Wakf-In Persia”, s. 82; Abdülkerim Özaydın, “Selçuklular'da Reislik Müessesesi”, s. 117.

¹³⁹⁵ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 33; Karş. Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 68; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 149; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 372; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 134.

¹³⁹⁶ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 212.

¹³⁹⁷ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 70-71; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 354; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 139.

Dîvânda ve şubelerinde; Horâsân, Gûrgân ve Mâzenderân'ın çeşitli İslam mezhepleri temsilcilerinin ve vakıflarının listesi muhafaza edilmekteydi. Divan memurlarına vakıf gelir ve giderlerinden sorumlu mutasarrıfların görevlerinin titizlikle denetlenmesi emredilmişti.¹³⁹⁸

Atabetü'l-Ketebe'de, Gûrgân şehri ve civarındaki vakıfların yönetiminin İmâm Azîzü'd-dîn Esîrü'l-İslâm'a verildiğine dair Sultan Sancar'ın dîvânından çıkmış iki yetki belgesi (tefvîz) bulunmaktadır. Birinci belgenin giriş cümlesinde, İmâm Azîzü'd-dîn'in "Ecell" (en üstün) ve "ehass" (en yakın) olarak nitelendirilmesi, onun sultanın nezdinde yüksek ve saygın bir makama sahip olduğu intibanı vermektedir. Bu iki belgede de "vakıf idaresi" mefhumu "tevliyet" terimiyle ifade edilmiştir.¹³⁹⁹

Birinci belgenin giriş rûknünde ifade edildiğine göre, Gûrgân kasabası ve etrafındaki vakıfların yönetiminin İmâm Azîzü'd-dîn Esîrü'l-İslâm'a tefvîz edilip, kendisinden oradaki işleri vakıflar şartnamesine göre düzenlemesi emredilmiştir. Bu işlerin orada yürütülmesinde güvenilir bir mübaşire ihtiyacı olduğundan, Hâce Amid Ziyâü'd-Dîn, Azîzü'd-dîn'in vekili olarak tayin edilmiştir. Ziyâü'd-Dîn vazifesi sırasında, vakıfların durumunu araştırarak herhangi bir düzensizlik olup olmadığını tespit edecek, onları imar ve ihya etmek için çaba gösterecek, geçmişten kalan gelirleri (mahsulât) geri isteyip bir kesinti ve yolsuzluk yaşanmışsa bunu gidermeye çalışacak, hal yoluna koyamadığı meseleleri dîvâna havale edecekti. Bununla birlikte, Gûrgân şehri ve etrafının meşhur, önde gelen şahsiyetleri; seyyîdler, kadılar, imâmlar, reisler, dihanlar, nâibler ve iktâ sahipleri Ziyâü'd-Dîn'e saygı ve hürmette kusur etmeyip vekâlet vazifesini yerine getirmesi hususunda ona yardımcı olacaklar ve ondan hiçbir şey gizlemeyeceklerdi. Reislik ve şihnelik makamlarına müracaat edip yardım istediği takdirde, kendisine yardımcı olunacak ve bu hususta ihtimam gösterilecekti. Eğer bir muavin ve şihneye ihtiyaç duyarsa, birini tayin edeceklerdi. Vazifesini ifa ederken neye ihtiyaç duyarsa talebine uygun olarak yerine getirilecekti. Fermanın son rûknünde ise, bütün İslâmî mezhep ve gruplardan, sahip oldukları vakıflar listesinin bir nüshasını Ziyâü'd-Dîn'e vermeleri, ondan hiçbir şeyi gizlememeleri,

¹³⁹⁸ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 212.

¹³⁹⁹ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 52-55; Karş. G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 134.

onun onaylamadığı taarruz ve tasarrufları geçersiz saymaları ve onun izni olmadan hiçbir işe girişmemeleri emredilmiştir.¹⁴⁰⁰

Tetkik etme imkânı bulduğumuz belgelerden anlaşıldığına göre, vakıf malı, sıklıkla vakfedenin tavsiyesi dışında kullanılmış ve dağıtılmıştır. Sûiistimal, geliri kendine aktarma ve vakıf topraklarını ele geçirme durumlarına da rastlanmaktaydı.¹⁴⁰¹ Bu dönemde, vakıfların yalnızca gasp edilmesi ve gelirlerinin amaçları dışında kullanılmasında değil, aynı zamanda maddî koşullarında da bir gerileme eğilimi olduğu görülmekteydi.¹⁴⁰² Bu durum, Sultan Sancar'ın dîvânından çıkan ve Gurgân vakıflarının yönetiminin İmâm Azîzü'd-dîn Esîrû'l-İslâm'a verildiğini gösteren ikinci belgeden de açıkça anlaşılmaktadır. Bu belgede, kısa bir girişten sonra Gurgân ve çevresindeki vakıflarda hüküm süren düzensizliklere atıfta bulunulmakta ve vakıfların ehil ve güvenilir bir kişiye emanet edilmediği takdirde durumlarının daha da kötüleşeceği belirtilmektedir. Dolayısıyla Azîzü'd-dîn'e verilen talimatlar şunlardı: Buradaki vakıfların her birinin durumu hakkında malumat sahibi olmak amacıyla vakıfnâmeleri talep edecekti. Geçmişteki gelirlerin (mahsûlât) kime ait olduğunu ve nasıl harcandığını belirleyecekti. Eğer mutasarrıflar belirlenen kurallar doğrultusunda davranıp hâsılatı hak sahibine vermişlerse onların işlerine devam etmesine izin verecek, yok eğer aksine davranmışlarsa bu kişilerin cezalandırılması için durumu dîvâna bildirecekti. Bundan sonra bütün vakıf işlerini, Allah korkusu olan, iş bilen, güvenilir bir kimseye emanet edip, ondan bu işte ihmalkarlık göstermeyeceği, ihanetten ve hileden uzak duracağı yönünde teminat isteyecekti. Ta ki böylece Azîzü'd-Dîn, gelirleri hayır yolunda sarf edip güzel eserler ortaya çıkaracak ve vakıfları mâmûr hale getirecekti. Vakıf gelirleri, Dîvân-ı İşrâf'ın güvenilir memurlarının marifetiyle doğru amaçlar için harcanacaktı. O, zorba ve gaspçıların vakıflar üzerindeki taarruz ve saldırılarına son vererek, temiz akideli, iyi niyetli ve deneyimli yöneticiler tayin edecekti. İktâ sahipleri, şihneler, reîsler, âmiller, dihkânlar ile seyyid, imam ve kadıların ileri gelenleri bu hükme riayet edip Azîzü'd-dîn'e her türlü kolaylığı sağlayacaklar; Gurgân şehri ve etrafında, hangi

¹⁴⁰⁰ Muntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 53; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 107-108; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 67-68; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 142; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 370; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 134-135.

¹⁴⁰¹ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 212.

¹⁴⁰² Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 68.

semtte olursa olsun, harab veya mâmûr, eski veya yeni bütün vakıfları onun emrine vereceklerdi. İslâmî mezheplerin bütün sınıf ve grupları, sahip oldukları vakıf mülkiyetlerinin açık ve ayrıntılı bir nüshasını Azîzü'd-dîn'e verecekler ve ondan hiçbir şeyi gizlemeyeceklerdi. Nâibler, valiler, iktâ sahipleri, şihneler Azîzü'd-dîn'in vekillerine hürmet edecek ve onları destekleyecekler; Dîvân-ı Evkâf'ın yetkilerine müdahale etmeyeceklerdi. Türk ve Fars, asker ve raiyyet olmak üzere herkes, bu fermana göre hareket edecek ve Azîzü'd-dîn'in vekillerine, bu işlerin yerine getirilmesinde gerekli olan bütün koşulları sağlayacak; eskiden beri devam eden geleneklere göre, vakıf hâsılatlarını bu makama ulaştıracaklardı.¹⁴⁰³

Günümüze ulaşan bu tür belgelerden anlaşıldığına göre, Selçuklu hükümetinin temel kaygısı, vakıf gelirlerinin ilgili vakfiyede belirtildiği şekilde harcanmasını sağlamak ve yetkisiz kişilerin vakıflara tecavüz etmesini önlemektir.¹⁴⁰⁴ Sultan Sancar, ordu teşkilâtına mensup farklı rütbedeki askerler arasındaki davalara bakması için Kadı'l-Kudat Mecdü'd-Dîn'i tayin etmişti. Kendisi için düzenlenen fermana göre, ordu kadılığının yanı sıra ülke vakıflarından da sorumlu tutulan Mecdü'd-Dîn, irili ufaklı bütün vakıfları denetleyecek; hâsılatını inceleyecek; vakıflara yönelik her türlü taarruz, tecavüz ve el koymalara son verecek ve vakıf gelirlerinin doğru amaçlar için kullanılmasını sağlayacaktı.¹⁴⁰⁵

2.1.3.6. Hatun Dîvânı

Büyük Selçuklular devrinde, sultanların zevceleri olan hatunların her türlü hizmetlerini gören kendilerine ait dîvânları bulunmaktaydı. Nitekim Sultan Sancar'ın annesi Tâcü'd-Dîn Seferiyye Hâtun'un da bir dîvânı vardı ve bunun başkanı (Sâhib-i Dîvân-ı Vâlide veya kethüda ve nâib-i harem-i saray) Şerefü'd-

¹⁴⁰³ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 53-55; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 108-110; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 68-69; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 143; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 370-371; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁴⁰⁴ Ann K. S. Lambton, "Wakf-In Persia", s. 82.

¹⁴⁰⁵ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 59; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 114; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 151-152; Ann K. S. Lambton, "In Persia", s. 82; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 374; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 132-133.

Dîn Ebû Tâhir Kummî idi.¹⁴⁰⁶ Akilî'nin ifadesine göre, Şerefü'd-Dîn Ebû Tâhir Kummî, Tâcü'd-Dîn Seferiyye Hâtun ile bir takım hususları yüz yüze görüşebilmekteydi.¹⁴⁰⁷

2.2. EYALET TEŞKİLÂTI

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun idarî yönden, hükümdar divânının doğrudan (vasitasız) yönettiği ülkeler ve dolaylı olarak (vasıtalı) yönetilen ülkeler olmak üzere iki geniş sahaya ayrıldığını, doğrudan yönetilen sahaların merkezden tayin edilen valiler tarafından, dolaylı yönetilen sahaların ise vasal hükümdarlar tarafından idare edildiğini daha önce ifade etmiştik. *Atabetü'l-Ketebe*'de, bir taşra hükümetini belirtmek için eyalet ya da vilayet terimi kullanılır. 'Amel, riyâset ve niyâbet terimlerinin de her zaman olmamakla birlikte, bir taşra hükümetine eşit bir anlamda kullanıldıkları olur.¹⁴⁰⁸ Diğer taraftan eyaletler sadece baş şehirlerinin adlarıyla da gösterilebilirler. Mesela Cibâl eyaleti yerine Rey, Horâsân eyaleti yerine Merv konabiliyordu.¹⁴⁰⁹

Sultan Sancar'ın başında bulunduğu Büyük Selçuklu hükümeti, yalnızca Horâsân ve çevresindeki sınırlı bir alanı doğrudan yönetmekteydi. Hâlâ muazzam büyüklükteki bu alan birkaç eyalete bölünmüştü.¹⁴¹⁰ Bu eyaletler; Gürgân, (Cürcân) Mâzenderân, Rey, Belh, Merv, Tûs ve Dihistân'dır.¹⁴¹¹ İmparatorluğun başkenti Merv başta olmak üzere merkezî Horâsân bölgeleri eyalet valilerine tahsis edilmemiş, doğrudan merkezî dîvân tarafından yönetilmiştir. En azından *Atabetü'l-Ketebe*'de Merv ve Nîşâbûr için eyalet valisi isimleri zikredilmediği gibi bu eyaletler için herhangi bir atama belgesi bulunmamaktadır.¹⁴¹² Nitekim Oğuz emîrlerinden Bahtiyar, Merv'i kendisine iktâ olarak vermesini isteyince Sultan Sancar, "*Merv'in başkent olduğunu, gelirin doğrudan Hazine-i Hâss'a*

¹⁴⁰⁶ Bkz. Muizzî, *a.g.e.*, s. 397; Akilî, *a.g.e.*, s. 235; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 190; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 60; Şüştî, *a.g.e.*, II, s. 461; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, 249; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük" s. 89; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 140.

¹⁴⁰⁷ Akilî, *a.g.e.*, s. 235; Karş. Kirmânî, *a.g.e.*, s. 60

¹⁴⁰⁸ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 13, 16, 21, 26, 30, 38, 40, 42, 55, 60, 66; Karş. Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 378.

¹⁴⁰⁹ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 43-44; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 331.

¹⁴¹⁰ Jürgen Paul, "Abbâsid Administrative Legacy in the Seljuq World", s. 9.

¹⁴¹¹ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 44; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 332.

¹⁴¹² Jürgen Paul, "Abbâsid Administrative Legacy in the Seljuq World", s. 12.

ait olduğunu ve kimseye iktâ olarak verilemeyeceğini” söylemişti.¹⁴¹³ Muhtemelen bu bölgenin vergileri, gulâmlardan oluşan merkezdeki daimî ordunun masrafları için kullanılmaktaydı.¹⁴¹⁴

Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun kuruluş devrinde, bir eyaletin başında, İranlı bürokratlar arasından seçilen ve bir nevi sivil vali olarak görev yapan amîd veya âmil adı verilen yönetici bulunmaktaydı. Bunların, merkezî idarenin eyaletlerdeki tam salâhiyetli mümessilleri olarak askerî, idarî, siyasî ve mâlî yetkileri bulunmaktaydı.¹⁴¹⁵ Amîdin maiyetinde, askerî işlerden ve sultan namına kamu güvenliğini muhafaza etmekten sorumlu şihne bulunurdu.¹⁴¹⁶ Görünüşe göre âmidlik, Alp Arslan’ın saltanatının sonlarına doğru git-gide ehemmiyetini kaybetmiş, onun yerini eyâletin bir nevi askerî valiliği demek olan şihnelik almıştır. Âmid, şihnenin emrinde sadece mâli meselelerde, bilhassa iktâ meseleleriyle meşgul olan bir yüksek eyalet memuru durumuna düşürülmüştür.¹⁴¹⁷ Devlet zayıflamaya başladıkça, eyaletlerin hem askerî hem sivil idaresini, genelde yüksek dereceli Türk emîrleri arasından seçilen tek bir kişiye verme eğilimi ortaya çıktı.¹⁴¹⁸ Böyle bir tercih, iktânın şartlı biçiminden kayd-ı hayat mülkiyete dönüşmesinde ve üst düzey Türk memlûklü zümresi başta olmak üzere, askerî tabakanın siyasî ve ekonomik açıdan da güçlenmesinde önemli rol oynamıştır.¹⁴¹⁹ Bu dönemde, şihne ve amîd/âmil doğrudan sultanın tayin ettiği kişiler değil de, askerî valinin emrindeki memurlar gibi hareket etmeye başladılar.¹⁴²⁰ Bu uygulamanın zamanla pekişmesi toprak üzerinde miras hakkının ortaya çıkmasına neden oldu.¹⁴²¹ Misal olarak, Hindikuş dağ silsilesi ile Ceyhun Nehri arasındaki

¹⁴¹³ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 155; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 422; İbn Haldûn, *Kitâbu’l-İber*, V, s. 82; Ebû’l-Fidâ, *a.g.e.*, III, s. 27; Muslihuddîn Lârî, *a.g.e.*, vr. 322b; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 222; Müneccimbaşı *a.g.e.*, I, s. 148-149.

¹⁴¹⁴ Jürgen Paul, “Abbâsid Administrative Legacy in the Seljuq World”, s. 12.

¹⁴¹⁵ Bkz. İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 31; Sibt İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 501; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 485-486; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 214; Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 348.

¹⁴¹⁶ Bkz. Sibt İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 156; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 75; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁴¹⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 218.

¹⁴¹⁸ Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁴¹⁹ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 214.

¹⁴²⁰ Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁴²¹ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 216.

toprakları içine alan Belh eyaleti, üç kuşak boyunca Emîr Kumac ve ailesinin yönetiminde kalan bir bölge olmuştur.¹⁴²²

Lambton'un *Atabetü'l-Ketebe*'den hareketle Sultan Sancar'ın eyalet teşkilâtında tespit ettiği üç tip yerel dîvân bulunmaktaydı: Şer'î işlerle ilgili olan kadî'nın mahkemesi, (dîvân-ı kazâ¹⁴²³ veya meclis-i kazâ¹⁴²⁴) başlıca görevi vergi koyma ve toplama işlemini ilgilendiren konular olan dîvân-ı riyâset¹⁴²⁵ ve esas olarak genel güvenliğe ilişkin işlerle uğraşan şihne dairesi (dîvân-ı şihnegî¹⁴²⁶). Ayrıca bunlara ilave olarak kimi eyaletlerde dîvân-ı mezâlim¹⁴²⁷ de görev yapmaktaydı.¹⁴²⁸

Buraya kadar eyâlet teşkilâtını genel olarak değerlendirdikten sonra, şimdi de eyalet memuriyetlerini ayrı ayrı ele alalım.

2.2.1. Vali

Sultan Sancar'ın dîvânı tarafından yönetilen bölgelere vali tayiniyle ilgili *Atabetü'l-Ketebe*'de altı resmî belge bulunmaktadır. Bu belgelerde Gürgân, Mâzenderân, Rey, Belh gibi eyâletlerin adı geçmektedir.¹⁴²⁹ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Sultan Sancar devrinde eyalet valileri neredeyse her zaman Türk kökenli olup tayinlerinden önce genellikle ordu kumandanlığı görevinde bulunmuşlardır.¹⁴³⁰ Misal olarak, Belh Valisi Kumac, Rey Valisi İhtiyarü'd-Dîn Mukarreb Cevher ve Herât Valisi Ali Çetrî gulâmlıktan yetişerek ordu kumandanlığına ve sonra da eyalet valiliğine terfi etmişlerdi. Bazen de Mesûd b. Muhammed Tapar'ın Gürgân valiliğine tayin edilmesi örneğinde olduğu gibi, bir

¹⁴²² Ergin Ayan, "Büyük Selçuklularda Kumaç Ailesi", s. 204; Jürgen Paul, "Abbâsid Administrative Legacy in the Seljuq World", s. 9; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 216.

¹⁴²³ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 57-58.

¹⁴²⁴ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 8, 12-13, 33, 52, 57, 59, 79.

¹⁴²⁵ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 28, 53, 56, 58, 79.

¹⁴²⁶ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 29, 41, 61, 58, 73.

¹⁴²⁷ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁴²⁸ Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 368; Karş. Murteza Bedir, "Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. III, S. 5, İstanbul 2005, s.42.

¹⁴²⁹ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 13, 16, 30, 38, 42, 69; Karş. G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁴³⁰ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 46; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 334.

Selçuklu meliki de vali olarak tayin edilebiliyordu.¹⁴³¹ Başlangıçta melik terimi ve statüsü yalnız Selçuklu ailesi üyeleri için söz konusuydu; ama Sancar zamanında melik ile emîr arasındaki fark belirgin olmaktan çıkmıştı. İleri gelen emîrler zaten yükselmişler ve bazı hallerde melik statüsü kazanmışlardı.¹⁴³²

Tayin edildiği bölgede hükümdarın vekili olan vali, eyalet idaresinin bütün kollarında salâhiyetlidir. Bir valinin resmî görevleri arasında, bir İslâm hükümdarının tebaası üzerindeki mükellefiyetleri ilk sırada gelir: İlâhî emirlere riayet, dinin kuvvetlendirilmesi, tebaaya karşı yumuşaklık ve adalet, refahın temini için gayret, sükûn ve nizamın muhafazası, asayiş, yol ve geçitlerin emniyetini temin, iyilerin himayesi, zalimlerin cezalandırılması, zayıfların ve fakirlerin kuvvetlilere ve zenginlere karşı korunması, zâhitlere, seyyidlere, imamlara, sufilere, ulemâ ve şeyhlere hususî hürmet gösterilmesi gibi.¹⁴³³ Râvendî, devrin yönetim organizasyonu içerisinde valilerin ifa ettikleri rolü şu şekilde tanımlamıştır: “*Valiler, memleketin desteği, devletin kaleleri ve işlerin başlarıdır. Onlar sayesinde işler yoluna girer, hazinenin parası toplanır, sultan kuvvetlenir ve memleket mamur olur. Onların halleri iyi olursa işler yolunda olur, onların halleri karışık olursa halkın da rahatı kaçır.*”¹⁴³⁴ Müntecebü’ d-dîn Bedî’ Cüveynî ise, Gürgân valiliği için kaleme aldığı bir tayin fermanında, “*hükümdarın adalet ve insafı, iş bilen, iyi huylu ve inançlı valiler aracılığıyla sağlanır*”¹⁴³⁵ demiştir.

Selçuklu hanedanına mensup meliklere verilen atama fermanlarından onların eyaletlerde ne iş yapacakları anlaşılmaktadır. Sultan Sancar’ın Gürgân valiliğine tayin ettiği yeğeni Melik Mesûd’a verdiği fermanında şu ifadeler yer almaktadır: “*Gürgân ve çevre ahalisi ile Âmul ve Taberistân gibi ona bağlı kara ve denizlerde yaşayan bütün bölge halkına diğer memleket sakinlerine kıyasla daha fazla ilgi ve yakınlık gösterip ayrıcalık tanıdık. Bu sebeple bir süredir mahrum kaldıkları sükûnet, emniyet, insaf ve adaleti yeniden tatmaları için*

¹⁴³¹ Bkz. Müntecebü’ d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 16-21.

¹⁴³² Ann K. S. Lambton, “Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, s. 372; Karş. G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 149.

¹⁴³³ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 46; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 334.

¹⁴³⁴ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 105.

¹⁴³⁵ Müntecebü’ d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 30; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 82; Nevzat Keleş, “Büyük Selçuklular Devrinde Şehirlerin İdaresi”, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 20, İstanbul 2019, s. 296.

mezkûr vilayetlerin önde gelen kişileriyle yaptığımız istişareden sonra ordu ve raiyyeti yani bütün halkı ve vilâyette bulunan bütün hisar, kale, sığınak, düzlük ve dağları, toprak ve suları Selçukluların temiz neslinden gelen, yanımızda yetişip ahlâkımızı öğrenen, padişahlık için gerekli bütün yöntem ve kuralları edinerek şahsında toplayan değerli oğlumuz Melik Gıyâsü'd-dîn ve 'd-dünya Melikü'l-İslâm Mesûd'a verdik."¹⁴³⁶

Meliklerin yönetimini üstlendikleri vilayetlerde, bir hükümdardan daha az olmayan yetkilerle teçhiz edildikleri anlaşılmaktadır. Yukarıda bahsi geçen belgenin devamında şöyle bir anlatım vardır: "*İhsan sahibi değerli oğlumuzun hüküm ve fermanları; antlaşma ve fesih, alçaltma ve yükseltme, hapsetme ve serbest bırakma, maaş verme ve kesme, tayin ve azletme, cezalandırma ve affetme, övme ve kovma gibi her konudaki hüküm ve emirleri bizim hüküm ve fermanımızdır. Bütün bölgelerde (mutasarrıfât) onun emir ve yasaklarını bizimki gibi kabul etmenizi emrediyoruz.*"¹⁴³⁷

Ortaçağ'da bir İslâmi hükümetin amacı, bir Müslümanın meşru yaşamını sürdürebilmesi için gerekli olan koşulların oluşturulmasıydı. Bu sebeple dinin ve dinsel sınıfların korunmasının Melik Mesûd'a yüklenen ilk görev olması doğaldır. Kendisine, şariat hükümlerini canlı tutmak ve din yasalarını güçlendirmek için çaba göstermesi, peygamberin varisleri olan kadılara, imamlara ve ulemaya saygılı ve hürmetkâr davranması, onları görevlerinde desteklemesi ve Dihistân sınırları ile Mankıslak çöllerindeki kâfirlere karşı yapılan cihâdda, onları ezip yok etmesi için sürekli ve kararlı bir şekilde mücadele etmesi emredilmiştir.¹⁴³⁸

Melik Mesûd'un Gürgân valiliğine tayiniyle ilgili fermanda, ona verilen ikinci önemli görev, kamu düzeni ve güvenliğinin sağlanması ile ilgilidir. Bu bağlamda, kara ve deniz (berr ü bahr) yolculuklarının güvenliğinin sağlanması

¹⁴³⁶ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 18; Karş. Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 67-68; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 114-115; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 70; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 359; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁴³⁷ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 19; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 68; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 378; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 108; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı*, s. 85; Nevzat Keleş, "Büyük Selçuklular Devrinde Şehirlerin İdaresi", s. 295.

¹⁴³⁸ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 19; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 69; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 378; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 359; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 338.

için her türlü çabayı sarf etmesi, bu hususta çevre bölgelerdeki iktâ sahipleri ve şihnelerle işbirliği yaparak gerekli tedbirleri alması, ahlaksızlarla kötülerini, hırsızları, müfsitleri ve yol kesicileri cezalandırması emredilmiştir. Ayrıca sınırlardaki kalelere akıllı, güvenilir, iş bilen ve uyanık kumandanlar yerleştirmesi ve bu konuda düzen ve kararlılıktan bir dakika bile taviz vermemesi istenmiştir. Bundan başka, kendi Dîvân-ı Mezâlim Başkanına (Sâhib-i Dîvân-ı Mezâlim) mazlumların (mutezellimân) sözünü dinlerken çok dikkatli ve uyanık bulunmasını, bu konuda gerekli incelemeleri yapmasını, mazlumun hakkını zalimden almasını, insafli davranmasını, yanlış yola sapma, taraf tutma, yağcılık ve riyadan kaçınmasını emretmesi buyrulmuştur.¹⁴³⁹

Melik Mesûd'a Gürgân valisi olarak vergi toplama yetkisinin de verildiği anlaşılmaktadır. Fakat o, önceden belirlenmiş vergi miktarlarını değiştiremiyordu. Harac, a'sâr ve tekâlif-i dîvâniye (rusûm-ı dîvânî) vergilerini güler yüzle ve belirli zamanda, önceden saptanmış ve konmuş olduğu biçimde istenmesi ve olağanüstü isteklerde bulunulmaması için bütün valileri (vulât), muktâ ve memurları (gumeşteğân) uyarması emredilmiştir. Ayrıca yönetimi sırasında şefkate ve "kalp kazanma"ya (istimâlet) önem vermesinin yanı sıra kendi askerî çevresi ile maiyyeti (haşem ve hadem) ya da köleler (abîd) ile azatlılar (mevâlî) arasındaki gizli veya açık ihtilaf ve düşmanlığa izin vermeyecekti. Hizmetinde bulunan herkesin iktâ, maaş (mevâcib) ve erzakını hak ettikleri ölçüde belirleyecekti. Fermanda ayrıca, Gürgân, Taberistân, Dihistân, Bistâm ve Dâmgân'ın tüm emîrlere, (ümerâ) yetkililerine (evliyâ) ve ileri gelenlerine (mu'teberân) Melik Mesûd'a gönülden itaat ve hizmette bulunmaları, her ne buyurursa yerine getirmeleri, ödenek, (mevâcib) dirlik (nânpare) konusundaki bütün istekler için onun dîvânına ve nâiblerine başvurmaları emredilmiştir. Söz konusu yerlerin önde gelen kişileri ve halkı, onun iradesi ve buyruğu (tevki' ve ferman) üzerine vergileri, (emvâl) ödentileri (rûsum) ve tekâlif-i divaniye (hukuk-ı dîvânî)yi muktâlara ve mutasarrıflara ödeyeceklerdi.¹⁴⁴⁰

¹⁴³⁹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 19-20; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 69-70; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 379; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 359; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 86; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁴⁴⁰ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 20-21; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 70-71; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 379; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 109-110; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının

Bir Selçuklu valisinin vazifesi sırasında danışma (meşveret) zorunluluğu da bulunmaktaydı. Nitekim Melik Mesûd'a verilen buyruklar arasında, Horâsânlı, Iraklı ve Mâzenderânlı emîrlere ve ünlü kişilere, derece ve kademelerine göre saygı göstermesi, onlarla istişare etmeyi maslahatların en önemlisi olarak bilmesi, onlardan herhangi birinin söylediği bir şeyi can kulağı ile dinlemesi, sadık ve tecrübeli kişilerle istişare ettikten sonra en doğru ve hayırlı görüşü uygulaması bulunmaktaydı.¹⁴⁴¹

Sultan Sancar devrinde, bilhassa hâkimiyetinin son yirmi yılında Türk asilzâdelerinin rolleri sivil bürokratik yönetimde de arttı. Türkmen, Oğuz, Kıpçak kökenli büyük başkomutanlar sadece orduda değil, idarî ve bürokratik görevlerde de yer almaya başladılar.¹⁴⁴² Misal olarak, Mâzenderân'da ortaya çıkan karışıklıklar sebebiyle ızdırab içerisinde bulunan bölge halkının haberlerinin Sultan Sancar'a ulaşması üzerine, gerekli tedbirlerin alınarak halkın rahat ettirilmesi için bu eyaletin yönetimi önce merkezî dîvâna devredilmiş, ardından söz konusu eyaletin valiliğine Emîr-i İsfehsalâr Müeyyedü'd-devle ve'd-dîn Muinü'l-İslâm İnâc Belkâ Sevâ Beg Ebû'l-Vefâ tayin edilmiştir. İsfehsalâr İnâc Belkâ Sevâ Beg için düzenlenen fermanda, kendisine Gürgân ve civarındaki Türk ve Taziklerin, şehir ve çöl sakinlerinin (hadarî ve bedevî) idaresinin de verildiği belirtilmektedir.¹⁴⁴³ Merkezî idare tarafından Mâzenderân'a gönderilen İsfehsalâr İnâc Belkâ Sevâ Beg'in emretme ve yasaklama, antlaşma ve fesih, hapsedme ve serbest bırakma gibi yetkileri bulunmakla birlikte, başta adalet ve güvenliğin sağlanması, Müslümanların çıkarlarının korunması ve asker sivil (raiyyet), varlıklı yoksul, soylu avam her kime ait olursa olsun o bölgenin işlerinin düzene konulması görevleri arasındaydı.¹⁴⁴⁴ Fermanın son rüknünde, başta Mâzenderân'ın muhterem ve saygıdeğer şahsiyetleri olmak üzere, bütün emîr ve reislerine, bilhassa Gürgân bölgesinin meşhur ayanlarına, seyyid, imam, fakih,

Muhtevası", s. 359-360; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 86; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 61, 70.

¹⁴⁴¹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 20; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 69; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 379-380; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 110; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 86.

¹⁴⁴² Sergey Grigoreviç Agacanova, *Selçuklular*, s. 282.

¹⁴⁴³ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 14-15; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 63-64; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 358; Sergey Grigoreviç Agacanova, *Oğuzlar*, s. 339.

¹⁴⁴⁴ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 15; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 64; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 380.

şeyh ve halkına itaat mecburiyeti yüklenmekte, önceki iş ve meslekleriyle uğraşmaya devam edip, İnâc Belkâ Sevâ Beg'in emirlerine uymaları emredilmektedir.¹⁴⁴⁵

Lambton'a göre, bir eyalet valisinin, sultanın temsilcisi olarak, kendisine tevdi edilen bölgenin çeşitli kesimlerine şihne ve diğer memurları tayin etme hakkı vardı.¹⁴⁴⁶ Nitekim İsfehsalâr İnâc Belkâ Sevâ Beg'i Mâzenderân valiliğine tayin eden fermanında, onun kendisi için akıllı, kusursuz ve reayayı emanet edebileceği bir şihne görevlendirmesi ve bu şihnenin kurallara sıkı bir şekilde uyması emredilmektedir.¹⁴⁴⁷

Katavan yenilgisiyle neticelenen Mâverâünnehir seferinden sonra çıkarılan ve Sultan Sancar'ın kardeşim diye hitap ettiği Emîr-i İsfehsalâr Adûdü'd-dîn İmâdü'l-İslâm'ın Gurgân valiliğine tayin edilmesine ilişkin ferman, söz konusu kişiye sultanın vekili olarak geniş yetkiler vermektedir: *“Biz onu kendi temsilcimiz olarak vilâyet işlerini düzene sokması için gönderdik ki, o bölgedeki dîvânı, reâyâyı, Türk ve Taziklerden oluşan orduyu (haşem ve mütecennide) ilgilendiren işleri yerine getirsin. Onun oradaki yeri bizim yerimizdir ve onun orada bulunması bizim bulunmamız anlamına gelmektedir.”* Ayrıca eyaletteki emîrlere, isfehşâlârlara, muktâlara, ileri gelen kişilere, yerel birliklere, (ecnâd) seyyidlere, kadılara, imamlara, şeyhlere ve halka sıra ile buyruk veriliyor ve ona itaat etmelerini, ihtiyaç ve isteklerini bildirmek ve bunların yerine getirilmesini rica etmek için kendisine başvurmaları gerektiği belirtiliyordu. Bundan başka, Adûdü'd-dîn'e, muktâların iktâlarını dikkatle incelemesi, hizmette bulunan herhangi bir kimsenin iktâsını eski kayda göre saptaması ve kendisinin ya da Sancar'ın buyruğu olmaksızın hile ile zapt edilmiş her şeyin eski durumuna getirilmesi buyruğu verilir ve denir ki: *“Bizim Mâverâünnehir'e yaptığımız sefer dolayısı ile inhilâl etmiş bulunan herhangi bir bağış dîvâna aittir, hepsi bir bütün*

¹⁴⁴⁵ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 15-16; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 64-65; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 359; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 339.

¹⁴⁴⁶ Bkz. Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 380; Karş. G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁴⁴⁷ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 15; Karş. G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 110.

olarak tutulacak, ferman ve tevkimiz olmadan (bî-ferman ve tevkî' mâ) hiç kimsenin tasarrufuna bırakılmayacaktır."¹⁴⁴⁸

Rey şehrinin vali vekilliği (niyâbet-i eyalet) makamına İsfefsâlâr Ziyâü'd-devle ve'd-dîn Ebû'l-Fazl Yusuf b. Hârezmşâh'ın tayin edildiği fermanında, bir şehir valisine şihnenin görevlerinin de verilmiş olması oldukça ilginçtir: "*Rey şehri ve etrafındaki tanınmış, ileri gelen kimseler; emîrlere, seyyidler, kadılar, imamlar, esnaf ve ordu mensupları (mütecennide), reisler, halkın önderleri ve yaşlıları şihnelik makamına taalluk eden herhangi bir hususta İsfefsâlâr Ziyâü'd-devle ve'd-dîn'in dîvânına ve vekillerinin (nüvvâb) ikametgâhına başvuracaklar; şehir ve bölgenin tüm halkı, şihnelik makamına verilecek vergileri (mersûmât-ı şihnegî) mütad şekilde ödemeye devam edeceklerdir.*"¹⁴⁴⁹ İsfefsâlâr Ziyâü'd-devle ve'd-dîn, şehir ve vilayetin yönetiminden sorumlu tutulmakta ve düzeni sağlama konusunda özellikle uyarılmaktadır. O, öncelikle zalim ve güçlülerin zayıf ve mazlumlara yaptıkları zulüm ve saldırılara son verecekti. Kötü ve gaddar olanları, haydutları ve yol kesicileri ezmek ve kadılar, imamlar ve ileri gelenlerle danıştıktan sonra, onları cezalandırmak için her türlü çabayı gösterecekti. Yolları güven içinde tutacak ve tüccarların, seyyahların ve yabancıların huzurlu ve rahat bir şekilde seyahat etmelerini temin edecekti. Tehlikeli bölgelere gece bekçileri (ases) tayin ederek Müslümanların camilerde yatsı namazını bitirdikleri saatten fecir vaktine kadar çarşı ve mahalleleri koruyup hırsızlık ve yolsuzlukları önleyecekti. Ayrıca, yiyecek maddelerinin fiyatı, tartı ve ölçülerin düzene konması hususunda dikkat göstermesi buyruluyordu.¹⁴⁵⁰

Yine *Atabetü'l-Ketebe*'de yer alan başka bir fermanında, Rey eyaleti vali naibliği görevine atanan Kıvâmü'd-dîn İnanc Kutluğ Belkâ Hâce Beg Ebû'l-Fezâil el-Muzaffer b. Anûşîrvân ki, kendisi aynı zamanda Dîvân-ı Arz başkanı idi, sultan adına hareket edebilecek kadar geniş yetkilerle mücehhez kılınmış (ber

¹⁴⁴⁸ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 30-32; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 82-84; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 117; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 375, 380-381; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 362; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 110-111; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar" I, s. 622; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 62; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 331, 348.

¹⁴⁴⁹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 44; Karş. Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 381; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁴⁵⁰ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 43-44; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 96-97; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 381-382; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 111.

sebîl-i niyâbet-i hazret) ve hükümdar mührü (hâtem-i hass) kendisine emanet edilmiştir.¹⁴⁵¹ Kıvâmü'd-dîn İnanc Kutluğ Belkâ'ya verilen talimata göre, kendisine başta eyaletteki halkın ve askerlerin işlerini yoluna koyması, vergi ve gelirlerin denetimi (tasarruf der emvâl-u muâmelât), saltanat haslarının (esbâb-ı hâs), kayıp ya da muhalif olan kimselerin emlâkının, şehir vergilerinin (darâyib-i şehir), müsadere edilmiş, mîrî olmuş ya da mahlûl mülklerin (tayyârât) ve dîvânca konmuş vergilerin (ebvâbü'l-mâl) gözetimi görevleri verilmiştir. Ayrıca, dîvâna ait vergileri (emvâl-i dîvânî) gerektiği şekilde talep edecek, bu kalemleri açık ve net bir şekilde kayıt altına alacak, mülkün maslahatları cihetiyle hizmetkârlara (bendegân) ayrılmış olan kısmını belirleyerek onlara verecek, dîvâna kalan miktarı ise ne yapması gerektiği ile ilgili hüküm gelinceye kadar elinde tutacaktı. Vergi dairesine (dîvân-ı 'amel), akıllı, çevik, dindar, reyanın kendisinden huzur (âsûde) bulacağı, doğru kararlar vererek mâlî işleri (dîvân-ı muâmelât) düzene koyup, vergileri gerektiği gibi toplayabilecek birini vekil tayin edecekti. Şihnelik makamı (dîvân-ı şihnegî) ile birlikte vergi dairesi de (dîvân-ı 'amel ve esbâb-ı hâss) onun konağında yer alacaktı. Bundan başka, Kıvâmü'd-dîn İnanc Kutluğ Belkâ, güçlü kimselerin zayıfları ezmesini önleyecekti. Seyyidlere, imamlara, alimlere, hayırseverlere, şeyhlere ve büyük ailelerin mensuplarına karşı saygılı olup onlara hürmet gösterecekti.¹⁴⁵²

Görünüşe göre, valilerin tayin fermanlarında, eyaletlerdeki diğer vazife sahiplerine de bir takım görev ve sorumluluklar yüklenmektedir. Fermanlarda, eyaletin sivil, asker bütün ileri gelen şahsiyetlerine, sultan nâibi olarak geniş yetkilerle atanan valiye, en başta tartışmasız bir şekilde itaat etmeleri, yönetim konusunda onunla işbirliği yapmaları ve emirlerini sorgusuz sualsiz yerine getirmeleri buyrulmaktadır. Nitekim Kıvâmü'd-dîn İnanc Kutluğ Belkâ'nın tayiniyle ilgili fermanında, kendisiyle birlikte Rey'e gönderilen ünlü emir ve isfehsâlârlara, ona itaat etmeleri ve tâbî olmaları emredilmiştir. Diğer askerî zümrelerden de vilayetteki işlerin düzene sokulmasında, dîvân işlerinin

¹⁴⁵¹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 69-74; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 383; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 360; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 199.

¹⁴⁵² Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 72-73; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 128-130; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 382-383; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 360-361; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 112.

yürütülmesinde ve halkın yüklerinin hafifletilmesinde, Kıvâmü'd-dîn'in uygun gördüğü şekilde hareket edip onunla işbirliği yapmaları ve nihayet onun rızasını kazanmanın Sultan Sancar'ın rızasını kazanmakla eşdeğer olduğunu bilmeleri istenmiştir. Yine aynı şekilde, başta seyyidler, kadılar, imamlar, alimler ve şeyhler olmak üzere Rey şehri ve etrafındaki dinî zümrelere de fermana uymaları, Kıvâmü'd-dîn'i sultanın vekili olarak kabul edip, işlerinde ona müracaat etmeleri ve isteklerini ona arz etmeleri buyrulmuştur.¹⁴⁵³

Atabetü'l-Ketebe'de yer alan bazı fermanlarda, bir kısım vilayetler için “*dîvânımız emrine alınmıştır*” ifadesi geçmektedir.¹⁴⁵⁴ Bunun anlamı, bir vali vilayetini iyi yönetemezse veya savaş hadiseleri sebebiyle bir vilayette koşullar kötüleşirse, Sultan Sancar, bu vilayetin idaresini kendi eline aldı ve dîvân tarafından idare ettirdi demektir. Bu dîvândan kasıt, ya Dîvân-ı Hâss veya Dîvân-ı Âlâ'dır. Misal olarak, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Dîvân-ı İnşâ ve Dîvân-ı İşrâf Başkanı Müntecebü'd-Dîn, maiyeti ile birlikte Dîvân-ı Hâss'ın emrindeki Gürgân vilayetinde hüküm süren karışıklıkları ortadan kaldırmak üzere, çok geniş salâhiyetlerle buraya gönderilmiştir.¹⁴⁵⁵

2.2.2. Reis

Arapça bir kelime olup sözlükte “başkan, lider” anlamına gelen reis¹⁴⁵⁶ İslâm medeniyeti tarihinde IV./X. yüzyıldan VI./XII. yüzyıla kadar genellikle bugünkü belediye başkanı (reisü'l-beled) ve vali karşılığında kullanılmıştır.¹⁴⁵⁷ Bununla birlikte, *Siyasetnâme*'de geçen bir rivayetten yola çıkarak reislik müessesesinin mazisini Sâsânîlere (226-651) kadar geriye götürebiliriz.¹⁴⁵⁸ Mezkûr eserin VII. faslının başlığı, “*Amilin, Kadı'nın, Reisin, Şihnenin,*

¹⁴⁵³ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 72-73; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 128-130; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 382-383; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 360-361; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 112.

¹⁴⁵⁴ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 15, 30, 67; Karş. Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 47; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 336.

¹⁴⁵⁵ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 67-69; Karş. Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 47-48; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 336.

¹⁴⁵⁶ Bkz. Mehmet Kanar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 919.

¹⁴⁵⁷ Faruk Sümer, “Reis”, *TDVİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 543.

¹⁴⁵⁸ Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 25; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 31; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 39.

Muhtesibin Ahvali'nin Sorulmasına ve Şartlarına Dair”dir.¹⁴⁵⁹ Reislik dîvânına, dîvân-ı riyâset, serây-ı riyâset veya Arapça dâru'r-riyâse denilmektedir.¹⁴⁶⁰

Selçuklularda reis, kasaba veya eyaletlerde sivil idareyi temsil eden ve sultan tarafından tayin edilen bir görevliydi ve geniş yetkilere sahipti.¹⁴⁶¹ Sultan Sancar devrinde bölge idarecileri genellikle Selçuklu şehzadeleri (melikler) veya Türk askerî ricalden birileri olmakta iseler de, reislik mevki Selçuklulara uzun zamandan beri hizmet eden, sultana sadık ve dürüstlüğüyle tanınan yerli halktan birine tevdi edilirdi.¹⁴⁶² Bununla birlikte reis, yalnızca devletin maaşlı bir görevlisi değil, aynı zamanda şehrinin ve onun çıkarlarının eyalet veya merkezî hükümet karşısındaki temsilcisiydi. O, her şeyden önce, şehirden kaynaklanan vergilendirme sorunları hakkında ve devlet memurlarından herhangi birinin yetkilerini büyük ölçüde kötüye kullanması durumunda, sultanın dîvânına rapor verebilirdi.¹⁴⁶³ Sultan da emirlerini onun vasıtasıyla halka ulaştırırdı.¹⁴⁶⁴

Lambton'a göre *Atabetü'l-Ketebe*'de reis terimi, hem yerel olarak atanan nisbeten önemsiz bir yerel görevliyi, hem de bir kente ya da ile, geniş yetkiler verilerek, sultan tarafından atanmış, askerî ve dinsel hiyerarşiye karşın “sivil” hiyerarşiyle ilgili olan bir görevliyi belirtmek için kullanılmıştır.¹⁴⁶⁵ Bu demek oluyor ki, çeşitli meslek erbabının, din, mezhep, kabile ve cemaat mensuplarının başkanlarına da reis denilmiştir.¹⁴⁶⁶

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, reis, sivil bir memurdur ve yerli halkın asil ailelerinden birine mensuptur. Bu göreve ise çoğunlukla veraset yoluyla

¹⁴⁵⁹ Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 54; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 59; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 60.

¹⁴⁶⁰ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 54; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 341.

¹⁴⁶¹ Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁴⁶² G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 117-118.

¹⁴⁶³ C. E. Bosworth, “Ra'is”, *EP*, C. VIII, E. J. Brill, Leiden 1995, s. 403.

¹⁴⁶⁴ Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 252.

¹⁴⁶⁵ Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 387; Karş. Abdülkerim Özaydın, “Selçuklular'da Reislik Müessesesi”, s. 112; Nevzat Keleş, “Büyük Selçuklular Devrinde Şehirlerin İdaresi”, s. 298; İlhan Erdem, “Büyük Selçuklularda Kent Reisliği” *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları 5, Ed. Mehmet Hacı Gökmen, Konya 2011, s. 137.

¹⁴⁶⁶ Faruk Sümer, “Reis”, 544; Karş. Abdülkerim Özaydın, “Selçuklular'da Reislik Müessesesi”, s. 112.

gelmektedir.¹⁴⁶⁷ *Atabetü'l-Ketebe*'de yer alan reis tayiniyle ilgili dört ferman da her birinin eski hizmetleri ve üstünlüklerine yer verilmiştir.¹⁴⁶⁸ Misal olarak, Tâcü'd-dîn Ebû'l-Mekârim Ahmed el-Abbâs b. Ahmed'in Mâzenderân reisliğine atanmasıyla ilgili ferman da şu ifadelerle yer verilmiştir: “*Tâcü'd-dîn'in soylu ataları devlette meşhur makamlarda bulunup hatırı sayılır çalışmalar yürütmüşler ve haklarını ona miras bırakmışlardır. O da, bu hizmet yolunda, atalarının güzel eserlerinden ilham alarak övgüye değer işler başarmıştır. Gençliğinin baharında olmasına rağmen, onun kararına, doğru ve parlak tedbirine bıraktığımız bütün nazik ve büyük işlerde, o işi yönetme ve ilerletme konusunda cesaretli ve becerikli davranmıştır.*”¹⁴⁶⁹ Necmü'd-dîn Reis eş-Şark'ın Serahs reisliğine tayiniyle ilgili ferman da ise mevzumuzla ilgili şu kayıt bulunmaktadır: “*Serahs reisliğine, eski bir hanedana mensup, hayatın rahatlık ve zorluklarını görmüş, acı tatlı günlerini yaşamış, önemli işlerde yeteri kadar eğitim almış ve tecrübe kazanmış birisinin gelmesini uygun gördük. Bütün bu özellikler Necmü'ddîn'de vardır. O, hayatının en güzel zamanlarını devletimize hizmet ederek geçirmiş, yüksek mevkilerde bulunmuştur. Bu görevlerin tamamında da takdir edilir çabalar gösterip güzel işler başarmıştır.*”¹⁴⁷⁰

Hükümdar, taşra teşkilatı içerisinde, savunma ve genel düzenin korunması ile ilgili yetkileri askerî sınıfın bir üyesi olan vali veya şihneye tevdi ederken, yargılama yetkisini kadılarına havale ediyor, “halkın çobanı” olmaya ilişkin yetkileri ise kısmen de olsa reise bırakıyordu.¹⁴⁷¹ Bir çobanın sürüsünden sorumlu olması gibi reis de bölgesindeki reyanın huzur ve refahını sağlamakla mükellefti.¹⁴⁷² Nitekim Tâcü'd-dîn Ebû'l-Mekârim'in Mâzenderân, Gürgân (Cürcân), Dihistân, Esterâbâd, Bistâm ve Gülpâyegân (Culfâdegân) reisi olarak tayiniyle ilgili ferman da, adı geçen kişiye, bütün işlerde Allah'ın rızasını gözetmesi, halka iyi davranması, onları hem meşru vergiler ve hem de sonradan ihdas edilen haksız vergilerle ilgili adaletsiz uygulamalardan koruması hususunda

¹⁴⁶⁷ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 54; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 340.

¹⁴⁶⁸ G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁴⁶⁹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 21; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 71-72

¹⁴⁷⁰ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 40; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 93-94; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 118; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 367; Abdülkerim Özaydın, “Selçuklular'da Reislik Müessesesi”, s. 113.

¹⁴⁷¹ Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 386.

¹⁴⁷² Abdülkerim Özaydın, “Selçuklular'da Reislik Müessesesi”, s. 114.

dikkat ve özen göstermesi emredilmekte ve “Çünkü biz onların bütün gerekli ve acil işlerini onun sorumluluğu altına koymuş bulunuyoruz. Peygamber Aleyhisselâm’ın ‘sizin her biriniz bir çobansınız ve her biriniz kendi sürünüz hakkında hesap vereceksiniz’ ifadesinde olduğu gibi, onların (halkın) işleri için bu dünyada ve öteki dünyada kendisi sorumlu olacaktır” denilmektedir.¹⁴⁷³ Yine Tâcü’-d-dîn için hazırlanmış başka bir fermana, Sancar’ın Allah tarafından kendisine emanet edilen halkı Tâcü’-d-dîn’e emanet ettiği, onun da halka iyi davranması ve özen göstermesi gerektiği ifade edilmektedir.¹⁴⁷⁴ Serahs reisliği için Necmü’-d-dîn adına düzenlenen fermana ise, ona, halkın yükünü hafifletecek, onların huzur ve refaha kavuşmasını sağlayacak her türlü gayreti göstermesi, kuvvetlilerin zayıfları ezmemesi, zenginlerin fakirlere tahakkümde bulunmaması için çalışması, bölgeden geçen askerlerin, ellerinde dîvân havalesi taşıyanların, halktan vergi (avarız) yahut yem (alef) talebinde bulunmasına mani olması emredilmiştir.¹⁴⁷⁵ Yine aynı şekilde, Bistâm reisliği için Şerefü’-d-dîn’e verilen fermana şu ifadelere yer verilmiştir: “Biz onu Allah’ın bir emaneti olan halkın çıkarlarına hizmet etmek görevi ile yükümlü kıldık... O, korkutulup kaçırılmış olanların (remîdegân) gönüllerinin kazanılıp geri getirilmelerine çalışacak ve soylu yahut avam, asker veya sivil (sipahi ve raiyyet) herkese iyi davranış, ilgi, saygı, kolaylık, yumuşaklık ve meclisimizden armağanlar vaad edecek, böylece onları güçlendirmeye, adalet ve eşitlik kanadı altına almaya çalışacak; iyi kurallar koymanın ve baskı yöntemlerinin kökünü kazımanın yolunu arayacaktır.”¹⁴⁷⁶

Reislik, Selçuklu bürokrasi mekanizmasının en önemli mevkilerinden biriydi ve bu sebeple reis tayin edilen şahsa, sultan tarafından hediyeler gönderiliyordu.¹⁴⁷⁷ Tâcü’-d-dîn Ebû’l-Mekârim’in Mâzenderân reisliğine tayiniyle

¹⁴⁷³ Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 23; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 73; Ann K. S. Lambton, “Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, s. 386; Abdülkerim Özaydın, “Selçuklular’da Reislik Müessesesi”, s. 114.

¹⁴⁷⁴ Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 28; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 79; Ann K. S. Lambton, “Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, s. 386-387; Abdülkerim Özaydın, “Selçuklular’da Reislik Müessesesi”, s. 115.

¹⁴⁷⁵ Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 41; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 94; Ann K. S. Lambton, “Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, s. 387; Abdülkerim Özaydın, “Selçuklular’da Reislik Müessesesi”, s. 115; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 71.

¹⁴⁷⁶ Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 54; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 110-111; Ann K. S. Lambton, “Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, s. 387.

¹⁴⁷⁷ G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 118.

ilgili yukarıda bahsi geçen fermanında, “*biz ona, dünyadaki soylulara ya da imparatorluğun çeşitli bölgelerindeki rüesâyaya verilmesi olağan (ma’hud) olmayan bir armağan (teşrif), yani görkemli (muhteşem) bir giysi, üzerinde altın bir dizgin (başlık takımı) ve mücevher kakılmış bir gerdanlık bulunan cins bir at ve silâhlar verdik*” denilmektedir.¹⁴⁷⁸

Reisler çok çeşitli görevler üstlendikleri için onların yetkilerinin kapsam ve sınırlarını tam olarak tespit edemiyoruz. Reislere verilen yetkiler, bölgenin veya şehrin sosyal, ekonomik ve siyasî durumuna bağlı olarak farklılıklar göstermektedir. Reis, protokolda validen sonra geldiği halde doğrudan sultana karşı sorumludur. Fermanlarda onun şehre hükümet tarafından gönderildiği, vali ve memurların ona yardım etmesi gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca valilerin teftiş ve kontrol etmesi gereken memurlar arasında reislere yer verilmemektedir.¹⁴⁷⁹ Mesela Tâcü’-d-dîn Ebû’l-Mekârim için düzenlenen fermanında, ona, bir reisin doğal olarak sahip olduğu yetkilerden daha fazlası verilmiştir. O sırada eyalet valisi olan Melik Tuğrul b. Muhammed’in memurlarına (gumeşteğân), Emîr-i Hâcib Necmü’-d-devle ve’-d-dîn’in ve Emîrü’l-Ümerâ Kutbü’-d-dîn’in vekillerine (nüvvâb), Tâcü’-d-dîn’i aziz saymaları, onuruna yaraşır bir biçimde davranmaları, kendilerini ona tâbî olmakla yükümlü bilmeleri, eyaletin işlerinde ve çıkarlarında onun makamına başvurmaları için uyarıda bulunulur. Onlara, Tâcü’-d-dîn ile meşveret etmeden ya da onun onayını almadan, ister vergi konusu (mu’âmeletî resmî) ister şeriat ile ilgili olsun, herhangi bir işe girişmemelerini söyler. Her hususta, onun, gerek açık, gerek özel konuşmalarında söylediği sözleri dikkatle dinleyerek ona göre davranmaları ve o bölgeleri ilgilendiren bütün işlerde onun kararlarını geçerli saymaları gerektiğini belirtir.¹⁴⁸⁰

Reis, şehirdeki sosyal ilişkileri düzenler, şehrin çeşitli tabakalarını kadıyla birlikte kontrol ederdi.¹⁴⁸¹ Bunun yanında halk ile memurlar arasında bir

¹⁴⁷⁸ Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 23; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 73; Ann K. S. Lambton, “Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, s. 388; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 112.

¹⁴⁷⁹ G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 118-119, 150; Karş. Abdülkerim Özaydın, “Selçuklular’da Reislik Müessesesi”, s. 118.

¹⁴⁸⁰ Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 25; Karş. Ann K. S. Lambton, “Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, s. 388.

¹⁴⁸¹ G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 119; Karş. Abdülkerim Özaydın, “Selçuklular’da Reislik Müessesesi”, s. 118.

mutavassıttı ve hükümete tekliflerde bulunurdu.¹⁴⁸² Halkın hükümetle ilişkileri daha çok vergi alanında olduğu için, reisin görevleri büyük ölçüde mâlî işleri ilgilendirmekteydi.¹⁴⁸³ O, dîvân vergilerini (emvâl-i dîvânî), zarâib ve tayyârâtı idare eder ve vergi tahsili esnasında halka şiddet tatbikinden, olağanüstü vergiler (avâriz, zevâid, alef ve mu'en) konulmasından ve halkın yeni vergi ihdasından korunması için çaba gösterirdi. Zaruret halinde halka yeni vergiler konulmak mecburiyeti hasıl olduğu taktirde, kendisine yükün adilâne taksim edilmesi şiddetle ihtar edilirdi.¹⁴⁸⁴ Nitekim Mâzenderân Reisi Tâcü'd-dîn'e verilen talimatlar arasında, memurlar ile halk arasında adil bir hakem ve arabulucu olması, mutasarrıfların ve diğer memurların halka zulmetmesine izin vermemesi, mümkün olduğu kadar olağanüstü taleplere ve vergilere (avâriz, zevâid) müsaade etmemesi, eğer bir zaruret, olağanüstü bir vergiyi uygun gördüyse, bu yükü adil bir şekilde paylaşırması vardır. O, güçlünün yükünü zayıfın üzerine yüklemeyecek veya zengini fakire tercih etmeyecek, herkese eşit davranacaktı. Ayrıca halkın koşullarını hafifletmek için çaba sarf edecekti.¹⁴⁸⁵ Tâcü'd-dîn, yerleşik halktan ve göçebelere, dîvâna borçlu oldukları harâc, a'sâr, hukuk-i mera'î ve diğer vergileri zamanında ödemiş iseler, bunun dışında ayrıca hiçbir istekte bulunulmasına izin vermeyecekti. Fermanda ayrıca ona, tebaanın yurtlarını, topraklarını, dört ayaklılarını (çehâr pay) ve büyükbaş hayvanlarını (mevâşî) koruması ve kanunî haracın kendi kontrolünde olması için istediği birini sâhib-i harac tayin etmesi emredilmektedir.¹⁴⁸⁶ Bundan anlaşılmaktadır ki, dîvân-ı riyâset'in emrinde mâlî işlerle ilgilenen bir memur kadrosu bulunmaktadır.¹⁴⁸⁷

Öyle anlaşılıyor ki, reisler, şehirlerde asayiş ve huzurun sağlanmasından,

¹⁴⁸² Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 54; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 341.

¹⁴⁸³ Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 388.

¹⁴⁸⁴ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 55; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 341.

¹⁴⁸⁵ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 27-28; Karş. Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 70-71; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 366.

¹⁴⁸⁶ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 23; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 74; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 389; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 340; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 365; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 114; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 247.

¹⁴⁸⁷ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 55; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 341-342; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 119; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 114.

yollarda emniyetin temin edilmesinden de sorumlu tutulmaktaydı.¹⁴⁸⁸ Bu doğrultuda reis, şihneyi tayin eder, onunla birlikte çalışır ve onu kontrol ederdi. Diğer taraftan şihne de reisin muvafakatiyle nakîb'i ve ases'i tayin ederdi.¹⁴⁸⁹ Reislerin bazı durumlarda suçluları tevkif etme yetkisine sahip oldukları görülmektedir. Misal olarak İmam Gazzâlî, on iki yıllık uzlet hayatından sonra Melik Sancar'ın ricası üzerine 499/1106'da Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde yeniden müderrisliğe başlamıştı. Fakat bazı gruplar, sünîliğe muhalif görüşlere sahip olduğunu ileri sürerek Gazzâlî'yi gözden düşürmek istediler. Bunlardan biri, Gazzâlî'nin *Mişkâtü'l-envâr* ve *el-Minkuzu mine'd-dalâl* adlı eserlerinin bazı yerlerini gizlice değiştirerek ona bir takım ithamlarda bulundu. Ancak Gazzâlî, eserlerinin muhtelif nüshalarını göstererek iftiraya maruz kaldığını söyledi. Bunun üzerine Horâsân reisi eserde tahrifat yapan muzevviri hapsetti.¹⁴⁹⁰

Tâcü'd-dîn için düzenlenen atama fermanında, ona, yolların güvenliğini sağlaması, Müslümanların ve seyyahların can ve mallarını korumasını ve ilin kadıları, imamları ve ileri gelenleri ile işbirliği yaparak, hırsızları ve yol kesicileri cezalandırması emredilir.¹⁴⁹¹ O, kendi yetki alanı içindeki şehirlerde her şihnenin yanına, onun ikâmetgâhında bulunmak üzere (ber her der serây-ı şihnegî) güvenilir bir kişi atayacaktı; “öyle ki, yapılan her şey onun fikrine uygun ve bilgisi dahilinde yapılmış olacak”, cezalar suçun miktarı ve suçlunun verdiği zarar kadar belirlenecek, cürüm ve cinayeti açığa çıkmamış hiç kimse sorgulanmayacaktı; böylece o şihne, Müslümanların haremlerine tecavüze, açıkça ya da başka türlü yalan yanlış suçlamalarda bulunmaya, halkın malına el uzatmaya ya da akılsızca aramalara girişmeye kalkışırken uyanık olacaktı; kesin kanıt ve ispat olmaksızın harekete de geçemeyecekti.¹⁴⁹² Şihneler, Tâcü'd-dîn'in vekilinin haberi ve buyruğu olmaksızın hiçbir şey yapmayacaklar ve nakibleri ve asesleri, ancak onun

¹⁴⁸⁸ Abdülkerim Özyayın, “Selçuklular'da Reislik Müessesesi”, s. 116; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 115.

¹⁴⁸⁹ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 54-55; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 341.

¹⁴⁹⁰ İmam-ı Gazzâlî, *Mekâtib-i Fârsî-i Gazzâlî be-nâm-ı Fezâilü'l-Enâm min Resâili Hucetü'l-İslâm*, Tash. Abbas İkbâl, Kitâbfürûşî-i İbn-i Sînâ, Tahran 1333 hş., s. 11-12; Karş. Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 391-392, dn. 149; Abdülkerim Özyayın, “Selçuklular'da Reislik Müessesesi”, s. 116-117.

¹⁴⁹¹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 25, 28; Karş. Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 391; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 366.

¹⁴⁹² Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 25; Karş. Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 392.

rızasını aldıktan sonra atayacaklardı.¹⁴⁹³ Serahs reisliği için Necmü'd-dîn adına düzenlenen fermanda, şihne dîvânı temsilcisinin (nâyib-i dîvân-ı şihnegî) iş görürken Necmü'd-dîn'in vekilinin rızasını alması ve halkın çıkarlarını (mesâlih-i reâyâ) birlikte korumaları gerektiği belirtilir.¹⁴⁹⁴

Reisin dinî konularda da bir takım görev ve yetkileri hâiz olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Tâcü'd-dîn Ebû'l-Mekârim'e verilen fermanda, Gürgân ve nevâhîsinin amil, şihne, a'yan ve ileri gelenlerinden Tâcü'd-dîn'i reis olarak tanıyıp desteklemeleri, onunla meşveret etmeden ve rızasını almadan hiçbir şey yapmamaları, o izin vermedikçe hiçbir şer'i mesele ve genel konularda teşebbüste bulunmamaları, eğer devletten bir istekleri olursa bunu Tâcü'd-dîn aracılığıyla iletmeleri istenmektedir.¹⁴⁹⁵ Yine fermanda, Tâcü'd-dîn'e şeriat ve dinle ilgili işlerde karışıklık çıkmaması ve hiçbir hakkın ortadan kaldırılmaması için basiret göstermesi buyrulur ve "*çünkü bundan doğacak zarar, bir Müslümanın haklarına dokunabilir ve onun hesabı da sorgu sual gününde bize sorulabilir*" denilir.¹⁴⁹⁶ Tâcü'd-dîn, camiler ve medreseler üzerinde de denetim yetkisine sahip olacak, eğitim ve öğretim, vaaz ve beş vakit namazı cemaatle ikame ettirme görevlerini ehil ve müstahak bildiği, ilim sahibi, takvalı ve temiz akideli kimselere verecek ve bu özelliklere sahip olmayan kimseleri bu işlerden men edecekti.¹⁴⁹⁷ Serahs reisliğine tayin edilen Necmü'd-dîn için düzenlenen fermanda ise, ona, bölgenin imamlarına, ulemasına, şeyhlerine ve eşrafına saygı göstermesi ve ikramda bulunması buyrulur ve Serahs'ın ileri gelen şahsiyetlerinden; imamların, kadıların, seyyidlerin ve şeyhlerin de ona saygıda kusur etmemeleri, kendisini reis ve mukaddem olarak tanımaları, sorunların çözümünde onun makamına (serây-ı riâyset) başvurmaları ve rızası hilâfına davranmamaları, vekiline çokça hürmet

¹⁴⁹³ Muntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 26, 29; Karş. Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 392.

¹⁴⁹⁴ Muntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 41; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 94-95; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 392; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 367.

¹⁴⁹⁵ Muntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 29; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 81; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 389-390; Abdülkerim Özaydın, "Selçuklular'da Reislik Müessesesi", s. 117.

¹⁴⁹⁶ Muntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 29; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 80; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 390.

¹⁴⁹⁷ Muntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 24-25; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 75; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 391; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 365.

etmeleri ve dîvâna ait işlerde ona müracaat etmeleri gerektiği belirtilir.¹⁴⁹⁸

Atama kararnamelerinden anlaşıldığına göre, reis, bölgesindeki adalet sisteminin işleyişinden de yetkili ve sorumlu tutulmaktadır. Fakat kadı ile reis arasında yargılama yetkisi bakımından bir ayrılık söz konusudur. Şer'i işler kadı'nın başkanlığındaki mahkemelerin, örfî meseleler ve genel işlemler ise Dîvân-ı Riyâset'in görev ve yetkisine tevdi edilmiştir.¹⁴⁹⁹ Reis bizzat dünyevî işlere bakan hâkimdir: Şikayetleri dinler ve münazaaları hallederdi; kadılarla, imamlarla ve asillerle fikir birliği halinde ve şeriatın emirlerine göre, suçluları cezalandırırdı. Bunun yanında kadı ve hâkimlerin mahkemelerine gözlemci bir nâib gönderirdi. Bu nâib lüzumu halinde yargılamaya müdahale eder veya reise bilgi verirdi.¹⁵⁰⁰ Nitekim Mâzenderân Reisi Tâcü'd-dîn'e bu hususlarda verilen talimatlar oldukça dikkate şayandır: O, kadı ve hâkimlere, davaların yürütülmesinde, hükümlerin uygulanmasında ve hakların geri verilmesinde yardımcı olacak ve yol gösterecekti; daima onların ahvalinden haberdar olacak ve mahkemelerdeki her bir duruşmaya bilgin, iyi yetişmiş ve müteyakkız bir nâib atayacaktı. Bu nâib, onların verdikleri hükümlerden ve yaptıkları işlerden haberdar olacaktı. Eğer sözde veya fiilde şeriata muvafık olmayan bir durum görürse onu düzeltmeye çalışacak, başaramadığı takdirde bu hususu Tâcü'd-dîn'e arz edecekti. Tâcü'd-dîn, vasiyet ve miras konularında büyük dikkat gösterecekti. Varisi ortada olmayan mülke ait ayrıntılar güvenilir kişilerin eline bırakılacak, bunlar, gerçek varis ortaya çıkıncaya değin, söz konusu mülkü, Tâcü'd-dîn'in ve kadı'nın mührüyle mühürleyip korumaya alacaklardı. Tâcü'd-dîn aynı zamanda evkâfın durumunu inceleyecek, bunların kârlarının kuruluş amaçlarına sarf edilmesine dikkat edecekti.¹⁵⁰¹

Reisler, muhtesibin görev ve yetki alanına giren konularda da denetim yetkisine sahiptir. Çarşı, pazar fiyatlarını belirler, ölçüleri ve ağırlıkları, alış ve

¹⁴⁹⁸ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 41; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 94; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 390; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 367.

¹⁴⁹⁹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 79; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 390; Abdülkerim Özaydın, "Selçuklular'da Reislik Müessesesi", s. 118; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 114.

¹⁵⁰⁰ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 55; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 342.

¹⁵⁰¹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 24; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 74-75; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 391; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 365-366.

satışları kontrol eder, pazar sorumlularını (zu'amâ-i esvâk) da bu hususlarda uyarırdı. Yine reis yürürlükte olan paradan da sorumluydu.¹⁵⁰² Tâcü'd-dîn Ebû'l-Mekârim için düzenlenen fermanda, ona, Müslümanların kırpık ve hileli (züyüf ve nebehrecât) paralardan dolayı zarara uğramaması için, sikkelerin ayarlanması ve basılması konusunda büyük dikkat göstermesi ve bir doğal âfet olmadan, istifçiler ve tekellerin yol açacağı hiçbir değişikliğe ve ucuzluğun darlığa ve pahalılığa dönüşmesine olanak verilmemesi için, her zaman fiyatları denetlemesi buyrulur. Bundan başka tartı ve ölçüleri de o denetleyecekti. Adına çıkarılmış ferman, ona, istifçiliğin ve tekelliliğin önlenmesi için, pazar sorumlularına (zu'amâ-i esvâk) sıkı tembihte bulunması buyruğunu verir.¹⁵⁰³

Reis, civardaki köylerin reislerinin ve belediye şeflerinin (zu'amâ) âmiridir ve gerekirse bölgesindeki memurları azledebilmektedir.¹⁵⁰⁴ Tâcü'd-dîn için düzenlenen fermanda, köylerin reislerine ve belediye şeflerine (rûesâ ve zu'amâ), Tâcü'd-dîn'in dîvânından menşur istemeleri buyrulur, aksi takdirde ondan icazet almadan reislik makamı için iddiada bulunamayacakları vurgulanır ve onlara despotluktan (istibdâd) ve başına buyruk hareket etmekten (istiklâl) kaçınmaları emredilir.¹⁵⁰⁵

Reis, maaş olarak mutâd miktardaki (ez vucûh-i ma'hûd) riyâset tahsisat ve ihsanlarını, yani kendi makamına ödenmesi gereken vergileri (mersûm-u riyâset) toplamaya yetkiliydi. Bunlar bölgenin raiyyeti tarafından getirilip âmillere teslim edilirdi.¹⁵⁰⁶ Mesela, Mâzenderân reisliği için Tâcü'd-dîn'e verilen ferman, köy reislerinin, reise ait ödentileri olağan miktarda tam olarak ödemelerini

¹⁵⁰² Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 55; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 341; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 392; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 119; Abdülkerim Özaydın, "Selçuklular'da Reislik Müessesesi", s. 117; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 115.

¹⁵⁰³ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 25, 28; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 76, 79-80; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 392; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 366.

¹⁵⁰⁴ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 54; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 341; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 115.

¹⁵⁰⁵ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 29-30; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 81; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 392-393; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 366; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 71.

¹⁵⁰⁶ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 56; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 342; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 393; Abdülkerim Özaydın, "Selçuklular'da Reislik Müessesesi", s. 119; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 115.

emreder. Fermanın son rüknünde ise, Tâcü'd-dîn ve ona bağlı olarak görev yapan memurların vergiden muaf tutuldukları belirtilmektedir.¹⁵⁰⁷

Yukarıda zikredilen vazifelerine ilaveten reisler, sultanın emlâk-ı hâss'ıyla da ilgilenmek ve takip etmek zorundaydılar. Bistâm reisliği için Şerefü'd-dîn'e verilen fermana, “*Bu önemli işte ona güvenilmiştir. Dîvân-ı hâss'in ihtiyacına göre dürüst ve sadık nâib tayin etmek, vergi ve hesap işlerini ona öğretmek zorundadır*” denilmektedir.¹⁵⁰⁸ Reis her şehir ve vilayete doğru, dindar ve hak yolundan ayrılmayan bir vekil (nâib) tayin etmek zorundaydı.¹⁵⁰⁹ Nitekim aynı zamanda Dîvân-ı İstifâ başkanı olan Şerefü'd-dîn, Bistâm'a gitmeyip hem reislik hem de müstevfilikle ilgili görevlerini yürütmek üzere Reşidü'd-dîn'i nâib tayin etmişti. Aynı fermana memurların ve vergi tahsildarlarının (mutasarıfân) nâib Reşidü'd-dîn'e danışmadan hiçbir şey yapmamaları istenmektedir.¹⁵¹⁰

Bu dönemde dinî sınıflar da bir takım müesseseler etrafında örgütlenmişlerdi. Büyük şehirlerde Şâfîiler ve Hanefîler'in kendi reisleri ve başkanları vardı. Bazı zamanlar onlar sultanlar tarafından atanmaktaydı. Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî Sultan Sancar tarafından Merv ve çevresi Şâfîilerin reisi olarak tayin edilmişti.¹⁵¹¹

2.2.3. Şihne (Şahne)

Sözlükte “yük, azık, düşmanlık, at sürüsü” anlamlarına gelen şihne (şahne) kelimesi, tarihî bir terim olarak, Ortaçağ İslâm dünyasında, bir bölgenin, eyaletin veya bir şehrin emniyet, düzen ve asayişinden sorumlu kişi (emîr, askerî vali,

¹⁵⁰⁷ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 30; Karş. Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 393; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 366.

¹⁵⁰⁸ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 56; Karş. G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 117; Abdülkerim Özeydin, “Selçuklular'da Reislik Müessesesi”, s. 117.

¹⁵⁰⁹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 29; Karş. Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 393; Abdülkerim Özeydin, “Selçuklular'da Reislik Müessesesi”, s. 117.

¹⁵¹⁰ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 56; Karş. Abdülkerim Özeydin, “Selçuklular'da Reislik Müessesesi”, s. 117-118.

¹⁵¹¹ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 85-88; Karş. Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, s. 276; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 145; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 113.

kumandan) demektir.¹⁵¹² V. (XI.) yüzyıldan önceki dönemlerde bu vazife sâhibü'ş-şurta ve sâhibü'l-mâüne tarafından yerine getiriliyordu.¹⁵¹³

Modern tarihçiler, şihneyi genel olarak askerî vali veya garnizon komutanı şeklinde tarif etmişlerdir.¹⁵¹⁴ Bununla birlikte pek çok terimde olduğu gibi şihne kelimesi de Selçuklu devri kaynaklarında birbirine yakın çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Aynı şahıs için şihne, vali, muktâ veya nâib-i sultan gibi tabirlerin kullanılması oldukça dikkat çekicidir. Misal olarak, bir kısım müellifler, Abbas adlı emîre Rey şihnesi derken,¹⁵¹⁵ bir kısım müellifler ise ondan Rey valisi diye söz etmektedirler.¹⁵¹⁶ Başka bir misal vermek gerekirse, Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, Belh valisi ve şihnesi Emîr Kumac'dan bahsederken bir yerde sultanın nâibi¹⁵¹⁷ başka bir yerde şihne¹⁵¹⁸ kelimesini kullanırken, İbnü'l-Esîr, aynı şahıstan Belh muktâi¹⁵¹⁹ Râvendî ise Belh valisi ve Oğuz şihnesi¹⁵²⁰ olarak söz eder.

Şihneler, V. (XI.) yüzyılda Gazneliler devrinde de benzerî bir vazife ifa etmişlerdir. Gazne hükümdarları her tarafa özel şihneler tayin etmişlerdir. Şihnelerin yönetiminde askerî birlikler bulunmakta ve asayişin sağlanmasından sorumluydular.¹⁵²¹ Büyük Selçuklular döneminde ise şihnelik müessesesi, giderek önemli bir kurum haline gelmiş ve yaygınlık kazanmaya başlamıştır. İsfâhân, Merv, Cüveyn, ve Bağdad gibi büyük şehirlerde ve muhtelif iktâlarda hukukun muhafazası ve asayişin sağlanmasından sorumlu olan ve bizzat sultan tarafından

¹⁵¹² Abdülkerim Özyayın, "Büyük Selçuklularda Taşra Teşkilâtı", *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 2019 s. 15; Erdoğan Merçil, "Şahne", *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 2010, s. 292.

¹⁵¹³ Hilâl es-Sâbî, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁵¹⁴ Bkz. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 200; Ann K. S. Lambton, "Shihna", *EP*, C. IX, E. J. Brill, Leiden 1997, s. 437; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 94; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 39-40; Sergey Grigoreviç Agacanova, *Oğuzlar*, s. 341; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 122.

¹⁵¹⁵ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 52; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 371.

¹⁵¹⁶ Bkz. Mevlânâ Evliyâullâh, *Târîh-i Rüyân*, Tash. Abbâs Halîfî, Matbua-i İkdâm, Tahran 1313 hş., s. 89; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 108.

¹⁵¹⁷ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁵¹⁸ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 77.

¹⁵¹⁹ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 154.

¹⁵²⁰ Bkz. Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 173-174.

¹⁵²¹ Bkz. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *a.g.e.*, s. 59; İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhâk*, s. 274; Sergey Grigoreviç Agacanova, *Selçuklular*, s. 299; Güller Nuhoğlu, *a.g.e.*, s. 298-300; Sergey Grigoreviç Agacanova, *Oğuzlar*, s. 342; Harezmsâhlarda şihnelerin yetki ve sorumlulukları hakkında Bkz. Bahâeddîn Muhammed Müeyyed el-Bağdadî, *a.g.e.*, s. 35 vd; Meryem Gürbüz, *a.g.t.*, s. 186-188.

atanan şihneler, askerî vali statüsündeydi.¹⁵²² Nitekim Nizâmü'l-Mülk, şihne, muktâ ve valilerin reayanın hukukunu gözetmelerini ister ve onların reayanın şahsî ve mâlî haklarına saygılı olmaları ve kötü muamele etmekten sakınmaları gerektiğini belirtir.¹⁵²³

Büyük Selçuklularda Bağdad şihnesi özel bir konuma sahipti; çünkü o, sadece şehrin askerî valisi değil, aynı zamanda sultanın hilâfet makamı nezdindeki temsilcisiydi.¹⁵²⁴ Bu sebeptendir ki Sancar, Büyük Selçuklu tahtına oturduktan sonra Bağdad şihneliğine, muhtemelen kendisine yakın biri olarak gördüğü ve uyumlu çalışabileceğini düşündüğü Bihruz el-Hâdim'i tayin etmişti.¹⁵²⁵

Şihneler, sorumluluk alanlarının büyüklüğüne göre, görev sahasına tekabül eden bir âmir tarafından tayin edilirdi. Bir vali, bir şihne tayin edecekse, bunun muhtemelen eyalet şihnesi olması beklenirdi. Daha küçük sahalarda ise tayin reis tarafından yapılırdı. Bazen şihnenin doğrudan doğruya hükümdar tarafından salâhiyetli kumandanlar çevresinden atanması da vaki olmaktaydı.¹⁵²⁶ Şihnenin kendi idarî dîvânı (dîvân-ı şihnegî)¹⁵²⁷ ve bir yığın memur kadrosu bulunmaktaydı.¹⁵²⁸ Elbette her üst düzey memur gibi onun da *Kethüdâ'i-yi dîvân-ı şihnegî*¹⁵²⁹ adı verilen bir vekili vardı. Ayrıca her şehirde şihnenin bir sarayı (ber her der-i serây-ı şihnegî) mevcuttu.¹⁵³⁰ Bunun yanında şihne olağan nüvvâb'a sahiptir, yani astlar ve hizmetçiler (çâkirân) hem ofis çalışanları hem de polis memurları anlamına gelir. Bir kasaba halkının geçimini (alef) sağlamak zorunda olduğu üç atlı ve iki yayadan oluşan bir polis kadrosu bulunmaktadır. Şihne,

¹⁵²² Bkz. El-Meyhenî, *a.g.e.*, s. 113-114; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklularda Taşra Teşkilâtı", s. 16; Erdoğan Merçil, "Şahne", s. 292; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 342.

¹⁵²³ Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvînî, s. 35; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 41; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 47.

¹⁵²⁴ Ann K. S. Lambton, "Shihna", s. 437-438.

¹⁵²⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 444; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 231; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 57; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 312; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, s. 25; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 279; Nevzat Keleş, "İnsanların En Kibarlarından: Selçukluların Bağdad Şahnesi Bihruz el-Hâdim", s. 457.

¹⁵²⁶ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 94-95; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 375.

¹⁵²⁷ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 29, 41, 61, 58, 73.

¹⁵²⁸ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 345.

¹⁵²⁹ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 61.

¹⁵³⁰ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 25; Karş. Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 392; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 125.

görevlerini ihmal ettikleri veya halka kötü davrandıkları takdirde tüm bu memurları azledebilmektedir.¹⁵³¹

Atabetü'l-Ketebe'de Sultan Sancar'ın ülkesindeki şehir ve eyaletlere şihne tayin edilmesiyle ilgili dört ferman bulunmaktadır. Bunların dördünde de bu vazifeye en yüksek askerî kumandan olan ve Türk soyundan gelen sipehsâlâr (isfehsâlâr) atanmıştır.¹⁵³² Bir Selçuklu kumandanının Cüveyn şehrinin şihneliğine tayin edilmesiyle ilgili fermanın giriş bölümünde şu ifadeler yer verilmiştir: “*Yıllardan beri Cüveyn şihneliği Sultan Sancar'ın hemşiresi Tâcü'd-dünyâ ve 'd-dîn Nur Belkâ'nın mamur dîvânına, onun nâiblerine ve mutemedânına bırakılmıştır... Şihnelik görevine Tâcü'd-dünyâ ve 'd-dîn Nur Belkâ'nın dîvânı tarafından Sipehsâlâr Seyfü'd-dîn Yarankuş getirilmiştir ki, o, güzel bir sîrete sahip olup gayretli ve beğeniye layık kullarımızdandır. Bölgenin (nâhiyet) reayasının Seyfü'd-dîn'den memnun oldukları haberini aldık. O, reâyâyâ iyi davranmakta, onların yükünü hafifletip rahat ettirmeye çalışmaktadır. Bundan dolayı biz onu methettik ve yeni bir emir (misâl) çıkardık ki, Seyfü'd-dîn görevini (şuğl) yerine getirirken cesaretli olsun. Soylu insanlar (ehl-i Buyûtât), imam, ulemâ, kadı ve duaları sayesinde mutlu olduğumuz ve Allah'ın rızasını kazandığımız din adamlarına hürmet göstereceğiz. Devrin meşhur şahsiyetleri olan bu kişilerle istişare etmeden ve onların fikrini almadan hiçbir dîvân işini yapmasın.*”¹⁵³³

Yukarıdaki belgeden de anlaşılacağı üzere, bazı durumlarda şihne adayı, kendilerine bir bölge, eyalet veya şehrin idaresi tevdi edilen ve emirleri altında hizmetçi, memur (nüvvâb ve mutemedân), askerî birlik ve ayrı bir dîvân bulunduran hanedan mensubu melik (prens) ve melikeler (prenseler) tarafından belirlenmiştir. Fakat onun tayini hükümdarın yazılı emriyle gerçekleşmekteydi.¹⁵³⁴ Yine aynı kayıttan Seyfü'd-dîn'in Cüveyn şihnesi olarak ilk kez atanmadığı anlaşılmaktadır. Kendisinin tekrar aynı göreve getirilmesinin

¹⁵³¹ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 95; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 376.

¹⁵³² G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁵³³ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 61; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 116; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 159; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 375; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 124-125.

¹⁵³⁴ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 94-95; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 375; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 125; Abdülkerim Özeydin, “Büyük Selçuklularda Taşra Teşkilâtı”, s. 16.

sebebi, güya onun görevlerini yerine getirdiği ve reayaya karşı iyi davrandığı haberinin dîvâna ulaşmasıdır.¹⁵³⁵

Şihnenin görevleri büyük ölçüde genel güvenlik ve şehrin bir saldırıya karşı savunulmasıyla ilgilidir. O, şehrin ve buna bağlı sahanın ve yolların emniyetinden mesuldür. Mücrimleri ve karışıklık çıkarıcıları takip eder, ayyâr, zorba ve hırsızları yakalayıp mahkemeye sevk eder, bazı hallerde ise bizzat cezalandırırdı. Şehirdeki üst makamın muvafakati ile karakol (ases) çıkarabilir, bilhassa tehlikeye maruz sahalara gözcüler (rukabâ) dikerdi.¹⁵³⁶ Cüveyn şihneliğine tayin edilen Seyfü'd-dîn Yarankuş'a verilen ferman, ona zengin veya fakir, meşhur veya tanınmayan, halkın bütün sınıflarına iyi davranmasını, onlara taarruzda bulunmaktan, uygunsuz ya da olağanüstü isteklerle baskı yapmaktan kaçınmasını, müreffeh ve âsûde bir yaşam temin etmesini, ordu mensupları ve seyyahlardan gelecek zararlara karşı onları korumasını, haydutları, yol kesicileri ve hırsızları yok etmesini ve bu gibilere yataklık edenleri cezalandırmasını buyurur.¹⁵³⁷ Böylece şihne ve kadı arasında yakın işbirliğinin olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵³⁸ Aynı fermanda, Seyfü'd-dîn'den daha önce kendisinin nâibi olan Sikatü'd-dîn'i Dîvân-ı Şihnegî'den sorumlu kişi olarak (*Kethüdâ'i-yi dîvân-ı şihnegî*) tayin etmesi de ısrarla istenmektedir.¹⁵³⁹

Sancar'ın saltanatı sırasında şihnelik makamı ile valilik makamını birleştirmek hususunda bir eğilim olduğuna ihtimal verilebilir.¹⁵⁴⁰ Nitekim İmadü'd-dîn Ebû'l-Feth b. Ebû Bekr b. Kumâc'ın Belh valisi ve şihnesi olarak tayin edilmesiyle ilgili ferman, daha önce onun dedesine ve babasına verilmiş bulunan bu görevin ona kaldığını teyit etmektedir. İmadü'd-dîn Ebû'l-Feth'in

¹⁵³⁵ G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 125.

¹⁵³⁶ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 95; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 376; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 384-385; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklularda Taşra Teşkilâtı", s. 16; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 401; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 117-118.

¹⁵³⁷ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 61; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 116-117; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 385; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 125.

¹⁵³⁸ G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 125-126.

¹⁵³⁹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 61; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 117; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 385; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 159; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 375; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁵⁴⁰ Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 384.

tayini sırasında sultandan özel nişanlar ve değerli hediyeler almış olması ise daha da enteresandır.¹⁵⁴¹ Sultan Sancar'ın ihsanları arasında özel (has) elbiseler (kisvethây-ı has), at, at koşumu (saht), süslü gerdanlık (tavk), kalkan (siper), kılıç kemeri (kemer-i şemşîr), kös, bayrak ve çadır (serây-ı perde), vasal hükümdar, pehlivan ve sipehsâlârlara has belli nişanların tamamı (şîâr), âlet ve savaş gereçleri (uddet) bulunmaktadır.¹⁵⁴²

Fermanda önce İmadü'd-dîn Ebû'l-Feth'in bütün yetki ve sorumlulukları sıralanmakta, ondan sonra bir şihne olarak üstlenmesi gereken görevler açıklanmaktadır. Bu doğrultuda o, öncelikle şihnelik işlerini çekip çevirecek maharetli, davranışları övgüye değer ve tecrübeli bir vekil (nâib) tayin edecekti. Bu durumda şihne vekilinin görevi, suçluları cezalandırma, talan ve isyan hareketlerine girişenleri tecziye, mümin ve ilim irfan sahibi kimselerin desteklenmesi, Belh ve köylerinde yaşayan ahalinin ana yollardaki eşkıyalara karşı korunması, kargaşalık ve eşkıya tehdidi bulunan yerlere, haberdar oldukları şeyleri eyalet makamının (valinin) vekillerine (nüvvâb-ı dîvân-ı eyalet) bildirecek güvenilir muhafızlar (rukabâ-i umna) atanması gibi işler olacaktı. Nâib, suçluları cezalandırırken imamlara, müftülere ve ulemâ-i şeriata danışmak, konuyla ilgili fetva almak ve şeriat esaslarına göre icra-i faaliyet eylemekle mükellefti. Fermanda, bundan başka Dîvân-ı Şihnegî'de görev yapan nâibin muzır ve ahlaksız insanları şehirden uzaklaştırmak gibi yetkilerinin olduğu da açıklanmaktadır.¹⁵⁴³

Selçuklular, sadece yerleşik düzendekilere değil, göçebe halde yaşayanlara da şihneler atıyordu ve tayinler, sultanın özel fermanları doğrultusunda yapılıyordu.¹⁵⁴⁴ *Atabetü'l-Ketebe*'de, Gürgân, Dihistân, Mankışlak, Şehristân civarlarında göçebe hayatı yaşayan Türkmenler ve bu bölgelerin yerleşik halkı üzerine şihne tayini ile ilgili iki ferman bulunmaktadır. Belgelerde göçebeler

¹⁵⁴¹ Sergey Grigoreviç Agacanova, *Oğuzlar*, s. 343.

¹⁵⁴² Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 76-77; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 134; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 116; Sergey Grigoreviç Agacanova, *Oğuzlar*, s. 343-344; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 361; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 117.

¹⁵⁴³ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 79; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 136-137; Sergey Grigoreviç Agacanova, *Oğuzlar*, s. 344; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 384; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 117; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 362; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁵⁴⁴ Sergey Grigoreviç Agacanova, *Oğuzlar*, s. 345.

“bedevî”, yerleşikler “hadarî” terimleriyle anılmaktadır.¹⁵⁴⁵ Tetkik ettiğimiz bu iki fermanın ilkindeki anlatıma göre, İsfehsalâr Şemsü'l-Mille İnânc Belkâ Uluğ Cândâr Beg, Gürgân ve çevresindeki Türkmenlerin sâlârları ve emîrleri üzerinde komutanlık ve yöneticilik (şihnegî ve tımârdâşt) yapmakla yetkilendirilmiştir. Fermanın, Türkmenlerin özel bir sınıf teşkil ettiği, reaya içerisinde sevgi ilgi ve şefkati en çok onların hak ettiği, bozkırlarda yaşadıkları ve yerleşiklerin yaşadığı merkezlerden uzak oldukları için kendileri hakkında haberlerin saraya (dergâh) geç ulaştığı yazılmaktadır. Ayrıca onların uğraşları sayesinde elbise ve yiyeceklerin temin olunduğu, tüm insanların (hâss ve ‘amm) nimetlerinin arttığı ifade edilmiştir. Fakat bununla birlikte onların isyana eğilimli olduklarına da işaret edilmektedir. İnânc, Türkmen şeflerinin başkalarına ait emlakı zapt etmelerine ya da bunlara zarar vermelerine yahut karışıklık çıkarmalarına engel olacaktı. Ayrıca ona, vergi ve haraçları toplama (hukuk ve rûsum-i şihnegî) hakkı tanınmakta, ancak şihnenin yeni vergi ve haraç koyma yetkisinin bulunmadığı bildirilmektedir. Fermana göre şihne, Türkmen reisleri arasında yaylak ve su kaynaklarını (suatlar) âdilâne taksim edecek, onların birbirlerini korkutarak tedirgin etmelerine, zorla tahakküm altına almalarına ve kendilerine tanınan yaylak ve su kaynaklarını zapt etmelerine mani olacaktı. Bununla birlikte Türkmen reislerinin kendilerine bağlı çadırları yönetme yetkisine dokunulmuyordu. Gürgân Türkmen beyleri, sâlârları ve mukaddemleri, herhangi bir konuyla ilgili isteklerini İnânc Belkâ Uluğ Cândâr Beg'e iletecekler ve onun dîvânına başvuracaklardı. Ferman, onların İnânc Belkâ Uluğ Cândâr Beg'e mutlak itaat arz etmelerini; onun vekillerine (nüvvâb) belirlenen vergileri (hukuk-i ve rûsum-ı şihnegî¹⁵⁴⁶ ve hukuk-i merâ'î¹⁵⁴⁷) ödemelerini talep etmektedir.¹⁵⁴⁸

¹⁵⁴⁵ G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁵⁴⁶ *Hukuk-i ve rûsum-ı şihnegî*, şihnelik memuriyetine mahsus vergi ve tahsisattır. Kendisi bunu uygun bir zamanda tahsil eder. Bkz. Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 78; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 361.

¹⁵⁴⁷ *Hukuk-i Merâ'î* veya sadece *merâ'î* bilhassa göçebelere alınan otlak vergileridir. Türkmen başbuğları, otlak vergilerini şihnenin nâibine, tespit edildiği şekilde ödemek zorundadırlar. Bkz. Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 78; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 361.

¹⁵⁴⁸ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 81-82; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 139-140; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 345-346; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 386; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 159-160; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 299-300; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 375-376; Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, s. 246; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 126-127.

Sancar'ın Horâsân ve Gurgân Türkmenleri üzerine şihne olarak İsfahsalâr Cemâlû'd-dîn'in atandığına dair fermanı da mevzumuz bakımından oldukça dikkate şayandır. Fermanda şöyle denilmektedir: “*Cemâlû'd-dîn, meclis-i âlâ-i hodâyigânî-i a'zâmi tarafından her seferinde yeniden takdir edildiğinden biz de onun durumunu yeniden ele alıp, Gurgân'daki iktâların onun adına kayıtlı olduğunu teyit ediyor, Dihistân'ın şihneliğini, bu vilayetin nâibliğini (niyâbet-i eyalet), Şehristân'ın yönetimini ve bu bölgelerdeki Türkmen ordusunun (haşem) düzenini sağlamayı ona bırakıyoruz; işbu misâl-i âli'nin ona teslim ettiği bölgelerdeki asilzâde, ordu mensupları (haşem ve mütecennide) ve reayayı, yerleşik ve göçebe halde yaşayanları ona emanet ediyoruz. O, onlara iyi davransın, bütün tebaanın korunması için gayret göstere ve devletin önemli işleriyle meşgul olsun. Ferman olunur ki, Mankıslak, Şehristân ve diğer bölgelerin emîrleri, asilzâdeleri, komutanları (sâlârân) ve Dihistân'ın bütün tebaası Cemâlû'd-dîn'e itaat edip emrine amade olsunlar. Önemli işlerinde ona müracaat edip onun uygun gördüğü şekilde davransınlar. Cemâlû'd-dîn'e ve vekillerine (nüvvâb) saygı gösterip onların sözlerini dinlesinler. Ona tâbî olup itaat etmeyi vacip bilsinler.*”¹⁵⁴⁹

Horâsân ve Gurgân Türkmenleri üzerine şihne tayini ile ilgili bu iki belgenin tetkikinden ele aldığımız mevzu ile ilgili olarak başlıca şu neticelere varmış bulunmaktayız: Devlet, bu Türkmenleri nazârî bakımdan diğer reayadan farksız telakki ediyormuş gibi görünüyorsa da, hakikatte bunlar, iç idarelerinde, reislerinin emrinde tamamıyla müstakil olarak yaşamaktadırlar.¹⁵⁵⁰ Türkmen beyleri, kendi tebaalarını ve akrabalarını yönetiyorlardı. Bu reislerin (sâlâr ve mukaddem) her birinin emrinde belirli sayıda hane ve aile bulunmaktaydı. Türkmen boy ve kabileleri, kendilerine tahsis edilen su kaynakları ve otlaklardan yararlanmaktaydılar.¹⁵⁵¹ Türkmenler üzerine tayin edilen şihnenin belli başlı vazifesi, devleti, kabile reisleri nezdinde temsil etmek, devletle bu reisler

¹⁵⁴⁹ Muntecebû'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 84-85; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 143-144; Sergey Grigoreviç Agacanova, *Oğuzlar*, s. 346; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 386; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 160; Sergey Grigoreviç Agacanova, *Selçuklular*, s. 300; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 376; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 127; Abdülkerim Özaydın, “Büyük Selçuklularda Taşra Teşkilâtı”, s. 18.

¹⁵⁵⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri, II*, s. 400.

¹⁵⁵¹ Sergey Grigoreviç Agacanova, *Oğuzlar*, s. 347.

arasındaki irtibatı temin etmek, otlak ve sulama yerlerini tayin etmek, yerleşik unsurlara karşı uygunsuz hareketlerde bulunmalarını önlemek ve nihayet devlete olan vergi borçlarını zamanında tahsil etmekten ibarettir.¹⁵⁵² Türkmen boyları, bu topraklardan yararlanmak için hukuk-i merâ'î adı verilen bir çeşit vergi ödemekteydiler. Bunun dışında onlar, şihne ve nâiblerin belirlediği oranda bazı vergileri de ödemekle mükelleftiler.¹⁵⁵³

Bizce asıl üzerinde durulması gereken nokta, göçebelerin iktisadî bakımdan, şehir iktisadiyatının bir tamamlayıcısı olarak görülmesidir. Bunların hayvan ve eşyalarının, meskun insanların refahını artırmak bakımından faydalı olduğu açıkça ifade edilmiştir.¹⁵⁵⁴ Köymen, Türkmenler üzerine tayin edilen şihnelerin salâhiyetlerinin, başka herhangi bir vilayete tayin edilen şihnelerinkinden çok daha az ve mahdut olduğunu iddia ederken,¹⁵⁵⁵ Agacanov, bu şihnelerin geniş yetkilerle donatıldığını ileri sürmüştür.¹⁵⁵⁶

Yukarıda aktardığımız bilgiler doğrultusunda, Belh Oğuzlarının üzerlerine şihne olarak atanan İmâdü'd-dîn Kumac'a neden bu denli sert tepki gösterdikleri açıklığa kavuşmaktadır. Sancar'ın "şahsî tebaası" olan Oğuzlar, kendilerinin Belh muktâının hâkimiyeti altına geçmesi anlamına gelen şihneyi tanımadılar. "Raiyyet-i hâss" statüsünden Emir Kumac'a bağlı duruma gelinmesi, onlardan alınacak vergilerin miktarına da yansiyabilirdi.¹⁵⁵⁷ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Oğuzlar, kırk bin çadırdan tahsil edilen yirmi dört bin baş koyunu her sene sultanın mutfağına ödemekle mükelleftiler. Bu vergiyi tahsil etmesi için hânsâlâr tarafından gönderilen adam (muhasıl), verginin bedeli ve ödenmesi konusunda zorluklar çıkarıp rüşvet talep edince, Oğuzların ileri gelenleri bu görevliyi öldürmüşlerdi. Bundan yararlanan İmâdü'd-dîn Kumac, Oğuzların ödediği vergiyi otuz bin koyuna çıkaracağını taahhüt ederek, Sultan Sancar'dan kendisini Oğuzlara şihne tayin ettirdi. Daha sonra Sancar'dan aldığı fermanla Oğuzlara bir şihne göndererek söz konusu vergiyi tahsil etmek istedi. Oğuzların vergi ödemeyi

¹⁵⁵² Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 401.

¹⁵⁵³ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 347.

¹⁵⁵⁴ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 401.

¹⁵⁵⁵ Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 400.

¹⁵⁵⁶ Bkz. Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 300; Ayn. mlf., *Oğuzlar*, s. 347.

¹⁵⁵⁷ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 301.

ve şihne hâkimiyetini reddetmeleri üzerine İmâdü'd-dîn Kumac, çok sert tepki gösterdi. Oğuzlarla Kumac arasında yapılan görüşmeler bir neticeye varmayınca taraflar arasında kanlı çarpışmalar meydana geldi. Bu çarpışmalar sırasında oğlu Alaü'd-dîn'i kaybeden Kumac, Sultan Sancar'ı Oğuzlar üzerine sefer düzenlemeye ikna etti. Fakat Oğuzlarla yapılan savaşta Selçuklu ordusu yenildi ve Sultan Sancar esir düştü.¹⁵⁵⁸

Emniyeti ve düzeni sağlamakla görevli olan şihnelerin bazen yetkilerini kötüye kullanarak halka zulüm ve haksızlık yaptıkları anlaşılmaktadır. Agacanov, şihnelerin Türkmen reislerini kendi hâkimiyetlerine boyun eğmeleri için meraları ve su kaynaklarını bir silâh olarak kullandıklarını iddia etmiştir.¹⁵⁵⁹ Bunun yanında XI-XII. yüzyıl tarihî ve edebî kaynaklarında da buna benzer örneklere rastlamak mümkündür. Nizâmî Gencevî'nin *Mahzenü'l-Esrâr* adlı eserinde yer alan bir şiirde, şihneyi Sultan Sancar'a şikayet eden bir kadından bahsedilmektedir. Anlatıldığına göre sarhoş şihne, kaçmakta olan katili aramak için onun kulübesine girmiş ve her tarafı didik didik etmesine rağmen katili bulamayınca yaşlı kadını acımasızca dövmüştür.¹⁵⁶⁰

2.2.4. Âmil

Âmil¹⁵⁶¹ sözlükte, “bir iş yapan, işçi, zanaatkâr, etken, faktör” gibi manalara gelmektedir.¹⁵⁶² Kur'ân'da da geçen bu kelime¹⁵⁶³ teknik bir terim olarak İslâm devlet teşkilâtında daha ilk asırlardan beri, muhtelif devirlere ait

¹⁵⁵⁸ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 48-49; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 252-253; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 429-430; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 154-157; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 173-176; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 179-182; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 361-362; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 88-90; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 75-77; Mîrhând, *a.g.e.*, 189-192; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdî'l-Beşer*, II, s. 510-511; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, s. 22-23; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 301-302; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 58.

¹⁵⁵⁹ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 347.

¹⁵⁶⁰ Nizâmî Gencevî, *a.g.e.*, Tash. Behruz Servetiyan, s. 112-114; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. M. Nuri Gençosman, s. 82-83; Berat Zencânî, *a.g.e.*, s. 316-319; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 342; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 128; Filiz Çağman, “a.g.m.”, s. 90-92.

¹⁵⁶¹ Âmil hakkında Bkz. El-Meyhenî, *a.g.e.*, s. 112-113; M. Fuad Köprülü, “Âmil”, *İA*, C. I, MEB, İstanbul 1978, s. 402-404; A. A. Duri, “Âmil”, *EP*, C. I, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 435-436; Mehmet Erkal, “Âmil”, *TDVİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 58-60; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 57-60; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 221-223; Şehrâm Yüsufî Fer, Sâbire Âzâde, “Menâsib-ı Âmid-u Âmil Der Devre-i Selcûkî” *Fasilnâme-i Gencine-i Esnâd*, S. 90, Tahran 1392 hş., s. 42-67; Abdülkerim Özeydin, “Büyük Selçuklularda Taşra Teşkilâtı”, s. 13-14.

¹⁵⁶² Mehmet Kanar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 1192.

¹⁵⁶³ Bkz. Kur'ân-ı Kerim, Tevbe Suresi, 60. Ayet.

muhtelif tarihî kaynaklarda birbirinden farklı anlamlarda kullanılmıştır. Âmil (çoğulu ummâl) kelimesi, eski kaynaklarda umumî olarak memur, vazife sahibi manasını ifade etse de, o devirlerde, devletin en mühim işi vergilerin tahsili olduğundan, bu kelime ile en çok, bu iş ile meşgul olan memurlar kast edilmiştir.¹⁵⁶⁴

Selçuklularda da âmil kelimesinin umumiyetle memur, bilhassa maliye memuru, bazen de sivil vali manasında kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁶⁵ Zira bu kelimenin umumiyetle memur manasına geldiğini Nizâmü'l-Mülk'ün meşhur eserinden öğrenmek mümkündür.¹⁵⁶⁶ Bununla birlikte Nizâmü'l-Mülk, yalnız vergileri toplamanın değil, topladığı vergileri hazineye teslim etmenin de âmilin görevi olduğunu açıkça ifade etmektedir. Nitekim bu hususa dikkat çektiği bir fasılda vergi toplamakla vazifeli olan âmillerin halka nasıl davranmaları gerektiğini şu şekilde ifade etmiştir: “Görevlerini icra eden âmillere (ummâl), Allah'ın kullarına kibar davranmaları, aldıkları haraç ve öşrü nezaketle istemeleri, mahsullerini toplamadıkları sürece onlardan mal talep etmemeleri gerektiği salık verilmelidir. Çünkü âmiller, vaktinden evvel mal isterler ise reaya elindeki yarı fiyatına satmak zorunda kalır; zahmete sokulur. Bu durumda o işten zarar eden halk perişan ve avare olur. Ve dahi, raiyyetten öküz ve tohuma muhtaç olacak kadar fakr-u zarurete düşen olursa, yerinden yurdundan cüda düşmesin, günlerini huzur içinde geçirsin diye âmillere, böylelerine ödünç vermeleri ve işini kolaylaştırmalarını salık verilmelidir.”¹⁵⁶⁷

Bütün bu tedbirleri yeterli görmeyen Nizâmü'l-Mülk, bu meseleyle bizzat hükümdarın ilgilenmesini istemektedir. Ona göre, hükümdar, sürekli âmilleri denetlemeli ve onların ahvalinden gafil olmamalıdır. Öyle ki, bir âmilin kanun

¹⁵⁶⁴ Bkz. el-Mâverdî, *a.g.e.*, Thk. Ahmed Cad, s. 180-181; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ali Şafak, s. 125-126; el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, XIII, s. 337-338; M. Fuad Köprülü, “Âmil”, s. 402.

¹⁵⁶⁵ M. Fuad Köprülü, “Âmil”, s. 402-403; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamani*, III, s. 221-222.

¹⁵⁶⁶ Nizâmü'l-Mülk, “*padişâhın gafil, vezîrin de kifayetsiz olduğu her zaman, divândan bir âmile birden fazla memuriyet (amel) buyrulur*” demek suretiyle âmilin umumiyetle geçici veya daimi bir vazifenin ifası ile mükellef bir memur olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 178; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 206; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 230.

¹⁵⁶⁷ Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 23; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 29; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 27; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 38; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamani*, III, s. 223; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 72; Abdülkerim Özaydın, “Büyük Selçuklularda Taşra Teşkilâtı”, s. 13.

hilafına iş yaptığını veya raiyyetten fazla bir şey aldığını tespit edecek olursa, bunu geri aldirmek ve raiyyete iade ettirmekle kalmamalı, alan kişiyi diğer memurlara ibret olsun da aynı yolsuzluğu yapmasınlar diye derhal azledip görevinden uzaklaştırmalıdır. Zira, ona göre, âmillerin suiistimalleri önlemediği takdirde, memleket (cihan) ve hazinenin dört başı mamur, hükümdarın da ömrü uzun olacaktır.¹⁵⁶⁸ Öyle anlaşılıyor ki, Nizâmü'l-Mülk'ün bu tavsiyelerine rağmen âmillerin suiistimalleri devam etmiş, bundan dolayı Selçuklu hükümdarları maliye ve vergi sistemi üzerinde sıkı bir denetim uygulayarak yeni tedbirler almak zorunda kalmışlardır. Bu doğrultuda onlar, yeni ihdas edilen vergileri (rüsûm-ı muhaddese) ve halkın hoşuna gitmeyen yasaları (kavânîn-i nâpesendîde) kaldırmışlardır.¹⁵⁶⁹

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Selçuklularda âmilin asıl vazifesi, farklı türden vergileri, tespit edildiği tarzda ve tam miktarıyla toplamak ve elde bulunan fermana ve dîvânın vergi ödeme talimatına (bervât) göre sarf etmektir.¹⁵⁷⁰ Diğer taraftan âmiller, vergi tahsili esnasında diğer devlet görevlileri tarafından destekleneceklerinden emindirler. Reis, süreci hızlandırmak için vergilerin toplanmasında âmile yardımcı olur ve şihne, emrindeki memurları gönderir. Bunlar vergi mükelleflerinden topladıkları parayı, âmilin talimatına göre kasaya koyarlar. Bundan başka şihne, âmilin şahsî emniyetinden sorumludur.¹⁵⁷¹ Vergilerin çeşidi ve miktarı gibi, ödeme zamanı da önceden tespit edilir: Vergi tahsili alışılmış mevsimlerde, kuvvet ve şiddet kullanılmaksızın, yumuşak, fakat ihmal etmeksizin ve uzatmadan yapılmalıdır. Meselâ arazi vergilerin tahsil zamanı hasattan sonradır. Vergi tahsilatından sorumlu memurlar, herhangi bir gecikme hasıl olursa, bundan dolayı sorumlu tutulurlar ve zimmete geçirilen vergi parasının on katını tazmin etmek zorunda kalırlar. Diğer taraftan raiyyet, vergileri

¹⁵⁶⁸ Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 23; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 29; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 28; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 38-39.

¹⁵⁶⁹ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 131; Karş. Abdülkerim Özyayın, "Büyük Selçuklularda Taşra Teşkilâtı", s. 13-14; Benzer ifadeler için Bkz. Zahîrüd-dîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 31; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 127; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁵⁷⁰ Muntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 67; Karş. Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 58

¹⁵⁷¹ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 58; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 344.

âdet olduğu ve tespit edildiği üzere, tam miktarında ve zamanında, mazeretsiz ve bir şey gizlemeksizin teslim etmeye teşvik edilir.¹⁵⁷²

Sultan Sancar devrinde de âmillerin daha ziyade vergi ve haraç tahsil eden maliye memurları olarak görev yaptıklarını görüyoruz. Nitekim o, Gazne'yi ele geçirince bu şehrin varidatından hazineye her gün bin dinar göndermesi şartıyla Behramşâh'ı o memleketin tahtına oturtmuş, bu paranın tahsili için kendi dîvânından bir âmili oraya tayin etmişti.¹⁵⁷³

Fakat kaynakların belirttiğine göre, bu dönemde de âmiller, halktan kanunlarla belirlenen miktardan daha fazla vergi talep etmişlerdir. Bu gibi durumlarda köylüler vezîr dîvânına ve sultan sarayına başvuruyorlardı.¹⁵⁷⁴ Ancak onların şikâyetlerinin incelenmesi her zaman beklenen neticeyi vermiyordu. Sancar, özellikle hükümdarlığının ilk dönemlerinde âmilleri zapt etmek ve vergi tahsilatını düzene sokmak için bazı girişimlerde bulundu. Vezîri Nizamü'd-Dîn Togan Beg Kâşgarî'yi 518 (1124) yılı Safer (Mart/Nisan) ayında azlettikten sonra Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Mahmûd Kâşânî'yi bu göreve tayin etti. Seyfû'd-dîn Akîlî, onun hakkında şunları nakletmiştir. “*Vezîr tasvip edilen vergi kanununun (kavânîn-i pesendîde) teşkilinde ve istenmeyen vergilerin (rusûm-i zamîme) kaldırılmasında büyük çaba sarf etmiştir.*”¹⁵⁷⁵ Ancak bu tedbirler geçici karakter taşıyordu ve mevcut durumu kökten değiştirmiyordu.¹⁵⁷⁶

Genelde kalem ehliinden ve İranlı sivil bir memur olan âmil, aynı zamanda tanınmış köklü bir aileye mensuptu. Sultan Sancar tarafından Beyhâk şehrinin müstevfî ve âmilliğine tayin edilen Sedîdü'd-dîn Ebû'l-Feth Mesûd Muhtâr Beyhâkî, buranın ünlü ailelerinden biri olan Muhtâriyân ailesine mensuptu.¹⁵⁷⁷ Mezînân'da Hükâm adıyla maruf aile efradından Sedîdü'd-dîn el-Hüseyn Tohâristân âmilliğine, Hâce Ebû Ali Tâhir, Nişâbûr ve Beyhâk âmilliğine tayin

¹⁵⁷² Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 74; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 357.

¹⁵⁷³ Zahîrüddîn Nişâbûrî, *a.g.e.*, s. 44; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 164; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 168; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 72, dn. 312; Şehrâm Yûsufî Fer, Sâbire Âzâde, “a.g.m.”, s. 55.

¹⁵⁷⁴ Bkz. Kirmânî, *a.g.e.*, s. 59-60; Hândmîr, *Düsturu'l-Vüzerâ*, s. 190; Şüşterî, *a.g.e.*, II, s. 461; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 223; Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁵⁷⁵ Akîlî, *a.g.e.*, s. 251; Karş. Kirmânî, *a.g.e.*, s. 67; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 223-224.

¹⁵⁷⁶ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 224.

¹⁵⁷⁷ İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhâkî, *Târîh-i Beyhâk*, s. 115.

edilmiştir.¹⁵⁷⁸ Yine Sultan Sancar tarafından Herât âmilliğine tayin edilen Şerefü'd-dîn Zahirü'l-Mülk de Nişâbü'r'un tanınmış ve önde gelen ailelerinden biri olan Dilşâdiyân ailesine mensuptu.¹⁵⁷⁹

Eyâlet yöneticisi ile olan münasebetlerinde âmile, onunla işbirliği yapması ve itaat etmesi tavsiye edilmektedir. Ancak çoğu durumda âmil, valinin denetim ve kontrolü altında bulunmaktaydı. Çünkü valiler kendi bölgelerine memur tayininde müstakil hareket etmekteydiler. 527 (1132) yılında çıkarılan ve Sultan Sancar tarafından Türkistân ve Mâverâünnehir hânlığına Ebû'l-Muzaffer Tamgac Buğra Han İbrahim b. Süleyman'ın tayin edildiği fermanında Sancar, adı geçen hândan, her vilâyet ve nahiyeye bir âmil görevlendirmesini istemiş, âmillere ise hânla işbirliği yapmalarını ve ona itaat etmelerini tavsiye etmiştir.¹⁵⁸⁰ Yine Sancar tarafından Tâcü'd-dîn Ebu'l-Fazl Nasr'ın Sistân'a vali tayin edilmesiyle ilgili fermanında da, Tâcü'd-dîn'den Ferâh ve etrafına yetenekli âmiller görevlendirmesi istenmiş, diğer taraftan Ferâh âmiline Tâcü'd-dîn ile işbirliği yapması ve ona itaat etmesi tavsiye edilmiştir.¹⁵⁸¹ Rey eyaleti vali naibliği görevine atanan Kıvâmü'd-dîn İnanc Kutluğ Belkâ'ya verilen talimata göre ise, kendisinden vergi dairesine (dîvân-ı 'amel), akıllı, çevik, dindar, reyanın kendisinden huzur (âsûde) bulacağı, doğru kararlar vererek mâlî işleri (dîvân-ı muâmelât) düzene koyup, vergileri gerektiği gibi toplayabilecek birini vekil tayin etmesi istenmiştir.¹⁵⁸²

Atabetü'l-Ketebe'de yer alan otuz altı resmî belgeden iki tanesi âmil tayiniyle ilgilidir. Bu belgelerden Gürgân şehrine âmil tayiniyle ilgili olanında şu ifadeler yer almaktadır: “*Gürgân kasabası ve nevâhisinin âmilliğine, Dîvân-ı İstîfâ'da yazılan şerhe istinaden, ünlü bir aileye mensup olup cesaret ve doğruluğunu büyük işler başararak kanıtlamış bulunan Hâce Amîd Nâsîhü'd-dîn tayin edilmiştir. Bu işin düzene konulması ve vergilerin (emvâl-i muâmele)*

¹⁵⁷⁸ İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Târih-i Beyhâk*, s. 191.

¹⁵⁷⁹ İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Târih-i Beyhâk*, s. 226; Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Şehrâm Yûsufî Fer, Sâbire Âzâde, “a.g.m.”, s. 52-53.

¹⁵⁸⁰ *Münşeat-ı Selâtîn-i Mâzî*'den (11.vesika) nakleden, Şehrâm Yûsufî Fer, Sâbire Âzâde, “a.g.m.”, s. 62; Mehmet Altay Köymen, bahsi geçen fermanın 1162 tarihli olup Hârezmşâhlar devrine ait olduğunu ve Ebû'l-Muzaffer Tamgac Buğra Hân İbrahim b. Süleyman'ın Türkistân ve Mâverâünnehir hânlığına Hârezmşâh İl-Arslan tarafından tayin edildiğini ileri sürmüştür. Bkz. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 559, dn. 1.

¹⁵⁸¹ Seyyid Ali Müeyyed Sabitî, *a.g.e.*, s. 64-65; Karş. Şehrâm Yûsufî Fer, Sâbire Âzâde, “a.g.m.”, s. 62; Köymen, bu vesikanın da Hârezmşâhlar devrine ve İl-Arslan'ın saltanatı zamanına ait olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 558, dn. 3.

¹⁵⁸² Muntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 72.

gerektiği biçimde toplanması onun güzel ahlâk ve kabiliyetine havale edilmiştir. O, son derece hünerli ve beğenilen huylara sahip birisi olarak tanındığından bu mesleğin gerektirdiği vazifeleri benimseyerek yapacaktır. O, devlete ait vergileri (hukuk ve rüsûm-ı dîvânî) mutâd olduğu şekilde tahsil edip reayayı hoş tutsun. Yeni kanunlar (kavâid-i muhaddes) çıkarmasın. Övgüye değer eserler ortaya koymak için çalışsın. Cesaret ve kifâyetle dîvâna ait vergileri (emvâl-i dîvânî)¹⁵⁸³ tahsil etsin. Böylece bolluk kapıları açılır, reaya rahat edip huzura kavuşur ve daha fazla itimat eder. Bütün kesimlere fermanımız şudur ki, Nâsîhü'd-dîn'e çokça hürmet etsinler ve ona bu işte destek olmayı farz bilsinler. Herkes onun vekillerine (nüvvâb) saygı gösterecek. Dîvâna ait vergileri (emvâl-i dîvânî) açıklandığı şekilde ona teslim etsinler ve vergi dairesi (dîvân-ı 'amel) ile ilgili işlerde ona müracaat etsinler. Onun uygun gördüğü şekilde davransınlar. Reaya ona itaat etsin ve çok fazla istekte bulunmaktan kaçsın. Türk ve Tâzik bütün memurlarımız femandaki hükümlere uysunlar.”¹⁵⁸⁴

Sultan Sancar zamanında doğrudan doğruya merkezî idarenin emrinde bulunan payitaht Merv bölgesinin, dîvânı temsil etmek üzere (be niyâbet-i dîvân) görevlendirilen bir âmili bulunmaktaydı.¹⁵⁸⁵ Nitekim Muînü'd-dîn'in Merv âmilliğine atanmasıyla ilgili fermanın tamamı şu şekildedir: “Devletin devamı ve memleketin nizâmı, Allah-ü Teâlâ'nın emaneti olan reayayı gözetip değer vermenin semere ve neticesidir ve biz onlara ihsanda bulunmakla görevliyiz. Allah-ü Teâlâ'nın dediği gibi, “Allah sana ihsan ettiği gibi sen de insanlara ihsanda bulun.”¹⁵⁸⁶ Allah'ın fazlı ve işaretleriyle, dünyanın doğusu ve batısında padişâhlık ve hükümdarlık etme sırası bize gelmiştir. Devletimizin sancakları güneşin aydınlattığı her yeri gölgelediği müddetçe bütün yaratılmışlara karşı adalet ve şefkatle davranıp böylece imkânımız yettiği kadar Allah'ın nimet ve

¹⁵⁸³ Selçuklularda kanunlara istinaden tahsil edilen vergiler şu isimleri taşır: *Emvâl*, genel olarak vergiler demektir. *Emvâl-i dîvân-i devlet* vergileri yani merkezî idarenin emrinde olan vergilerdir. *Hukuk-i dîvân-i devlet* vergileri olup muhtemelen *emvâl-i dîvân-i devlet* ile aynıdır. *Muamelât-i dîvân-i devlet*, vergi iltizamı ile elde edilmiş devlet vergileridir. Bunlara ilaveten bir de arazi vergisi olan *harâc* vardır. Bkz. Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 73; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 356.

¹⁵⁸⁴ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 60; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 115-116; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 370-371; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 134; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 368; Şehrâm Yûsufî Fer, Sâbire Âzâde, “a.g.m.”, s. 53; Abdülkerim Özaydın, “Büyük Selçuklularda Taşra Teşkilâtı”, s. 14.

¹⁵⁸⁵ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 58; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 344.

¹⁵⁸⁶ Bkz. Kur'ân-ı Kerim, Kasas Suresi, 77. Ayet.

ihsanları için şükretmeye çalışacağız. Özellikle yeryüzü sultanlarının ve meliklerinin - Allah delillerini nurlandırsın - ve bizim atalarımız olan hükümdarların sancak merkezi, devlet ve hanedanın başkenti (Dârü'l-mülk) Merv bölgesi halkına özel ilgi ve alaka gösterip onlara uyanık ve gözü açık bir koruyucu (bekçi) görevlendirdik. Biz sürekli, o kutlu beldenin işlerinin yönetimini, tedbirli, uyanık, zamanın zorluklarını fazlasıyla yaşamış, önemli görevlerde bulunarak tecrübe kazanmış, her biri mihenk taşı değerindeki sınavları beğeni ve takdir görerek geçen, itimadımızı fazlasıyla hak etmiş, o rütbe ve dereceye hazır ve istekli, ehil birine vermeyi istedik. Bütün bu hususiyetler Muînü'd-dîn'in vasıflarıdır. Gençlik zamanının en güzel yıllarını devlet hizmetinde geçirmiş, beğenilen hizmetlerde bulunarak tahtın nezdinde derece ve rütbesi artmış ve öyle bir yere gelmiştir ki akranlarının hayalleri bile ona ulaşmaktan acizdir. Ona verilen bütün nimetler hak ettikleri yanında çok az kalır. Bu manada Merv'in vergi işlerinin (amel) sorumluluğunu ona havale etmeyi uygun gördük. O vilayette Dîvân-ı Hâss'a ait olup Dîvân-ı İstîfâ'da ayrıntılı olarak tespit edilen vergilerden (muâmelât) irtifaat-ı esbâb ve diğer servet vergilerini (ebvâb) onun tasarruf ve tedbirine bıraktık. Bu mühim ve nazik görevi, onun cesaret, gözü tokluk ve güzel ahlâkına (hüsn-i sîret) emanet ettik. Bu menşûru büyük bir istek ve gönül rahatlığı ile verdik ki, bu mühim ve önemli görevle meşgul olsun ve bütün emvâl ve irtifaat'ı toplasın ve yönetsin. Yeterlilik ve iş bilirlilik emareleri göstere sin. Reayaya iyi davransın. Vergi gelirlerini (emvâl) gerektiği şekilde artırsın. Vergi gelirlerini dîvân-ı vezâretin nâibleri ve dîvân-ı istîfâ ve işrâfın güvenilir kimselerinin izni ve yardımıyla ve dîvânın ferman ve berâtına göre sarf etsin. Vilayet halkını ve esbâb-ı hâss'in¹⁵⁸⁷ çiftçilerini adil olmayan uygulamalardan korusun. Onların yüklerini hafifletip refaha kavuşturmak için çalışsın ve devletimiz için hayır dualarını alsın. Bu yolda Allah onun başarısını artırsın. Dîvân-ı eyâlet, riyâset, meclis-i kazâ, eşrâf, imamlar, şehrin ve vilâyetin ileri gelenleri Muînü'd-dîn'e fazlaca i'zâz, ikrâm ve ihtirâmda bulunsunlar. O vilâyette onu bizim vekilimiz olarak bilip dîvân

¹⁵⁸⁷ *Esbâb-ı Hâss*, hükümdara ait her nevi menkul ve gayrimenkul tasarrufu ifade etmek için kullanılan genel bir kavramdır. Bkz. Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 61; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 346.

işlerinde ona müracaat etsinler. Dîvân-ı ‘amel’e karşı saygılı olup vergilerin toplanması konusunda ona yardımcı olsunlar.”¹⁵⁸⁸

Yukarıda naklettiğimiz Müntecebü’ d-dîn Bedî’ Cüveynî tarafından kaleme alınan ve Sultan Sancar’ın dîvânından çıkmış olan iki belgenin muhtevâsından anladığımız kadarıyla, Büyük Selçuklu Devleti’nde âmil, Dîvân-ı İstîfâ tarafından kendisine verilen vergi toplama görevini yerine getirmekle sorumlu tutulmaktadır.¹⁵⁸⁹ Nitekim el-Meyhenî’nin örnek teşkil etmesi için yazdığı bir menşûrda da âmilin Dîvân-ı İstîfâ’nın hükümleri doğrultusunda hareket etmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁵⁹⁰ Yine her iki fermanla da âmillik vazifesi ile doğrudan ilgili bir müessesese olduğu anlaşılan dîvân-ı ‘amel dikkat çekmektedir. Her ne kadar kaynaklar ve fermanlar, bu dîvânın vazifeleri hakkında tafsilatlı bilgi vermemiş olsalar da,¹⁵⁹¹ adı geçen dîvân, âmilin sorumluluğu altında bulunan vergi işleriyle ilgilenmek üzere kurulmuştu.¹⁵⁹²

2.2.5. Muhtesib

İslâm’ın “*İçinizden hayra çağırın, iyiliği emredip kötülüğü men eden bir topluluk bulunsun*”¹⁵⁹³ hükmü, tarihte hisbe teşkilâtı adı verilen bir müessesenin doğmasına sebep olmuştur. Mâverdî, hisbeyi şu şekilde tarif etmiştir: “*İyilikler yapılmaz olduğunda iyiliklerin yapılmasını emretmek, kötülükler yapılır olduğunda yapılmasını önlemek, nehy etmektir.*”¹⁵⁹⁴ Hisbe faaliyetini yürütmekle görevli memura ise muhtesib denilmiştir.¹⁵⁹⁵ Muhtesib, İslâm’ın dinî vecibelerinin yerine getirilmesine nezâret ile bunlara karşı gelenleri bulup cezalandırmak üzere,

¹⁵⁸⁸ Müntecebü’ d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 66-67; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 122-123; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 135; Ergin Ayan, “Sultan Sancar’a Ait Bazı Münşeat Vesikalarının Muhtevâsı”, s. 368; Ann K. S. Lambton, “Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, s. 368.

¹⁵⁸⁹ Şehrâm Yûsufî Fer, Sâbire Âzâde, “a.g.m.”, s. 53.

¹⁵⁹⁰ Bkz. El-Meyhenî, *a.g.e.*, s. 112-113.

¹⁵⁹¹ Bkz. Müntecebü’ d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 60, 67, 72-73; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 57; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 344; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 219.

¹⁵⁹² Şehrâm Yûsufî Fer, Sâbire Âzâde, “a.g.m.”, s. 57.

¹⁵⁹³ Bkz. Kur’ân-ı Kerim, Âl-i İmrân Suresi, 104. Ayet.

¹⁵⁹⁴ Bkz. el-Mâverdî, *a.g.e.*, Thk. Ahmed Cad, s. 349; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ali Şafak, s. 272; Karş. Cahid Baltacı, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁵⁹⁵ Hisbe teşkilâtı ve muhtesib hakkında Bkz. Cengiz Kallek, “Hisbe”, *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 1998, 133-143; Claude Cahen – M. Talbi, “Hisba”, *EP*, C. III, J. Brill, Leiden 1986, s. 485-489; Ann K. S. Lambton, “Hisba” (iii Persia), C.III, J. Brill, Leiden 1986, s. 490-491; R. Levy, “Muhtesib”, *İA*, C. VIII, MEB, İstanbul 1979, s. 532-533.

halife, devlet başkanı veya vezîr tarafından tayin edilen bir memurdur.¹⁵⁹⁶ Bu yüzden muhtesib, ahlâkî bütünlüğü ve şeriatı ilgilendiren meselelerdeki ehliyeti ile tanınan bir adam olmalıydı; bu sebeple genellikle fakihler arasından seçilirdi.¹⁵⁹⁷

İbn Hâldun, muhtesibin görev, yetki ve sorumluluklarını şu şekilde tarif etmiştir: “*Muhtesib, kötü yollara sapanları ve kötülüklerini araştırır, onların suç işlemesine mâni olmaya çalışır ve suç işleyenleri de suçları ölçüsünde cezalandırır. Bulunduğu beldede, bütün Müslümanların menfaatlerine uygun bir düzenin sağlanması için gayret sarf eder, halkı bu menfaatlere uygun hareket etmeye zorlar. Kısaca, yollardaki kalabalık ve sıkışıklıklara engel olur, hamalların ve gemicilerin fazla yük yüklemesini men eder. Yıkılma tehlikesi olan yapıların ve evlerin yıktırılmasını sahiplerine emreder, gelip geçenlere zarar vermesi muhtemel nesnelere ortadan kaldırır. İlkokullarda veya diğer yerlerdeki çocuk öğrencileri haddinden fazla döven hocaları cezalandırır. Yiyecek ve içecek maddelerinde yapılan hile ve aldatmalarla ilgilenir, ölçü ve tartıları kontrol eder, aynı zamanda borçlarını zamanında ödemeyenleri âdil olmaya çağırarak borçlarını ödemeye zorlar.*”¹⁵⁹⁸ El-Makrîzî de bu hususta benzer ifadelerle yer vererek Mısır’daki uygulamalarla ilgili şunları nakletmiştir: “*Hisbe dinî bir hizmet olduğundan bu göreve Müslümanların ileri gelenlerinden başka kimse tayin olunmazdı. Muhtesib, her gün camide oturur ve nâiblerini esnaf dükkânlarını kontrole gönderirdi. Bu nâibler, kasap ve lokantaları teftiş eder, deniz taşıtlarına ve yük hayvanlarına fazla yük yüklenmesine engel olurlardı. Yine bu maiyet memurları okulları dolaşarak öğretmenlerin çocuklara şiddet uygulamalarını ve özellikle öldürecek bir yere vurmaktan kaçınmaları hususunda onları uyarırlardı. Kötülükleriyle bilinenleri sürekli göz önünde ve kontrolde tutarlardı. Teraziler ve diğer ölçülerin doğru olmasına dikkat ederlerdi. Ölçü ve tartı âletlerinin kontrol edildiği özel bir daire (dârü’l-ayar) vardı. Muhtesib, muayyen aralıklarla satıcıları buraya çağırır, ölçü ve tartı âletleri ile gram ve dirhemlerini de getirtir, bunları muayene ederdi. Eğer bu âletlerde hata bulursa onlara el*

¹⁵⁹⁶ R. Levy, “a.g.m.”, s. 532.

¹⁵⁹⁷ Claude Cahen – M. Talbi, “a.g.m.”, s. 488.

¹⁵⁹⁸ Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. I, Çev. Ugan, s. 574-575; Ayn. mlf., *a.g.e.*, C. I, Çev. Kendir, s. 313; Karş. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, C. II, s. 201; Corcî Zeydân, *a.g.e.*, I, s. 313.

*koyar, sahibini başka bir âletle satmaya mecbur eder ya da o âletin düzeltilmesini emrederdi.*¹⁵⁹⁹

Hisbe teşkilâtı, İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren bütün İslâm devletlerinde görülmekle birlikte, pek çok misâlde olduğu gibi Abbâsîler, Samanîler ve Gazneliler sırasını takip ederek Selçuklulara ulaşmış ve onlardan da Osmanlılara intikal etmiş bir müessesedir. Selçuklularda da hisbe (ihtisab), şer'i memuriyetlerden biri sayılmaktaydı. Muhtesib, muhtelif büyüklükte olabilen memuriyet sahası dâhilinde pazar sistemini ve umumî ahlâkı kontrol ederdi.¹⁶⁰⁰ Nitekim Nizâmü'l-Mülk, terazi ve fiyatların doğru tutulması, alışveriş ilişkilerinin sağlıklı bir zeminde yürütülmesi, etraftan pazara getirilen malların eksiksiz denetimi, ölçü taşlarının ağırlığının doğruluğu ve *emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-ani'l-münker* emrinin ifası için her şehre bir muhtesib görevlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Zira mülkün ve adaletin temelinde yatan düsturların başında hükümdar ve memurların muhtesibi himaye etmeleri gelmektedir. Bundan gayri bir tavır takınılırsa, fakirler sıkıntıya düşer, pazarcılar diledikleri gibi alıp satarlar; adaletsizlik âşikâr bir hal alır ve şer-i şerifin pâyimâl olması gecikmezdi. Nizâmü'l-Mülk, daha sonra sözü bu makama kimlerin tayin edilmesi gerektiğine getirerek, eskiden hükümdarların bu işi daima has adamlarından (havâss) birine veya bir hâdimine yahut da hiç kimseye müsamaha etmeyen ihtiyar bir Türk'e buyurduklarını, bu suretle işlerin adalet üzerine olduğunu ve İslâm'ın temellerinin sağlam bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁶⁰¹

Nizâmü'l-Mülk'ün yukarıdaki tavsiyeleri doğrultusunda Sultan Sancar devrinde de şehir ve vilâyetlere muhtesib tayin edildiği anlaşılmaktadır. *Atabetü'l-Ketebe*'deki resmî belgeler arasında Mâzenderân'a muhtesib tayini ile ilgili bir emir (menşûr) bulunmaktadır. Merkezî hükümetin kararına göre ahlâk kontrolü görevi (ihtisab) Hâce İmâm Evhâdü'd-dîn'e tevcih edilmiştir. Belgede şunlar

¹⁵⁹⁹ Bkz. el-Makrîzî, *a.g.e.*, I, s. 463-464; Karş. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, II, s. 201, dn. 104; Corcî Zeydân, *a.g.e.*, I, s. 313-314; Cengiz Kallek, "a.g.m.", s. 138.

¹⁶⁰⁰ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 96-97; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 377; Cengiz Kallek, "a.g.m.", s. 141.

¹⁶⁰¹ Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 51-52; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 56; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 56-57; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 58; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamani*, III, s. 225-226; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 37; Ann K. S. Lambton, "Hisba" (iii Persia), s. 490; Cengiz Kallek, "a.g.m.", s. 140-141; Ann K. S. Lambton, "Internal Structure of the Saljuq Empire", s. 278-279; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 249.

yazılıdır: “Din maslahatlarını geliştirmek ve şeriat kurallarını sağlamlaştırmak, devletin dayanıklılığının ve memleketin ferahlığının gereklerindedir. En hayırlı işler ve en güzel meslekler bütün insanlar ve halkın farklı sınıfları için yararlı olanı, eserleri ve bereketleri yaygın olanıdır. İhtisab mesleği de bu mesleklerden biridir. Temeli iyilikleri emretme ve kötülüklerden nehyetme üzerine kurulmuştur. Faydaları bütün halkı kapsar ve herkes ondan yararlanır. Hâce İmâm Evhadü’ddîn, iffet, doğru yol, güzel ahlâk ve akide vasıflarına sahip olmasıyla bilinmektedir. Şeriat kurallarını bilmesi, dinin ve sünnetin ihyasındaki sağlamlığı ile meşhur olduğu için Mâzenderân’ın ihtisabı onun cesaret ve diyanetine havale edilmiştir. Daha fazla şevk ve heves ile bu işleri yapıp bu işin koşullarını yerine getirmeyi farz bilsin diye bu önemli din görevinin sorumluluğunu ona verdik. Bu işin temeli takva ve diyanete dayandığı için bütün hallerde Allah-ü Teâlâ’yı göz önünde bulundursun. İmkânı yettiği kadar bu işin gereklerini yerine getirsin. Allah’ın emrine uysun ve onun şu hükmüne tâbî olsun: ‘Muhakkak ki Allah yakınlarla (akrabalara) adaletli olmayı ve ihsânda bulunmayı emreder; hayasızlık, fenalık ve azgınlığı da yasaklar.’¹⁶⁰² Alışverişlerde hile yapılmaması, Müslümanların aldatılmaması ve zarara uğramaması için tartı ve ölçülerin denkleştirilmesi ve düzeltilmesi (tesviyet-ü ta’dil-i mevâzîn-ü mekayîl) konusunda gayret gösterebilir. Allah-ü Teâlâ’nın Kur’ân’da buyurduğu gibi ‘Doğru terazi ile tartın.’¹⁶⁰³ Cuma Camii (mescid-i câmii) başta olmak üzere diğer camii ve ibadet yerlerinde şeriatın gereklerinin usulüne uygun olarak yerine getirilmesini, müezzin, mükebbir ve salâvat zamanlarını kontrol etsin ve düzenlesin. Meşrû ve mesnûn (sünnete uygun) olmayan her şeyi camilerden uzak tutsun. Bozguncuları cezalandırıp onların toplum içinde açıktan günah işlemelerini, ahlâksızlık yapmalarını ve camii, mezar ve türbelerin çevresinde içki satışı yapmalarını önlesin. Gayrimüslimlerin (ehl-i zimme) Müslümanlar (ehl-i İslâm) arasında aşağı statüde olduklarının belli olması için ayırt edici kıyafetler (gıyâr)¹⁶⁰⁴ giymelerini sağlasın. Kadınları ilim meclislerinde (meclis-i ilm) erkeklerle karışık oturmaktan ve vaazları dinlemekten alıkoysun. Her durumda hayır işleri yapma ve hak bayrağını yüceltme konusunda gayret gösterebilir. Her zaman tasvip edilen yolda yürüsün ki, itimada daha fazla müstahak olsun. Henüz yürürlüğe giren

¹⁶⁰² Bkz. Kur’ân-ı Kerim, Nahl Suresi, 90. Ayet.

¹⁶⁰³ Bkz. Kur’ân-ı Kerim, Şu’arâ Suresi, 182. Ayet.

¹⁶⁰⁴ Gıyâr, sözlükte, “eskiden Yahudilerin omuzlarına aldıkları sarı kumaş” anlamına gelmektedir. Bkz. Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 1105.

fermanımız şöyledir ki, Mâzenderân'ın şihneleri, vali vekilleri, iktâ sahipleri, mutasarrıfları, rüesâsı ve ileri gelenleri (a'yân) Evhâdü'd-dîn'e saygı göstereyinler. Onu bizim görevlendirdiğimizi bilsinler. Sorumluluğu ona bırakılan din ve şeriat işlerinde onu desteklesinler. Onu rahat ettirerek meclisimize yakınlaşsınlar. Bütün hususlarda ona riayet ettiklerini ve öyle davrandıklarını açıkça göstereyinler ve iyiliklere yönelsinler. Onun bereketi ile güçlü devletimizin parlak günlere ulaşması için Allah temellerini sağlamlaştırsın, İnşâallah-ü Teâlâ.”¹⁶⁰⁵

Belgedeki anlatım, din kurallarının egemen olduğu bir Ortaçağ İslâm şehrini tasvir etmektedir. Muhtesib, bu kuralların toplum hayatında tatbikini denetlemekle görevliydi. Onun çalışma sahasını teşkil eden en önemli mekanlar ibadethaneler ve pazar yerleriydi. Burada Evhâdü'd-dîn'den “hoca imam” diye söz edilmesi ve hisbenin takva ve diyanet temeline dayanan önemli dinî görevlerden olduğunun vurgulanması, bu makama getirilenlerin sünnî din âlimleri arasından itinayla seçildiğini göstermektedir.¹⁶⁰⁶ Fiyatların, ölçülerin ve tartıların kontrolü yanında, müezzinlerin ve namaz vakitlerinin nezâreti, camilerin ve diğer ibadet yerlerinin, mezarların kudsiyetinin muhafazası, zımmî'lerin sarı kumaş (giyâr) ile tanınması, camilerdeki toplantı ve vaazlara kadınların sokulmamasını temin onun vazifeleri arasındaydı.¹⁶⁰⁷

Diğer taraftan mahallî idareciler olan reislerin de muhtesibin görev ve yetki alanına giren konularda denetim yetkisine sahip olduklarını görmekteyiz. Reis, çarşı, pazar fiyatlarını belirler, ölçüleri ve ağırlıkları, alış ve satışları kontrol eder, pazar sorumlularını (zu'amâ-i esvâk) da bu hususlarda uyarırdı. Yine reis yürürlükte olan paradan da sorumluydu.¹⁶⁰⁸ Sultan Sancar'ın Mâzenderân reisliğine tayin ettiği Tâcü'd-dîn Ebû'l-Mekârim Ahmed el-Abbâs b. Ahmed ve

¹⁶⁰⁵ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 82-83; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 140-142; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 161-162; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeat Vesikalarının Muhtevası”, s. 376-377; Ann K. S. Lambton, “Hisba” (iii Persia), s. 490; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 137; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 36; Cengiz Kallek, “a.g.m.”, s. 141; Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, s. 279.

¹⁶⁰⁶ Cengiz Kallek, “a.g.m.”, s. 141.

¹⁶⁰⁷ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 97; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 377.

¹⁶⁰⁸ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 55; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 341; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 392; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 119; Abdülkerim Özaydın, “Selçuklular'da Reislik Müessesesi”, s. 117; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 115.

Esterâbâd kadı ve hatipliğine getirdiği Ziyâü'd-dîn Mecdü'l-İslâm için çıkarılan iki ayrı menşûrda reis ve kadıya ihtisab sorumluluğu yüklenmektedir.¹⁶⁰⁹

2.2.6. Hatib

Cuma ve bayram namazları esnasında, bu ibadetlerin bir rüknü olarak îrâd edilen vaaz ve nasihat içerikli konuşmaya hutbe, bu konuşmayı yapan din adamına hatib denildiğini daha önce ifade etmiştik.¹⁶¹⁰ İslâm Tarihi'nde hatibliğin müstakil bir dinî müessese olarak ortaya çıkması, Abbâsî Halifesi Hârûn Reşîd devrinde gerçekleşmiştir.¹⁶¹¹ Bu dönemde İslâm topraklarının genişlemesi, devlet teşkilâtında Sâsânî geleneklerinin etkili olması, halifelerin hutbe okumalarına ve namaz kıldırılmalarına engel olacak meşguliyetlerinin artması, onların halktan uzak kalmalarına ve dolayısıyla Cuma namazını bizzat kıldırma geleneğini terk etmelerine yol açtı. Halifeler, hutbe okumak ve namaz kıldırma için kendi yerlerine bir din âlimini vekil tayin ettiler. Kendileri ise yalnızca dinlemekle iktifa ettiler. Böylece hutbe okuyan hatib, halifenin ismini zikrederek onu övüp yüceltir ve ona dua ederdi.¹⁶¹²

Nizâmü'l-Mülk, mezkûr eserinin kadı, hatib ve muhtesiblerin vazife ve salâhiyetlerini ele aldığı altıncı faslında, Cuma camilerinde namaz kıldırma hatiblerin dindar ve Kur'an bilir kimseler arasından seçilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Zira namaz işi çok nazik bir iştir ve Müslümanların namazının sıhhati imamlara bağlıdır; imamın namazı bozuk (haleldâr) olursa, bütün cemaatin (kavm) namazı da bozuk olur.¹⁶¹³

Sultan Sancar'ın ülkesindeki hatibler imam ve ilmiye sınıfından tecrübeli vâizlerdi. *Atabetü'l-Ketebe*'de İmâm Ziyâü'd-dîn Şeyhü'l-İslâm Ebû Muhammed el-Fazl b. İbrâhim ez-Ziyadî'nin Serahs hatibliğine atanmasıyla ilgili bir ferman bulunmaktadır. Bu fermana göre, Ziyâü'd-dîn'in asıl görevi şehrin Cuma camiindeki (Mescid-i Camii) kürsüde (minber) eğitim ve vaaz (tedrîs u tezkîr)

¹⁶⁰⁹ Muntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 28, 52; Karş. Cengiz Kallek, "a.g.m.", s. 141

¹⁶¹⁰ Bkz. Bu çalışma, 1.2.1.3.1.2. Hutbe, s. 55.

¹⁶¹¹ Johannes Pedersen, "Hatib", *İA*, C. V/I, MEB, İstanbul 1987, s. 364.

¹⁶¹² İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. II, Çev. Ugan, s. 34; Ayn. mlf., *a.g.e.*, C. I, Çev. Kendir, s. 358; Karş. Mustafa Bakır, "a.g.m.", s. 426.

¹⁶¹³ Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 51; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 55; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 56; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 57-58; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 228.

vermekti. O, Müslümanların doğru yolu bulup irşâd olmaları için vaazlarında uyarı, tembih, yasaklama ve teşvik yöntemlerini kullanacaktı. Serahs hatîb nâibliği vazifesi ise onun oğluna bırakılmıştır ki, bazı Cuma günlerinde babasına vekalet edecektir.¹⁶¹⁴

Bazen de hatibin görevlerini kadı yerine getirmekteydi. Ziyâü'd-dîn Mecdü'l-İslâm'ın, Esterâbâd'a kadı ve hatib olarak tayin edilmesiyle ilgili fermanın muhtevasına göre, hükümetin hatibten vaazlarında halkın sultana ve idarî müesseselere itaat etmelerini hatırlatmasını istediği anlaşılmaktadır.¹⁶¹⁵ Diğer taraftan Sultan Sancar tarafından Merv ve çevresinde yaşayan Şâfilere reis olarak tayin edilen Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî'ye aynı zamanda Cuma Camii'nde hitabet vazifesi de verilmiştir.¹⁶¹⁶

2.2.7. Seyyidlerin Nakîbi

Kur'ân-ı Kerim'de: “*Ey Ehl-i Beyt, Allah sizden günahı gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor*”¹⁶¹⁷ buyrulmaktadır. Buradaki “Ehl-i Beyt” ifadesiyle Hz. Muhammed'in ailesi kastedilmektedir. İslâm dünyasında Hz. Peygamber'in ailesine gösterilen saygının kaynağı bu âyet-i kerime ve ona bağlı hadis-i şeriflerdir.¹⁶¹⁸ Dolayısıyla İslâm memleketlerinde biricik ırsî asalet, kaynaklarda daima Seyyid (çoğulu sâdât) ve Şerif (çoğulu eşrâf) adları ile geçen Hz. Muhammed'in ahfadının asaletidir.¹⁶¹⁹ Bu sebeptendir ki, Hz. Peygamber'in ailesi, yakın akrabası ve soyundan gelenler Müslümanlar nazarında müstesna bir mevkie sahip olmuş, bunları sayıp sevmenin dinî bir vecîbe olduğu kabul edilmiş ve onlarla ilgili bazı hizmetleri ifa etmek üzere görevliler tayin edilmiştir. Böylece

¹⁶¹⁴ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 37-38; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 90-91; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 139; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 162; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 377.

¹⁶¹⁵ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 50-52; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 105-106; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 139; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 370; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 373.

¹⁶¹⁶ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 85-88; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 144-146; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 145; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 370; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 380; Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, s. 276.

¹⁶¹⁷ Kur'ân-ı Kerim, Ahzâb Suresi, 33. Ayet.

¹⁶¹⁸ Cahid Baltacı, *a.g.e.*, s. 331.

¹⁶¹⁹ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 98; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 378.

zamanla nikâbet müessesesi ortaya çıkmış, bununla ilgili görevlilere de nakîb, nakîbü'l-eşrâf ve nakîbü'n-nükebâ gibi isimler verilmiştir.¹⁶²⁰

Hız. Peygamber'in soyundan gelenlerin hakikiliğini kontrol yetkisi, kendisi de bir seyyid olan ve hükümet tarafından tayin edilen nakîbin uhdesindedir. O, seyyidlerin bütün işleri için salâhiyetlidir.¹⁶²¹ El-Mâverdi, nakîblerin yetki ve sorumlulukları hakkında bilgi vermektedir. Buna göre nakîb, seyyidlerin soylarını belli bir deftere kaydeder; doğumlarını, ölümlerini bu deftere yazar, onları adi ve basit iş ve mesleklere girmekten ve kötü durumda bulunmaktan korurdu. Onların haklarını savunur ve kendilerini doğru davranışlara yönlendirir, fey ve ganimetten peygamber soyuna ait olan payı alır ve peygamber soyunun fertleri arasında dağıtırdı. Ayrıca bu kutsal soya bağlı kadınların, kendileriyle denk olmayan erkeklerle evlenmelerini engellerdi.¹⁶²²

Selçuklular devrinde seyyidler, şehir nüfusu içerisinde ayrı bir grubu teşkil etmekteydiler ve birçok imtiyaza sahiptiler. Meselâ, vergi muafiyetinden başka onların adlî dokunulmazlık hakları da vardı.¹⁶²³ *Atabetü'l-Ketebe*'de Sultan Sancar tarafından Gürgân, Dihistân, Esterâbâd ve çevresinin nakîblik makamına Emîr Seyyîd Murtazâ Cemâlû'd-dîn Ebû'l-Hasan el-'Alevî'nin tayin edildiğini gösteren bir menşûr bulunmaktadır. Menşûrda şöyle denilmektedir: “*Seyyidden seyyide miras kalan bu görevi bütün şartları yerine getirmek üzere ve her seyyide ilmi ve iffeti ölçüsünde saygı göstermesi için Cemâlû'd-dîn'e verdik. Cemâlû'd-dîn belirlenmiş miktar içerisinde onların iaşelerini karşılansın, dindarları desteklesin, bedbahtları ise terbiye etsin ve cezalandırsın.*” Bundan başka Cemâlû'd-dîn, seyyidlerin şecere ve ensâblarını kontrol edecek; peygamberlik ve imâmeti yalancı ve hilekâr iddiacılardan koruyacak; gerekli inceleme ve araştırmayı yaptıktan sonra bu kişileri seyyidler topluluğundan uzaklaştıracaktı.

¹⁶²⁰ Ş. Tufan Buzpınar, “Nakîbüleşraf”, *TDVİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 322; Abdülkerim Özeydin, “Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların Siyasî, İdarî ve İctimâî Hayattaki Rollerini: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği” s. 101; Nakîb hakkında ayrıca Bkz. C. E. Bosworth, “Nakîb”, *EP*, C. VII, E. J. Brill, Leiden 1993, s. 926; Gülgün Uyar, “Nakib”, *TDVİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 321-322; Axel Havemann, “Nakîb al-Ashraf”, *EP*, C. VII, E. J. Brill, Leiden 1993, s. 926-927.

¹⁶²¹ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 98; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 378.

¹⁶²² Bkz. el-Mâverdi, *a.g.e.*, Thk. Ahmed Cad, s. 156-157; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ali Şafak, s. 104-105; Karş. Corci Zeydân, *a.g.e.*, I, s. 332; Axel Havemann, “a.g.m.”, s. 927; Ş. Tufan Buzpınar, “a.g.m.”, s. 323.

¹⁶²³ G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 152.

Ayrıca Gurgân ve Dihistân'da yaşayan bütün seyyidlere, Cemâlû'd-dîn'i nakîbleri ve liderleri olarak tanımaları, önemli işlerinde ona müracaat etmeleri ve onun uygun gördüğü şekilde davranıp itaat etmeleri emredilmiştir. Yine o bölgenin dîvân temsilcilerine (nuvvâb) ve memurlarına da seyyidleri ilgilendiren işleri Cemâlû'd-dîn'e bırakmaları, bu işlere karışmamaları, seyyidler adına kurulan ilim kürsüleri ve minberlerle ilgili kararlarda onu yetkilendirmeleri emredilmiştir. Bu hükümet görevlileri ayrıca, Cemâlû'd-dîn ve diğer seyyidlerin erzak, idrârât ve maaşlarını belirlendiği şekilde ödeyeceklerdi.¹⁶²⁴

¹⁶²⁴ Muntecebû'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 63-64; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 118-120; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 144, 152; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 166; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 379; Abdülkerim Özaydın, "Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların Siyasî, İdarî ve İçtimâî Hayattaki Rollerini: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği" s. 102; Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 368.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ASKERÎ VE ADLÎ TEŞKİLÂT

3.1. ASKERÎ TEŞKİLÂT

Türklerin tarih sahnesine çıktıkları ilk andan itibaren kendileriyle karşı karşıya gelen diğer toplumların zihninde ilk beliren hususiyetleri; devlet idaresi ve teşkilatlıktaki yeteneklerinin yanı sıra ordu teşkili, tanzimi, sevk ve idaresinde gösterdikleri maharet ve başarılar olmuştur. Bozkır ikliminde yaşayan bir millet olan Türkler için bu sert iklim koşulları, coğrafi faktörler, Orta Asya'daki diğer boy ve milletler arasındaki mücadeleler zorlu bir hayat tarzını beraberinde getiriyordu. Bu çetin şartlar Türklerin savaşı olarak yetişmesine sebep olmuş ve tarihte de “ordu-millet” olarak tanınmaları sonucunu doğurmuştur.¹⁶²⁵ Nitekim Türklerin askerlik sanatındaki ustalıklarından, savaşlarda uyguladıkları taktik ve stratejilerden, sahip oldukları gelişmiş silâhlardan ve bu silâhları kullanma konusundaki maharetlerinden bahseden muasır kaynaklar da bu gerçeği açık bir şekilde ifade etmişlerdir.¹⁶²⁶

Türkler, İslâm medeniyet dairesine girdikten sonra da yukarıda saydığımız vasıflarını devam ettirmişlerdir. İlk Türk-İslâm devletleri arasında en mükemmel ve en büyük orduya Selçuklular sahip olmuşlardır. Selçuklu ordusu, Dandanakan zaferine kadar tamamen Türkmen atlılarından oluşmaktaydı.¹⁶²⁷ Horâsân'da Gazneliler ile yaptıkları savaşlar sırasında Gazneli ordu kumandanı Hâcib Subaşı'nın Sultan Mesûd'a gönderdiği mektuptaki ifadelerinden Selçuklu Türkmenleri karşısında nasıl bir korku ve şaşkınlık yaşadığı anlaşılmaktadır: *“Selçukîler öyle bir kavimdir ki harb arzusu onların ruhuna işlemiştir. Şevket ve satvetlerine rağmen fena bulmak, helak olmak onların umrunda değildir. Kılıçla ve oklarla onların yerlerine gidilemez, öyle süvarileri vardır ki ölüm onların*

¹⁶²⁵ Hatice Palaz Erdemir, “Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1663, 1667.

¹⁶²⁶ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, s. 1.

¹⁶²⁷ Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 37.

nazarında hiçdir. İnsandan başka mahluklardır.”¹⁶²⁸ Diğer taraftan İbn Hassûl’ün Tuğrul Bey’e takdim edilmek üzere vezîri Amidü’l-Mülk Kündürî’ye sunduğu *Kitâbü Tafzîli’l-etrâk* (Türklerin Üstünlüğü Üzerine) adlı eserinde Türklerin savaşçı vasıfları ve cesaretleri hakkında şu ifadelere yer verilmiştir: “*Bütün milletler içinde cesaret ve şecaatçe onlardan daha ileride olan ve büyük maksatları elde etmek uğrunda onlardan daha ileri gidebilen bir millet yoktur. Allah-ü Teala onları arslan suretinde yaratmıştır. Yüzleri enli ve burunları basıktır. Bilekleri yoğundur. Yavuz yaratılıştadırlar... Bunlar; kırlara ve otsuz, ocaksız çöllere alıştırlar. İcabında az bir nesne ile günlerini geçirmeye katlanırlar. Bunlar baskınlarda elde ettikleri nesnelere ile yaşamayı yaşayışın en güzeli ve en bolu sayarlar. Bunların kaçan bir geyiği ve bir yaban eşeğini avlamak için gösterdikleri tahammülün ve bu hususta katlandıkları meşakkatin dereceleri yüksektir, o kadar ki yorulmuş ve takatleri kesilmiş zannolundukları halde, altlarındaki hayvanı sürmek, dağların tepelerine çıkmak, tehlikelere atılmak ve yolu izi belli olmayan yerlere girmek hususunda bunlar ilk neşât ve neşvelerini muhafaza ederler.*”¹⁶²⁹

Diğer Türk siyasî teşekküllerinde olduğu gibi, Büyük Selçuklularda da ordu, Türk devletinin temeli ve başlıca güç kaynağı idi.¹⁶³⁰ Öyle ki bizzat hükümdarın başkomutanlığını üstlendiği ordu, Selçuklu devlet mekanizmasına kendi çizgilerini vererek onu bir asker devleti haline getirmiştir.¹⁶³¹ Türkler, Büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluşundan itibaren mülkî teşkilât kadrolarını İranlılara bırakmış olsalar da, askerî teşkilât kadrolarını hemen hemen kendileri doldürmüşlardır.¹⁶³² Diğer taraftan ilk Selçuklu sultanları, kendileriyle birlikte Batı Asya’ya giriş yapan Türkmen boylarına askerî yönden bağımlılıklarını azaltmak ve onları kontrol altında tutmak için kölelerden, azatlılardan ve paralı

¹⁶²⁸ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁶²⁹ Ebû’l-Alâ Muhammed b. Ali b. Hassûl, *Kitâbü Tafzîli’l-etrâk ‘alâ sâ’iri’l-ecnâd*, Tash. Abbâs el-Azzâvî, Belleten, TTK, Ankara 1940, s. 40-41; Karş. Abbâs Azzâvî, “İbn Hassul’ün Türkler Hakkında Bir Eseri”, Çev. Şerefeddin Yaltkaya, Belleten IV/14-15, TTK, Ankara 1940, s. 259-260; A. C. S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 225.

¹⁶³⁰ Salim Koca, *Selçuklular’da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 9.

¹⁶³¹ Andre Miquel, *İslâm ve Medeniyeti - Doğuştan Günümüze*, I, Çev. Ahmet Fidan-Hasan Menteş, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara 1991, s. 247.

¹⁶³² Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 231.

askerlerden oluşan bir daimi ordu kurmuşlardı.¹⁶³³ Böylece kölelikten yetişme gulâmlar da askerî güç olarak Türkmenlerin yanında Selçuklu ordusunda istihdam edilmeye başlanmıştır fakat hiçbir zaman bütünüyle onların yerini almamıştır.¹⁶³⁴ Nitekim Anadolu ve Kafkasya'ya yapılan seferlerin büyük bölümü, gulâm birlikleriyle değil, Türkmenlerle yapılmış ve onların savaş yöntemleri kullanılmıştır.¹⁶³⁵

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Selçuklu hükümdarları askerî sahada Oğuz kabile geleneğini devam ettirmişler, çocuklarına daha erken yaşlarda harp taktik ve tekniklerini öğretmişlerdir. Selçuklu şehzadeleri, küçük yaşta savaş taktiklerini öğrenmekle kalmamışlar, bizzat savaş alanına girip savaşmışlardır.¹⁶³⁶ Daha on bir yaşında iken ağabeyi Sultan Berkyaruk tarafından Horâsân gibi büyük bir eyaletin yönetimine tayin edilen Sancar'ın bu vakte kadar ata binme, silâh kullanma, harp stratejileri ve taktikleri konularında eğitim almamış olması elbette ki düşünülemez. Çünkü kendi ifadesinden anladığımıza göre, daha üç yaşından itibaren babası Sultan Melikşâh tarafından özel ilgi ve alaka ile yetiştirilmiş, devlet erkânı ve ayânından birçok meşhur kimseler onun eğitimi için görevlendirilmiştir.¹⁶³⁷

Kaynakların naklettiğine göre Sultan Sancar, beldeler fethetme ve muhalifleri kahretmede Selçuklu hanedanının en bahtlı pâdişâhı idi; o, küçük işlerde saf ve temiz kalpli olsa da, ordu sevk etme ve düşmanla muharebe zamanında, doğru düşünüp isabetli kararlar vermiştir; kardeşi Berkyaruk tarafından Horâsân'a melik tayin edildiği zamandan kırk yaşına kadar on dokuz fetih gerçekleştirmiştir.¹⁶³⁸ Şüphesiz onun bu dönemdeki en büyük askerî başarısı,

¹⁶³³ Carla L. Klausner, *a.g.e.*, s. 32; İbnü'l-Adîm'e göre Tuğrul Bey, 447/1055 yılında Bağdad'da bulunan halifeye gitmek üzere Rey'den hareket ettiğinde, sayısı yüz yirmi bin kişiye ulaşan ordusu; Türk, Oğuz, İranlı, Kürt, Deylemlî ve diğer kavimlerden teşekkül etmişti. Bkz. İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, s. 1-2; Böylece, Bağdad'a giren Selçuklu ordusunun esas itibarıyla hür göçebe Oğuzlarla gulâm Türklere ve tâbi emîrliklerin gönderdiği muhtelif etnik gruplardan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bkz. Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 332.

¹⁶³⁴ A. C. S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 227.

¹⁶³⁵ Bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 49; A. C. S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu -Yeni Bir Yorum*, s. 87.

¹⁶³⁶ Ali Muhammed Sallâbî, *a.g.e.*, s. 246.

¹⁶³⁷ Metnin orjinalinde geçen *a'yân-u erkân-ı haşem* ifadesinden, Sancar'ın eğitiminden sorumlu olan kimselerin askerî niteliği hâiz şahsiyetler olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 50; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 219.

¹⁶³⁸ Bkz. Zahîrüdîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 44; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 167; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 164; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 109; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 216b-217a; Karş. Bülent

Evlâd-ı Selçûkiyân'dan hiç kimsenin sefer yapmaya teşebbüs edemediği Gazne'ye yürüyerek bu memleketi ele geçirmesi olmuştur.¹⁶³⁹

Geleneksel olarak ordunun üç ana unsurdan teşekkül ettiği söylenebilir: İnsan unsuru, teşkilât ve techizat. Şimdi bu üç unsurun Sultan Sancar devrinde, Büyük Selçuklu ordusunda ne şekilde kullanıldığını ele alalım.

3.1.1. İnsan Unsuru

Orduyu meydana getiren üç temel unsurdan en önemlisi, hiç kuşkusuz, bizzat savaşı yapan unsurdur. Zira bir ordu ne kadar mükemmel teşkilâta, ne kadar modern savaş araç ve gereçlerine sahip olursa olsun, zafer ancak savaşçı unsurun göstereceği gayret ve yetenek sayesinde temin edilir.¹⁶⁴⁰ Biz de bu sebeple önce insan unsurundan bahsedeceğiz. Büyük Selçuklu ordusunu teşkil eden kuvvetler; gulâmlardan oluşan Hassa kuvvetleri, iktâ askerleri, vasal devlet kuvvetleri, Türkmenler ve uc kuvvetleri ve gönüllülerdir.¹⁶⁴¹

3.1.1.1. Hassa Kuvvetleri (Gulâmân-ı Saray)

Arapça bir kelime olan gulâm, sözlükte “bıyığı terlemiş, çâr ebrû¹⁶⁴² haddına varmak üzere olan erkek çocuk¹⁶⁴³ hizmetçi, kul, köle” anlamlarına gelmektedir. Çoğulu “gilmân, gılme ve aglime” olarak ifade edilmektedir.¹⁶⁴⁴ Bu kelimenin sıklıkla muadili olarak kullanılan memlûk tabirinin karşılığı ise, “tasarruf edilen, sahip olunan, hizmetçi, hizmetli, beyaz köle”dir. Görüldüğü gibi, her iki tabir de bugünkü manada tam olarak köle karşılığını vermemektedir. Halbuki Arapça'da, gerçek manasıyla köle (serf) anlamına gelen ‘abd / 'abid ve

Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 208; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 71; Diğer bir kısım kaynaklara göre ise Sultan Sancar, meliklik ve sultanlık dönemlerinde başkomutan olarak girdiği on dokuz muteber savaştan on yedisini kazanmıştır. Bkz. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 359; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 178; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, s. 507.

¹⁶³⁹ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 44; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 64; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 167-168; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 164.

¹⁶⁴⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 236; Karş. Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 44.

¹⁶⁴¹ Coşkun Alptekin, “Büyük Selçuklu Devleti'nin Askerî Teşkilâtının Eyyübî Devleti Askerî Teşkilâtına Tesiri”, *Belleten*, LIV/209, TTK, Ankara 1990, s. 117; Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 82; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 20; Ali Öngül, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁶⁴² Farsça'da çâr-ebrû, dört kaşlı manasına gelmektedir. Bu tabir eski devirlerde bıyıkları yeni terleyen gençler için kullanılmıştır. Buna göre iki tarafa uzanan yeni terlemiş bıyıklarla kaşların dört ebruyu oluşturduğu düşünülmüştür.

¹⁶⁴³ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 679.

¹⁶⁴⁴ Mehmet Kanar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 1284.

rakik kelimeleri mevcuttur. Nitekim Abbâsî halifeleri Me'mûn ve Mu'tasım zamanlarında planlı bir şekilde Türklerden askerî birlikler teşkili hakkında bilgi veren kaynaklar, onlardan bahsederken bilinçli olarak *abd* ve *rakik* sıfatlarını kullanmamışlar, umumiyetle *Etrâk*¹⁶⁴⁵ (Türk'ün çoğulu) ve nadiren *Gulmânü'l-Etrâk*¹⁶⁴⁶ ve *Memlûk*¹⁶⁴⁷ tabirlerini kullanmışlardır.¹⁶⁴⁸

Ortaçağ İslâm tarihine damgasını vuran ve askerî bir müessese olarak karşımıza çıkan gulâm sistemi hakkında pek çok araştırma yapılmıştır.¹⁶⁴⁹ Bu araştırmalardan elde edilen bilgilere göre; “esir veya köle olarak hizmete alınan kimselerin, kabiliyetleri doğrultusunda ve aldıkları eğitim neticesinde başta ordu olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerinde istihdam edilmesi suretiyle işleyen mekanizmaya gulâm sistemi” denilmiştir.¹⁶⁵⁰ Ayalon'un da ifade ettiği gibi bu sistem, İslâm dünyasında doğmuş ve gelişmiş olup, İslâm medeniyeti sahası dışında buna benzer veya paralel özellikte bir müessese veya teşkilât görülmemiştir.¹⁶⁵¹ Tarihî kayıtlara göre, gulâmlardan özel birlik oluşturma faaliyeti, Abbâsîler¹⁶⁵² ile başlamış; Sâmânîlerde¹⁶⁵³ belirli bir sisteme bağlanmış;

¹⁶⁴⁵ Bkz. Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vâzih el-Kâtib Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldân*, Thk. Muhammed Sâdik Bahrülulûm, El-Mektebetü'l-Murteziyye ve Matbaatiha el-Haydariyye, Nefes 1918, s. 23.

¹⁶⁴⁶ Bkz. Ebû Ca'fer b. Cerîr et-Taberî, *Sahîhu ve daifu tarihi't-Taberî*, XII, Thk. Muhammed b. Tahir el-Berzencî, Dâru İbn Kesir, Dimaşk-Beyrut 2007, s. 312.

¹⁶⁴⁷ Bkz. Ya'kûbî, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁶⁴⁸ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 124-125.

¹⁶⁴⁹ Gulâmlar ve Gulâm Sistemi hakkında Bkz. Daniel Pipes, *Slave Soldiers and Islam The Genesis of a Military System*, Acme Bookbinding, Charlestown 2003; Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, Kronik Kitap, İstanbul 2017; Süleyman Kızıltoprak, “Memlûk Sistemi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 320-336; D. Sourdel, “Ghulâm”, *EP*, C. II, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 1079-1081; David Ayalon, “The Mamlûks of the Seljuks: Islam's Military Might at the Crossroads”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, 6/3, Cambridge University Press, Cambridge 1996, s. 305-333; Ayn. mlf., “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, *Terc. Samira Kortantamer, Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, Ege Üniversitesi Tarih Bölümü, İzmir 1988, s. 211-248; C. E. Bosworth, “Ghulâm ii. - Persia”, *EP*, C. II, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 1081-1084; Mustafa Zeki Terzi, “Gulâm”, *TDVİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 178-180; Deborah G. Tor, “Mamlûk Loyalty: Evidence from the late Seljuq period”, *Asiatische Studien Etudes Asiatiques*, LXV/3, Bern 2011, 767-796; Erdoğan Merçil, “Gulâm”, *TDVİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 180-184; Mehmet Nadir Özdemir, “Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin “Köle” Olup Olmadığı Meselesi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya 2005, 211-230.

¹⁶⁵⁰ Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, s. 13.

¹⁶⁵¹ Bkz. David Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, s. 211.

¹⁶⁵² Bkz. Taberî, *a.g.e.*, XII, s. 312; Ya'kûbî, *a.g.e.*, s. 23; İbnü'l-İmrânî, *a.g.e.*, s. 106; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, s. 345.

¹⁶⁵³ Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 123-124; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 134-135; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 151-152; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtluğil, s. 120-121.

Karahanlılar¹⁶⁵⁴ Gazneliler¹⁶⁵⁵ ve Selçuklular'da gelişerek devam etmiş; Memlûkler ve Osmanlılarda da mükemmelliğinin zirvesine ulaşmıştır.¹⁶⁵⁶

Şüphesiz kölelerin askerî hizmetlerde kullanılması, kölelik sisteminin ortaya çıkışından beri sıkça rastlanan bir durumdur. Fakat bizim ele aldığımız gulâm sisteminde kölelerin, sistematik bir eğitime tâbi tutulmak suretiyle profesyonel asker ve idareci olarak yetiştirilmesi ve liyâkat ve kabiliyetleri doğrultusunda daimi ve maaşlı olarak muhtelif devlet hizmetlerinde görevlendirilmeleri söz konusudur. Diğer taraftan ev ve temizlik işleri, üretim faaliyetleri veya buna mümasil müteferrik hizmetlerde kullanılan “köle”lerle “gulâm”lar arasında hem ekonomik ve toplumsal yaşam koşulları bakımından, hem de hukukî statüleri bakımından pek çok farklılıklar bulunmaktadır.¹⁶⁵⁷ Birincisi; gulâm sahibi olmanın yalnızca belirli bir zümreye münhasır kılındığı görülmektedir. Mesela yoksul bir insan bile sıradan bir köleye sahip olabilirken, yalnızca önde gelen siyasî şahsiyetler; hükümdar ve onun memurları ile eyalet valileri gulâmlara sahip olabilirdi.¹⁶⁵⁸

İkincisi; köle olarak satın alınan genç gulâm, özel bir okula yerleştirilir; orada yetişkin çağına gelinceye ve eksiksiz bir asker oluncaya kadar askerî talim ve dinî eğitim görür; öğrenimini bitirdikten sonra âzâd edilirdi.¹⁶⁵⁹ Gulâmların zaman içerisinde elde ettikleri güç, onların kendi kaderleri üzerinde kontrol sahibi olmalarını sağlardı. Sıradan köleler ise ancak efendileri onları âzâd etmeye karar verdiğinde özgür olabilirdi; kaçmak veya isyan etmek de seçenekler dahilindeydi ancak bu çabalar genellikle başarısızlıkla neticelenirdi.¹⁶⁶⁰ Köle isyanları büyük ayaklanmalara neden olabilir ve hatta hükümetleri bile

¹⁶⁵⁴ el-Bondârî'deki bir kayıttan anlaşıldığına göre, Sultan Sancar zamanında Batı Karahanlı hükümdarı Muhammed Arslan Han'ın ordusunda görev yapan Türk gulâmların sayısı on iki bine ulaşmıştı. Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 239; Karş. Reşat Genç, *a.g.e.*, s. 199; Erdoğan Merçil, “Gulâm”, s. 182.

¹⁶⁵⁵ Gulâmân-ı Saray, Gazne ordusundaki en etkili sınıf olup, gerek sultanın gerekse de bir kumandanın emrinde savaşa iştirak ettiklerinde çoğunlukla ordunun merkezinde (kalb) savaşırlardı. Bkz. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *a.g.e.*, s. 104, 149, 231; Karş. Güller Nuhoglu, *a.g.e.*, s. 312.

¹⁶⁵⁶ David Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, s. 211; Karş. Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 82, dn. 111.

¹⁶⁵⁷ Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, s. 14-15.

¹⁶⁵⁸ Daniel Pipes, *a.g.e.*, s. 6-7.

¹⁶⁵⁹ David Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, s. 221.

¹⁶⁶⁰ Daniel Pipes, *a.g.e.*, s. 10; Karş. Süleyman Kızıltoprak, “a.g.m.”, s. 611; Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, s. 16.

devirebilirdi; fakat köleleri uzun süre iktidarda tutmazlardı. Gulâmlar, genellikle efendileriyle ilişkilerinde kademeli bir değişim yoluyla önce özgürlüklerini elde ederler sonra bağımsız bir güç haline gelirlerdi. Bu içeriden güç elde etme fırsatı, sıradan kölelere tamamen kapalıydı.¹⁶⁶¹

Üçüncüsü; gulâmlar, diğer köleler gibi olumsuz beslenme ve barınma şartlarıyla karşılaşmazlardı. Kendilerinden mükemmel bir asker olmaları beklenen memlûk adayları, idareciler ve bu işte ihtisaslaşmış eğitimciler tarafından dönemin şartları çerçevesinde en iyi eğitimi alırlar ve yine aynı şekilde, döneme göre son derece müreffeh sayılabilecek üst düzey yaşam standartlarına sahip olarak hayat sürerlerdi. Dördüncüsü; toplumsal statü bakımından gulâmlar ile diğer köleler arasında büyük farklılıklar vardı. Köleler, özgürlükten yoksun olarak, her türlü ağır işlerde çalıştırılırdı. Bunlar toplumda hor ve hakir görülen ikinci sınıf bir gruh olarak algılanır, çarşı ve pazarlarda bir ticaret metayı gibi alınıp satılabilirlerdi.¹⁶⁶² Gulâmlar ise, asker olmanın itibar ve saygınlığına sahip olarak yaşarlardı. Onlar yönetici elitin bir parçası olmakla birlikte silâh taşırlar, hükümdara kolayca erişirler, önemli mevkileri doldururlar, güç ve zenginliğin olanaklarından yararlanırlardı.¹⁶⁶³

Son olarak, gulâmlar, diğer hür bireyler gibi istedikleri kadınla evlenebilme, çocuk sahibi olabilme, mal mülk edinme, mahkemelerde şahitlik yapma ve sair toplumsal, ekonomik ve hukukî haklara sahip olurlardı. Oysa diğer köleler ancak efendilerinin izniyle veya onların belirlediği kadınlarla evlenebilirlerdi. Bir gulâmın çocuğu hür olarak kabul edilirken, bir köle ana babadan doğan çocuğa köle statüsü verilirdi. Hizmetleri karşılığında herhangi bir ücret alamayan kölelerin mal mülk edinme imkânları da yoktu. Ancak efendilerinin müsaadesiyle, kendi bedellerini ödemek suretiyle özgürlüklerini kazanmak amacıyla birikim yapabilirlerdi. Mahkemelerde bile kölelerin şahitliği muteber değildi.¹⁶⁶⁴

¹⁶⁶¹ Daniel Pipes, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁶⁶² Süleyman Kızıltoprak, "a.g.m.", s. 611; Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, s. 15-16.

¹⁶⁶³ Daniel Pipes, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁶⁶⁴ Süleyman Kızıltoprak, "a.g.m.", s. 611; Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, s. 16-17.

Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran Türkmenler, yavaş yavaş devlet idaresinden ve ordudan tasfiye edilerek, yerlerine gulâm sistemine göre yetiştirilmiş olan kadrolar getirilmiştir. Bunun en başta gelen sebebi, “*saltanatın hanedanın ortak malı*” olarak telakki edilmesi şeklinde ifade edilebilecek olan Türk hakimiyet anlayışının devlete verdiği zararın, tarihi tecrübe ile anlaşılması olmasındandır. Buna mani olmak için Tuğrul Bey, başlangıçtan itibaren merkeziyetçi bir devlet kurma gayreti içine girmiştir.¹⁶⁶⁵ Gaznelilerin aksine Selçukluların kölelik kökenleri yoktu ve köleleri kendi amaçları doğrultusunda istihdam edebilmeleri için yeni mekanizmalar oluşturmaları ve bir takım düzenlemeler yapmaları gerekiyordu. Bu amaçla, daha önce Gazneliler döneminde kurulmuş olan Gulâm teşkilâtını model alarak askerî güçlerinin yapısını değiştirmeye ve askerî işleri merkezileştirmek için etkin güçlere sahip olmaya başladılar.¹⁶⁶⁶ Diğer taraftan Ortaçağ boyunca, İslâm devletlerinin ordularında köle statüsündeki Türkler büyük ölçüde istihdam edildikleri için, Selçuklu ordusunda hür Türkmenlerin yerini zamanla gulâmların almasını, Büyük Selçuklu Devleti'nin tekamül ederek klasik bir Türk-İslâm imparatorluğu haline gelmesinin tabîî bir neticesi olarak saymak gerekir. Büyük Selçuklu Devleti'nde gulâmlıktan yetişmiş, sarayda veya orduda muayyen bir rütbeye ve dereceye ulaşmış askerî erkan görev almıştır. Bunlar devletin ve hükümdarın dayandığı başlıca kuvvetlerdi. Bu itibarla hazerde ve seferde onların oynadıkları roller pek büyüktür.¹⁶⁶⁷

Gerek saray ve hükümet teşkilâtında gerekse orduda önemli bir mevkie sahip olan gulâmların tedariki konusunda farklı usûl ve yöntemlere başvurulduğu anlaşılmaktadır. Gulâmlar bazen aynı devlet içinde bir hükümdar veya hanedan mensubundan diğer bir hükümdar veya hanedan mensubuna, bir devlet yıkılınca başka bir devletin hükümdarına geçmekteydi. Ölen hükümdarın gulâmları ve gulâmlıktan yetişme hâcib ve emîrleri, çok defa yeni tahta geçen hükümdarın

¹⁶⁶⁵ Altan Çetin, Selçuklu Teşkilâtı'nın Memlûklere Tesiri”, *Belleten*, C. LXVIII, S. 251, TTK, Ankara 2004, s. 106.

¹⁶⁶⁶ Seyyid Ebû'l-Fazl Radavî – Behzâd Asgarî Enârî, “Câygâh-i Nîrûhây-i Nizâmî-i der Tahvîl-i Nizâm-ı Kudret der İran ba Tekiyye-i ber Asr-ı Selcûkiyân” Fasilnâme-i İlmî – Tervîc-i Mutaleat-ı Târih-i İntizâmî, Sâl-i Sevvom, Şomâre-i Heştom, 1395 hş., s. 38.

¹⁶⁶⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 236, 249.

hizmetine giriyorlardı.¹⁶⁶⁸ Meselâ İmâdü'd-dîn Kumâc, Sultan Melikşâh devrinde Emîr-i Hâcib mevkiinde bulunan önde gelen kumandanlardan biriydi.¹⁶⁶⁹ Melikşâh'tan sonra Sultan Berkjaruk'un hizmetine girdiği anlaşılan Emîr Kumâc, bu dönemde Horâsân valiliğine tayin edilen Melik Sancar'ın atabegliğine getirilmiştir.¹⁶⁷⁰ İmâdü'd-dîn Kumâc, Sultan Sancar zamanında pek çok hadisede önemli roller oynamış, kendisine aynı zamanda Belh ve çevresinin valilik ve şihnelik görevi verilmişti.¹⁶⁷¹ Diğer bir misalde ise, İhtiyârü'd-Dîn Mukarreb Cevher et-Tâcî, Sultan Sancar'ın annesi Tâcü'd-Dîn Seferiyye Hâtun'un gulâmı ve gözde hadimlerinden biriyken, Seferiyye Hâtun'un 517 (1123) yılının Şevval ayında vefat etmesi üzerine sultanın hizmetine intikal etmişti.¹⁶⁷²

Gerek kumandanların, gerekse bizzat hükümdarın seferlerde elde ettikleri esirler, gulâm tedarikinde mühim bir kaynak teşkil etmekteydi. Sultan Sancar'ın 529 (1135) yılında gerçekleştirdiği Gazne seferinde, kumandanlarından Müeyyed (Ay-Aba) elleri ve başları iplerle bağlı on bin düşman askerini sultanın huzuruna getirmişti. Sultan, esirleri karşısında görünce hiddetlenerek “*Bu topluluğu idam etmek gerekir*” dedi. Fakat o sırada yanında bulunan yeğeni Süleymanşâh'ın şefaath dilemesi üzerine kendisine hizmet etmeleri koşuluyla onları bağışladı.¹⁶⁷³

Gulâm tedarikinde başvurulan diğer bir yöntem de “satın alma”dır.¹⁶⁷⁴ Bir hükümdar veya önde gelen bir kimse, gulâm satın almaya karar verdiğinde, onları

¹⁶⁶⁸ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 239.

¹⁶⁶⁹ Bkz. Zahîrüddîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 29; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 124; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 120; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 46; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 183b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁶⁷⁰ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 221; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, s. 45-46; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 209; el-Ömerî, *a.g.e.*, XXVI, s. 285; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 302; el-Kalkaşandî, *Meâsirü'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, II, s. 8; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 21-22; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 195-196; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 673; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 159; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 502; Müneccimbaşî, *a.g.e.*, I, s. 109.

¹⁶⁷¹ Bkz. Zahîrüddîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 48; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 173-174; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 179-180; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 361; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 88-89; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 111-112; Mîrhând, *a.g.e.*, 189-190; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 510-511; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 58; Ayn. mlf., *Tedâvüm ve Tehevul Der Tarih-i Miyâne-i İnan*, s. 17; Bu konu hakkında tafsilatlı bilgi için Bkz. Ergin Ayan, “Büyük Selçuklularda Kumaç Ailesi”, s. 195-212.

¹⁶⁷² Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 252.

¹⁶⁷³ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 245; Müneccimbaşî, *a.g.e.*, I, s. 153.

¹⁶⁷⁴ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 216a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 204-205.

¹⁶⁷⁵ Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, s. 74.

seçme konusunda olağanüstü dikkat ve özen gösterirdi. Spesifik olarak, satın alacağı gulâmda iki nitelik arardı ki bunlar; askerliğe yatkınlık ve karakterinin şekillendirilebilir olmasıydı. Seçim kriterleri aynı zamanda gulâmların coğrafi kaynaklarını da belirlemekteydi. Çünkü bazı bölgelerin diğerlerinden daha iyi asker sağladığı bilinmekteydi. Mesela Hintli gulâmlar iyi savaşmazken, Orta Asyalı Türk gulâmlar neredeyse her zaman iyi savaşmışlardı.¹⁶⁷⁵ Sultan Sancar, Sunkur el-Has adlı gulâmını bin iki yüz rûknî dinar karşılığında bir sarraftan satın almıştı.¹⁶⁷⁶

Hassa kuvvetlerini teşkil eden gulâmların bir kısmının da hediye edilmek suretiyle temin edildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde hükümdara hediye takdimi âdetinin belli esaslara bağlı olup bazı hediyelerin sadece iyi niyet göstergesi, bazılarının ise türlü diplomatik anlamlar taşıdığı malumdur. Bunun yanında hediye edilen eşyaların hem hükümdarın haşmet ve azametine hem de hediye edenin mevkiine uygun olması gerekiyordu. Bu bakımdan hükümdara takdim edilen hediyeler arasında mücevherler, elbiseler, atlar, silâhlar ve sair eşyaların yanında gulâmların da bulunması dikkat çekicidir.¹⁶⁷⁷ Belh valisi ve şihnesi Kumâc ve oğlunu öldürerek devlete isyan eden Oğuzların diyet olarak Sultan Sancar'a vermeyi taahhüt ettikleri gulâmların tasvirleri kayda değerdir. Gerçekten Yağma, Hitâi ve sair Türk boylarına mensup bu gulâmların uzun boylu, uzun gerdanlı, ince belli, ak yüzlü, siyah saçlı ve düzgün bacaklı olmaları şart idi.¹⁶⁷⁸

Büyük Selçuklu ordusunda “Kara gulâm” adı verilen acemi gulâmların savaşçı asker olarak yetiştirilmeleri hususunda yeteri kadar malumata sahip

¹⁶⁷⁵ Bkz. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *a.g.e.*, s. 585, 588; Daniel Pipes, *a.g.e.*, s. 7; Erdoğan Merçil, “Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler”, *Belleten*, C. LXX, S. 259, TTK, Ankara 2006, s. 841-842; Dharam Pal, “Influence of the Slaves in the Muslim Administration of India” *Islamic Culture* Vol. XVIII, Hyderabad 1944, s. 410-411; Hasan-ı Yezdî'nin rivayetine göre, Melik Sancar'ın kumanda ettiği Horâsân Selçuklu ordusu ile Sultan Arslanşâh'ın başında bulunduğu Gazne ordusu arasında yapılan muharebede, (511/1118) Gazne saflarında bulunan Hindü askerleri, Selçuklu ordusu karşısında fazla dayanamayarak panik halinde kaçmışlardı. Bkz. Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 206a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 168.

¹⁶⁷⁶ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 244; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 152; Ann K. S. Lambton, *Tedâvum ve Tehevül Der Tarih-i Miyâne-i İnan*, s. 262.

¹⁶⁷⁷ Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, s. 76.

¹⁶⁷⁸ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 181; Karş. Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, s. 29; Hükümdarlara sadece gulâm değil cârîye de hediye edilmekteydi. Sultan Sancar'ın gulâmlıktan yetiştirme kumandanlarından İhtiyârü'd-Dîn Mukarreb Cevher et-Tâcî, devlet erkânından Nasirü'd-Dîn Mahmûd ile yaşadığı ihtilafta sultanı kendi tarafına çekmek için bir eğlence meclisi tertip etti. Bu mecliste şarkı söylemeleri için kırk mutribe ayarladı ve sultanı davet etti. Daha sonra pahalı hediye ve mallarla birlikte, onları sultana göndererek meselenin kendi lehinde çözümlenmesini sağladı. Bkz. Akîfî, *a.g.e.*, s. 252-253; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 71-72.

değiliz. Nizâmü'l-Mülk'ün eserinde, Sâmânîler zamanında gulâmların nasıl yetiştirildiğine dair uzun uzun bilgi vermesinden anlaşılıyor ki¹⁶⁷⁹ Selçuklu devrinde böyle muntazam bir yetiştirme sistemi yoktu. Bununla birlikte gulâmların sahipleri tarafından yetiştirildikleri ve buna bağlı olarak sarayın en büyük gulâm yetiştirme merkezi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁸⁰

Yetiştirilmek üzere saraya alınan ve belli bir eğitimden geçtikten sonra saray teşkilâtında ve eyalet teşkilâtında çeşitli makamları işgal eden gulâmlar, devletin ve sultanın dayandığı başlıca kuvvetlerdi.¹⁶⁸¹ Agacanov, Sultan Sancar'ın büyük ve kalabalık ordusunda sadece gulâmların sayısının on binin üzerinde olduğunu kaydetmektedir. Ona göre bu gulâmlar genellikle Türk dilli boylardan Karluk, Oğuz, Kıpçak, Yağma, Çigil ve diğerlerinden müteşekkildi.¹⁶⁸² İbnü'l-Esîr de Dînever Savaşı'nda vasal hükümdarların, kumandanların ve valilerin emrindeki kuvvetlerle birlikte Büyük Selçuklu ordusundaki asker sayısının yüz bine ulaştığını, ordu savaş düzenine geçtiğinde Sultan Sancar'ın on bin cesur süvari ile birlikte merkezde yer aldığını ifade etmiştir.¹⁶⁸³ Öyle anlaşılıyor ki, bu on bin asker, gulâmlardan teşkil edilen ve doğrudan hükümdarın şahsına bağlı olan daimi ve maaşlı hassa ordusudur. Bunun dışında Selçuklu ordusunda görev yapan her kumandan ve ileri gelen devlet erkânının da rütbe ve derecelerine göre değişen miktarda ücretli Türk gulâmları olurdu. El-Bondârî'nin kaydına göre, Sultan Sancar'ın kumandanlarından İhtiyârü'd-Dîn Mukarreb Cevher et-Tâcî'nin emrindeki askerlerin sayısı otuz bine ulaşmıştı. Bunlardan bin tanesi onu korumak maksadıyla rikâbında yalın kılıç bulunurdu.¹⁶⁸⁴ Diğer taraftan Sultan Sancar, hazinedârı Zahirü'd-Dîn Abdü'l-Azîz'den çok sevdiği kölesi Sunkur el-Has için bin gulâm satın almasını, bu gulâmların Sunkur el-Has'ın rikâbında yürümelerini ve gece huzuruna gelmelerini buyurmuştu.¹⁶⁸⁵ Bir zaman sonra Sunkur el-Has, Sultan Sancar'dan daha büyük bir alayla gezmeye başlamıştı.¹⁶⁸⁶

¹⁶⁷⁹ Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 134-135; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 120-121; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 151-152.

¹⁶⁸⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 241.

¹⁶⁸¹ Süleyman Kızıltoprak, "a.g.m.", s. 616.

¹⁶⁸² Bkz. Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 280.

¹⁶⁸³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 534.

¹⁶⁸⁴ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 246; Karş. Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 153.

¹⁶⁸⁵ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 244.

¹⁶⁸⁶ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 153.

Büyük Selçuklu ordusunun çekirdeğini oluşturan ve savaşlarda sultanı korumakla görevli olan gulâmlar, Malazgirt Savaşı başta olmak üzere pek çok zaferin kazanılmasında mühim roller üstlenmişlerdir. Nitekim Sultan Sancar'ın savaşlarında da gulâmların kritik görevler icra ettikleri anlaşılmaktadır. Sancar, daha meliklik devrinde Gazne'ye bir sefer düzenlemiş ve bu şehre bir fersah mesafedeki Şehrâbâd sahrasında Gazneli Arslanşâh ile karşı karşıya gelmişti. Arslanşâh'ın ordusunda yüz yirmi tane fil vardı ve her filin üzerinde dört asker bulunuyordu. Savaşın başında fillerin Selçuklu ordusunun merkezine saldırması üzerine buradaki askerler dağılmaya başladı. Kendisi de merkezde yer alan ve buradaki askerlerinin bozulduğunu gören Sancar, Türk gulâmlarına filleri ok yağmuruna tutmalarını emretti. Üç bin gulâm ileri atılıp fillere topluca ok yağdırdılar ve birkaç tanesini öldürdüler. Bunun üzerine filler merkezden sol cenaha döndüler. Fakat bu cenahta bulunan Sistân Emîri Ebû'l-Fazl'ın atından inerek üç fili daha öldürmesi ve Emîr Üner'in yardıma gelmesi üzerine Gazne ordusu bozguna uğradı.¹⁶⁸⁷

Sultan Sancar, sevdiği gulâmlara iltimas geçer, onlara özel ayrıcalıklar sunarak yüksek makamlara getirirdi. Sultan tarafından aşırı derecede şımartılan bu gulâmlar, vezîrlere başta olmak üzere sivil idare mensubu bürokratlarla çatışır, onların yetkilerini gasp etmeye kalkışırldı. Sancar'ın Keç Külâh (eğri külâh) lâkabıyla maruf Kaymaz adlı kölesi vezîr Sadrû'd-Dîn Muhammed'i başını keserek öldürmüş, diğer bir vezîr Nasrû'd-Dîn Mahmûd ise yine Sancar'ın çok sevdiği ve gulâmlıktan yetişen emîrlere Mukarreb Cevher ve Ali Çetrî'nin entrikaları sonucu katledilmişti.

El-Bondârî, Sultan Sancar'ın gulâmları ile olan münasebetlerinin mahiyetini şu şekilde nakletmektedir: “*Sancar'ın âdeti şöyle idi: Beğendiği bir köleyi satın alır sonra ona âşık olur ve onu sevmekle iştihar eder, onunla ünsiyet etmeye meftun olur. Malını ve canını ona feda eder, sabah şarabını ve akşam şarabını onunla içer, hükmünü onun eline verir ve saltanatı ona tevdi eder. Fakat gecesi onun gündüzünü silip götürdükçe ve menekşesi onun nar çiçeğini kuşattıkça ondan gönlü soğur ve ona buğz eder, ondan ayrılır ve onu uzaklaştırır.*

¹⁶⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 402-403.

Ona buğz etmekte o raddeye varır ki vuslattan onu terk etmekle iktifa etmez, ondan müsterih olmayı onu öldürmekte görürdü.”¹⁶⁸⁸

Sultan Sancar’ın bir dönem özel ilgi ve alaka gösterip yüksek makamlara getirdiği fakat bunun karşılığında genelde ihanetlerine maruz kalıp öldürtmek zorunda kaldığı gulâmlardan bazıları Kaymaz (Keç Külâh), Mukarreb Cevher, Ali Çetrî ve Sunkur el-Has’tır. Sancar’ın her defasında aynı hataya düşerek bu kölelere bağlanmasının sebebi muhtemeldir ki, onun erkek evladının olmaması sebebiyle erkek evlada olan özlemini bu kölelerle gidermeye çalışmış olmasındandır. Nitekim el-Cûzcânî’nin rivayetine göre, Sultan Sancar bir gecede üç kişiye pâdişâhlık vermişti. Hârezm tahtını Atsız’a, Azerbâyçân tahtını Atabeg İldeniz’e, Fars tahtını Atabeg Sungur’a verince, bir gün sonra vezîr başta olmak üzere devletin ileri gelenleri Sancar’ın bu kararını eleştirerek buraların artık bir daha geri alınamayacağını söylemişlerdi. Bunun üzerine Sancar, “*Ortada bir oğul yoktur ki mülkün vârisi olsun. (Bu durumda mülkün vârisi) benim kullarım (bendegân) olsun daha iyidir*” demiştir.¹⁶⁸⁹ Öyle anlaşılıyor ki Sancar’ın kendisinden sonra yerini alacak bir erkek evladının olmaması onun ruh hali üzerinde derin tesirler bırakmış, bu durum onun devlet idaresinde bazen savurgan ve umursamaz davranmasına sebep olmuştu.

3.1.1.1.1. Gulâmlıktan Yetişen Ümerâ

Buraya kadar, gulâm sisteminin ilk ortaya çıkışından itibaren gulâmların tedârik ediliş ve yetiştiriliş tarzları, statüleri, rolleri, mâliyetleri hakkında bilgi verdikten sonra, şimdi de gulâmlıktan yetişmiş, sarayda veya orduda muayyen bir rütbeye ve dereceye ulaşmış askerî erkânı ele alalım.

Sivil bürokratların ve ulemânın aksine, ümerâ sınıfının hiçbir üyesi kendi kültür ve değerlerine ilişkin yazılı kayıtlar bırakmadığı için onların gulâmlıktan itibaren geçen hayatları hakkında hemen hemen hiçbir bilgimiz yoktur. Bu nedenle onlar hakkında mevcut kaynaklarımızda yapılan göndermelerden çıkarım yapmak zorundayız.¹⁶⁹⁰ Bununla beraber, bunlardan bazıları askerî teşkilâtta rol oynayan büyük sevk ve idare adamı oldukları zaman bile, ilk ulaştıkları

¹⁶⁸⁸ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 244.

¹⁶⁸⁹ Bkz. el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 219; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Erkan Göksu, s. 106.

¹⁶⁹⁰ A. C. S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 240.

rütbelerdeki unvanları muhafaza etmişler, bu unvanları hayatlarının sonlarına kadar âdetâ esas adları olarak, daha doğrusu adları ile birlikte taşımışlardır.¹⁶⁹¹ Meselâ, Felekü'd-dîn Ali Çetrî, isminin sonundaki lâkabından da anlaşılacağı üzere bir zamanlar Sultan Sancar'ın çetrini taşıdıktan sonra maskaralık, emîr-i hâciblik ve Herât valiliği mevkiine kadar yükselmiş, fakat “Çetrî” unvanını taşımaya devam etmiştir.¹⁶⁹²

Lambton'a göre ümerâ üç gruba ayrılmıştır. İlk grup sarayın ve ordunun idaresiyle ilgili görevleri yerine getiren ve sultanın sarayında ikamet eden emîrlerden oluşuyordu. Bunlar arasında emîr-i hâcib, emîr-i âhur, emîr-i câmedâr ve emîr-i taşdâr gibi görevliler bulunmaktaydı. İkinci grup eyalet valiliğine veya iktâyâ sahip olan “topraklı emîrler”di. Üçüncü grup ise herhangi birine kişisel bağlılığı olmayan, ancak fırsat çıktıkça farklı liderlere hizmet ederek imparatorluğu gezen “gezgin emîrler”di.¹⁶⁹³

Sultan Melikşâh'ın ölümü ile başlayan taht kavgaları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan siyasî otorite boşluğu, gulâmlıktan yetişme emîrlerin kendi güç ve nüfuzlarını artırmak için harekete geçmelerine sebep oldu. Tahta geçmek isteyen şehzadelerin onların desteğine ihtiyaç duymaları, bahsi geçen emîrlerin potansiyel güçlerinin farkına varmalarına yol açtı ve böylece yönetimdeki etkinliklerini artırmaya başladılar. Şehzadeler, saltanat mücadelesini kazanıp tahta geçseler bile emîrlerin tasallutundan kurtulamadılar. Bunun yanında aralarında bir çıkar birlikteliğinin oluşmaması ve birbirlerine duydukları kıskançlık, sınırlı bir süre dışında asla birbirleriyle iyi geçinmelerine izin vermiyordu. Bir emîrin sultan üzerindeki hakimiyeti, diğer emîrler arasında kırgınlığa neden oluyordu.¹⁶⁹⁴

Selçuklular döneminde emîrler birbirlerini o kadar çok kıskanırdı ki, sonunda, ya efendilerine duydukları öfkeden ihanet ederlerdi ya da rütbe ve mevki için birbirleriyle saplantı derecesinde rekabet ettiklerinden savaşlarda felaket ve

¹⁶⁹¹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 251.

¹⁶⁹² Zahîrüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 47; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 172; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 178; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 361; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 87; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 111; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 712; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 188; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 510; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 29; Ergin Ayan, “Sultan Sancar ve Gurlular”, s. 188-189.

¹⁶⁹³ Bkz. Ann K. S. Lambton, *Tedâvum ve Tehevvul Der Tarih-i Miyâne-i İrân*, s. 265-266; Karş. A. C. S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 241.

¹⁶⁹⁴ Ann K. S. Lambton, *Tedâvum ve Tehevvul Der Tarih-i Miyâne-i İrân*, s. 267.

yenilgiye sebep olurlardı.¹⁶⁹⁵ Bu karakteristik olguyu açıklamak için birkaç misal vermek yerinde olacaktır. Sancar, 1101 yılında Horâsân valiliğini yürütmekteydi ve o tarihte ağabeyi Sultan Muhammed Tapar ile birlikte Bağdad'da bulunan Abbâsî Halifesi el-Mustazhir Billâh'ı ziyarete gitmişti. Fakat Horâsân'a döndükten sonra hastalandı. Bu sırada Sancar'ın önde gelen emîrllerinden biri olan Gündeniz, Karahanlı Hükümdarı Kadir Han ile haince yazışmalara girişmişti. Bu yazışmalarda Sancar'ın hastalığından onu haberdar etmiş, Horâsân ve Irak'ı kolay ve hızlı bir şekilde istila edebileceğini bildirerek tahriklerde bulunmuştu. Emîr Gündeniz'in kışkırtmaları neticesinde Karahanlılar Horâsân'ı işgal ettiler. Bunun üzerine Sancar, ordusunu topladı ve Gündeniz yanında olduğu halde ve onun hakkında hiçbir şüphe duymadan Belh'e gitti. Ancak bu esnada Gündeniz, Kadir Han'ın yanına kaçtı ve ardından Tirmiz kasabasının kontrolünü ele geçirdi. Kaynaklara göre, Sancar'ın yirmi iki yıllık Horâsân valiliği süresi boyunca karşılaştığı en ciddi tehlikeye yol açan bu ihanetin sebebi, tamamen Emîr Gündeniz'in rakibi olan Emîr Bozkuş'un sultanın nezdindeki mevki ve itibarını kıskanmasıydı.¹⁶⁹⁶

Yukarıdan itibaren açıklamaya çalıştığımız olgudan mustarip tek hükümdar Sancar da değildi. Aynı dönemde Irak Selçuklu Devleti'nde de kıskanç ve hoşnutsuz emîrlerin yol açtığı olaylar sebebiyle siyasî kargaşa ve çekişmeler eksik olmuyor, işler bir türlü yolunda gitmiyordu. Daha önce Sultan Tuğrul'un ordusunda görev yapan ve Melik Mesûd'a karşı mücadele eden bir kısım ümerâ, Tuğrul'un ölümü ve Mesûd'un tahta çıkması üzerine, Hemedân'dan ayrılmışlar ve Bağdad'a giderek Halife el-Müsterşid'e sığınmışlardı. Bu emîrlere Mesûd'dan korktukları için yanlarına çok sayıda asker alarak oradan ayrılmışlardı. Bunlar arasında Barankuş Bâzdâr, Kızıl Âhur, Hemedân valisi Sungur b. el-Humârtekin, Abdurrahman b. Togayürek ve diğer bazı emîrlere vardı.¹⁶⁹⁷

¹⁶⁹⁵ Deborah G. Tor, "Mamlûk Loyalty Evidence from the late Seljuq period", s. 776.

¹⁶⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 283-284; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 63; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 237-238; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 46; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIV, s. 50-51; Kâdî Ahmed Gaffârî-i Kazvîni, *a.g.e.*, s. 109; C. E. Bosworth, "The Political And Dynastic History of The Iranian World (A.D 1000-1217)" s. 139; Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 340; Deborah G. Tor, "Mamlûk Loyalty Evidence from the late Seljuq period", s. 776-777; Reşat Genç, *a.g.e.*, s. 22; Abdülkerim Özeydin, "Karahanlılar", s. 409.

¹⁶⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 32-33; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 71; Müneccimbaşî, *a.g.e.*, I, s. 172.

Bazı kaynakların naklettiği rivayete göre ise, Emîr Barankuş Bâzdâr'ın liderliğindeki çoğu gulâmlıktan yetişme ümerâ, Atabeg Karasungur'un Sultan Mesûd'un nezdinde nüfuz ve itibar kazanması üzerine kıskançlıklarından isyan ettiler. Sultan Mesûd'un bunların üzerine yürümesi ve yenilgiye uğratması üzerine ise bu emîrler, Abbâsî Halifesi el-Müsterşid'e iltica ettiler ve halife ile Mesûd arasında ileride gerçekleşecek savaşın körükleyicisi oldular.¹⁶⁹⁸ Diğer taraftan batıda cereyan eden hadiseleri yakından takip ettiği anlaşılan metbû hükümdar Sancar, sürekli taraf değiştirerek şahsî hırs ve çıkarları doğrultusunda hareket eden ve işleri ifsâd eden bu emîrlerin cezalandırılmaları gerektiğini düşünüyordu. Bu sebeple yeğeni Sultan Mesûd'a bir mektup göndererek Porsukoğlu Porsuk, Kızıl ve Barankuş gibi emîrlerin başlarını kendisine göndermesini emretmişti. Mesûd, Sultan Sancar'ın bu katî emrini yerine getirmedeği gibi, onun mektubunu adı geçen emîrlere göstererek aralarındaki güvensizliği izale etmeye çalışmış, fakat onların itimadını kazanmaya muvaffak olamamıştı.¹⁶⁹⁹

Neticede Halife el-Müsterşid ile Sultan Mesûd arasında 10 Ramazan 529 (24 Haziran 1135) tarihinde Dâ-yı Merc'te vuku bulan savaşta, halifelik ordusunun sol cenahını kumanda eden emîrler Çavlı, Porsuk Şarâb-Salar ve Ağıl Bey, savaşın başında kuvvetleriyle birlikte gizlice Sultan Mesûd'un tarafına geçtiler.¹⁷⁰⁰ Daha sonra merkez cephesinden de karşı tarafa iltihaklar başladı ve halifenin teslim alınmasıyla savaş sona erdi.¹⁷⁰¹ El-Bondârî, halifelik zaviyesinden bakarak bu davranışın temelinde yatan sebebi şu şekilde açıklamıştır: “İki asker birbirini gördüğü zaman, Türkler Türklere meylettiler. İslâm'ın masun olan hürmetini çiğnemeye maruz bıraktılar.”¹⁷⁰²

Gulâmlıktan yetişme emîrlerin kıskançlık ve rekabetten kaynaklı ihanetleri, Selçuklu tarihi boyunca devam etmiş ve devlet için feci sonuçlara yol açmıştır. Bu hususta kaynaklarımızın naklettiği misallere devam edelim. Sultan Sancar, 538 (1143) yılında Atsız'a karşı cezai bir sefer tertip etmiş ve Hârezm'in

¹⁶⁹⁸ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 74-75; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 162-163.

¹⁶⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 293; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 265; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 45-46.

¹⁷⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 33-34; Karş. Deborah G. Tor, “Mamlûk Loyalty Evidence from the late Seljuq period”, s. 777.

¹⁷⁰¹ İbnü'l-İmrânî, *a.g.e.*, s. 220; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 268.

¹⁷⁰² el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 164.

merkezi Gürgeç'i kuşatmıştı. İki taraf arasındaki çarpışmalar surların gerisinde devam ediyordu. Bir gün Sancar'ın emîrlerinden Sungur, doğu tarafından hücumla geçip surları aşmayı başardı ve şehre girdi. Emîr-i Âhur Miskâlu't-Tâcî olarak bilinen diğer bir emîr de şehrin batı tarafından girmeyi başardı. Fakat tam bu sırada Miskâlu't-Tâcî, Sungur'u çekemediği için Gürgeç'ten ayrıldı. Bunun üzerine Hârezmşâh Atsız, üstünlüğü ele geçirip yalnız kalan Sungur'u şehirden çıkardı. Sonuç olarak, kuşatma başarısız oldu ve Sultan Sancar geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁷⁰³

Gulâm ihanetinin sebep olduğu en dramatik sahne, kuşkusuz Sultan Sancar'ın ordusu ile Oğuz Türkleri arasında 548'de (1153) gerçekleşen savaşta yaşandı. Bu, yalnızca Büyük Selçukluların fiilen çöküşünü değil, Horâsân'ın da yıkımını beraberinde getiren bir olaydır.¹⁷⁰⁴ Sultan Sancar'ın Oğuzlara karşı askerî bir harekât düzenlemesinde, kumandanlarının ağır tahrik ve ısrarları etkili olmuştur.¹⁷⁰⁵ Kaynaklarımızın bildirdiğine göre Oğuzlar, bir vergi meselesi ile başlayan olaylar sırasında Belh valisi ve şihnesi Kumac ve oğlu Alâü'd-dîn Ebû Bekir'i öldürmüşlerdi. Bu hadisenin haberi saraya ulaşınca, kumandanlar sultanın etrafını kuşatarak "*Böyle işlere göz yumulamaz, eğer onlara hadleri bildirilmezse taarruzu arttırırlar, onların işini küçümsememek gerekir*" dediler. Yaşının da hayli ilerlemiş olması sebebiyle kumandanlarının ısrarlarına direnemeyen Sultan Sancar, Oğuzlar üzerine bizzat yürümeye karar verdi. Sultanın hareketini haber alan Oğuzların bir elçilik heyeti göndermek suretiyle diyet teklifleri ve uzlaşma teşebbüsleri de bu kumandanlar tarafından akamete uğratıldı.¹⁷⁰⁶

Oğuzlar, Büyük Selçuklu ordusunu karşılarında gördüklerinde bu orduya karşı üstün gelebileceklerini hayal bile edememişlerdi. Bu sebeple kadınlarını ve çocuklarını önlerine katıp ikinci defa yalvararak sultandan af talep ettiler ve daha önce ödemeyi taahhüt ettikleri para miktarını arttırdılar. Sultan Sancar, ikinci defa kendi soyundan gelen bu Türklere merhamet etti ve geri dönmeye razı geldi.

¹⁷⁰³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 92; Karş. Deborah G. Tor, "Mamlûk Loyalty Evidence from the late Seljuq period", s. 778.

¹⁷⁰⁴ Deborah G. Tor, "Mamlûk Loyalty Evidence from the late Seljuq period", s. 778.

¹⁷⁰⁵ Ergin Ayan, "Büyük Selçuklularda Kumaç Ailesi", s. 207.

¹⁷⁰⁶ Bkz. Zahirüddîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 48-49; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 174-175; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 180-181; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 361-362; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 89-90; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 76; Mîrhând, *a.g.e.*, 191-192; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fi Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 511; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 58.

Fakat, Emîr Müeyyed-i Bozorg, Yarunkuş ve Ömer-i Acemî adlı kumandanlar, sultanın atının dizginini tuttular ve “*Geri dönmek hiç doğru bir iş değildir*” dediler.¹⁷⁰⁷ Bu dakikadan sonra Oğuzlar için bir ölüm-kalım savaşı vermekten başka çare kalmamıştı. Belh kırsalındaki obalarına yakın bir mevkiye yapılan savaşta Oğuzlar, yaşamına değil ölümüne çarpıştılar.¹⁷⁰⁸ Fakat savaşın neticesini belirleyen en önemli faktör, Selçuklu kumandanları ve onların birlikleri arasındaki kıskançlık, rekabet ve çekişmedir. Askerlerin çoğunun Müeyyed’e karşı açık ve gizli husumeti bulunmaktaydı. “*Eğer biz savaşırırsak, sultanı geri dönmeye bırakmadığı için onun adı büyüyecektir*” dediler. Neticede savaşılırsa da askerlerin çoğu savaşta ihmal ve gevşeklik gösterdi.¹⁷⁰⁹ El-Hüseynî, savaş öncesinde Belh Oğuzlarının, Selçuklu birliklerinin herhangi birine karşı koyacak kadar gücünün olmadığını nakletmiştir.¹⁷¹⁰ Ancak vukua gelen savaşta Sancar’ın komutanları düzensiz hareket ettiler ve Emîr Müeyyed’in öncü birliklerine destek çıkmadılar. Bunun sonucunda Müeyyed’in birlikleri bozguna uğradı ve geri püskürtüldü. Sultanın ordusu mağlup oldu ve kaçmaya başladı. Oğuzlar onları takip ettiler. Askerlerin birçoğu geçmiş oldukları nehirlerde boğuldu veya öldürüldü. Sultan Sancar ise zevcesi Terken Hâtun ile birlikte Oğuzlar tarafından tutsak alındı.

3.1.1.2. İktâ Askerleri

Sözlükte “kesmek, ayırmak” anlamındaki kat’ kökünden türetilen iktâ kelimesi¹⁷¹¹ istilahî olarak, arazi-i emîriyyenin yani devlete ait olan arazinin yalnız senevî vergi veya hasılatı öşriyesinin bir hizmet mukabilinde herhangi bir şahsa ferağı demektir; iktâ memuriyetle ve hizmetle kaim olduğu için icabında bu arazinin öşür ve resmi hazinece de idare edilir veya başka birine de verilebilirdi.¹⁷¹² İslâm tarihinde bu uygulama, Hz. Peygamber¹⁷¹³ zamanında

¹⁷⁰⁷ Zahîrüddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 49; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 175; Kâdî Nâsîrüddîn Beyzâvî, *a.g.e.*, s. 111; Reşîdü’-d-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 181; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 225b-226a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 240.

¹⁷⁰⁸ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 304.

¹⁷⁰⁹ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 175; Reşîdü’-d-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 182; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 76.

¹⁷¹⁰ Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁷¹¹ Mustafa Demirci, “İktâ”, *TDVİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 43; İktâ sistemi hakkında ayrıca Bkz. Claude Cahen, “İktâ”, *EP*, C. III, J. Brill, Leiden 1986, s. 1088-1091; Osman Turan, “İktâ”, s. 949-959; Erkan Göksu, *Selçuklu’nun Mirası Gulâm ve İktâ*, s. 129-148; Sadi S. Kucur, “İktâ (Selçuklular)”, *TDVİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 47-49.

¹⁷¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 17.

başlamış, Hulefâ-i Râşidîn¹⁷¹⁴ Emevîler ve Abbâsîler¹⁷¹⁵ döneminde tekâmül etmiş ve Endülüs'ten Hindistan'a kadar bütün İslâm devletlerinde uygulanan bir sistem haline gelmiştir.¹⁷¹⁶

Selçukluların ilk dönemlerde takip ettikleri iktâ usulü, esas itibarıyla kendilerinden evvelki İslâm devletlerinin takip etmekte oldukları bir sistemdi; Nizâmü'l-Mülk'ün askerî mukataalar ihdası suretiyle eski iktâ sisteminde bir yenilik yapması, Selçuklu imparatorluğu sahasına devamlı surette gelen kesif Türk kabilelerini yerleştirme zaruretinden doğmuştur denilebilir. Bu surette yavaş yavaş toprağa bağlanan göçebeler, hem bir karışıklık âmili olmaktan çıkıyor, hem de devlette kuvvetli bir askerî dayanak teşkil ediyorlardı.¹⁷¹⁷ Diğer taraftan genel yıkım ve salgın hastalıklar sonucunda hazine gelirlerinin yarıya inmesi, iktâ sisteminin geniş biçimde uygulanmasına neden oldu. 468 (1076) yılında Selçuklu İmparatorluğu'nun çoğu eyaletinde kuraklık ve mahsul alınmaması yüzünden büyük açlık baş gösterdi.¹⁷¹⁸ Muhtemelen, Suriye'nin şehir ve köylerinde başlayan veba salgını, açlıkla birlikte ölümleri de başlattı.¹⁷¹⁹ Korkunç salgın 478 (1085) yılında bir kez daha kendini gösterdi ve Suriye, İran, Orta ve Yakın Doğu ülkelerini sardı.¹⁷²⁰ Bu koşullar altında Selçuklu yönetimi maaş karşılığında toprağın kitlesel olarak iktâyâ verilmesi uygulamasını seçmek zorunda kaldı.¹⁷²¹ El-Bondârî, bu hususta şunları kaydetmiştir: “*Bu zat (Nizâmü'l-Mülk), vezîrlîği deruhte ettiği zamanda, yani Deylem devletinin nihayetinde Türk devletinin başlangıcında, devlet idaresinin nizâmı bozulmuş, dinin ahkâmı değişmiş, sonuncuların ikbali, evvelkilerin idbarı arasında memleket harab olmuş ve kökleşmiş, memleketin etrafında suguçular sugu (ağlama, feryad) suguyorlar, meclislerde mersiyehanlar mersiye okuyorlardı. İşte bu esnada Nizâmü'l-Mülk,*

¹⁷¹³ Bkz. el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 16-17; el-Mâverdî, *a.g.e.*, Thk. Ahmed Cad, s. 284; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ali Şafak, s. 214; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, C. V, s. 422; Mustafa Demirci, “a.g.m”, s. 43.

¹⁷¹⁴ Bkz. el-Belâzurî, *ag.e.*, s. 16-17; el-Mâverdî, *a.g.e.*, Thk. Ahmed Cad, s. 288; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ali Şafak, s. 217; Corcî Zeydân, *a.g.e.*, I, s. 297; Osman Turan, “İktâ” s. 950; Mustafa Demirci, “a.g.m”, s. 43-44.

¹⁷¹⁵ Bkz. el-Makrîzî, *a.g.e.*, I, s. 97; Karş. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, C. V, s. 422; Corcî Zeydân, *a.g.e.*, I, s. 297.

¹⁷¹⁶ Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, s. 132.

¹⁷¹⁷ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 95-96, dn. 135.

¹⁷¹⁸ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁷¹⁹ Bkz. Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 327.

¹⁷²⁰ Bkz. Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 332.

¹⁷²¹ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 169; Aynı Yazar, *Oğuzlar*, s. 327-328, dn. 90.

devlet idaresini intizama, dini de kıvamına iade etti. Vilayetleri tamir ve imaretleri birbirine isal etti (bitiştirdi). Eskiden, memleketten mal toplayıp askere sarf etmek adet idi. Kimsenin iktâ'ı yoktu. Nizâmü'l-Mülk, yurt muhtel olduğu için mal toplanmadığını, il hasta olduğu için mahsul elde edilemediğini görünce, araziyi iktâ olarak askere taksim etti ve onu asker için varidat menba'ı kıldı. Bu suretle, askerinin o araziyi işlemesi için saik kuvvetlendi. Ve memleket, kısa bir zamanda, en güzel bir hale geldi.”¹⁷²²

Nizâmü'l-Mülk, askerlere iktâ tevcihi usulünü yani askerî iktâ sistemini uygulamakla bir yandan devleti iktisadî ve idarî bir yükten kurtarmış diğer yandan da devlet hazinesinden tek kuruluş çıkmadan büyük ve düzenli bir ordunun tesisine imkân sağlayarak devletin kısa sürede askerî bir karaktere bürünmesini sağlamıştır.¹⁷²³

Selçuklular'da hanedan üyelerine verilen iktâlar dışında, idarî iktâlar, askerî iktâlar ve kişisel mülk olarak verilen iktâlar da vardı.¹⁷²⁴ Bunlardan en yaygın olanı, kaynaklarda “iktâ'ât-ı haşem”¹⁷²⁵ olarak geçen askerî iktâ idi. Selçuklu yönetimi altındaki Oğuz ve Türkmenler'in büyük bir çoğunluğu bu çeşit iktâ toprakları edinmişlerdi. İktâ alan Selçuklu kumandanları, muhtemelen bunları emri altındaki askerler arasında paylaştırmaktaydılar. Bu dönemde, iktâ'ât-ı haşemin mülkiyet, kayd-ı hayat ve miras hakkı olarak verilen birkaç türü mevcuttu.¹⁷²⁶

İktâ terimi *Atabetü'l-Ketebe*'de askerî hizmet karşılığı olarak maaş yerine yapılan bir ödeme türü olarak kullanılmıştır. Terimin İbnü'l-Esîr'in ve başkaları tarafından sık sık kullanıldığı anlamda, bir eyâlet valiliği karşılığı olarak kullanıldığına dair hiçbir örnek yoktur. Askerî iktâlar Büveyhîler zamanında olduğu gibi, aralarında sipehsâlâr ya da isfehsâlârların bulunduğu büyük emîrlere tevcih edilenler ve belgelerde kendilerinden muktâ olarak söz edilen daha küçük emîrlere verilenler olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.¹⁷²⁷ İktâ'ın kıymeti, iktâ edilenin mevkiine ve liyakatine göre 2000-30.000 dinar arasında değişmekteydi.

¹⁷²² el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁷²³ Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, s. 140-141.

¹⁷²⁴ Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 61.

¹⁷²⁵ Bkz. Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 53; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 191.

¹⁷²⁶ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 329.

¹⁷²⁷ Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 373.

Buna zaman zaman ne kadar olduğu bildirilmeksizin veya bildirilerek buğday da ilâve edilmekteydi.¹⁷²⁸ Nitekim Sultan Sancar'ın İsfahbed Sirâcü'd-dîn'e Mâzenderân bölgesinin iktâ olarak verilmesini onaylayan fermanında şöyle denilmektedir: “*Sirâcü'd-dîn'e hizmetlerine karşılık olarak nânpâre ve Mâzenderân'da otuz bin dinâr-ı Nişâbûrî değerinde iktâ verilmiştir. Bu fermana göre, ona bu misâli veriyoruz ki, oraya gelen bizim bütün nâiblerimiz ve memurlarımız Sirâcü'd-dîn'e tevki-i a'lâya göre verilen iktâyı tartışmasız kabul edip herhangi bir müdahalede bulunmasınlar. Sirâcü'd-dîn'e dîvânımız tarafından verilen iktânın yakında daha da artacağını bilsinler. Çünkü o seferde ve huzurda çok yüksek hizmetler göstermiştir. Bütün bu lütuflar ve ikramlar onun yaptıkları karşısında fazla değildir, ona yapılan bütün ihsânlar hak ettikleri yanında çok eksik kalır. Onun rızasını kazanmak için çaba gösterebilir. Onun dîvânımızın has ve güvenilir üyelerinden olduğunu, söylediklerini dinleyip yazdıklarının çok etkili olduğunu bilsinler.*”¹⁷²⁹

Sultan Sancar'ın dîvânından çıkmış fermanlarda, asker ve sivil kişilere “iktâ ve bir miktar tayın” hibe edildiği sık sık belirtilmektedir. Bu bağlamda, Gürgân iktâdârları hakkında oldukça önemli bilgiler içeren bir ferman hayli ilgi çekicidir: “*Devlet hizmetinde çalışan kişilere, daha önce tayin edilen iktâ ve nânpâre aynen kalacak ve hiç kimse bunu münakaşa mevzuu yapmayacaktır. Herkes elindeki ile kanaat edecektir. Bu kişiler, daha fazla itaat ve hizmet ettikleri takdirde in'âm ve iktâları arttırılacaktır. Mâverâünnehir seferinden sonra inhilâl etmiş olan her iktâ Dîvân-ı Hâss'in emrine verilecek. Ayrıca ferman ve tevki olmadan hiç kimseye tek bir menn tahıl ya da bir tek altın dinar verilmeyecek. Bütün ordu (haşem) huzura geldiği zaman, rütbe ve dereceleri nisbetinde her birine iktâ fazlası topraklar tahsis edilecek.*”¹⁷³⁰

¹⁷²⁸ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 63; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 348.

¹⁷²⁹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 84; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 142-143; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 62; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 369; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 332; G.M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 163.

¹⁷³⁰ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 69; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 125; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 118; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 624; Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, s. 376; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 336; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 363; Osman Gazi Özkuzugüdenli,

Sultan Sancar'ın fermanlarında iktâ ile birlikte zikredilen “nânpâre”nin (lûgat manası: ekmek dilimi, ekmek parçası) askerî şahıslara ödenen bir maaş veya ücret türü olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı belgelerde “mevâcib” denilen ve Selçuklu ordusunda dağıtılan bir maaştan bahsedilmektedir. Mevâcib, umumiyetle iktâ ile ilişkili olarak geçtiği için muhtemelen bu ibare ile iktâ şeklinde tahsis edilmiş maaş kastedilmektedir.¹⁷³¹

İktâdârlar veya muktâlar, kendi askerleriyle birlikte tam teçhizatlı olarak savaşa katılmak zorundaydılar.¹⁷³² İktâ toprağı alan askerlerin isimleri özel dîvân-ı arz sicil defterlerine kaydedilmekteydi. Bundan başka savaş yapmak mükellefiyetinde olan şahısların iş görme kabiliyeti hakkında dîvân-ı arza bilgi verilmesi mecburidir. Bu kayıt ve kontrolün dikkatli bir şekilde icrası, muayyen zamanlarda gerçekleştirilen resmigeçitlerde son derece ehemmiyet kazanır. Çünkü münferit askerî sınıf mensuplarının, birliklerinin görünüş ve teçhizat bakımından mükellefiyetlerini tatmin edici şekilde yerine getirip getirmediikleri bu teftiş sırasında tespit edilir.¹⁷³³

3.1.1.3. Vasal Devlet Kuvvetleri

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi vasal hükümdar ve valilerin, Sultan Sancar'ın talebi doğrultusunda ordularıyla birlikte onun askerî seferlerine katılma yükümlülükleri vardı. Sultan Sancar 513 (1119)'te yeğeni Mahmûd ile savaşmak üzere Sâve'ye geldiğinde maiyetinde vasal hükümdarlar ve önde gelen kumandanlardan beş tanesi bulunmaktaydı. İbnü'l-Esîr'e göre bunlar; Hârezm Valisi Kutbü'd-dîn Muhammed Hârezmşâh, Sîstan (Nîmrûz) Meliki Tâcu'd-dîn Ebû'l-Fazl, Yezd Hâkimi Alâü'd-devle Gerşâsf b. Ferâmûrz b. Kâküveyh, Emîr Üner ve Emîr İmâdü'd-dîn Kumac idi.¹⁷³⁴ Diğer kaynaklar ise Sultan Sancar'ın maiyetinde Sâve Savaşı'na katılan vasal hükümdarlar konusunda farklı görüşleri sürmüşlerdir. Mesela İbn İsfendiyâr, Sultan Sancar'ın Gazne Hükümdarı

Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141), s. 95; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 348.

¹⁷³¹ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 86; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 367-368; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 330.

¹⁷³² Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 158-162; Karş. Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 330.

¹⁷³³ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 39-41; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 328-329; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 330-331.

¹⁷³⁴ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 437; Karş. İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 56.

Behramşâh, Atsız Hârezmşâh, (o tarihte Atsız, Hârezmşâh olmamıştı) Gûr Meliki ve Semerkand hanları ile birlikte Irak'a doğru hareket ettiğini belirtmiştir.¹⁷³⁵ İbnü'l-Cevzî, Gazne hükümdarı dahil olmak üzere beş hanedana mensup beş hükümdarın Sâve Savaşı'na Sancar'ın yanında katıldığını ifade etmiştir.¹⁷³⁶ Zehebî ise isim vermeden beş hanedana mensup beş hükümdarın Sultan Sancar'ın yanında yer aldığını vurgulamıştır.¹⁷³⁷

Diğer taraftan Sultan Sancar, Bâvendî Emîri Alâü'd-devle Ali'ye de haber göndererek Taberistân ordusu ile birlikte kendisine katılmasını istemişti. Fakat Alâü'd-devle Ali, Mahmûd ile yaptığı antlaşmadan dolayı durumu geçiştirmeye çalışmış ve Sancar'ın ordusuna katılmamıştı.¹⁷³⁸ Sultan Sancar, Halife el-Müsterşid ve Irak Selçuklu Hükümdarı Mesûd'un kendisine karşı ittifak etmeleri üzerine yaptığı ve mütteliklerin yenilgisiyle neticelenen Dînever Savaşı'nda bir kez daha İsfahbed Alâü'd-devle Ali'den ordusuyla birlikte kendisine katılmasını istemiş, Alâü'd-devle Ali bu sefer kendisi gidemese bile oğlu Rüstem'i beş bin kişilik bir askerî kuvvetin başında Hemedân'a göndermiştir.¹⁷³⁹ İbn İsfendiyâr, yardım kuvvetinin başında sefere iştirak eden Rüstem'in bu savaşta gösterdiği kahramanlık hakkında oldukça abartılı ifadeler yer verse de,¹⁷⁴⁰ diğer kaynaklarımızda adı bile zikredilmemektedir.

Katavan Savaşı'nda da Büyük Selçuklu ordusunun önemli bir kısmını vasal devletlerin kuvvetleri teşkil etmekteydi. İbnü'l-Esîr, Horâsân hükümdarları; Sicistân (Sistân) ve Gûr hükümdarı, Gazne sultanı, Mâzenderân hâkimi ve diğerlerinin Sultan Sancar'ın yanında toplandığını ve böylece Büyük Selçuklu ordusunun yüz binden fazla süvariden oluştuğunu nakletmiştir.¹⁷⁴¹ Bununla birlikte Sistân Meliki Tâcüd-dîn Ebû'l-Fazl'ın ismi savaşta sık sık geçtiği halde, kaynaklarda Gûr ve Gazne hükümdarlarının isimleri zikredilmemektedir. Bu tarihte Gûr hükümdarlarından Surî, Sâm ve Alaü'd-dîn Hüseyin ile Gazne Hükümdarı Behramşâh'ın Sancar'ın Mâverâünnehir seferine iştirakı ve Katavan

¹⁷³⁵ Bkz. İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 54.

¹⁷³⁶ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 172.

¹⁷³⁷ Bkz. Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 277.

¹⁷³⁸ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 54.

¹⁷³⁹ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 71-72; Mar'aşî, *a.g.e.*, s. 232; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 196, dn. 1; Erdoğan Merçil, "Bâvendiler", s. 215; Ömer Tokuş, "a.g.m.", s. 437.

¹⁷⁴⁰ Bkz. İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 71-72.

¹⁷⁴¹ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 83.

Savaşı'nda bulunmaları hakkında kaynaklar tamamen sessiz kalmaktadır. Bu hususta Osman Gazi Özkuzugüdenli, adı geçen hükümdarların Sancar'ın seferine bizzat iştirak etmek yerine, muayyen miktarlarda askerler göndererek katılmış olabilecekleri kanaatini izhar etmiştir.¹⁷⁴²

Hârezm valisi Kutbü'd-dîn Muhammed Hârezmşâh'ın ölümü üzerine yerine oğlu Alâü'd-dîn Atsız, (1128-1156) Sultan Sancar tarafından Hârezmşâh tayin edilmişti. Atsız ilk zamanlarda metbûuna karşı tıpkı babası gibi tam bir sadakatle hizmet etti ve Sultan Sancar'ın muhtelif seferlerine katıldı.¹⁷⁴³ Mesela, 524 (1130) yılında gerçekleşen Mâverâünnehir seferinde Büyük Selçuklu ordusunda görev yapan Atsız, bu sefer esnasında Sultan Sancar'a karşı tertip edilen bir suikast girişimini önleyerek onun hayatını kurtarmıştır.¹⁷⁴⁴ Yine Dînever Savaşı'na kendi kuvvetleriyle birlikte katılan Atsız, bu savaşta birkaç kumandanla birlikte Büyük Selçuklu ordusunun sol cenahını teşkil etmiştir.¹⁷⁴⁵

Yukarıda saydığımız hizmetleri dolayısıyla Atsız'ın sultanın nezdinde aşırı itibar ve nüfuz kazanması, devlet erkânı ve ümerânın onu kıskanmasına sebep oldu. Atsız'a karşı açıkça cephe alan kumandanlar, onu sultanın gözünden düşürmek için entrikalar çevirmeye başladılar. Ata Melik Cüveynî'nin ifadesinden anlaşıldığına göre, kumandanlar hasetlerinde Atsız'ın hayatına kastedecek kadar ileri gittiler. Sultan Sancar'ın 529 yılının Zilkade ayında (Ağustos-Eylül 1135) Behramşâh'ın isyanı üzerine Gazne'ye ve ertesi yılın Şevval (Temmuz-Ağustos 1136) ayında Belh'e yaptığı seferde Atsız, onun yanındaydı. Bu seferler sırasında kumandanların kendisine karşı duydukları kin ve garazları ve onların sultanın üzerinde yaptıkları kötü tesirleri anlayan Atsız, korkuya kapılarak ülkesine dönmek için sultandan izin istedi ve bu ricası yerine getirildi. Sultan Sancar, yakınlarına (havass), bir daha onun yüzünü göremeyeceğini ifade etti. Yakınları,

¹⁷⁴² Bkz. Osman Gazi Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141)*, s. 52-53.

¹⁷⁴³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 311-312; Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 346; Aydın Taneri, *Harezmsahlar*, s. 18.

¹⁷⁴⁴ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 345; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 256; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 217b-218a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 211; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s. 45-46; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 312.

¹⁷⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 534; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 149; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s. 44-45; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 140; Jürgen Paul, "Sanjar and Atsız Independence Lordship and Literature" s. 89.

bunu bildiği halde, onun Hârezm'e dönmesine niçin müsaade ettiğini sordukları zaman, Sultan Sancar, hizmetlerinden dolayı kendi üzerinde hukuku bulunduğunu, ona başka türlü muamele etmenin (iza) takip ettiği lütuf ve merhamet siyasetine (mezheb) aykırı düşeceğini söyledi.¹⁷⁴⁶ Muhammed Avfi ise bu hususta şu rivayete yer vermiştir: “*O zamanlar, Sultan Sancar ile Atsız'ın arasını bozdular. Atsız, can korkusuyla sultanın hizmetinden ayrılarak Hârezm'e yerleşti. Bu noktada Sancar, Atsız'a korku aşılama için yazılmış bir mektupta, 'eğer emredildiği halde payitahta gelmekte yavaş davranırsa, huzura çıkıp hizmet halısına basmazsa ve itaati terk ederse, Sultan Sancar, devletinin savaş atının dizginlerini (Hârezm'e doğru) çevirecek ve ona şiddet kurallarını (resm-i siyaset) uygulayacaktır.*”¹⁷⁴⁷ Nitekim Hârezm'e döner dönmez müstakil bir devletin hükümdarı olmak maksadıyla sürekli isyan ve istiklâl siyaseti güden Atsız'a karşı Sultan Sancar, muhtelif tarihlerde üç sefer düzenlemek zorunda kalmıştır.

Sultan Sancar'ın vasalları arasında onun sevgi ve itimadını en fazla hak edeni şüphesiz Sistân Meliki Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl Nasr'dır. O, Sancar'ın meliklik devrinden itibaren neredeyse bütün savaşlarında yanında yer almış ve en hassas anlarda büyük cesaret ve kahramanlıklar göstererek pek çok harbin kazanılmasında önemli roller üstlenmiştir. Sultan Sancar'ın savaşları hakkında oldukça tafsilatlı bilgiler veren Hasan-ı Yezdî'nin *Câmiü't-Tevârih* adlı eseri bize bu hususta ışık tutmaktadır.

Sancar'ın Horâsân'da hâkimiyetini tesis etmeye çalıştığı meliklik devrinde, kendisine muhalefet edenlerden biri de Selçuklu soyundan amcasının oğlu Devletşâh idi.¹⁷⁴⁸ Melik Sancar, isyan bayrağını açan bu şehzadeye karşı 491 (1098)'de harekete geçtiğinde, maiyetinde Sistân Meliki Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl Nasr da bulunmaktaydı.¹⁷⁴⁹ Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl, 493 (1099)'te kendisine bağlı otuz bin kişilik bir süvari birliğiyle Melik Sancar'ın Hârezm seferine katılmış,

¹⁷⁴⁶ Bkz. Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 345-346; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 256; Karş. İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 45-46; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 312; Jürgen Paul, “Sanjar and Atsız Independence Lordship and Literature” s. 114-115.

¹⁷⁴⁷ Bkz. Muhammed Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 37-38; Karş. Jürgen Paul, “Sanjar and Atsız Independence Lordship and Literature” s. 90.

¹⁷⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 232; Kâdî Ahmed Gaffârî-i Kazvîni, *a.g.e.*, s. 109; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 137.

¹⁷⁴⁹ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 201a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 150.

burada *Türk Meliki*'nin (Türk Târik) ordusuna karşı savaşıdır.¹⁷⁵⁰ Yine 495/1102'de Mâverâünnehir'den kalabalık bir orduyla gelerek Horâsân'ı istilâ eden Karahanlı Kadir Han Cebrail'e karşı Tirmiz önlerinde yapılan savaşta Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl, Sistân'dan getirdiği otuz bin askerle Horâsân Selçuklu ordusuna katılmıştır.¹⁷⁵¹ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Sâve Savaşı'nda Sultan Sancar'ın maiyetinde bulunan vasal hükümdarlardan biri de Sistân Meliki Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl Nasr'dır.¹⁷⁵²

Horâsân Selçuklu Meliki Sancar ile Gazneli Arslanşâh, 2 Şevval 511 (27 Ocak 1118) tarihinde Gazne'ye bir fersah mesafedeki Şehrâbâd sahrasında karşı karşıya geldiklerinde, Selçuklu ordusunun sol cenahını kumanda eden Sistân Meliki Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl Nasr, bir kez daha cesaret ve yiğitliğini gözler önüne sererek savaşın Sancar'ın lehine neticelenmesinde çok kritik bir görev icra etmiştir. Bu savaşta Arslanşâh'ın emrinde otuz bin süvari ve çok sayıda piyade kuvveti vardı. Orduda ayrıca yüz yirmi tane de fil vardı ve her filin üzerinde dört asker bulunuyordu. Savaşın başında fillerin Selçuklu ordusunun merkezine saldırması üzerine buradaki askerler dağılmaya başladı. Kendisi de merkezde yer alan ve buradaki askerlerinin bozulduğunu gören Sancar, Türk gulâmlarına filleri ok yağmuruna tutmalarını emretti. Üç bin gulâm ileri atılıp fillere topluca ok yağdırdılar ve birkaç tanesini öldürdüler. Bunun üzerine filler merkezden sol cenaha döndüler. Sol cenahtaki askerlerin korku ve acze düştüklerini gören Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl, onları cesaretlendirmek için ülkelerinden uzakta bulduklarını ve bu sebeple mağlup olmaktan korkmaları gerektiğini hatırlattı. Kendisi de atından inip fillerin en büyüğü ve en önde olanına hücum etti. Filin altına girip karnını yardı. Diğer iki fili de öldürdü. Daha sonra sağ cenahı kumanda eden Emîr Üner'in yardıma gelmesi üzerine Gazne ordusu bozguna uğradı.¹⁷⁵³

¹⁷⁵⁰ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 203a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁷⁵¹ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 210b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 183-184.

¹⁷⁵² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 437; Karş. İbn Haldûn, *Kitâbu'l-Iber*, V, s. 56.

¹⁷⁵³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 402-403; Karş. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 238; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 63-64; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 206a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 168; Ahmed b. Mahmud, aynı sahneyi şu şekilde tasvir etmiştir: "Gazneli Arslanşâh'ın ordusunun önünde 50 fil bulunmaktaydı. Fillerin üzerinde ok ve kılıçlı yiğitler vardı. İki ordu karşılaşıncı, Sultan Sancar'ın askerlerinin atları fillerden ürktü ve Gazne ordusuna yanaşamadılar. Bu sebepten Sancar'ın askeri mağlup olmak ve firar etmek üzere idi. Sicistân Beyi Emîr Ebû'l-Fazl atından indi. Fili vurmak için bir hançer hazırlamıştı. Bütün askerinin önünde savaşarak, fillerin önünde gelen büyük

Katavan Savaşı'nda Büyük Selçuklu ordusunun sol cenahını kumanda eden Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl'ın bu savaşta gösterdiği üstün gayret ve kahramanlıktan neredeyse bütün kaynaklar sitayişle bahsetmektedir: İbnü'l-Esîr, Sultan Sancar'ın askerleri arasında ondan daha iyi savaşanın bulunmadığını kaydederken,¹⁷⁵⁴ Şebânkâreî, ondaki yiğitliğin kimsede bulunmadığını ifade etmiştir.¹⁷⁵⁵ Fakat savaşın başından itibaren Karahitay ordusunun şiddetli taarruzu neticesinde Selçuklu ordusu muhasara altına alınmış, Sultan Sancar'ın kuşatmayı yararak üstünlüğü ele geçirmek için yaptığı bütün hamleler boşa çıkmıştır. Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl, çemberin iyice daraldığını ve Sultan Sancar'ın esir düşmek üzere olduğunu anlayınca, yanına yaklaşarak, “*Düşman askerleri bizi kuşattı, sen kurtulmanın çaresine bak, çetirin altında ben durayım*” diyerek, hükümdarlık çetirinin altında kendisi durmuştur.¹⁷⁵⁶ Bu suretle, bizzat savaşı kendi üzerine alarak sultana kuşatmayı yarıp kurtulma imkânı sağlamıştır.¹⁷⁵⁷

Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl, sultanın savaş meydanını terk etmesinden sonra ordunun merkezine geçerek şiddetle vuruşmaya devam etti. Öyle ki, çepeçevre kuşatıldığı halde onun sebat edip mukavemet göstermesi, Karahitay askerlerini hayrete düşürdü.¹⁷⁵⁸ Esir düşünceye kadar sultanın çetri altında savaştı ve yakalanır yakalanmaz Gürhan'ın huzuruna götürüldü. El-Bondârî, Gürhan'ın onun hakkında, “*bunun gibi pehlivan ve atılğan kahramana riâyet ve ihsan etmek lazımdır*” dediğini rivayet etmiştir.¹⁷⁵⁹

Bir kısım kaynaklar, Gürhan'ın Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl'a iyi davrandığını ve bir yıl sonra onu serbest bıraktığını kaydederler.¹⁷⁶⁰ Ahmed b. Mahmûd ise Gürhan'ın Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl'ı fidye dahi talep etmeden serbest bıraktığını nakletmiştir. Gürhan'ın beyleri buna çok şaşırılmışlar ve “*eğer dileseydiniz bu da*

file yaklaştı ve altına girerek o hazırladığı hançer ile böğrüne vurdu. Büyük fil bir kere bağırarak geri döndü. Diğer filler de ürkerek Gazne ordusunu çiğnediler. Gazne ordusu fillerin ayakları altında kalıp bozuldu.” Bkz. Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 47.

¹⁷⁵⁴ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 84.

¹⁷⁵⁵ Bkz. Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁷⁵⁶ el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 249; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 331.

¹⁷⁵⁷ Osman Gazi Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141)*, s. 65-66.

¹⁷⁵⁸ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 46; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 170; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 175; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁷⁵⁹ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 249.

¹⁷⁶⁰ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 46; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 170; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 175.

kendisi için çok dinâr gönderirdi. Böyle yapmanızın sebebi nedir?” diye sordular. O da “bunun ülkesi bizim ülkemize yakındır ve yiğit ve kindâr oğulları vardır. Eğer biz bunları incitirsek bizim ülkemizi vururlar. Daima düşmanlık edip ikide bir de üstümüze yürürler” dedi.¹⁷⁶¹

Ancak bu hususta *Tabakât-ı Nâsırî*'de daha farklı bir rivayet nakledilmiştir. Buna göre Ebû'l-Fazl, yakalandıktan sonra Karahitay kampının bulunduğu yere götürülerek zincire vurulmuş ve ayaklarına bir tahta parçası bağlanmıştır. Bazı güvenilir kimseler, Gürhan'ın hanımlarından birinin Ebû'l-Fazl'ı gördüğünü ve gizlice ona sevgi beslediğini, büyük bir özen ve ilgi göstererek bütün isteklerini hatta daha fazlasını cömertçe karşıladığını söylemişlerdir. Ebû'l-Fazl, bu kadının yardımları sayesinde kurtulmayı başarmış ve ülkesine geri dönmüştür. Bu kaçış sırasında ayağına bağlanan zincir ve tahta parçasını da beraberinde götürmüş ve bunların Sistân'daki Büyük Câmii'de bulunan maksûreye asılmasını emretmiştir. Kaynağımızın müellifi olan Cûzcânî, 613 (1216-1217) senesinde Sistân'a gerçekleştirdiği bir ziyaret esnasında câmiide asılı bulunan zincir ve tahta parçasını gördüğünü ifade etmiştir.¹⁷⁶² Anonim *Târîh-i Sistân*'da Tâcü'd-dîn Ebû'l Fazl'ın Karahitayların elinden kurtularak Sistân'a dönüş tarihi olarak 538 senesinin Şevval ayı (Nisan-Mayıs 1144) zikredilmiştir.¹⁷⁶³

Sultan Sancar, en muhâtaralı ve müşkil zamanlarında daima yanında olan ve kendisini büyük felaketlerden canı pahasına kurtaran bu sadık vasalına karşı büyük bir teveccüh beslemektedir. Bu sebeple Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl'ın memleketine birkaç yeri daha ilave etmekle kalmamış, kız kardeşi Asiye Begüm'ü onunla nikahlayarak akrabalık bağı tesis etmiştir.¹⁷⁶⁴

Tâcü'd-dîn Ebû'l-Fazl, Sultan Sancar'ın Gûr seferine hastalığı sebebiyle katılamamış¹⁷⁶⁵ ancak Oğuz seferinde Selçuklu ordusundaki yerini almıştır. Çok

¹⁷⁶¹ Bkz. Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 52; Benzer bir kayıt için Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 249; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁷⁶² el-Cûzcânî, *a.g.e.*, I, s. 225; Karş. Osman Gazi Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141)*, s. 70-71.

¹⁷⁶³ Anonim, *Târîh-i Sistân*, Tash. Muhammed Takî Bahar, s. 362; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Vural Öntürk, s. 338.

¹⁷⁶⁴ Melikşâh Hüseyin b. Gıyâseddin Muhammed b. Şâh Mahmûd-ı Sîstânî, *İhyâü'l-mülûk*, Neşr. Menûçihir Sütûde, İntişârât-ı Bingâh-i Tercüme ve Neşr-i Ketâb, Tahran 1344/1966, s. 74.

¹⁷⁶⁵ Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 585.

ilginçtir ki, Oğuzlarla yapılan savaşta Selçuklu ordusunun bozgun emareleri göstermesi üzerine sultana kaçması teklifini götürme işi yine Ebû'l-Fazl'a düşmüştür. Ancak Sancar'ın firar teklifine bu kez kulak asmaması onun esaretiyle neticelenmiştir.¹⁷⁶⁶ Tâcü'd-dîn Ebû'l Fazl, 483 (1090) yılında tahta geçerek Sistân'da uzun bir süre Selçuklu vasalı olarak hüküm sürmüş ve muhtemelen 559 (1164) yılında ölmüştür.¹⁷⁶⁷

3.1.1.4. Türkmenler ve Uc Kuvvetleri

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Büyük Selçuklu Devleti kuruluncaya kadar, Selçuklu hanedan üyeleri ve arkalarında toplanan kuvvetler, genellikle “Türkmen” (Oğuz) adıyla anılmıştır.¹⁷⁶⁸ Ancak daha sonraları, Alp Arslan ve Melikşâh dönemlerinde, daimi ordu oluşturulmuş ve böylece fethedilen ülkelerin askerî birliklerinden oluşan paralı askerler ve köle-gulâmlardan müteşekkil hassa birlikleri Selçuklu ordusunun esas gücünü teşkil etmiştir.¹⁷⁶⁹ Bununla birlikte müelliflerin kabul ettikleri genel görüşün ötesinde, Selçuklular ile Türkmenler arasındaki yakın ilişkiler devam etmiştir.¹⁷⁷⁰ İran'daki tarihleri boyunca Selçuklular, meralardan meralara geçerek, hâkim oldukları şehirlere neredeyse hiç girmeden gezici bir yaşam tarzını benimsediler. Selçuklu hükümdarları, eşlerini ve çocuklarını saray ve köşklere bırakarak kumandanlarıyla birlikte şehir surlarının dışındaki askerî garnizonlarda (leşkergâh) bulunan çadırlarda yaşamayı tercih ettiler.¹⁷⁷¹ Böylece Türkmenlerle daha kolay irtibat sağladılar. Onlarla yalnızca aynı dili konuşmakla kalmadılar, aşağı yukarı aynı tarzda yaşadılar.¹⁷⁷²

¹⁷⁶⁶ Osman Gazi Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141)*, s. 70, dn. 401, 407.

¹⁷⁶⁷ Mahmûd-ı Sîstânî, *a.g.e.*, s. 74-75; Anonim, *Târîh-i Sistân*, Tash. Muhammed Takî Bahar, s. 362; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Vural Öntürk, s. 338; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 131; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 272.

¹⁷⁶⁸ Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 103.

¹⁷⁶⁹ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 350.

¹⁷⁷⁰ David Durand-Guédy “Goodbye to the Türkmens? The Military Role of Nomads in Iran after the Saljûq Conquest” s. 129.

¹⁷⁷¹ İbn Haldûn, *Mukaddime.*, C. II, Çev. Ugan, s. 31; ayn. mlf., *a.g.e.*, C. I, Çev. Kendir, s. 357; David Durand-Guédy, “The Tents of the Saljuqs” s. 150.

¹⁷⁷² David Durand-Guédy “Goodbye to the Türkmens? The Military Role of Nomads in Iran after the Saljûq Conquest” s. 129.

Hatta bazı kaynaklar, onların açıkça kendi kültürlerine yabancılaşmaya uzak durduklarını öne sürmektedir.¹⁷⁷³

Bu bağlamda, Sultan Sancar devrinde de Türkmenlerin Selçuklu ordusu içerisinde önemli görev ve sorumluluklar üstlendikleri anlaşılmaktadır. Barthold, Yazıcıoğlu Ali'ye dayandırdığı bir rivayetten yola çıkarak Sultan Sancar döneminde askerî Oğuz geleneğinin yeniden canlandığını ileri sürmüştür. Buna göre, onun uzun süren sultanlığı zamanında “Oğuz töresinin” kurallarına riayet edilerek, ordunun sağ kanadına geleneksel olarak Kayı ve Bayat boylarından, sol cenahına ise Bayındır ve Becenek boylarından beylerbeyleri önderlik etmiştir.¹⁷⁷⁴ Bu dönemde Türkmenlerden oluşturulan askerî birlikler için “haşem-i guz”¹⁷⁷⁵ “leşker-i guz”¹⁷⁷⁶ tabirleri kullanılmaktaydı.

Öyle anlaşıyor ki, Sultan Sancar'ın kendisine merkez olarak İran'ın doğusunu tercih etmesi ve dolayısıyla Orta Asya bozkırlarıyla yakın temas halinde bulunması, göçebe Türk kuvvetlerinden daha fazla yararlanmasında etkili olmuştur.¹⁷⁷⁷ Nitekim İbnü'l-Cevzî, Sâve Savaşı'nda Sancar'ın kumanda ettiği Horâsân Selçuklu ordusunda binlerce gayrimüslim Türk'ün görev yaptığını kaydetmiştir.¹⁷⁷⁸ Yine Büyük Selçuklu ordusunun 547 (1152) yılında Gûrlularla yaptığı savaşta, Köymen'in ifadesine göre, iki muhasım ordu birbirleriyle temasa geçince, Gûrlu hükümdarı Alaü'd-dîn Hüseyin'in saflarında çarpışan altı bin kişilik Oğuz, Türk ve Kalac topluluğu kaçarak Sultan Sancar'ın tarafına geçmiştir.¹⁷⁷⁹

Atabetü'l-Ketebe'de Türkmenlerin Sultan Sancar'a karşı askerî yükümlülükleri açıkça ifade edilmektedir. Horâsân ve Gûrgân Türkmenleri

¹⁷⁷³ Bkz. Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 40; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 67; Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 82; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 89; M. Fuad Köprülü, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, s. 188.

¹⁷⁷⁴ Bkz. Vasiliy Viladimiroviç Barthold, “A History of the Turkman People”, Four Studies on the History of Central Asia, Vol. III, E. J. Brill, Leiden 1962, s. 116-117; Ayrıca Bkz. Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 281; Aynı Yazar, *Oğuzlar*, s. 349; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 21; David Durand-Guédy “Goodbye to the Türkmens? The Military Role of Nomads in Iran after the Saljûq Conquest” s. 130; dn. 102.

¹⁷⁷⁵ Bkz. İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 90.

¹⁷⁷⁶ Bkz. Reşîdü'd-dîn Vatvât, *Nâmehây-ı Reşîdü'd-dîn Vatvât*, I, s. 6.

¹⁷⁷⁷ David Durand-Guédy “Goodbye to the Türkmens? The Military Role of Nomads in Iran after the Saljûq Conquest” s. 130; dn. 102.

¹⁷⁷⁸ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 172.

¹⁷⁷⁹ Bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 378; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, s. 285.

üzerine şihne tayiniyle ilgili düzenlenen bir fermanla, Türkmen birliklerinin “haşem ve mütecennid” olarak hizmet ettikleri belirtilmiştir.¹⁷⁸⁰ Bu dönemde Türkmenlerin büyük bir kısmının şehzade birliklerinde ve yerel hanedanların hizmetinde görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Türkmen birliklerinin diğer kısmı ise sınırlarda (uclarda) hizmet veren kendi bey ve emîrlerinin idaresinde görevliydi. XII. yüzyıl Selçuklu belgelerine göre, Türkmen ordusu, Gürgân, Dihistân, Şehristân ve diğer sınır bölgelerinde bulunmaktaydı.¹⁷⁸¹

Uc teşkilâtı, sınırların korunmasında, genişletilmesinde ve İslâm dininin yayılmasında başlıca rol oynamaktaydı. Sultan Sancar zamanında, Oğuzların eski yurtları olan Cend ve Mankışlak bölgesi başta olmak üzere Selçukluların son derece etkin gaza ve akın teşkilâtları bulunmaktaydı.¹⁷⁸² Nitekim kendisi halifeye yazmış olduğu bir mektupta bundan övünçle bahsetmektedir. Mektupta bildirildiğine göre; “*Bütün İslâm uc boyları (sugur) kafirlere kapalıdır. Bu uğurda erzak, âlât ve yardım bol bol tahsis edilmiştir. Uc boyları için devlet hazinesinden her yıl binlerce meblağ emval sarf edilmektedir. Büyük Hakan (Batı Karahanlı Hükümdarı Mahmûd II., 1132-1141)’un ünlü kumandanları, emirlerinde Mâverâünnehir, Kaşgar, Tıraz, Hârezm askerleri bulunduğu halde, Bulgar hududundan Sistân, Kâbul ve Zâbulistân, sayılması uzun süren diğer vilayet hudutlarına kadar her vilayette o mel’unların ve müşriklerin köklerinin kesilmesi için tayin edilmişlerdir; ve kahredilmeleri için emir verilmiştir.*”¹⁷⁸³ Fermanın anlaşılacağına göre, kastedilen kafilardan bir topluluk da henüz Müslüman olmamış Oğuzlar ve diğer Türk boylarıydı.¹⁷⁸⁴

Uc teşkilâtlarına yönelik en ufak bir müdahale bile Selçuklu sultanları tarafından savaş sebebi sayılmaktaydı. Büyük Selçuklu Devleti’nin Hârezm valisi olan Atsız, bu uc bölgelerini istilâ etmiş, bu yerlerdeki gazâ ve akın teşkilâtlarını

¹⁷⁸⁰ Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 85; Karş. Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 352; Aynı Yazar, *Selçuklular*, s. 300; David Durand-Guédy “Goodbye to the Türkmens? The Military Role of Nomads in Iran after the Saljûq Conquest” s. 130; dn. 102; Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 143; Ann K. S. Lambton, “Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, s. 386; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 160; Ergin Ayan, “Sultan Sancar’a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 376.

¹⁷⁸¹ Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 85; Karş. Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 352.

¹⁷⁸² Salim Koca, *Selçuklular’da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 105.

¹⁷⁸³ Bkz. Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 56-57; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 228.

¹⁷⁸⁴ Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı*, s. 20-21.

dağıtmış, gâzileri ve ribatlarda ikamet edenlerin (murabıtın) kanını akıtmıştı. Bunun üzerine Hâzerm üzerine yürüyen Sultan Sancar, Atsız'ı yenip, onu bu bölgeden atmıştır. (533/1138)¹⁷⁸⁵

3.1.1.5. Gönüllüler

Asıl meslekleri askerlik olmamakla beraber zaman zaman gönüllü bazen de zaruret halinde orduya katılan veya askerî vazifeler ifa eden gayr-ı muntazam birliklerden de bahsetmek gerekir. Muhtelif Müslüman Türk devletlerinde “mutavvi'a” veya “mutatavvi'a” olarak da tesadüf edilen bu gönüllüler arasında, gayrimüslimlere karşı yapılan savaflara katılan gaziler, sefer veya savaş mahalline yakın bölgelerden celp edilen veya herhangi bir tehlike karşısında buldukları şehir veya bölgeyi müdafaa etmek üzere toplanan bölge ve şehir kuvvetleri bulunmaktadır.¹⁷⁸⁶

Melik Sancar'ın kumandanlarından Emîr Bozkuş, 497 (1103/1104) yılında İsmâilîlerle savaşmak üzere Tabes'e doğru yola çıktığında, ordusunda Horâsân askerlerinden başka gönüllülerden müteşekkil bir birlik de yer almaktaydı.¹⁷⁸⁷ Yine Katavan Savaşı'nda, gayrimüslim Karahitay ordusuna karşı savaşmak üzere çok sayıda gönüllünün Büyük Selçuklu ordusuna katıldığı anlaşılmaktadır. Kaynaklar, savaş sırasında şehid edilen din adamlarının (sâhibü'l-imâme) sayısının on bini aştığından bahsetmektedir.¹⁷⁸⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, bunların fakihler, hatibler, vaizler ve gönüllülerden (muttavvia) teşekkül ettiğini nakletmiştir.¹⁷⁸⁹ Sultan Sancar'ın sefere çıkarken, beraberinde adeta ayrı bir ordu teşkil edecek miktarda din adamı götürmesi, bu savaşa dinî savaş (cihâd) rengi vermek istediğini göstermektedir.¹⁷⁹⁰ Sancar, bu şekilde orduya daha fazla

¹⁷⁸⁵ Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 94-97; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 315-320; Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 347; İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 47; Aydın Taneri, *Harezşahlar*, s. 18-19; Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 105-106; Jürgen Paul, “Sanjar and Atsız Independence Lordship and Literature” s. 91-93.

¹⁷⁸⁶ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 228-229.

¹⁷⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 306; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIV, s. 61-62; Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 93; Ayşe Atıcı Arayancan, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁷⁸⁸ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 19; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 333; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 80; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 221; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 220.

¹⁷⁸⁹ Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 336.

¹⁷⁹⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 327; Karş. Osman Gazi Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141)*, s. 54.

gönüllünün katılmasını sağlamıştı. Aynı kaynaklar, savaşta ölen kadın sayısının dört bini bulduğunu kaydetmektedir.¹⁷⁹¹

Anarşi zamanlarında, yani devlet otoritesinin azaldığı veya hiç kalmadığı zamanlarda, yaşadıkları şehrin müdafaasında görev alan bölge ve şehir halkıyla ilgili de misallere sahibiz. Oğuzlar, Büyük Selçuklu ordusunu Belh yakınlarında mağlup edip Sultan Sancar'ı esir aldıktan sonra başta Merv olmak üzere Horâsân şehir ve kasabalarında yağma, katliam ve tahribatlarda bulunmuşlardı. Bu olaylar sırasında Oğuzların bazı bölgelerde yerleşik İran halkının direnişiyle karşılaştıkları anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Esîr'in kaydına göre, Oğuzlar 548 yılının Recep ayında (eylül-ekim 1153) Merv'de ikinci kez yağmacılığa başlayınca halk bu sefer onlara mukavemet edip savaşmış ve bütün güçlerini seferber etmişti. Fakat sonunda âciz kalıp daha fazla direnememişler ve teslim olmuşlardı.¹⁷⁹² Halkın gösterdiği mukavemet kırılarak şehir işgal edildikten sonra, uzun müddet Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na payitahtlık yapmış olan bu büyük ve zengin şehir, üç gün üç gece süren bir yağmaya uğratılmıştır.¹⁷⁹³ Oğuzların Nişâbûr yolu üzerinde uğradıkları Tûs şehrinde de benzer sahneler yaşanmış, bu şehri de yağmalayıp kadınları esir almışlar, erkekleri öldürmüşler, mescidleri ve halkın evlerini tahrip etmişlerdir.¹⁷⁹⁴ Nişâbûr istikametinde yol alan Oğuzlara, onların sayılarının üç misli kadar Horâsân'ın işsiz güçsüz ve serseri taifesi olan ve “runûd”, “evbâş” veya “ayyar” da denilen grupların yağmadan faydalanmak maksadıyla katıldıkları anlaşılmaktadır.¹⁷⁹⁵

Oğuzlar, Nişâbûr'a geldiklerinde, tıpkı Merv'de olduğu gibi şehir halkının direnişiyle karşılaşmışlardı. Gerçekten kaynaklarımızın birçoğunda, Nişâbûr halkının başlangıçta mukavemet gösterdikleri, hatta Oğuzlardan bir kısmını

¹⁷⁹¹ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 19; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 333; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 80; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 76; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 221; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 220.

¹⁷⁹² Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 157.

¹⁷⁹³ Zahîrüddîn Nişâbûrî, *a.g.e.*, s. 49-50; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 176; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 182; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 226a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 240; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 194; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbari Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 511; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 437.

¹⁷⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 157; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 149.

¹⁷⁹⁵ Zahîrüddîn Nişâbûrî, *a.g.e.*, s. 50; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 176; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 183; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 96; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 226a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 240; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 440.

şehirde öldürdükleri, ancak bunu haber alan diğer Oğuz kütlelerinin daha kalabalık kuvvetlerle şehre hücum edip halkın direnişini kırdıkları ifade edilmektedir.¹⁷⁹⁶ İbnü'l-Esîr'e göre müstevliler, Nîşâbûr'u tamamen yağma etmişler, halkın ekserisini öldürmüşlerdi. Şehirde o kadar çok insan öldürmüşlerdi ki, içinde kimsenin kalmadığı zannı hasıl olmuştur. Sadece iki mahallede öldürülenlerin sayısı kadınlar ve çocuklar hariç on bin kişi idi.¹⁷⁹⁷

Oğuzlara mukavemet gösteren bir diğer şehir de müstahkem surları bulunan Şâristân idi. Şâristân halkı şehirlerini çepeçevre kuşatan Oğuzlara karşı surların üzerine çıkarak savaştılar.¹⁷⁹⁸ Öyle anlaşılıyor ki, muhasara âletleri bulunmayan göçebe Oğuzlar, surları aşip bu şehre girmeye muvaffak olamamışlardı. Aynı şekilde kaleleri sağlam olan Herât ve Dihistân şehirleri de Oğuz istilâsından korunmayı başarmıştı.¹⁷⁹⁹ Sekiz ay boyunca Oğuzların muhasara altında tuttıkları Herât halkı, müstahkem surlar sayesinde müstevlilerin şehirlerine girmelerine mâni olabilmişlerdi. Herât'a girmeye muvaffak olamayan Oğuzlar, şehrin dışını harap edip yağmamışlardı.¹⁸⁰⁰ Oğuzlar, Şâristân'dan sonra Cüveyn'e gidip bu şehri de yağmamışlardı. Fakat Cüveyn'e bağlı Bahrâbâd halkı Oğuzlara karşı direnmişler ve pek çok kayıp vermelerine rağmen yaşadıkları beldeyi koruma altına almayı başarmışlardı.¹⁸⁰¹

3.1.2. Teşkilât

Ordu teşkilâtının muharebe meydanlarında tatbik edilen savaş tarzına göre düzenlendiği malumdur. Selçuklu devrinde, bütün orta ve yakın doğuda Türk ve Sâsânî tarzı olarak adlandırılan iki savaş tarzının hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Birlik (bölük) esasına dayanan Türk tarzına cevâk (fevc) adı verilirdi. Kalb (merkez), meymene (sağ cenah), meysere (sol cenah), mukaddem, telâye veya talia (öncü kuvvetler), saka veya mâyedâr (ardcı kuvvetler) olarak tertip edilen

¹⁷⁹⁶ Anonim, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kisâs*, s. 526; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, *a.g.e.*, s. 50; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 176; Zekerîyyâ el-Kazvîni, *a.g.e.*, s. 473; Karş. Ayn. mlf. *a.g.e.*, Farsça Terc. Cihângîr Mirza Kâcâr, s. 548; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 183; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 92; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 226a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 240; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 194.

¹⁷⁹⁷ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 158; Karş. Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 149.

¹⁷⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 158.

¹⁷⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 155; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, *a.g.e.*, s. 51; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 179; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 186; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 226b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 242; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 149.

¹⁸⁰⁰ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 186; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 159.

¹⁸⁰¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 158.

Sâsânî sistemi ise Beyhâkî tarafından tabiye olarak adlandırılmıştır.¹⁸⁰² Selçuklular, kendi sistemleri ile beraber Sâsânî sistemini de gittikçe daha fazla tatbik etmeye başlamışlardı.¹⁸⁰³ Ordunun kısımlarından, özellikle merkez kuvvetin başında, bizzat sultan bulunmaktaydı. Diğer kuvvetlere ise, “sipâhsâlâr, beylerbeyi, emîrler veya sübaşılar”, emir ve komuta etmekteydiler.¹⁸⁰⁴ Misâl olarak, Horâsân Selçuklu Meliki Sancar ile ağabeyi Büyük Selçuklu Hükümdarı Berkyaruk arasında Nuşecân önlerinde yapılan savaşta, (493/1099-1100) Sancar’ın harp düzenine göre, kendisi ve Emîr Rüstem merkez kuvvetlerinin başında yer alırken, sağ cenaha Emîr Bozkuş, sol cenaha ise Emîr Gündeniz yerleşmiştir.¹⁸⁰⁵ Yine Melik Sancar’ın Gazneli Arslanşâh’a karşı yaptığı savaşta, kendisi merkez kuvvetlerinin başında yer alırken, Emîr Üner sağ cenahı, Sistân Hâkimi Ebû’l-Fazl ise sol cenahı kumanda etmiştir.¹⁸⁰⁶ Sultan Sancar, Sâve, Dînever, Katavan ve diğer savaşlarında da ordusunu hep aynı üçlü sistem içerisinde tanzim etmiştir.¹⁸⁰⁷

Selçuklu ordusu, tabii organizasyonu içerisinde merkez (daimî hassa ordusu=’asker) ve taşra (emîr, melik ve valilerin hususî ordusu=cûnd) olmak üzere iki ana kısımdan meydana gelmekteydi.¹⁸⁰⁸ Orduda katı bir nizâm ve sıkı bir disiplin hâkimdi. Askerler, sultanı görünce atlarından inerek, onun önünde toprağı öpmek zorundaydılar. O geçtikten sonra ise hazır ol vaziyetinde durup, verilecek emirleri beklerlerdi. Asker, ancak komutandan gelecek özel bir işaretle görev

¹⁸⁰² Bkz. Ebû’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *a.g.e.*, s. 330-331; Karş. Fahr-i Müdebbîr, *a.g.e.*, s. 276, 324; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 262; Güller Nuhoglu, *a.g.e.*, s. 321; Coşkun Alptekin, “Büyük Selçuklu Devleti’nin Askerî Teşkilâtının Eyyübî Devleti Askerî Teşkilâtına Tesiri”, s. 118; Salim Koca, *Selçuklular’da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 120; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 19.

¹⁸⁰³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 262.

¹⁸⁰⁴ Salim Koca, *Selçuklular’da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 122.

¹⁸⁰⁵ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 245; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 236; el-Hüseyînî, *a.g.e.*, s. 61; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 204; Sergey Grigoreviç Agacanova, *Selçuklular*, s. 194.

¹⁸⁰⁶ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 403.

¹⁸⁰⁷ Sultan Sancar, Dînever Savaşı’nda kendisi yine merkezde yer alırken, sağ cenaha kardeşi Sultan Muhammed’in oğlu Tuğrul, Kumac ve Emîr-i emîrân’ı; sol cenaha ise bir grup emîrle birlikte Harezmsâh Atsız b. Muhammed’i yerleştirmiştir. Bkz. İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 534; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 149; Sergey Grigoreviç Agacanova, *Selçuklular*, s. 263; Katavan Savaşı’nda da merkez kuvvetlerin başında Sultan Sancar bulunurken, sağ cenaha Emîr Kumac, sol cenaha ise Sistân Hâkimi Ebû’l-Fazl kumanda etmiştir. Bkz. İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 84; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 331; Osman Gazi Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141)*, s. 62.

¹⁸⁰⁸ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 41; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 330; Osman Gazi Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141)*, s. 53.

yerini terk edebilirdi. Askerî geçitler sırasında askerin sultana yaklaşması ve onunla konuşması yasaktı.¹⁸⁰⁹

Selçuklu ordusu birçok ihtisas birliklerine ayrılıyordu. Bununla beraber, orduyu esas itibariyle muharip ve gayri muharip sınıflar olmak üzere iki gruba ayırabiliriz. Bunlardan öncelikle muharip sınıfları ele alalım.

3.1.2.1. Muharip Sınıflar

Ordunun muharip sınıfları atlı ve yaya olmak üzere başlıca iki unsurdan meydana geliyordu. Yine savaş sisteminin tabii neticesi olarak, atlı unsur yayadan daha fazla idi.¹⁸¹⁰ Fakat kaynaklarımızda, Sultan Sancar devrinde Selçuklu ordusunda görev yapan yaya askerler hakkında hiçbir malumata rastlamadık. Meselâ İbnü'l-Esîr, Dînever ve Katavan savaşlarında ve Oğuzlar üzerine düzenlenen seferde, Sultan Sancar'ın ordusunun yüz bin süvariden oluştuğunu kaydetmekle birlikte yaya askerlerin varlığından hiç bahsetmemiştir.¹⁸¹¹

XII. yüzyılda Selçuklu ordusunun muharip kısmı; haşem, mütecennid, hadem, sipahi, isfehsâlâriye olarak adlandırılan askerî kıtalara ayrılıyordu.¹⁸¹² Sonuncusu, isfehsâlâr unvanını taşıyan büyük komutanlara bağlı birlikleri ifade etmek için kullanılıyordu.¹⁸¹³ Haşem teriminin, sultanın ya da valilerinin askerî maiyetini göstermek için kullanıldığı ve dolayısıyla, belki de yalnız memlûkleri ve azatlı köleleri değil, aynı zamanda kabile reislerini de içine aldığı anlaşılmaktadır. Görünüşe göre, terim, bazı hallerde bir valinin genel olarak askerî kuvvetlerini göstermek için kullanılmakta, bazılarında ise, bu terimle, belki yalnızca valinin "aşiret" mensupları anlatılmak istenmektedir.¹⁸¹⁴ Nitekim göçebe Oğuzların oluşturdukları askerî birliklere de "haşem-i guz" adı verilmekteydi.¹⁸¹⁵ Hademlerin ise, elbette önemli bir kesimi vasal birliklerden oluşmaktaydı.

¹⁸⁰⁹ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 300; Karş. Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 350.

¹⁸¹⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 263.

¹⁸¹¹ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 534; Ayn. mlf., *a.g.e.*, XI, s. 83, 155.

¹⁸¹² Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 30-31.

¹⁸¹³ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁸¹⁴ Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 373.

¹⁸¹⁵ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 90.

Mütecennid; Türk, Tazik ve diğer uluslardan oluşan askerî birliklerdi.¹⁸¹⁶ Hayl (çoğulu huyûl) ise, süvari birlikleri ve atlı kabilelerdir.¹⁸¹⁷

Selçuklular, daha başlangıçtan itibaren öncü harekâtına büyük ehemmiyet veriyorlardı. Öncü birliği, seçme ve savaş yeteneği çok yüksek atlılardan oluşturulmaktaydı. Başında da, genellikle gulâm sistemine göre yetişmiş yüksek rütbeli bir subay, yani bir “emîr” bulunmaktaydı.¹⁸¹⁸ Misâl olarak, Melik Sancar, Gazneli Sultan Arslanşâh üzerine sefer hazırlıklarını sürdürürken, Emîr Üner kumandasındaki bir öncü birliğini Gazne’ye göndermişti. Sancar’ın Gazne tahtına oturtmak istediği Melik Behramşâh da bu öncü birliğinde yer almıştı. Selçuklu öncü birliği yola çıkıp Bust’a varınca, Sistân Hâkimi Tâcü’d-dîn Ebû’l-Fazl da onlara katıldı. Sultan Arslanşâh, bunu haber alınca kalabalık bir orduyla harekete geçti. İki taraf arasında Bust yakınlarında yapılan savaşta, Selçuklu öncü birliği Gazne ordusunu mağlup edip, mallarını yağmalamıştı. Sultan Arslanşâh, çok perişan bir halde Gazne’ye geri dönmüştü.¹⁸¹⁹

Melik Sancar, ağabeyi Sultan Muhammed Tapar’ın vefatından sonra batıya bir sefer düzenlemeye karar verdiğinde bir kez daha Emîr Üner kumandasında beş bin süvariden oluşan bir öncü birliğini Gurgân’a gönderdi. İsfâhân’da Büyük Selçuklu tahtına oturan Sultan Mahmûd ise amcasının hareketini ve Emîr Üner kumandasında bir öncü birliğinin Gurgân’a vardığını haber alınca, Hâcib Ali b. Ömer kumandasında on bin süvariden oluşan bir orduyu bu şehre gönderdi. Hâcib Ali b. Ömer, Gurgân’a yaklaşınca, Emîr Üner’e bir elçi ile birlikte gönderdiği mesajda “*Yanında beş bin süvari olduğunu duydum. Ben şimdi sana karşı onlardan daha az bir kuvvet sevk etsem bize karşı koyamayacağınızı ve dayanamayacağınızı çok iyi bilirsiniz*” dedi. Emîr Üner bunları duyunca Gurgân’dan geri döndü.¹⁸²⁰

¹⁸¹⁶ Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 30, 41; Bu hususta geniş bilgi için Bkz. Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, s. 350-351.

¹⁸¹⁷ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 42; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 330.

¹⁸¹⁸ Salim Koca, *Selçuklular’da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 122.

¹⁸¹⁹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 402; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 215; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 253-254.

¹⁸²⁰ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 436-437; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 51; İbn Haldûn, *Kitâbu’l-İber*, V, s. 56; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 139-140; En-Nüveyrî, diğer kaynaklardan farklı olarak Sancar’ın gönderdiği öncü birliğinin başında Emîr Atsız’ın olduğunu ileri sürmüştür. Bkz. en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 217.

Sultan Sancar, Oğuzlar üzerine sefere çıktığında, kendisi ordusunun ana kuvvetleriyle birlikte harekete geçmeden önce, Selçuklu öncü birliklerini bunların üzerine sevk etmişti. Sultanın öncü birlikleri 548 yılı Muharrem ayında (Mart-Nisan 1153) Oğuzların yurtlarına varmıştı. Bu öncü birliğini kumanda edenler arasında, babası ve dedesi Oğuzlar tarafından öldürülen İmâdü'd-dîn Ebû'l-Feth Ahmed b. Ebî Bekr b. Kumâc ve Müeyyed Ay-aba da bulunmaktaydı.¹⁸²¹

3.1.2.2. Gayri Muharip Sınıflar

Gayri muharip terimiyle, sefere iştirak edip de savaşa katılmayan, fakat askerî hizmetlerde kullanılan bazı unsurlar kastedilmektedir. Bunların başında, ordunun lojistik (yol, köprü, haberleşme, sağlık, ikmal) hizmetlerini görenler ile ağırlıklarını (harem, hazine, silâh, at, etlik mal, yem, ot, saman v.s.) taşımaktan sorumlu görevliler yer almaktaydı. Diğer taraftan, sefer boyunca ordu mensuplarının yiyecek ve temizlik ihtiyacı için de seyyar mutfaklar, hastaneler, hamamlar ve ordu pazarları kurulmaktaydı. Savaşçı unsur olmamalarına rağmen, seferlere, ordu kâtipleri, dânişmendler, nedîmler, müneccimler, matbâh-ı hâss mensupları da katılmaktaydı.¹⁸²²

Selçuklu sultanları, batıl inançlı kimseler olmamalarına rağmen, müneccimlerin geleceğe dair yaptıkları yorumlara çok ehemmiyet vermekteydiler. Bundan dolayı onlar, müneccimleri, sefer sırasında bile yanlarından hiç ayırmazlardı.¹⁸²³ Sultan Melikşâh, 479 (1086) yılında ordusuyla birlikte İsfâhân'dan hareketle Suriye'ye doğru ilerlerken Elcezîre bölgesindeki Sincâr şehrine gelindiğinde burada konakladı. Tâcü'd-dîn Seferiyye Hâtun, bu şehirde doğum sancıları çekmeye başladı. Sultanın maiyetinde bulunan müneccimler, doğumun o gün gerçekleşmediği takdirde doğacak çocuğun büyük bir hükümdar olacağını söylediler. Sultan Melikşâh, bunun üzerine doğumun bekletilmesini

¹⁸²¹ İbnü'l-Esîr, bizim kendisinden daha önce bahsettiğimiz İmâdü'd-dîn Ebû'l-Feth Ahmed b. Ebî Bekr b. Kumâc'ın ismini bu olayda Muhammed olarak nakletmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 156; İbn Hâldun ise bu şahsın ismini Muhammed b. Ebî Bekr b. Kumâc olarak zikretmiştir. Bkz. İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 82.

¹⁸²² Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 264-265; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular Ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 94; Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 124-125; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 25.

¹⁸²³ Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 125.

emretti. Bir gün sonra Sancar doğdu ve münecimlerin dediği gibi büyük bir hükümdar oldu.¹⁸²⁴

Sultan Sancar, Dînever Savaşı öncesinde Esedâbad'da konakladığı zaman, İbnü'l-Esîr'e göre emrinde yüz bin atlı bulunmaktaydı.¹⁸²⁵ Halbuki İbnü'l-Cevzî, Sancar'ın emrinde yüz altmış bin kişilik bir ordunun bulunduğunu nakletmektedir.¹⁸²⁶ Bununla birlikte yüz bin kişilik muharip unsura nakliye kolları, hizmet erbabı ve diğer gayri muharip unsurlar ilave edildiği zaman yekûnun çok yükseleceği muhakkaktır. Aradaki farkın sebebini bu şekilde açıklamak mümkün görünmektedir.¹⁸²⁷

Sultan Sancar, Karahitaylarla karşılaşmak üzere Mâverâünnehir seferine çıktığı zaman da ordusunda çok sayıda gayri muharip unsur bulunmaktaydı. Kaynaklar, Katavan Savaşı'nda Karahitayların öldürdüğü yüz bin kişi içerisinde on bir bin din adamı (sâhibü'l-imâme) ve dört bin kadın bulunduğunu nakletmişlerdir.¹⁸²⁸ Diğer taraftan Selçuklu ordusunda doktorların da bulunduğunu ve seferlere iştirak ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bahsi geçen savaşta, Selçuklu ordusunda görev yapan doktorlardan Şerefü'z-Zamân Muhammed b. Yusuf Îlâkî şehit düşmüştür.¹⁸²⁹

3.1.2.3. Rütbe ve Dereceler

Selçuklu ordusunda, bünyesi icabı, rütbe ve derece sayısı pek fazla değildi.¹⁸³⁰ Ordunun sahibi olan hükümdar, melik veya vali aynı zamanda onun başkumandanıydı.¹⁸³¹ Diğer taraftan, devlet teşkilâtında hükümdardan sonra ikinci

¹⁸²⁴ Zakeriyyâ el-Kazvîni, *a.g.e.*, s. 393; Karş. Ayn. mlf. *a.g.e.*, Farsça Terc. Cihângîr Mirza Kâcâr, s. 463.

¹⁸²⁵ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 534.

¹⁸²⁶ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 270; Karş. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 240; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 378.

¹⁸²⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 194, dn. 3.

¹⁸²⁸ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 19; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 333; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 80; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 76; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 221; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 220.

¹⁸²⁹ Bkz. İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimmatü Sivâni'l-Hikme*, s. 125-126; Hayreddin ez-Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 149; Ramazan Şeşen "Sultan Sencer'in Muhitinde Yasayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 2005, s. 447-448; Ahmed Kemaleddin Hilmi, *a.g.e.*, s. 397-398; Ali Muhammed Sallâbî, *a.g.e.*, s. 280.

¹⁸³⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 265.

¹⁸³¹ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 42; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 330.

sırada yer alan vezîrin ilk zamanlar bizzat orduya kumandanlık yaptığını¹⁸³² ve üçüncü sırada yer alan Hâcibü'l-Hüccâb'ın ise düşman bir devletle savaşıması veya herhangi bir iç isyanı bastırması için hükümdar tarafından ordu komutanlığı görevine getirildiğini¹⁸³³ daha önce ifade etmiştik. Bunlardan başka, hükümdarın emrinde muhtelif subaylar bulunmaktadır. Belgelerdeki anlatıma göre, bu subayların rütbelerini sıralamak pek mümkün görünmüyor. Orduyu sevk ve idare eden generaller, görünüşe göre *emîr-i isfehsâlâr* ve bununla belki de aynı rütbede bulunan *isfehsâlâr* veya *sipehsâlârdırlar*. Bunlardan daha aşağı rütbede olan kumandanlar, *mukaddemân*, *sâlârân*, *serheng* ve süvari kumandanları olan *serhaylân* ve *hayltâşân*'dırlar.¹⁸³⁴

3.1.3. Teçhizat

Ordu mensuplarının savaşta kullandıkları bütün canlı ve cansız vasıtalar, askerin teçhizatını teşkil etmektedir. Bu bakımdan ordunun her türlü silâh ve zırhlı-zırhsız giyim eşyasını ayrı; at, katır, deve, fil gibi canlı vasıtalarını ayrı ayrı ele almak icap eder. Önce silâhları ele alalım.

3.1.3.1. Silâhlar

3.1.3.1.1. Hafif Silâhlar

Selçuklu ordusunda kullanılan hafif silâhlar; ok ve yay, kalkan, mızrak, kılıç, gürz, balta, hançer ve bıçaktır.¹⁸³⁵ Şüphesiz bu silâhlar içerisinde ok ve yay, eski Türk devletlerinde olduğu gibi Büyük Selçuklular zamanında da Türklerin kullandığı en etkili savaş aletiydi. Nitekim Selçuklu askerî teşkilâtı içindeki muharip sınıflardan birini “tîr-endâzân”¹⁸³⁶ adı verilen okçu birlikleri teşkil etmekteydi. Bunların sayısı yaklaşık on bin idi. Savaş esnasında bunlar aynı anda öne çıkıp düşman ordusunu ok yağmuruna tutuyordu. Her atışta on bin ok atılıyor

¹⁸³² Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 29-30; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 76-77; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 50; Ann K. S. Lambton, *Tedâvum ve Tehevul Der Tarih-i Miyanê-i İrân*, s. 39-40.

¹⁸³³ Bkz. İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 51; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 62; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 56; Müneccimbaşî, *a.g.e.*, I, s. 139-140.

¹⁸³⁴ Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 42; Karş. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, s. 330.

¹⁸³⁵ Fahr-i Müdebbîr, *a.g.e.*, s. 330; İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Araç ve Gereçleri (1038-1157)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 16.

¹⁸³⁶ Bkz. Fahr-i Müdebbîr, *a.g.e.*, s. 330.

ve hemen her ok bir süvariye veya ata isabet ediyordu.¹⁸³⁷ Sadrüddîn el-Hüseynî'nin kaydına göre 1 mil (1,61 kilometre) mesafeye kadar gidebilen¹⁸³⁸ kalkan ve zırhları¹⁸³⁹ hatta demir miğferleri bile delip geçen¹⁸⁴⁰ Türk okları, gerek meydan savaşlarında gerekse muhasaralarda mühim rol oynamıştır.¹⁸⁴¹

Sultan Sancar devrinde de ok ve yayın savaşlarda çok etkili bir silâh olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sancar, meliklik devrinde Horâsân Selçuklu ordusunun başında Gazne'ye bir sefer düzenlemiş ve bu şehre bir fersah mesafedeki Şehrâbâd sahrasında Gazneli Arslanşâh ile karşı karşıya gelmişti. Savaşın başında Gazne ordusunda bulunan fillerin Selçuklu ordusunun merkezine saldırması üzerine buradaki askerler dağılmaya başlamıştı. Askerlerinin bozulduğunu gören Melik Sancar, Türk gulâmlarına filleri ok yağmuruna tutmalarını emretmişti. Üç bin gulâm ileri atılıp fillere topluca ok yağdırmışlar ve birkaç tanesini öldürmüşlerdi.¹⁸⁴² Başka bir misalde de Sultan Sancar, Katavan Savaşı öncesinde, kendisinden Karluklara dokunmamasını, onları takipten vazgeçmesini isteyen Gürhan'a gönderdiği mektupta “*bizim ordumuzda öyle yiğitler vardır ki onlar attıkları oklarla bir kılı bile ikiye ayırırlar*” demiş ve böylece Selçuklu Türklerinin okçuluktaki maharetlerini vurgulayarak Gürhan'ı tehdit etmişti.¹⁸⁴³

Diğer taraftan Türklerin oku bir tâbiyet ve davet sembolü olarak kullanmalarına ilişkin uygulamalara Selçuklular devrinde de tesadüf edilmektedir. Nitekim Sultan Sancar devrinde yaşanan bir olay buna misâl teşkil etmektedir. Râvendî'nin naklettiğine göre, Hârezmşâh Atsız Katavan Muharebesi'nde (536/1141) Büyük Selçuklu ordusunun yenilmesi üzerine Sultan Sancar'a isyan ederek Merv ve Nişâbûr'u yağmalamış, pek çok hazine ve zahire ele geçirmişti. Fakat ordusunun büyük bir bölümünü kaybetmesine rağmen süratle toparlanan

¹⁸³⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 108; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.* (481-517/1088-1123), s. 500;

İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 358.

¹⁸³⁸ Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁸³⁹ Bkz. Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1995, s. 136.

¹⁸⁴⁰ Bkz. Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 181.

¹⁸⁴¹ Erkan Göksu, *Okla Yükselen Millet-Türklerde Ok ve Okçuluk*, Kömen Yayınları, Konya 2013, s. 141-142.

¹⁸⁴² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 402-403.

¹⁸⁴³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 83; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 49; Erkan Göksu, *Okla Yükselen Millet-Türklerde Ok ve Okçuluk*, s. 147; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 329-330; Osman Gazi Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141)*, s. 45-46.

Sultan Sancar, Atsız'ı Hârezm'e çekilmeye mecbur bırakmıştı. 538 (1143) yılında Atsız'ı cezalandırmak için Hârezm üzerine sefere çıkan Sultan Sancar, ona: “*Eğer melikin atının ayakları rüzgâr kadar çabuk olsa da benim atımın ayakları topal değildir; sen buraya gelmezsen ben oraya gelirim; cihanın sahibine dünya dar değildir*” manasını ifade eden bir beyit ile bir ok göndermişti.¹⁸⁴⁴ Sultan Sancar, Hârezmşâh Atsız'a ok göndererek Türk devletler hukukunda geçerli olan bir ananeyi hatırlatmak suretiyle onu itaat ve tâbiyete davet etmişti.

Okun haberleşme aracı olarak da kullanıldığı görülmektedir. Bu hususta Ata Melik Cüveynî, Sultan Sancar dönemine ait şu vakayı nakletmektedir: Sultan Sancar, 542 yılının Cemaziye'l-âhir (Ekim-Kasım 1147) ayında üçüncü kez Hârezm'e sefer düzenledi ve Hezâresb kalesini iki ay boyunca kuşattı. O sırada bir asker, Sancar'ın hizmetinde bulunan Enverî'nin yazdığı şu iki beyti bir okun ucuna takarak Hezâresb kalesine attı. Şiir:

“Ey Şâh! Bütün yeryüzü ülkesi senin sayılır.

Cihanın devleti ve ikbal senin elindedir.

Bugün, bir hamle yaparak Hezâresb'i al.

Yarın Hârezm ve Hezâr esb (bin at) senin olacaktır.”

Bu şiire cevap olarak da Hezâresb'de bulunan Reşidü'd-dîn Vatvat'ın şu şiirini aynı şekilde okun ucunda dışarı gönderdiler. Şiir:

*“Ey Şâh! Senin hasmın kahraman Rüstem de olsa, Hezâresb'den bir eşek bile alamaz.”*¹⁸⁴⁵

Tarih boyunca her hükümdarın bir silâh çeşidini en iyi şekilde kullandığı ve savaş esnasında en iyi kullandığı silâhla çarpıştığı malumdur.¹⁸⁴⁶ Öyle

¹⁸⁴⁴ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 170; Osman Turan, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, s. 310; Erkan Göksu, “Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri”, s. 994, dn. 30.

¹⁸⁴⁵ Bkz. Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 348-349; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 259; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 90; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 133; Mirzâ Muhammed Hân Kazvîni, *Bîst Makâle-i Kazvîni*, II, s. 209; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 347; Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 418.

¹⁸⁴⁶ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 269.

anlaşıyor ki, Sultan Sancar'ın da tıpkı dedeleri gibi kullanmayı en çok sevdiği silâh ok ve yaydı. Fakat iki olayda görüleceği üzere, Sancar'ın attığı oklar bazen hedefini bulmamış, iki insanın kazâen vurulmasına sebep olmuştu. Bunlardan ilki, şair Mu'izzî'nin okla vurulma hadisesidir. Sancar'ın 511 (1117) yılından önceki bir tarihte çadırından attığı bir ok Mu'izzî'ye isabet ederek yaralanmasına sebep olmuş, bazı kaynaklara göre Mu'izzî, iyileşmeyen bu ok yarasından dolayı ölmüştür.¹⁸⁴⁷ Fakat bu mümkün görünmemektedir; zîra Mu'izzî, *Dîvân*'ında bizzat bu hâdiseyi zikrediyor ve bir ok ile vurularak, uzun bir hastalığa tutulduğunu, fakat sonunda bundan tamamıyla şifâ bulduğunu söylüyor.¹⁸⁴⁸ Bu hâdisi Sancar'ın hükümdar olmasından önce (513/1119) vukua gelmiş idi. Oysa Mu'izzî, 518-521 (1124-1127) yıllarına kadar yaşamış ve bu yıllarda veya pek az sonra ölmüştür.¹⁸⁴⁹

İkinci olay, Hasan-ı Yezdî'nin *Câmiü't-Tevârih* adlı eserinde yer alan bir rivayete dayanmaktadır ki, şu şekilde gerçekleşmiştir: Sultan Sancar'ın garip alışkanlıklarından bir tanesi, kamıştan yapılmış değerli bir okun ucuna altın takıp her tarafa atması idi. Böylece o oku ve altını kim bulursa hediye ederek onu ödüllendirirdi. Bir akşam vakti Sancar'ın attığı ok, tanınmış bir kumandanın sarayına düştü ve beşiğinde uyumakta olan bir yaşındaki bebeğe isabet ederek ölümüne sebep oldu. Bebeğin anne ve babası ölmüş bebeği alıp feryat figan ağlayarak sultanın sarayına geldiler. Sancar sebep olduğu olaya çok üzüldü ve bebeğin anne ve babasına sabah olunca dîvâna gelmelerini söyledi. Bir gün sonra sultan, tahtının etrafına kumandanlarının toplanmasını emretti. Sonra ölen bebeği yanına getirmelerini söyledi. Ayrıca hazinedârına biri boş ve diğeri içerisinde firuze, yeşim, inci ve altınla dolu iki sepet getirmesini emretti. Boş sepetin içine iki ağzı zehirli bir hançer koydu. Ölen bebeğin yakınlarını yanına çağırıp onların halini hatırlıyordu. Sonra sebep olduğu olayın üzüntüsüyle ağlamaya başladı. Ölmüş bebeğe baktı ve değerli taşlarla dolu sepeti havaya kaldırarak “*Bu çocuğun diyeti bunun bin katıdır, yoksa ona denk Sancar'ın bu hançeridir. Sizin gönlünüzü almak dindarlığın özüdür. Siz karar verin yoksa daha da ağlayacağım.*” Onlar dediler ki: “*Dine ve şeriata canımız feda olsun. Ona karşı olmak kâfirliktir. Ey*

¹⁸⁴⁷ Bkz. Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 301; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 234-236; Zebîhullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 383; Adnan Karaismailoğlu, “Muizzî”, *TDVİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 98.

¹⁸⁴⁸ Bkz. Muizzî, *a.g.e.*, s. 310.

¹⁸⁴⁹ E. Berthels, “Mu'izzî” *İA*, C. VIII, MEB, İstanbul 1979, s. 560; Gökhan Gökmen, *Mu'izzî'nin Şiir Dünyası*, s. 17-26.

Şâhımız! Biz can-ı gönülden senin kulunuz. Hep sizin bahtınızla diriyiz. Bizden birini öldürsen bile, yine yüz defa pâdişâhımızsın. Kim kısas ve diyet ister ki ?” Bunun üzerine ölmüş çocuğun babası sultanı affetti ve çocuğun kanını bağışladı. Annesine o değerli taşlarla dolu sepet verildi. Sultana şükranlarını bildirip oradan ayrıldılar.¹⁸⁵⁰

Sultan Sancar devrinde, ok ve yaydan başka Selçuklu askerlerinin meydan muharebelerinde ve yüz yüze yapılan çarpışmalarda kullandığı hafif silâhlar şunlardır: kılıç, mızrak, hançer, kalkan, gürz, çomak ve balta.¹⁸⁵¹ Nitekim 511 (1118) yılında Melik Sancar kumandasındaki Horâsân Selçuklu ordusu, fillerle donatılmış ağır Gazne kuvvetleri karşısında bozgun emareleri gösterdiği sırada, Selçuklu ordusunun sol cenahını kumanda eden Sistân Emîri Tâcü’-d-dîn Ebû’l-Fazl, hançerini çıkarıp Gazne ordusunun önündeki en büyük filin karnına saplamış, acıyla bağırarak fil geri dönünce, diğer filler de ürkerek Gazne ordusunu çığnemişlerdi. Neticede fillerin ayakları altında kalan Gazne ordusu dağılmıştı.¹⁸⁵²

Muizzî, “Sultan Sancar’a Övgü” başlıklı bir kasidesinde, Sultan Sancar’ın yıldırıma benzeyen hançeriyle düşmanların kalbini yaktığından bahsetmektedir:

*“Sancar, hançerle düşmanların kalbini yakar; çünkü onun hançerinin ateşi yıldırım yüklüdür.”*¹⁸⁵³

Sultan Sancar’ı övmek için kaleme aldığı bir diğer kasidesinde Muizzî, Irak’ta ve Gazne bölgesinde her yerde onun kılıç ve ok izlerinin bulunduğunu beyan etmekte ve böylece savaş âletlerinden kılıç, mızrak ve ok örneğine yer vermektedir:

*“Irak’ta ve Gazne bölgesinde şimdiye kadar her ne ararsan, Sultan Sancar’ın kılıç, mızrak ve ok yararı vardır.”*¹⁸⁵⁴

3.1.3.1.2. Ağır Silâhlar

¹⁸⁵⁰ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 217a-217b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 208-210.

¹⁸⁵¹ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 201a, 201b, 202a, 203a, 212b, 213b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 149-152, 157, 193, 196.

¹⁸⁵² Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 47; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 402-403; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 238; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 63-64; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 206a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 168; İbrahim Duman, *a.g.t.*, s. 66-67.

¹⁸⁵³ Muizzî, *a.g.e.*, s. 98; Karş. Gökhan Gökmen, *Mu’izzî’nin Şiir Dünyası*, s. 482.

¹⁸⁵⁴ Muizzî, *a.g.e.*, s. 88; Karş. Gökhan Gökmen, *Mu’izzî’nin Şiir Dünyası*, s. 483.

Selçuklu ordusunun kullandığı ağır silâhlar içinde kuşatma savaşları sırasında ağır taşlar atan mancınık,¹⁸⁵⁵ küçük taşlar atan arrâde,¹⁸⁵⁶ sura yaklaşmak için kullanılan ve altında askerlerin gizlendiği debbâbe, seri bir şekilde ok fırlatan âletler (çarhlar)¹⁸⁵⁷ ve nefit makineleri yer almaktaydı. Kuşatma savaşlarında özellikle yaya askerleri önemli işler görürdü. Kuşatma savaşlarının vazgeçilmez askerî sınıfları olan lağımıcı (nekkâbûn) ve nefitçi (neffâtûn) onların içinden yetişirdi. Arrâde ve debbâbe gibi âletleri kullanan askere de taşçılar (haccârûn) denirdi.¹⁸⁵⁸ Bazı kaynaklarda, Büyük Selçuklu ordusunda mancınık ve arrâde gibi ağır silâhların yapımı için marangozların, mancınık ustalarının mevcut olduğuna ve bu silâhların sefer esnasında yapılabildiğine dair kayıtlar bulunmaktadır¹⁸⁵⁹ ki bu kayıtlar, Büyük Selçukluların ağır silâh teknolojisinde ne derece ilerlemiş olduklarının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.¹⁸⁶⁰

Büyük Selçuklular devrinde kullanılan mancınıkların yükseklik ve genişlikleri hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Ortaçağ'da mancınık taşlarının ağırlığı, mancınığın türü ve kapasitesine göre değişmekle birlikte 350 kg.'a kadar ulaşabiliyordu. Diğer taraftan bir mancınığın atış menzili âletin donanımına bağlı olmakla birlikte¹⁸⁶¹ Köymen'e göre, 300 metreden başlıyor ve 1600 metreye kadar çıkabiliyordu.¹⁸⁶²

Sultan Sancar, meliklik ve sultanlık müddeti boyunca yaptığı bütün muhasara savaşlarında mancınık kullanmıştır. Bu hususta kaynaklarımızın naklettiği misallere geçebiliriz.

Melik Sancar, Batınîlerin Horâsân'da faaliyetlerini artırmaları üzerine, 497

¹⁸⁵⁵ Bkz. Muizzî, *a.g.e.*, s. 4, 196; Enverî, *a.g.e.*, I, s. 84, 143, 272; Fahr-i Müdebbîr, *a.g.e.*, s. 424, 427; Mancınık hakkında geniş bilgi için Bkz. İbrahim Duman, *a.g.t.*, s. 89-95.

¹⁸⁵⁶ Bkz. Fahr-i Müdebbîr, *a.g.e.*, s. 424, 427.

¹⁸⁵⁷ Bkz. Muizzî, *a.g.e.*, s. 714; Enverî, *a.g.e.*, I, s. 376; Seyyid Hasan-ı Gaznevî, *a.g.e.*, s. 98; Fahr-i Müdebbîr, *a.g.e.*, s. 424; Çarhlar hakkında geniş bilgi için Bkz. İbrahim Duman, *a.g.t.*, s. 96-100.

¹⁸⁵⁸ Muharrem Kesik, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2021, s. 151.

¹⁸⁵⁹ Alp Arslan'ın Suriye Seferi sırasında elli gün boyunca muhasara altında tuttuğu Urfa (Edessa) halkı ile yaptığı antlaşma gereğince mancınıklarını yakması ve birkaç ay sonra Haleb muhasarasında mancınıklar kullanması (463/1071) bu görüşü destekleyen mühim hadiselerden biridir. Bkz. Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 320; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 232; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 71; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁸⁶⁰ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 344.

¹⁸⁶¹ İbrahim Duman, *a.g.t.*, s. 93-94.

¹⁸⁶² Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 274.

(1103/1104) yılında en kıdemli kumandanı Bozkuş'u tam teçhizatlı ve kalabalık bir orduyla Kûhîstan'daki İsmâîli bölgelerine gönderdi. Bu ordu çevresini yağmaladıktan sonra Tabes Kalesi'ni kuşatıp surlarını mancınıklarla dövmeye başladı. Surların büyük bir kısmı mancınıklarla atılan taşlar sebebiyle yıkıldı. Kale tam ele geçirilecekken Bâtînîlerin yüklü miktarda rüşvet gönderdiği Emîr Bozkuş, kuşatmayı kaldırıp geri döndü. Bâtînîler derhal surların yıkılan yerlerini tamire başladılar, şehre silâh, erzak vs. yığdılar. Bozkuş daha sonra 497 (1103-1104) yılında bu şehri yeniden muhasara etti.¹⁸⁶³

Sultan Sancar, 524 (1130) yılında Mâverâünnehir seferine çıkmış ve Batı Karahanlı Devleti'nin merkezi Semerkand'ı kuşatmıştı. Altı ay süren muhasara neticesinde Semerkand, Büyük Selçuklu ordusu tarafından teslim alınmış ve kısmen yağmalanmıştı.¹⁸⁶⁴ Kaynaklarımız bu kuşatma sırasında mancınık kullanıldığına dair bir bilgiyi nakletmemiş olsalar da, bu kadar uzun süren bir muhasarada kuşatma âletlerinin kullanılmamış olmasına ihtimal vermiyoruz.

Büyük Selçuklu ordusu, etrafı müstahkem surlarla çevrili şehirlerin muhasarasında mancınıklar başta olmak üzere muhtelif kuşatma âletlerini kullanmış olsa da bazen şehri düşürmek mümkün olmuyordu. Sultan Sancar'ın Gürgenç muhasarası buna bir misal teşkil etmektedir: Hârezmşâh Atsız'ın Selçuklu ordusunun Katavan sahrasındaki yenilgisini fırsat bilip Horâsân'a saldırması üzerine Sultan Sancar, kısa sürede toparlanıp Hârezm üzerine intikam seferine çıkmıştı. (538/1143) Atsız, Sultan Sancar'a karşı bir meydan muharebesi vermek cesaretini gösterememiş, payitahtı Gürgenç'e¹⁸⁶⁵ kapanarak müdafaa

¹⁸⁶³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 266; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIV, s. 35; Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 93; Ayşe Atıcı Arayancan, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁸⁶⁴ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 4; Zahîrüddîn Nişâbûrî, *a.g.e.*, s. 44; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 64; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 239; Azîmî, *a.g.e.*, s. 66; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 165; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 173; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 359; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 522-523; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 219; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 181; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 47-48; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 23; Kâdî Ahmed Gaffârî-i Kazvînî, *a.g.e.*, s. 165; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 142.

¹⁸⁶⁵ Bazı kaynaklarda Sultan Sancar'ın bu ikinci Harezem seferinde kuşattığı şehrin Hezâresb olduğu ifade edilmektedir. Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 251; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 67; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 53. Bu kaynaklar muhtemeldir ki Sultan Sancar'ın Harezem'e tertip ettiği ikinci seferi ile üçüncü seferini karıştırmaktadırlar. İbnü'l-Esîr ve Ata Melik Cüveynî gibi müellifler ise şehir ismi zikretmemişlerdir. Yalnız Ata Melik Cüveynî'nin ifadesinde Atsız'ın payitahtının muhasara edildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvînî, s. 348; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 258; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 92; Bu itibarla İbrahim Kafesoğlu, Sancar'ın bu ikinci Harezem seferinde kuşattığı şehrin Atsız'ın payitahtı Gürgenç olduğunu iddia etmiştir ki, biz de bu görüşü esas aldık. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Harezemşahlar Devleti Tarihi*, s. 57.

savaşı yapmaya karar vermişti. Selçuklu ordusu Hârezm'in merkezi Gürgenç'e ulaşınca, sultanın emriyle surların önünde mancınıklar yerleştirilip savaş bayrağı çekildi. Surlar mancınıklarla tahrip edilmeye başlandı. Kuşatma devam ederken, bir gün Sancar'ın emîrlerinden Sungur, doğu tarafından hücumla geçip açılan gediklerden şehre girmeyi başardı. Emîr-i Âhur Miskâlu't-Tâcî olarak bilinen diğer bir emîr de şehrin batı tarafından girmeyi başardı. Fakat Miskâlu't-Tâcî'nin bozguna uğrayıp çekilmesi üzerine, bütün kuvvetleriyle Emîr Sungur'a yüklenen Atsız, onu da şehirden çıkarmaya muvaffak oldu. Fakat bu muvaffakiyet Hârezmşâh'ın enerjisinin son hasılası idi. Sancar, bir teşebbüste daha bulunacak olsa Gürgenç'i kayıtsız şartsız teslim alabilirdi. Bu nazik durum karşısında Atsız, sultana ve emîrlere kıymetli hediyeler göndererek kendisinin affedilmesini istedi. Bu hediyeler sultanı yumuşatmaya kâfi geldi. Sultan Sancar, kuşatmayı kaldırarak Merv'e geri döndü.¹⁸⁶⁶ Anlaşılan, şehrin surlarının sağlam olması sebebiyle alınamayacağına kanaat getirilmesi, sultanın kuşatmayı kaldırmasında etkili olmuştu.

Sultan Sancar, 542 (1147) yılında üçüncü kez Hârezm seferine çıktığında ise iki aylık bir kuşatmadan sonra Hezâresb Kalesi'ni düşürmeye muvaffak olmuştu.¹⁸⁶⁷

3.1.3.2. At

Türkler, asker bir millet olarak ata çok kıymet vermişler, hayatlarını at üzerinde geçirmişlerdir. At, Türkler tarafından ehlîleştirilmiştir ve Türkler ata binen ilk insanlar olarak bilinmektedir. Nitekim W. Koppers bu hususta şöyle demektedir: "*Atın ehlîleştirilmesi ve atlı-çoban kültürünün ortaya konması vatani iç Asya olan ilk Türklere atfedilebilir. İnsanlık tarihinde ulaşılan bu başarı, kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkalâde neticeler doğurmuştur. Tarihi bağlantıların gösterdiği gibi, büyük devlet esası için gerekli şartlar ancak*

¹⁸⁶⁶ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 346-348; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 258; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, s. 92; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 344; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlara Devleti Tarihi*, s. 57; Deborah G. Tor, "Mamlük Loyalty Evidence from the late Seljuq period", s. 778.

¹⁸⁶⁷ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 348-349; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 259; Karş. Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 90-91; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 133-134; Mirzâ Muhammed Hân Kazvîni, *Bîst Makâle-i Kazvîni*, II, s. 209-210.

bu sayede belirebilmiştir.”¹⁸⁶⁸ Bu itibarla, atın ehlileştirilip insanlar tarafından (yük, araba vb. hayvanı olarak) kullanılması bile ikinci derecede bir durum sayılabilir. Zira esas olan, atın binek hayvanı hâline getirilmesidir. Bozkır kültüründe rol oynayan baş aksiyon da biniciliktir. Böyle bir ihtiyacın “yerleşik” (köylü) kültürlerde değil, geniş otlaklar ve uzak su başlarını süratle dolaşmak zaruretine dayanan “Bozkır kültürü”nde hissedileceği âşikardır ve dolayısıyla önce kalabalık sürüleri kollamak gibi ekonomik bir araç olan binicilik, kısa zamanda “askeri” değer kazanarak “Bozkır savaşçılığı”nın temeli olmuş ve at da savaş atı tipine doğru gelişmiştir.¹⁸⁶⁹

Süvârî tekniğini savaşlarda ilk uygulayan, yani at üzerinde savaşan kavim Türklerdir. Türk savaş sisteminde atlı birlikler başlıca rol oynamaktaydı.¹⁸⁷⁰ Bununla muvazi olarak, süvarilik için zarurî olan dar pantolon, deri kuşak ve potin de Türkler tarafından icâd edilmiş; uzun kılıç da süvârilğin icabı olarak kullanılmıştı.¹⁸⁷¹ Çinliler ve Avrupalılar atı arabaya koşmayı biliyor ve fakat ona binemiyorlardı. Türkler, Hun devrinden beri koşum takımlarını ve ata binmeyi keşfederek bu sayede savaşlarda komşu kavimlere karşı zafer kazanmayı ve üstünlüğü temin etmişlerdi. Çinliler ve Avrupalılar, koşum takımlarını, ata binmeyi, bunun için gereken dar pantolon ve potin giymeyi Türklerden öğrenmişlerdir.¹⁸⁷²

Türklerin hayatında at önemli bir unsur olma özelliğini her zaman sürdürmüştür. Türkler Hunlar devrinden beri, anasının himayesinden kurtulduğu ve ayakta durabildiği andan itibaren ömürlerini at üstünde geçirmişler ve hayatlarını bu hayvanla bütünleştirmişlerdir. Zira eski Türkler, at üstünde yemek yer, kımız içer, toplantı ve istişarelerde bulunur ve nihayet savaş yapardı. Türk devletleri at üzerinde yaşayarak ve savaşarak kurulmuştu. Türkler süratli süvâri ve akınları sayesinde kolaylıkla istilâlara girişiyor, uzak-yakın ülkeleri

¹⁸⁶⁸ Wilhelm Koppers, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo Germenlik”, *Bulleten*, C.V, S. 20, TTK, Ankara 1941, s. 471.

¹⁸⁶⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 210-211.

¹⁸⁷⁰ Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 129.

¹⁸⁷¹ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Meşkûresi Tarihi*, I, s. 113.

¹⁸⁷² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 363.

fethediyorlardı. Bu sebeptendir ki Ortaçağ kaynakları Türk askerlerinin kasırgalar gibi birden görünüp kuşlar gibi uzaklaştıklarını hayretle tasvir etmişlerdir.¹⁸⁷³

Türkler, savaş sistemlerinin neticesi olarak, başka milletlerden farklı silâhlara sahip oldukları gibi, başka milletlerden farklı bir savaş atı tipine de sahip idiler. Türk atının en belirgin özelliği, orta ve bazen küçük boyda olmasıdır.¹⁸⁷⁴ Türk atı, ufak yapılı ve üstelik kaba kıllı idi. Onda saf kan Arap atının zarafeti ve gösterişi yoktu. Fakat son derece dayanıklı, çevik ve süratli idi. Geniş alınlı, fakat küçük ve narin başlıydı. Kulakları dikkati çekecek kadar küçüktü. Ağzı çok hassas ve yumuşaktı. Gözleri, son derece etkili ve parlaktı. Yelesi oldukça sık ve uzundu.¹⁸⁷⁵ Göğsü, sağrısı ve arka bacakları çok kuvvetliydi. Genellikle dört nala koşmaktaydı. Nadiren yatmaktaydı. Daha çok ayakta uyumakta ve dinlenmekteydi. Soğuğa, sıcağa, yağmura ve rüzgâra son derece dayanaklıydı.¹⁸⁷⁶

Selçuklu devrinde Türk atçılığının daha da geliştiği anlaşılmaktadır. Zira Ömer Hayyâm, Türkleri, bu sahada rakipsiz saymaktadır. Ona göre, daha eski devirlerde, atçılıkta, atın meziyet ve kusurlarını tanımakta, Acemler (İranlılar) bütün milletlerin başında gelmekte idi. Arap'ta ve Acem'deki bütün iyi atlar onların dergâhına getirilirdi. Bu gün Selçuklu devrinde hiçbir millet atçılığı Türkler kadar bilmemektedir. Çünkü onların işleri güçleri, gece gündüz atladır ve sonra cihan da onların elindedir.¹⁸⁷⁷

Sultan Sancar zamanında atın Selçuklu askerî teşkilâtında ve savaş sisteminde mühim bir yer teşkil ettiğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Zira bu devirde de uygulanagelen Türk savaş sisteminin tabii neticesi olarak orduda atlı unsur yayadan daha fazla idi. Hatta İbnü'l-Esîr, Dînever ve Katavan savaşlarında ve Oğuzlar üzerine düzenlenen seferde, Sultan Sancar'ın ordusunun yüz bin sūvâriden oluştuğunu kaydetmekle birlikte yaya askerlerin varlığından hiç

¹⁸⁷³ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, s. 114; Karş. İlhami Durmuş, "Türk Kültür Çevresinde At", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, S.1, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara 2021, s. 5.

¹⁸⁷⁴ Emel Esin, "Türk Sanatında At", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 229.

¹⁸⁷⁵ Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, s. 129.

¹⁸⁷⁶ Rasonyi Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993, s. 51.

¹⁸⁷⁷ Ömer Hayyam, *Nevrûz-nâme*, Neşr. Müctebâ Mînovî, Kitâbhâne-i Kâve, Tahran 1933, s. 55; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 276; Erkan Göksu, "Ömer Hayyâm'ın "Nevrûznâme"sine Göre At ve At Türleri", *Gazi Türkiyat: Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 4, Ankara 2009, s. 13.

bahsetmemiştir.¹⁸⁷⁸ Dolayısıyla bu devirde kazanılan pek çok askerî zaferde atın etkili bir savaş aracı olarak kullanılmasının büyük bir payı olduğu muhakkaktır.

Sultan Sancar devrinde, ordunun ihtiyacı olan atların nasıl tedarik edildiği ve yetiştirildiği hususu da üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Öncelikle ifade etmeliyiz ki, hükümdarın şahsına ait olan atlar, saraydaki hâs âhur denilen bölümde bulunur ve buranın düzen ve intizamı, atların eğitimi gibi konular “Emîr-i âhur”¹⁸⁷⁹ adı verilen görevlinin nezaretinde yürütülürdü. Sultan Sancar devrinde hâs âhurlar, Merv başta olmak üzere Rey, İsfâhân gibi Büyük Selçuklu Devleti’nin önemli merkezlerinde bulunmaktaydı. Buralarda Sultan Sancar ve diğer Selçuklu sultanlarının geniş at sürülerine sahip oldukları anlaşılmaktadır.¹⁸⁸⁰ Bir kaynağımızda, sultanın hâs ahûrunda yarış atlarının bulunduğu ve bu atların özel bir eğitime tâbi tutuldukları kaydedilmiştir. Hatta Sultan Sancar’ın hazır bulunduğu bir merasimde bu atlar hünerlerini sergilemişler, bir ayaklarını havaya dikip üç ayak üzerinde durmuşlardı.¹⁸⁸¹

İlk devirlerden bugüne kadar at, Türklerin hayatındaki âşîkar ehemmiyetinden ötürü verilip alınan hediyelerin başında gelmiştir. Bunu istisnasız bütün Türklerin hayatında görüyoruz.¹⁸⁸² Selçuklu devrinde de güzel gulâm ve cariyeler gibi, iyi atlar da imparatorluğun her tarafından Selçuklu sarayına –çok defa hediye olarak- gönderiliyordu. Başta halife olmak üzere vasal hükümdarların, valilerin, diğer devlet erkânının muhtelif vesilelerle hükümdara at hediye ettikleri görülmektedir.¹⁸⁸³

Sultan Sancar’ın 528 (1133) yılında kendisine gönderdiği mektupta geçen sitem dolu ifadelerden bir hayli müteessir olan Halife el-Müsterşid, bozulan ilişkileri tamir etmek için Sancar’a saltanat alametlerinden olmak üzere, bir tac, bir sinebend ve ayakları altın nallarla nallanmış bir at göndermiştir.¹⁸⁸⁴ Abû'l-

¹⁸⁷⁸ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 534; Ayn. mlf., *a.g.e.*, XI, s. 83, 155.

¹⁸⁷⁹ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 82; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 162; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 207, 220.

¹⁸⁸⁰ Ann K. S. Lambton, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, s. 226; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar Ve Saray Teşkilâtı*, s. 85-86.

¹⁸⁸¹ Bkz. el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 244-245.

¹⁸⁸² Şükrü Elçin, “Türklerde Atın Armağan Olması”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali, Türkiye Jokey Kulübü, İstanbul 1995, s. 161.

¹⁸⁸³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 280.

¹⁸⁸⁴ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 366-367; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, s. 568; Zekeriya Kitapçı, *a.g.e.*, s. 213.

Farac'ın naklettiğine göre, bu hediyeler kendisine takdim edildiği zaman Sultan Sancar, fevkalade duygulanmış ve yerinden fırlayarak halifenin gönderdiği atın ayaklarını öpmüş ve “*ben halifenin kölesi ve tebasıyım*” demiştir.¹⁸⁸⁵

Çok eski devirlerden beri göçebe Türk topluluklarının belli başlı geçim vasıtalarının at ve koyun yetiştiriciliği olduğu bilinmektedir. Selçuklu devrinde de ordunun ihtiyacı olan atların tedarikinde göçebe Türk topluluklarının mühim rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Semerkand civarında yaşayan göçebe Türk boylarından Karluklar, Sultan Sancar ile aralarını düzeltmek ve onun gönlünü kazanmak için beş bin deve, beş bin at ve elli bin koyun göndermeyi teklif etmişlerdir.¹⁸⁸⁶

Sultan Sancar'ın atlara karşı hususî bir alaka beslediği şu iki rivayetten anlaşılmaktadır: Sâve Savaşı'ndan sonra kendisinden af dilemek ve görüşmek için Rey'e gelen yeğeni Sultan Mahmûd'un takdim ettiği muazzam hediyeleri görünürde kabul edip aslında geri çeviren Sultan Sancar, bu hediyelerden yalnızca beş Arap atını kabul etmiştir.¹⁸⁸⁷ Mehdî'nin Sâmerrâ Camii'nde bulunan bir mağaradan çıkacağına inanan Şiiler, her Cuma günü namazdan sonra Mehdî'nin binmesi için koşum takımları ve eyeri altın bir at hazır bulunduruyorlardı. Yine bir Cuma günü, camiden çıkan Sultan Sancar, neden atı burada bulduklarını sorunca, atı camiden çıkacak insanların en hayırlısı için tuttukları cevabını almıştı. Sancar, “*buradan benden daha hayırlısı çıkmaz*” sözü ile zarif bir istihza yaparak ata kendisi binmişti.¹⁸⁸⁸

Muizzî, Sultan Sancar'ı övmek için kaleme aldığı şiirlerinde Sultan Sancar'ın rüzgar gibi giden atı üzerinde Hz. Süleyman gibi olduğunu, savaş zamanında atının fil cüsseli olup savaş meydanından filleri kaçırdığını ifade etmektedir:

¹⁸⁸⁵ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 367; Zekeriyâ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 213.

¹⁸⁸⁶ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 65; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 248; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 48-49; Şükrü Elçin, “a.g.m.”, s. 161; Ayrıca Bkz. Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 173; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 332; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 183; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 509.

¹⁸⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 439; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 218; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 56.

¹⁸⁸⁸ Bkz. Zekeriyâ el-Kazvîni, *a.g.e.*, s. 386; Karş. Ayn. mlf. *a.g.e.*, Farsça Terc. Cihângîr Mirza Kâcâr, s. 455; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 66; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 104-105; Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, “Selçukîler Devrinde Mezâhib”, *Marîfe: Dinî Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 2, Konya 2002, s. 276; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 246-247.

“*Sen rüzgâr gibi giden atın üzerinde Süleyman gibisin,*”¹⁸⁸⁹

“*Savaş günü atının nalı sayesinde muzaffer olunca, atının ayağının tozu Irak'ta ve Horâsân'da feleğe ulaştı.*”¹⁸⁹⁰

“*Savaş zamanı onun atı, fil cüssesinde dir. Hatta savaş meydanında fil ondan kaçır.*”¹⁸⁹¹

Nizâmî Gencevî'nin *Mahzenü'l-Esrâr* adlı eserinde, Sultan Sancar'a çektiği sıkıntıları anlatan ihtiyar kadının hikayesi Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer alan 1494 tarihli *Hamse-i Nizâmî* nüshasında tasvir edilmiştir. Akkoyunlu Türkmenleri üslubunda yapılan bu minyatürde Sultan Sancar av için atıyla yolculuk etmektedir. Sultanın atı, yüksek kademedeki seçkin kişilerin tercih ettiği alaca attır.¹⁸⁹²

3.1.3.3. Fil

İlkçağ ve Ortaçağ boyunca filden özellikle savaşlarda faydalanılmıştır. Bugünkü tankların görevini yapan bu hayvanlar ordunun en ön safında gider hemen arkasından da piyadeler ilerlerdi. Sırtında taşıdığı yüksek kenarlı mahaffede bulunan savaşçılar ise düşmana ok yağdırırlardı.¹⁸⁹³ Fillerin savaşta görevleri düşmanı kelimenin tam anlamıyla ezmek, düşman saflarını dağıtmaktır. Filler yük taşımadaki kabiliyetlerinden dolayı askerî harekâtlarda sadece savaş hayvanı olarak yer almazlardı. Filler aynı zamanda taşımacılık ve nakliyat görevlerini de yerine getirirlerdi.¹⁸⁹⁴ İslâm hanedanları arasında savaş için büyük miktarda fili ilk olarak Gazneliler kullanmıştı. Gazneli ordusunda tespit edilen en yüksek fil sayısı yaklaşık 1700 civarında idi.¹⁸⁹⁵

Kaynaklarımızda, Sultan Sancar devrinde filin bir savaş aracı olarak kullanıldığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Meselâ bunlardan Hasan-ı Yezdî'nin

¹⁸⁸⁹ Muizzî, *a.g.e.*, s. 204; Karş. Gökhan Gökmen, *Mu'izzî'nin Şiir Dünyası*, s. 493-494.

¹⁸⁹⁰ Muizzî, *a.g.e.*, s. 136; Karş. Gökhan Gökmen, *Mu'izzî'nin Şiir Dünyası*, s. 494.

¹⁸⁹¹ Muizzî, *a.g.e.*, s. 718; Karş. Gökhan Gökmen, *Mu'izzî'nin Şiir Dünyası*, s. 494.

¹⁸⁹² Nezihe Seyhan, “Türk Kültüründe At Tasvirleri”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali, Türkiye Jokey Kulübü, İstanbul 1995, s. 172.

¹⁸⁹³ Tahsin Yazıcı, “Fil”, *TDVİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 67.

¹⁸⁹⁴ Umut Kansoy, “Savaş Hayvanı Olarak Fillerin Yetenekleri ve Kusurları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. VI, S. 3, 2019, s. 1482-1483.

¹⁸⁹⁵ Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür)*, s. 195.

rivayetine göre, Sancar Horâsân'da kendisine isyan eden amcasının oğlu Devletşâh'a karşı harekete geçtiğinde, ordusunda yedi tane savaş fili bulunmaktaydı ve bu fillerin her birinin mahaffesine on asker yerleştirilmişti.¹⁸⁹⁶ Yine aynı kaynağımızın ifadesine göre, Katavan Savaşı öncesinde Sultan Sancar, harp düzenini teşkil ederken azgın fillerden bir saf oluşturmuş ve aynı şekilde her filin sırtına on asker oturtmuştur.¹⁸⁹⁷

Öyle anlaşılıyor ki Sultan Sancar, bazı savaşlarda filleri ihtiyat kuvveti olarak kenarda tutmuş, beklenmedik bir durum ortaya çıktığında veya bir zaruret halinde bunları savaşa sürerek vaziyeti kendi lehine çevirmeye çalışmıştır. Misâl olarak Sancar, yeğeni Mahmûd ile karşılaşmak için Sâve'ye geldiğinde ordusunda on sekiz tane fil¹⁸⁹⁸ bulunmaktaydı. Bu fillerin en büyüğünün adı Bazhü idi. Savaş başlayınca, Irak askerlerinin sayıca kalabalık olduğunu gören Horâsân askerlerinin cesaretleri kırıldı. Ordunun sağ ve sol cenahı bozuldu. Askerler sağa sola bakmadan kaçmaya başladılar. Bu sırada Sancar, bazı kumandanlarıyla birlikte fillerin önünde beklemekteydi. Bu kumandanlar Sancar'a kaçmasını tavsiye ettiler. Fakat Sancar, “*Ya zafer, ya ölüm; bozguna hayır*” dedi ve henüz savaşa sürmediği fillere hareket emrini verdi. Filler ilerleyince, Mahmûd'un süvarilerinin bindiği atlar ürküp geri döndüler. Böylece savaşın seyri bir anda değişti ve Horâsân Selçuklu ordusu, Irak Selçuklu ordusunu filler sayesinde bozguna uğrattı.¹⁸⁹⁹

3.2. ADLÎ TEŞKİLÂT

Sultan Sancar devri adlî teşkilât konusuna geçmeden önce Selçuklu hukukunun genel yapısı hakkında kısaca bilgi vermeye çalışalım.

Türkler İslâm medeniyeti dairesine girerek İslâmî Türk devletleri kurulduktan sonra, diğer sosyal müesseseleri gibi hukukî müesseseleri de büyük bir değişime uğradı. İslâmiyetin o zamana kadar oldukça işlenip tekemmül etmiş

¹⁸⁹⁶ Bkz. Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 201b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁸⁹⁷ Bkz. Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 220a; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 218.

¹⁸⁹⁸ Bazı kaynaklar ise Sâve Savaşı'nda Sancar'ın ordusunda yaklaşık kırk fil bulunduğunu nakletmişlerdir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 172; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, (481-517/1088-1123), s. 676; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 277.

¹⁸⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 437-438; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, V, s. 56; Muslihuddîn Lârî, *a.g.e.*, vr. 320a; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 218; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 139-140.

olan hukukî esaslarını ve müesseselerini almaya ve tatbik etmeye başladılar.¹⁹⁰⁰ Diğer taraftan İslâm kültürü çerçevesinde Türklerin kendilerine has bir amme hukuku yaratıp yaratmadıkları meselesini tetkik ederken, Türklerin İslâmiyeti kabul etmezden evvel, kendilerine has hukukî müesseselere sahip olduklarını unutmamak lâzım gelmektedir. Türkler gibi eski çağlardan beri büyük siyasî teşekküller kurmuş olan bir milletin, yalnız hususî hukuk değil bilhassa amme hukuku bakımından da kendine has müesseseler vücuda getirmiş olması gayet tabiidir. Bu müesseselerin Türklerin İslâm kültürü sahasına dâhil olduktan sonra şu veya bu şekilde devam etmemiş olmasına da imkân yoktur. O halde İslâm kültürü sahasına giren Türklerin kendilerine mahsus nizamlar ve kanunlar yapmaya, devlet şekilleri ve idarî, askerî, müesseseler yaratmaya ne dereceye kadar muktedir olabileceklerini anlamak için, Türklerin daha evvelki hukukî müesseselerini tetkik etmek lâzım geldiği gibi İslâmî hukuk kaidelerinin mahiyetini de iyice bilmek icap etmektedir.¹⁹⁰¹

Selçuklu hukuku, diğer Türk-İslâm devletlerinde görüldüğü gibi, daha çok İslâm hukuku ve kaynağını Türk âdet ve geleneklerinden alan geleneksel hukuktan, kısmen de İran ve Bizans hukukundan etkilenmiştir diyebiliriz. İslâm hukuku hayatın bütün alanlarını düzenleyen bir sistemdir. Bundan dolayı İslâmiyeti kabul eden milletler ve devletler gibi, Selçuklu devleti de İslâm hukukunu benimsemiştir. Selçukluların bütün müesseselerinde ilk dönemlerde daha çok Türk geleneklerinin etkisi vardır. Selçuklular İslâm hukukunu uygularken dönemin ihtiyacına göre gereken düzenlemeleri örfî hukuk içerisinde yapmıştır. Bu düzenlemeler yapılırken İslâm'ın devlet başkanına tanıdığı kazâî yetkiler geçerli olmuştur. Dinî hükümler yanında kanun ve örf yani hükümdarın kendi iradesinden doğan ayrı bir hukuk ortaya çıkarılmıştır. Sultanlar bu yetkiye dayanarak ferman ve kanunlarıyla, gelenekler doğrultusunda, değişiklikler ve düzenlemeler yapmışlardır. Hatta, Selçuklu sultanları örfî hukuka dayalı çıkardığı veya yayınladığı ferman ve kanunlarıyla ilgili davaları yürütmesi ve gerekirse kanun ve emirleri yerine getirmeyenlere ceza vermesi için kendilerine vekâleten emîr-i dad (dâdbegi) adıyla özel memurlar tayin etmişlerdir. Bu ferman ve kanunlar zamanla artmış ve örfî hukukun temelini oluşturmuştur. Böylece

¹⁹⁰⁰ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 34-35.

¹⁹⁰¹ Ömer Lütfi Barkan, "Türk Hukuk Tarihine Giriş III", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 16, Ankara 1986, s. 39.

Selçuklularda devletin müdahale edemeyeceği ve değiştiremeyeceği temelini Kur'an ve sünnetten alan şer'î hukuk ve devletin müdahale ederek değiştirebileceği, temelinde örf ve âdetlerin hukukî teamüllerinin bulunduğu sultanların emir ve fermanlarıyla zamanla ortaya çıkan örfî hukuk olmak üzere iki çeşit hukukun varlığı görülmektedir.¹⁹⁰²

Diğer taraftan Selçukluların tarih sahnesine çıkmalarıyla birlikte İslâm amme hukukunda da çok köklü bir değişiklik meydana gelmiş, Selçuklu hükümdarları dünyayı idare etme salâhiyetini halifenin elinden alarak kendi uhdelerinde muhafaza etmişlerdir.¹⁹⁰³ Bu yeni telakkiye göre, bütün İslâm dünyası bir bütün olarak kabul ediliyor ve bunun başında dinî reis olmak üzere halife ve dünyevî saltanatı halife tarafından onaylanan bir *Sultan-ı İslâm* bulunuyordu.¹⁹⁰⁴ Oysaki daha önceki İslâm devletlerinde, hatta Gaznelilerde bile, devlet başkanları İslâm halifesine bağlı birer Müslüman emîr durumunda idiler. Halife ile sultanı, biri dinî, öteki dünyevî olmak üzere birbirine denk iki baş kabul eden bu yeni anlayışa göre, Türk hükümdarı artık “halifeye bağlı bir Müslüman emîri” değil, fakat saltanatın gerçek sahibi ve dünya işlerinden tek sorumlu şahıs idi. Yalnız şeriat ile meşgul olan halifeler ise, merkezî hükümet tarafından kendilerine verilen araziden geçim ve gelirlerini sağlıyorlardı ve hatta zaman zaman halifenin sultan tarafından tanınması gerekiyordu.¹⁹⁰⁵

3.2.1. Sultan Sancar'ın Adalet Anlayışı

Sultan Sancar bir yönetici olarak halkın ahvaline her zaman ihtimam göstermiş, imparatorluğun bütün bölgelerinde adaleti tesis etmek için büyük bir çaba sarf etmiştir. O, tayin ettiği üst düzey memurlara adaletle hükmetmelerini tavsiye etmiştir. Adil bir hükümdar olması dolayısıyla onun devrinde halk rahat ve huzurlu bir şekilde yaşamıştır.¹⁹⁰⁶ Saray şairi Enverî, bir kasidesinde “*Eğer onun adaleti yeryüzüne kızsâ, emniyet göklerin dışında kalırdı*” demiştir.¹⁹⁰⁷ 529 (1135) yılında Gazneliler Devleti Hükümdarı Behramşâh'ın halkına zulmedip mallarını

¹⁹⁰² Ahmet Atilla Altan, *a.g.t.*, s. 12-13.

¹⁹⁰³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 344.

¹⁹⁰⁴ Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s. 96.

¹⁹⁰⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 344; Ayn. Yzr., *Selçuklular Ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 77-78.

¹⁹⁰⁶ Anonim, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kisâs*, s. 412.

¹⁹⁰⁷ Enverî, *a.g.e.*, I, s. 135; Karş. Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 189.

gasp ettiği şeklindeki haberlerin kendisine ulaşması üzerine Sultan Sancar, hemen harekete geçmiş ve Behramşâh'ı tedib etmiştir.¹⁹⁰⁸ Bununla birlikte Sultan Sancar'ın bazı vali ve emîrlerinin yanlış ve haksız uygulamaları zaman zaman şikayet konusu edilmiştir. Mesela, İmam-ı Gazzâlî, Sancar'a yazdığı bir mektupta ondan Horâsân'da süregelen zulüm ve baskıların sona erdirilmesini istemiştir.¹⁹⁰⁹ Aynı şekilde yaşlı bir kadının Sultan Sancar'dan hak ve adaletle hükmetmesi isteğinde bulunması ile ilgili olarak Nizâmî Gencevî'nin *Mahzenü'l-Esrâr* adlı eserinde yer alan bir hikayeden daha önce bahsetmiştik.¹⁹¹⁰

Gazzâlî, gerek yukarıdaki mektubunda gerekse de yine Melik Sancar'a hitaben yazdığı *Nasihât'ül-Mülûk* adlı eserinde çoğunlukla adalet mefhumu üzerinde durmuş ve bu konudaki görüşlerini temellendirmek için sıklıkla Hz. Peygamber'in hadislerine başvurmuştur. Mesela Gazzâlî, mektubunda “*Bir günlük icrây-ı adalet, altmış yıl ibadetten daha üstündür*” hadisini nakletmiş ve “*Mademki Allah diğerlerinin altmış yılda kazanabileceğini senin bir günde kazanman için eline vasıta ve sebep vermiş, bundan daha üstün bir devlet ve muvaffakiyet olur mu?*” diye sormuştur. Gazzâlî, devrin zulüm ve haksızlıklarından şikayete sözlerine şöyle devam etmiştir: “*Bugün ise durum öyle bir hale gelmiş ki; bir saat adalet altmış yıl ibadetten daha üstündür.*”¹⁹¹¹

Gazzâlî'nin, *Nasihât'ül-Mülûk*'te ideal bir devlet başkanı için şart koştuğu tek nitelik adalettir. Onun naklettiği hadislerden birinde, “*Sultanın bir günlük adaleti, Allah'a karşı yapacağı yetmiş yıllık nafîle ibadetinden daha üstündür*”

¹⁹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 35-36; en-Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVI, s. 220; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 308-309; Abdurrahman Acar, “Sultan Sancar; Hayatı, Devlet İdaresi ve Kişiliği”, s. 87-88.

¹⁹⁰⁹ Abdurrahman Acar, “Sultan Sancar; Hayatı, Devlet İdaresi ve Kişiliği”, s. 88; İmam-ı Gazzâlî, Melik Sancar'a gönderdiği mektupta şu ifadelerle yer vermiştir: “*Tüs halkına merhamet et. Çünkü onlar çok zulüm görmüşler, mahsul elde edememişler, köylülerin ellerinde sırtlarına giydikleri deri gömlekten başka bir şey kalmamıştır. Bir avuç aç ve çıplak kadın çocukları ile yer altında açtıkları tandırda oturuyor. Bunların derilerinin soyulmasına rıza gösterme. Bunlardan bir şey istenilirse hepsi yurtlarını bırakıp kaçarlar ve dağlar arasında yok olurlar. İşte bu derilerinin soyulması demektir.*” Bkz. İmam-ı Gazzâlî, *Mekâtib-i Fârsî-i Gazzâlî be-nâm-ı Fezâilü'l-Enâm min Resâilü Hucceti'l-İslâm*, s. 4; Karş. Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, “Sancar ve Gazzâlî” s. 43-44; İmam-ı Gazzâlî, Melik Sancar ile Meşhed yakınlarındaki Berrük-u Kus'ta baş başa yaptıkları görüşme esnasında da aynı durumdan şikayete şöyle demiştir: “*Tüs halkı zulümden yanmış, yok olmuş, soğuk ve susuzluktan dolayı bütün ürünleri mahvolmuştur. Onlara acı ki; Allah da sana acısın. Açlık dert ve belasıyla müminlerin boyunları ve belleri kırıldı. Eğer senin atlarının gerdanları, altından olan süsten dolayı aşağı sarkmamış olursa ne zararı var!*” Bkz. Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, “Sancar ve Gazzâlî” s. 50.

¹⁹¹⁰ Bkz. Bu çalışma, 1.3.1.3.2. Dîvân-ı Mezâlîm, s. 233-235.

¹⁹¹¹ Bkz. İmam-ı Gazzâlî, *Mekâtib-i Fârsî-i Gazzâlî be-nâm-ı Fezâilü'l-Enâm min Resâilü Hucceti'l-İslâm*, s. 4; Karş. Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, “Sancar ve Gazzâlî” s. 43.

buyrulmaktadır.¹⁹¹² Gazzâlî'ye göre, ideal bir sultan tebaası arasında adaleti yayar, zulüm ve fesattan kaçınır, zorba bir sultan ise bir felakettir ve onun hâkimiyeti devam etmez, zira Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*Hükümdarlık imansızlıkla devam eder, fakat zulümle devam etmez.*”¹⁹¹³ Adaletin doğru dinden daha önemli olduğu tespiti, Hz. Peygamber'in bu sözünü alıntı yapan Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'sinde de görülmektedir.¹⁹¹⁴ Devletin menfaati bakımından adalete olan ihtiyaca yapılan bu vurgu, dönemin atama belgelerinde de dikkat çekmektedir. Sultan Sancar'ın divânı tarafından Gürgân valiliği için hazırlanmış bulunan bir beratın dibacesinde şöyle denilmektedir: “*Hükümdarlığın esası ve hâkimiyetin temeli (tarımsal) kalkınma ve gelişmedir ve dünya ancak adalet ve eşitlik sayesinde müreffeh hale gelebilir.*”¹⁹¹⁵

Sultan Sancar'ın adalet anlayışını yansıtmaları bakımından aşağıda nakledeceğimiz rivayet, oldukça dikkate şayandır:

“*Sultan Sancar, halkına çok iyi muamele eden, dindar ve adaletli bir padişahı. Bir seferinde halkının ve askerlerinin büyük saygısı ve kendisine sırt vermeleri ve izzet ve ikbal ile Tâlekân şehrine gitmekteydi. Padişahın demdemesinden zamana, askerinin gulgule ve tantanasından zemine velveleler salınmıştı. Herkes padişahın bu ihtişamlı alayının seyrine koşmuştu. Her bir köşe, kendisini görmek isteyenlerle doluydu. Şehrin yakınlarında yüksek bir tepe vardı. Neredeyse bu tepenin ucu bulutlara değecek kadar yüksekti. Şehrin halkından fakir, zavallı bir adamın gencecik ve çok güzel çocuğu, bu dimdik tepenin tâ zirvesine kadar çıkmış ve oradan, aşağıda sel gibi ihtişamlı geçip giden askerleri seyre dalmıştı. Bulunduğu yerde tek başına idi.*

Evet, padişahın askeri sel misali o yoldan akıp geçmek üzere iken Sultan Sancar da onların başında, etrafı keskin gözleriyle tarayarak gidiyordu. Birden bakışları o dik ve yüksek tepeye takıldı. Dağın zirvesinde iri bir kuşa benzeyen bir şey oturmaktaydı. Sancar içinden: ‘Bu herhalde çok iri yabani bir kuştur’ diye

¹⁹¹² İmam-ı Gazzâlî, *Nasihât'ül-Mülük*, s. 26.

¹⁹¹³ İmam-ı Gazzâlî, *Nasihât'ül-Mülük*, s. 53; Karş. Ann K. S. Lambton, “Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülük'unda Saltanat Teorisi”, s. 218.

¹⁹¹⁴ Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 11; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Köymen, s. 15; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ayar, s. 15; Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Bayburtlugil, s. 28.

¹⁹¹⁵ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 30; Karş. Ann K. S. Lambton, “Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülük'unda Saltanat Teorisi”, s. 218.

geçirdi. Bunu avlamanın hoş bir şey olacağını düşündü. Zaten kendisi ok atmakta ve yay çekmekte eşi benzeri bulunmaz bir ustaydı. Tam o dik tepenin altından geçerken aşağıdan kuş sandığı bu karaltıya bir ok attı. Kazâ-yı İlâhî olarak, nişanlanan ok varıp o küçük çocuğun bedenine saplandı. Çocuk olduğu yere yığılıp cansız kaldı. Sultan Sancar avının vurulup yıkıldığını görmüştü.

‘-Varın, alıp getirin..’ diye yanındakilere emretti. Hizmetkârlar koşuşup tepenin doruğuna tırmandılar. Baktılar ki küçücük bir çocuk, kana ve toprağa bulanmış bir halde orada cansız yatıyor. Yavrucuğu alıp bir kalkana koyup padişahın huzuruna getirdiler. Sultan Sancar, vurmuş olduğu şeyin kuş değil, kanlara bulanmış bir küçük çocuk olduğunu görür görmez yürekten bir âh çekip kendinden geçti. Atından toprağa düştü. Ciğeri gam ve elem ateşi ile yanıyor, gözlerinden sel gibi yaşlar dökülüyordu. Etrafındakilerin yardımı ile bir süre sonra biraz kendine geldi.

‘- Nasıl oldu da bilmeden de olsa böyle büyük bir vebâle maruz kaldım ve onulmaz bir yara ile yaralandım. Elbette, mümkün olduğu kadar, bu günahın hafifletilmesi gerekir’ diyerek hemen şehre adamlar gönderdi. Çocuğun sahibinin bulunup getirilmesini emretti. Giden adamlar şehirde arayıp taradılar. Meğerse yavrucuk Tâlikân şehrinin fakir ve yoksul bir kimsesinin oğlu imiş. Biçare fakir adam gözünün nuru, ciğerinin parçasını gelip de o halde görünce tahammül edemeyip, kendisini yerden yere çaldı, yakasını yırttı, yüreğinin derinlerinden kopan yakıcı âhlar eyledi. Fakirin bu ağlayış ve inleyişi Sultan Sancar’ı büsbütün helâk etmişti. Adamcağızın elini kendi eline alıp onu çadırına götürdü. Önüne bir torba dolusu altın ve bir de parıltısıyla sanki ateşler saçan keskin bir kılıç koydu. Kendisine candan yürekten yalvarıp ve ayrıca Yüce Allah adına yeminler ederek şöyle dedi:

‘- Hatâ ile, bilmeyerek bir günâh işledim. İki şeyden birisini mutlaka kabul edip yerine getir: İşte altın, arzu edersen bunu kabul ile beni affeyle. Yok bunu kabul etmiyorsan al kılıcı ve kendi elinle benim başımı kes. Oğluna karşılık sen de beni öldür. Yeter ki bunlardan ikisini de reddetmek suretiyle yarın kıyâmet gününde beni azaba ve işkenceye mahkum kılma... Karar tamamıyla senin elindedir. Ya affet, ya kısas et; fakat beni bu mihnetten kurtar!..’ Yüreği ateş ateş yanan fakir adam:

'- Padişahım, benden yana helâl olsun. Demek ki Yüce Allah'ın değişmez takdiri böyle imiş. Siz bütün dünya âlemin canı ve şerefine lâyık olanı yaptınız, büyük mürüvvet ve ihsanda bulunmak istediniz. Sizin canınız ve başınız sağ ve devletli ömrünüz devamlı olsun. Hepimiz canımızla ve başımızla sizin yolunuza fedayız. Siz, sultan olarak, Allah'ın yeryüzündeki bir gölgesisiniz. Yine de o Yüce Allah'ın himâyesinde ve emniyet içinde olun. Yavrurun kanını size helâl eyledim. Yarın kıyamet gününde de inşallah bu iş senden sual olunmaya. Bu sözüme Allah da şahit olsun...' dedi. Bu sözler Sultan Sancar'ın yüreğine biraz sabır, sükun ve teselli verdi. Çocuğun babası bundan sonra oradan ayrılmaya kalktı. Verilen parayı kabul etmemek için direndi. Fakat sultan, adamcağızı zorla buna razı etti; hatta yanına bir torba altın daha kattı. Adamcağız, ısrar karşısında ister istemez parayı kabul etti.

Sultan Sancar, bu yaptıklarıyla da kalben rahatlık duyamamıştı. Adama Tâlikân vilâyetinin emîrliğini verdi ve kendisini devlet adamlığı derecesine yükseltti. O ne büyük bir padişah-ı dindâr ve merhamet şîârdır ki, nazarında şahlıkla dilencilik aynı mertebededir. Kibir ve azametten, riyadan uzak, temiz ve beğenilmiş bir huy ve ahlâkla bütün halkının ve insanlığın beğendiği kimsedir."¹⁹¹⁶

Büyük Selçuklu İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan bütün Müslümanlar, Sultan Sancar'ın adaletine güvenmekle kalmıyor, uğradıkları zulüm ve haksızlıklar karşısında rahatlıkla ona ulaşabileceklerini biliyorlardı. 545 (1150) yılında Hicâz'da Hac Emîri Kaymaz ile hacılar arasında yaşanan bir anlaşmazlıkta, Kaymaz'ın kendilerine karşı tutumunu tasvip etmeyen hacılar onu Sancar'a şikâyet etmekle tehdit etmişlerdi.¹⁹¹⁷

Kaynaklarda *Padişâh-ı İslâm*¹⁹¹⁸ olarak tavsif edilen Sultan Sancar, kendisinden önceki Selçuklu sultanları gibi farklı din mensuplarına karşı da son derece müsamahakâr ve adaletle davranmış, onların kutsal mekânlarına ve ibadet

¹⁹¹⁶ Ahmet b. Hemdem Süheylî, *Nevâdir-i Süheylî*, Haz. Şemsettin Kutlu, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, s. 101-104; Karş. Muhammed b. Ali ez-Zahîr el-Kâtib es-Semerkanî, *Ağrazü's-siyase fi iğrazi'r-Riyâse*, Tash. Cafer Şîâr, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1349 hş., s. 412.

¹⁹¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 77-78; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 133; Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 250; Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 66.

¹⁹¹⁸ Bkz. Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 100.

yerlerine saygı gösterilmesini temin etmiştir. Rivayete göre, İran'ın Hûzistân eyaletinde bulunan Şûş şehrinin tam ortasından geçen nehir, şehri iki yakaya ayırmakta ve bu iki yaka arasındaki geçiş bir köprü vasıtasıyla sağlanmakta imiş. Yahudilerin yaşadığı tarafta Danyal peygamberin kabri bulunuyormuş ve şehrin bu yakası zengin ve müreffeh iken diğer yakası oldukça fakirmiş. Bu sebeple fakir ahali karşı taraftakileri kıskanmışlar ve *“Onların sahip olduğu bütün refah ve gönenç Danyal'ın kabrinin onlar tarafında olmasındandır”* diyerek şikayetçi olmuşlar. Fakir halk diğer tarafın ahalisinden Danyal'ın naaşının ortada, aralarında bir yere konmasını istemiş; ancak öbürleri bunu şiddetle reddetmişler. İki taraf arasında günlerce münakaşa yaşanmış ve sonunda ilişkiler kesilmiş. Ne buradan bir kimse öbür tarafa ne de öbür taraftan buraya bir kimse gelmeye cesaret edebilmiş. Nihayet uzun süren bu çekişmeden bıkan halk şöyle bir çözüm bulmuş: Danyal'ın naaşı bir yıl bu tarafta bir yıl karşı tarafta kalacak. Sultan Sancar, Danyal'ın kabrinin bir taraftan diğer tarafa taşındığını görünce bunun sebebini sormuş. Yanındakiler yukarıda geçen olayı anlatmışlar. Durumu öğrenen Sancar, *“Bu, Peygamber Danyal'a bir saygısızlıktır. Derhal köprüyü iki tarafından ölçün ve Danyal'ın ahşap tabutunu kristal bir tabuta koyun ve bu tabutu demir zincirlerle köprüünün tam ortasına asın. Bu noktada dua etmek isteyen Yahudi veya diğer ziyaretçiler için bir sinagog yapın”* diye emretmiş. O günden itibaren tabut köprüye asılmış. Sultan, Danyal'a olan saygısından dolayı köprüünün her iki tarafından bir millik mesafede, nehirde balık tutulmasını da yasaklamış.¹⁹¹⁹

Sultan Sancar, Abbâsî Halifesi el-Müsterşid Billah'ın vezîri Şerefü'd-dîn Enûşîrvân b. Hâlid-i Kâşânî'ye gönderdiği mektupta, kendisinin yönetim anlayışında “adalet”in yeri hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir. Buna göre Sancar, *“Müslümanlar ve bütün reâya hakkında iyilik düşünmüştür. Yaşantısını ve inancını her türlü kötü düşüncelerden, zulüm ve düşmanlık arzusundan (udvân) muhafaza etmiştir. Halka karşı kibirlenme, büyüklük taslama ve güç gösterisinde bulunmaktan uzak durmaya çalışmıştır. Kendisini zalimlerin ve firavunların uyguladıkları kurallardan uzak tutmuştur. Bir derdi veya işi olan kimselerin huzuruna gelmesinin önünde engel olarak gördüğü hâciblerin görevine son vermiş ve reâyânın kendisiyle görüşme yollarını açık tutmuştur. Evliyâyâ,*

¹⁹¹⁹ Bkz. Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, a.g.e., s. 93-94.

esfiyâya, maiyyeti mensuplarına (haşem) ve reayaya elinden geldiği kadar şefkat göstermiş ve yardım etmiştir. Kendisini günahkâr, zayıf bir köle (bende) bilmiştir. Çünkü, bütün dünya mal ve zahirelerinden her gün nasibi iki dilim ekmek, bir kat elbiseden fazla değildir. O, babasının, dedesinin, amcalarının ve kardeşlerinin, alemin diğer melik ve sultanlarının da toplamış oldukları şeyleri bırakıp göçtüklarini, saltanatın Allah'tan başka kimseye baki kalamayacağını bilmektedir.”¹⁹²⁰

3.2.2. Kadı

Selçuklu adlî teşkilâtının örgütlenmesinde belirleyici faktörlerden belki de en önemlisi şer'î hukuk-örfi hukuk ayırımıdır. Bu çerçevede şer'î davalara bakan mahkemelerle, örfi-idarî davalara bakan mahkemeler farklılaşmıştır. Selçuklu örfi-idarî yargı teşkilâtında, dîvân-ı mezâlim, dîvân-ı saltanat veya dîvân-ı âlâ ve adliye bakanının fonksiyonlarını ifa eden emîr-i dad yer almaktadır. Asıl şimdi konumuzu teşkil eden şer'î yargı teşkilâtında ise kadılar, kâdil kudât ve kâdileşker vazife yapmaktadır.¹⁹²¹ Bununla birlikte, bu iki yargı alanı arasındaki çizgi hiçbir zaman kesinlik kazanmamıştır.¹⁹²²

Arapça “hüküm, karar hâkimlik” manalarına gelen kazâ (kadâ) kökünden ism-i fâil olan kâdî, fıkıh terimi olarak insanlar arasında meydana gelen çekişme ve davaları şer'î hükümlere göre çözümlmek için yetkili makamca tayin edilen kişiyi ifade eder. Kadıların tayin, terfi ve azilleriyle yetkili kimseye “kâdilkudât”, kadı tarafından yargılama yapmak üzere görevlendirilen kişiye de “halife, nâib” yahut “vekil” adı verilir.¹⁹²³

Mâverdî, kadılığa tayin edilecek bir kimsenin, şahsında yedi niteliği bulundurmasının şart olduğunu belirtmiştir. Buna göre, akıllı, hür, âdil, sağlıklı ve

¹⁹²⁰ Bkz. Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, *a.g.e.*, s. 52; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 223; Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultani Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 65-66.

¹⁹²¹ Gül Akyılmaz, “Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Halil Cin'e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağanı, Konya 1995, s. 24-25, 31.

¹⁹²² Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, I.B. Tauris & Co Ltd Publishers, London 1988, s. 69.

¹⁹²³ Fahrettin Atar, “Kadı”, *TDVİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 66-69. Kadı hakkında ayrıca Bkz. Ebül'ulâ Mardin, “Kadı”, *İA*, C. VI, MEB, İstanbul 1977, s. 42-46; E. Tyan, “Kâdî”, *EF*, C. IV, E. J. Brill, Leiden 1997, s. 373-374.

çok iyi hukuk bilgisine sahip Müslüman erkekler kadı olabilirdi.¹⁹²⁴ Tayin olunan kadının başlıca görevleri ise; öncelikli olarak davalara bakıp onları hükme bağlamak; ihlâl edilen hakları haksızdan alıp hak sahibine vermek; yetimlerin, dulların, akıl hastalarının ve kanunen ehliyetsizlerin malları üzerinde tasarrufta bulunmak ve onlara velî tayin etmek; vakıfları denetlemek; vasiyetleri yerine getirmek; velileri bulunmayan yetim kızları, dul ve boşanmış kadınları evlendirmek; had cezalarını infaz etmek; kamusal alanları denetlemek; yasal tanıklar hakkında gerekli araştırmaları yapmak; güçlüler ve zayıflar arasında hüküm vermek, aralarındaki eşitliği gözetmek; şehrin asayiş ve emniyetini sağlamak; belediye ile ilgili görevleri ifa etmek şeklinde sıralanabilir.¹⁹²⁵ Bununla birlikte kadı, hukuku kendi yetki alanındaki bölgede yaşayan insanların çoğunluğunun mensup olduğu mezhebe göre uygulardı.¹⁹²⁶

Selçuklular zamanında Mezâlim mahkemesinin yargı alanında kadı mahkemesiyle örtüşme ve onun yerine geçme eğiliminde olmasına rağmen, kadı hala devlet ve toplum hayatında son derece etkin bir rol oynamaya devam etti. Hem siyasî ve dinî kurumlar arasında hem de hükümdar ile halkı arasında bir köprü görevi gördü; İslâm medeniyetinin geleneklerinin korunup aktarılmasına katkı sağladı. Halife ile sultan arasında belirlenen yeni statükodan dolayı genel olarak dinî sınıfların ve özel olarak kadıların konumlarının yeniden belirlendiği anlaşılmaktadır.¹⁹²⁷ Nitekim kadıların çoğu zaman Selçuklu hükümdarları ile halifeler arasındaki diplomatik ilişkilerde elçilik vazifesiyle görevlendirildiklerini daha önce ifade etmiştik.

Nizâmü'l-Mülk, eserinin kadı, hatib ve muhtesiblerin vazife ve salâhiyetlerini ele aldığı altıncı faslında, hükümdarın memleket sathında görev yapan kadıların vaziyetlerinden tek tek haberdar olmasını, onlardan âlim, zahit ve halkın malında gözü olmayanların vazifede bırakılmalarını ve gönüllerinin harama meyletmemesi için ihtiyaçları olduğu miktarda maaşa bağlanmalarını tavsiye

¹⁹²⁴ Bkz. el-Mâverdi, *a.g.e.*, Thk. Ahmed Cad, s. 110-115; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ali Şafak, s. 74-76; Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtının Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, s. 90-94; Ahmet Atilla Altan, *a.g.t.*, s. 65.

¹⁹²⁵ el-Mâverdi, *a.g.e.*, Thk. Ahmed Cad, s. 119-121; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, Çev. Ali Şafak, s. 79-80; Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 71, Ayn. Yzr., "Internal Structure of the Saljuq Empire", s. 269; Fahrettin Atar, "Kadı", s. 68.

¹⁹²⁶ Ann K. S. Lambton, "Internal Structure of the Saljuq Empire", s. 269.

¹⁹²⁷ Ann K. S. Lambton, "Internal Structure of the Saljuq Empire", s. 269.

etmiştir. Zira kadılar, Müslümanların canlarından ve mallarından mesul kılınmış kişiler oldukları için bu çok mühim ve nazik bir iştir. Yanlış karar veren bir kadı hakkında nasıl bir yol takip edileceği hususunda ise Nizâmü'l-Mülk, ister cehaleti, ister tamahkârlığı yüzünden veya kasten yanlış bir hüküm verdiği vakit, diğer hâkimlerin verilmiş yanlış karara şerh düşüp, durumu padişaha arz etmelerini, söz konusu kadının da azledilerek cezalandırılması gerektiğini belirtmiştir. Nizâmü'l-Mülk, memurların kadıyı desteklemelerini ve onun saraydaki haşmetini muhafaza etmelerini, herhangi bir kimsenin güçlük çıkarıp mahkemeye gelmemesi halinde, ne kadar yüksek mevkide olursa olsun, cebren kadının huzuruna getirilmesini istemektedir.¹⁹²⁸

Atabetü'l-Ketebe'de kadı tayini ile ilgili altı resmî belge bulunmaktadır. 'Îmâdü'd-dîn Ebû'l-Berekât Muhammed b. Ahmed b. Sâid'in Nişâbûr kadılığına tayini ile ilgili fermanında, kadının vazife ve salâhiyetleriyle ilgili olarak oldukça kayda değer bilgiler bulunmaktadır: "... *Nişâbûr ve çevresinin kazâ dairesine soylu bir ailenin evladı olan İmâm Kâdî'l-kudât 'Îmâdü'd-dîn Şeyhü'l-İslâm Ebû'l-Berekât Muhammed b. Ahmed b. Sâid tayin edilmiştir ki, şimdiye kadar ailesinde olan bu mühim dinî görev, böylece ona intikal etmiştir... İster asil aileden, (havâs) ister sıradan aileden (avâm) gelmiş olsunlar, mütehâkim olmak isteyenler, zamanı gelince ona gitsinler ve davaları için ona müracaat etsinler, belge ve kanutlarını (hocec ve beyyinât) versinler ve dinî kurallar doğrultusunda istek ve amaçlarına ulaşmak için çaba göstereyinler... İmâdü'd-dîn de davalara bakarken kararlı ve derin düşünceli olsun... Her iki tarafın da şikayetlerini tarafsız olarak dinlesin ve şeriatın hükmettiği şekilde karar versin. Şahitlerin ifadelerini dikkatle incelesin... Kur'an, hadis ve imâmların örfüne göre hareket etsin, zor konularda imâmlara ve âlimlere danışsın... Yetimlerin emvâlini yönetsin ve onları reşid oluncaya kadar emin kimselere emanet etsin, arşivlenen belgeleri, vasiyetleri, sözleşmeleri, sicilleri ve benzerlerini iyi muhafaza etsin, vesikaların yazılması için güvenilir kimseler seçsin. Kâdî dairesinin niyâbeti için önceden olduğu gibi İmâm Fahrü'd-dîn 'Îmâdü'l-İslâm 'Abdülaziz b. 'Abdülcabbâr Kûfî'yi tayin etsin... Seyyidlere, imâmlara, şeyhlere ve Nişâbûr eşrafına fermânımız şudur ki: 'Îmâdü'd-dîn'i kadı olarak tanınsınlar, ona hürmet etsinler, şeriatla ilgili*

¹⁹²⁸ Bkz. Nizâmü'l-Mülk, a.g.e, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 47; Ayn. mlf., a.g.e., Çev. Köymen, s. 52; Ayn. mlf., a.g.e., Çev. Ayar, s. 53; Ayn. mlf., a.g.e., Çev. Bayburtlugil, s. 55.

*meselelerde ona müracaat etsinler ve kararlarına uysunlar; riyâset dairesi ve emîr-i isfehsâlâr Müeyyedü'd-dîn'in vekili tarafından ona hürmet edilsin ve korunsun...*¹⁹²⁹

Atabetü'l-Ketebe'deki kadı tayiniyle ilgili neredeyse bütün fermanlarda bu görevin irsîliğinden ve adları geçen kadıların atalarının Selçuklu sultanlarına karşı üstün yararlılıklarından bahsedilmektedir. Diğer taraftan incelediğimiz belgelerin hepsinin “anlatım” rükünlerinde kadılardan âdil olmaları, fakir ile zengini ve soylu ile aşağı tabakadan birisini ayırt etmeden herkese eşit davranmaları ve böylece adalet sarayının kapılarının herkese açık olması istenmiştir. Davaların görülmesi ve ahlâkî-dinî karakter taşıyan bazı muamelelerden başka kadı, yetimlerin ergenlik çağına gelinceye kadar mülklerinden ve mahkemede muhafaza edilen kabâlelerin, vasiyet-nâmelerin, şahitlerin beyanlarının (şuhûd), tutanakların (sicillât), mahkeme karar defterleri (kitâb-ı sukûk) ile diğer belgelerin korunmasından sorumlu idi.¹⁹³⁰

Sultan Sancar'ın dîvânı tarafından Nûkân kazası ve Tûs köylerine Umdetü'd-dîn Ebû Sa'd Muhammed b. İsmail'in kadı olarak tayin edilmesiyle ilgili düzenlenen fermanda, davaların kabulünde ve nihayetlendirilmesinde, tarafların ve şahitlerin dinlenilmesinde, kadıdan Kur'an ve hadislere göre davranması ve önceki imâmların geleneklerine uygun hareket etmesi istenmektedir. Diğer taraftan merkezî hükümetin temsilcilerine, (nüvvâb-u mu'temedân-ı dîvân-ı refî') Umdetü'd-dîn'e ve onun makamına saygı göstermeleri ve din işlerinin yürütülmesinde ve şer'î ahkâmın uygulanmasında ona yardımcı olmaları emredilmektedir. Ayrıca fermanda, Umdetü'd-dîn'in nâibinin sorumluluğunda olan vakıfların yönetimi hususunda Dîvân-ı Evkâf-ı Memâlik'in müdahalede bulunamayacağı vurgulanmaktadır.¹⁹³¹

¹⁹²⁹ Muntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 9-13; Karş. Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 148-149; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 371-372; Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 58-61; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 129-131; Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 75; Harezmsâhlar dönemine ait bir Kâdı'l-kudât tayini için Bkz. Bahâeddîn Muhammed Müeyyed el-Bağdadi, *a.g.e.*, s. 49-55; Meryem Gürbüz, *a.g.t.*, s. 195-196.

¹⁹³⁰ G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 130-133.

¹⁹³¹ Bkz. Muntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 32-33; Karş. Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 149; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 372; Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 84-85; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 68.

Kadınların görevleri arasında hisbe yani iyiliği emredip kötülükten sakındırmak da vardı. Sultan Sancar'ın dîvânı tarafından Esterâbâd kadı, hatîb ve muhtesibliği için Ziyâü'd-dîn Mecdü'l-İslâm'a verilen vesika, bozguncuları ve mütecavizleri bastırma, onların zulümlerini önleme gibi hisbenin gereklerini yerine getirme görevini ona emanet ediyor, ağırlıkların, ölçülerin ve fiyatların ayarlanması konusunda da elinden gelen çabayı göstermesi isteniyordu.¹⁹³²

Mecdü'd-dîn Muhammed'i Gülpâyegân kadılığına atayan fermanın girizgâh bölümünde, yargı işlerinin yürütülmesinin ve kadılık makamının en büyük dinî makam ve en hassas şer'î görev olduğu belirtilmiştir.¹⁹³³ Fermanda, kadıdan davaları hükme bağlarken, Kur'an, hadis, halifelerin uygulamaları ve Ebû Hanife Nu'man b. Sâbit'in içtihadına göre hareket etmesi istenmektedir.¹⁹³⁴ Aynı tür tavsiyeye Ziyâü'd-dîn Mecdü'l-İslâm'ı Esterâbâd kadı ve hatîbliğine tayin eden fermanda da rastlamaktayız.¹⁹³⁵ Diğer taraftan bahsi geçen fermanda, emîrlere, isfehsâlârlara, muktâlara, mutasarrıflara ve memurlara, (gumâştegân) şer'î işleri ve kadının mahkemesini ilgilendiren her hususta ona otorite ve saygı sağlanması, camilerin, minberlerin, türbelerin ve ibadet yerlerinin kendisine bırakılması, onun izni ve rızası olmaksızın hiç kimsenin vaaz vermesine müsaade edilmemesi, kadının mahkemesi huzurunda yargılanmayı istemeyen kimselerin kadı adına zorla getirilmesi ve cezalandırılması, özellikle vakıfların yönetimi hususunda onun kontrolünün güçlendirilmesi emredilmektedir.¹⁹³⁶

Kadı tayinlerinde, şehir halkının merkezî hükümete ilettiği istek ve şikâyetlerin önemli bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İmâm Burhanü'd-dîn'in ikinci kez Nîşâbü'r kadılığına atanması ile ilgili belge bunu ispat etmektedir. O, daha önce Nîşâbü'r kadısı iken görevinden ayrılarak inzivaya çekilmişti. Fakat onun yerine tayin olunan kadının uygulamaları sebebiyle halk sorunlar yaşamaya

¹⁹³² Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 52; Karş. Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 77; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 150; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 373; Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 106.

¹⁹³³ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 45; Karş. Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 74.

¹⁹³⁴ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 45-46; Karş. Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 150; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 372-373; Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 97-98; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 131.

¹⁹³⁵ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 51-52; Karş. G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 131.

¹⁹³⁶ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 52; Karş. Ann K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", s. 366-367; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 150-151; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 373; Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 106-107.

başlamıştı. Oysa bu önemli görevi Burhanü'd-dîn yürüttüğü sürece şehrin ve bölgenin bütün reâyâsından saraya şükran mektupları geliyordu. Onun sayesinde halkın huzur içinde yaşadığını ve devletin hayır dualar aldığını bildiriyorlardı. Bu sebeple yeni bir menşur düzenlenerek Burhanü'd-dîn yeniden Nîşâbûr kadılığına tayin edilmiştir.¹⁹³⁷

Sultan Sancar devrinde, kâdileşker'in bir dereceye kadar imparatorluğun baş kadısının yerini almış olması muhtemel görünmektedir.¹⁹³⁸ Sancar, Kadı'l-Kudat Mecdü'd-Dîn'i ordu teşkilâtına mensup farklı rütbelerdeki askerler arasındaki davalara bakması için kâdileşker olarak tayin etmişti. Ordu kadılığının yanı sıra ülke vakıflarının denetimi de kendisine emanet edilen Mecdü'd-Dîn, irili ufaklı bütün vakıfları denetleyecek; hâsılatını inceleyecek; vakıflara yönelik her türlü taarruz, tecavüz ve el koymalara son verecek ve vakıf gelirlerinin doğru amaçlar için kullanılmasını sağlayacaktı. Ayrıca fermanda, emîrlere, isfehsâlârlara, Türk ve Tazîk olmak üzere ordunun bütün önde gelen kimselerine, Mecdü'd-Dîn'e karşı saygı ve hürmette kusur etmeyip şer'i davalarını ona götürmeleri talimatı verildi.¹⁹³⁹

¹⁹³⁷ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 57-58; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 112-113; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 130-131.

¹⁹³⁸ Ann K. S. Lambton, "Internal Structure of the Saljuq Empire", s. 272.

¹⁹³⁹ Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 58-59; Karş. Sonay Ünal, *a.g.e.*, s. 113-115; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 151-152; Ann K. S. Lambton, "Internal Structure of the Saljuq Empire", s. 272; Ayn Yzr., "Wakf-In Persia", s. 82; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 374; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 132-133.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KÜLTÜR MÜESSESELERİ

4.1. MEDRESELER

4.1.1. Nizâmiye Medreseleri

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, eğitim ve öğretim bakımından İslâm dünyasında çağının bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Bu dönem, eğitim-öğretim faaliyetlerinin belli bir sisteme bağlanması ve devletin himayesine alınması açısından oldukça ehemmiyet arzemektedir. Selçuklular, Şîf Bâtınî faaliyetlerin yalnızca siyasî çalışmalarla durdurulamayacağını anlamış, siyasî çalışmaların yanında ilmî ve fikrî faaliyetlerin de yürütülmesi gerektiğine karar vermişlerdir.¹⁹⁴⁰ Bu konuda Sultan Alp Arslan'dan gerekli izni alan ve destek gören Nizâmü'l-Mülk, onun devrinde ve daha sonra Sultan Melikşâh zamanında Bağdad, Belh, Nîşâbûr, Herât, İsfâhân, Basra, Merv ve Âmul (Taberistân) gibi önemli kentlerde kendi adına nisbetle "Nizâmiye"¹⁹⁴¹ denilen medreseleri kurmuştur.¹⁹⁴² Bu medreseleri kendisinden önce de var olan medreselerden ayıran en önemli özellik; daha önceki medreseler öğrencilerin planlı bir şekilde derse devam ettikleri ve bizzat devlet tarafından desteklenen, yönetilen ve denetlenen sistemli müesseseler değilken, Nizâmiye medreseleri; tanınmış ilim ve fikir adamlarını bünyesinde toplayan, maaşlı müderrisleri, aylık ve erzak tahsisatı alan

¹⁹⁴⁰ Ali Muhammed Sallâbî, *a.g.e.*, s. 313.

¹⁹⁴¹ Nizâmiye medreseleri hakkında Bkz. Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Terc. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1976; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2020; M. Asad Talas, *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, Çev. Sadık Cihan, Etüt Yayınları, Samsun 2000; George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, Çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2021; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *TDVİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 188-191; Johannes Pedersen-George Makdisi, "Madrassa", (Institution in the Arabic, Persian and Turkish Land), *EP*, C. V, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 1123-1134; Ömer Menekşe, "Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri" *Diyanet İlmî Dergi*, C. XXXIX, S. 3, Diyanet İşleri Başkanlığı Dinî Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ankara 2003, s. 117-122; Cihan Piyadeoğlu, "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", *USAD*, S. 8, Konya 2018, s. 124-135.

¹⁹⁴² Sübkî, *a.g.e.*, IV, s. 313; Ahmed Çelebi, *a.g.e.*, s. 114; Corcî Zeydân, *a.g.e.*, II, s. 180; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 107; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", s. 188.

öğrencileri ile ücretsiz öğretim yapan,¹⁹⁴³ ders programları belirli ve zengin kütüphanelerle donatılmış¹⁹⁴⁴ yüksek eğitim ve öğretim müesseseleri oluşudur.¹⁹⁴⁵ Nizâmü'l-Mülk, inşa edilen medreselere gelir kaynağı olarak vakıflar tahsis etmiş,¹⁹⁴⁶ böylece onları bol ve sürekli bir gelire kavuşturmuştur. Dâimî bir gelire sahip olan medreseler malî muhtariyete de sahip olmuşlardır.¹⁹⁴⁷

Nizâmiye medreselerinin belli başlı hocalarının ve yardımcılarının biyografileri incelendiğinde, bu medreselerde okutulan derslerin genel programı şu şekilde oluşturulabilir: Kur'an ve Kur'an ilimleri, Hadis ve ilimleri, Şafii usulü fikhî ve Eş'ari kelâmı, Şafii fikhî, Arapça ve ilimleri, Adâb ve kısımları, Riyâziyât ve ferâiz (aritmetik ve mirasın taksimi ile ilgili ilim).¹⁹⁴⁸

Medreselerde müderrisler genellikle bir seccade veya posta oturarak ders verirdi. Bu post, o müderrisin ders verme yetkisinin bir işareti olup, kalabalık derslerde ise müderris bir kürsü üzerine oturarak ders verirdi. Öğrenciler ise halka halinde dersleri dinlerlerdi.¹⁹⁴⁹ Oturma düzeni öğrencilerin seviyelerine göre ayarlanır, konu hakkında daha fazla bilgiye sahip olan öğrenci, müderrise daha yakın otururdu.¹⁹⁵⁰ Müderrisin emri altında iki veya daha çok sayıda "Muîd" adı verilen yardımcıları (belletmenler) vazife görürdü ki bunların görevi, dersten sonra verilen o bilgileri talebeye tekrar edip belletmek ve dersi anlamada zorluk çekenlere izah etmektir.¹⁹⁵¹

Nizâmiye medreselerinde derslerin işlenişinde çeşitli usuller tatbik edilirdi. Derse namazdan hemen sonra Kur'an okunmasıyla başlanır, ders esnasında karşılıklı sorular sorularak hem dersin anlaşılması kolaylaştırılır, hem de tartışma ortamı meydana getirilirdi.¹⁹⁵² İbn Cübeyr'in naklinden anlaşıldığına göre,

¹⁹⁴³ Bkz. Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr el-Kinânî, *Rihletü İbn-i Cübeyr*, Dâru Sâdır, Beyrut 1964, s. 205.

¹⁹⁴⁴ Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, s. 114.

¹⁹⁴⁵ Ömer Menekşe, "a.g.m." s. 117.

¹⁹⁴⁶ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 117; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 221; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, s. 59; Sübkî, *a.g.e.*, IV, s. 319; İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 205.

¹⁹⁴⁷ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 126.

¹⁹⁴⁸ M. Asad Talas, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁹⁴⁹ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 142-143.

¹⁹⁵⁰ George Makdisi, *a.g.e.*, s. 152.

¹⁹⁵¹ Ömer Menekşe, "a.g.m." s. 120.

¹⁹⁵² Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 145; Ömer Menekşe, "a.g.m." s. 120.

Nizâmiye medreseleri örgün eğitimin yanında, geniş halk kitlelerine hitap edecek faaliyetleriyle aynı zamanda yaygın eğitim faaliyetlerini de yürütmekteydi.¹⁹⁵³

Nizâmiye medreseleri, hicrî dokuzuncu asra kadar (XV. yüzyıl) yaklaşık dört asır boyunca talebe yetiştirmeye devam etti. Bu medreselerden mezun olanlar vasıtasıyla Nizâmü'l-Mülk'ün hedeflediği birçok şey gerçekleşti. Öncelikle İslâm beldelerinde Ehl-i sünnet itikadı yaygınlaştı ve Şiiliğin nüfuzu kırıldı. Uzun bir dönem hükümet adamları bu medreselerden mezun oldu. Kadılar, müftüler ve hisbe teşkilatı elemanları buralardan çıktı.¹⁹⁵⁴ Sübkî, Bağdad Nizâmiye Medresesi'nin ilk müderrisi olan Ebû İshak Eş-Şîrâzî'nin şöyle dediğini nakletmektedir: “*Horâsân'a doğru gittim. Hangi beldeye, hangi köye vardırıysam oradaki kadı, müftü ve hatiblerin kendi talebelerim veya arkadaşlarım olduğunu gördüm.*”¹⁹⁵⁵

Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün, öğrencileri yedirip içirip barındıran bir okul tipi ortaya koyması, bunları devletin teftiş ve koruyuculuğu altında işleyen resmî ve düzenli bir öğretim kurumu haline getirmesi, pek önemli bir yenilik hamlesiydi.¹⁹⁵⁶

Sultan Sancar'ın dîvânı tarafından doğrudan yönetilen Horâsân bölgesinde; Nişâbûr, Belh, Herât, Merv, Hargerd (Hâf) ve Bûşenc'de Nizâmiye medreseleri bulunmaktaydı.¹⁹⁵⁷ Bu müesseselerin Büyük Selçuklu Devleti açısından arz ettiği önem açıkça görülmekle birlikte bu dönemdeki eğitim faaliyetlerini tamamen bu kurumlar çerçevesinde değerlendirmek haliyle yanlış olacaktır. Nizâmiye medreselerinin kurulmuş bulunduğu Nişâbûr, Herat, Belh, Merv'de başka medreselerin de varlığını tespit edebilmekteyiz.¹⁹⁵⁸ Misâl olarak Sultan Sancar'ın yönetim merkezi Merv'de; Müstevfî Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansûr el-Hârizmî tarafından 494/1100-1101 yılında Hanefiler

¹⁹⁵³ Bkz. İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 195-196.

¹⁹⁵⁴ Ali Muhammed Sallâbî, *a.g.e.*, s. 325-326.

¹⁹⁵⁵ Sübkî, *a.g.e.*, IV, s. 216.

¹⁹⁵⁶ Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s. 302.

¹⁹⁵⁷ Sübkî, *a.g.e.*, IV, s. 313; Ahmed Çelebi, *a.g.e.*, s. 114; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 358; Corcî Zeydân, *a.g.e.*, II, s. 180; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 107; Abdülkerim Özyayın, “Nizâmiye Medresesi”, s. 188; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 173.

¹⁹⁵⁸ Bu konu hakkında tafsilatlı bilgi için Bkz. Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s. 198-206.

için medrese inşa ettirildiğini görmekteyiz. Ayrıca Amidü'l-Mülk tarafından inşa ettirilen Amîdiyye, Azîzü'd-dîn Ebû Bekr Atîk ez-Zencânî'nin inşa ettirdiği Azîziyye, ayrıca Kemâliyye, Hâtuniyye, Ahmediye ve Şehâbî medreselerinin de varlığı kaydedilmektedir.¹⁹⁵⁹

Bütün tarihi kaynaklar, IV. (X) yüzyıla kadar Horâsân'ın en büyük şehri olan Nîşâbûr'u medreselerin beşiği saymaktadır.¹⁹⁶⁰ Sultan Sancar devrinde Nîşâbûr'da faaliyet gösteren medreselerden bazıları; Beyhakî Medresesi¹⁹⁶¹ Nâsîhiyye Medresesi¹⁹⁶² Amîdiyye Medresesi¹⁹⁶³ Sâidiyye Medresesi¹⁹⁶⁴ Sandaliyye Medresesi¹⁹⁶⁵ Sâbûnî Medresesi¹⁹⁶⁶ ve Câcermî Medresesi'dir.¹⁹⁶⁷ İsimlerini zikrettiğimiz bu medreseler, sadece bazı tarihi kaynaklarda adları geçen medreselerdir ve o devirde bunların dışında çok sayıda medresenin bulunduğu tahmin edilmektedir. Nitekim 556 (1161) yılında Nîşâbûr'da başıbozuk çapulculardan oluşan bir grubun gerçekleştirdiği tahribatta sekiz Hanefî medresesi ile on yedi Şafîi medresesi saldırıya uğrayarak zarar görmüştür.¹⁹⁶⁸

Sultan Sancar devrinde Horâsân'ın bir diğer önemli şehri olan Belh'de; Tekişî Medresesi, Kûze Medresesi, Atabekî Medresesi ve Serseng Medresesi gibi medreseler eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmekteydiler.¹⁹⁶⁹ *Atabetü'l-*

¹⁹⁵⁹ Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, V, s. 114; Sübkî, *a.g.e.*, VII, s. 182; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 72; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 519; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 268; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 313; Ann K. S. Lambton, "Internal Structure of the Seljuq Empire", s. 216; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar" I, s. 557; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s. 204; Yegen Atagarriyev, "X-XII. Yüzyıllarda Merv", *Türkler Ansiklopedisi*, C.V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s., 743-744.

¹⁹⁶⁰ Mürsel Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 247.

¹⁹⁶¹ Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, s. 168; Sübkî, *a.g.e.*, IV, s. 314.

¹⁹⁶² Bkz. Sübkî, *a.g.e.*, VI, s. 168; İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, s. 291.

¹⁹⁶³ Bkz. Sübkî, *a.g.e.*, VII, s. 182.

¹⁹⁶⁴ Bkz. Sübkî, *a.g.e.*, IV, s. 314.

¹⁹⁶⁵ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 198.

¹⁹⁶⁶ Bkz. Sübkî, *a.g.e.*, VII, s. 146-147.

¹⁹⁶⁷ Nîşâbûr medreseleri hakkında Bkz. Nadir Baştürk, *Büyük Selçuklular Döneminde Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri (1040-1157)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya 2019; Şakir Gözütok, "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nîşâbûr Medreseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 185, İstanbul 2010, s. 33-64.

¹⁹⁶⁸ Mürsel Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan*, s. 249.

¹⁹⁶⁹ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 33-37; Karş. G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 142-143; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 164-165; Ergin Ayan, "Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası", s. 378-379; Sonay Ünal, *a.g.t.*, s. 86-90; Münire Nâcî Sâlim, *el-Hareketü'l-fikriyyetü fi Horâsân el-Karn-ı es-Sadis-i el-Hicrî*, ed-Darü'l-Arabiyyetü'l-Mevsûât, Beyrut 2014, s. 110-150; Cihan Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi: Kubbetü'l-İslâm Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)", *Tarih Dergisi*, S. 49, İstanbul 2010, s. 19.

Ketebe'de yer alan bir müderris atama menşurunda, atanan müderrise yukarıda adı geçen yerler ve diğerlerinde ders verme görevi verilmektedir.¹⁹⁷⁰ Bu bilgiden şehirde başka medreselerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Başka deyişle şehrin eğitim hayatı bir hayli canlıdır. Öyle anlaşılıyor ki Tekişi Medresesi, adından da anlaşılacağı üzere buraya uzun dönem hâkim olan Tekişi b. Alp Arslan tarafından yaptırılmıştır.¹⁹⁷¹

4.1.2. Müderris Tayinleri

Devletin kontrol ve denetiminde bulunan Nizâmiye medreselerinde müderris atamasının belirli şartlara bağlı olduğu görülmektedir. Nizâmü'l-Mülk, kendisi Şafii olduğu için bu medreselerde Şafii usul ve fikhının okutulmasını istiyordu. Bu sebeple oraya seçilecek müderrislerde öncelikle Şafii olma şartı aranıyordu.¹⁹⁷² Diğer taraftan bu medreselere tayin edilen müderrislerin çoğunlukla daha önce de camilerde veya özel medreselerde müderrislik yaptıkları anlaşılmaktadır.¹⁹⁷³ Daha sonradan ilimdeki ehliyetini ispat etmiş kütüphaneci, vakıf mütevellisi vb. meslekten kişilerin de Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak tayin edildikleri görülmektedir.¹⁹⁷⁴ Teamüllere göre, bir müderrislik kadrosu boşaldığı zaman, buraya ilmî bakımdan en nitelikli kişi seçiliyordu. Bu konuda adayın bir münazaracı olarak elde ettiği şöhret,¹⁹⁷⁵ hocası tarafından yapılacak tavsiye ya da yerel ulemânın ortak kanaati belirleyici oluyordu.¹⁹⁷⁶

Müderrisler çoğunlukla vezîrlük divânından çıkan bir menşurla tayin ediliyorlardı.¹⁹⁷⁷ Daha sonra bizzat sultanların fermanları ile müderris tayin edildiği de olmuştur. Meselâ 513 (1119) yılında Büyük Selçuklu tahtına oturan Sultan Sancar, aynı yıl Bağdad Nizâmiye Medresesi'ne bir tevkî' göndererek İbnü't-Taberî'yi müderris tayin etmiştir.¹⁹⁷⁸ Yine aynı şekilde 27 Cemâziyelâhir

¹⁹⁷⁰ Muntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁹⁷¹ Cihan Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi: Kubbetü'l-İslâm Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)", s. 19.

¹⁹⁷² Ali Muhammed Sallâbî, *a.g.e.*, s. 315; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 128; M. Asad Talas, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁹⁷³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 365.

¹⁹⁷⁴ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 139.

¹⁹⁷⁵ Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, s. 217.

¹⁹⁷⁶ George Makdisi, *a.g.e.*, s. 255.

¹⁹⁷⁷ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 292; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 428.

¹⁹⁷⁸ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 173.

517 (22 Ağustos 1123) Çarşamba günü, İbnü'l-Bakarhî elinde Sultan Sancar ve Mahmûd'un fermanı olduğu halde Nizâmiye'de ders vermek üzere Bağdad'a gelmişti. Fukaha önce bu isteği kabul etmek istemedilerse de dîvânın ısrarı üzerine bu emre uymuşlardır.¹⁹⁷⁹

Sancar, Horâsân melikliği döneminde de İmâm Gazzâlî'yi Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ne tayin etmişti. Bilindiği üzere, İmâm Gazzâlî, Bağdad Nizâmiye Medresesi'ndeki görevini kardeşi Ahmed Gazzâlî'ye bırakarak 488 yılının Zilkâde ayında (Kasım 1095) Bağdad'dan ayrılmıştı.¹⁹⁸⁰ On yıldan fazla süren seyahatlerinden sonra memleketi Tûs'a gelerek ömrünün son zamanlarını burada geçirmek istemişti. Melik Sancar, Meşhed yakınlarında iken İmâm Gazzâlî'nin Tûs'ta olduğunu öğrenince onu ordugâhına davet etmiş ve onunla bir görüşme gerçekleştirmişti. (499/1105) Sancar, bu görüşme sırasında Gazzâlî'nin tedristen muaf olma isteğini kabul etmeyerek kendisine medreseler inşa edeceğini söylemiş ve derslerine başlayıp âlimlerin müşküllerini halletmesini ve ilmi yaymasını rica etmişti.¹⁹⁸¹

Gazzâlî, *el-Munkiz* adlı eserinde “zamanın padişahı”, Allah'ın takdiri ile derûnî bir arzu duydu ve bu “fetret”i (Batınîlerin ve filozofların İslâmiyeti sarsmalarını) kaldırmak için, itiraz kabul etmeyecek bir surette, Nîşâbûr'a gidip derse başlamamı emretti”¹⁹⁸² ifadesiyle Sancar ile aralarında geçen hadiseyi anlatmıştır. Böylece Gazzâlî, on iki yıllık bir aradan sonra 499/1106'da Nîşâbûr Nizamiye Medresesinde tekrar derslerine başlamıştı.¹⁹⁸³

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Sultan Sancar'ın dîvânı tarafından doğrudan yönetilen Horâsân bölgesinde; Nîşâbûr, Belh, Herât, Merv, Hargerd (Hâf) ve Bûşenc'de Nizâmiye medreseleri bulunmaktaydı.¹⁹⁸⁴ Bununla birlikte

¹⁹⁷⁹ Muhibbüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmûd b. Hasan İbnü'n-Neccâr, *Zeylû Târîhi Bağdad*, Dârü'l-Kitab el-Arabî, Beyrut Tarihsiz, s. 219-220; Sübkî, *a.g.e.*, VII, s. 204; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 140-141, 203.

¹⁹⁸⁰ Sübkî, *a.g.e.*, VI, s. 197.

¹⁹⁸¹ Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, “Sancar ve Gazzâlî” s. 40-52; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 325-326; Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 75-76.

¹⁹⁸² Gazzâlî, *El-Munkizu Min-Ad-Dalâl*, s. 79-80.

¹⁹⁸³ Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 529; Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, “Sancar ve Gazzâlî” s. 52; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 326; Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 76.

¹⁹⁸⁴ Sübkî, *a.g.e.*, IV, s. 313; Ahmed Çelebi, *a.g.e.*, s. 114; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 358; Corcî Zeydân, *a.g.e.*, II, s. 180; Ahmet

Atabetü'l-Ketebe'de Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi ve Belh'de bulunan birkaç medreseye müderris tayiniyle ilgili yalnızca iki adet belge bulunmaktadır.¹⁹⁸⁵

Atebetü'l Ketebe'deki ilk resmî belge Hâce Muhyi'd-dîn Muhammed b. Yahya en-Nîşâbûrî'nin Nîşâbûr'daki Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak tayiniyle ilgilidir. Bu ferman; Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün ilme ve talebelere lütufkârlığından, Nizâmiye medreselerinin kuruluşundan ve bu medreselerde vazife yapan müderrislerin başarılı hizmetlerinden bahseden uzunca bir girişle başlar ve şöyle devam eder:

*“Asrımızı fazlı, ilmi ve iffeti ile şereflendiren, Şafî ve Hanefî mezheb âlimlerinin önderi olan ve herkesin sempatisini kazanan Muhyi'd-dîn Muhammed b. Yahyâ'ya –Allah ömrünü uzatsın- dünya medreselerinin en değerlisi ve ilim talebesinin itibar gösterdiği yerlerin en azizi olan Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik görevini verdik. Ayrıca medreseyi, vakıfları ve bu ikisine bağlı her şeyi, onun ilminin, iffetinin ve dindârlığının uhdesine tevdi ettik.”*¹⁹⁸⁶

Fermanda ayrıca reîs ve kadı da dâhil olmak üzere Nîşâbûr'daki mevki sahibi olan herkesin Muhyi'd-dîn'e yardımcı olmaları, onun kadrosundaki ulemâ ve fakihlere de saygıyla davranmaları tavsiye edilmektedir. Diğer taraftan medreseye bağlı vakıf mülkiyetinden sorumlu olan mutasarrıf ve memurların, Muhyi'd-dîn'in talimatları doğrultusunda müderrislerin ücret ve maaşlarını ödemeleri ve medreseye ait binaların tamiri de dâhil olmak üzere müderrislerin tüm emirlerine uymaları gerektiği kaydedilmiştir.¹⁹⁸⁷

Ortaçağ yazarlarının verdikleri bilgilere göre Muhyi'd-dîn Muhammed b. Yahya, Sultan Sancar devrinin en ünlü dinî otoritelerinden biriydi. O, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nden sonra Herât Nizâmiye Medresesi'nde de müderrislik

Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 107; Abdülkerim Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, s. 188; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 173.

¹⁹⁸⁵ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 6-9, 33-37.

¹⁹⁸⁶ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 7-8; Karş. Ahmed Çelebi, *a.g.e.*, s. 216; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 141; Sonay Ünal, *a.g.t.*, s. 54-55.

¹⁹⁸⁷ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 8-9; Karş. Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 163; Ergin Ayan, “Sultan Sancar'a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, s. 378; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 141; Sonay Ünal, *a.g.t.*, s. 55-56.

yapmıştır.¹⁹⁸⁸ Sancar, Belh Oğuzlarının üzerine sefere çıkarken fetva için ona başvurmuştu. Âsî Oğuzların tenkili için sultanın başvurusuna olumlu cevap vermiş, fakat bu cevap ona pahalıya mal olmuştu. Nîşâbûr'da 548 yılının Ramazan ayında (Kasım/Aralık 1153) Oğuzlar tarafından işkence edilerek öldürülmüştür. Pek çok şair Muhyi'd-dîn Muhammed b. Yahya'nın ardından ağıt niteliğinde şiirler yazmıştır.¹⁹⁸⁹

Seyyid Zahîrû'd-dîn İmâmu'ş-Şark'ı Belh'teki birkaç medreseye müderris olarak atayan fermanda da müderrisin statüsü hakkında ilginç bilgiler mevcuttur. Belgede ifade edildiğine göre, Zahirû'd-dîn'e ecdadının geleneği olan Mâzenderân seyyîdlerinin nikâbeti başta olmak üzere buradaki cami, medrese, mezarlık ve vakıfların idaresi ile minberlerin ve vaaz meclislerinin kurulması görevleri verilerek onaylanmıştı. Fakat kendisi Belh'e yerleşip, din ve devletin yararına eğitim vermek ve vaazda bulunmak istediği için, eski misâlde zikredilen Medrese-i Tekişî, Medrese-i Kûze, Mescid-i Serseng ve diğerlerinin tedris, ifâdât ve vaaz işlerine tayin edilmiştir. Yine Singerân ve Zergerân camilerinde, Atabekî medresesinde, iplikçiler ribâtında (ribât- rismân-ı furûşân) ve bu ribâttaki kütüphanede vaaz meclisi kurma hakkının ona ait olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bütün ulemâ ve fakihlerin toplandığı şehrin merkez camisinde (Mescid-i Camii) münazaralar düzenlemesi için ona bir de yer ayrılmıştı. Kendisine kütüphane (hizâne-i kütüb) de verilen Zahîrû'd-dîn, onun idaresini imâm ve dîvân yetkililerinin huzurunda teslim almalıydı. Bu insanlar kütüphanedeki bütün kitapların kataloğunu çıkarıyor ve güvenilir bir bekçi (hâzin-i emîn) seçiyorlardı.

¹⁹⁸⁸ İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, s. 223.

¹⁹⁸⁹ Muhyi'd-dîn Muhammed b. Yahya hakkında Bkz. Sübkî, *a.g.e.*, VII, s. 25-28; İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, s. 223-224; Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 7-9; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 155, 158; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 66; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 105; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XX, s. 312-315; Kâdî Nâsirüddîn Beyzâvî, *a.g.e.*, s. 111; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, *a.g.e.*, s. 50-51; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 177; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 184; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 362; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 94; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 112; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 226a-226b; Karş. Bülent Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 241; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 226-227; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s. 187; G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 140-141.

Belgenin “emir” rüknünde, Belh Vâlisi İmâdü’-d-dîn Kumac ve nâibleri de dahil olmak üzere bölge idarecilerinin Zahîrû’-d-dîn’e yardım etmeleri emredilmiştir.¹⁹⁹⁰

Leningrad Münşeat Mecmuası’nın beşinci vesikası, *Kitabü’l-Ensâb*’ın müellifi meşhur Tâcu’l-İslâm Ebû Sa’d Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem’ânî’nin Merv’de bir medreseye müderris tayin edildiğine dair bir menşurdur. Sem’ânî, yaptığı uzun seyahatlerden döndükten sonra 1143 yılında, Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun payitahtı Merv’de Ahmediye Medresesi’ne müderris tayin edilmiştir. Sultan Sancar’ın dîvânından çıktığı anlaşılan bu tayin belgesini Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî’nin kaleme almış olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁹⁹¹

4.2. KÜTÜPHANELER

Selçuklular devrinde memleketin her tarafı medreselerle beraber kütüphanelerle donatılmıştı.¹⁹⁹² Öyle ki, Sultan Sancar’ın pâyitahtı olan Merv, zengin kütüphaneleriyle bir cazibe merkezi haline gelmişti. Ortaçağ yazılı kaynaklarında Merv’de ilmin gelişmesine büyük ivme kazandıran zengin kütüphanelerin olduğu hakkında birçok kayıt bulunmaktadır. Bunlardan Yâkût el-Hamevî, bu dönemde Merv’de on büyük vakıf kütüphanesi bulunduğunu belirterek bunları tanıtmıştır:

Azîziye Kütüphanesi: Sultan Sancar’ın şerbetçi başısı Azizü’-d-dîn Ebû Bekr Atîk ez-Zencânî (Atîk b. Ebî Bekr) tarafından tesis edilmiş olup içerisinde 12 bin cilt değerli kitap bulunmaktaydı.

Kemaliye Kütüphanesi: Azîziye ile aynı camideydi.

Şerefü’l-Mülk Müstevfi Kütüphanesi: Hanefilere mahsus olan medreseye aitti.

Nizâmiye Kütüphanesi: Şâfilere ait olan Nizâmiye Medresesi bünyesinde bulunuyordu.

¹⁹⁹⁰ Müntecebü’-d-dîn Bedî’ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 33-37; Karş. G. M. Kurpalidis, *a.g.e.*, s. 142-143; Heribert Horst, *a.g.e.*, s. 164-165; Ergin Ayan, “Sultan Sancar’a Ait Bazı Münşeat Vesikalarının Muhtevası”, s. 378-379; Sonay Ünal, *a.g.t.*, s. 86-90.

¹⁹⁹¹ Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, s. 557.

¹⁹⁹² Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 123; Büyük Selçuklular devri kütüphaneleri hakkında Bkz. Erdoğan Merçil, “Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme”, *Selçuklular –Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 133-143.

Amîdiye Kütüphanesi: Aynı adlı medreseye aitti.

Hatuniye Kütüphanesi: Aynı adlı medreseye aitti.

Bunlardan başka Vezîr Mecdü'l-Mülk Kütüphanesi, Zâmiriyye Kütüphanesi ve Sem'ânî ailesine ait iki kütüphane daha mevcut idi.¹⁹⁹³ Medrese ve tekkelerdeki kütüphaneler de ilave edilince, Merv'deki kütüphane sayısının yirmiye kadar ulaştığı ifade edilmektedir. Yâkût el-Hamevî, Tâcu'l-İslâm Ebû Sa'd Abdülkerim es-Sem'ânî gibi Tarih, Coğrafya ve Biyografi müellifleri, Merv'deki bu kütüphanelerden yararlanarak eserlerini ortaya koymuşlardır.¹⁹⁹⁴

Bu kütüphanelerden başka Sultan Sancar'ın kendisinin de *Hızâne-i kütüb-i hâss* veya *Hızâne-i kütüb-i pâdişâh-ı âlem* isminde hususî bir kütüphanesi olduğunu Ömer b. Sehlân es-Sâvî'nin *Risale-i Senceriyye fi'l-Kainati'l-Unsurîyye* adlı eserinin mukaddimesinden öğrenmiş bulunmaktayız. Müellifin ifadesinden anlaşıldığına göre, bir eser yazılması bizzat Sultan Sancar tarafından kendisinden talep edilmiştir. Fakat müellifin konu seçiminde serbest bırakıldığı, onun diğer çeşit tasniflerle dolu olduğunu söylediği İmparatorluk Kütüphanesi'ndeki (*Hızâne-i kütüb-i hâss*) kitapları çeşni bakımından tamamlayacak şekilde bir eser kaleme aldığını ifade etmesinden anlaşılmaktadır.¹⁹⁹⁵ Diğer taraftan Merv'den 616'da (1219/1220) ayrılmış olan Yâkût el-Hamevî, eserinde Sultan Sancar'ın hususî bir kütüphanesi olduğunu zikretmiyorsa da *Keşfü'z-Zunûn*'da yer alan bir haşiyede, Ebî Bekr İbn-i Mesûd adındaki bir zatın bu tarihten on üç sene evvel yani 603'te (1206/1207) *Hızânetü's-Sultan Sancar* isminde bir kütüphaneyi ziyaretinden bahsedilmektedir.¹⁹⁹⁶ Bundan da anlaşılmaktadır ki, Sultan Sancar'ın vefatından yarım asır sonra ve müteakip senelere kadar bu kütüphane faaliyette

¹⁹⁹³ Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, V, s. 114; Karş. Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, "Sancar ve Gazâlî" s. 53-54; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 330; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 123; Ali İpek, "Sultan Sencer Dönemi Merv'de İlmî Hareketlilik", s. 472; Yegen Atagarrıyev, "a.g.m.", s. 743-744.

¹⁹⁹⁴ Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, "Sancar ve Gazâlî" s. 54-55; Ali İpek, "Sultan Sencer Dönemi Merv'de İlmî Hareketlilik", s. 472.

¹⁹⁹⁵ Bkz. Ömer b. Sehlân es-Sâvî, *Risale-i Senceriyye fi'l-Kainati'l-Unsurîyye*, Fatih Kütüphanesi, nr. 5426, vr. 198a; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar II, Risâle-i Senceriyye", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri*, C. I, S. 3'ten Ayıbasım, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1969, s. 19, 22; Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, "Sancar ve Gazâlî" s. 54.

¹⁹⁹⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübü ve'l-Fünûn*, I, Haz. Şerafeddin Yaltkaya, Rifat Bilge, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 375; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Arapça'dan Tercüme Eden Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 338; Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, "Sancar ve Gazâlî" s. 54.

kalmaya devam etmiştir. Sultan Sancar devrinde yaşayan büyük âlim İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî'nin “*Ebû'l-Feth Kûşek'in kitaplarını Sultânü'l-Âzam Sancar'ın kütüphanesinde gördüm. Sultan ona itimadı olduğundan kitaplarını mütalâaya çok düşkün idi*” ifadesinden sultanın kendisine ait bir kütüphaneye sahip olmakla kalmadığı ve aynı zamanda mühim eserleri okuduğu ve yüksek bir kültüre sahip olduğu da anlaşılmaktadır.¹⁹⁹⁷

Sultan Sancar, Katavan sahrasında Karahitaylara yenildikten sonra Belh şehrine gelmişti. Bu durumu fırsat bilen Hârezmşâh Atsız, Sultan Sancar'a isyan ederek Merv ve Nîşâbûr'u yağmalamış, pek çok hazine ve zahire ele geçirdikten sonra Hârezm'e dönmüştü. İşte bu sırada devrin tanınmış bilginlerinden Hakim Hasan Kattan'ın Merv'de bulunan kütüphanesi de yağmalanmış ve kitapları kaybolmuştu. Hakim Hasan Kattan, bu işten Hârezmşâh Atsız'ın saray şairi Reşîdü'd-dîn Vatvat'ı sorumlu tutmuş; Reşîdü'd-dîn Vatvat ise, hakkındaki iddialara cevap vermek için Hakim Hasan Kattan'a yazdığı mektupta şunları söylemiştir: “... Beni, kütüphanenizi yağmalamak ve insafsızlık etmekle suçlamışsınız.... Bütün bunların aksine ben Allah'ın bir kulu olarak Müslümanlar yararlınsınlar diye binlerce kitabını İslâm kütüphanelerine bağışlamış bir insanım. Hem üstelik, bir insanın onca güçlülere katlanarak kaleme aldığı bir eseri çalmak alçaklığını kim gösterir?...”¹⁹⁹⁸

Merv'de bulunan kütüphanelerin okuma ve öğrenme meraklısı insanlar için son derece elverişli ve engelsiz olduğu açıktır. Yâkût'un ifadesine göre, Merv'deki evine kütüphanelere ait kitapların iki yüz cildini getirmiştir. Kitaplar okuyucuya herhangi bir kefalet karşılığı olmadan serbestçe veriliyordu. Kitapların her bir cildinin fiyatının bir dinar kıymetinde olduğu yine Yâkût'un ifadelerinden anlaşılmaktadır.¹⁹⁹⁹ Yâkût el-Hamevî'nin Suriye'nin Hama şehrinden Merv'in kütüphanelerinde ilmî çalışmalarda bulunmak için geldiğini göz önünde bulundurursak, bu şehrin doğunun gözde şehirlerinden ve ilmî merkezlerinden

¹⁹⁹⁷ Bkz. İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimmetü Sivâni'l-Hikme*, s. 99-100; Karş. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 335, 337; Ayn. yzr., “Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkitler III, Sultan Sancar'ın Kültür Seviyesi Meselesi”, s. 34.

¹⁹⁹⁸ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 346-347; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 257-258; Karş. Erdoğan Merçil, “Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme”, s. 140.

¹⁹⁹⁹ Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, V, s. 114; Karş. Yegen Atagarriyev, “a.g.m.”, s. 744.

olduğu kolayca anlaşılabilir olur. Yâkût el-Hamevî'nin Merv kütüphanelerinden derlediği ilmî belgeler ona “*Mu'cemü'l-Buldân*” (Yurtların Sözlüğü) adlı coğrafya kitabıyla birlikte *Mu'cemü'l-Üdebâ* (Edebiyatçıların Sözlüğü) adlı kitabını da yazdırmıştır.²⁰⁰⁰

Merv'in gerek uyumlu, güzel ahlaklı insanları ve gerekse böylesine bir ilmî ortamdan memnun kalan Yâkût el-Hamevî, üç yıl kaldığı bu şehir hakkında “*Ben kitaplara dalıp uzak yerdeki vatanımı da, çocuklarımı da unuttum. Dünyanın diğer kütüphanelerinde bulunamayan çekici bilgileri ben bu yerde buldum. Eğer Moğolların istilacı saldırısı olmasa idi, ben hayatımın sonuna kadar Merv'den ayrılmazdım*” diye yazmıştır.²⁰⁰¹ O dönem şehirlerinin fizikî yapıları ve nüfus varlıkları göz önünde bulundurulursa, Merv'de bu kadar sayıda kütüphanenin kurulmuş olması, buranın ne kadar önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Desteğini saltanattan alan böyle bir ilmî ortamın oluşumu, her alanda çok sayıda ilim erbabının yolunu açmış, yetişmesine hizmet etmiştir. Bunun için Mû'izzî, Enverî, Şemsü'l-Mülk gibi sayıları kırka varan saray ve saray dışı şairleri Sultan Sancar'a övgü şiirleri yazmış, ayrıca adına her fenden bir eser telif edilerek, kendisine ithaf edilmiştir.²⁰⁰²

Selçuklular zamanında Horâsân'ın bir diğer önemli kültür merkezi olan Nîşâbûr'da da en büyüğünde beş bin cilt kitabın bulunduğu on üç kütüphane bulunmaktaydı.²⁰⁰³ Bunlardan bazıları; Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi Kütüphanesi²⁰⁰⁴ Beyhakî Medresesi Kütüphanesi²⁰⁰⁵ Hâtûn-ı Mehd-i Irak Medresesi Kütüphanesi²⁰⁰⁶ Ukaylî Mescidi Kütüphanesi²⁰⁰⁷ Sâbûnî Medresesi

²⁰⁰⁰ Yegen Atagarriyev, “a.g.m.”, s. 744.

²⁰⁰¹ Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, V, s. 114; Karş. Yegen Atagarriyev, “a.g.m.”, s. 743; Ali İpek, “Sultan Sencer Dönemi Merv'de İlmî Hareketlilik”, s. 472-473.

²⁰⁰² Ali İpek, “Sultan Sencer Dönemi Merv'de İlmî Hareketlilik”, s. 473.

²⁰⁰³ Mürsel Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan*, s. 154.

²⁰⁰⁴ Bkz. Sübkî, *a.g.e.*, VII, s. 96.

²⁰⁰⁵ Bkz. İlhâm Felâhpûr-Muhammed Sipehrî, “Câygâh-u Kârkerd-i Medrese-i Beyhakiyye der Nizâm-ı Âmûzişî-i Devrân-ı İslâmî”, *Journal for the History of Islamic Civilization*, Vol. 53, No. 1, Spring&Summer 2020, s. 185-187.

²⁰⁰⁶ Bkz. İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Târih-i Beyhâk*, s. 175; Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 567.

²⁰⁰⁷ Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 224.

Kütüphanesi²⁰⁰⁸ Abdullah Nîşâbûrî Kütüphanesi, Emîrek Kütüphanesi ve Câcermî Kütüphanesi'dir.²⁰⁰⁹

Oğuzların Nîşâbûr'u istilası sırasında (548/1153-1154) başta Nîşâbûr Nizâmîye Medresesi Kütüphanesi olmak üzere pek çok kütüphane yakılıp yıkılmıştı.²⁰¹⁰ Buralardaki kitaplardan ancak bir kısmı kurtarılabılmıştı.²⁰¹¹ Saldırıya maruz kalan kütüphanelerden biri de Sâbûnî Medresesi Kütüphanesi idi.²⁰¹² Bu olaylardan çok geçmeden 556/1161'de Nîşâbûr'da bu sefer de çapulculardan oluşan bir grup şehri tamamen tahrip etmişlerdi. Tahrip edilen yerler arasında Ukaylî Mescidi ve kütüphanesi de bulunmaktaydı. Ayrıca bu olaylar sırasında beş kütüphane ateşe verilmiş ve yedi kütüphane de yağma edilmişti. Buralardaki kitaplar ise yok pahasına satılmıştı.²⁰¹³

Sultan Sancar devrinde, Horâsân'ın şehirlerinden Serahs'ta da kütüphane olduğu anlaşılmaktadır.²⁰¹⁴ Horâsân'ın en büyük kadısı sayılan Muhammed b. Mansûr el-Serahsî bir hankâh yaptırmış, buna bir kütüphane ve eczane ilâve ettirmişti. Meşhur şair Senâ'î bu kadıya intisapla dîvânında bu kütüphaneyi zikretmiştir.²⁰¹⁵

4.3. İLMÎ VE FİKRÎ HAYAT

Sultan Sancar'ın medeniyet tarihindeki mevki, siyasi sahada olduğu kadar ve belki ondan da daha fazla azametlidir. Altmış yıllık saltanatı boyunca ilim, edebiyat, sanat, felsefe, tıp ve riyaziye sahasında şöhret yapan insanlar ya onun himayesinde bulunmuş ve yükselmiş veya bizzat kendi yetiştirmesi olup bunların mühim bir kısmı da kendi yanında yaşamıştır. Barthold, Sancar'ın okuma yazma bilmediğini iddia etmişse de²⁰¹⁶ Osman Turan bunu tekzip etmiştir.²⁰¹⁷ Zira

²⁰⁰⁸ Bkz. Utbî, *a.g.e.*, s. 214.

²⁰⁰⁹ Nîşâbûr kütüphaneleri hakkında tafsilatlı bilgi için Bkz. Nadir Baştürk, *a.g.t.*, s. 156-160.

²⁰¹⁰ M. Asad Talas, *a.g.e.*, s. 53.

²⁰¹¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 158.

²⁰¹² Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", s. 141.

²⁰¹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 224.

²⁰¹⁴ Bkz. İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Târih-i Beyhâk*, s. 175; Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 567.

²⁰¹⁵ Râvendî, *a.g.e.*, II, s. 433-434; Karş. Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", s. 138.

²⁰¹⁶ Bkz. Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 329.

²⁰¹⁷ Bkz. Osman Turan, "Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkitler III, Sultan Sancar'ın Kültür Seviyesi Meselesi", s. 33-37.

Sancar'ın, mükemmel bir kütüphane vücuda getirerek, ilim adamı ve şairleri himaye etmesinin yanı sıra bizzat kendisinin hadis ilmi ile meşgul olduğu ve Farsça şiir söylediği ifade edilmektedir. Teşvik ve himaye etmekte olduğu bilginler, zamanında çeşitli ilimlere dair eserler vücuda getirmişler ve bunları bir hürmet nişanesi olmak üzere koruyucuları Sultan Sancar adına ithaf etmişlerdir. Sarayı âlim, şair, tabip, matematikçi ve filozoflarla dolup taşan Sultan Sancar, bazı âlimlerden bizzat kendisi eser yazmalarını istemiştir. Mesela, Ömer b. Sehlân es-Sâvî'nin *Risale-i Senceriyye fi'l-Kainati'l-Unsuriyye* adlı eseri yazmasını bizzat Sultan Sancar istemiştir.²⁰¹⁸

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Sultan Sancar, bilhassa din âlimlerine ve sûfilere çokça hürmet eder ve yakınlık gösterir, onlarla beraber oturur, sohbetlerine katılır, onlara maddî yardımlarda bulunur ve bir takım meselelerde onların görüşlerine başvurur, tenkitlerini dinlerdi.²⁰¹⁹ İmam Gazzâlî başta olmak üzere, Şeyh Ahmed Gazzâlî, Yusuf Hemedânî, Şeyh Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hakim Senâi-yi Gaznevî ve Hoca Ahmed-i Yesevî gibi bir çok din âlimi ve mutasavvıf ile görüşme imkânı bulmuş, onlarla kimi zaman mektuplaşmış, kimi zaman vaaz ve nasihatlerini dinlemiş, onların hâl ve yaşantılarından etkilenmiştir.²⁰²⁰ Kendisi selefleri gibi Hanefî mezhebine tam bir itikatla bağlı olmakla birlikte fikir ve içtihat bakımından muhalefette kalmış olmalarına rağmen diğer mezhep bilginlerine karşı da hürmette kusur etmemiş, bilakis âlim olan herkese ilmî şahsiyetiyle mütenasip bir şekilde saygı göstermiştir.²⁰²¹

Sultan Sancar, ilim ehli, mutasavvıf ve şairlere hususî ihسانlarda bulunmaktan da geri durmuyordu. Devrinin meşhur din âlimi ve mutasavvıfı Yusuf Hemedânî'ye mektup göndererek onun yaşantısının inceliklerini merak

²⁰¹⁸ Bkz. Ömer b. Sehlân es-Savî, *Risale-i Senceriyye fi'l-Kainati'l-Unsuriyye*, vr. 198a; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar II, Risâle-i Senceriyye", s. 19, 22; Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, "Sancar ve Gazzâlî" s. 39-40, 54; Abdulvahap Yıldız-Abdullah Ekinci, "Ahmed Câm Nâmekî ile İlgili Şiir ve Menkıbelerde Sultan Sencer'in Şahsiyeti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 152, İstanbul 2004, s. 113.

²⁰¹⁹ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 167; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 340; Ali İpek, "Sultan Sencer Dönemi Merv'de İlmî Hareketlilik", s. 470; Abdulvahap Yıldız, "Sultan Sencer İle Ahmed-i Câm Nâmekî Arasındaki İlişkiler", s. 137-138.

²⁰²⁰ Abdulvahap Yıldız, "Sultan Sencer İle Ahmed-i Câm Nâmekî Arasındaki İlişkiler", s. 139.

²⁰²¹ Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, "Sancar ve Gazzâlî" s. 40.

eden ve onunla yakınlık kurmak isteyen Sultan Sancar, bunun yanında onun öğrencilerine dağıtılmak üzere elli bin altın bağışta bulunmuştur.²⁰²²

Sultan Sancar'ın ilim ehline karşı saygılı ve onları yüksek tutan bir anlayışa sahip olması dolayısıyla fikrî mücadelelerde kendisi bizzat müdahale etmek yerine, âlimlerin meseleleri çözmelerine yönelik bir anlayışı takip etmiştir.²⁰²³ Nîşâbûr'da Şafiiler ile Hanefiler arasında çıkan bir mücadeleye bir asayiş meselesi olmasına ve ordusuyla şehrin yakınında bulunmasına rağmen müdahale etmemiş, âlimleri vasıta kılarak hadiseyi yatıştırmıştır.²⁰²⁴

Sultan Sancar'ın ilme olan sevgisi, onunla hemhal olması, bilim adamlarına verdiği değer ve marifet dairesindeki yaşantısı, Merv şehrini dönemin çok yüksek bir kültür ve medeniyet merkezi haline getirmişti. İnsanlar her taraftan Horâsân'a adeta akın ediyorlardı.²⁰²⁵ Râvendî'nin ifadesiyle, “*burası ilmin ocağı, faziletlerin kaynağı, hünerlerin yatağı*“ olmuştu.²⁰²⁶ Nitekim Merv ve Belh başta olmak üzere Horâsân'ın önemli kültür merkezlerinde, genel katılımlı ilmî tartışmalar bir gelenek halinde devam ediyordu. Hatta kadınlar bile bu münazaralara katılabiliyor ve bazen de bu ilim meclislerinden alıkonuluyorlardı.²⁰²⁷

4.3.1. Din Adamları

Sultan Sancar, din bilginlerine ve sûfîlere saygı gösterir, onları ziyaret eder ve hayır dualarını almaya çalışırdı. O, ulemâyâ ve mutasavvıflara karşı çokça hürmet eder, kendisi de ilimle meşgul olur ve bilimi teşvik ederdi. Bu dönemde Horâsân, başta Anadolu olmak üzere bütün İslâm dünyasına din ve ilim adamı

²⁰²² Hâce Yûsuf-i Hemedânî, *a.g.e.*, s. 40; M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 130; Kasım Kufralı, “Gazneli ve Selçuklu Devrinin Tezki Muhiti” s. 278.

²⁰²³ Efe Yeşildurak, *Sultan Sencer Devri (1098-1157) Selçuklular'da İlmî ve Fikrî Hayat*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2015, s. 19.

²⁰²⁴ Bkz. el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 125; Karş. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 324-325.

²⁰²⁵ Ali İpek, “Sultan Sencer Dönemi Merv'de İlmî Hareketlilik”, s. 472.

²⁰²⁶ Bkz. Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 167.

²⁰²⁷ Bkz. Müntecebü'd-dîn Bedî' Cüveynî, *a.g.e.*, s. 35, 83; Karş. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 323; Cihan Piyadeoğlu, “Horasan'ın Doğu Bölgesi: Kubbetü'l-İslâm Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)”, s. 19.

yetiştiren bir merkez olmuştur. Bu din adamlarının Anadolu ve daha birçok bölgenin İslâmlaşmasında büyük katkıları olmuştur.²⁰²⁸

Sultan Sancar, selefleri gibi Sünnîliğin Hanefî yorumunu benimsemiş olmakla birlikte hiçbir zaman bir mezhep taassubu içerisinde olmamıştır. Onun zamanında görev yapan vezîrler ve diğer vazife sahipleri arasında çok sayıda Şafîî ve Şîî-İmamî kişiler bulunmaktaydı. Çalışmamızın bu bölümünde Sultan Sancar devrinde yaşamış din bilginlerini tanıtmayı uygun gördük.

4.3.1.1. Müfessirler

Selçuklular zamanında bilhassa Sultan Sancar devrinde, Tefsir ilminde, Sünnî, Şîî, Eş'ari, Mu'tezile ve Sûfî müfessirlerin çalışmaları sayesinde büyük bir gelişme kaydedilmiş, Arapça ve Farsça yayınların sayısında gözle görünür bir artış gerçekleşmiştir.²⁰²⁹ Sancar devrinde, bu sahada şöhret kazanmış müfessirlerden bazıları şu şekilde zikredebiliriz:

1-Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (öl. 500/1106): Tefsir ve Kur'ân çalışmalarında devrin tanınmış âlimlerinden biridir. Onun bu alandaki eserleri; “*Tefsîru'l-Kur'ân Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*”, “*Dürretü't-Te'vîl ve Gurretü't-Tenzîl*”, “*Tahkîku'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*”, “*Risâletü'l-Münebbehe alâ Fevâidi'l-Kur'ân*” ve “*ez-Zerîa ilâ Mekârimi's-Şerîa*”dır.²⁰³⁰ Râgıb el-İsfahânî, kendisinden önceki pek çok müfessir ve dilciden istifade etmiş, özellikle kelime açıklamaları ve buna bağlı yorumlarıyla da kendisinden sonraki birçok müfessiri etkilemiştir.²⁰³¹

2-Ebû'l-Hasan İmâdü'd-dîn Şemsü'l-İslâm İlkiyâ Ali b. Muhammed b. Ali el-Herrâsî et-Taberî (öl. 504/1110): Büyük Selçuklular zamanında Şafîî

²⁰²⁸ Abdulvahap Yıldız, “Sultan Sencer İle Ahmed-i Câm Nâmekî Arasındaki İlişkiler”, s. 138-139.

²⁰²⁹ Yahya Hamza Abdulkadir el-Vezne, *a.g.e.*, s. 220; Ahmed Kemaleddin Hilmi, *a.g.e.*, s. 379.

²⁰³⁰ Bkz. İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimmetü Sivâni'l-Hikme*, s. 104-106; Karş. Ayn. mlf., *Târîhu Hükemâi'l-İslâm*, Thk. Muhammed Kürd Ali, Matbaatü't-Terakkî, Dımaşk 1946, s. 112-113; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, Haz. Şerafeddin Yaltkaya, Rifat Bilge, s. 377; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Arapça'dan Tercüme Eden Rüştü Balcı, s. 340; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, I, Neşr. Kilisli Rifat Bilge, İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, İstanbul 1951, s. 311; Ömer Kara, “Râgıb el-İsfahânî'nin İlmî Mirası”, *İLTED*, S. 44, Erzurum 2015, s. 9-66; Ayn. yzr., “Râgıb el-İsfahânî”, *TDVİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 398-401.

²⁰³¹ İshak Özgel, “Büyük Selçuklular Döneminde Tefsir İlmi ve Müfessirler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi V*, S. 2, 2005, s. 39.

müfessir ve fakihlerinin önde gelenlerinden biri olan İlkiyâ el-Herrâsî, 450/1058 yılında Taberistân'ın Âmil kentinde doğmuş; on sekiz yirmi yaşlarında Nîşâbûr'a giderek Nizâmiye Medresesi'nde İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin Ebû Hâmid el-Gazzâlî ile birlikte en seçkin öğrencilerinden biri olmuştur. 493 (1099) yılında Bağdad Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak tayin edilen ve vefat edinceye kadar (504/1110) bu görevine devam eden İlkiyâ el-Herrâsî, daha çok “*Ahkâmü'l-Kur'ân*” adlı eseri ile tanınmıştır.²⁰³²

İlkiyâ el-Herrâsî'nin “*Ahkâmü'l-Kur'ân*” adlı eseri, Şafî mezhebi üzerine yazılan ve ahkâm açısından Kur'ân'ın tümünü kapsayan yegâne tefsirdir. Bu eserinde İlkiyâ el-Herrâsî, görüşlerini Şafî mezhebi üzerine bina etmiş ve bu noktadan hareket ederek ayet ve hadislerin ışığında kuvvetli bir muhakeme ile görüşlerini savunarak karşı görüşleri çürütmeye çalışmıştır.²⁰³³

3-Ebû Muhammed Muhisünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (öl. 516/1122): 433 (1041) yılında Horâsân'ın Merverrûz ile Herât şehirleri arasında yer alan Bağ yada Bağşur denilen küçük bir kasabada dünyaya gelmiştir. Bu yere nisbetle kendisine Begavî denilmiş ve bu isimle meşhur olmuştur. Devrin Şafî müfessirleri arasında yer alan El-Ferrâ' el-Begavî, İslâmî ilimlerin hemen her sahasında; tefsir, fıkıh, hadis ve kırâat ilimlerinde eser veren çok yönlü âlimlerden birisi olmuştur.²⁰³⁴ Eserlerini Arapça ve Farsça olarak yazmıştır. Bu eserlerden bir kısmı ilim dünyasına kazandırılmışken, bir kısmı da çeşitli kütüphanelerde yazma olarak bulunmakta, diğer bir bölümünün ise sadece isimleri bilinmektedir.²⁰³⁵ Onun tefsir ilmi ile ilgili yazdığı eserinin adı “*Mealimü't-tenzil fî tefsiri'l-Kur'ân-i'l-Kerim*”dir.²⁰³⁶ Begavî, bu eserinde âyetleri

²⁰³² Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 122; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 46-47; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 387; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 330-331; İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, s. 386-390; Sübkî, *a.g.e.*, VII, s. 231-234; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, s. 350-352; Abdülkerim Ünalın, *İlkiya el-Herrâsî ve Ahkâmü'l-Kur'an'ındaki Metodu*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1990, s. 113-115; Ayn. yzr., “Kiyâ el-Herrâsî”, *TDVİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 126.

²⁰³³ Abdülkerim Ünalın, *İlkiya el-Herrâsî ve Ahkâmü'l-Kur'an'ındaki Metodu*, s. 113-114.

²⁰³⁴ Bkz. Celâleddîn Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Thk. Ali Muhammed Ömer, Vizâretü'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Suudi Arabistan 2010, s. 49-50; Sübkî, *a.g.e.*, VII, s. 75-80; İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, s. 136-137; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, s. 439-443; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 361-362; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I, s. 468; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *a.g.e.*, I, s. 312; Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 259-260; Ali Muhammed Sallâbî, *a.g.e.*, s. 455-459.

²⁰³⁵ Nesrişah Saylan, “Begavî Tefsirinde Kıraat Olgusu”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XXVIII, S. 1, Ocak 2018, s. 218.

²⁰³⁶ İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, s. 136; Yahya Hamza Abdulkadir el-Vezne, *a.g.e.*, s. 221; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, VI, s. 127.

hadislerle, sahâbe ve tâbiîn müfessirlerinin ve daha sonraki âlimlerin görüşleriyle açıklamaktadır. Muhaddis olması sebebiyle de daha önce yazılan tefsirlerdeki zayıf ve uydurma rivayetleri tenkit etmiştir.²⁰³⁷

4-Ebû'l-Fütûh er-Râzî Cemâleddîn Hüseyin b. Ali b. Muhammed el-Huzâi en-Nîşâbûrî (öl. 552/1157): Şîî İmâmî âlimlerden biri olan Ebû'l-Fütûh er-Râzî'nin²⁰³⁸ doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte takriben 480 (1087) yılı civarındadır. Soyunun Hz. Peygamber'in meşhur sahabelerinden Nâfi b. Bedfil Huzâi'ye dayandığı rivayet edilmektedir. Atalarının İran'a ne zaman geldiği konusunda kesin bir tarih olmasa da Hicrî birinci veya ikinci yüzyılda gelmiş olmaları muhtemeldir. Aslen Horâsân'ın Nîşâbûr şehrinden olup Rey'de yaşamış ve yine burada vefat etmiştir. Hadis ve İmamiyye fikhî konularında da eser telif eden Ebû'l-Fütûh er-Râzî'nin Tefsir alanında yazdığı en önemli eseri “*Ravzu'l-Cinân ve Ravhu'l-Cenân fî Tefsîri'l-Kur'ân*”dır. Bu eser, ilk Farsça tefsir olmasa da Şîî akidesi ve geleneğiyle yazılmış olan ilk Farsça tefsirdir.²⁰³⁹ Yirmi bölüm olarak beş cilt halinde basılmış olan bu eser, sahip olduğu lügat ve dilbilgisi özellikleriyle ve sade, akıcı bir nesir içermesi bakımından öneme haiz bir çalışmadır.²⁰⁴⁰ Tefsirde; kıraatler, ayetlerin sayısı, surelerin Mekkî veya Medenî olması, kelimelerin tercüme ve şerhi, edebî noktalar, ayet ve rivayetlerden (Ehl-i Sünnet rivayetleri de dâhil) faydalanmak, sahabe ve sabiinin sözlerine müracaat etmek gibi birçok mesele sınıflandırılmadan dağınık bir şekilde ele alınmıştır.²⁰⁴¹

5. Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (öl. 538/1144): 467 (1075) yılında, Hârezm'in Zemahşer köyünde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini, doğum yeri olan köyünde babasının ve diğer âlimlerin huzurunda tahsil etmiştir. Daha sonra bu dersleri tamamlamak maksadıyla Hârezm, Buhara, Bağdad ve Horâsân'a seyahatler gerçekleştirmiştir. Bir müddet sonra Mekke'ye yolculuğa çıkmış ve uzun bir zaman orada ikamet

²⁰³⁷ Mevlüt Güngör, “Begavî, Ferrâ”, *TDVİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 340.

²⁰³⁸ Bkz. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulüb*, Tash. Guy Le Strange, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1389 hş. s. 54; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *a.g.e.*, I, s. 312.

²⁰³⁹ İbrâhim Fethullahî, “İran'da Hicrî 3. Yüzyıldan 14. Yüzyılın Sonuna Kadar Kur'ân-ı Kerîm'in Tefsirine Yönelik Çalışmalarının Şekillenmesinde Etkili Olan Süreçler”, *Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi*, C. IX, S. 16, 2020, s. 172, 178.

²⁰⁴⁰ Zebîhullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 260-261; Ahmed Kemaleddin Hilmi, *a.g.e.*, s. 382; Yahya Hamza Abdulkadir el-Vezne, *a.g.e.*, s. 221-222.

²⁰⁴¹ Hüseyin Alevimehr, *Tefsir Metotları ve Ekolleri*, Çev. Erdal Tuncay, el-Mustafa Yayınları, İstanbul 2017, s. 180.

etmiştir. Kâbe'nin civarında uzun süre kaldığından kendisine “Cârullah = Allah'ın komşusu” lakabı verilmiş ve bu lakabla meşhur olmuştur. Ömrünün sonlarına doğru tekrar doğduğu yere geri dönmüş ve orada vefat etmiştir.²⁰⁴²

Zemahşerî; tefsir, hadis ve lügat ilimlerinde asrının önde gelen âlimlerinden biri olmuştur. Onun “*el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhit-te'vil*” isimli tefsiri, İslâm âleminde büyük bir şöhret kazanmasını sağlamıştır. Bazı yazarlar, Zemahşerî'nin tefsir sahasında Taberî'nin seviyesine ulaştığını kabul ederken, İbn Hallikân, bu tefsir için “*Daha önce benzeri yazılmadı*” demiştir.²⁰⁴³ Oysa ki Taberî, tefsirine bazı İsrailiyyat kıssalarını almışsa da, Zemahşerî, çok cesur davranarak yoruma taalluk eden her konuda aklî yorum yapmış, reyile kanaat belirtmiştir.²⁰⁴⁴ O, Kur'ân'ı hem dilbilgisi ve üslûp yönünden isabetli bir biçimde çözümlemiş, hem de ondaki felsefî içermeleri bulmaya çalışmıştır.²⁰⁴⁵

Zemahşerî, tefekkür ve itikadında Mu'tezilî olup, bunu açık bir şekilde beyan etmiştir. Tefsirini de işte bu üslûp üzere inşa etmiştir. O, Arap diline oldukça hâkim olup; irab, lügat ve şiirde olduğu kadar, belâgat, beyân ve nahiv ilimlerinde de tam anlamıyla yetkindi.²⁰⁴⁶ Zemahşerî'nin bu üstünlüğü ve aynı zamanda sahip olduğu ilmî ve edebî dehâsı, kıymetli bir tefsir olan *Keşşâf*'in; belâgatin aydınlığında ve keşfinde, Kur'ân'ın beyanının büyüleyiciliğinde ve cemâlinin güzelliğinde eşsiz olmasını sağlamıştır.²⁰⁴⁷

6-Ebû Ali el-Fazl b. Hasan b. Fazl et-Tabersî (öl. 548/1154): Şia'nın meşhur müfessirlerinden biri olan Tabersî, 468 (1075-1076) yılında muhtemelen Taberistân'da, bazı rivayetlere göre ise Kaşan ve İsfahân bölgeleri arasındaki Tefreş adı verilen bir köyde doğmuştur. Tabersî, genç yaşında Meşhed'de ilim tahsiline başlamış ve İslâmî ilimlerde yetkinliğe ulaşmıştır. Kaynaklar onun bu

²⁰⁴² Bkz. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Teymî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, Thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire 1980, s. 297-298; İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, s. 168-174; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XX, s. 151-156; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 347-348; Celâleddîn Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s. 120-121; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 37-38; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 93; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 403.

²⁰⁴³ Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, s. 168.

²⁰⁴⁴ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, VI, s. 121.

²⁰⁴⁵ Marshall G. S. Hodgson, *İslâmın Serüveni-2 Orta Dönemlerde İslam'ın Yayılışı*, Çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, Ankara 2017, s. 358.

²⁰⁴⁶ İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, s. 168, 170; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 403.

²⁰⁴⁷ İbrâhim Fethullahî, “a.g.m.”, s. 178.

özelliğine işaret ederek onu müfessir, muhaddis ve fakih olarak nitelendirmiştir. Ancak onun ilmî şöhret ve itibarı Tefsir ve Kur’ân ilimleri sayesinde olmuştur. Tabersî’nin Tefsir alanında Şîî akidesine göre kaleme aldığı üç eseri vardır: “*Mecme’ul-Beyân fî ulûmi’l-Kur’ân*”, “*el-Kâfi eş-şâfi min kitâbi’l-Keşşâf*” ve “*Cevâmi’u’l-câmi’ et-Tefsîrû’l-vasîf*”dir. Bunlardan *Mecme’ul-Beyân*, İslâm dünyasının en önemli ve en değerli tefsirlerinden biridir. Şîî ve Sünnî âlimler bu esere çok fazla alaka göstermişler ve tefsir kaynaklarından biri olarak zikretmişlerdir. Eser üzerinde muhtelif ihtisar çalışmaları yapılmış ve Farsça’ya tercüme edilmiştir.²⁰⁴⁸

4.3.1.2. Muhaddisler

Hadis, Hz. Peygamber’in sözlerini, fiillerini ve tasviplerini ifade eden terim olup aynı zamanda hadisleri tespit, nakil ve anlamaya yönelik ilim dalıdır. Hadisler özellikle ihtilafa düşülen dinî konularda insanları aydınlatması açısından büyük önem taşımaktadır. Kur’ân-ı Kerim’de yer almayan birçok mesele hadisler sayesinde aydınlatılabilmektedir. Bu ilimle uğraşan kişilere ise muhaddis denilmektedir.²⁰⁴⁹

Büyük Selçuklu Tarihi içerisinde Sultan Sancar devri; hadislerin toplanması, tasnifi, kaydedilmesi ve tenkidi gibi ilmî faaliyetlerde yoğun mesai harcayan çok sayıda hadis âliminin yaşadığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde muhaddisler, bir takım hadisleri ezberlemenin yanı sıra râvi zincirlerini, isimlerini ve bunların mertebelerini de bilmeleri gerekiyordu. Bu âlimler, hadisleri tasnif edip kaleme almanın yanı sıra, râvilerin kapsamlı hal tercümelerini arayıp temin etme konusunda da büyük çaba sarf etmişlerdir.²⁰⁵⁰

Sultan Sancar, ilim adamlarına destek verip onları himaye ettiği gibi bizzat kendisi de Hadis ilmi ile iştiğal etmiş ve bu ilimde Sübkî’nin “*Muhaddisü’l-*

²⁰⁴⁸ Bkz. İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhâkî, *Târîh-i Beyhâk*, s. 242-243; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, Haz. Şerafeddin Yaltkaya, Rifat Bilge, s. 1602; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, IV, Arapça’dan Tercüme Eden Rüştü Balcı, s. 1277; Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 259; Hüseyin Alevimehr, *a.g.e.*, s. 179-180; Mustafa Öz, “Tabersî”, *TDVİA*, C. XXXIX, İstanbul 2010, s. 324-325; Nesrişah Saylan, “Tabersî’nin Kıraatlerin Hüccetinde Kullandığı Delillerin İncelenmesi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, C. XXIII, S.2, Sivas 2019, s. 981-982; İbrâhim Fethullahî, “a.g.m.”, s. 179; E. Kohlberg, “al-Tabrisî (Tabarsî)”, *EP*, C. X, E. J. Brill, Leiden 2000, s. 40-41.

²⁰⁴⁹ Bkz. M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *TDVİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 27-28; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s. 209.

²⁰⁵⁰ Yahya Hamza Abdulkadir el-Vezne, *a.g.e.*, s. 229.

*Maşrik*²⁰⁵¹ diye nitelendirdiği Tâcü'l-İslâm Ebu Sa'd es-Sem'ânî gibi büyük bir âlim, kendisinden hadis rivayet etmiştir. Nitekim Abdülkerim b. Muhammed er-Râfîi,²⁰⁵² (öl. 623/1226) Kazvîn tarihi hakkında kaleme aldığı *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn* adlı eserinde, Sultan Sancar'ı muhaddisler arasında zikretmiş ve Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin Sancar'dan rivayet etmiş olduğu hadisi Sancar'ın kısa bir biyografisiyle birlikte nakletmiştir. Bu Hadis-i Şerif mealen şöyledir: “*Her peygamberin müstecap (kabul olan) bir duası vardır. Ben duamı ümmetim için kullanmak üzere ahirete sakladım.*”²⁰⁵³

Sultan Sancar devrinde hadis sahasında yapmış oldukları çalışmalarla şöhret kazanmış muhaddislerden bazıları şunlardır:

1-Ebû'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî (öl. 507/1113): 448 (1056) yılında Kudüs'te dünyaya gelmiştir. Filistin'in sahil şehri Kayserân'a nisbetle İbnü'l-Kayserânî adıyla meşhur olmuştur. On iki yaşında hadis öğrenmeye başlamıştır. İlim tahsilinde son derece azimli ve gayretli olan İbnü'l-Kayserânî, Bağdad, Mekke, Mısır, Dimaşk, Halep, İsfâhân ve Nişâbûr başta olmak üzere kırktan fazla ilim merkezine seyahat etmiş ve birçok âlimden ders almıştır. İslâmî ilimler sahasında çeşitli hacimlerde seksenden fazla eser vermiş ve döneminin önemli muhaddis hafızlarından biri olmuştur. Eserlerinden bazıları; “*Tezkiretü'l-Mevzû'ât*”, “*Zahîretü'l-Huffâz el-muhrec 'ale'l-hurûf ve'l-elfâz*”, “*el-Cem' beyne kitâbey Ebî Nasr el-Kelâbâzî ve Ebî Bekir el-İsfahânî fî ricâli'l-Buhârî ve Müslim*” ve “*Müntehab min Kitâbi Ma'rifeti'l-Elkâb*”dır.²⁰⁵⁴

2-Ebû Muhammed Muhyisünne el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (öl. 516/1122): Yukarıda İslâmî ilimlerin hemen her sahasında eser veren çok yönlü bir âlim olarak takdim ettiğimiz El-Ferrâ' el-Begavî'nin hadis sahasındaki şöhretinin diğer sahalardaki şöhretinden daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır. El-Begavî, Kur'ân'ın anlaşılması konusunda

²⁰⁵¹ Bkz. Sübkî, *a.g.e.*, VII, s. 180.

²⁰⁵² Abdülkerim b. Muhammed er-Râfîi hakkında Bkz. Sübkî, *a.g.e.*, VIII, s. 281-293.

²⁰⁵³ Abdülkerim b. Muhammed er-Râfîi el-Kazvînî, *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn*, II, Neşr. Eş-Şeyh Azîzullah el-Utardî, Dârü'l-Mektebi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, s. 154-155; Mehmed Şerafeddin Yalrkaya, “Sancar ve Gazzâlî” s. 39-40; dn. 3.

²⁰⁵⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, s. 361-371; Ayn. mlf., *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 168-181; İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, s. 287-288; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 136-138; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 71-73; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 337-338; M. Yaşar Kandemir, “İbnü'l-Kayserânî” *TDVİA*, C. XXI, İstanbul 2000, s. 109-111.

gayret sarfettiği gibi, Sünnet'in anlaşılması ve yayılması için de çaba sarfetmiş ve çalışmalarını bu doğrultuda sürdürmüştür. Bundan dolayıdır ki, onun yazmış olduğu on sekiz eserden sekiz tanesi hadisle ilgilidir. Bu eserlerden en meşhurları, “Şerhu’s-Sünne”, “Mesâbîhü’s-Sünne” ve “el-Envâr fi Şemâ’ili’n-Nebiyi’l-Muhtâr”dır.²⁰⁵⁵

3-Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Abdî el-İsfahânî İbn Mende (öl. 512/1119): 434 (1043) yılında İsfâhân’da doğmuştur. İlmî geleneğe sahip bir ailesi olması dolayısıyla çok küçük yaşlardan itibaren iyi bir eğitim görmüş, önce babasıyla amcalarından, sonra da diğer meşhur âlimlerden ders almıştır. İlerleyen yıllarda, zamanın âdeti olarak rihle faaliyetini gerçekleştirmiş; Horâsân, Nîşâbûr, Hemedân, Cibâl, Basra ve Bağdad gibi ilim merkezlerini dolaşmıştır. Bu şekilde pek çok hocadan elde ettiği hadisleri nakletmek amacıyla ilim talipleri evine gelmiş ve böylece evi hadis ilmi noktasında eşi benzeri görülmeyen bir mekân olarak tasvir edilmiştir.²⁰⁵⁶ Nitekim İbn-i Hallikân, bu hadis âlimini hakkında, “O, muhaddis oğlu muhaddis oğlu muhaddis oğlu muhaddis oğlu muhaddistir. Üstün karakterli, faziletli, çok rivayet eden, güvenilir, hafız, fazıl, müksir ve saduk bir âlimdi. Çok eser vermiştir. Tekellüften uzak, güzel ahlâk sahibi olan İbn Mende, zamanında çevresinin en büyük âlimiydi. Kendisi ve İsfâhân meşayihî için hadis meselelerini incelemiş ve bu konuda büyük hizmet vermiştir”²⁰⁵⁷ demektedir. İbn Mende’nin eserlerinden bazıları, “Kitâb fihî ma’rifetü esâmî erdâfi’n-nebî”, “Cüz’ fihî zikrû Ebi’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî”, “Cüz’ fihî men ‘âşe mi’eten ve işrîne seneten mine’s-sahâbe” ve “Erba’atü mecâlis min emâlî İbn Mende”dir.²⁰⁵⁸

²⁰⁵⁵ Bkz. Suyûtî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, s. 50; Sübkî, *a.g.e.*, VII, s. 75-80; İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, s. 136-137; Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, XIX, s. 439-443; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 361-362; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Buldân*, I, s. 468; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *a.g.e.*, I, s. 312; Zebîhullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 259-260; Ali Muhammed Sallâbî, *a.g.e.*, s. 455-459.

²⁰⁵⁶ Bkz. Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, XIX, s. 395-396; İbn Hallikân, *a.g.e.*, VI, s. 168-171; İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 169-170; Sibt İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, (481-517/1088-1123), s. 670; İbnü’l-Esrîr, *a.g.e.*, X, s. 433; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, Haz. Şerafeddin Yaltkaya, Rifat Bilge, s. 282; II, 1464; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *a.g.e.*, II, s. 520; Selman Başaran, “Ebû Zekerıyyâ İbn Mende” *TDVİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 179-181; Muhammed Akdoğan, “Ebû Zekerıyyâ İbn Mende ve Hadis İlmindeki Yeri (ö. 512/1119)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 3, 2017, s. 2058-2077.

²⁰⁵⁷ Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, VI, s. 168-169; Karş. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, VI, s. 127.

²⁰⁵⁸ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, Haz. Şerafeddin Yaltkaya, Rifat Bilge, II, s. 1464; Selman Başaran, “a.g.m.”, s. 180; Muhammed Akdoğan, “Ebû Zekerıyyâ İbn Mende ve Hadis İlmindeki Yeri (ö. 512/1119)”, s. 2065-2066.

4-Ebû'l-Kâsım Kıvâmu's-Sünne İsmâîl b. Muhammed b. el-Fazl et-Teymî et-Talhî el-İsfahânî (öl. 535/1141): 457 (1065) yılında İsfahân'da dünyaya gelmiştir. Kıvâmu's-Sünne olarak tanındığı halde, annesi, Ashâb-ı Kirâm'dan Talhâ b. Ubeydullah et-Teymî el-Kureşî'nin soyundan geldiği için Talhî, Teymî ve Kureşî nisbeleriyle anılmıştır. Bu nisbelerine ilave olarak İsfahânlı olması hasebiyle kendisine el-İsfahânî de denilmiştir. Babasının ilme düşkün bir kimse olmasından dolayı erken yaşta Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek başladığı ilim yolculuğunda, dönemin pek çok âliminden hadis ve diğer İslâmî ilimlerde ders almıştır. Kıvâmu's-Sünne et-Teymî, İsfahân'da eğitimini tamamladıktan sonra hadis elde etmek için yolculuklar gerçekleştirmiş ve bu amaçla Mekke, Rey, Bağdad, Medâin, Kazvin ve Nîşâbûr'a gitmiştir. Yaşadığı dönemdeki Bağdadlı âlimler, Teymî'nin Ahmed b. Hanbel'den sonra Bağdad'a gelen hadis hafızlarının en iyisi olduğuna dikkat çekmeleri onun hadis ilmindeki değerini göstermesi bakımından çok önemlidir. Onun hadis sahasında kaleme aldığı eserlerinden bazıları; “*Kitâbü't-Tergîb ve't-Terhîb*”, “*el-Hicce fî Beyâni'l-Mahacce ve Şerhu Akîdeti Ehli's-Sünne*”, “*Siyerü's-Selefi's-Sâlihîn*” ve “*Kitâbü'l-Meb'as ve'l-Megâzi*”dir.²⁰⁵⁹

5-İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasan b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (öl. 571/1176): 499 (1105) yılında Dımaşk'ta doğmuştur. Babası önemli bir âlim olduğundan ilköğrenimine evinde başlamıştır. Babasının ölümünden sonra tahsilini tamamlamak için seyahate çıkan İbn Asâkir, devrin önemli ilim merkezlerinden Bağdad, Horâsân, İsfahân, Merv, Nîşâbûr ve Herât gibi şehirlere giderek devrin önde gelen âlimlerinden dersler almıştır. Bu sırada *Kitâbü'l-Ensâb* müellifi Abdülkerim Sem'ânî ile tanışmış ve seyahatinin bir bölümünü onunla beraber gerçekleştirmiştir. Bu yolculuklar sırasında, bin üç yüz erkek ve seksen kadından hadis dinlediği rivayet edilmektedir. 533'te (1139) Horâsân seyahatini tamamlayan İbn Asâkir, Bağdad'da iki yıl daha kaldıktan sonra Dımaşk'a dönmüş ve ömrünün geri kalan kısmını burada eserlerini yazıp öğrencilerini yetiştirmekle geçirmiştir. İbn Asâkir, döneminin en büyük muhaddisi

²⁰⁵⁹ Bkz. Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, s. 368-369; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XX, s. 80-88; Ayn. mlf., *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 367-373; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 10; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 327; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, s. 78; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 400-401; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, Haz. Şerafeddin Yaltkaya, Rifat Bilge, II, s. 123, 400; Muhammed Akdoğan, “Kıvâmu's-Sünne et-Teymî ve Hadis İlmindeki Yeri (ö. 535/1141)”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. XXVIII, S. 2, 2017, s. 185-199; M. Yaşar Kandemir, “Teymî”, *TDVİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 54-56.

sayılmış ve Atabeg Nureddin Zengî'nin kendisi için inşa ettirdiği Dârü'l-Hadis en-Nuriyye'de vefatına kadar müderrislik yapmıştır. Fakat kendisi, Şam tarihini konu edindiği *Târihu Medineti Dımaşk* adlı eseri ile meşhur olmuştur. Yüzden fazla eser telif ettiği halde tamamı günümüze ulaşmamıştır. Bu eserleri hadis, tarih, kelam ve edebiyat sahalarına dairdir. Onun Hadis alanında yazdığı eserlerinden bazıları; “*Kitâbü'l-Erba'îne'l-büldâniyye*”, “*el-Erba'ün fi'l-hassi 'ale'l-cihâd*”, “*el-Mu'cemü'l-müştemil 'alâ zikri esmâ'i şüyûhi'l-e'immeti'n-nübel*”, “*el-İşrâf 'alâ ma'rifeti'l-etrâf*” ve “*Emâlî*”dir.²⁰⁶⁰ İbn Kesir, İbn Asâkir hakkında, “*Hadisle ilgilenenlerin, dinleyip rivayet edenlerin, derleyenlerin, tasnif edenlerin, mütalaa edenlerin, hadis ve metinlerini ezberleyenlerin, hadis üslûp ve fenlerini sağlam bir şekilde öğrenenlerin üstadıdır*”, demiştir.²⁰⁶¹

6-Ebü Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî (öl. 562/1166): 506 (1113) yılında Sancar'ın yönetim merkezi Merv'de dünyaya gelmiştir. Sem'ânî, birçok müfessir, muhaddis, fakih, tarihçi, edip, vaiz ve hatip yetiştiren meşhur bir aileye mensuptur. Kendisi de hadis, fıkıh ve biyografi sahalarında büyük bir âlim olmuştur. Genç yaşında tahsilini tamamlamak, çeşitli âlimlerden istifade etmek için ilmî seyahatlere çıkmış, Horâsân, Mâverâunnehir, Rey, İsfâhân, Hemedân, Bağdad, Hicâz, Kudüs ve Şam'ı dolaşmıştır. 538 (1143) yılında Merv'e geri dönmüş ve ömrünün geri kalan kısmını ders vererek ve kitap yazarak geçirmiştir. Hadiste imâm, sika, hâfız, hüccet gibi sıfatlarla anılan ve güvenilirliğine işaret edilen Sem'ânî, ayrıca bir Şafii fakih olarak meşhur olmuştur. Üstün bilgi birikimi akranlarını ve hocalarını bile kendisinden rivayete yönlendirmiştir. Zehebî, onun hakkında “*Horâsân'ın muhaddisi*”,²⁰⁶² Sübkî ise “*Şark'ın muhaddisi*”²⁰⁶³ ifadesini kullanmıştır. Abdülkerîm Sem'ânî'nin dinî

²⁰⁶⁰ Bkz. Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebîr*, I, s. 259, 262; İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, s. 309-311; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, IV, s. 1697-1703; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XX, s. 554-571; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 224-225; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XXI, s. 239-241; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 517-518; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 348; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, Haz. Şerafeddin Yaltkaya, Rifat Bilge, I, s. 294; Abdulvahap Aksoy, *İbn Asâkir'in Hayatı ve Târihu Medineti Dımaşk Adlı Eserinde Hadis Kullanma Yöntemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şırnak 2018; Eyüp Baş, “İbn Asâkir ve Târihu Dimeşk'i Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXIX, S. 1, Ankara 1999, s. 691-706; Mustafa Sabri Küçükaşçı-Cengiz Tomar, “İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım”, *TDVİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 321-324; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 117-118.

²⁰⁶¹ Bkz. İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 517.

²⁰⁶² Bkz. Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XX, s. 456.

²⁰⁶³ Bkz. Sübkî, *a.g.e.*, VII, s. 180.

ilimlerde kaleme aldığı eserlerinden bazıları; “*Edebü’l-implâ ve’l-istimplâ*”, “*Salavâtü’n-Nebî*” ve “*Câmi’u’l-behî li da’avâti’n-nebî*”dir.²⁰⁶⁴

4.3.1.3. Mutasavvıflar (Sûfiler)

Selçuklular, İslâm dünyasının liderliğini ele almadan önce, İslâm dünyasında siyasî, mezhebî ve fikrî parçalanmışlığın yanında, tasavvufî sahada da bütünlükten uzak, İslâm dışı çizgiye kaymış sûfilik anlayışları mevcuttu. Özellikle Şii-Fâtımîler vasıtasıyla yürütülen ve Sünnî dünyayı yok etmeyi amaçlayan siyasî ve fikrî faaliyetlerin yanına bu çizgi dışı sûfilik hareketleri de katılmıştı.²⁰⁶⁵ Selçuklu hükümdarları, saltanatlarını adeta temelinden yıkmaya matuf olan bu korkunç fikirlerin imparatorluk dâhilinde yayılmaması için maddî ve manevî her türlü tedbirlere başvurmak durumunda kalmışlardı.²⁰⁶⁶ Bilhassa Ehl-i Sünnet âlimleri ve şeyhleri himaye etmek ve desteklemek suretiyle bu mücadelenin başarıya ulaşmasını temin etmişlerdir. Diğer taraftan Selçuklu sultanlarının dinî hayatı yaşamaya olan arzuları ve bunu hayata geçirmeleri, onların dikkatlerini tasavvufî hayata çekmiştir. Bütün bu sebeplerle Selçuklularla sûfiler arasında dikkati çekecek derecede sıcak ilişkiler kurulmuştur.²⁰⁶⁷ Mamafih başta Tuğrul ve Alp Arslan olmak üzere, bütün Selçuklu ailesi şeyhlere karşı büyük bir hürmet ve iltifat göstermişlerdir.²⁰⁶⁸

Selçuklu ailesi içerisinde Sultan Sancar’ın bu vasıflarda daha ileri bir safhada olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bizzat kendisi tam bir tasavvuf ehli idi. Nitekim o, İmâm Ali Rıza, Bâyezîd-i Bistâmî, İbrahim Edhem, Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû Saîd b. Ebî’l-Hayr ve Mahmûd Gaznevî ile birlikte tasavvuf tarihinde yedi

²⁰⁶⁴ Bkz. Sem’ânî, *el-Ensâb*, I, Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî’nin mukaddimesi, s. 5-34; Ayn. mlf., *et-Tahbîr fi’l-Mu’cemi’l-kebîr*, I, Münîre Nâcî Sâlim’in Mukaddimesi, s. 19-65; Sübkî, *a.g.e.*, VII, s. 180-185; Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, XX, s. 456-465; İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, s. 209-212; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, Haz. Şerafeddin Yaltkaya, Rifat Bilge, I, s. 288; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 114-115; Mehmet Efendioğlu, “Sem’ânî, Abdülkerim b. Muhammed”, *TDVİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 461-462.

²⁰⁶⁵ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 120.

²⁰⁶⁶ M. Fuad Köprülü, *Türk Tarih-i Dinîsi*, Haz. Metin Ergun, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 136.

²⁰⁶⁷ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2018, s. 191.

²⁰⁶⁸ M. Fuad Köprülü, *Türk Tarih-i Dinîsi*, s. 149.

sultandan biri olarak ün yapmıştır.²⁰⁶⁹ Bu hususta Merv'deki ilim ve marifet ehlinin etkili olduğu muhakkaktır. Çünkü Sultan Sancar, küçük yaştan itibaren zamanının belki önemli bir kısmını, kendilerine karşı ilgi duyduğu, saygı ve yakınlık gösterdiği din âlimleri, zahit ve velî meşrep şahsiyetlerle geçiriyordu. Bu durum Sultan Sancar'ın tasavvufa olan temayülünü artırmış ve zahidane bir dinî hayat sürmesinin yolunu açmıştır.²⁰⁷⁰ Râvendî'nin ifadesine göre, Sancar adalet ve hakkaniyetli oluşunun yanı sıra takva sahibi bir sultandı.²⁰⁷¹ Nitekim saltanat mührüne, tasavvufî düşüncenin önemli esaslarından biri olan Allah'a tevekkülün ifadesi olarak *tevekkeltü alellah* ibaresini kazıtmıştır.²⁰⁷²

Sultan Sancar, sûfilere, zahit ve abidlere saygıda kusur göstermezdi. O, zaman zaman tarikat şeyhlerini hankâhlarında ziyaret eder ve onlara maddî yardımlarda bulunurdu. Sancar'ın melikliği ve sultanlığı dönemlerinde tanışıp görüştüğü, kendilerinden feyiz aldığı şeyhlerin sayısı bir hayli çoktur. Bunların en ünlüleri olarak; İmâm Gazzâlî (öl. 505/1111), Şeyh Ahmed Gazzâlî (öl. 520/1126), Yusuf Hemedânî (öl. 535/1140), Şeyh Ahmed-i Câmî Nâmekî, Hakim Senâi-yi Gaznevî (öl. 535/1140) ve Hoca Ahmed-i Yesevî'nin (öl.562/1166-1167) isimlerini sayabiliriz.²⁰⁷³

1-İmâm Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. el-Gazzâlî et-Tûsî (öl. 505/1111): Sancar zamanında yaşamış ünlü sûfilerin başında İmâm Gazzâlî gelmektedir. İslâmî ilimlerin yanı sıra felsefe ve mantık alanında da çok sayıda eserin sahibi olan Gazzâlî, 450 (1058) yılında İran'ın önemli merkezlerinden Tûs şehrinde dünyaya geldi. İlerleyen tahsil yıllarında Nîşâbûr'a giderek İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin ders halkasına katıldı. Burada ilmî kabiliyeti ve çalışkanlığı sayesinde kısa sürede bütün arkadaşlarını geride bırakarak hocasının gözde talebesi olmayı başardı. Hocası İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin vefatından sonra Nîşâbûr'dan ayrıldı. Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün

²⁰⁶⁹ Saîd Nefîsî, *Sühanân-ı Manzûm-i Ebû Sa'îd-i Ebû'l-Hayr*, İntişârât- Kitâbhâne-i Şems, Tahran 1334 hş., s. 6-7; Karş. Tahsin Yazıcı, "Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr", *TDVİA*, C. X, İstanbul 1994, s. 221; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s. 195.

²⁰⁷⁰ Ali İpek, "Sultan Sencer'in Tasavvufa Olan İlgisi", Kafkas Üniversitesi, Harakani Dergisi, S. 1, Kars 2014, s. 128.

²⁰⁷¹ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 164.

²⁰⁷² el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 155; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 163.

²⁰⁷³ Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 80; Abdolvahap Yıldız, "Sultan Sencer İle Ahmed-i Câm Nâmekî Arasındaki İlişkiler", s. 139.

karargâhına giderek onun önünde tanınmış âlimlerle münazarada bulundu ve hepsinden üstün gelerek ilmî kapasitesini ispat etti. Ona hayran kalan vezîr, izzet ve ikramda bulundu ve onu yakın dostları arasına aldı. Gazzâlî'nin şöhret yıldızı parlamıştı. Bu münasebetle 484 (1091) yılında Nizâmü'l-Mülk tarafından Ebû İshâk el-Şîrâzî'nin yerine Bağdad Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak tayin edildi.²⁰⁷⁴

Bağdad Nizâmiye Medresesi'nde, her taraftan dersine koşup gelen talebeye ders veren Gazzâlî, halifeden avama kadar varan geniş bir muhabbet muhiti oluşturmaya muvaffak olmuştu. Anlaşıldığına göre, ilmî malumatının enginliği ve derinliği, onu ruh âlemine doğru sevk etmişti. Nitekim o, uzlet ve halvete meylederek Nizâmiye Medresesi'ndeki müderrislik görevini kardeşi Ahmed Gazzâlî'ye bıraktı ve 488 yılının Zilkâde ayında (Kasım 1095) Bağdad'dan ayrıldı.²⁰⁷⁵

Gazzâlî, önce Şam'a gitti ve iki yıla yakın bir süre orada kaldı. Bu sırada Emevî Camii'nde itikâfa girdi. Oradan Kudüs'e geçip kendisini bütünüyle ibadete verdi ve mutasavvıfane bir hayat sürmeye başladı. Hac farizasını yerine getirmek için oradan Hicâz'a gitti. Daha sonra vatan hasreti ve çocuklarının daveti üzerine memleketi Tûs'a geri döndü. On yıl süren bu seyahatleri sırasında bol bol tefekkür etme imkânı bulan ve fikirlerini olgunlaştıran Gazzâlî, tasavvuf hakkındaki görüşlerini *el-Munkız*'da şu şekilde açıklamıştır: “*Şüphesiz götürmeyecek surette anladım ki, mutasavvıflar Allah yolunu tutan kimselerdir. Onların gidişi gidişlerin en iyisidir. Yolları, yolların en doğrusudur. Ahlâkları, ahlâkların en temizidir...*”²⁰⁷⁶

Gazzâlî, bu buhranlı yıllarını mezkûr eserinde anlatmışsa da, seyahatinin ve irfânî yolculuğunun bir semeresi olarak Arapça *İhya-i Ulûmi'd-Dîn* adlı dört ciltlik eserini kaleme almıştır. *Kimya-yı Saadet* ise bu eserin Farsça bir özeti

²⁰⁷⁴ Bkz. Sübkî, *a.g.e.*, VI, s. 193-197; İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, s. 216-217; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, s. 322-323; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 124-125; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 50; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 332; Abdülhüseyn Zerrînkûb, *Medreseden Kaçış İmam Gazzâlî'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri*, s. 89, 93; Ayn. yzr., *Cüstücu der Tasavvuf-ı İran*, Müessese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1379 hş., s. 85-86; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 185; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, VI, s. 233-234; Ali Muhammed Sallâbî, *a.g.e.*, s. 393-394; Mustafa Çağrıncı, “Gazzâlî”, s. 489-491; Kasım Kufralı, “Gazzâlî”, s. 748-749.

²⁰⁷⁵ İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, s. 217.

²⁰⁷⁶ Gazzâlî, *el-Munkızu Min-Ad-Dalâl*, s. 62-63.

durumundadır.²⁰⁷⁷ Bununla birlikte İhya, özellikle Hanbelî ve Malikî alimlerin tenkitlerine maruz kalmıştır. İbnü'l-Cevzî, “*Gazzâlî, İhya’yı kaleme alırken Fıkıh metodunu bir yana bırakarak tasavvuf yolunu esas tutmuştur. Bu eseri tenkid edenler, içindeki sahih olmayan hadislere karşı çıkmışlardır*”²⁰⁷⁸ demektedir.

Gazzâlî, memleketi Tûs’ta münzevî bir şekilde yaşıyorken, Horâsân Selçuklu Meliki Sancar ve vezîri Fahrü'l-Mülk’ün ısrarlı davetleri üzerine Nişâbûr Nizâmiye Medresesi’nde yeniden tedrise başlamıştır. Bir yıl kadar burada müderrislik yaptıktan sonra tekrar Tûs’a dönen Gazzâlî’nin, evinin yanında bir hânkâh ve bir medrese yaptırarak, irşad, telkin, ibadet ve zikr ile dolu bir yaşamı tercih ettiği anlaşılmaktadır. 14 Cemâziyelâhir 505 (18 Aralık 1111) Pazartesi günü vefat eden Gazzâlî, Tûs’un Taberan kasabasına defnedilmiştir.²⁰⁷⁹

2-Şeyhü'l-İslâm Şeyh Ahmed-i Câmî Nâmekî (öl. 536/1141): Sultan Sancar’ın bizzat görüştüğü, vaaz ve nasihatlerini dinlediği, kendisi ile mektuplaştığı, devlet yönetiminde kendisinden etkilendiği âlim, zâhit ve mutasavvıflardan biri de Jendepîl (Zendepîl) lakabı ile mâruf Şeyh Ahmedî Câmî Nâmekî’dir.²⁰⁸⁰

Ahmedî Câmî, 440 (1048) senesi Muharrem ayında (Haziran-Temmuz) Horâsân’ın Turşîz (Kâşmîr) bölgesindeki Nâmek köyünde dünyaya geldi. Gençlik dönemini işsiz, güçsüz ve içkiye müptela bir şekilde geçiren Ahmedî Câmî, yirmi iki yaşında tevbe ederek dağlarda inzivaya çekilmiştir. On sekiz yıl boyunca devam eden inziva hayatında, fıkıh, kelâm, hadis, tefsir, edebiyat ve tasavvuf sahalarında malumat sahibi olmuştur. Menkıbeye göre, meşhur sûfî Ebû Saîd b. Ebî'l-Hayr, (öl. 444/1052) Hz. Ebû Bekir’den kendisine intikal eden hırkanın ileride ortaya çıkacak olan Ahmed-i Câmî’ye verilmesini oğlu Ebû Tâhir’e vasiyet etmiş, oğlu da daha sonra vasiyeti yerine getirmiştir. Kırk yaşında iken inzivayı terk ederek irşadla meşgul olan Ahmed-i Câmî Nâmekî, sünnî bir mutasavvıf olup insanları zühd, takva, aşk ve müsamahaya davet etmiştir. 10 Muharrem 536 (15 Ağustos 1141) tarihinde Câm şehri yakınlarında Me’dâbâd (Mehdâbâd)

²⁰⁷⁷ Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar’ın Din Siyaseti*, s. 81.

²⁰⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 126; Karş. İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 333.

²⁰⁷⁹ Sübkî, *a.g.e.*, VI, s. 200-201; İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, s. 218; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, s. 325; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 126-127; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 52-53; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 333; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 392.

²⁰⁸⁰ Abdulvahap Yıldız, “Sultan Sencer İle Ahmed-i Câm Nâmekî Arasındaki İlişkiler”, s. 139.

köyündeki meşhur zaviyesinde vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir. Nâmekî'nin eserleri tasavvuf, âdâb, mev'iza ve nasihat ile ilgili konuları içermektedir. Eserler sade bir üslupla Farsça olarak yazılmıştır. Bunlardan bazıları; *Miftâhü'n-necât*,²⁰⁸¹ *Ünsü't-tâibîn sirâtü'llâhi'l-müstakîm*,²⁰⁸² *Ravzatü'l-müznibîn ve Cennetü'l-Müştâkîn*,²⁰⁸³ *Risâle-i Semerkandiyye, Dîvân, Biharü'l-Hakîka, Künûzü'l-hikme*,²⁰⁸⁴ *Sirâcü's-sâ'irin ve Kalendernâme*'dir.²⁰⁸⁵

Sultan Sancar ile Şeyh Ahmed-i Câmî Nâmekî arasında geçtiği rivayet edilen çok sayıda menkıbe bulunmaktadır. Bunlardan birkaçını konumuz çerçevesinde aktarmayı uygun görüyoruz:

“Rivayete göre, Ahmed-i Câmî'nin şeyhi Ebû Tahir-i Kürd, rüyasında Melikşâh'tan sonra Berkyaruk'un tahta geçeceğini görmüş, onun için dua etmiş ve müridi Ahmed'e 'Berkyaruk için dua et' demişti. Ancak bir gece Hazret-i Şeyhü'l-İslâm Ahmed-i Câmî, rüyasında 'Berkyaruk mülhidlerini besliyor, Sancar'a dua etmelisin' denmiş ve o da bunun üzerine: 'Melikşâh'tan sonra Sancar sultan olacak', demiştir. Şeyhü'l-İslâm rüyasını açıklayınca bazıları dedi ki: 'Bu doğru değildir, Şeyh Ebû Tahir'in dediği olacak. Senin gördüğün rüya şeytanın eseridir.' Şeyh Ahmed ertesi gece yine rüyasında 'Sancar'a dua et, çünkü Melikşâh'tan sonra Sancar sultan olacak' denildiğini görmüş, bunun üzerine Sancar'a dua etmeye başlamıştır. Sonuçta Melikşâh öldü ve Şeyhü'l-İslâm'ın

²⁰⁸¹ Bkz. Ahmed-i Câm Nâmekî Jendepîl, *Miftâhü'n-Necât*, Tash. Ali Fâzıl, İntişârât-ı Bunyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1367 hş.

²⁰⁸² Bkz. Ahmed-i Câm Nâmekî Jendepîl, *Ünsü't-Tâibîn Sirâtü'llâhi'l-Müstakîm*, Tash. Ali Fâzıl, İntişârât-ı Bunyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1350 hş.

²⁰⁸³ Bkz. Ahmed-i Câm Nâmekî Jendepîl, *Ravzatü'l-müznibîn ve Cennetü'l-Müştâkîn*, Tash. Ali Fâzıl, İntişârât-ı Bunyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1355 hş.

²⁰⁸⁴ Bkz. Ahmed-i Câm Nâmekî Jendepîl, *Künûzü'l-Hikme*, Tash. Ali Fâzıl, Pijuhîşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mutâleât-ı Ferhengî, Tahran 1387 hş.

²⁰⁸⁵ Bkz. Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, s. 167; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 548; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 708; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, Arapça'dan Tercüme Eden Rüştü Balcı, s. 201; Abdolvahap Yıldız, *Ahmed-i Câmî Nâmekî Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Semerkand Yayınları, İstanbul 2013, s. 27-34; Ayn. yzr., “Sultan Sencer İle Ahmed-i Câm Nâmekî Arasındaki İlişkiler”, s. 139-140; Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Cüstücu der Tasavvuf-ı İran*, s. 80-81; Abdolvahap Yıldız-Abdullah Ekinci, “Ahmed Câm Nâmekî ile İlgili Şiir ve Menkıbelerde Sultan Sencer'in Şahsiyeti”, s. 113-114; Süleyman Uludağ, “Câmî, Ahmed-i Nâmekî”, TDVİA, C. VII, İstanbul 1993, s. 99-100; A. S. Beveridge, “Câmî, Ahmed”, *İA*, C. III, MEB, İstanbul 1977, s. 15.

rüyasında gördüğü üzere, yerine Sancar geçmiştir. Böylece herkes Şeyhü'l-İslâm'ın rüyasının doğruluğunu öğrenmiştir."²⁰⁸⁶

Sultan Sancar ile Nâmekî'nin ilk görüşüp tanışması ise şu şekilde gerçekleşmiştir: Sancar, İsmailiyye düşüncesine mensup grupları püskürtmek için Püjgân şehrine vardı. Buraya gelmeden önce burada kerâmet ve harikulade hallere sahip Şeyh Ahmed-i Câmî Nâmekî adında bir zatın olduğunu duymuştu. Sancar, onu yanına çağırttı. Şeyh elçilere, “*Bizim sultan ile bir işimiz yok, eğer onun bizimle bir işi varsa buyursun gelsin*”, der. Bunu duyan sultan çok rahatsız olur ve kendisini getirtmek için görevliler göndermeye karar verir. Bu esnada atların hastalandığı haberi kendisine ulaşır. Sultan, bunun şeyhe yaptığı saygısızlıktan kaynaklandığını düşünür. Bunun üzerine vezîrleri ve emîrleri ile birlikte şeyhin ziyaretine gider. Bu esnada şeyh hânkâhında binaların yapımı ve işçileri gözetmekle meşguldür. Şeyh ile bu görüşme Horâsân'ın Câm şehri civarında Me'dâbâd köyünde bulunan hânkâhında gerçekleşmiştir.²⁰⁸⁷

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Sancar, bu ilk görüşmede Şeyh Ahmed'in elini öpmüş ve onun müridi olmuştur. Hatta kerpiç kalıbına çamur doldurup omzuna koymuş ve zaviyesinin damına çıkarmıştır. Nitekim bu hususta şöyle bir rivayet nakledilmektedir: Sultan Sancar, Merv'den şeyhi ziyaret için Me'dabad'a gitti. Şeyh, Sancar'ı merasimle karşıladı. O gün şeyhin Me'dabad hânğâhının üstü daha örtülmemişti ve dervişler kerpiç taşıyorlardı. Sancar bunu görünce, kerpiç taşımak istediğini ve buna mani olunmamasını şeyhten istedi. Bunun üzerine Sancar duvarın üzerine konulmak üzere kerpiç taşıdı. Şeyh: “*Ey tâclî pâdişâh, niçin böyle yapıyorsun?*” diye sordu. Sancar, “*Eğer Hak Teâlâ yarın bana, bütün cihânın pâdişâhlığını sana vermişken, sen bizim için ne yaptın diye sorarsa, ben, senin evliyâlarından birinin ibadet yerinde sırtımda kerpiç taşıdım derim*”, dedi.²⁰⁸⁸

Şeyh Ahmed-i Câmî Nâmekî, kendisi ile Sultan Sancar arasında geçen bir menkıbeyi şöyle nakletmektedir: “*Bir gün bağın içinde oturmuştum. Ansızın*

²⁰⁸⁶ Dervîş Ali Buzcânî, *Ravzatü'r-Reyâhîn*, Mukaddime: Haşmet Müeyyed, İntişârât-ı Bingâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1345 hş., s. 30; Karş. Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 87-88.

²⁰⁸⁷ Abdulvahap Yıldız, “Sultan Sencer İle Ahmed-i Câm Nâmekî Arasındaki İlişkiler”, s. 140.

²⁰⁸⁸ Ahmed-i Câm Nâmekî Jendepîl, *Ravzatü'l-müzîbîn ve Cennetü'l-Müştâkîn*, Ali Fâzıl'ın Mukaddimesi, s. 36; Karş. W. Ivanow, “a.g.m.”, s. 317; Abdulvahap Yıldız-Abdullah Ekinci, “Ahmed Câm Nâmekî ile İlgili Şiir ve Menkıbelerde Sultan Sencer'in Şahsiyeti”, s. 117.

tanımadığım bir kişi çıkageldi ve dedi ki, 'Sancar'ı sana emanet ettik niçin onu korumuyorsun?' Ben dedim ki, 'ben kim oluyorum ki Sancar'ı bana emanet ediyorlar.' Adam dedi ki, 'eğer sen buna layık olmasaydın onu sana emanet etmezlerdi.' Ben, 'ne yapayım' diye sordum. Adam, 'kalk git mülhidler (Bâtınîler) dünyayı doldurmadan ona yetiş' dedi... O şahıs bu sözleri söyler söylemez kendimi onunla birlikte hiç görmediğim bir ırmağın kenarında buldum. Süvariler ırmağın kenarına saldırdılar fakat hezimete uğradılar. O şahıs bana dedi ki, 'git Sancar'ın atının yularını tut ve de ki, geri dön mülhidler bozguna uğradılar.' Sultan bu sözü işitince geri döndü ve askeri de döndü. O anda, ben de kendimi tekrar daha önce oturduğum bağın içinde buldum."²⁰⁸⁹

Nâmekî, Sultan Sancar adına kaleme alıp ona ithaf ettiği *Ravzatü'l-müznibîn ve Cennetü'l-müştakîn* adlı eserini, Sancar sultan olduktan yaklaşık yedi

²⁰⁸⁹ Derviş Ali Buzcânî, *a.g.e.*, s. 31; Karş. Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, s. 88; Abdulvahap Yıldız, "Sultan Sencer İle Ahmed-i Câm Nâmekî Arasındaki İlişkiler", s. 142; Ahmed-i Câmî Nâmekî ile Sultan Sancar arasında geçen bir takım olayları konu alan menkıbelerde, genellikle Nâmekî'nin Sancar'ı maneî açıdan koruduğu ve hayır duada bulunarak onu bir takım tehlikeli ve müşkül durumlardan kurtardığı anlatılmaktadır. Kendisi ile Sancar arasında geçen benzer bir menkıbeyi Nâmekî, şöyle nakletmektedir: "Bir gün iki kişi gelip bana şöyle dedi: 'Biz dönemin padişahı olan Melikşâh oğlu Sancar'ı sana emanet ettik. Ona hayır-duada bulunman gerekir.' Dedim ki, 'Yüce Allah bunu uygun görürse yaparım.' 'Allah seni başarılı kılsın deyip uzaklaştılar.' Bir gün öğleden önce idi. O iki şahıs tekrar gelip bana şöyle dediler: 'Ey Ahmed! Sultan Sancar'a yardımcı ol. Bu gece bardağındaki şerbete zehir katacaklar.' Gece yarısından sonra beni alıp Merv şehrinin kapısına götürüp, bana şöyle dediler: 'Sultanın sarayına git ve sultanın başucundaki zehir katılmış bardaktaki şerbeti dök ve geri dön.' Aynısını yaptım. Derler ki bir saat sonra Sultan Sancar uyandı. Bardaktaki şerbeti içmek istedi. Fakat bardağı yerde boş buldu. Bayan hizmetçiye şerbeti ne yaptın diye sordu. Hizmetçi 'Ben içmedim' diye cevap verdi. Sultan, 'Fakat kadeh yerde boş duruyor. Peki sen içmedin de o halde kim içti ve ne oldu.' Sancar hizmetçiye iki kamçı vurdu. 'Sana uyuma demedim mi?' Hizmetçi 'uyumadım' dedi. Sancar, 'Eğer bu sır çözülmezse seni yok ederim' şeklinde tehditte bulundu. Şerbete, Karaca Sâkî'nin hanımı Türkân Hatun, Karaca'nın vasıtasıyla zehir katmış ve sultanın başucuna koymuştu. Bundan dolayı Karaca Sâkî, bütün gece sultanın ölüm haberini bekliyordu. Sabah sultanın ölüm haberi gelmeyince, Sancar bu durumu öğrenmiş olduğunu zannedip korktu. Sonra hanımıyla beraber Irak tarafındaki iktalarına gittiler. Sultan dönmeleri için elçi gönderdiyse de Karaca Sâkî dönmeyi reddettiği gibi savaş hazırlığına da başladı. Bir müddet geçtikten sonra Karaca'nın gelmeyeceğini anlayan Sancar, Irak'a askeriyle birlikte hareket etti. Sancar yapılan savaşta başta bozguna uğradı. Şeyh Ahmed-i Câmî, o zaman Câm dağlarında ibadet ile meşguldü. Sultan Sancar'ın bozguna uğradığını gördü. Şeyh, sultanın atının dizginlerini tuttu ve 'Karaca'yı yanına getireceğim', diyerek uzaklaştı. Şeyh dönüştü Karaca'yı yakalayıp, Sancar'ın huzuruna getirdi. Sancar bunu görünce atından indi ve şeyhe doğru geldi. Kim olduğunu sordu. Şeyh şöyle dedi: 'Bana Ahmed Ebu'l-Hasan derler.' Sancar, 'bana olanları anlatır mısın?' Şeyh dedi ki; 'Kaç yıl önce maneî canipten seni bana emanet edip, sana hayır duada bulunmamı arzuladılar. Ben de seni koruyorum. Karaca senin yerine başkasını sultan yapmak arzusuna kapıldı. Karaca'nın hanımı, kendisinin vasıtasıyla senin şerbetine zehir kattı. Bu konu bana maneî canipten haber verildi. Ben de gelip şerbeti döktüm.' Sonra Sancar, Karaca'ya seslendi. 'Niçin isyan ettin?' Karaca Sâkî 'Seni öldürüp baskı altına alacağım birini sultan yapmayı umuyordum. Hanımın Türkân Hatun'a sana içirmek üzere zehir verdim. Bilmiyorum sana kim haber verdi ve içmedin. Ben de canımdan korktum ve kaçtım.'" Bkz. W. Ivanow, "a.g.m.", s. 317-321; Karş. Abdulvahap Yıldız-Abdullah Ekinci, "Ahmed Câm Nâmekî ile İlgili Şiir ve Menkıbelerde Sultan Sencer'in Şahsiyeti", s. 116.

yıl sonra (520/1126) Me'dâbâd'daki hânkâkına davet edip kendisine sunmuştur. Sultan Sancar ise, Şeyh Ahmed-i Câmî Nâmekî'nin kendisine gönderdiği mektuplardan ve yüz yüze görüşmekten etkilenmiş olacak ki, 533 (1138) yılında Nâmekî'nin mezarının yanına beyaz kubbeli bir mescit yaptırmıştır. Ayrıca antika değere sahip gümüş kaplama bir ibrik ve abdest leğeni Nâmekî'ye hediye etmiştir. Bunlar bu gün şeyhin medfûn olduğu hângâhında bulunan küçük bir müzede cam fanus içinde muhafaza edilmektedir. Günümüzde bile bu leğen ve ibriğe bir miktar su konulmakta; özellikle Hindistan, Afganistan ve Pakistan'dan gelen ziyaretçiler bu sudan birkaç damla şifa niyetine içmektedirler. Sultan Sancar'ın neslinden gelenler de Nâmekî'ye gönül vermiştir. Hatta Sultan Sancar'ın torunlarından biri, Şeyh Ahmed-i Câmî'nin türbesinin karşısında bulunan mescidi 633/1235 tarihinde inşa ettirmiştir.²⁰⁹⁰

3-Ahmed el-Gazzâlî, Mecdüddîn Ebü'l-Fütûh Ahmed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî (öl. 520/1126): Doğum tarihi hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, 520 (1126) yılında 62 yaşında vefat ettiğine dair rivayet dikkate alındığında, 458 (1065/1066) yılında doğduğu tahmin edilmektedir.²⁰⁹¹ Ağabeyi İmâm Gazzâlî'nin doğum yeri olan Tûs'un Taberan kasabasında dünyaya gelmiştir. Ahmed Gazzâlî, daha küçük yaşlarda sûfilerin semâ meclislerine katılmıştır. Şafiî fikhî okumuş, ağabeyi İmâm Gazzâlî Bağdad'dan ayrılınca bir süre onun yerine Nizâmiye Medresesi'nde dersler vermiştir. Bununla birlikte o da bir süre sonra Nizâmiye'deki ders halkalarını terk ederek uzlet ve inzivaya çekilmiştir. Ömrünün büyük bir bölümünü çeşitli ülkelere seyahatle geçirmiş, sûfilere hizmet etmiş ve vaaz vermiştir. Daha çok Rey, Kazvin ve Hemedân'da hayatını sürdüren Ahmed Gazzâlî'nin zaman zaman Bağdad'da gerçekleştirdiği vaaz ve sohbetler, halkın büyük ilgisini çekmiştir. Onun vaazlarının böylesi bir ilgi uyandırmasının sebepleri arasında, yumuşak tabiatlı olmasının yanı sıra güzel görüşlü olması, sözlerinin ve sohbetinin son derece tatlı olması yer almaktaydı. Bütün bunlara ilaveten onun sözleri arasına serpiştirdiği son derece ince ve derin anlamlı nükteler de, onun vaaz meclislerinin kitleleri olağanüstü bir şekilde kendisine çekmesinin nedenleri arasındaydı. Şeyh

²⁰⁹⁰ Abdulvahap Yıldız, "Sultan Sencer İle Ahmed-i Câm Nâmekî Arasındaki İlişkiler", s. 142-144; Abdulvahap Yıldız-Abdullah Ekinci, "Ahmed Câm Nâmekî ile İlgili Şiir ve Menkıbelerde Sultan Sencer'in Şahsiyeti", s. 115.

²⁰⁹¹ Ahmed Mücahid, *Mecmua-i Âsâr-i Farsi-yi Ahmed-i Gazzâlî*, İntişârât-ı Danişgâh-i Tahran, Tahran Tarihsiz, s. 13.

Ahmed Gazzâlî, Kazvin’de vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir. Onun 508 (1114) yılında yazdığı *Sevânihu’l-Uşşâk* adlı eseri tasavvuf edebiyatında ün kazanmıştır. Ağabeyi İmâm Gazzâlî’nin *İhya-i Ulûmi’d-Dîn* adlı eserinin bir özeti olan *Lubâbu’l-İhyâ* ve semânın haram olduğunu iddia edenlerin görüşlerini reddetmek amacıyla kaleme aldığı *Bevâriku’l-İlma*, diğer eserleri arasında zikredilebilir.²⁰⁹²

İmâm Gazzâlî’nin bunca şöhretine ve özellikle *İhya-i Ulûmi’d-Dîn* başta olmak üzere kitaplarının, tasavvufun tanıtılmasında ve yaygınlaşmasındaki etkisine rağmen küçük kardeşi Ahmed’in, tasavvuf dünyasında kendisinden daha fazla şöhret ve itibar kazandığı bir gerçektir. Bundan da öte sûfî gelenek ve törelerinde yaygın olduğu gibi irfan ve tasavvuf dünyasında ağabeyi İmâm Gazzâlî’den daha yüce makamlarda olduğunu dillendiren birtakım kerametlerinden de söz edilmektedir.²⁰⁹³

Sancar’ın daha küçük bir çocuk iken Şeyh Ahmed Gazzâlî’nin teveccüh ve iltifatına nail olduğuna dair bir rivayete çalışmamızın Giriş kısmında yer vermiştik. Yine kaynaklarımızda ifade edildiğine göre, Melik Sancar’ın 501 (1107) yılında Gûr melikleriyle yaptığı savaşta esir alınan Sâm’ın oğlu İzze’-d-dîn Hüseyin, Şeyh Ahmed Gazzâlî’nin şefaatiyle bağışlanıp serbest bırakılmıştı.²⁰⁹⁴ Sultan Sancar’ın annesi Seferîyye Hâtun’un 515 (1121-1122) yılında Merv’de vefat etmesi münasebetiyle Irak Selçuklu Sultanı olan torunu Mahmûd, babaannesi için Bağdad’da muazzam bir cenaze merâsimi tertip etmiş, Selçuklu hükümet sarayı Dârü’l-Memleke’nin bir odasında memleketin seçkin ve önde gelen şahsiyetleri ile birlikte a’zâya oturarak üç gün boyunca taziyeleri kabul

²⁰⁹² Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, s. 97-98; Sübkî, *a.g.e.*, VI, s. 60-62; İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 237-240; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 367-368; İbnü’l-Esrîr, *a.g.e.*, X, s. 505-506; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 541; Ahmed Mücahid, *Mecmua-i Âsâr-i Farsi-yi Ahmed-i Gazzâlî*, s. 13-144; Abdülhüseyin Zerrînküb, *Cüstücu der Tasavvuf-ı İnan*, s. 103-110; Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar’ın Din Siyaseti*, s. 82-84; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 192-193; Nimet Yıldırım, “İmam Gazzali ve Kardeşi”, *Doğu Esintileri*, S. 8, 2018, s. 132-161; Halil Baltacı, “Saf Aşkın Üstadı: Ahmed Gazzâlî ve Tasavvuf Anlayışı”, *Tasavvuf*, S. 32, İstanbul 2013, s. 1-41; Süleyman Uludağ, “Ahmed el-Gazzâlî”, *TDVİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 70; H. Ritter, “al-Ghazâlî”, *EP*, C. II, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 1041-1042.

²⁰⁹³ Abdülhüseyin Zerrînküb, *Cüstücu der Tasavvuf-ı İnan*, s. 103; Karş. Nimet Yıldırım, “a.g.m.”, s. 154.

²⁰⁹⁴ Benâketî, *a.g.e.*, s. 333-334; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 683; Ergin Ayan, “Büyük Selçuklularda Kumaç Ailesi”, s. 198-199.

etmişti. Buraya kurulan vaaz kürsüsünde devrin ünlü âlimleri Şeyh Ahmed Gazzâlî ve Ebû Sa'd İsmail b. Ahmed vaaz vermişlerdi.²⁰⁹⁵

4-Yusuf Hemedânî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Eyyûb b. Yûsuf b. el-Hüseyn b. Vehere el-Hemedânî el-Bûzenecerî (öl. 535/1140): Sultan Sancar'ın, züht ve takvası sebebiyle dikkatini çeken ve dinî hayatında örnek almak istediği Yusuf Hemedânî, 440 veya 441 (1049/1050) tarihinde Hemedân'ın Bûzenecird köyünde dünyaya geldi. 18 yaşında Bağdad'a giderek meşhur Şafîî fakihi ve Bağdad Nizâmiye Medresesi'nin müderris ve reisi olan Ebû İshak Eş-Şîrâzî'nin ders halkasına katıldı. Burada kısa zamanda Fıkıh, Usul-i Fıkıh, Hilaf ve İlm-i Münazara'da akranlarının önüne geçti ve hocasının en gözde talebelerinden biri oldu. Daha sonra İsfâhân, Semerkand ve Buhara gibi ilim merkezlerini dolaşarak devrin büyük muhaddislerinden hadis öğrenmiş ve bunların birçoğunu kaydederek bir araya toplamıştır. İlim tahsilini tamamladıktan sonra sûfîyane mizacından dolayı tasavvufa meyleden Hemedânî, İmâm Gazzâlî'nin de tasavvufta hocası olan Şeyh Ebû Ali el-Fârmedî'ye intisap ederek onun müridi oldu. İslâmî ilimlerde büyük bir vukufiyet kazanan Hemedânî, Merv'de bir tekke açarak irşad faaliyetlerine başladı. "Horâsân'ın Kâbesi" denilen bu tekkeye sûfîlerin yanı sıra âlimler de devam ediyordu. Sürekli bu tekkede kalmayan Hemedânî, irşad için Buhara ve Semerkand başta olmak üzere birçok şehre seyahatlerde bulundu. Buhara'da bulunduğu sırada Yesevîlik tarikatının kurucusu olan ünlü Türk sûfîsi Hoca Ahmed Yesevî ona intisap etmiş ve şeyhinin ölümünden sonra da onun üçüncü halifesi olarak Mâverâünnehir'de irşad hizmetlerini sürdürmüştür. Yûsuf Hemedânî, yıllar sonra 65 yaşlarında, büyük bir vâiz ve sûfî unvanıyla tekrar Bağdad'a gitti. Bir zamanlar ders okuduğu Nizâmiye Medresesi'nde vaaz meclisi kurdu ve umûmî bir ilgiyle karşılaştı. Hayatının son yıllarını Merv ve Herat'ta geçiren Hemedânî, Herat'tan Merv'e dönerken Bağşûr yakınlarındaki Bâmeîn'de vefat etti ve buraya defnedildi. Sonradan İbnü'n-Neccâr adlı bir müridi kabrini Merv'e nakletmiştir.²⁰⁹⁶

²⁰⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 192; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fî Târihi'l-Ayân (481-517/1088-1123)*, s. 730; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVI, s. 286.

²⁰⁹⁶ Bkz. Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, s. 330-331; İbn Hallikân, *a.g.e.*, VII, s. 78-81; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XX, s. 66-69; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 15-16; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XX, s. 331-332; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 401; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 79; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 95; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 139; M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 123-133; Hâce Yûsuf-i Hemedânî,

Horâsân ve Mâverâünnehir’de zamanın ilim ve marifet öncüsü olan Şeyh Yûsuf Hemedânî’nin ibadeti, riyazeti, mücahedesı, ahlakı, İslâm dinini tebliğ usulü, insanlara karşı gösterdiği ılımlı ve olumlu yaklaşımı, hasılı Hz. Peygamber’in sünneti ve sahabe yolunu takip eden hayat tarzı, Sancar’ın dikkatini çekmiş, kendisini daha yakından tanımak ve irtibat kurmak istemişti.²⁰⁹⁷

Şeyh Yûsuf Hemedânî’nin dördüncü halifesi olan Abdülhâlîk Guçdevânî, *Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî* adlı eserinde Sancar ile Hemedânî arasında geçen mektuplaşmayı şu şekilde nakletmektedir. “504 senesi Ramazan ayının 11. Çarşamba günü Sancar b. Melikşâh, Semerkand’daki Kâsım b. Cûkî’ye bir mektup gönderdi. O mektupta şöyle diyordu: ‘Şeyhü’l-İslâm ve’l-müslimîn Hâce Ali b. Muhammed, Kadı Alâü’-d-dîn Ömer... gibi Semerkand büyüklerinin bildirdiğine göre, muhterem Şeyh Yusuf Hemedânî’nin yaşı kemâle ermiştir. Bizim o tarafa gitmeye fırsatımız yok. Zira Süleymanşâh büyük bir ordu ile bu tarafa yönelmiş. Bu yüzden Semerkand vilâyetine gidip gelemeyiz. Dervişlerin tekke masrafları için Kâsım b. Cûkî’ye helal yoldan ihtiyatla kazanılmış 50.000 dinar gönderildi. Siz de bizim işimiz için Fâtîha okuyunuz. Tüm arzumuz, Hazret-i Şeyh’in ahlak ve ahvâlinin yazılıp bize gönderilmesidir. Çünkü duyduğumuza göre, Hazret-i Şeyh’in yolu ve tavırları tıpkı sahabenin yolu gibiymiş. Mutlaka buna önem veriniz ve duacınızı da bu nasib ile şereflediriniz.’

Sonra Hazret-i Şeyhu’l-İslâm, azizlerin huzuruna, Hâce Abdullah Barakî’nin evine geldiler. Hâce Hasan Endakî’yi, Hâce Ahmed Yesevî’yi, Hâce Şâh Gâtferî’yi... ve bu fakir Abdülhâlîk’i topladılar. Sultan Sancar’ın meselesini anlattılar. Sonra hepsi Şeyh Yûsuf Hemedânî’nin huzuruna girdiler, Sancar b. Melikşâh’ın arzusunu şeyhe arzettiler. Şeyh, onun için Fâtîha’yı okudu, sonra şöyle buyurdu: Ey dervişler! Bizde hatâdan başka ne zuhur etmiştir ki, onu Sancar’a gönderebilelim? Bunun üzerine Hâce Alyâne: Efendim! Dervişlerin

a.g.e., Necdet Tosun’un Önsözü, s. 10-13; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 274, 340-348; Zebihullâh-ı Safâ, a.g.e., I, s. 410; Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sancar’ın Din Siyaseti*, s. 85-86; Ali İpek, “Sultan Sencer’in Tasavvufa Olan İlgisi”, s. 128-129; Ayn. yzr., “Sultan Sencer Dönemi Merv’de İlmî Hareketlilik”, s. 468-469; Fatkhiddin Mansurov-Faudzinaim Hj. Badaruddin, “Hace Yusuf Hemedani: İki Büyük Sufî Tarikatının İlham Kaynağı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 26, Şanlıurfa 2011, s. 159-173; Necdet Tosun, “Yûsuf el-Hemedânî”, *TDVİA*, C. XLIV, İstanbul 2013, s. 12-13.

²⁰⁹⁷ Ali İpek, “Sultan Sencer Dönemi Merv’de İlmî Hareketlilik”, s. 470.

*sizden istediği, onlara müsaade etmenizdir, deyince, şeyhimiz: Bizden, Allah Rasûlünün şeriatına uygun ne gördüyseniz yazın, buyurdular.*²⁰⁹⁸

Şeyh Yûsuf Hemedânî'nin dört büyük halifesi vardır ki bunlar; Abdullah-ı Berakî, Hasan Endakî, Ahmed Yesevî ve Abdülhâlîk Gucdevânî'dir. Nakşibendilik, Abdülhâlîk Gucdevânî vasıtasıyla Yusuf Hemedânî'ye bağlanırken; Yesevîlik, bu dört halifeden biri olan Ahmed Yesevî ile Yusuf Hemedânî'ye bağlanır.²⁰⁹⁹ Böylece Hemedânî, Orta Asya ve Anadolu'da İslâm'ın yayılmasında önemli rol oynayan iki büyük sûfî tarikatının önderlerini yetiştirmiş ve bu iki tarikat silsilesinde yer almıştır.²¹⁰⁰

4.3.2. Bilim Adamları

4.3.2.1. Astronom ve Matematikçiler

Büyük Selçuklular devrinde, hükümdarların ve vezîrlerin kabiliyetlerinden istifade ettikleri çok sayıda astronom ve matematikçi yetişmiştir. Nitekim Sultan Melikşâh'ın emriyle 467 (1075) yılında İran'da bir rasathane kurulmuş ve Ömer Hayyâm, Ebû el-Muzaffer el-İsfizârî ve Meymûn b. en-Necîb el-Vâsitî gibi dönemin bazı önemli astronomları burada çalışmışlardır.²¹⁰¹ Rasathanenin yeri kaynağımızda belirtilmemiştir. Günümüz araştırmacılarının tahminine göre, rasathanenin kurulduğu yer ya İsfâhân, ya Nîşâbûr veya Rey kentlerinden birisi olabilir.²¹⁰²

Büyük Selçuklular dönemindeki diğer rasathane ise Sultan Sancar tarafından Merv'de inşa ettirilmiştir.²¹⁰³ Selçuklu sarayında matematikçi ve uzay bilimci olarak çalışan Abdurrahman el-Hâzinî'nin Merv rasathanesinde yaptığı gözlemler sonucunda hazırlamış olduğu astronomi zîcleri, uzun yıllar en güvenilir cetveller olarak kabul edilmiştir. Kişisel gözlemleri sonunda hazırladığı bu astronomi tablolarını *ez-Zicü'l-mu'teberü's-Sancarî* adıyla Sultan Sancar'a

²⁰⁹⁸ Hâce Yûsuf-i Hemedânî, *a.g.e.*, (*Abdülhâlîk Gucdevânî: Makâmât-ı Yûsuf Hemedânî*), s. 40; Karş. M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 130-131.

²⁰⁹⁹ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, s. 341, 346.

²¹⁰⁰ Fatkhiddin Mansurov-Faudzinaim Hj. Badaruddin, "a.g.m.", s. 171.

²¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 97.

²¹⁰² Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, C. II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2008, s. 21.

²¹⁰³ Ramazan Şeşen, "Selçuklular Devrindeki İlme Genel Bir Bakış", *III. Uluslararası Mevlâna Kongresi-Bildiriler*, Selçuk Üniversitesi, Konya 2003, s. 235.

ithaf etmiştir. Adı geçen eserde gezegenlerin gözlenebilen ve hesaplanabilen durumlarını karşılaştırmıştır. Onun tabloları XIV. yüzyılın ünlü batılı astronomları tarafından da kullanılmıştır.²¹⁰⁴ Sultan Sancar devrinde yaşamış astronom ve matematikçilerden bazılarını şu şekilde tanıtabiliriz:

1- Ebû'l-Feth Ömer b. İbrahîm el-Hayyâm el-Nîşâbûrî (öl. 515/1121):

Fars dilinin büyük şairlerinden birisi olan ve astronomi, matematik ve fizik gibi çok farklı bilimsel disiplinlerde, yüksek bir otorite olarak kabul edilen Ömer Hayyâm, Nîşâbûr'da dünyaya geldi. Kaynaklar onun doğum ve ölüm tarihleri hakkında farklı rivayetlere yer vermişlerdir. Fakat 430-439 (1039-1048) tarihleri arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Hocalarından biri, vaktiyle İbn Sînâ'nın talebelerinden biri olan filozof Behmenyâr'dır. Hayyâm aynı zamanda İbnü'l-Heysem, el-Hâzinî, el-Bûzcânî, el-Fârâbî, İbn Sînâ ve diğer tanınmış İslâm alimlerinin yanı sıra Aristoteles, Arkhimedes, Eukleides, Apollonios ve Ptolemaios'un eserleri üzerinde de çalışmıştır.²¹⁰⁵

İbnü'l-Esîr, 1067 (1074/1075) yılı olaylarını anlatırken, Nizâmü'l-Mülk ve Sultan Melikşâh'ın ileri gelen astronomi bilginlerini toplantıya çağırdıklarını ve bu âlimlerin daha önce güneşin Hût (balık) burcunun ortasında bulunduğu günlere tekabül eden Nevruz'u, Hamel (koç) burcunun başlangıcına aldıklarını nakletmiştir. O sene sultanın emriyle birçok masraflarla yapılan rasathanede Ömer Hayyâm; Ebû Muzaffer İsfizârî, Meymûn b. Necîb Vâsitî ve diğer astronomlarla birlikte gözlem yapmış ve eski İran takvimini ıslah ederek sultanın lakabına izafeten, *Celâliyye* yahut *Târih-i Celâlî* veyahut *Târih-i Melikî* denilen takvimi tertip etmiştir. Ömer Hayyâm, bu takvim hakkında *Zîc-i Melikşâhî* adı ile bir de risâle yazmıştır.²¹⁰⁶

İbn Funduk el-Beyhâkî, Ömer Hayyâm'dan bahsederken, onun hafızasının fevkalâde kuvvetli olduğunu, dil, fıkıh, tarih ve kırâat sahalarında da geniş

²¹⁰⁴ Yegen Atagarriyev, "a.g.m.", s. 746.

²¹⁰⁵ Bkz. John Freely, *Işık Doğudan Yükselir – İslam Biliminin Batı Dünyasının Şekillenmesine Katkıları*, Çev. Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 126; Hüseyin Gazi Topdemir-Yavuz Unat, *Bilim Tarihi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013, s. 98-102; Ch.-H. De Fouchécour-B. A. Rosenfeld, "Umar Khayyâm", *EP*, C. X, E. J. Brill, Leiden 2000, s. 827-834; V. Minorsky, "Ömer Hayyâm", *İA*, C. IX, MEB, İstanbul 1964, s. 472-480; Yavuz Unat, "Ömer Hayyâm", *TDVİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 66-68.

²¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 97; Karş. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 186-187; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, VI, s. 225.

bilgileri bulunduğunu söyler. Matematik, tıp ve diğer aklî ilimlerde ise, eşsiz olduğunu kaydeder. Fakat onun huysuz ve öğretimde verimsiz olduğunu söyler. Bu arada İmâm Gazzâlî ile Ömer Hayyâm arasında bir sohbet gerçekleştiğini ve Gazzâlî'nin onu çok takdir ettiğine yer verir. Bununla beraber, 507 (1113) yılında babasıyla birlikte Ömer Hayyâm'ı ziyaret ettiği sırada, Hayyâm onu Arap şiirinden ve hendeseden imtihana çekmiş ve kendisine memnuniyetini ifade etmiştir. Selçuklulardan Melikşâh ve Karahanlılardan Buhârâ Hânı Şemsülmülk, Ömer Hayyâm hakkında bilhassa teveccüh göstermişlerdir. Hatta Şemsülmülk, tahtında yanına oturttuğu gibi, Melikşâh onu nedimleri seviyesinde tutardı. Fakat Beyhâkî'nin rivayetine göre, Sultan Sancar daha çocuk iken çiçek hastalığına tutulmuş ve tabip olarak Ömer Hayyâm'a gösterilmiş idi; Hayyâm onun akıbetinden korkulacağını söylemiş ve bunu Sancar haber almış olduğundan, ona karşı içinde bir kin duymuş ve kendisini asla sevmemiş idi.²¹⁰⁷

Beyhâkî'nin Sultan Sancar'ın Ömer Hayyâm'a kin beslediği ve onu sevmediği şeklindeki ifadelerini daha sonraki gelişmeler doğrulamamıştır. Çünkü Sultan Sancar, 513 (1119) yılında tahta çıkınca Büyük Selçukluların başkentini Horâsân'daki Merv'e nakletmiş; Hayyâm da İsfâhân'dan Merv'e giderek, İslâm ilim ve irfanının merkezi haline gelen sultanın sarayındaki yerini almıştı.²¹⁰⁸ Diğer taraftan Nizâmî Arûzî-i Semerkandî, 506 (1112) yılında Ömer Hayyâm'la Belh'te tanıştığını ifade etmiştir.²¹⁰⁹ Yine aynı müellifin naklettiğine göre Sultan Sancar, 508 (1114/1115) yılı kışında Merv'de bulunduğu sırada, Ömer Hayyâm'a haber göndererek, ava çıkmak niyetinde olduğunu, bunun için kar ve yağmur yağmayacak birkaç gün tespit etmesini istemişti. Hayyâm da İlm-i Nûcum bilgisi sayesinde ve iki gün boyunca çalışarak havanın açık geçeceği günleri tespit etmiş ve bizzat kendisi sultanın huzuruna giderek bu husustaki kanaatini belirtmişti.²¹¹⁰

Merv'deki yılları sırasında, Hayyâm matematik, felsefe ve çömezi Abdurrahman el-Hâzinî ile işbirliği yaparak mekanik üzerine eserler yazdı.²¹¹¹ Abdurrahman el-Hâzinî tarafından Sultan Sancar adına yazılmış bulunan *Kitabu*

²¹⁰⁷ Bkz. İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimmatü Sivânî'l-Hikme*, s. 112-117; Ramazan Şeşen "Sultan Sencer'in Muhitinde Yasayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", s. 443; V. Minorsky, "a.g.m.", s. 473-474; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, VI, s. 225-226.

²¹⁰⁸ John Freely, *a.g.e.*, s. 127.

²¹⁰⁹ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 100.

²¹¹⁰ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 101-102.

²¹¹¹ John Freely, *a.g.e.*, s. 127.

Mizânü'l-Hikme adlı eserde, Ömer Hayyâm'ın, terazi konusunda başarılı bir çalışma yaptığı ifade edilmiş ve bir yerde de onun icat ettiği bir teraziden bahsedilerek şekli gösterilmiş ve nasıl kullanıldığı izah edilmiştir.²¹¹²

2- Ebû'l-Feth Abdurrahman Mansûr el-Hâzinî (öl. ?) 6./12. yüzyılda Merv'de yaşadığı bilinen el-Hâzinî'nin hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Kendisinden bahseden yegâne kaynak, Beyhâkî'nin *Tetimmatü Sivâni'l-Hikme* adlı eseridir. Bu kaynaktan elde ettiğimiz malumata göre el-Hâzinî, Sultan Sancar'ın hazinedârlarından Ebû'l-Hüseyin Ali b. Muhammed el-Hâzin el-Mervezî'nin Rum asıllı kölesidir. Dolayısıyla el-Hâzinî nisbesini sahibinin hazinedâr olmasından dolayı almıştır. Ebû'l-Hüseyin el-Hâzin, kölesi Abdurrahman'a çok geniş imkânlar sunarak onun iyi bir eğitim almasını sağlamıştı. Abdurrahman el-Hâzinî, Merv'in edebî ve bilimsel faaliyet merkezi haline geldiği Sultan Sancar devrinde, sarayın desteğiyle çalışma ve araştırmalarını yürüttü. Özellikle fizik, astronomi ve matematik bilimlerinde zamanın önde gelen bilim adamlarından biri oldu. Kendisi aynı zamanda riyazet yolunu takip eden dindar bir kimseydi; bir derviş gibi giyinir, çok az yer ve evinde tek başına yaşardı. Verilen mükafatları kabul etmediği gibi, bir keresinde Sultan Sancar'ın gönderdiği bin dinarı, cebinde on dinarının olduğunu ve bu paranın kendisine üç yıl yeteceğini söyleyerek geri çevirdiği rivayet edilir.²¹¹³

Abdurrahman el-Hâzinî'nin astronomi alanında yazdığı en önemli eseri *ez-Zîcü'l-mu'teberü's-Sancarî es-Sultanî*'dir. Sultan Sancar'a ithaf ettiği bu eserinde, şahsî gözlemleri sonucu elde ettiği astronomik cetvellerde, 1130 yılı dolaylarında yıldızların gökyüzündeki konumları ile Merv şehrinin enlemi bulunmakta ve ayrıca çeşitli takvimler üzerine ilginç bilgiler, dinî bayramlar, oruç dönemleri, hükümdarlar ve peygamberlerle ilgili tarihler de vardır.²¹¹⁴ Hâzinî'nin en tanınmış eseri, 515 (1121/1122) yılında tamamladığı *Kitâbü Mizânü'l-Hikme*'dir. Eserin ilk

²¹¹² Bkz. Abdurrahman el-Hâzinî, *Kitâbü Mizânü'l-Hikme*, (www. archive.org), 515/1121, s. 12, 162; Karş. N. Khanikoff, "Analysis and extracts (كتاب ميزان الحكمة) of Book of the balance of wisdom, An Arabic work on the water-balance", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 6, (1858-1860), s. 13-14; V. Minorsky, "a.g.m.", s. 473.

²¹¹³ Bkz. İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimmatü Sivâni'l-Hikme*, s. 161-162; Yahya Hamza Abdulkadir el-Vezne, *a.g.e.*, s. 290; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 333; Ramazan Şeşen "Sultan Sencer'in Muhitinde Yasayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", s. 444; Sadettin Ökten, "a.g.m.", 164-165; J. Vernet, "al-Khâzinî", *EP*, C. IV, E. J. Brill, Leiden 1997, s. 1186.

²¹¹⁴ John Freely, *a.g.e.*, s. 130; Sadettin Ökten, "a.g.m.", 165; J. Vernet, "a.g.m.", s. 1186.

göze çarpan özelliği, Eukleides ve Arkhimeses'ten Bîrûnî ve Hayyâm'a dek daha önceki âlimlerin eserleri üzerine şerhleri de içeren, Ortaçağ mekanik ve hidrostatığı üzerine bir ansiklopedi olmasıdır.²¹¹⁵ Diğer taraftan Hâzinî, bu çalışmasında, her şeyden önce, özgül ağırlıkları belirleme konusunda, Bîrûnî'nin ulaştığı sonuçları geliştirmekte ve tamamlamaktadır. Kitabın adında geçen terazi, hata oranını 1/60000'lik bir hassasiyete hedefleyecek tarzda yapılmıştır. Hâzinî, suyun özgül ağırlığının sıcaklık derecesine bağlı olduğuna ilişkin açık-seçik bir bilgiye sahiptir ve bu anlamda ulaştığı gözlem sonucunu, kendi terazisinde tarttığı suyun yazın kışa göre daha düşük bir ağırlığa sahip olduğunu belirtmektedir. Ayrıca o, dakikaları ölçmek maksadıyla terazi prensibine göre imal edilmiş özel bir su saati ve geç dönem antikiteden bilinen farklı sıvıların özgül ağırlıklarını belirlemeye yarayan bir areometre tanıtmaktadır. Hâzinî'nin, bir cismin daha ince havada ağırlık kazandığını ve daha yoğun havada veya suda ise ağırlığının azaldığını bilmesi hayli ilginçtir. Onun şu düşüncesi de oldukça dikkate değerdir: “*Sıvılar bir kapta, eğer bu kap yerin merkezine daha yakın ise daha büyük bir hacim, eğer daha uzak ise daha küçük bir hacim kaplarlar.*” Hâzinî'nin *Mizânü'l-Hikme*'si kelimenin tam anlamıyla bir fizik kitabıdır ve bize 6./12. yüzyılda İslâm bilginlerinin bildiği birçok fiziksel yasaları öğretmektedir. Onun, deneylerinin yüksek değerli anlatımları ve deneyi çalışma sırasında sistematik olarak kullanılacak bir eleman diye tanımlaması oldukça dikkat çekicidir.²¹¹⁶

3-Ebû Hâtim Muzaffer b. İsmâil İsfizârî (öl. 515/1121'den önce)

Nisbesinden Sistân bölgesindeki İsfizâr şehrinde doğduğu anlaşılmaktadır. 467 (1074/1075) yılında, Sultan Melikşâh'ın emriyle kurulan rasathanede çalışan ve Takvim-i Celâlî ile Zîc-i Melikşâhî'yi hazırlayan bilim heyeti içerisinde yer almıştır.²¹¹⁷ Nizâmî Arûzî-i Semerkandî, 506 (1112) yılında onu Belh'te Ömer Hayyâm'ın yanında gördüğünü kaydetmiştir.²¹¹⁸ İbn Funduk el-Beyhâkî de bunu teyit etmektedir ve onun Ömer Hayyâm ile muasır olduğunu, aralarında birtakım münazaralar gerçekleştiğini, ancak İsfizârî'nin çok geride kaldığını, buna rağmen

²¹¹⁵ John Freely, *a.g.e.*, s. 129.

²¹¹⁶ Fuat Sezgin, *a.g.e.*, C. I, s. 36.

²¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 97; Karş. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 186; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, VI, s. 225; Ramazan Şeşen “Sultan Sencer'in Muhitinde Yasayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, s. 443.

²¹¹⁸ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 100.

kendisinin ilm-i hey'e (astronomi), hiyel (mekanik) ve ilm-i eskal bilimlerinde ön plana çıktığını ifade etmiştir. Ayrıca o, Hayyâm'ın aksine öğrencilerine karşı kibar ve nazikti. Yine aynı müellifin verdiği bilgiye göre İsfizârî, Arkhimeses kanunundan faydalanarak icat ettiği ve kıymetli bir eşyanın yapımında kullanılan altın ve gümüşün saf mı katışık mı olduğunu, eğer katışık ne oranda yabancı metal içerdiğini anlamaya mahsus bir hidrostatik teraziyi Sultan Sancar'a sunmak üzere Merv'e gitmiştir. Fakat sultanın hazinedârı Saâdet el-Hâdim, hazinedeki yolsuzluğunun ortaya çıkmasından korktuğu için bu teraziyi kırıp parçalamıştır. İsfizârî, terazisinin hazinedâr tarafından parçalandığını öğrenince üzüntüsünden hastalanıp ölmüştür.²¹¹⁹ 515 (1121) yılında, bu teraziyi geliştirip hakkında *Mizânü'l-Hikme* adlı eseri kaleme alan Abdurrahman el-Hâzinî, İsfizârî'nin çalışmalarından bahsederek onu rahmetle anmıştır.²¹²⁰

4-Kâdî Zeynüddîn Ömer b. Sehlân es-Sâvî (540/1145): Rey ile Hemedân arasında bulunan Sâve'de dünyaya geldi. Yusuf el-Îlâkî ve Ömer Hayyâm gibi dönemin meşhur âlimlerinin öğrencisi oldu. Doğduğu şehirde uzun süre kadılık yaptıktan sonra Nişâbûr'a yerleşti. Burada bir taraftan telif ve öğretimle meşgul olurken diğer taraftan geçimini sağlamak için kitap istinsah etti.²¹²¹ Zekeriyâ Kazvî'nin rivayetine göre, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ'* adlı eserinden üç nüsha istinsah etmiş, bunlardan her birini yüz dinara satmış, bu parayı kumaş tüccarı olan bir arkadaşına emanet bırakmış ve ihtiyacı oldukça alıp harcamıştır.²¹²² İbn Funduk el-Beyhâkî, “*zaman zaman ziyaretine gider, ilimlerde derya gibi olduğunu görürdüm*” demiştir. Yine aynı müellifin naklettiğine göre Ömer b. Sehlân es-Sâvî, Eukleides'in *Kitab el-Usul* adlı eserine bakarken bir geometri problemini çözememiş, uykuya yatınca rüyasında Eukleides'i görmüş, problemi ona sorduğunda, Eukleides, “*bu şekle ait problemi çözmek için falan şekle bak*” demiş, uyandıktan sonra Eukleides'in tavsiyesine uyarak şekle bakmış

²¹¹⁹ İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimetü Sivâni'l-Hikme*, s. 119-120; Karş. Rıza Kurtuluş, “İsfizârî, Ebû Hatim”, *TDVİA*, C. XXII, İstanbul 2000, 518-519; Seyfettin Kaya, “İsfahan (Melikşah) Gözlemevi'nin Mekanik Bilimcisi: Ebû Hâtim Muzaffer B. İsmâil El-İsfizârî”, *Turkish Studies-History*, 15(1), 2020, s. 150-160; Ramazan Şeşen “Sultan Sencer'in Muhitinde Yasayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, s. 443-444.

²¹²⁰ Abdurrahman el-Hâzinî, *a.g.e.*, s. 12; Karş. N. Khanikoff, “a.g.m.”, s. 14.

²¹²¹ Bkz. İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimetü Sivâni'l-Hikme*, s. 127; Ahmet Kayacık, “Sâvî, Ömer b. Sehlân”, *TDVİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 202; Ramazan Şeşen “Sultan Sencer'in Muhitinde Yasayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, s. 445.

²¹²² Zekeriyâ el-Kazvî, *a.g.e.*, s. 387.

ve problemi çözmüştür.²¹²³ Sâvî, mantık alanında yazdığı *el-Besâiru'n-Nâsiriyye* adlı eserini kendisinden destek ve himaye gördüğü Büyük Selçuklu Vezîri Nasîrî'd-Dîn Mervezî'ye ithaf etmiştir.²¹²⁴ Diğer bir eseri ise, bizzat Sultan Sancar'ın isteği üzerine kaleme aldığı *Risale-i Senceriyye fî'l-Kainati'l-Unsuriyye*'dir. Sâvî, kendi ifadesine göre, bu eserini amelî bir maksatla yazmıştır: Selçuklu sarayı mensuplarının (*hadem ü havâşî i dergâh*) meteorolojik bilgilere sahip olmalarını temin etmek. Sırf bu maksatla, yani saray erkânının ve hassa kıtaları kumandanlarının anlayabilmesi için, eserini mutad ilim dili olan Arapça ile değil, Farsça yazmıştır.²¹²⁵ Diğer taraftan Ömer b. Sehlân es-Sâvî, bize yıldız yüksekliklerini dakikalarla ölçebilen bir alet hakkında şimdiye kadar bilinmeyen bir risale bırakmıştır. Eser *Sifat âle Yûsal bihâ ilâ Ma'rifet İrtifâ' el-Kevâkib bi-Dakâ'ik* başlığını taşımaktadır. Bu risale, kısa bir süre önce Frankfurt'ta bulunan Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften tarafından yapılan bir tıpkıbasım sayesinde ulaşılabilir kılınan tek nüsha olan İstanbul yazmasıyla günümüze ulaşmıştır.²¹²⁶

4.3.2.2. Tıp Bilginleri

İslâm dünyasında tıp bilimlerinin temeli Müslüman olmayan unsurlar (çoğunlukla Hıristiyanlar ve kısmen Yahudiler) tarafından atılmış ve uzun süre onlar tarafından devam ettirilmişti. Bu durum Selçuklular döneminde büyük ölçüde değişmiş, tersine dönmüştü. Yani, hekimlerin çoğunluğu Müslüman idi. Bunların içerisinde sonradan İslâmiyeti seçenler de bulunmaktaydı.²¹²⁷ İslâm dünyasında bilimsel tıp eğitimi Abbâsîler zamanında başlamış, Selçuklular döneminde zirveye ulaşmıştır. Bu çerçevede, Bîmâristân-ı Adudî Selçuklular döneminde büyük ve ünlü bir tıp akademisine dönüşmüştür. Burada tıp eğitimi

²¹²³ İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimmatü Sivânî'l-Hikme*, s. 127-128.

²¹²⁴ Bkz. Ömer b. Sehlân es-Sâvî, *el-Besâiru'n-Nâsiriyye fî İlmi'l-Mantık*, s. 8; el-Bondârî, *a.g.e.*, s. 242; Hândmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, s. 199; Kirmânî, *a.g.e.*, s. 69; Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbari Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 515; Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 263.

²¹²⁵ Bkz. Ömer b. Sehlân es-Sâvî, *Risale-i Senceriyye fî'l-Kainati'l-Unsuriyye*, vr. 197-198a; Karş. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar II, Risâle-i Senceriyye", s. 19, 23-24.

²¹²⁶ Fuat Sezgin, *a.g.e.*, C. II, s. 167.

²¹²⁷ Hüseyin Kayhan, "Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar", *History Studies*, Vol. III/1, 2011, s. 156.

akademik bir mahiyet kazanmış; öğrenciler belli bir aşamadan sonra doktora tezi mahiyetinde bir risale hazırlamakla yükümlü tutulmuşlardır.²¹²⁸

Büyük Selçuklular, Sultan Tuğrul Bey'den itibaren sağlık hizmetlerine son derece ehemmiyet göstermişler, imparatorluğun her tarafını hastanelerle donatmışlardır. Bu manada Sultan Sancar'ın vezirlerinden Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ahmed Kâşânî, başta doğduğu yer Kâşân olmak üzere, Ebher, Zencân, Gence ve Arrân gibi İran ve Azerbaycan'ın önemli şehirlerinde medreseler ve dârü'ş-şifâlar inşa ettirmiştir.²¹²⁹

Bu dönemde tıp medreselerinin sayısının az olmasının sebebi, tıbbın, husûsî medreselerde nadiren tedris edilip, üstâdların talebelere anlattıkları tıpla ilgili nazarî bilgilerin amelî tatbikatına imkan sağlamak için, onun daha ziyade şifâhânelerde tedris edilmiş olmasıdır. Bu maksatla, talebelerin verilen dersi dinleyebilmeleri için hastanede eyvân (konferans salonu) yapılmıştır. Öte yandan talebeler, hocalarının nezâretinde hastalıkları ve onların tedâvî usullerini görmek için hastalar arasında dolaşırlardı.²¹³⁰

Sultan Sancar'ın muhitinde yaşayan meşhur ilim adamlarından Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* adlı eserinin dördüncü makâlesini tıp ilmine tahsis etmiştir. Nizâmî-i Arûzî, bu makâlesinde tıp biliminin ehemmiyetini şu sözlerle ifade etmiştir: “*Tıp, insan bedenindeki mevcut sıhhati koruyan, kaybedilmiş olan sıhhati de yeniden kazandıran bir sanattır. Bu sanat vasıtasıyla, vücut güzelleşir, cilt temizlenir, güzel koku ve zindelik kazanır.*”²¹³¹

Nizâmî-i Arûzî, bir hekimde bulunması gereken şartları sayarken de şöyle demiştir: “*Tabibe gelince, onun ince duygu, üstün kişilik, isabetli görüş ve kuvvetli muhakeme sahibi olması gerekir. Doktor, insan ruhunun yüceliğini bilmediği sürece ince duygulu; mantık bilmediği sürece de mesleğinin ehli olamaz. Aynı şekilde, daima Allahu Teâlâ'nın yardımını istemediği sürece, isabetli tahmin ve kuvvetli sezgi sahibi olması mümkün değildir. Teşhisi kuvvetli olan bir doktor, hastalığı teşhiste hastanın nabzını dinler, neticeye öyle varabilir. Nabız,*

²¹²⁸ İbrahim Sarıçam– Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDVY, Ankara 2013; s. 181-182.

²¹²⁹ Kirmânî, *a.g.e.*, s. 65; Karş. Hüseyin Kayhan, “a.g.m.”, s. 156-157.

²¹³⁰ el-Makrîzî, *a.g.e.*, II, s. 406; Karş. Ahmed Çelebi, *a.g.e.*, s. 120.

²¹³¹ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 106; Karş. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, VI, s. 211.

atardamarlarda hissedilen kan basıncıdır.”²¹³² Nizâmî-i Arûzî, kırk yaşlarında olan ve İbn Sînâ'nın “Kanun” adındaki eserinin birinci cildini anlayarak mütalaa eden bir doktorun, tıp alanında güvenilir ve itimat edilir bir seviyeye ulaşacağını kabul eder.²¹³³

Sultan Sancar'ın tıp ilmine ve hekimlere husûsî bir alâka duyması ve bu yöndeki çalışmaları desteklemesi sebebiyle onun devrinde tıp âlimleri meşhur kitaplar yazmışlardır. Bu dönemde yaşamış hekimlerden bazılarını şu şekilde tanıtabiliriz.

1-Bahâeddîn Muhammed b. Mahmûd b. Yûsuf: Sultan Sancar devrinin meşhur tabiplerinden biri idi. Sultan Sancar, şiddetli bir hastalığa yakalanıp kuvveti zayıflayınca onu tedavi etmiş, bu sayede hekimbaşılığa kadar yükselmişti.²¹³⁴

2- Emîr Şerefü'z-Zamân Ebû Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Îlâkî (öl. 536/1141): Sultan Sancar'ın hizmetindeki tabiplerdendi. Ömer Hayyâm'ın arkadaşıydı. Bir süre Bâharz'da ikamet etti. Sonra Alâü'd-din b. Kumâc'ın yanına Belh'e gitti. Bir hekim olarak Sultan Sancar'ın Mâverâünnehir seferine iştirak etmiş ve Katavan Savaşı'nda şehit düşmüştür. Tıp alanında yazmış olduğu *Kitabü'l-esbâb ve'l-alâmât, el-Fusul el-ilâkiyye ve Mecmu' fi'l tıbb* adlı eserleri günümüze ulaşmıştır.²¹³⁵

3- Ali b. Muhammed el-Hicâzî el-Kâyinî (öl. 546/1151): Ömer Hayyâm'ın talebelerinden olup Beyhâk'ta ikamet ederdi. İbn Funduk el-Beyhâkî, onun tıbbın kurallarını çok iyi bilen, vakur, güzel ahlaklı bir hekim olduğunu söyler. Tıp ve tedavi yöntemleri üzerine risâleler yazmıştır. Bunun yanı sıra Hârezmşâh Atsız'a ithafen *Kitabu fi'l-Hikme*, Sultan Sancar'a ithafen *Kitabu fi*

²¹³² Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 106-108; Karş. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, VI, s. 211.

²¹³³ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 111; Karş. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, VI, s. 213.

²¹³⁴ İbn Funduk Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimmetü Sivâni'l-Hikme*, s. 156; Karş. Hüseyin Kayhan, “a.g.m.”, s. 159.

²¹³⁵ İbn Funduk Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimmetü Sivâni'l-Hikme*, s. 125-126; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, Haz. Şerafeddin Yaltkaya, Rifat Bilge, s. 77; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Arapça'dan Tercüme Eden Rüştü Balcı, s. 110; Hayreddin ez-Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 149; Ramazan Şeşen “Sultan Sencer'in Muhitinde Yasayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, s. 447-448; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, s. 237; Ahmed Kemaleddin Hilmi, *a.g.e.*, s. 397-398; Ali Muhammed Sallâbî, *a.g.e.*, s. 280.

Mefâhirü'l-Etrâk (Türklerin Mefâhirlerine Dair) eserleri kaleme almıştır. 546 (1151) yılında doksan yaşında vefat etmiştir.²¹³⁶

4- Nizâmî-i Arûzî Semerkandî (öl. 552/1157): Sultan Sancar devrinin tanınmış ilim adamlarından biri olan Nizâmî-i Arûzî Semerkand'da dünyaya gelmiştir. Öğrenimini burada tamamladıktan sonra Horâsân'a giderek pek çok şehri ziyaret etmiş, Ömer Hayyâm ve Muizzî başta olmak üzere devrin önde gelen ilim adamları ve şairleriyle tanışma imkânı elde etmiştir. Nizâmî-i Arûzî, kırk beş yıl boyunca Gûrlu Şensebânî hanedanının hizmetinde bulunmuş, *Çehâr Makâle* adlı eserini de Gûrlu Hükümdarı Şemseddin Muhammed'in yeğeni Ebû'l-Hasan Hüsâmeddin Ali adına yazmıştır. Bu eserin dördüncü makalesinin sonunda anlattığı on ikinci hikaye, onun tıp biliminde maharetli olduğunu göstermektedir. Hikayede anlatıldığına göre, 547 (1152) yılında Sultan Sancar, Herât yakınlarında Alâû'd-din Hüseyin'in başında bulunduğu Gûr ordusunu yenilgiye uğratmıştı. Gûrlular tarafında bulunan Nizâmî-i Arûzî-i, Selçuklu askerlerinden kaçarak şehir halkından birinin evinde gizlenmeyi başarmıştı. Misafir olduğu hanede, ev sahibinin biricik kızının pek çok doktora gösterildiği halde yakalandığı hastalıktan kurtulamadığını öğrenen Nizâmî-i Arûzî-i, uyguladığı tedavi yöntemi ile kızı iyileştirmeyi başarmıştı.²¹³⁷

4.3.3. Şairler ve Edipler

İslâm fütuhâtından sonra bir suskunluk devri yaşayan Fars edebiyatı, X. asırda ve XI. asrın başlarında bilhassa İran'ın şark kısmında gelişme göstermeye başladı. Fars edebiyatının canlanmasına yardım edenler, Sâmânî hükümdarları (875-999) olmuştur. Onların Şarkî İran'daki halefleri olan Gazneliler döneminde de Fars şiiri terakkisine devam etti. Horâsân'ın Tûs şehrinden çıkmış olan Firdevsî, İran'ın mitolojik zamanlarından İslâm devrine kadar olan tarihi rivayetlerini manzum bir destan halinde tertip etti.²¹³⁸ Daha sonra Selçuklu sultanlarının şahsî gayretleri Farsça'nın edebî gelişiminin hızla devam etmesine

²¹³⁶ İbn Funduk Alî b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimmatü Sivânî'l-Hikme*, s. 134; Ramazan Şeşen "Sultan Sencer'in Muhitinde Yasayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", s. 448; Hüseyin Kayhan, "a.g.m.", s. 159.

²¹³⁷ Bkz. Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 132-134; Yakup Şafak, "Nizâmî-i Arûzî-i", *TDVİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 182-183; Hüseyin Kayhan, "a.g.m.", s. 160.

²¹³⁸ W. Barthold-M. Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 47, 49-50.

yardımcı olmuştur. Bu dönemde Farsça, hukuk ve dinî eğitim istisna edilirse, artık her alanda Arapça'nın yerini almaya başlamıştır.²¹³⁹

Farsçanın yükselişi sadece edebî sonuçlar doğurmadı: bu gelenek İslâm dünyası içinde yeni bir genel kültürel yönelimin aktarılmasına da hizmet etti. Arapça artık dinsel disiplinlerin, hatta büyük ölçüde doğa bilimi ve felsefenin başlıca dili olarak varlığını sürdürürken, Farsça İslâm dünyasının gittikçe daha fazla kısmında görgülü kültürün dili haline geldi; hatta bilim alanını bile gittikçe daha fazla etkilemeye başladı. Bu dil, edebî seviyeye yükselmek isteyen diğer dillerin örnek aldıkları model haline gelecekti.²¹⁴⁰

Selçuklular devrinin diğer müellifleri bir tarafa, İran edebiyat tarihinin başlıca kaynaklarını teşkil eden Nizâmî-i Arûzî (XII. asır), Muhammed Avfî (XIII. asır) ve Devletşâh-i Semerkandî (XVI. asır) gibi büyük müellifler, Selçuklu sultanları, şehzadeleri ve beylerine ait şiirlerden parçalar naklederler. Onlar bu Türk devrinde, İran edebiyatının himayesi ve yükseltilmesinde, Selçukluların büyük hizmetlerinden bahsederler.²¹⁴¹ Nitekim Nizâmî-i Arûzî, Selçukoğullarının hepsinin şiiri sevdiklerini, bunlar arasında Alp Arslan'ın oğlu Toganşâh'ın hanedanın şiire en düşkün ferdi olduğunu ve nedimlerinin çoğunu şairlerden seçtiğini ifade etmiştir.²¹⁴² Buna karşılık Emîr Mu'izzî'nin Nizâmî-i Arûzî'ye anlattığına göre, Büyük Selçuklu Vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün şiir konusunda bir fikri ve yeteneği olmadığı için şiiri pek sevmediği, edebiyatçılardan ve şairlerden ziyade din âlimleri ve mutasavvıflarla ilgilendiği nakledilmiştir.²¹⁴³

Nizâmî-i Arûzî-i, *Çehâr Makâle* isimli eserinin “Şiirin Mahiyeti ve Şairin Özellikleri” başlığını taşıyan ikinci makalesinde şöyle diyor: “*Şairin ince düşünceli, sağlam yaradılışlı, dürüst ve üstün mizaçlı olması, isabetli düşünebilen bir şahıs olması lazımdır. Bütün ilimlere aşina olmalı, örf ve adetleri de bilmelidir. Çünkü her ilim şiirle, şiir de her ilimle ilgilidir. Şair, sohbet meclislerinde iyi bir hatip, dost meclislerinde güler yüzlü bir arkadaş olmalıdır. Şiirinin de, sağlam ve güzel olması gerekir; zira o şiir, zamanın yapraklarına*

²¹³⁹ Osman Gazi Özgüdenli, “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, s. 40.

²¹⁴⁰ Marshall G. S. Hodgson, *a.g.e.*, II, s. 341.

²¹⁴¹ Osman Turan, “Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkitler III, Sultan Sancar'ın Kültür Seviyesi Meselesi”, s. 36.

²¹⁴² Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 69.

²¹⁴³ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 66; Karş. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, VI, s. 169.

yazılır ve üstün karakterli insanların dillerinde dolaşır. Derilere yazılır ve şehirlerde okunur. Şiirin en büyük faydası, ismi ebedileştirmesidir. Yazılmadığı ve okunmadığı zaman ondan beklenen maksat hasıl olmaz. Şiir bu dereceye ulaşmadığı taktirde, unutulur, hiçbir izi kalmaz ve sahibinden önce ölür gider. Şiir, kendini ebedileştiremezse başkasını nasıl ebedileştirebilir?”²¹⁴⁴

Sultan Sancar’ın şiire olan ilgisi ve şairlerle ilişkisi birçok kaynakta zikredilmiştir. Sarayında pek çok şaire yer veren Sultan Sancar’ın devri, İran edebiyatının en parlak dönemlerinden birini teşkil etmiştir. Osman Gazi Özgüdenli, çeşitli cönk, mecmû’a ve tezkirelerde Sultan Sancar’a nispet edilen altı şiir tespit etmiştir.²¹⁴⁵ Devletşâh-i Semerkandî, *Tezkiretü’ş-Şuarâ* adlı eserinde, Sultan Sancar’ın vefatından önce aşağıdaki şiiri okuduğunu rivayet etmiştir:

جهان مسخر من شد چو تن مسخر رای	بضرب تیغ جهانگیر و گرز قلعه گشای
بسی سپاه شکستم بیک فشردن	بسی قلاع گشودم بیک گشودن دست
بقا بقای خدای است و ملک ملک خدای	چو مرگ تاختن آورد هیچ سود نداشت

Tercümesi:

Cihanı fetheden kılıç ve kaleleri zapt eden gürzün darbesiyle,
Cihan bana boyun eğdi, tıpkı bedeninin akla itaat etmesi gibi.
Bir el sallayarak nice kaleleri fethettim,
Bir ayak darbesiyle nice orduları yendim.
(Fakat) ecel geldiği zaman, bunların hiçbiri fayda vermedi;
Beka, Allah’ın bekası, mülk de Allah’ın mülküdür.²¹⁴⁶

Sultan Sancar zamanında yaşayan, onu metheden ve onun lütuf ve ihsanına nail olan şairler arasında, Emîr Mu’izzî, Enverî, Edîb Sâbir, Abdü’l-Vasiyi Cebeli, Seyyid Hasan-i Gaznevî, Ferîd-i Kâtib ve Mehsetî gibi devrin önemli şairlerini saymak mümkündür.²¹⁴⁷

²¹⁴⁴ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 47; Karş. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, VI, s. 169-170.

²¹⁴⁵ Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, s. 46-49.

²¹⁴⁶ Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 66-67; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 105; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 722; Osman Gazi Özgüdenli, “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, s. 46-47.

²¹⁴⁷ Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 104; Edward G. Browne, *a.g.e.*, s. 303.

1-Emîr Mu'izzî, Emîru's-Şu'arâ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmelik el-Mu'izzî en-Nîşâbü'rî²¹⁴⁸ (öl. 518/1124 - 521/1127 arası): 440 (1048-1049) yılında Horâsân'ın Nîşâbü'r şehrinde dünyaya geldi. Babası Abdülmelik-i Burhânî, Sultan Alp Arslan'ın saray şairiydi (Emîru's-Şu'arâ) ve lakâbını Alp Arslan'a Halife Kâim Biemrillâh tarafından verilen *Burhanu Emîrû'l-Mü'minîn* unvanından almıştı. Mu'izzî de tıpkı babası gibi, lakâbını, aynı halife tarafından Sultan Melikşâh'a verilen *Mu'izzî'd-dunyâ ve 'd-dîn* unvanından alacaktı. Babasının vazifesi dolayısıyla Mu'izzî'nin çocukluğu Selçuklu sarayı ve çevresinde geçmiştir.²¹⁴⁹

Abdülmelik-i Burhânî, Melikşâh'ın saltanatının ilk yıllarında Kazvin'de öldü. Emîr Mu'izzî, *Çehâr Makâle* müellifi Nizâmî-i Arûzî'ye anlattığına göre, babası ölmeden önce kendisini bir beyit söyleyerek Sultan Melikşâh'a emanet etmişti. O beyit şöyledir:

من رفتم و فرزند من آمد خلف صدق او را بخدا و بخداوند سپردم .

*Ben gittim ve sâdık halef olarak oğlum geldi. Onu Allah'a ve padişaha teslim (emanet) ettim.*²¹⁵⁰

Sultan Melikşâh, Mu'izzî'yi babasının meşru varisi olarak kabul etmiş ve Burhânî'nin vazife, maaş ve ödenekleri sözde oğluna devredilmişti. Ancak babası öldüğünde henüz on sekiz yaşında olan genç hükümdar, tahtta hak iddia eden rakipleriyle uğraştığından muhtemelen Mu'izzî'yi unutmuştu. Bir yıl boyunca vazifesinden dolayı hiçbir ücret alamayan Mu'izzî, büyük bir borç bataklığına saplanmış ve üstelik durumunu sultana arz edememişti. Zor günler geçiren Mu'izzî, bir zamanlar babasına da hamilik yapmış olan şiir aşığı ve aynı zamanda sultanın eniştesi ve yakın arkadaşı (nedîm-i hâss) olan Yezd Hâkimi Emîr Kâküveyh Alâü'd-devle Ali b. Ferâmur'z'dan kendisi için sultana tavassutta

²¹⁴⁸ Bkz. Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 300.

²¹⁴⁹ Bkz. Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 65-66; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 517; Muizzî, *a.g.e.*, (Abbas İkbâl'in Mukaddimesi) s. 37; Karş. G. E. Tetley, *The Ghaznavid and Seljuq Turks – Poetry as a Source for Iranian History*, Routledge, London and New York, 2009, s. 91; Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 382; Ferheng Cihânbaş, *Zindeginâme-i Şiir u Şâirân-i İrânî*, İntişârât-ı Nesl-i Nîkân, Tahran 1384, s. 105; Gökhan Gökmen, *Mu'izzî'nin Şiir Dünyası*, s. 12-14; Adnan Karaismailoğlu, "Muizzî", s. 98; Julie S. Meisami, "Mu'izzî", *EP*, C. VII, E. J. Brill, Leiden 1993, s. 489; E. Berthels, "a.g.m.", s. 560.

²¹⁵⁰ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 66; Karş. Muizzî, *a.g.e.*, (Abbas İkbâl'in Mukaddimesi) s. 37; Gökhan Gökmen, *Mu'izzî'nin Şiir Dünyası*, s. 14; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 190.

bulunmasını rica etti. Alâü'd-devle, Çağrı Bey'in kızı, Halife Kâim Biemrillâh'ın dul eşi ve dolayısıyla sultanın halası olan Hatice Arslan Hâtun ile evliydi.²¹⁵¹

Alâü'd-devle Ali, bir sorumluluk ve vazife olarak gördüğü bu teklifi seve seve kabul etti. Mu'izzî'ye, kendisinin hem *Çehâr Makâle*'de hem de dîvânındaki üç şiirinde sıcak bir takdir ve minnetle bahsettiği bir cömertlik ve nezaketle davrandı.²¹⁵² Öncelikle kendisine Ramazan ayı münasebetiyle erzak ihtiyacını karşılaması için yüz Nişâbûrî altın verilmesini emretti. Daha sonra, Sultan Melikşâh'ın o gün, akşam namazı vaktinde hilâli görmek için dışarı çıkacağını ve orada hazır bulunmasını söyledi. Sultan ve maiyeti bir Ramazan sonu, bayram hilâlîni görmek için dışarı çıktıklarında Mu'izzî de orada hazır bulundu. Hilâli ilk Sultan Melikşâh gördü ve büyük bir sevinç yaşadı. O esnada Alâü'd-devle, Mu'izzî'den bu yeni ay hakkında bir şey söylemesini istedi. Bunun üzerine Mu'izzî, irticalen bir rubâî okudu. Bu rubâî, sultanın çok hoşuna gitti ve Mu'izzî'ye üç yüz dinar değerinde bir at hediye etti. Mu'izzî, akşam namazından sonra sultanın sofrasında bir rubâî daha okuyunca, Melikşâh, bu sefer kendisine bin dinar verilmesini buyurdu. Böylece Sultan Melikşâh tarafından takdir gören ve türlü in'am ve ihsanlara mazhar olan Mu'izzî, sultanın saray şairlerinden ve has nedimlerinden oldu. Sultan, ona Mu'izzî mahlasını verdi.²¹⁵³

Muhammed Avfi, Mu'izzî'nin Sultan Melikşâh devrindeki mevki ve itibarını göstermesi bakımından *Lübâbü'l-elbâb* adlı eserinde şu ifadeler yer vermiştir: “Şairlerden üç kişi üç devlette ikballer bulup kabul gördüler. Öyle ki hiç kimse bu mertebeye müyesser olamadı. Bunlardan biri Sâmânîler zamanında

²¹⁵¹ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 66; Karş. G. E. Tetley, *a.g.e.*, s. 95; Gökhan Gökmen, *Mu'izzî'nin Şiir Dünyası*, s. 15; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 190.

²¹⁵² Emîr Mu'izzî, dîvânında Alâü'd-devle Ali b. Ferâmurz'un adına üç kaside yazarak ona methiyede bulunmuştur. Bunlardan ilki “Der Medh-i Emîr-i Alâü'd-devle Ali b. Şemsü'l-mülük Dâmâd-ı Çağrı Beg”, (Bkz. Muizzî, *a.g.e.*, s. 120-122) ikincisi, “Der Medh-i Adudeddîn Ali b. Şemsüddîn Ferâmurz Kâküyeh” (Bkz. Muizzî, *a.g.e.*, s. 510-511) ve üçüncüsü “Der Vaf-ı Şimşir u Medh-i Emîr-i Ali b. Ferâmurz” (Bkz. Muizzî, *a.g.e.*, s. 522-523) isimlerini taşımaktadır. Ayrıca Bkz. Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 66-69; G. E. Tetley, *a.g.e.*, s. 95.

²¹⁵³ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, s. 66-69; Karş. Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 93-94; Muizzî, *a.g.e.*, (Abbas İkbâl'in Mukaddimesi) s. ٣, ح; G. E. Tetley, *a.g.e.*, s. 95; Gökhan Gökmen, *Mu'izzî'nin Şiir Dünyası*, s. 15-16.

Rûdekî, Mahmûdiyân (Gazneliler) Devleti'nde Unsûrî, Sultan Melikşâh (Selçuklular) Devleti'nde de Mu'izzî'dir."²¹⁵⁴

Emîr Mu'izzî, Sultan Melikşâh'ın vefat ettiği tarihe kadar (485/1092) bu sultanın hizmetinde kaldı. Ancak Melikşâh'ın vefatından sonra ortaya çıkan karışıklıklar sebebiyle bir süre Herât, Nîşâbûr ve İsfâhân'da yaşamak zorunda kaldı. Bu süre içerisinde Berkyaruk, Muhammed Tapar, Arslan Argun, Emîr Ebû Şucâ'-i Habeşî gibi devrin önde gelen şahsiyetleri ve Selçukluların bazı vezîrleri hakkında kasideler yazdı. Nihayet Sancar, 490 (1097) tarihinde Horâsân'da hâkimiyet tesis edince, bu tarihten itibaren onun hizmetine girmiş ve hayatının sonuna kadar onun hizmetinde yaşamıştır. Mu'izzî, bu dönemde de başta Sultan Sancar olmak üzere, onun aile fertleri, devlet adamları ve devrin önde gelen şahsiyetleri hakkında kasideler yazmıştır.²¹⁵⁵

Târîh-i Güzîde'de Sultan Sancar ile Emîr Mu'izzî arasında geçen şöyle enteresan bir rivayet nakledilir: Sultan Sancar'ın top (guy) oyunu sırasında atı tökezleyince Mu'izzî şöyle dedi:

“Ey şah, kötü huylu atı terbiye et; o senin güzel yüzüne felaket getirmektedir.

Eğer top hata ettiyse ona çevganla vur; eğer at hata yapmışsa onu bana bağışla.”

Bunun üzerine Sultan Sancar, atını Mu'izzî'ye bağışladı.²¹⁵⁶

Emîr Mu'izzî'nin Sultan Sancar tarafından bir kaza sonucunda okla vurulma hadisesi, bütün tezkire yazarları tarafından ve bizzat şairin kendi dîvânında bahsettiği önemli bir olaydır. Ancak bu olayın gerçekleştiği tarih, Mu'izzî'nin ölüm sebebi ve tarihi, müellifler arasında ihtilaf konusu olmuştur. Başta Muhammed Avfî ve Senâî olmak üzere kimi müellifler Mu'izzî'nin bu ok

²¹⁵⁴ Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 301; Karş. Mevlânâ Abdurrahman Câmî, *Bahâristân*, Tash. İsmâîl-i Hâkimî, *İntişârât-ı İttilâât*, Tahran 1371 hş., 96; Zebîhullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 385; Edward G. Browne, *a.g.e.*, s. 327; Gökhan Gökmen, *Mu'izzî'nin Şiir Dünyası*, s. 36.

²¹⁵⁵ Muizzî, *a.g.e.*, (Abbas İkbâl'in Mukaddimesi) s. ح; Zebîhullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 383; Ferheng Cihânbağ, *a.g.e.*, s. 106; Adnan Karaismailoğlu, “Muizzî”, s. 98.

²¹⁵⁶ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 614; Karş. Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 518.

yarası sebebiyle öldüğünü nakletmişlerdir.²¹⁵⁷ Fakat daha önce de vurguladığımız gibi, bizzat Mu'izzî, dîvânında bu hadiseden bahsederken okla vurulduğunu ve uzun bir hastalığa tutulduğunu kabul etmekle birlikte, sonunda şifâ bulduğunu ifade etmiştir.²¹⁵⁸ Nitekim şairin dîvânını neşreden Abbâs İkbâl Aştîyânî, Mûizzî'nin okla vurulması hadisesinin 512 (1118-1119) yılından önce bir tarihte gerçekleştiğini, oysa bu olaydan neredeyse sekiz dokuz yıl sonra, 518 (1124) yılında Mu'izzî'nin Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk'ün vezirliğe gelişini tebrik ettiğini ifade etmiştir.²¹⁵⁹ Dolayısıyla Emîr Mu'izzî'nin bu kadar yıl ok yarasıyla yaşamış olması, ihtimal dâhilinde görünmemektedir.

Emîr Mu'izzî, Sultan Melikşâh ve Sultan Sancar devirlerinin pek çok önde gelen şahsiyetlerini şiirlerinde zikrettiği halde Muhtassü'l-Mülk'ten sonraki devlet ricali hakkında sessiz kalmıştır. Mesela 521 (1127) yılında Büyük Selçuklu vezîrlğine tayin olunan Nasîrü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ebû Tevbe el-Mervezî'nin medhi hiçbir şekilde Mu'izzî'nin dîvânında bulunmamaktadır. Muhtemeldir ki Mu'izzî, Muhtassü'l-Mülk'ün vezirliği sırasında yani 518 (1124)-521 (1127) yılları arasında ölmüştür.²¹⁶⁰

Büyük Selçuklu sarayında Melikü's-Şü'arâ unvanıyla yarım asırdan fazla bulunan Emîr Mu'izzî, Selçuklu edebiyatı, tarihi ve kültürü açısından önemli bir şahsiyettir. Sultan Alp Arslan'ın saray şairi olan babası Burhânî sayesinde çocukluğundan itibaren saray çevresinde yetişen Mu'izzî'nin 19.000 beyit civarındaki hacimli *Dîvân*'ı, özellikle Melikşâh, Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sancar gibi Selçuklu sultanları, vezîrleri, emîrleri ve devlet adamları için yazılmış şiirlerden oluşmaktadır. Bunların yanı sıra *Dîvân*'da devrin önemli hadiseleri ve fetihleri hakkında da bir takım bilgilere ulaşmak mümkündür. Mu'izzî'nin

²¹⁵⁷ Bkz. Muhammed Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 301; Hakîm Ebû'l-Mecd Mecdûd b. Âdem-i Senâî-yi Gaznevî, *Dîvân*, Mukaddime: Müderris-i Razavî, İntişârât-ı Senâyî, 1388 hş. s. 1057; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fi Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 518; Mevlânâ Abdurrahman Câmî, *a.g.e.*, s. 96.

²¹⁵⁸ Bkz. Muizzî, *a.g.e.*, s. 310.

²¹⁵⁹ Bkz. Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 236, 262.

²¹⁶⁰ Abbas İkbâl, *a.g.e.*, s. 261, 262; Zebîhullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 384; Adnan Karaismailoğlu, "Muizzî", s. 98; Gökhan Gökmen, *Mu'izzî'nin Şiir Dünyası*, s. 22.

şiiirlerinde Selçukluların devlet geleneğinin, Türk kimliğinin ve dinî tercihlerinin izlerini görmek mümkündür.²¹⁶¹

2-Enverî, Evhadüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî-yi Ebîverdi (öl. 583/1187 ?): Horâsân'ın Nesâ ve Serahs şehirleri arasında bulunan Deşt-i Hâverân vilayetine bağlı Ebîverd ilçesinin Bedene köyünde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi, ailesi ve hayatı hakkında kaynaklarda yeterince malumat yoktur. Ancak onun gerçek adının Ali, babasının adının Muhammed, dedesinin ise İshak²¹⁶² olduğu, Enverî mahlasının sonradan kendisine başkaları tarafından verildiği anlaşılmaktadır. Enverî, babasını küçük yaşta kaybetmiş ve babasından ona bol miktarda miras kalmıştır. Fakat o, bu serveti sefahat âlemlerinde sarf edip tüketmiştir. Ancak Ahmet Ateş, bu rivayetin doğru kabul edilemeyeceğini, aksi takdirde onun şiiirlerinde görülen geniş bilgiyi nasıl öğrendiğinin anlaşılamayacağını ifade etmiştir.²¹⁶³ Enverî, Tûs'ta Mansuriye Medresesi'nde tahsil görmüş ve akranlarından daha üstün bir ilmî seviyeye yükselmiştir. Onun yetkin olduğu ilimler arasında; mantık, felsefe, hey'et (astronomi), nücûm (astroloji) ve kelâm bulunmaktadır. Bilhassa nücûm ilminde fevkalâde mâhir olduğu ve kendisinin verdiği hükümlere herkesçe inanıldığı hayatının ilerleyen safhalarında görülecektir.²¹⁶⁴

Enverî, henüz genç yaşta bilimsel çalışmaları bir tarafa bırakıp daha kazançlı bir iş olan şiiir yazmaya karar verdi. Tezkire yazarları, genelde bu olayı çarpıcı bir havaya sokup, ayrıntılarına inilince gerçek bir olay olması imkansız olan şöyle bir menkıbeyle anlatırlar: Bir gün Enverî, Mansuriye Medresesi'nde oturuyorken bir at üzerinde gayet iyi giyinmiş, etrafında köleleri ile bir şahsın geçtiğini görmüş; kim olduğunu sorunca bunun sultanın şairi olduğunu öğrenmiş.

²¹⁶¹ Gökhan Gökmen, "Büyük Selçuklu Devleti Saray Şairi Emîr Mû'izzî'nin Dîvânında Selçuklu Hâtunu Mâh Melek Hâtun", s. 5.

²¹⁶² Bkz. Enverî, *a.g.e.*, I, s. 302.

²¹⁶³ Bkz. Ahmed Ateş, "Enverî", *İA*, C. IV, MEB, İstanbul Tarihsiz, s. 278.

²¹⁶⁴ Bkz. Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 83; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 125-126; Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 334; Enverî, *a.g.e.*, I, (Muhammed Takî Müderris-i Razavî'nin Mukaddimesi), s. 14-18; Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 432-433; Marshall G. S. Hodgson, *a.g.e.*, II, s. 349; Metin Ceylan, *Nef'î Dîvânındaki Kasidelerle Enverî Dîvânındaki Kasidelerin Karşılaştırılması*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2021, s. 63, 67; Abdülkadir Karahan, "Enverî Evhadüddin", *TDVİA*, C. II, Ankara 1995, s. 267; Mehmet Vanlıoğlu, "Horasan'ın Gözyaşları" *Nüsha*, S. 4, 2002, s. 86; Sadık Armutlu, "Mülûk-i Mülk-i Suhen Veya Müflisân-ı Kimyâ- Furûş: Enverî ve Nef'î", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. I, 2019, s. 434-435; R. Levy, "Anvarî", *EP*, C. I, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 524.

Kendisi bu kadar ilmüne rağmen, zaruret içinde yaşarken, bir şairin böyle bir refah elde etmiş olduğunu görünce, hemen şair olmaya karar vermiş; o gece oturup, Sultan Sancar'a takdim ettiği ilk kasideyi kaleme almış ve sabahleyin sultana okumuştur. Sultan da, şairin değerini hemen anlayarak, kendisine ihsanlarda bulunmuş; bir sefer sırasında karşılaştığı Enverî'yi yanına alarak Merv'de bulunan sarayına götürmüştür.²¹⁶⁵ Hândmîr'in naklettiği başka bir rivayette ise Enverî, Mu'izzî'yi Sultan Sancar'ın huzurunda gerçekleşen bir söz düellosunda alt ederek Selçuklu sarayına kabul edilmektedir.²¹⁶⁶

Böylece Enverî, genç yaşta Sultan Sancar'ın hizmetine girmiş ve ömrünün büyük bir bölümünü Selçuklu sarayında geçirmiştir. Nitekim o, bir şiirinde, sultana otuz yıl hizmet ettiğini ve bunun karşılığında bir saygıyı hak ettiğini söylemiştir. Bu suretle, Enverî'nin Selçuklu sarayına girişi, Sultan Sancar'ın saltanatının ilk yıllarına tesadüf etmektedir.²¹⁶⁷

Enverî, Sultan Sancar'dan başka altmıştan fazla kişiye methiye yazmıştır. Bunlar, dönemin sultanları, şehzadeleri, vezîrleri, emîrleri, müstevfileri, ilim adamları, şairleri ve diğer yetkili ve zengin şahsiyetleridir. Hârezmşâh Atsız ve Gûr Meliki Alâü'd-dîn Hüseyin, şairin hicvettiği şahıslardandır.²¹⁶⁸ Enverî'nin *Divân*'ında adı geçen şahsiyetlerden en eskisi, 500 (1106) yılında Sancar'ın vezîrlük makamına tayin ettiği Sadrü'd-dîn Muhammed b. Fahrü'l-Mülk'tür.²¹⁶⁹ Hakkında en fazla kaside yazdığı memduhu ise, 528 (1133) yılında yine Sultan Sancar'ın vezîrlüğüne tayin edilen Nasîrü'd-dîn Tâhir b. Fahrü'l-Mülk'tür.²¹⁷⁰

Enverî, muhtelif zamanlarda Sultan Sancar'ın yanında bulunmuş, onun bazı seferlerine iştirak etmiştir. Meselâ, Hârezmşâh Atsız'a karşı yapılan ve

²¹⁶⁵ Bkz. Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 83-84; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 126-127; Marshall G. S. Hodgson, *a.g.e.*, II, s. 349; Ahmed Ateş, "Enverî", s. 278.

²¹⁶⁶ Bkz. Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 518-519; Karş. Enverî, *a.g.e.*, I, (Muhammed Takî Müderris-i Razavî'nin Mukaddimesi), s. 19-20; Metin Ceylan, *a.g.t.*, s. 70-71.

²¹⁶⁷ Zebîhullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 433.

²¹⁶⁸ Mehmet Vanlıoğlu, "a.g.m.", s. 87.

²¹⁶⁹ Bkz. Enverî, *a.g.e.*, I, s. 209.

²¹⁷⁰ Bkz. Enverî, *a.g.e.*, I, s. 13-14, vd.; Karş. Ahmed Ateş, "Enverî", s. 279.

Hezâresb'in fethi ile neticelenen seferde Sancar'ın yanında idi. Hatta muhasara sırasında bir rubâîsi, oka bağlanarak kaleye atılmıştı.²¹⁷¹

Enverî'nin başından geçen ilk mühim hadise, onun gezegenlerin durumuna bakarak vermiş olduğu bir hüküm dolayısıyla gerçekleşmiştir. Astroloji alanındaki bilgisine çok güvenen Enverî, 7 veya 5 gezegenin Mîzân burcunda bulunacakları bir gece şiddetli fırtınalar kopup dünyanın alt-üst olacağını haber vermişti. Bundan korkan halk, yer altında sığınaklar hazırladı. Fakat o gece fırtına kopmak şöyle dursun, en ufak bir rüzgar bile esmedi. Ertesi gün, Sultan Sancar onu çağırıp, azarladı. Enverî, bu hadisenin tesirinin yavaş yavaş meydana çıkacağını söyleyerek, kendisini müdafaa etti ise de, o sene o kadar rüzgârsız geçti ki, harmanlar savrulmadığından mahsulü toplamak imkânı olmadı. Sultandan korkan Enverî, Belh'e kaçtı. Belh'te bulunduğu sırada da Belh halkını hicveden *Hârnâme* adlı manzumenin kendisine isnat edilmesi yüzünden halk galeyana geldi ve Enverî'nin yüzüne peçe takarak, sokaklarda dolaştırdılar. Enverî bu durumdan ancak yüksek mevkilerdeki bazı dostlarının müdahalesi sayesinde kurtulabildi.²¹⁷²

Enverî'nin hayatındaki mühim hadiselerden biri de Oğuzların 548 (1153) yılında Horâsân'ı istilâ edip Sultan Sancar'ı esir almaları ve şehirleri tahrip edip fazıl insanları öldürmeleri gibi olaylar karşısında, Horâsân halkının dilinden yazdığı, *Ez-Zebân-ı Ehl-i Horâsân Be-Hâkân-ı Semerkand Rükneddin Kılıç Tamgâç Hân Peserhânde-i Sultan Sancar* adını taşıyan manzum mektubunu (kasidesini) Semerkand hâkânı ve aynı zamanda Sultan Sancar'ın evlatlığı olan Rükneddin Mahmûd Kılıç Tamgâç Hân'a göndermesidir. Enverî, mektubunda, esir alınan Sultan Sancar'ı ve memleketi kurtarması için adı geçen sultanı Horâsân'a davet etmiştir.²¹⁷³

²¹⁷¹ Bkz. Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 348; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 259; Karş. Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 133; Mîrzâ Muhammed Hân Kazvîni, *Bîst Makâle-i Kazvîni*, II, s. 209; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, II, s. 347; Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 418; Edward G. Browne, *a.g.e.*, s. 309; Ahmed Ateş, "Enverî", s. 278.

²¹⁷² Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 85-86; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 128-129; Marshall G. S. Hodgson, *a.g.e.*, II, s. 349; Ahmed Ateş, "Enverî", s. 279; Mehmet Vanlıoğlu, "a.g.m.", s. 87.

²¹⁷³ Bkz. Enverî, *a.g.e.*, I, s. 201-205; Abdollah Dodangeh, "Enverî'nin Horasan Halkının Dilinden Yazdığı 'Nâme-yi Ehl-i Horasan' Adlı Kasidesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Konya 2018, s. 209-240; Mehmet Vanlıoğlu, "a.g.m.", s. 87.

Enverî'nin şiirlerinden anlaşıldığına göre o, Sultan Sancar'ın esir alınması ve ölümü ile neticelenen olaylardan sonra, Horâsân'daki Oğuz hâkimiyeti döneminde de hayatta kalmayı başarmış, fakat bir takım sorunlarla karşılaşmış, çaresiz bir şekilde ölünceye kadar Horâsân emîrleri ve devrin ileri gelen şahsiyetleri hakkında methiyeler yazmaya devam etmiştir.²¹⁷⁴

Enverî, İran edebiyatının en büyük kaside şairi olarak kabul edilmektedir. Nitekim XV. yüzyılın büyük bilgini ve mutasavvıf şairi Mollâ Abdurrahman Câmî, ünlü eseri *Bahâristân*'da: “*Her ne kadar Hz. Muhammed, 'benden sonra peygamber gelmeyecektir' buyurmuşsa da şiir sanatında üç kişi peygamberdir: Tavsipte Firdevsî, kasidede Enverî, gazelde Sa'dî*” diyerek, Enverî'nin kasidede üstatlık yönünü öne çıkarmıştır.²¹⁷⁵

3-Edîb Sâbir, Şerefü'l-Udebâ Şihâbüddîn b. İsmâîl Tirmizî (öl. 546/1151-1152 ?): Mâverâünnehir'in Tirmiz şehrinde, içerisinde edip ve âlimlerin bulunduğu bir ailede dünyaya geldi. Nitekim babası da kaynaklarda Edîb İsmâîl olarak zikredilmektedir. Edîb Sâbir, Sultan Melikşâh devrinin son zamanlarında okul çağına gelince, Mâverâünnehir'den Horâsân'a giderek birkaç yıl Herât Nizâmiye Medresesi'nde tahsil gördü. Arap edebiyatı ve lügati, tefsir, hadis, fıkıh ve kelim ilimlerinde büyük bir birikim kazandı. Arapça şiirleri, Farsça'ya tercüme edecek kadar Arap diline hâkim oldu. Henüz yirmi yaşını geçmemişken Herât'tan ayrılarak Nişâbûr'a gitti. Burada Horâsân'ın zengin ve nüfuzlu şahsiyetlerinden, Reîs-i Horâsân lakâbıyla maruf Ebû'l-Kâsım Ali b. Câfer'in himayesine girdi ve ona methiyeler yazdı.²¹⁷⁶ Ebû'l-Kâsım Ali b. Câfer, Büyük Selçuklu sarayı ile yakın irtibat halindeydi ve Sultan Sancar, kendisine “biraderim” diye hitap ederdi. Edîb Sâbir, onun yardımıyla Sultan Sancar'ın huzuruna çıkarıldı ve bu sayede sarayda himaye gören ve Sancar'a methiye yazan onlarca şairden biri oluverdi.²¹⁷⁷

Edîb Sâbir, Büyük Selçuklu sarayında, büyük bir itibar ve mevki elde etmişti. Bu yüzden kendisine şairlik dışında başka önemli görevler de tevdi edildi. Sultan Sancar, Hârezm'de sürekli kendisine muhalefet ve isyan halinde bulunan

²¹⁷⁴ Zebîhullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 433.

²¹⁷⁵ Mevlânâ Abdurrahman Câmî, *a.g.e.*, s. 105; Karş. Sadık Armutlu, “a.g.m.”, s. 426.

²¹⁷⁶ Bkz. Edîb Sâbir Tirmizî, *a.g.e.*, s. 56-59, 61-66, 67-68, 70-73, 80-87.

²¹⁷⁷ Bkz. Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 92-93; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 135-136; Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 329-330; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbari Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 519-520; Edîb Sâbir Tirmizî, *a.g.e.*, (Mukaddime), s. 3-6; Zebîhullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 423; Mürsel Öztürk, “Edîb Sâbir”, s. 425.

Hârezmşâh Atsız'ın faaliyetleri hakkında bilgi toplayıp haber göndermesi için Edîb Sâbir'i elçilik vazifesiyle Hârezm'e göndermiştir. Bir müddet Atsız'ın nezdinde kalan Edîb Sâbir, onun hakkında da methiyeler yazmıştır.²¹⁷⁸ Bunun yanında, Hârezm'de kaldığı süre içerisinde Atsız'ın Sultan Sancar'ı öldürtmek için para ile satın aldığı iki Bâtınî fedaiyi Horâsân'a gönderdiğini öğrendi. Edîb Sâbir, bu iki kiralık katilin eşkâllerini bir kağıda yazıp bunu yaşlı bir kadının ayakkabısı içinde gizlice Merv'e gönderdi. Mektubu alan sultan, derhal bu iki adamın araştırılmasını emretti. Yapılan aramalar neticesinde mektuptaki eşkale uyan şahıslar bir meyhanede bulundular ve derhal öldürüldüler. Gönderdiği adamların Edîb Sâbir'in ihbarıyla öldürüldüğünü anlayan Atsız, Edîb Sâbir'i elini kolunu bağlatarak bir çuvala koydurdu ve Ceyhun Nehri'ne attırdı.²¹⁷⁹ Böylece Edîb Sâbir, kendi hayatı trajik bir şekilde sona erse de, vazifesini hakkıyla yerine getirerek belki de Sultan Sancar'ın hayatına mal olacak bir olayı önlemiş oldu.

Edîb Sâbir, *Dîvân*'ında Sultan Sancar'a toplamda 282 beyit olmak üzere 6 kaside söylemiştir.²¹⁸⁰ Bu kasidelerde, Sultan Sancar'ın adaleti, cömertliği, dindarlığı, peygamber dininin devam ettiricisi ve İslâm şâhı oluşu; devlet anlayışı, düşmanlara karşı savaşlarda muzaffer oluşu; fetihleri, başarıları, haşmeti, kılıcı, zekâsı, bilgisi ve hünnerleri gibi özelliklerinden övgüyle söz etmiştir.²¹⁸¹

Devletşâh-i Semerkandî, Edîb Sâbir ve Reşidü'd-dîn Vatvat'ın birbirlerine muarız olduklarını ve kitabına yazamayacağı kadar kaba hicivlerle birbirlerine saldırdıklarını rivayet etmiştir. Yine ona göre, Enverî ve Hakanî, Edîb Sâbir'e hayranlık duyarlardı. Hatta Enverî, şairlikte kendisini ondan daha düşük bir seviyede görür; Edîb Sâbir'i ise ondan daha meşhur olan Senâî'den üstün

²¹⁷⁸ Bkz. Edîb Sâbir Tirmizî, *a.g.e.*, s. 76-77, 90-92, 101-103, 105-106.

²¹⁷⁹ Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, II, Tash. Muhammed Kazvîni, s. 348; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, II, Çev. Mürsel Öztürk, s. 258-259; Fasîh-i Hâfî, *a.g.e.*, II, s. 712; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 93; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 136-137; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 586; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fi Ahbarî Efrâdî'l-Beşer*, II, s. 520; Benâketî, *a.g.e.*, s. 234; Zebîhullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 424.

²¹⁸⁰ Bkz. Edîb Sâbir Tirmizî, *a.g.e.*, s. 53-54, 79-80, 93-96, 144-146, 147-148, 199-201.

²¹⁸¹ Gökhan Gökmen, "Edîb Sâbir Dîvânında Sultan Sencer Methiyeleri", s. 106.

tutarmış.²¹⁸² Nitekim bir şiirinde “*Sâbir kadar olamasam da, her halükarda Senâî gibiyim*” demiştir.²¹⁸³

4- Abdü'l-Vâsi'-i Cebelî, Bedüzzamân Abdülvâsi' b. Abdilcâmi' Garcistânî el-Cebelî (öl. 555/1160): Afganistan'ın Garcistân bölgesindeki Cebel'de doğdu. Kaynaklarda doğum tarihi hakkında bir malumata rastlanmamaktadır. Alevî bir aileye mensup olduğu için “seyyid” lakâbını almıştır. Gençliğinin ilk yıllarında ilim öğrenmek için memleketinden ayrılarak Herât'a gitti. Uzun yıllar Herât'ta kaldı. Orada bulunduğu süre içerisinde Nizâmîye Medresesi'nde tahsil gördü. Cebelî, tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm ilimlerini çok iyi öğrendi ve hadis râvîlerinden biri oldu. Sonra buradan ayrılarak Gazne'ye gitti ve Behrâmşâh tahta geçmeden önce onun hizmetine girdi. Sancar, Behrâmşâh'a yardım etmek için Gazne'ye geldiğinde Cebelî, Behrâmşâh'ın yanında bulunmakta idi ve bu vesile ile Selçuklu hükümdarına bir kaside takdim etti. Cebelî'nin Sancar ile tanışması bu sayede olmuştur. Bilâhare şairde birçok kabiliyetler sezen Sultan Sancar, bir ferman göndererek Cebelî'yi Merv şehrine, hizmetine çağırmıştır.²¹⁸⁴

Diğer taraftan Hamdullah Müstevfi, bu tanışma hikayesini şöyle nakleder: “Sultan Sancar'ın bir pamuk tarlasına yolu düşer. Tarlada bir devenin pamuk yemek üzere boynunu yere uzatmasıyla orada bulunan ve çiftçilikle iştilal eden Cebelî,

*‘Ey boynu uzun deve, ne yapmak istediğini biliyorum,
Boynunu uzatmışsın; pamuk yemek istiyorsun’*

beytini okur ve bunun üzerine padişahın takdirini kazanarak saraya alınır.”²¹⁸⁵ Mamafih, bu rivayeti pek çok tezkire yazarı doğru kabul etmemektedir. Nitekim

²¹⁸² Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 92; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 135.

²¹⁸³ Mevlânâ Abdurrahman Câmî, *a.g.e.*, s. 97; Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 425; Edward G. Browne, *a.g.e.*, s. 333-334.

²¹⁸⁴ Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 73-74; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 114-115; Abdülvâsi'-i Cebelî, *a.g.e.*, (Zebihullâh-ı Safâ'nın Mukaddimesi), s. 13-14; Emîn-i Ahmed-i Râzî, *a.g.e.*, II, s. 627; Ali Ekber Velâyetî, “*a.g.m.*” s. 1925; Edward G. Browne, *a.g.e.*, s. 341-342; Zebihullâh-ı Safâ, *a.g.e.*, I, s. 428; Adnan Karaismailoğlu, “Abdülvâsi'-i Cebelî”, s. 283.

²¹⁸⁵ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 608; Karş. Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 520; Emîn-i Ahmed-i Râzî, *a.g.e.*, s. 627; Mürteza Özgülüşen, *Abdülvâsi'-i Cebelî'nin Dîvânı*, Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1951, s. 4.

Devletşâh-i Semerkandî, şairin gerek çiftçi ve gerekse cahil olduğu şeklindeki rivayetleri kabul etmediğini şu cümlelerle ifade etmektedir: “*Bilhassa şurasına işaret etmek isterim ki, Abdülvâsi’ Cebelî’ye, gençliğinde cahil ve ümmî imiş diyenler varsa da ben bu iddiayı hiçbir tarihî mehzazda görmedim. Bir kişinin gençliğinde cahil ve ehliyetsiz olup da bilâhare kemal ve fazlı ile rağbet bulup yükseleceğine ihtimal vermiyoruz. Zira küçüklükte öğrenmek daha kolaydır. İnsan yaşlandıkça öğrenme hassasından çok kaybeder.*”²¹⁸⁶

Abdülvâsi’-i Cebelî’nin *Dîvân*’ında Sultan Sancar için kaleme aldığı 22 kaside tespit etmiş bulunmaktayız. Bu kasideler, Cebelî’nin bizzat tanık olduğu devrin önemli olayları, fetihleri ve savaşları hakkında önemli bilgiler içermektedir.²¹⁸⁷

Abdülvâsi’-i Cebelî, Büyük Selçuklu sarayına geldikten sonra Selçuklu Vezîri Muînü’-d-Dîn Muhtassü’l-Mülk Ahmed Kâşânî’den çok büyük destek ve himaye görmüştür. Bu sebeple *Dîvân*’ında methiye yazdığı memduhlarından biri de Muînü’-d-Dîn Kâşânî’dir.²¹⁸⁸

Cebelî’nin *Dîvân*’ında zikrettiği memduhları arasında, Kirmân Selçuklu Meliki Arslanşâh’ın bulunuşu, şairin Kirmân’a gitmiş olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Nitekim Behramşâh, Gazne tahtı için ağabeyi Arslanşâh ile mücadele ettiği sırada, ilk olarak Kirmân’a giderek adı geçen melikten yardım istemişti. Muhtemeldir ki, Behramşâh’ın maiyetinde bulunan Abdülvâsi’-i Cebelî, Melik Arslanşâh’ın huzurunda kendisi için yazmış olduğu methiyeyi okumuştur.²¹⁸⁹

Leningrad münşeat mecmuasının 111. vesikası, muhtemelen Sultan Sancar’ın vasallarından Sîstân (Nîmrûz) meliki Tâcü’-d-dîn Ebû’l-Fazl Nasr’ın dîvânından çıkmış bir fermandır ve bunu kaleme alan münşî ise Abdülvâsi’-i Cebelî’dir. Öyle tahmin ediyoruz ki, Abdülvâsi’-i Cebelî, Büyük Selçuklu

²¹⁸⁶ Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 74; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 115; Mürteza Özgülüşen, *a.g.t.*, s. 3.

²¹⁸⁷ Bkz. Abdülvâsi’-i Cebelî, *a.g.e.*, s. 17-20, 27-28, 62-63, 114-115, 122-126, 127-138, 138-141, 182-186, 190-195, 196-199, 199-204, 204-211, 211-213, 338-346, 346-351-351-355, 356-359, 359-364, 364-370, 370-374, 399-403, 403-407.

²¹⁸⁸ Bkz. Abdülvâsi’-i Cebelî, *a.g.e.*, s. 21-23, 72-73, 96-97, 98-99, 116-118, 120-121, 151-155, 186-190, 218-220, 237-243, 259-265, 272-275, 387-390, 390-394, 396-397, 429-430

²¹⁸⁹ Bkz. Abdülvâsi’-i Cebelî, *a.g.e.*, s. 141-148, 253-258

sarayında bir müddet Sultan Sancar'a saray şairi olarak hizmet ettikten sonra Sancar'ın da muvâfakati ile Sîstân'a giderek Ebû'l-Fazl'ın dîvânında görev yapmıştı. Cebelî'nin *Dîvân*'ında hakkında methiye yazdığı Selçuklu devlet adamları arasında Sîstân meliki Ebû'l-Fazl da bulunmaktadır.²¹⁹⁰ Bütün bunlara ilave olarak Sultan Sancar zamanında, Büyük Selçuklu ordu teşkilâtında görev yapan kumandanlardan Mahmûd Kâşânî,²¹⁹¹ Felekü'd-dîn Ali Çetrî,²¹⁹² İhtiyarü'd-dîn Mukarreb Cevher²¹⁹³ ile Gûr melikleri²¹⁹⁴ de Cebelî'nin *Dîvân*'ında methettiği devrin önde gelen şahsiyetleridir.

Muhammed Avfi, mezkûr eserinde Cebelî'nin şahsiyeti hakkında şu ifadeler yer vermiştir: “*Cebelî, hüner ve fazlın dağı idi. Büyüklük göğünde edibliğin parlak bir yıldızı idi. Onun geniş bir fazlı vardı, bundan dolayı Abdülvâsi' unvanı verilmişti. Onun fesahat sahası gayet geniştir.*”²¹⁹⁵ Abdülvâsi'-i Cebelî'nin Farsçadan başka Arapçaya vakıf oluşu, aynı zamanda beyitlerinde yer yer yüksek ilimlere ait birçok ıstıhlara tesadüf edilişi, şairin kuvvetli bir medrese tahsili yapmış olduğunu göstermektedir. Ancak Cebelî'nin gerek ilim ve gerekse şiir sanatında kimlere intisap ettiği, hangi şairlerin tesiri altında kaldığı hakkında maalesef hiçbir tezkirede en ufak bir kayda tesadüf edilmemiştir.²¹⁹⁶

Cebelî'nin bilgisinin geniş olmasını temin eden diğer bir âmil de seyahatleridir. Ömrünün azamî kısmı seyahatlerle geçmiştir. Devletşâh tezkiresinin kaydına göre, şairin evvelâ Garcistân'dan Herât'a, oradan da Gazne'ye gittiği belirtilmiştir. *Dîvân*'ında, mühim kültür ve sanat merkezleri olan Herât, Kazvin, Nihavend, Bistâm, Hemedân, Belh, Merv, Buhara, Semerkand ve Nişâbûr gibi şehirleri gezdiğini de kendisi şöyle zikretmektedir: “*Gâh Bîstâm hududundan Kazvin'e, gâh Hemedân'dan Nihâvend'e göç ederim, Bazen Merv'den Buhara'ya sefer ederim, Bazen de Belh'ten Semerkand'a geçerim, kış mevsiminin şiddetinden dolayı Nişâbûr'a ve Demavend dağına gittim.*”²¹⁹⁷

²¹⁹⁰ Bkz. Abdülvâsi'-i Cebelî, *a.g.e.*, s. 64-65, 229-232, 311-317, 318-319.

²¹⁹¹ Bkz. Abdülvâsi'-i Cebelî, *a.g.e.*, s. 420-421, 439-443, 444-445.

²¹⁹² Bkz. Abdülvâsi'-i Cebelî, *a.g.e.*, s. 222-223.

²¹⁹³ Bkz. Abdülvâsi'-i Cebelî, *a.g.e.*, s. 251-253.

²¹⁹⁴ Bkz. Abdülvâsi'-i Cebelî, *a.g.e.*, s. 59-61, 66, 102, 105-106, 291-295.

²¹⁹⁵ Muhammed Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 320-321.

²¹⁹⁶ Mürteza Özgülüşen, *a.g.t.*, s. 3.

²¹⁹⁷ Mürteza Özgülüşen, *a.g.t.*, s. 4.

Cebelî'nin tarzı kendine özgüdür. Şiirlerin çoğunun birbirine benzediği bir dönemde, Cebelî, şiirlerinde kendine has bir üslup icat ederek yenilikler yapmış, kendi döneminde ve Gazneli sarayının önceki döneminin pek çok şairi arasında mümtaz bir yer edinmiştir. Bu nedenle Cebelî, kendi döneminde şiir tarzında yapılan değişikliğin öncülerinden biri olarak kabul edilir. Bu dönemde Farsça şiirin üslubu, Arapça kelimelerin daha az kullanıldığı Horâsân üslubuydu ve cümlelerin bağlamı İslâm öncesi Farsçaya daha yakındı.²¹⁹⁸ Cebelî, şiirlerinde önceki devir şairlerine göre Arapça kelime ve tabirlere daha fazla yer vermiş, edebî sanatları çokça kullanmıştır.²¹⁹⁹ Netice itibarıyla Cebelî, Fars şiirine genel bir aksan kazandırmada önemli bir rol oynamıştır, diyebiliriz.²²⁰⁰

5- Seyyid Hasan-i Gaznevî, Eşrefüddîn Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed Hüseyinî Gaznevî (öl. 556/1161 ?): VI. (XII.) yüzyılın ilk yarısında yaşamış büyük belâgatçılardan ve ünlü vaizlerden biridir. Nisbesinden Gazneli olduğu anlaşılmaktadır. Şiirlerinde genellikle Hasan mahlasını kullanmış ve Hz. Peygamber'in soyundan geldiğini ifade etmiştir. Muasırları ona Seyyid Eşref diye hitap etmişlerdir. Tezkirelerde, tarih kitaplarında ve cönklerde daha çok Seyyid Eşref veya Seyyid Hasan-i Gaznevî şeklinde zikredilmiştir. Çağdaşı Senâ'î'nin şiirlerinden ve muasırlarının yazdıklarından, Gazneli II. Mesûd döneminde (1099-1114) şiirle meşgul olduğu, Kemâlüddevle Şîrzâd (1114-1115) ve Sultanüddevle Arslanşâh dönemlerinde de saray şairleri arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Behramşâh (1117-1157), tahta çıkınca, onun için bir tebrik şiiri yazmış ve bundan sonra yıllarca Behramşâh'ın sarayında yaşamıştır.²²⁰¹

Seyyid Hasan-i Gaznevî, 544 (1149) yılında, Behramşâh ile arası açılınca Gazne'yi terk etmek zorunda kaldı. Önce Nîşâbûr'a gitti ve oradan sultana methiyeler yazarak affını talep etti. Fakat bu çabası sonuç vermeyince, Bağdad yoluyla Mekke'ye geçti. Hac farizasını yerine getirdikten sonra Hemedân'a gitti. Burada Irak Selçuklu Hükümdarı Mesûd için bir mersiye yazdı. Daha sonra Sultan

²¹⁹⁸ Ali Ekber Velâyetî, "a.g.m.", s. 1925.

²¹⁹⁹ Adnan Karaismailoğlu, "Abdülvâsi'-i Cebelî", s. 283.

²²⁰⁰ Ali Ekber Velâyetî, "a.g.m.", s. 1925.

²²⁰¹ Bkz. Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 438-441; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 104-105; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 148-149; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 597; Cengiz Uysal, "Seyyid Hasan-i Gaznevî: Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Dîvân'ı", *Doğu Araştırmaları*, S. 20, 2019, s. 58-61; Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür)*, s. 211; Mürsel Öztürk, "Eşref-i Gaznevî", *TDVİA*, C. XI, İstanbul 1995, s. 474-475.

Sancar'ın hizmetine girdi ve onu öven kasideler söyledi. Seyyid Hasan-i Gaznevî, 555 (1160) ile 557 (1162) yılları arasında Kuzey Horâsân'da Cüveyn vilâyetinin Âzâdvâr kasabasında öldü.²²⁰² Onun *Dîvân*'ı, devrin tarihî olaylarını ve şahsiyetlerini anlamak bakımından mühim bilgiler içermektedir. Methiyelerinde, dönemin iki büyük sultanı; Sultan Sancar ve Behrâmşâh'ı överken onların kendilerine göre öne çıkan hususiyetlerini terennüm etmeye çalışmaktadır. Meselâ Sultan Sancar'ı överken onun cesaretini, büyüklüğünü, insaf ve merhametini ön plana çıkarmaktadır. Övgülerinde vaiz olmasının da etkisiyle nasihat ve yol gösterici vasfı dikkat çekmektedir.²²⁰³

Arapçanın etkisinin hissedilmeye başlandığı İran şiirinde, bir âlim olarak Seyyid Hasan-i Gaznevî, *Dîvân*'ından anlaşıldığı kadarıyla Arapçaya son derece hâkimdir. Yaşadığı dönem Sebk-i Horâsânî denilen Horâsân tarzının hâkim olduğu; ancak yavaş yavaş Sebk-i Irâkî tarzının da etkisini göstermeye başladığı bir dönemdir. Seyyid Hasan, genel olarak Horâsân ekolündendir ve bu ekolün tüm özelliklerini şiirinde görmek mümkündür. Seyyid Hasan, Emîr Mu'izzî, Senâî-i Gaznevî, Mesûd-i Sa'd-i Selmân, Reşidü'd-dîn Vatvat, İmâdî-i Gaznevî gibi şairlerin takipçisi olmakla birlikte, Kemâleddîn-i İsmâil, Mucireddîn-i Beylekânî, Feleke-i Şîrvânî ve Irâkî gibi şairler de onun takipçileri arasındaydı.²²⁰⁴

6- Ferîd-i Kâtib : Tezkire kitaplarında ve diğer kaynaklarda bu şair hakkında elde ettiğimiz bilgiler oldukça mahduttur. Hayatına dair çok az malumat sahibiyiz. Devletşâh-i Semerkandî'nin naklettiğine göre Ferîd-i Kâtib, Enverî'nin talebesi olup tatlı dilli ve latif tabiatlı bir kimseydi. Aynı müellifin verdiği bilgidir, onun Sultan Sancar'ın dîvânında görev yapan kâtiplerden (debîr) ve saray şairlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.²²⁰⁵ Onun Katavan Savaşı sonrasında Sultan Sancar'ı teselli etmek maksadıyla okuduğu rubâî, bu olayı nakleden hemen hemen bütün Farsça kaynaklarda geçmektedir ki, Ferîd-i Kâtib'in meşhur olmasına ve dönemin büyük şairleri arasında zikredilmesine sebep olmuştur:

²²⁰² Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 105; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 150.

²²⁰³ Cengiz Uysal, "a.g.m.", s. 68.

²²⁰⁴ Cengiz Uysal, "a.g.m.", s. 67.

²²⁰⁵ Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 106-107; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 152.

شاه، زسنان تو جهانی شد راست
تیغ تو چهل سال زاعدا کین خواست
گر چشم بدی رسید آنهم ز قضاست
آن کس که بیک حال بماندست خداست

Ey Şah! Senin mızrağının ucu sayesinde dünya düzeldi
Kılıcın kırk yıl düşmandan intikam aldı
Eğer sana kötü bir göz değmişse, o kazadandır
Bir tek halde kalıp değişmeyen ancak Hudâ'dır.²²⁰⁶

Yine aynı kaynaklar, Ferîd Kâtib'in yıllar sonra başka bir siyasî gelişme münasebetiyle söylediği bir rubâîyi daha nakletmişlerdir. Buna göre, Gazneliler Hükümdarı

Behrâmşâh, payitahtı Gazne'yi ele geçiren Gûr Meliki Seyfeddîn Sûrî ile yaptığı savaşı kazanmış ve Gazne'ye yeniden hâkim olmuştu. Savaşta esir aldığı Sûrî'yi ise idam ettirip başını o sırada Rey'de bulunan Sultan Sancar'a göndermişti (544/1149). Behrâmşâh'ın elçisini Seyfeddîn Sûrî'nin kesik başıyla birlikte sultanın huzuruna almışlardı. Ferîd Kâtib, bu olay üzerine şu rubâî'yi okumuştur:

آنها که بخدمتت نفاق آوردند
سرمایه عمر خویش طاق آوردند
دور از سر تو سام بسر سام بمر
اینک سر سوری به عراق آوردند

“Senin hizmetine nifak sokanlar,
Ömürlerinin sermayesini kaybettiler
Başından uzak olsun, Sam sersam (menenjit) illetinden öldü
İşte Sûrî'nin başını da Irâk'a getirdiler.”²²⁰⁷

7- Mehsetî Gencevî: Mehsetî Gencevî, Fars dilli Azerbaycan edebiyatının bilinen ilk kadın şairidir. Kaynaklarda onun, 506 (1113) tarihinde Gence'de doğduğu ve XII. yüzyıl sonlarında yine bu şehirde vefat ettiği belirtilmekle

²²⁰⁶ Bkz. Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 46; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 169; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 175; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 360; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 87; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 110; Mîrhând, *a.g.e.*, 185; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 510; Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 107; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 153.

²²⁰⁷ Bkz. Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *a.g.e.*, s. 46-47; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 171; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 176-177; el-Hüseynî Yezdî, *a.g.e.*, s. 87; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 111; Bir kısım kaynaklar ise, yukarıdaki rubâînin Fahrüddîn Hâlid-i Hirevî adındaki başka bir şaire ait olduğunu rivayet etmişlerdir. Bkz. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 360-361; Mîrhând, *a.g.e.*, 186-187; Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, II, s. 509.

birlikte hayatına, hatta gerçek adına dair kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bir ihtimale göre gerçek adı Menice olan şaire, “Büyük Hanım” anlamındaki “to meh hestî” (sen herkesten büyüsun) ifadesinden dönüşen Mehsetî ismi Sultan Sancar tarafından verilmiştir. Diğer bir rivayet ise şairin “ay hanım” anlamına gelen adının “Mah” ve “Seti” kelimelerinin birleşmesiyle oluştuğu ve Mehsetî şeklinde telaffuz edildiği yönündedir.²²⁰⁸ Çağdaşlarının eserlerinden ve tezkirelerde yer alan bilgilerden, onun iyi bir müzisyen olduğu, Gence’de hükümdar sarayına yakın olduğu, Gence hatibinin oğlu Emîr Ahmed ile aşk yaşadığı ve bu sebeple doğup büyüdüğü şehirden sürgün edildiği anlaşılmaktadır.²²⁰⁹

XIV. asır müellifi Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, Mehsetî’den bahsederken, onun X. asrın sonu ile XI. asrın başlarında yaşadığını; Emîr Ahmed’in eşi ve Gazneliler Devleti Sultanı Mahmûd’un muasırı olduğunu ileri sürer.²²¹⁰ Hândmîr ise, zamanımıza ulaşmayan *Târih-i Celâlî* isimli çok muteber bir kaynağı esas alarak Kazvînî’nin yanlışını düzeltir ve şairin eşi Emîr Ahmed ile birlikte XII. asırda yaşadığını, Irak Selçuklu Hükümdarı Mahmûd ve Büyük Selçuklu Hükümdarı Sancar’ın saraylarında bulunduğunu kaydeder.²²¹¹ Nitekim Devletşâh-i Semerkandî de Mehsetî’nin Sultan Sancar’ın sarayında onun lütuf ve ihسانına mazhar olan şairlerden biri olduğunu kaydederek bu bilgiyi teyit etmiştir.²²¹²

Mehsetî’nin rubâîleri içerisinde kendi devrinin hükümdarlarına müracaat ile yazılmış veya bedâhетен söylenmiş bazı methiyevari şiirler de vardır. Bu şiirler kaynakların Mehsetî’nin Sultan Mahmûd ve Sultan Sancar saraylarına dair alakası ile ilgili verdiği bilgileri tasdik eder.²²¹³ Devletşâh-i Semerkandî’nin yazdığına göre güya Sultan Sancar’ın saray meclislerinden birine iştirak eden Mehsetî bir ara dışarıya çıkar. Dönüşünde sultan ona havanın nasıl olduğunu sorar. Mehsetî ise düşünmeksizin aşağıdaki rubâîyi söyler:

²²⁰⁸ Mehseti Gencevî, *Rubailer*, (Xəlil Yusifli’nin Önsözü) Lider Neşriyyat, Bakü 2004, s. 6; Parvana Bayram, “Mehsetî, Mehsetî Gencevî, Menice” *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mehseti-gencevi-menice>.

²²⁰⁹ Parvana Bayram, “a.g.m.”, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mehseti-gencevi-menice>; Ali Kafkasyalı, *İran Türk Edebiyatı Antolojisi-II*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2002, s. 100.

²²¹⁰ Bkz. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 589.

²²¹¹ Bkz. Hândmîr, *Târih-i Habîbü’s-Siyer fî Ahbarî Efrâdî’l-Beşer*, II, s. 521.

²²¹² Bkz. Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 65; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 104.

²²¹³ Mehseti Gencevî, *Rubailer*, (Xəlil Yusifli’nin Önsözü) s. 26.

“Ey şahım, herkesten üstün bilerek
Baht atını sana bahşetti felek
Kızıl nallı atın batmasın diye
Yerlere sermiştir gümüş bir örtü.”²²¹⁴

Mehsetî bu rubâî ile sultanın sualine karşılık dışarıda kar yağdığını bildirir. Bizim için bu şiirin ehemmiyeti şudur ki, bu şiir esasında Mehsetî'nin methiyede de kudretli bir sanatkâr olduğunu göstermektedir. Şair, sultanın gökler tarafından saadet atına bindirildiğini, göklerin onu bütün hükümdarlardan daha üstün tuttuğunu bildirmektedir. Kar yağmasını da sultana karşı olan bu hoş münasebetin tezahürü gibi kıymetlendirir. Aslında güya kar yağmamıştır, hükümdarın kızıl nallı atının ayağı yere değmesin diye gökler yeri gümüşe çevirmiştir. Elbette böyle maharetle yazılmış methiye-rubâîyi ancak yüksek şairane tahayyüle, ince zevke, mükemmel edebî tahsile malik bir sanatkâr yaratabilirdi.²²¹⁵

Ferîdüddîn Attâr'ın 22 makaleden oluşan *İlahinâme* adlı eserinde, birçok tarihsel şahsiyetin ismi geçmektedir. 24 hikâyenin yer aldığı 14. makalesinde Attâr, kendisinin çağdaşı ve selefi Mehsetî Hanımdan da bahsetmektedir. 40 beyitlik 16. hikâyenin adı “Hikâyet-i Sultan Sancar ve Mehsetî” ismini taşıyor. Attâr, Mehsetî ismini “Mehestî” kelimesiyle veriyor. Bu küçük parçada Mehsetî Hanım hakkında son derece önemli bir takım bilgiler mevcuttur. Her şeyden önce Attâr, Mehsetî Hanımın bir unvanını salık veriyor ve onu “Debîr” olarak tanıttırıyor.²²¹⁶

“O Debîr Mehsetî, o temiz cevher
Onu tahta yakın etmişti Sancar
Yüzü olmasa da Ay gibi, fakat
Ona besliyordu şah derin rağbet.”²²¹⁷

Hiç şüphesiz, Mehsetî Hanımın “Debîr” diye hatırlanması ve bu lakâbla tanınması tesadüfî değildir. Demek ki o, Selçuklu sarayında aynı zamanda debîrlik mesleği ile de iştiğal etmişti. Diğer taraftan Attâr, Mehsetî Hanımın diğer bir

²²¹⁴ Devletşâh-i Semerkandî, *a.g.e.*, Tash. Edward Browne, s. 65; Karş. Ayn. mlf., *a.g.e.*, I, Çev. Necati Lugal, s. 104.

²²¹⁵ Mehseti Gencevî, *Rubailer*, (Xəlil Yusifli'nin Önsözü) s. 26.

²²¹⁶ Rafael Hüseyinov, *a.g.e.*, s. 14.

²²¹⁷ Ferîdüddîn Attâr, *İlahinâme*, Tash. Helmut Ritter, Matbaa-i Maarif, İstanbul 1940, s. 232.

meziyetini açıklığa kavuşturarak onun aynı zamanda iyi bir müzisyen olduğunu, Sultan Sancar'ın meclisinde çeng çaldığını belirtiyor.²²¹⁸ Bu bilgi *Mehsetî ve Emîr Ahmed* yazmasındaki bir bilgiyi doğrulamaktadır. “*Babası, müzik öğretmenlerinin gelerek kızına müzik öğretilmelerini emretti. Mehsetî Hanım, 12 makam, 24 şube öğrendi.*”²²¹⁹ Mehsetî Hanımın şiirlerinde de türlü müzik aletlerinin, özellikle de çeng, ud, berbet gibi enstrümanların isimlerine sık sık rastlıyoruz:

“Bülbül yine toprakta o gün çeng çaldı,
Berbetle turaç dün (en) kalbe yol saldı,
Karga rübab atmış suya, ey dost, bugün,
Ney çalmaya, ey Kumru, sübhe yel kaldı.”²²²⁰

Zamanında satranç, aydınların, bilgi ve görgü sahiplerinin bilmeleri zorunlu olan eğlenceler listesindeydi ve bu bakımdan devrinin nurlu zekâlarından olan Mehsetî Hanımın da satranca olan merakı hayli enteresandır. Birtakım rubâiler apaçık gösteriyor ki o, satranç oyununa aşina idi. Çünkü birçok diğer klasiklerden farklı olarak, onun dörtlüklerinde satranç terimleri düzensiz bir şekilde kelime hatırı için değil, amaca uygun olarak kullanılır ve hatta rubâilerinde belirli satranç partilerine de rastlamak mümkündür. Bundan dolayı Mehsetî ve Emîr Ahmed yazmasının Britanya kütüphanesinde korunan nüshasındaki minyatürlere birinde şairin Hatib oğlu ile beraber satranç tahtası arkasında tasvir edilmesi de hiç tesadüfi değildir. Mehsetî Hanım, Azerbaycan ve Doğunun ilk büyük hanım şairi olmakla beraber, aynı zamanda bilinen ilk kadın satranççıdır.²²²¹

²²¹⁸ Ferîdüddîn Attâr, *a.g.e.*, s. 234.

²²¹⁹ *Mehsetî ve Emîr Ahmed*'den nakleden Rafael Hüseyinov, *a.g.e.*, s. 15.

²²²⁰ Mehseti Gencevî, *Rubailer*, s. 69.

²²²¹ Rafael Hüseyinov, *a.g.e.*, s. 26-27.

SONUÇ

Büyük Selçuklu Devleti, step kültürüne mensup göçebe Oğuzların muhacereti neticesinde teessüs etmiş olmakla birlikte en azından ilk devirlerde kabile geleneklerini muhafaza etmiş bir devletti. Nitekim eski Türk hâkimiyet telâkkisine göre teşkilâtlanan devlet, hükümdar ailesinin müşterek malı olarak görülmekteydi. Devletin başında sultan unvanını taşıyan bir hükümdar bulunsa da, memleket ailenin bütün fertleri arasında taksim olunmuştu. Hanedana mensup küçük yaştaki şehzadeler bile kendilerine ait vilayetlerde, kendi saraylarında yaşarlar ve dâhili idarelerinde tamamıyla serbest hareket ederlerdi. Ayrıca hükümdar dîvânının doğrudan doğruya yönettiği eyaletler ve hanedana mensup şehzadelerin yönetimindeki sahalar dışında, imparatorluğun hâkimiyetini tanımış birtakım büyük tâbî devletler ve küçük mahallî beylikler de vardır.

Sultan Alp Arslan ve bilhassa Melikşâh devrinde, vezîr Nizamü'l-Mülk'ün gayretleriyle kurumsal ilişkilere dayalı merkezî bürokratik bir yönetim anlayışı tesis edilmeye çalışılmışsa da bu kabilevî mahiyetteki hâkimiyet telakkisi büsbütün yıkılamamıştı. Melikşâh'ın saltanatının sonuna kadar merkezî hükümetin doğrudan yönettiği sahalar genişlemiş ve sonrasında azalma eğilimi göstermiştir. Dolaylı olarak yönetilen ülkeler, merkezî hükümetin doğrudan kontrolünden uzaklaştırılarak hanedan mensubu meliklere, gulâmlıktan yetişme emîrlere ve diğerlerine iktâ olarak tahsis edilmiştir. Sultan Sancar zamanında ise merkezî hükümetin doğrudan yönettiği sahalar dramatik bir şekilde daha da daralarak yalnızca Horâsân, Mâzenderân ve Irak-ı Acem'deki sınırlı alanlardan ibaret kalmıştır.

Ayrıca devletin bu gevşek konfederasyon ve adem-i merkeziyetçi yapısını güçlendiren diğer bir uygulama da askerî iktâ sistemi idi. Bu uygulamanın bir müessese halinde yaygınlaşmasında Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün reformları etkili olmuştur. Askerî iktâ sisteminin özelliği eskiden asker maaşlarını devlet hazinesinden karşılayan devletin şimdi maaş yerine toprak tahsisleri yapmış olmasıdır. Fakat Selçuklular'ın son dönemlerinde, merkezî hükümet bu topraklar

üzerinde denetimini sürdüremedi. İktâlar babadan oğula geçmeye başladı, tayin edilenler toprağı kendi özel mülkiyeti haline dönüştürdüler ve topladıkları vergileri kendi şahsî kazançları gibi kullandılar. Bunun yanında sadece vergi toplamakla kalmayıp reaya üzerinde de hak sahibi olmuşlardı. Bu sistemin bozulması sebebiyle hükümdarların bu topraklar üzerindeki hâkimiyeti zayıflamış ve pek çok bölgenin merkeze tâbîyeti ortadan kalkmıştır.

Sultan Sancar'ın vasal hükümdarlar ve eyalet valileri ile kişisel bağılık ve sadakate dayalı ve hidme (خدمت) adı verilen özel bir ilişki biçimi vardı. Buna göre, bir tâbî hükümdar veya eyalet valisi Sultan Sancar'ın huzuruna varınca bir takım ritüellerden oluşan bir törenin icra edilmesi gerekiyordu. Buna göre bir tâbî hükümdar önce Sultan Sancar'ı selamlayarak atından inmeli, onun halısında yürümeli, onun huzurunda önce zemini daha sonra da onun elini öpmeli ve onun rikâbında (üzengi) yaya olarak yürümelidir. Bu hidme töreni Sultan Sancar'ın siyasî üstünlüğünün tâbî hükümdar tarafından kabul edildiğini gösteren önemli bir işarettir. Bir tâbî hükümdar isyan ettikten sonra ilişkilerin normale dönmesi için bu törenin tekrar icra edilmesi zorunluydu, ancak belirli bir hükümdarın gerçekten tâbî bir hükümdar olduğunu göstermek için de düzenlenebilirdi.

Sultan Sancar, hükümdarlığı müddetince, vasal hükümdarların isyanlarını bastırmak için imparatorluk sınırları dahilinde pek çok askerî sefer düzenlemek zorunda kalmıştır. Batıda bir tarafta dünyevî hâkimiyetlerini tekrar elde etmek için mücadele veren Abbâsî halifeleri, diğer tarafta amcaları Sultan Sancar'ın yüksek otoritesinden kurtularak müstakil bir devletin hükümdarı olmak isteyen Irak Selçuklu sultanları ve melikleri ile şahsî güç ve menfaat peşinde koşan ve bu yüzden sürekli saf değiştiren emîrlere, zaman zaman aralarındaki ihtilafları bir tarafa bırakarak Sultan Sancar'a karşı ittifaklar kurmuşlardı. Sultan Sancar gerek asilerin isyanlarını bastırmak gerekse de bozulan işleri yeniden tanzim etmek için hükümdarlığı müddetince üç defa (1128-1132-1150) batıya sefer düzenlemiştir. Kuzeyde Büyük Selçuklu Devleti'nin vasallığından ayrılarak bağımsız bir devlet kurmak niyetinde olan Hârezmşâhlar üzerine üç sefer (1138-1143-1148), doğuda tâbîlik hukukuna aykırı hareket eden Batı Karahanlılar üzerine bir sefer (1130), güneyde yıllık vergisini ödememesi ve halkına zulmetmesi üzerine Gazneli Behramşâh üzerine bir sefer (1135) ve yine bu bölgede gün geçtikçe gücünü

artıran, Büyük Selçuklu topraklarını istilâ siyaseti takip eden ve istiklâlini ilan eden Gûrlular üzerine bir sefer (1152) düzenlemiştir.

Sultan Sancar zamanında, vasal hükümdarlar üzerinde hâkimiyetin sürdürülebilmesi ve isyanların bastırılabilmesi için merkezde caydırıcı bir askerî gücün varlığı zorunlu idi. Bu zaruret devletin askerî niteliğinin daha fazla ön plana çıkmasına ve kölelikten gelme emîrlerin devlette aşırı nüfuz ve yetki elde etmelerine sebep oldu. Başta vezîrlere olmak üzere sivil bürokratlardan hoşlanmayan bu kumandanlar, onların yetkilerini gasp etmeye başladılar. Selçuklular döneminde gulâmlıktan yetişme kumandanlar birbirlerini o kadar çok kıskanırdı ki, sonunda, ya efendilerine duydukları öfkeden ihanet ederlerdi ya da rütbe ve mevki için birbirleriyle saplantı derecesinde rekabet ettiklerinden savaşlarda felaket ve yenilgiye sebep olurlardı. Gerek Karluk hadisesinde ve gerekse de Oğuz İsyanı'nda görüldüğü üzere, sultanı bu topluluklar üzerine sefer düzenlemeye sevk eden yine bu kumandanlardı.

Neredeyse bütün Selçuklu hükümdarlarının yüzleşmek zorunda kaldıkları ve hâl yoluna koyamadıkları için kronikleşen bir sorun haline gelen bir diğer mesele de, devletin kuruluşunda birinci derecede rol oynayan Oğuz kabilelerinin hukukî ve içtimai vaziyetlerinin yeni devlet ve toplum nizamına intibak ettirilememesidir. Selçuklu beylerinin birer kabile şefi olmaktan çıkarak türlü anasıra istinat eden “İslâm Sultanları” haline gelmeleri ve Büyük Selçuklu ordusunun yapısında yapılan değişiklikle Türkmen aşiret kuvvetleri yerine köle-gulâmlardan müteşekkil hassa birliklerinin ordunun esas gücünü teşkil etmesi, Oğuzların ihmale uğramalarına ve geri plana itilmelerine sebep olmuştur. Bunun neticesinde Oğuzlar, Tuğrul Bey'den itibaren sürekli muhalefette kalmışlar, kimi zaman kendi boy beylerinin, kimi zaman da bir taht müddeîsinin liderliğinde sürekli devlete isyan etmişlerdir. Sultan Sancar zamanında Büyük Selçuklu Devleti, gerek Karluk hadisesinde ve gerekse de Oğuz İsyanı'nda görüldüğü üzere, göçebe Türk topluluklarının uyum ve entegrasyonuna yönelik etkili bir siyasetin izlenememesi yüzünden iki ölümcül darbeyi bu göçebe topluluklar sebebiyle almış ve bu meselenin altında ezilmiştir.

Sancar'ın Sâve Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklu tahtına oturmasıyla birlikte babası Sultan Melikşâh'ın ölümüyle başlayan ve yaklaşık çeyrek asır

süren Fetret ve İntikal devirleri sona ermiş, devlet yeniden sağlam temellere oturtularak uzun bir istikrar ve huzur dönemine girilmiştir. Bunda elbette ki en büyük pay, Sultan Sancar'ın idarî ve askerî sahada yetenekli bir hükümdar olması, halkın ahvaline her zaman ihtimam gösterip adaletle hükmetmesidir.

Sultan Sancar, tahta geçtikten sonra devletin teşkilât yapısında çok önemli düzenlemeler gerçekleştirmiş, ülkenin yönetim merkezini Irâk-ı Acem'den Horâsân'a nakletmiştir. Ayrıca bizzat kurulmasına öncülük ederek teşkilatlandırdığı ve kendisine tâbî hale getirdiği Irak Selçuklu Devleti'nin başına geçen yeğenlerinin sultan unvanını kullanmalarına müsaade etmiştir. Yirmi iki yıl süren Horâsân melikliğinden sonra Büyük Selçuklu tahtına oturan Sancar'a, halifenin kendisine verdiği resmî unvan ve lâkablarla birlikte artık *Sultanü'l-Azam Muîzzü'd-dünya ve'd-dîn Ebû'l Hâris Sancar* şeklinde hitap edilmeye başlanmıştır. Öyle ki bu tanımlama Sultan Sancar'ın bütün saltanat müddeti boyunca geçerli olmuş, başta sikkeler olmak üzere dönemin kaynakları Sancar'ı bu şekilde tesmiye etmişlerdir.

Bu dönemde Horâsân çok canlı bir kültür hayatına sahiptir ve özellikle Sultan Sancar'ın sarayında pek çok ilim ve sanat adamı teşvik ve himaye görmektedir. Bu tez çalışmamızda Sultan Sancar'ın hâkimiyet telâkkisi, yönetim anlayışı, saray hayatı, mevcut idarî ve askerî müesseselerin işleyişi, ilim, kültür ve sanat sahalarındaki çalışmalar ana kaynaklara başvurulmak suretiyle aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin son büyük hükümdarı olan Sultan Sancar, bilindiği üzere en uzun süre (38 yıl) bu devletin tahtında oturan sultanıdır. Bu da devletin ömrünün yaklaşık üçte birine tekabül etmektedir. Bu durumla ters orantılı olarak bu dönemle alakalı çalışmaların az bir yekun teşkil etmesi ve bu sahada büyük bir boşluğun tarafımızca tespit edilmesi bizi böyle bir çalışma yapmaya sevk etmiştir. Mehmet Altay Köymen, üç cilt halinde kaleme aldığı *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* isimli eserinin ikinci cildini *İkinci İmparatorluk Devri* adını verdiği Sultan Sancar devrine hasretmişti. Fakat Köymen, bu ciltte devrin siyasî gelişmelerini tafsilatlı bir şekilde ve ilmî açıdan son derece kıymetli mülahaza ve tespitlerle açıklarken, Sultan Sancar devri teşkilat ve kültür tarihi ile alakalı herhangi bir bölüme yer vermemiş, lakin bu konuyla alakalı müstakil bir

eser yazacağını belirtmişse de bizim bilmediğimiz birtakım sebeplerle bu dileğini gerçekleştirmemiştir. Biz bu çalışmayı neticelendirerek onun dileğini de gerçekleştirmiş olmanın bahtiyarlığını yaşıyor ve bir kez daha büyük âlimi rahmet ve saygıyla anıyoruz.

KAYNAKÇA

1-ANA KAYNAKLAR

ABDURRAHMAN EL-HÂZİNÎ, *Kitâbü Mizânü'l-Hikme*, (www. archive.org), 515/1121.

ABDÜLKERİM B. MUHAMMED ER-RÂFÎ EL-KAZVÎNÎ, *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn*, Neşr. Eş-Şeyh Azîzullah el-Utardî, Dâru'l-Mektebi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.

ABDÜLVÂSÎ' -İ CEBELÎ, *Dîvân-ı Abdülvâsi'-i Cebelî*, Tash. Zebîhullâh-ı Safâ, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran Şâhinşâhî 2536.

AHMED B. EBÎ YA'KÛB B. VÂZİH EL-KÂTİB YA'KÛBÎ, *Kitâbu'l-Buldân*, Thk. Muhammed Sâdık Bahrülulûm, El-Mektebetü'l-Murteziyye ve Matbaatiha el-Haydariyye, Necef 1918.

AHMED B. MAHMUD, *Selçuk-Nâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

AHMED-İ CÂM NÂMEKÎ JENDEPÎL, *Künûzü'l-Hikme*, Tash. Ali Fâzıl, Pijuhîşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mutâleât-ı Ferhengî, Tahran 1387 hş.

_____, *Miftâhü'n-Necât*, Tash. Ali Fâzıl, İntişârât-ı Bunyad-ı Ferheng-i İnan, Tahran 1367 hş.

_____, *Ravzatü'l-müznibîn ve Cennetü'l-Müştakîn*, Tash. Ali Fâzıl, İntişârât-ı Bunyad-ı Ferheng-i İnan, Tahran 1355 hş.

_____, *Ünsü't-Tâibîn Sirâtü'llâhi'l-Müstakîm*, Tash. Ali Fâzıl, İntişârât-ı Bunyad-ı Ferheng-i İnan, Tahran 1350 hş.

AHMET B. HEMDEM SÜHEYLÎ, *Nevâdir-i Süheylî*, Haz. Şemsettin Kutlu, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.

AKNERLİ GRİGOR, *Moğol Tarihi*, Çev. Hrant D. Andreasyan, İÜEF Yayınları, İstanbul 1954.

ALİ B. MUHAMMED B. HABÎB EBÎ'L-HASANİ'L-MÂVERDÎ, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, Thk. Ahmed Cad, Dârü'l-Hadis, Kahire 2006.

_____, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, Çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 1976.

ALİ B. MUHAMMED ENVERÎ, *Dîvân-ı Enverî*, Neşr. Muhammed Takî Müderris-i Razavî, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1372 hş.

ANONİM, *Miftâhu't-Tawârih*, by Thomas William Beale, Agra 1848.

_____, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısâs*, Tash. Melikü's-Şü'arâ Bahâr, Neşr. Muhammed Ramazânî, 1318 hş.

_____, *Târîh-i Sistân*, Tash. Muhammed Takî Bahar, İntişârât-ı Muîn, Tahran 1392 hş.

_____, *Târîh-i Sistân*, Çev. Vural Öntürk, Ayışığıkitapları, İstanbul 2018.

ATA MELİK CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihângüşay-ı Cüveynî*, Tash. Muhammed Kazvînî, Müessese-i İntişârât-ı Nigâh, Tahran 1391 hş.

_____, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013.

BAHÂEDDÎN MUHAMMED MÜEYYED BAĞDADÎ, *Et-tevessül ile't-teressül*, Tash. Ahmed Behmenyâr, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1385 hş.

CELÂLEDDÎN SUYÛTÎ, *Halifeler Tarihi*, Çev. Onur Özatağ, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

_____, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Thk. Ali Muhammed Ömer, Vizâretü's-Şuûni'l-İslâmiyye, Suudi Arabistan 2010.

CEMÂLÜDDÎN EBÛ'L-KÂSİM ABDULLAH B. ALİ B. MUHAMMED KÂŞÂNÎ, *Zübdetü't-Tevârih*, Thk. Muhammed Takî, Müessese-i Mütâleât-u Tahkîkât-ı Ferhengî, Tahran 1366 hş.

DERVÎŞ ALÎ BUZCÂNÎ, *Ravzatü'r-Reyâhîn*, Mukaddime: Haşmet Müeyyed, İntişârât-ı Bingâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1345 hş.

DEVLETŞÂH-İ SEMERKANDÎ, *Tezkiretü's-Şuarâ*, Tash. Edward Browne, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1382 hş.

_____, *Devletşah Tezkiresi*, Çev. Necati Lugal, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977.

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED AZÎMÎ, *Azîmî Tarihi*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2006.

EBÛ ALÎ HASEN B. ALÎ HÂCE NİZÂMÛ'L-MÛLK, *Siyasetnâme*, Tash. Muhammed Kazvînî, İntişârât-ı Kitabfurûşî-i Zevvar, Tahran 1344 hş.

_____, *Siyasetnâme*, Çev. Mehmet Taha Ayar, Hasan Âli Yücel Klasikler Dizisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

_____, *Siyasetnâme*, Çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.

_____, *Siyasetnâme*, Haz. Mehmet Altay Köymen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

EBÛ CA'FER B. CERÎR ET-TABERÎ, *Sahîhu ve Daîfu Tarihi't-Taberî*, Thk. Muhammed b. Tahir el-Berzencî, Dâru İbn Kesir, Dımaşk-Beyrut 2007.

EBÛ SA'D ABDÛLKERÎM B. MUHAMMED B. MANSÛR ET-TEYMÎ ES-SEM'ÂNÎ, *el-Ensâb*, Thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire 1980.

_____, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebîr*, Thk. Münîre Nâcî Sâlim, Mâcistir fi't-Târihi'l-İslâmî, Bağdad 1975.

EBÛ'L-ALÂ MUHAMMED B. ALÎ B. HASSÛL, *Kitâbü Tafzîli'l-etrâk 'alâ sâ'iri'l-ecnâd*, Tash. Abbâs el-Azzâvî, Belleten, TTK, Ankara 1940.

EBÛ'L-FAZL MUHAMMED B. HÜSEYİN EL-BEYHAKÎ, *Târîh-i Beyhakî*, Tash. Ali Ekber Feyyâz, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Firdevsî, Meşhed 1383 hş.

EBÛ'L-FIDÂ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Kahire 1325.

EBÛ'L-HÜSEYİN HİLÂL B. MUHASSİN ES-SÂBÎ, *Rüsûmü Dâri'l-Hilâfe*, Thk. Mîhâil Avvâd, Darü'r-Raidi'l-Arabi, Beyrut 1986.

EBÛ'L-HÜSEYİN MUHAMMED B. AHMED İBN CÛBEYR EL-KİNÂNÎ, *Rihletu İbn-i Cübeyr*, Dâru Sâdır, Beyrut 1964.

EBÛLGAZÎ BAHADIR HAN, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.

_____, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Haz. Zuhâl Kargı Ölmez, Simurg Yayıncılık, Ankara 1996.

EDİB SÂBİR TİRMİZÎ, *Dîvân-ı Edîb Sâbir Tirmizî*, Tash. Ali Kavîm, Kitâbfurûşî-i Hâver, Tahran 1331 hş.

EL-BELÂZURÎ, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

EL-BONDÂRÎ, *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*, Çev. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi, TTK, İstanbul 1943.

EL-KALKAŞANDÎ, *Meâsirü'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, Thk. Abdüsettar Ahmed Ferrâc, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1980.

_____, *Subhu'l-A'şâ fî Smâati'l-İnşâ*, Matbaatü'l-Emîriyye, Kahire 1914.

EMİN-İ AHMED-İ RÂZÎ, *Tezkire-i Heft İklim*, Tash. Seyyid Muhammed Rızâ Tahirî, Surûş, Tahran 1378 hş.

FAHR-İ MÜDEBBÎR, *Âdâbu'l-Harb ve's-Şecâ'a*, Tash. Ahmed Süheylî-i Hânsârî, Şirket-i Nesebî-i İkbâl ve Şürekâ, Tahran 1346.

FAHRUDDÎN EBÛ SÜLEYMAN DÂVÛD B. TACÛDDÎN FAHR-İ BENÂKETÎ, *Târîh-i Benâketî Ravzat ül'l-elbâb fî Tevârihi'l-ekâbîr ve'l-Ensâb*, Neşr. Câfer Şîâr, Çâphâne-i Behmen, Tahran 1348 hş.

FASÎH-İ HÂFÎ, *Mücmel-î Fasîhî*, Neşr. Muhsin Nâcî Nesâbâdî, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran hş.1386/2007.

FERÎDÜDDÎN ATTÂR, *İlâhînâme*, Tash. Helmut Ritter, Matbaa-i Maarif, İstanbul 1940.

GIYASÜDDÎN B. HÜMAMEDDÎN EL-HÜSEYNÎ HÂNDMÎR, *Düstürü'l-Vüzerâ*, Tash. Said Nefisî, Çaphâne-i İkbâl, 1317 hş.

_____, *Târih-i Habibü's-Siyer fî Ahbarî Efrâdi'l-Beşer*, Kitaphane-i Hayyam, Tahran 1333 hş.

GREGORY ABÛ'L-FARAC, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987.

HÂCE YÛSUF-İ HEMEDÂNÎ, *Rutbetü'l-Hayat*, Çev. Necdet Tosun, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.

HAKÎM EBÛ'L-MECD MECDÛD B. ÂDEM-İ SENÂÎ-YÎ GAZNEVÎ, *Dîvân*, Mukaddime: Müderris-i Razavî, İntişârât-ı Senâyî, 1388 hş.

HAMDULLAH MÛSTEVFÎ-YÎ KAZVÎNÎ, *Nüzhetü'l-Kulüb*, Tash. Guy Le Strange, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1389 hş.

_____, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018.

HASAN B. ŞİHÂB B. HÜSEYİN YEZDÎ, *Câmîü't-Tevârih-i Hasenî*, Fatih nr. 4307.

HEKÎM SÛZENÎ SEMERKANDÎ, *Dîvân*, Neşr. Nâsırüddîn Şah Hüseyinî, Müessese-i Çâp ve İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1338 hş.

İBN HALDÛN, *Kitâbu'l-İber*, Thk. Halil Şehade-Zübeyr Zekkar, Dârü'l Fikr, Beyrut 1421/2000.

_____, *Mukaddime*, Çev. Halil Kendir, Yenişafak Yayınları, İstanbul 2004.

_____, *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB, İstanbul 1982.

İBN HALLİKÂN, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-zaman*, Thk. İhsan Abbas, Beyrut, h. 1398/m. 1978.

İBN İSFENDİYÂR, *Târih-i Taberistân*, Neşr. Abbas İkbâl, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1389 hş.

İBN KESİR, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

İBN TAĞRİBERDÎ, *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûk-ı Mısır ve'l-Kâhire*, Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.

İBNÜ'L-ADÎM, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 1989.

İBNÜ'L-BELHÎ, *Fârsnâme*, Tash. Guy Le Strange, Reynold Nicholson, İntişârâtı Esâtîr, Tahran 1385 hş.

İBNÜ'L-CEVZÎ, *el-Muntazam fî Tarîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata, Dârü'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut 1992.

İBNÜ'L-ESİR, *El Kâmil Fi't-Tarih*, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1990.

İBNÜ'L-EZRÂK EL-FÂRİKÎ, *Tarih-i Meyyâfârikin ve Âmid*, Neşr. Bedevî Abdüllatîf Avad, Kahire 1959.

_____, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, Çev. M. Emin Bozarlan, Koral Yayınları, İstanbul 1975.

İMÂDÜDDİN MUHAMMED B. MUHAMMED B. HAMİD EL-İSFEHÂNÎ, *Kitâbu Târîh-i Devlet-i Âli Selcuk*, İhtisar:el-İmâmü'l-Âlem el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bondârî el-İsfehânî, Şirketü Tab'ul-Kutbü'l-Arabiyye, Mısır 1900.

İMÂM GAZZÂLÎ, *El-Munkızu Min-Ad-Dalâl*, Çev. Hilmi Güngör, Maarif Vekâleti Yayınevi, Ankara 1960.

_____, *Mekâtîb-i Fârsî-i Gazzâlî be-nâm-ı Fezâilü'l-Enâm min Resâili Hucceti'l-İslâm*, Tash. Abbas İkbâl, Kitâbfurûşî-i İbn-i Sînâ, Tahran 1333 hş.

_____, *Nasihât'ül-Mülûk*, Çev. Osman Şekerci, Sinan Yayınevi, İstanbul 1969.

KÂDÎ AHMED GAFFÂRÎ-İ KAZVÎNÎ, *Târîh-i Cihân Ârâ*, Neşr. Mücteba Mînovî, Kitâb Furûşî-i Hâfız, Tahran 1343.

KÂDÎ NÂSİRÜDDÎN BEYZÂVÎ, *Nizamu't-Tevârih*, Tash. Mîr Haşim Muhaddis, Bonyâd-i Mevkufât-i Doktor Mahmûd Efşâr, Tahran 1382 hş.

KADI SEYYİD NURULLAH ŞÜŞTERÎ, *Mecâlisü'l-mü'minin*, Kitabfürûşî-yi İslâmiyye, Tahran 1377 hş.

KÂŞGARLI MAHMÛD, *Divânü Lûgât-it-Türk*, Çev. Besim Atalay, TDK, Ankara 1985.

_____, *Divânü Lûgâti't-Türk*, Çev. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.

KÂTİB ÇELEBÎ, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübü ve'l-Fünûn*, Haz. Şerafeddin Yaltkaya, Rifat Bilge, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

_____, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübü ve'l-Fünûn*, Arapça'dan Tercüme Eden Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

KEMÂLÜDDÎN EBÛ'L-FAZL ABDÜRREZZÂK B. AHMED İBNÛ'L-FUVATÎ EŞ-ŞEYBÂNÎ, *Mecmaü'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, Thk. Muhammed Kazım, Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-ı İslâmî, Tahran 1415 h/1374 hş.

KEYKAVUS B. İSKENDER, *Kâbusnâme*, Neşr. Said Nefisî, Matbaatü Meclis, Tahran 1312 hş.

KEYKÂVUS-MERCİMEK AHMET, *Kâbusname*, Haz. Atillâ Özkırımlı, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul Tarihsiz.

MEHSETİ GENCEVÎ, *Rubailer*, Çev. Nigar Refibeyli, Xəlil Yusifli, Lider Neşriyyat, Bakü 2004.

MELİKŞÂH HÜSEYİN B. GIYÂSEDDİN MUHAMMED B. ŞÂH MAHMÛD-I SÎSTÂNÎ, *İhyâü'l-mülûk*, Neşr. Menûçihir Sütûde, İntişârât-ı Bingâh-i Tercüme ve Neşr-i Ketâb, Tahran 1344/1966.

MEVLÂNÂ ABDURRAHMAN CÂMÎ, *Bahâristân*, Tash. İsmâil-i Hâkimî, İntişârât-ı İttılâât, Tahran 1371 hş.

MEVLÂNÂ EVLİYÂULLÂH, *Târîh-i Rûyân*, Tash. Abbâs Halîlî, Matbua-i İkdâm, Tahran 1313 hş.

MİN HÂC-İ SİRÂC EL-CÛZCÂNÎ, *Tabakât-ı Nâsırî*, Tash. Abdülhey Cîbî, (Dijital Neşr. Merkez-i Tahkikat-i Rayane-i Kaime-i İsfâhân), Tahran 1363 hş.

_____, *Tabakât-ı Nâsırî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, Çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2015.

MUHAMMED AVFÎ, *Lübâbü'l-elbâb*, Tash. Saîd Nefîsî, Payambar Neşriyat, Tahran 1390 hş.

_____, *Cevâmiu'l-Hikâyât ve Levâmiu'r-Rivâyât*, Tash. Emîr Bânu-yı Kerîmî, İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1359 hş.

MUHAMMED B. ABDÛLCEBBÂR UTBÎ, *Tercüme-i Târih-i Yemînî*, Farsçaya Çev. Ebû'ş-Şeref Nâsîh b. Zafer b. Sa'd Curfâdekânî, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1382 hş.

MUHAMMED B. ABDÛLHÂLİK EL-MEYHENÎ, *Destûr-i Debîrî*, Tash. Seyyid Ali Razavî Behabadî, İntişârât-ı Behabad, Yezd 1375 hş.

MUHAMMED B. ALÎ B. MUHAMMED İBNÜ'L-İMRÂNÎ, *el-İnbâ fî târihi'l-hulefâ*, Thk. Kâsım es-Sâmerrâî, Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire 1999.

MUHAMMED B. ALÎ B. MUHAMMED ŞEBÂNKÂREÎ, *Mecma'ül-ensâb*, Tash. Mîr Hâşim Muhaddis, Müessese-i İntişarat-ı Emîr-i Kebir, Tahran 1376 hş.

MUHAMMED B. ALÎ B. SÜLEYMAN RÂVENDÎ, *Râhatu's-Sudûr ve Âyetu's-Sürûr*, Çev. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1999.

MUHAMMED B. ALÎ EZ-ZAHÎR EL-KÂTİB ES-SEMERKANDÎ, *Ağrazü's-siyase fî iğrazi'r-Riyâse*, Tash. Cafer Şiâr, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1349 hş.

MUHAMMED B. MUHAMMED B. MUHAMMED B. NİZÂM EL-HÜSEYNÎ YEZDÎ, *el-Urâzâ fî Hikâyeti's-Selcukiyye*, Tash. Meryem Mîrşemsî, İntişârât-ı Serya, Tahran 1388 hş.

MUHAMMED BİN HÂVENDŞÂH BİN MAHMÛD MÎRHÂND, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçukiyye)*, Çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2015.

MUHAMMED KÂSİM HİNDÛŞÂH ESTERÂBÂDÎ, *Târih-i Firişte*, Tash. Muhammed Rıza Nasırî, Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1387 hş.

MUHAMMED MÛFÎD MÛSTEVFÎ-İ BÂFKÎ, *Câmi-i Müfîdî*, Tash. İrec Efşâr, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1385 hş/2007.

MUHİBBÛDDÎN EBÛ ABDULLAH MUHAMMED B. MAHMÛD B. HASAN İBNÛ'N-NECCÂR, *Zeylû Târihi Bağdad*, Dârü'l-Kitab el-Arabî, Beyrut Tarihsiz.

MUİZZÎ, *Dîvân-ı Emîr Muizzî*, Tash. Abbas İkbâl Aştiyânî, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1389 hş.

MUSLİHUDDÎN LÂRÎ, *Mir'âtü'l-edvâr ve mirkâtü'l-ahbâr*, Terc. Hoca Saadettin b. Hasan Cân, Câmiatü'l-Mülkü Suûd, Kısım-ı Mahtûtât, 1095 h.

MÛNECCİMBAŞI AHMED B. LÛTFULLAH, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horâsân-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Haz. Ali Öngül, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2017.

MÛNTECEBÛ'D-DÎN BEDÎ' CÛVEYNÎ ATABEG ALÎ B. AHMED CÛVEYNÎ, *Atebetü'l-Ketebe fi Beyâni Ta'limi'l-Ketebeti vel-İnşa*, Tashih ve İhtimam Muhammed Kazvîni ve Abbas İkbâl, Tahran, 1329 hş.

NÂSİHÛDDÎN EBÎ BEKR AHMED B. MUHAMMED B. EL-HÛSEYN EL-KÂDİ EL-ERRECÂNÎ, *Dîvânü'l-Errecânî*, Thk. Muhammed Kâsım Mustafa, Mektebetü'l-Fikr el-Cedîd, 1979.

NÂSİREDDÎN MÛNŞÎ KİRMÂNÎ, *Nesâimü'l-Eshâr min Letâimü'l Ahbâr der Târih-i Vüzerâ*, Tash. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî, İntişârât-ı İttılaât, Tahran 1364 hş.

NECMEDDÎN EBÛ'R-RECÂ KUMMÎ, *Târihü'l-Vüzerâ*, Neşr. M. Taki Dânişpejûh, Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı Ferhengi, Tahran 1363 hş.

NİKİTAS KHONİATES, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1995.

NİZÂMÎ ARÛZÎ SEMERKANDÎ, *Çehâr Makâle*, Tash. Muhammed Kazvîni-Muhammed Muîn, Câmi, Tahran 1391 hş.

NİZÂMÎ GENCEVÎ, *Mahzenü'l-Esrar*, Tash. Behruz Servetiyan, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebir, Tahran 1389 hş.

_____, *Mahzen-i Esrar*, Çev. M. Nuri Gençosman, Ataç Yayınları, İstanbul 2014.

ÖMER B. SEHLÂN ES-SÂVÎ, *el-Besâiru'n-Nâsiriyye fî İlmi'l-Mantık*, Thk. Hasan el-Merâgî, Müsteşar Mahkemetü't-Temyizi'l-İraniyye, Tahran 1390 hş.

_____, *Risale-i Senceriyye fî'l-Kainati'l-Unsuriyye*, Fatih, nr. 5426.

ÖMER HAYYAM, *Nevrûz-nâme*, Neşr. Müctebâ Mînovî, Kitâbhâne-i Kâve, Tahran 1933.

REŞİDÜ'D-DÎN FAZLULLAH, *Câmi'ü't-Tevârih-Selçuklu Devleti*, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

REŞİDÜ'D-DÎN VATVÂT, *Dîvan-ı Reşidü'd-dîn Vatvât*, Tash. Said Nefîsî, Kitâbhâne-i Baranî, Tahran 1339 hş.

_____, *Nâmehây-ı Reşidü'd-dîn Vatvât*, Tash. Kâsım Tûyserkânî, İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1383 hş.

SA'DEDDÎN VERÂVÎNÎ, *Merzübânnâme*, Tash. Halil Hatib Rehber, Kitâbhâne-i Millî-i İran, Tahran 1389 hş.

SADRUDDÎN EBÛ'L-HASAN ALÎ İBN NÂSİR İBN ALÎ EL-HÜSEYNÎ, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lügal, TTK, Ankara 1999.

SEYFEDDÎN HACI B. NİZÂM AKÎLÎ, *Âsârü'l-Vüzerâ*, Tash. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî, İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1337 hş.

SEYYİD HASAN-I GAZNEVÎ, *Dîvan*, Tash. Seyyid Muhammed Takî, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1362 hş.

SEYYİD ZAHÎRÜDDÎN MAR'AŞÎ, *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, İhtimam: Bernhard Dorn, Mukaddime: Yakûb Âjend, Neşr-i Gostere, Tahran 1984.

SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, *Mirâtü'z-Zamân fî Târihi'l-Ayân*, Thk. Muhammed Berekât, Kâmil el-Harrat-Ammar Reyhâvî, Dârü'r-Risâleti'l-Alemiye, Beyrut 2013.

_____, *Mirâtü'z-Zamân fî Târihi'l-Ayân*, (481-517/1088-1123), Thk. Musfir b. Sâlim el-Gâmidî, Câmîatü'l-Ümmü'l-Kurra, Mekketü'l-Mükerreme 1987.

_____, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2011.

SÜRYANÎ MİHAİL, *Vekâyinâme*, (1042-1195), Çev. H. D. Andreasyan, TTK Basılmamış Tercüme Eserler, Ankara 1944.

ŞEHABEDDİN AHMED B. ABDÜLVEHHÂB EN-NÜVEYRÎ, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünuni'l-Edeb*, Thk. Necib Mustafa Fevvâz, Hikmet Küşlü Fevvâz, Dârü'l Kütüb el-İlmiyye, Beyrut 2004.

ŞEHABEDDİN AHMED B. YAHYA İBN FAZLULLAH EL-ÖMERÎ, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, Dârü'l Kütüb el-İlmiyye, Beyrut 2010.

ŞEMSÜDDİN MUHAMMED B. AHMED B. OSMÂN EZ-ZEHEBÎ, *Târihu'l-İslâm*, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, Beyrut 1994.

_____, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, Thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1984.

TÂCÜDDİN B. ALİ B. ABDULKÂFİ ES-SÜBKÎ, *Tabakatu'sh-Şafiiyyeti'l-Kübra*, Thk. Mahmud Muhammed et-Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Huluv, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1918.

TAKİYÜDDİN EBÎ'L-ABBAS AHMED B. ALİ EL-MAKRÎZÎ, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-Zikri'l-hitat ve'l-asâr*, Mektebe es-Sakâfe ed-Dîniyye, Kahire 1987.

TUDELA'LI BENJAMIN VE RATISBON'LU PETACHIA, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri*, Çev. Nuh Arslantaş, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.

URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Türkçe Terc. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yımanç), TTK, Ankara 2000.

VARDAN VARDABET, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TSM. I., 1937.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâr Sâder, Beyrut 1977.

_____, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Thk. İhsan Abbas, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.

YAZICIZÂDE ALÎ, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017.

YÛSUF HÂS HÂCİB, *Kutadğu Bilig*, Haz. Mustafa S. Kaçalin, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, (www.kulturturizm.gov.tr), Tarihsiz.

ZAHÎRÜDDÎN EBÛ'L HASAN İBN FUNDUK ALÎ B. ZEYD EL-BEYHAKÎ, *Târîh-i Beyhak*, Tash. Ahmed Behmenyâr, Nâşir: Muhammed Kazvînî, Bungâh-i Dâniş, 1317 hş.

_____, *Tetimmetü Sivâni'l-Hikme*, Lahor, h. 1351/1932.

_____, *Târîhu Hükemâi'l-İslâm*, Thk. Muhammed Kürd Ali, Matbaatü't-Terakkî, Dimaşk 1946.

ZAHÎRÜDDÎN NÎŞÂBÛRÎ, *Selcûknâme*, Tash. Mirza İsmail Afşar, Muhammed Ramazanî, İntişarat-i Esâtîr, Tahran 1390 hş

ZEKERİYYÂ B. MUHAMMED B. MAHMÛD EL-KAZVÎNÎ, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Dar Sader, Beyrut Tarihsiz.

_____, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Farsça Terc. Cihângîr Mirza Kâcâr, Müessese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1373 hş.

ZEYNÜDDÎN ÖMER B. MUZAFFER EŞ-ŞEHİR İBNÜ'L-VERDÎ, *Tarihu İbnü'l-Verdî*, Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut 1996.

2-ARAŞTIRMA ESERLERİ

ACAR, Abdurrahman, “Sultan Sancar; Hayatı, Devlet İdaresi ve Kişiliği”, *Merv Sultan Sancar Türbesi -Soltan Sanjar Kümmedi-*, Tika Yayınları, Ankara 2014, s. 11-101.

_____, *Selçuklu Sultanı Sancar'ın Din Siyaseti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997.

ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin, *Büyük Selçuklu Devleti İle Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.

_____, *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.

AĞARI, Murat, *Kazvinî ve Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.

AHMED CEVDET, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa*, Haz. Mahir İz, Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

AKA, İsmail, “Hândmîr”, *TDVİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 550-552.

AKDOĞAN, Muhammed, “Ebû Zekeriyâ İbn Mende ve Hadis İlmindeki Yeri (ö. 512/1119)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 3, 2017, s. 2058-2077.

_____, “Kıvâmu's-Sünne et-Teymî ve Hadis İlmindeki Yeri (ö. 535/1141)”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. XXVIII, S. 2, 2017, s. 185-199.

AKSOY, Abdulvahap, *İbn Asâkir'in Hayatı ve Tarihi Medineti Dımaşk Adlı Eserinde Hadis Kullanma Yöntemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şırnak 2018.

AKSOY, Hasan, “Fetihnâme” *TDVİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 470-472.

_____, “Tarihî Bir Belge ve Türk İslâm Edebiyatında Bir Tür Olarak Fetihnâmeler” *İLAM Araştırma Dergisi*, C. II, S. 2, İstanbul 1997, s. 7-19.

AKYILMAZ, Gül, “Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Halil Cin’e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağanı, Konya 1995, s. 23-41.

AKYÜZ, Vecdi, “Müslüman Türk Devletlerinde Dîvân-ı Mezalim Kurumu”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 210-234.

ALEVİMEHR, Hüseyin, *Tefsir Metotları ve Ekolleri*, Çev. Erdal Tuncay, el-Mustafa Yayınları, İstanbul 2017.

ALPTEKİN, Coşkun, *Dimişk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985.

_____, “Atabeg”, *TDVİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 38-40.

_____, “Büyük Selçuklu Devleti’nin Askerî Teşkilâtının Eyyûbî Devleti Askerî Teşkilâtına Tesiri”, *Belleten*, LIV/209, TTK, Ankara 1990, s. 117-120.

_____, “Selçuklu Paraları”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. III, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara 1971, s. 435-591.

ALTAN, Ahmet Atilla, *Selçuklular’da Adliye Teşkilâtı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.

ANSARI, A. S. Bazmee, “Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc” *TDVİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 98-99.

ARAYANCAN, Ayşe Atıcı, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamût*, Yeditepe Yay. İstanbul 2016.

ARIKAN, Adem, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

ARMUTLU, Sadık, “Mülûk-i Mülk-i Suhen Veya Müflisân-ı Kimyâ- Furûş: Enverî ve Nef’î”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. I, 2019, s. 425-468.

ARTUK, İbrahim - ARTUK, Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.

ATAGARRİYEV, Yegen, “X-XII. Yüzyıllarda Merv”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 388-393.

ATAR, Fahrettin, “Kadı”, *TDVİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 66-69.

_____, *İslâm Adliye Teşkilâtının Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Erzurum 1975.

ATEŞ, Ahmed, “Raşîd al-Dîn Vatvât’ın Eserlerinin Bâzı Yazma Nüshaları”, *Tarih Dergisi*, C. X, S. 14, İstanbul 1959, s. 1-24.

_____, “Enverî”, *İA*, C. IV, MEB, İstanbul Tarihsiz, s. 278-281.

AVCI, Casim, “Yâkût el-Hamevî”, *TDVİA*, C. XLIII, İstanbul 2013, s. 288-291.

AYALON, David, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, Terc. Samira Kortantamer, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, Ege Üniversitesi Tarih Bölümü, İzmir 1988, s. 211-248.

_____, “The Mamlûks of the Seljuks: Islam’s Military Might at the Crossroads”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, 6/3, Cambridge University Press, Cambridge 1996, s. 305-333.

AYAN, Ergin, “Sultan Sancar’a Ait Bazı Münşeât Vesikalarının Muhtevası”, *Selçuklu Tarihi Kültür Ve Medeniyeti (Bildiriler I)*, TTK, Ankara 2014, s. 355-382.

_____, “Büyük Selçuklu Devleti’nin Temelleri Atılırken Siyasî Meşruiyet Süreci”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. III, S. V, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2012, s. 17-37.

_____, “Büyük Selçuklularda Kumaç Ailesi”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 2019, s. 195-212.

_____, “İrak Selçuklu Sultânlarının Evlilikleri”, *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, X/1, Sakarya 2008, s. 151-165.

_____, “Merâgâ Atabegi Aksungur (I.) el-Ahmedîlî”, *History Studies*, Vol. 1/1, 2009, s. 161-178.

_____, “Sultan Sancar ve Gurlular”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 2019, s. 179-194.

_____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2007.

_____, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

_____, *Sultan Tuğrul Bey*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

AYLAR, Mustafa, “Cüveynî Ailesi ve Haşîşîler'in Sonuna Kadar Ata Melik Cüveynî” *İran Araştırmaları Dergisi*, C. II/I, Ankara 2017, s. 24-43.

AZZÂVÎ, Abbâs, “İbn Hassul'ün Türkler Hakkında Bir Eseri”, *Belleten* IV/14-15, TTK, Ankara 1940, s. 235-249.

BAKTIR, Mustafa, “Hutbe”, *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 425-428.

BALTACI, Cahid, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.

BALTACI, Halil, “Saf Aşkın Üstadı: Ahmed Gazzalî ve Tasavvuf Anlayışı”, *Tasavvuf*, S. 32, İstanbul 2013, s. 1-41.

BANG, W. ve RAHMETİ, G. R., *Oğuz Kağan Destanı*, İÜEF Türk Dili Semineri Neşriyatından, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1936.

BARDAKOĞLU, Ali, “Hediye”, *TDVİA*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 151-155.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Türk Hukuk Tarihine Giriş III”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 16, Ankara 1986, s. 37-41.

BARTHOLD, Vasiliy Viladimiroviç, “A History of the Turkman People”, *Four Studies on the History of Central Asia*, Vol. III, E. J. Brill, Leiden 1962, s. 75-170.

_____, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990.

_____, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004.

BARTHOLD, W. - KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984.

BAŞ, Eyüp, “İbn Asâkir ve Târihu Dimeşk’i Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXIX, S. 1, Ankara 1999, s. 691-706.

BAŞARAN, Selman, “Ebû Zekeriyâ İbn Mende”, *TDVİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 179-181.

BAŞTÜRK, Nadir, *Büyük Selçuklular Döneminde Nişâbûr’da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri (1040-1157)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya 2019.

BAYRAM, Parvana, “Mehsetî, Mehsetî Gencevî, Menice” *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mehseti-gencevi-menice>.

BAYSUN, M. Cavid, “Musâdere”, *İA*, C. VIII, MEB, İstanbul 1979, s. 669-673.

BEDİR, Murteza, “Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. III, S. 5, İstanbul 2005, s. 27-84.

BERTHEL, E., “Mu’izzî”, *İA*, C. VIII, MEB, İstanbul 1979, s. 560-561.

BEVERIDGE, A. S., “Câmî, Ahmed”, *İA*, C. III, MEB, İstanbul 1977, s. 15.

BEVERIDGE, H. - BRUIJN, J.T.P. De, “Khvândamîr”, *EP*, C. IV, E. J. Brill, Leiden 1997, s. 1020-1022.

BLACHERE, R., “Yâkût Rûmî”, *İA*, XIII, MEB, İstanbul 1986, s. 357-358.

BOSWORTH, C. E., “Tughra (A-In The Central of Islamic Lands Before The Ottomans)”, *EP*, C. X, E. J. Brill, Leiden 2000, s. 595-596.

_____, “Al-Husaynî”, *EP*, C. XII, (Supplement), E. J. Brill, Leiden 2004, s. 378.

_____, “Ghulâm ii. - Persia”, *EP*, C. II, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 1081-1084.

_____, “Musâdara”, *EP*, C. VII, E. J. Brill, Leiden 1993, s. 652-653.

_____, “Mushrif”, *EP*, C. VII, E. J. Brill, Leiden 1993, s. 678-679.

_____, “Mustawfî”, *EP*, C. VII, E. J. Brill, Leiden 1993, s. 753-754.

_____, “Nakîb”, *EP*, C. VII, E. J. Brill, Leiden 1993, s. 926.

_____, “Ra’is”, *EP*, C. VIII, E. J. Brill, Leiden 1995, s. 403.

_____, “The Political And Dynastic History of The Iranian World (A.D 1000-1217)”, *Cambridge History of Iran*, V, 1968, s. 1-202.

_____, *Tarih-i Gazneviyân*, Çev. Hasan Enûşe, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1364 hş.

BOZKURT, Nebi, “Çadır”, *TDVİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 158-162.

_____, “Nedim”, *TDVİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 509-510.

_____, “Tırâz”, *TDVİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 112-114.

BROCKELMANN, Carl, “İbnülcevzî”, *İA*, C. V/II, MEB, İstanbul Tarihsiz, 848-850.

BROWNE, Edward G., *A Literary History of Persia – From Firdawsî to Sa’dî*, Adelphi Terrace, London 1920.

BUZPINAR, Ş. Tufan, “Nakîbüleşraf”, *TDVİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 322-324.

CAHEN, Claude – TALBİ, M., “Hisba”, *EP*, C. III, J. Brill, Leiden 1986, s. 485-489.

CAHEN, Claude, “İktâ”, *EP*, C. III, J. Brill, Leiden 1986, s. 1088-1091.

_____, “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı”, Çev. Nejat Kaymaz, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 1969, s. 193-221.

_____, *İslâmiyet I -Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar-*, Çev. Esat Mermi Erendor, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990.

_____, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

CEYLAN, Metin, *Nef'î Dîvânındaki Kasidelerle Enverî Dîvânındaki Kasidelerin Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2021.

CEZAR, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977.

CİHÂNBAHŞ, Ferheng, *Zindegînâme-i Şiir u Şâirân-i İrânî*, İntişârât-ı Nesl-i Nîkân, Tahran 1384.

ÇAĞMAN, Filiz, “Sultan Sencer ve Yaşlı Kadın Minyatürlerinin İkonografisi”, *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal'a Armağan*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1993, s. 87-116.

ÇAĞRICI, Mustafa, “Gazzâlî”, *TDVİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 489-505.

ÇALIŞKAN, Mehmet, *El-Hüseynî el-Yezdî'nin El Urâza fi'l Hikâyeti's Selcûkiyye Adlı Farsça Eserinin Türkçe Tercümesi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.

ÇAYCI, Ahmet, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2008.

ÇELEBİ, Ahmed, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Terc. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1976.

ÇETİN, Altan, “Selçuklu Teşkilâtı'nın Memlûklere Tesiri”, *Belleten*, C. LXVIII, S. 251, TTK, Ankara 2004, s. 105-130.

ÇETİN, Kenan, “İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. XXIX, Erzurum 2006, s. 183-194.

ÇOLAK, Abdullah, “Mâverdî ve el-Ahkâmu's-Sultaniyyesi”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, S. 1, 2016, s. 173-214.

DAFTARY, Farhad, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, Çev. Erdal Toprak, Doruk Yay., Ankara 2002.

DE FOUCHÉCOUR, Ch.-H. - ROSENFELD, B. A., “Umar Khayyâm”, *EP*, C. X, E. J. Brill, Leiden 2000, s. 827-834.

DEĞİRMENCİ, Tülün, “Sözleri Dinlensin, Tasviri İzlensin: Tulû‘î’nin Paşanâme’si ve 17. Yüzyıldan Eşkiya Hikâyeleri”, *Kebikeç- İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, S. 33, Ankara 2012, 127-147.

DELİBALTA, Yavuz, *Selçuklularda İstihbarat Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016.

DEMİRCİ, Mustafa, “İktâ”, *TDVİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 43-47.

DEMİROĞLU, Ayla, “Devletşah”, *TDVİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 244-245.

DERMAN, M. Uğur, “Tuğra”, *TDVİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 336-339.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Oğuz’dan Selçuklu’ya Boy, Konat ve Devlet*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

DODANGEH, Abdollah, “Enverî’nin Horasan Halkının Dilinden Yazdığı ‘Nâme-yi Ehl-i Horasan’ Adlı Kasidesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Konya 2018, s. 209-240.

DONUK, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.

DUMAN, İbrahim, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Araç ve Gereçleri (1038-1157)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2018.

DURAN, Ahmet, “İslam Hukukunda Olağanüstü Yetkili Bir Mahkeme Olarak Velâyetü’l-Mezâlim (Mezâlim Mahkemeleri)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 25, Konya 2015, s. 251-273.

DURAND-GUÉDY, David, “Goodbye to the Türkmens? The Military Role of Nomads in Iran after the Saljûq Conquest”, *Nomad Military Power in Iran and Adjacent Areas in the Islamic Period*, Wiesbaden 2015, s. 107-135.

_____, “The Tents of the Saljuqs”, in *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, Ed. David Durand-Guédy, Brill, Leiden-Boston 2013, s. 149-189.

DURİ, A. A., “Âmil”, *EP*, C. I, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 435-436.

Durmuş, İLHAMİ, “Türk Kültür Çevresinde At”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, S.1, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara 2021, s. 1-12.

EFENDİOĞLU, Mehmet, “Sem’ânî, Abdülkerîm b. Muhammed”, *TDVİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 461-462.

EL-CABER, İbrahim Caber, *En-Nükûdu’l Arabiyyetü’l İslâmiyyeti fî Methef Katar el-Vatani*, II, Vezareti el-İlâm fî Devleti Katar, Doha 1992.

ELÇİN, Şükrü, “Türklerde Atın Armağan Olması”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali, Türkiye Jokey Kulübü, İstanbul 1995, s. 160-164.

EL-HUSEYNÎ, Muhammed Bakır, “Atabeyle Ait Irak Müzesinde Bulunan Üç Nadir Altın Sikke Hakkında Tahlilî Bir İnceleme”, Çev. Reşat Genç, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. III, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara 1971, s. 611-624.

EL-VEZNE, Yahya Hamza Abdulkadir, *Ed-Devleti’s-Selcukiyye fî Ahdi’s-Sultan Sancar*, Doktora Tezi, Ümmü’l-Kurra Üniversitesi, Şeriat Ve İslâmî Bilimler Fakültesi, Tarih ve Uygarlık Lisansüstü Çalışmalar Anabilim Dalı, Mekke 1993.

ENVERÎ, Hasan, *Istılâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, Kitabhâne-i Tehûrî, Tahran 1373 hş.

ERDEM, İlhan, “Büyük Selçuklularda Kent Reisliği”, *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları 5, Ed. Mehmet Hacı Gökmen, Konya 2011, s. 137-144.

ERDEMİR, Hatice Palaz, “Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 938-943.

- ERKAL, Mehmet, “Âmil”, *TDVİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 58-60.
- ERTUĞ, Zeynep Tarım, “Saray”, *TDVİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 117-121.
- ERTUĞRUL, Ali, “İran’da Türkiye Tarihi Çalışmaları –Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi-“, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. VIII, S. 15, 2010, s. 343-392.
- ESİN, Emel, “Türk Sanatında At”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 125-143.
- EYDURAN, Aysun, “Türk Kültürü ve Edebiyatında Çevgan Oyunu”, *Erdem*, S. 53, Ankara 2009, s. 83-114.
- FEDOROV, Michael, “The Osh hoard of copper silver-washed dirhams minted c. 1128-1132”, *The Numismatic Chronicle*, Vol. 164, London 2005, s. 312-321.
- FELÂHPÛR, İlhâm - SİPEHRÎ, Muhammed, “Câygâh-u Kârkerd-i Medrese-i Beyhakiyye der Nizâm-ı Âmûziş-i Devrân-ı İslâmî”, *Journal for the History of Islamic Civilization*, Vol. 53, No. 1, Spring&Summer 2020, s. 181-193.
- FER, Şehrâm Yûsufî - ÂZÂDE, Sâbire, “Menâsıb-ı Âmîd-u Âmîl Der Devre-i Selcûkî”, *Fasıl-nâme-i Gencîne-i Esnâd*, S. 90, Tahran 1392 hş., s. 42-67.
- FETHULLAHÎ, İbrâhim, “İran’da Hicrî 3. Yüzyıldan 14. Yüzyılın Sonuna Kadar Kur’ân-ı Kerîm’in Tefsirine Yönelik Çalışmalarının Şekillenmesinde Etkili Olan Süreçler”, *Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi*, C. IX, S. 16, 2020, s. 165-189.
- FİLİZ, Pelin, *Süleymaniye Kütüphanesi Halet efendi 376 Numaralı Hamse-i Nizamî’nin Minyatürleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- FREELY, John, *Işık Doğudan Yükselir – İslam Biliminin Batı Dünyasının Şekillenmesine Katkıları*, Çev. Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul 2014.
- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara 2002.
- GİLLIOT, Cl., “Yâkût al-Rûmî”, *EF*, C. XI, E. J. Brill, Leiden 2002, s. 264-266.

GÖKMEN, Gökhan, “Büyük Selçuklu Devleti Saray Şairi Emîr Mû’izzî’nin Dîvânında Selçuklu Hâtunu Mâh Melek Hâtun”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 47, Ankara 2018, s. 1-14.

_____, “Edîb Sâbir Dîvânında Sultan Sencer Methiyeleri”, *Nüsha*, S. 52, 2021, s. 103-128.

_____, *Mu’izzî’nin Şiir Dünyası*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi-Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüleri, Kırıkkale 2018.

GÖKSU, Erkan, “Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 5/2, Ankara 2010, s. 986-1011.

_____, “Ömer Hayyâm’ın “Nevrûznâme”sine Göre At ve At Türleri”, *Gazi Türkiyat: Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 4, Ankara 2009, s. 21-34.

_____, *Okla Yükselen Millet-Türklerde Ok ve Okçuluk*, Kömen Yayınları, Konya 2013.

_____, *Selçuklu’nun Mirası Gulâm ve İktâ*, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

_____, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.

GÖMEÇ, Sadettin, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer alan Unvanlar”, *Erdem*, 12/36, Ankara 2002, s. 929-945.

GÖZÜTOK, Şakir, “İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 185, İstanbul 2010, s. 33-64.

GÜNALTAY, Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-*, Haz. Yüksel Kanar, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.

GÜNAY, Hacı Mehmet, “Vakıf”, 1/2, *TDVİA*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 475-479.

GÜNER, Ahmet, “Kâkûyîler”, *TDVİA*, C. XXIV, 2001, s. 219-221.

GÜNEŞ, Hasan Hüseyin, “el-Kalkaşandî'nin *Subhu'l-A'şâ fî Sinâ'Ati'l-İnşâ* Adlı Eseri ve Osmanlı Tarihine Dair Muhtevası”, *Journal of Historiography*, 3/1, 2021, s. 69-93.

GÜNGÖR, Mevlüt, “Begavî, Ferrâ”, *TDVİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 340-341.

GÜRBÜZ, Meryem, *Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.

H, T., “Vezîr”, *İA*, C. XIII, MEB, İstanbul 1986, s. 309-314.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Dellâl”, *TDVİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 145-146.

HALICI, Fevzi, “Çevgân”, *TDVİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 294-295.

HANNE, Eric J., “Death on the Tigris: a numismatic analysis of the decline of the Great Saljuqs”, *Amerikan Journal of Numismatics*, XVI-XVII, The American Numismatic Society, New York 2005, s. 145-172.

HAREKAT, İbrahim, “Berîd”, *TDVİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 498-501.

HARMAN, Ömer Faruk, “Matem”, *TDVİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 127-128.

_____, “Şehristân”, *TDVİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 467-468.

HASAN, Hasan İbrahim, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1992.

HASANEYN, Abdünnaim Muhammed, *Devleti's-Selâcike*, Mektebetü'l-Encülü'l-Mısriyye, Kahire 1975.

HAVEMANN, Axel, “Nakîb al-Ashraf”, *EP*, C. VII, E. J. Brill, Leiden 1993, s. 926-927.

HİLLENBRAND, Carole, “Rawandî”, *EP*, C. VIII, E. J. Brill, Leiden 1995, s. 460-461.

HİLMÎ, Ahmed Kemaleddin, *es-Selâcike fî't-Târih ve'l-Hadâre*, Dârü'l-Buhûsü'l-İlmiyye, Kuveyt 1975.

HİNZ, Walther, “İslâm’da Ölçü Sistemleri”, Çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 5, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1990.

HODGSON, Marshall G. S., *İslâmın Serüveni-2 Orta Dönemlerde İslam’ın Yayılışı*, Çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, Ankara 2017.

HORST, Heribert, *Die Staatsverwaltung der Grosselguzen und Horazmsâhs (1038-1231)*, Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zeit, Wiesbaden 1964.

HUART, Cl. - MASSÉ, H., “Dawlat-shâh”, *EP*, C. II, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 179.

HÜSEYNOV, Rafael, “Mehseti Gencevî”, *Şark-Garb Neşriyyat Evi*, Bakü 2013.

IVANOW, W., “A Biography of Shaykh Ahmad-i Jam”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, London 1917, s. 291-365.

İKBÂL, Abbas, *Vezâret Der Ahd-i Selâtîn-i Bozorg-i Selcukî*, İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, 1338 hş.

İNDİRKAŞ, Zühre, *Türkler’de Hükümdar Tacı Geleneği*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

İPEK, Ali, “Sultan Sencer Dönemi Merv’de İlmî Hareketlilik”, *II. Uluslararası Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti- Bilim ve Düşünce Sempozyumu*, Konya 2011, s. 463-477.

_____, “Sultan Sencer’in Tasavvufa Olan İlgisi”, *Harakani Dergisi*, S. 1, Kafkas Üniversitesi, Kars 2014, s. 121-140.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Kalkaşendî” *TDVİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 263-265.

_____, “Elçi”, *TDVİA*, C. XI, İstanbul 1995, s. 3-15.

İSMÂİL PAŞA EL-BAĞDÂDÎ, *Hediyetü’l-Ârifîn Esmâü’l-Müellifîn ve Âsârü’l-Musannifîn*, Neşr. Kilisli Rifat Bilge, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, İstanbul 1951.

İZGİ, Cevat, “Kazvîni, Zekeriyyâ b. Muhammed”, *TDVİA*, C. XXV, Ankara 2022, s. 160.

KAFES, Mahmut, “Arap Edebiyatında Tevki”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 31, Konya 2014, s. 111-118.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Kalkaşandı”, *İA*, C. VI, MEB, İstanbul 1977, s. 134-139.

_____, “Nizâm-ül-mülk” *İA*, C. IX, MEB, İstanbul 1964, s. 329-333.

_____, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1984.

_____, *Selçuklular Ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

_____, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

_____, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

KAFKASYALI, Ali, *İran Türk Edebiyatı Antolojisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2002.

KALLEK, Cengiz, “Hisbe”, *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 1998, 133-143.

KANAR, Mehmet, “Muînüddîn-i Kâşî”, *TDVİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 90-91.

_____, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2012.

_____, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2015.

KANDEMİR, M. Yaşar, “Hadis”, *TDVİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 27-64.

_____, “İbnü'l-Kayserânî”, *TDVİA*, C. XXI, İstanbul 2000, s. 109-111.

_____, “Teymî”, *TDVİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 54-56.

KANSOY, Umut, “Savaş Hayvanı Olarak Fillerin Yetenekleri ve Kusurları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. VI, S. 3, 2019, s. 1475-1513.

KARA, Ömer, “Râgıb el-İsfahânî’nin İlmî Mirası”, *İLTED*, S. 44, Erzurum 2015, s. 9-66.

_____, “Râgıb el-İsfahânî”, *TDVİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 398-401.

KARA, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2018.

KARAHAN, Abdülkadir, “Enverî Evhadüddîn”, *TDVİA*, C. II, Ankara 1995, s. 267-268.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, “Abdülvâsi’-i Cebelî”, *TDVİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 283.

_____, “Muizzî”, *TDVİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 98-99.

KAYA, Seyfettin, “İsfahan (Melikşah) Gözlemevi’nin Mekanik Bilimcisi: Ebû Hâtim Muzaffer B. İsmâil El-İsfizârî”, *Turkish Studies-History*, 15(1), 2020, s. 150-160.

KAYACIK, Ahmet, “Sâvî, Ömer b. Sehlân”, *TDVİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 202-203.

KAYHAN, Hüseyin, “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, *History Studies*, Vol. III/1, 2011, s. 155-163.

KAZVÎNÎ, Mirzâ Muhammed Hân, “Târîh-i Beyhâk”, Çev. Mürsel Öztürk, *Belleten*, C. LI, S. 199, TTK, Nisan 1987, s. 407-416.

_____, *Bîst Makâle-i Kazvîni*, Tash. Abbas İkbâl, Dünyay-ı Kitab, Tahran 1363 hş.

KELEŞ, Nevzat, “Büyük Selçuklular Devrinde Şehirlerin İdaresi”, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 20, İstanbul 2019, s. 292-311.

_____, “İnsanların En Kibarlarından: Selçukluların Bağdad Şahnesi Bihrûz el-Hâdim”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, İzmir 2015, s. 451-477.

_____, “Ortaçağ İslâm Devletlerinde Tâziye-Matem Merâsimlerine Dair”, *Abdülkadir Özcan’a Armağan Tarihin Peşinde Bir Ömür*, Haz. Hayrunnisa Alan-Ömer İşbilir-Zeynep Aycibin-Muhammet Ali Kılıç, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 773-805.

KEMALOĞLU, Muhammet, “Türkiye Selçuklu Tarihi Birinci Elden Kaynakları”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 2, No 3, Karabük 2013, s. 1-38.

KESİK, Muharrem, “Emîr (Melik) Gazi (1104-1134)”, *AVİD*, C. III/2, İstanbul 2014, s. 157-181.

_____, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2021.

KHAN, Ghulam Mustafa, “A History of Bahrâm Shâh of Ghaznin”, *Islamic Culture*, Vol. XXIII, Hyderabad-Deccan 1949, s. 62-199.

KHANİKOFF, N., “Analysis and extracts (كتاب ميزان الحكمة) of Book of the balance of wisdom, An Arabic work on the water-balance”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 6, 1858-1860.

KHOMUSHOVA, Farishtamo, *Giyasüddin Handmîr’in Hayatı, Eserleri ve Tarihciliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2020.

KIZILTOPRAK, Süleyman, “Memlûk Sistemi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 320-336.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Abbâsi Hilâfetinde Selçuklu Hâatunları ve Türk Sultanları*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1994.

KLAUSNER, Carla L., *Selçuklularda Vezîrlük- Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma 1055-1194*, Çev. Mehmet Fatih Baş-Sinan Tarifci, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

KOCA, Salim, “Sultan Sancar ve Büyük Selçuklu Devletinin Çöküşten Önce Son Parlayışı”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, S. I, C. I, Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik 2017, s. 31-80.

_____, *Selçuklular’da Ordu ve Askerî Kültür*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.

KOHLBERG, E., “al-Tabrisî (Tabarsî)”, *EP*, C. X, E. J. Brill, Leiden 2000, s. 40-41.

KOPPERS, Wilhelm, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığında İlk Türklük ve İlk İndo Germenlik”, *Belleten*, C.V, S. 20, TTK, Ankara 1941, s. 439-480.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Âmil”, *İA*, C. I, MEB, İstanbul 1978, s. 402-404.

_____, “Avfî”, *İA*, C. II, MEB, İstanbul 1979, s. 21-23.

_____, “Berîd”, *İA*, C. II, MEB, İstanbul 1979, s. 541-549.

_____, “Beyhakî”, *İA*, C. II, MEB, İstanbul 1979, s. 584-586.

_____, “Cuvayni, Alâ’ Al-Dîn ‘Atâ’ Malik b. Muhammed”, *İA*, C. III, MEB, İstanbul 1977, s. 249-255.

_____, “Cûzcânî”, *İA*, C. III, MEB, İstanbul 1977, s. 230-237.

_____, “Devlet-Şah”, *İA*, C. III, MEB, İstanbul 1977, s. 560-562.

_____, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2018.

_____, *İslam Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, 2005.

_____, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2017.

_____, *Türk Tarih-i Dinîsi*, Haz. Metin Ergun, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

KÖPRÜLÜ, Orhan F., “Çavuş”, *TDVİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 236-238.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, (I, II, III), TTK, Ankara 2011.

_____, “Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar’la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud’un Vasallık Münasebetleri”, Zeki Velidi Togan’a Armağan’dan Ayırbaşım, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.

_____, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, *TAD*, S. 2-3, Ankara 1964, s. 303-380.

_____, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” I, Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları”, *A.Ü.D.T.C.F Dergisi*, C. VIII, IV. sayıdan ayrı basım, TTK, Ankara 1951.

_____, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar II, Risâle-i Senceriyye”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri*, C. I, S. 3’ten Ayırbaşım, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1969.

_____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara 2017.

_____, *Tuğrul Bey Ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri 4, İstanbul 1976.

KUCUR, Sadi S., “İktâ (Selçuklular)”, *TDVİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 47-49.

KUFRALI, Kasım, “Gazneli ve Selçuklu Devrinin Tezkir Muhiti”, *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, TTK, Ankara 1952, s. 261-282.

_____, “Gazzâlî”, *İA*, C. IV, MEB, İstanbul Tarihsiz, s. 748-760.

KURPALİDİS, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal Ve Ekonomik Tarihi*, Çev. İlyas Kamalov, Redaksiyon. Sadi S. Kucur, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011.

KURTULUŞ, Rıza, “İbn İsfendiyâr”, *TDVİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 93.

_____, “İsfizârî, Ebû Hatim”, *TDVİA*, C. XXII, İstanbul 2000, 518-519.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri – TOMAR, Cengiz, “İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım”, *TDVİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 321-324.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, “Müşrif”, *TDVİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 167-169.

_____, “Yüzük”, *TDVİA*, C. XLIV, İstanbul 2013, s. 55-57.

KÜTÜK, Ahmet, “İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Yüzük ve Hukukî Mahiyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XXVII, S. 2, 2017, s. 195-206.

LAMBTON, Ann K. S., “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, Çev. Nejat Kaymaz, *Belleten* C. XXXVII, S. 147, TTK, Ankara 1973.

_____, *Continuity and Change in Medieval Persia*, I. B. Tauris & Co Ltd Publishers, London 1988.

_____, “Dîwân” (Irân), *EP*, C. II, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 332-336.

_____, “Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk'unda Saltanat Teorisi”, Çev. Seyfî Say, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. II, İstanbul 2014, 209-220.

_____, “Hisba” (iii Persia), *EP*, C.III, J. Brill, Leiden 1986, s. 490-491.

_____, “Internal Structure of the Saljuq Empire”, *Cambridge History of Iran*, V, Cambridge At The University Press, 1968, s. 203-282.

_____, “Shihna”, *EP*, C. IX, E. J. Brill, Leiden 1997, s. 437-438.

_____, “Wakf-In Persia”, *EP*, C. XI, E. J. Brill, Leiden 2002, s. 81-87.

_____, “Wazir-In Persia”, *EP*, C. XI, E. J. Brill, Leiden 2002, s. 192-194.

_____, *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford University Press, London 1953.

_____, *Tedâvum ve Tehevvul Der Tarih-i Miyâne-i İrân*, Terc. Yakub Ajend, Neşrenî, Tahran 1372 hş.

LAPIDUS, Ira M., *İslâm Toplumlari Tarihi*, Çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

LASZLO, Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993.

LEVY, R., “Anwarî”, *EP*, C. I, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 524.

_____, “Muhtesib”, *İA*, C. VIII, MEB, İstanbul 1979, s. 532-533.

- LEWIS, Bernard, *Haşhaşiler*, Çev. Kemal Sarısözen, Kapı Yay., İstanbul 2016.
- LOWICK, N. M., “Seljuq Coins”, *The Numismatic Chronicle*, X, London 1970, s. 241-251.
- MAKDİSİ, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, Çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2021.
- MANSUROV, Fatkhiddin – BADARUDDİN, Faudzinaim Hj., “Hace Yusuf Hemedani: İki Büyük Sufi Tarikatının İlham Kaynağı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 26, Şanlıurfa 2011, s. 159-173.
- MARDİN, Ebül’ulâ, “Kadı”, *İA*, C. VI, MEB, İstanbul 1977, s. 42-46.
- MASSÉ, H., “Nizâmî Arûzî”, *İA*, C. IX, MEB, İstanbul 1964, s. 327-328.
- MECİT, Songül, *Anadolu Selçukluları Bir Hanedanın Evrimi*, Çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- MEİSAMİ, Julie S., “Mu’izzî”, *EP*, C. VII, E. J. Brill, Leiden 1993, s. 489-490.
- MENEKŞE, Ömer, “Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. XXXIX, S. 3, Diyanet İşleri Başkanlığı Dinî Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ankara 2003, s. 117-122.
- MERÇİL, Erdoğan – KANAR, Mehmed, “Sultan Sencer’in Bizans İmparatoruna Mektubu”, *Selçuklular –Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 300-324.
- MERÇİL, Erdoğan, “Gâşiye”, *TDVİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 398-399.
- _____, “Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler”, *Belleten*, C. LXX, S. 259, TTK, Ankara 2006, s. 833-844.
- _____, “Tevkî”, *TDVİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 35-36.
- _____, “Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme”, *Selçuklular –Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 133-143.

_____. “Sultan Sancar’ın Doğu Hayranlığı Ve Bunun Batı Siyaseti Üzerindeki Etkisi”, *Selçuklular –Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 292-299.

_____, “Ârız”, *TDVİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 359.

_____, “Bâvendîler”, *TDVİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 214-216.

_____, “Fars Meliki Selçuk-Şah’ın Hayatı ve Paraları”, *Selçuklular-Makaleler-*, Bilge-Kültür-Sanat, İstanbul 2011, s. 49-60.

_____, “Gâşiye ve Selçuklularda Kullanılışına Dair Bazı Örnekler”, *Selçuklular-Makaleler-*, Bilge-Kültür-Sanat, İstanbul 2011, s. 184-192.

_____, “Gulâm”, *TDVİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 180-184.

_____, “Selçuklularda Defter-i Arz”, *Selçuklular –Makaleler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 350-359.

_____, “Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi”, *Selçuklular –Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 214-229.

_____, “Selçuklularda Rüşvet”, *Selçuklular –Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 144-183.

_____, “Şahne”, *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 2010, s. 292-293.

_____, “Yezd”, *TDVİA*, C. XLIII, İstanbul 2013, s. 510-512.

_____, *Afganistan ve Hindistan’da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.

_____, *Büyük Selçuklu Devleti*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016.

_____, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Divânları)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

_____, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara 2007.

_____, *Selçuklular’da Saraylar Ve Saray Teşkilâtı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.

MIQUEL, Andre, *İslâm ve Medeniyeti - Doğuştan Günümüze*, Çev. Ahmet Fidan-Hasan Menteş, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara 1991.

MİLES, George C., “Another Kâkwayhid Note”, *Amerikan Numismatic Society Museum Notes*, C.XVIII, Newyork 1972, s. 139-149.

_____, “The Coinage of the Bâwandids of Tabaristan”, *Iran and Islam*, In Memory of the late Vladimir Minorsky, Ed. C. E. Bosworth, Edinburgh 1971, s. 443-458.

_____, *The Numismatic History Of Rayy*, The Amerikan Numismatic Society, New York 1938.

MİNORSKY, V., “Ömer Hayyâm”, *İA*, C. IX, MEB, İstanbul 1964, s. 472-480.

MÜCAHİD, Ahmed, *Mecmua-i Âsâr-i Farsi-yi Ahmed-i Gazzâlî*, İntişârât-ı Danişgâh-i Tahran, Tahran Tarihsiz.

MÜTERCİM ÂSİM EFENDİ, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, Çev. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013.

NASIRABADI, Gülseren Azar, “Hârezmşâhlar Dönemi Münşeat Mecmualarından et-Teveşül ile't-Teressül ve Devletin Siyasi Münasebetleri Açısından Önemi”, *History Studies*, Vol. XIII/1, 2021, s. 33-49.

NECEF, Ekber N., *Selçuklu Devletleri Ve Atabeyleri Tarihi*, Kanun, 2010.

NEFÎSÎ, Saîd, *Sühanân-ı Manzûm-i Ebû Sa'îd-i Ebü'l-Hayr*, İntişârât- Kitâbhâne-i Şems, Tahran 1334 hş.

NERÂKÎ, Hasan, *Târîh-i İctimâi-i Kâşân*, Müessese-i Mütâleât-u Tahkîkât-ı İctimâi, Tahran 1345.

NUHOĞLU, Güller, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.

OCAK, Ahmet, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2020.

_____, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.

ORHONLU, Cengiz, “Hazine”, *TDVİA*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 130-133.

ORUÇ, Züriye, “Selçuklularda Bir Hâkimiyet Alâmeti Olan Mühür-Yüzük ve Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. X, S. 54, Vol. 10, 2017, s. 340-349.

ÖKTEN, Sadettin, “Abdurrahman el-Hâzinî”, *TDVİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 164-165.

ÖNGÜL, Ali, *Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2018.

ÖRS, Derya, “Vatvât, Reşîdüddin”, *TDVİA*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 573-574.

ÖZ, Mustafa, “Tabersî”, *TDVİA*, C. XXXIX, İstanbul 2010, s. 324-325.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Bündârî”, *TDVİA*, C. VI, İstanbul 1992, s. 489-490.

_____, “Büyük Selçuklularda Taşra Teşkilâtı”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 2019, s. 9-40.

_____, “Dübeys b. Sadaka”, *TDVİA*, C. X, İstanbul 1994, s. 14.

_____, “Fahrülmülk Ali b. Nizâmülmülk”, *TDVİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 99-100.

_____, “Hamdullah el-Müstevfî”, *TDVİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 454-455.

_____, “Karahanlılar”, *TDVİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 404-412.

_____, “Müstazhir Billâh”, *TDVİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 127-128.

_____, “Nevbet”, *TDVİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 38-41.

_____, “Nizâmiye Medresesi”, *TDVİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 188-191.

- _____, “Nizamülmülk”, *TDVİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 194-196.
- _____, “Râvendî, Muhammed b. Ali”, *TDVİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 471-472.
- _____, “Sancar”, *TDVİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 507-511.
- _____, “Selçuklular Döneminde Nakîbü’n-Nukabâların Siyasî, İdarî ve İçtimâî Hayattaki Rollerini: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği”, *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/12, Ankara 2014, s. 101-114.
- _____, “Selçuklular’da Reislik Müessesesi”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 112-130.
- _____, “Târîh-i Beyhak”, *TDVİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 73-74.
- _____, “Vezîr”, *TDVİA*, C. LXIII, İstanbul 2013, s. 82-87.
- _____, Beyhakî, Ali b. Zeyd”, *TDVİA*, C. VI, İstanbul 1992, s. 62-63.
- _____, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara 1990.
- ÖZBİLGİN, Erol, *Bütün Yönleriyle Osmanlı -Âdâb-ı Osmaniyye*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.
- ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, “Abbasi Halifesi Mu’tasım’ın Ordusunda Bulunan Türklerin “Köle” Olup Olmadığı Meselesi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya 2005, 211-230.
- ÖZGEL, İshak, “Büyük Selçuklular Döneminde Tefsir İlmi ve Müfessirler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi V*, S. 2, 2005, s. 31-51.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid’in Katli Meselesi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 39, İstanbul 2004, s. 1-35.

_____, “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, İstanbul 2014.

_____, *Sultan Sencer ve Karahitaylar: Katavan Savaşı (536/1141)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994.

_____, “Hüseynî, Ali b. Nâsır”, *TDVİA*, C. EK-1, Ankara 2020, s. 572.

_____, “Tarih (İran)”, *TDVİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 54-58.

_____, “Zahîrüddîn-i Nîşâbûrî”, *TDVİA*, C. XLIV, İstanbul 2013, s. 102-103.

_____, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, İsam Yay., Ankara 2018.

ÖZGÜLÜŞEN, Mürteza, *Abdülvâsi'-i Cebelî'nin Dîvânı*, Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1951.

ÖZKUZUGÜDENLİ, Bülent, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmî 'u't-Tevârîh-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014.

_____, “Selçuklu Tarihinin Az Bilinen Bir Kaynağı: Hasan-ı Yezdî'nin Câmî 'ut-Tevârîh-i Hasenî İsimli Eseri”, *USAD*, S. 5, 2016, s. 143-166.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar*, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005.

ÖZTÜRK, Mürsel, “Edîb Sâbir”, *TDVİA*, C. X, İstanbul 1994, s. 425.

_____, “Eşref-i Gaznevî”, *TDVİA*, C. XI, İstanbul 1995, s. 474-475.

_____, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1993.

PAL, Dharam, “Influence of the Slaves in the Muslim Administration of India”, *Islamic Culture* Vol. XVIII, Hyderabad 1944, s. 409-447.

PAUL, Jürgen, “Abbâsid Administrative Legacy in the Seljuq World”, *Early Islamic Empire Working Paper Series*, Hamburg 2015, s. 1-24.

_____, “Sanjar and Atsız Independence Lordship and Literature”, *Nomad Aristocrats in a World of Empires*, Wiesbaden 2013, s. 81-129.

_____, “Sanjar’s Letter to the Notables of Samarqand 524/1129–1130”, *Iran Journal of the British Institute of Persian Studies*, 2018, s. 1-8.

PEACOCK, A. C. S., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.

_____, *Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu -Yeni Bir Yorum*, Çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.

PEDERSEN, Johannes - MAKDİSİ, George, “Madrasa”, (Institution in the Arabic, Persian and Turkish Land), *EP*, C. V, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 1123-1134.

PEDERSEN, Johannes, “Hatîb”, *İA*, C. V/I, MEB, İstanbul 1987, s. 363-365.

PİPES, Daniel, *Slave Soldiers and Islam The Genesis of a Military System*, Acme Bookbinding, Charlestown 2003.

PİYADEOĞLU, Cihan, “Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 3, Edirne 2012, s. 29-41.

_____, “Horasan’ın Doğu Bölgesi: Kubbetü’l-İslâm Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)”, *Tarih Dergisi*, S. 49, İstanbul 2010, s. 1-25.

_____, “Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”, *USAD*, S. 8, Konya 2018.

_____, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

POOLE, Stanley Lane, *The Coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee, Etc. In the British Museum, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, III*, London 1877.

SERJEANT, R. B., *Islamic Textiles: Material for a History up to the Mongol Conquest*, *Ars Islamica*, Vol. IX, Freer Gallery of Art, The Smithsonian Institution and Department of the History of Art, University of Michigan, Michigan 1942.

RADAVÎ, Seyyid Ebû'l-Fazl – ENÂRÎ, Behzâd Asgarî, “Câygâh-i Nîrûhây-i Nizâmî-i der Tahvîl-i Nizâm-ı Kudret der İran ba Tekiyye-i ber Asr-ı Selcûkiyân”, *Fasıl-nâme-i İlmî – Tervîc-i Mutaleat-ı Târih-i İntizâmî*, Sâl-i Sevvom, Şomâre-i Heştom, 1395 hş, s. 25-48.

RENÇBER, Akif, “Bâvendîlerin Selçuklularla Münasebetleri (433/1042-551/1156)”, *İran Çalışmaları Dergisi*, C. III, S. 1, 2019, s. 67-90.

RIZAIYÂN, Ali, “Berreî ve Mukayese-i Revend Meşruiyetyabi Siyasî Selâtin-i Selcukî: Tuğrul-u (429-455) Sancar (511-552)” *Mutâlaat-ı Tarih-i İslâm*, S. XIV, Tahran 1391 hş., s. 77-92.

RİTTER, H., “al-Ghazâlî”, *EP*, C. II, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 1041-1042.

SABBÂĞ, Abbas – BOZKURT, Nebi, “Müstevfî”, *TDVİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 147-148.

SABBÂĞ, Abbas, “Mîrâhur”, *TDVİA*, C. XXX, İstanbul 2005, s. 141.

SÂBİTÎ, Seyyid Ali Müeyyed, *Esnâd ve Nâmehaye Tarih-i ez-Evâil-i Devrehây-i İslâmî tâ-Evâhur-ı Ahd-i Şah İsmail-i Safevî*, Kitabhâne-i Tahirî, Tahran 1342 hş.

SADIKÎ, Maksud Ali, “Câygâh-ı Vezaret Der Hükümet-i Sultan Sancar”, *Neşriyye-i Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-u İnsanî*, Makale 7, S. 6, Dânişgâh-ı Tebriz, Tebriz 1377 hş.

_____, “Nakş-ı Kebâyil-i Muhacir Asya-yı Miyane der Tehevulât-ı Rûzgâr-ı Sultan Sancar”, *Pijûhişhay-ı Ulûm-u Tarih-i*, C. I, S. I, Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1388 hş., s. 55-64.

SÂLİM, Münîre Nâcî, *el-Hareketi'l-fikriyyeüi fî Horâsân el-Karn-ı es-Sadis-i el-Hicrî*, ed-Darü'l-Arabiyyetü'l Mevsûât, Beyrut 2014.

SALLÂBÎ, Ali Muhammed, *Selçuklular -Batınî Fitnesine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslâmî Mücadele Projesinin Doğuşu-*, Çev. Şerafettin Şenaslan-Necmeddin Salihoğlu, Ravza Yayınları, İstanbul 2018.

SANAULLAH, Mawlawî Fâdîl, *The Decline of the Saljûqid Empire*, University of Calcutta, Calcutta 1938.

SARIÇAM, İbrahim– ERŞAHİN, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDVY, Ankara 2013.

SAYLAN, Nesrişah, “Begavî Tefsirinde Kıraat Olgusu”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XXVIII, S. 1, Ocak 2018, s. 217-230.

_____, “Tabersî’nin Kıraatlerin Hücetinde Kullandığı Delillerin İncelenmesi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, C. XXIII, S.2, Sivas 2019, s. 977-991.

SEVİM, Ali - MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi-Siyaset Teşkilât ve Kültür*, TTK, Ankara 2014.

SEVİM, Ali, “İbnü’l-Cevzî’nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. XXVI, S. 30, TTK, 2005, s. 1-84.

_____, “Sıbt İbnü’l-Cevzî”, *TDVİA*, C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 87-88.

SEYHAN, Nezihe, “Türk Kültüründe At Tasvirleri”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali, Türkiye Jokey Kulübü, İstanbul 1995, s. 167-176.

SEZGİN, Fuat, *İslam’da Bilim ve Teknik*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2008.

SIDDIQI, Amir Hasan, *Caliphate And Kingship In Medieval Persia*, Shaikh Muhammad Ashraf Kashmiri Bazaar, Lahore 1942.

SOLMAZ, Sefer, “Çavuş Unvanının Kökeni, Anlamları ve Türkiye Selçukluları Döneminde Kullanımı”, *SUTAD*, S. 43, Konya 2018, s. 423-436.

SOURDEL, Dominique, “Ghulâm”, *EP*, C. II, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 1079-1081.

_____, “Barîd”, *EP*, C. I, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 1045-1046.

SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, “Berîd Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular”, *İslâmiyât Dergisi*, IV/2, Ankara 2001, s. 139-147.

STILLMAN, Yedida Kalfon, *Arab Dress a Short History From the Dawn of Islam to Modern Times*, Brill Leiden, Boston 2003.

STRECK, M., “Kazvînî”, *İA*, C. VI, MEB, İstanbul 1977, s. 528-532.

SÜMER, Faruk, “Reis”, *TDVİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 543-544.

_____, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı-Destanları*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1972.

_____, “Çehâr Makâle”, *TDVİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 248-249.

ŞAFAK, Yakup, “Nizâmî-i Arûzî-i”, *TDVİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 182-183.

ŞEKER, Mehmet, “Hil’at”, *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 22-25.

ŞEŞEN, Ramazan, “Selçuklular Devrindeki İlme Genel Bir Bakış”, *III. Uluslararası Mevlâna Kongresi-Bildiriler*, Selçuk Üniversitesi, Konya 2003, s. 233-244.

_____, “İmâdüddin İsfahânî”, *TDVİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 174-176.

_____, “Sultan Sencer’in Muhitinde Yasayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 2005, s. 441-452.

_____, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

TALAS, M. Asad, *Nizamiyye Medresesi ve İslâm’da Eğitim-Öğretim*, Çev. Sadık Cihan, Etüt Yayınları, Samsun 2000.

TANERİ, Aydın, “Hânsâlâr”, *TDVİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 47-48.

_____, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezîrlık”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 8-9, AÜDTCF, Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1967, s. 75-186.

_____, “Câmedâr”, *TDVİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 45.

_____, “Çetr”, *TDVİA*, C. VIII, İstanbul 1993, 293-294.

_____, “Dîvân”, 4/6, *TDVİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 383-385.

_____, “Hâcib”, *TDVİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 508-511.

_____, “Hadım”, *TDVİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 1-3.

_____, *Hârezmşahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1993.

_____, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi Ve Saray Hayatı –Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.

TAŞ, Necati Fahri – BOZKURT, Nebi, “Mühür”, *TDVİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 527-528.

TEKİN, Oğuz, “Sikke”, *TDVİA*, C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 179-184.

TERZİ, Mustafa Zeki, “Gulâm”, *TDVİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 178-180.

TETLEY, G. E., *The Ghaznavid and Seljuq Turks – Poetry as a Source for Iranian History*, Routledge, London and New York, 2009.

TEVHİD, Ahmed, *Müze-i Hümayun Meskûkât-ı Kâdîme-i İslâmiyye Kataloğu*, 4. Kısım, Mahmud Bey Matbaası, Kostantiniyye 1321.

THOMAS, Edward, “On the Coins of the Kings of Ghazni” *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol. 9, Cambridge University Press, Cambridge 1847, s. 267-386.

TOGAN, A. Zeki Velidî, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982.

_____, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

_____, “Hândmîr”, *İA*, 5/1, MEB, İstanbul 1987, s. 210-211.

TOKAN, Özgür, “Sultan Sencer Dönemi (1118-1157) Selçuklu Vezîrleri”, Bayburt Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi, S. I, Bayburt 2018 s. 144-164.

_____, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.

TOKUŞ, Ömer, “Taberistân Dağlarının Melikleri “Bâvendîler”, *Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 20, 2018, s. 421-453.

TOMAR, Cengiz, “Müsâdere”, *TDVİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 65-67.

TOPDEMİR, Hüseyin Gazi - UNAT, Yavuz, *Bilim Tarihi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013.

TOR, Deborah G., “Mamlûk Loyalty: Evidence from the late Seljuq period”, *Asiatische Studien Etudes Asiatiques*, LXV/3, Bern 2011, 767-796.

_____, “The Islamisation of Iranian Kingly Ideals in The Persianate Fürstenspiegel”, *The British Institute Persian Studies*, Iran XLIX, London 2011, s. 115-122.

TOSUN, Necdet, “Yûsuf el-Hemedânî”, *TDVİA*, C. XLIV, İstanbul 2013, s. 12-13.

TURAN, Osman, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Belleten*, S. 35, Ankara 1945, s. 305-318.

_____, “İktâ” *İA*, V/II, MEB, İstanbul 1993, s. 949-959.

_____, “Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkitler III, Sultan Sancar'ın Kültür Seviyesi Meselesi”, *İslâm Medeniyeti Dergisi*, S. 31, İstanbul 1973, s. 33-37.

_____, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996.

_____, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, (Metin, Tercüme ve Araştırmalar), TTK, Ankara 1958.

TYAN, E., “Kâdî”, *EP*, C. IV, E. J. Brill, Leiden 1997, s. 373-374.

ULUÇAY, Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

ULUDAĞ, Süleyman – BAYBURTLUGİL, Nurettin, “Aynükdât el-Hemedânî”, *TDVİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 280-282.

ULUDAĞ, Süleyman, “Câmî, Ahmed-i Nâmekî”, *TDVİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 99-100.

_____, “Ahmed el-Gazzâlî”, *TDVİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 70.

UNAT, Yavuz, “Ömer Hayyâm”, *TDVİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 66-68.

UYAR, Gülgün, “Nakib”, *TDVİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 321-322.

UYSAL, Cengiz, “Seyyid Hasan-i Gaznevî: Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Dîvân’ı”, *Doğu Araştırmaları*, S. 20, 2019, s. 57-77.

UZUN, Mustafa İsmet, “Münşeât”, *TDVİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 18-20.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Tuğra ve Peçeler ile Ferman ve Buyruklara Dair”, *Belleten*, V/17-18, TTK, Ankara 1941, s. 101-157.

_____, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK, Ankara 1988.

ÜNAL, Sonay, *Sultan Sancar Dönemi Münşeât Mecmuası (Atebetu'l-Ketebe)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.

ÜNALAN, Abdülkerim, *İlkiya el-Herrâsî ve Ahkâmu'l-Kur'an'ındaki Metodu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1990.

- _____, Kiyâ el-Herrâsî”, *TDVİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 126.
- VANLIOĞLU, Mehmet, “Horasan’ın Gözyaşları” *Nüsha*, S. 4, 2002, s. 85-99.
- VELÂYETÎ, Ali Ekber, “*Cebelî, Abdülvâsi’ b. Abdilcâmi’*”, *Takvîm-i Târîh-i Ferheng u Temeddun-i İslâm u İrân*”, C. II, İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tarihsiz, s. 1925.
- VERNET, J., “al-Khâzinî”, *EP*, C. IV, E. J. Brill, Leiden 1997, s. 1186.
- VURGUN, Ahmet, “İbn Haldun Üzerinden Büyük Selçuklu Devleti’nin Yıkılış Sürecine Bakmak”, *Türk Yurdu*, C. XXXII, S. 293, 2012, s. 44-48.
- YALTKAYA, Mehmed Şerefeddin, “İbnül’Esîr” *İA*, C. V/II, MEB, İstanbul Tarihsiz, s. 851-852.
- _____, “Sancar ve Gazâlî” *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, C. I, S. I, İstanbul 1925, s. 39-57.
- _____, “Selçukîler Devrinde Mezâhib”, *Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 2, Konya 2002, s.265-276.
- YAR-SHATER, E., “İbn-i İsfandiyâr”, *EP*, C. III, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 810.
- YAVUZ, Yusuf Şevki – AVCI, Casim, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, *TDVİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 543-549.
- YAZICI, Nesimi, “Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXIX, Ankara 1987, s. 377-386.
- _____, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.
- YAZICI, Tahsin - İPŞİRLİ, Mehmet, “Ferrâş”, *TDVİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 408-409.
- YAZICI, Tahsin, “Ebû Saîd-i Ebü’l-Hayr”, *TDVİA*, C. X, İstanbul 1994, s. 220-222.
- _____, “Avfî”, *TDVİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 115-116.

- _____, “Destûr-ı Debîrî”, *TDVİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 211.
- _____, “Fîl”, *TDVİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 67-68.
- _____, “Müntecübü’ d-dîn Bedî”, *TDVİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 25.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf”, 2/2, *TDVİA*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 479-486.
- YENİÇERİ, Celal, “Mezâlim”, *TDVİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 515-518.
- YEŞİLDURAK, Efe, *Sultan Sencer Devri (1098-1157) Selçuklular’da İlmî ve Fikrî Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2015.
- YILDIRIM, Nimet, “İmam Gazzali ve Kardeşi”, *Doğu Esintileri*, S. 8, 2018, s. 132-161.
- YILDIZ, Abdulvahap - EKİNCİ, Abdullah, “Ahmed Câm Nâme-kî ile İlgili Şiir ve Menkıbelerde Sultan Sencer’in Şahsiyeti”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 152, İstanbul 2004, s. 111-118.
- YILDIZ, Abdulvahap, “Sultan Sencer İle Ahmed-i Câm Nâme-kî Arasındaki İlişkiler”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, Ankara 2007, s. 137-149.
- _____, *Ahmed-i Câmî Nâme-kî Hayatı-Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Semerkand Yayınları, İstanbul 2013.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.
- YILMAZ, Saim, “Veliâht”, *TDVİA*, C. XLIII, İstanbul 2013, s. 28-30.
- ZEBÎHULLÂH-I SAFÂ, *Târih-i Edebiyât-ı İnan*, İntişârât-ı Firdevs, Tahran 1395 hş.
- ZENCÂNÎ, Berat, *Ahvâl-u Âsâr ve Şerh-i Mahzenü’l-Esrar Nizâmî-i Gencevî*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1396 hş.
- ZERRÎNKÛB, Abdülhüseyn, *Cüstücu der Tasavvuf-ı İnan*, Müessese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1379 hş.

_____, *Medreseden Kaçış İmam Gazzâlî'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri*,
Çev. Hikmet Gök, Ağaç Yayınları, İstanbul 2007.

ZEYDÂN, Corcî, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, Çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları,
İstanbul 2012.

ZİRİKLÎ, Hayreddin, *el-A'lâm Kâmûsü Terâcim*, Dâru'l-İlm Li'l-Melâyin, Beyrut
2002.

EKLER

Ek-1: Sultan Sancar Betimlemesi

Kaynak: Zühre İndirkaş, *Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 139.

Ek-2: Sultan Sancar ve İhtiyar Kadın Minyatürü

Kaynak: Pelin Filiz, *Süleymaniye Kütüphanesi Halet efendi 376 Numaralı Hamse-i Nizami'nin Minyatürleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 122.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER	
Adı Soyadı	Fatih SADIÇ
Doğum Yeri ve Tarihi	Kavak - 24/12/1978
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Selçuk Üniversitesi-Eğitim Fakültesi-Tarih Öğretmenliği
Yüksek Lisans Öğrenimi	Gaziosmanpaşa Üniversitesi- Tarih Bölümü
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce, Farsça.
İş Deneyimi	
Sosyal Bilgiler Öğretmenliği; Tokat/Erbaa Doğanyurt İlköğretim Okulu: 2001-2005 Sakarya/Karapürçek Yüksel İlköğretim Okulu: 2005-2008 Tarih Öğretmenliği; Amasya Alptekin Anadolu Lisesi: 2008-2016 Amasya Aydınca Şehit Recep Bodur Çok Programlı Anadolu Lisesi: 2016-2018 Amasya Türk Telekom Şehit Ahmet Özsoy Meslekî ve Teknik Anadolu Lisesi: 2018-2019 Amasya Türk Telekom Anadolu İmam Hatip Lisesi: 2019-2022	
İletişim	
E-Posta Adresi	fatih_212@hotmail.com
Tarih	11/07/2022